VASASTADEN-LORENSBERG
Planering och byggande utanför vallgraven 1850-1900

Kulturmiljö av riksintresse

KAPITEL 4

Länsstyrelsen Västra Götalands län
Rapport 2016:43

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

VASASTADEN-LORENSBERG
Planering och byggande utanför vallgraven 1850-1900
Kulturmiljö av riksintresse
KAPITEL 4

Rapportnr: 2016:43

ISSN: 1403-168X

Rapportansvarig: Mats Herklint

Omslagsbild: Vasagatan österut från Vasaplatsen, ca 1900. Göteborgs stadsmuseums arkiv.

Text: Staffan Sedenmalm

Foton och övriga illustrationer, se bildförteckningen

Utgivare: Länsstyrelsen i Västra Götalands län, samhällsavdelningen, kulturmiljöenheten

Rapporten finns som pdf på *www.lansstyrelsen.se/vastragotaland* under Publikationer/Rapporter.

VASASTADEN-LORENSBERG

KULTURMILJÖ AV RIKSINTRESSE I GÖTEBORG

Planering och byggande utanför vallgraven 1850-1900

KAPITEL 4

Av
Staffan Sedenmalm

Förord

Länsstyrelsen var under 1980-talet engagerad i arbetet med att *rädda Göteborgs stenstad*, som då hotades av bl a sättningsproblem. Den besökare som idag vandrar längs Kungsportsavenyn och viker in på Vasagatan för att följa dess allé mot Haga kyrkoplan, kan tack vare dåtidens insatser glädjas åt en väl bevarad och sammanhållen stadsmiljö med kontinentalt inspirerad 1800-talsbebyggelse. Kulturmiljön ”Vasastaden-Lorensberg” ingår i riksintresset ”Göteborgs innerstad”.

Föreliggande rapport är inte någon vanlig myndighetsrapport utan en delvis personligt formad stadsbyggnadshistorik som vuxit fram under lång tid. Bakom texten står Länsstyrelsens f d medarbetare Staffan Sedenmalm, men det är många som på olika sätt bidragit till resultatet. Författaren har skrivit ett eget tack till organisationer och personer, men Länsstyrelsen vill ändå här särskilt framföra sin uppskattning av Region- och Stadsarkivet i Göteborg och dess medarbetare som på olika sätt lämnat viktiga bidrag till resultatet.

Rapportvolymerna innehåller ett omfattande antal illustrationer, varav många är gamla och därtill utländska. Länsstyrelsen har lagt ner stor möda på att utreda upphovsrätten, men i några fall kan det fortfarande råda en viss oklarhet. Inlagorna har i denna PDF-publicering en grundläggande layout och bildmaterialet är lågupplöst.

Länsstyrelsen vill med föreliggande arbete sprida kunskap om hur 1800-talets storstadsvision planerades och tog gestalt. Förhoppningen är att inspirera dagens aktörer att ta tillvara och utveckla de kvaliteter som utmärker riksintresset så att även kommande generationer kan ta del av dess noga genomtänkta principer för en god bebyggd miljö.

Göteborg den 9 januari 2017

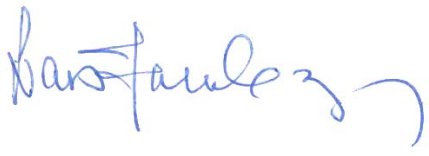

Lars Jacobzon
Länsantikvarie

Innehåll

FÖRFATTARENS TACK 6
IV. DET NYA GÖTEBORG TAR STORSTADSGESTALT – ESTETIK OCH VERKLIGHET (1860-1910) 7
A. Byggherrar och arkitekter formar en ny stadsbild 7
Arkitekturens utövare och vägar – kontinenten, Stockholm och Göteborg 7
Byggnadsväsendet och fransk-klassicismen i Carlberg-arkitekternas Göteborg 7
Arkitekturens kontinentala strömningar 1830-1890 9
Konststilarna och romantikens stilsökande för industrialderns behov 9
Klassicistiskt ideal och gotiksvärmeri 12
De ledande tyska arkitekturskolorna – Berlinklassicism och Hannovergotik 13
Arkitekturströmningar i Sverige under 1800-talets stora expansion 16
Det kontinentala inflytandet 16
Byggmästare och ingenjörer i konkurrens med arkitekter – Stockholm och Göteborg 22
Göteborgsarkitekter i modets svängningar – från tysk romantik till fransk klassicism och åter 25
Byggmästarna i marknadsomvandling under stadens utvidgning 28
Gatan och promenaden 29
Proportion och omväxling i den offentliga rumsbildningen 29
Den storslagna gatuarkitekturen 29
Den utsmyckande platsplanteringen 31
Det pittoreska parklandskapet 32
Göteborgs promenadsystem byggs ut 33
Perspektiv och fondbildning i stenstadens gator 36
Monumentalbyggnader som blickfång inåt staden 36
Ringstrasse-perspektivet 37
Den pittoreska villastaden 38
Monumental avskärmning mot stadens frånsida 39
Monumentalbyggnader som blickfång i huvudgator söderut 40
Den monumentala gatans fredande från vanprydnad 41
Bostadshusens yttre gestaltning mot gata eller plats 43
Arkitekturen och publiken 43
Arkitekturen och regelverket – återblick på byggnadsförfattningarna 45
Privatpalatset vs. hyrespalatset och hyreskasernen 46
Fasadens indelning och dekorering 47
Vertikal indelning 50
Fyra- och femvåningshusets tektoniska fasadsystem enligt renässansens formspråk 51
Horisontal indelning 52
Fasadhörnet 53
Fasadornering 58
Fasaden och taket i arkitektonisk samklang 64
Fasadernas arkitektoniska gestaltning inom kvarter för tätt bebyggande 66
Kvartersordnad fasadgestaltning 66
Gruppordnad fasadgestaltning 72
Individuell fasadgestaltning 72

Stenstadsutbyggnadens preludium: växande gestaltningsambitioner för promenadsystemets omgivning ... 75
Stenstadsreservatet som krympte ... 76
Hamnens stenstad: Pustervik och Masthugget ... 77
Omgestaltningen vid vallgraven: Grönsakstorgets storstadskvarter ... 79
Pustervikskvarteren mot Nya Allén: föregångare till den nya exklusiva stenstaden ... 79
Den nya monumentalarkitekturen ... 81
Stadsutvidgningens blygsamma början: nya förnämare bostadskvarter i ”rohbau” och cementputs ... 82
Den nya staden tar form på Hasselbladska ängen ... 82
Rohbaufasader mellan putsfasader – en gestaltningsprincip ... 83
Byggnadsaktiebolagets korta saga – början till en lysande arkitektbana ... 84
Palatsarkitekturens monumentala kvartersgestaltning vid promenadstråken: nyrenässansens putsfasader slår an den nya tonen ... 89
”Engelska kvarteret” – det stilfulla radhusexperimentet ... 90
”Franska kvarteret” – stilfull nyorientering av radhusprincipen ... 95
Parkkvarteren – den moderna palatsarkitekturen i frontlinjen ... 101
Modern fransk renässans – det attraktiva nya formspråket i 1870-talets byggande Göteborg ... 118
”Krügerska huset” – monumental gruppgestaltning i grannskapet av Kungsportsavenyn ... 120
”Adrianopel” – den större skalans moderna renässansprakt i puts triumferar ... 123
Den nya ringboulevardens pärlband av offentliga byggnader: ”rohbau” i monumental renässansarkitektur ... 130
Esplanadstråket Stora Allégatans institutioner i monumental gestaltning ... 130
Chalmers och Slöjdföreningen ... 131
Betlehemskyrkan ... 133
Reallläroverket ... 136
Staden maktlös inför byggmarknaden – privatintresset skapar en orolig stadsbild ... 139
Byggnadsförfattningarna och stadsbilden ... 139
1870-talets jämna takfotslinje bryts och fasadgestaltningen differentieras ... 142
Fyravåningsskalan och den individualiserade fasadgestaltningen börjar inta smågatorna ... 155
Den nya fasadgrupperingen tar över när Kungsportsavenyn byggs ut mot Lorensberg ... 161
Fasadgruppering i fyra våningar – en början till reallläroverkets flankerande kvartersväggar ... 168
Fyravåningsskalan höjs till fem våningar efter omreglering väster om reallläroverket ... 170
Smågators breddning förbättrar stadsbilden, men bereder vägen för högre hus ... 177
Femvåningsregeln slår i ”taket” vid Vasagatans breda esplanadstråk ... 185
Stenstadens villor och ett stiftelsepalats ... 190
Femvåningsskalans nya stadsbild vid huvudgatorna: Vasastaden och söder om Heden ... 198
Byggmarknad och palatsarkitektur: stilförskjutning med färg ... 208
Den nordeuropeiska renässansens färgaccent blandas i putslekens gråskala vid huvudgatorna ... 208
Stora Allégatan (Vasagatan) 2-16 (1877) ... 210
Kungsportsavenyn 30-32 (1882) och 26-28 (1883) ... 212
Vasagatan 13 och 17 (1882/1884) ... 217

Vasagatan 38-42 (1884-87) ... 218
Vasagatan 32-36 (1887) ... 221
Byggmarknaden och arkitekturens stilförvildning: från aristokratisk illusion till borgerlig realism ... 226
Medelklassens marknad och en förändrad smakuppfattning 1885-90 ... 226
Förelöparen: unge Hedlund visar vägen till framtiden ... 229
Experiment i nya rohbauformer ... 229
Uppbrottet: från rohbau som kontrastyta till tektoniskt element i renässansarkitekturen ... 232
Villakvarteret vid Vasagatan: den franska ungrenässansens måleriska formspråk 232
Vid huvudgatorna söderut: mot en ny struktiv tegelarkitektur för nobla hyreskaserner ... 237
Tysk renässans med livliga färgmotsättningar förebådar en ny struktiv polykromi ... 240
Genombrottet: en ny rohbau med ett äldre tektoniskt formspråk – exklusivt och dyrbart eller rationellt och billigt ... 249
Medeltidssvärmeriets pånyttfödelse ... 251
Modern kulört tegelrenässans i kontrast mot föråldrade stenimitationer ... 255
Avenyns högsta hus – den nya polykroma tegelarkitekturen på stadens finaste gata ... 258
Rohbau som industriell prakt i hantverkarnas borg ... 259
Den nya struktiva polykromin i tegel sprids av nya kategorier byggherrar ... 263
Rohbau à la Berlin + Hannover = Hamburg – parkkvarterens hyrespalats fullbordas ... 269
Tegelrohbau med harmonisk stenarkitektur – form och material i organisk samverkan ... 279
Stilupplösningen: tegelrohbau viker – tillfälligt – för en ny borgarkitektur i puts ... 286
Tegelrohbau träder tillbaka för ett billigare materialrealistiskt samspel ... 286
Puts i olika ytstrukturer – ett försök till ny materialrealism ... 289
Den Hedlundska andan i sekelskiftets ”rohbau” ... 291
”Jugend” i Göteborg – förnäm putsarkitektur viker för praktisk rohbau ... 294
Sammanfattning av bebyggelseutvecklingen 1870-1905 ... 299
B. Stenstaden och grönskan – planteringarna i elden (1865-1910) ... 303
Järnväg i promenadbältet – tre decennier av kontroversiell miljöfråga ... 303
Parkvännen Nils Ericson byter fot: en godstågslänk behövs vid allén ... 303
Järnvägens nytta för staden ställs mot parkernas ”behag” och ”trefnad” ... 303
Nyttans förespråkare skärper tonen och slipar argumenten ... 306
Fördjupad utredning löser konflikten mellan två oförenliga intressen ... 307
”Flora” och ”Mammon” skördar segrar (1887-92) ... 309
Skojarebacken och Annebergskvarteret ... 309
Från rackarnäste till barnens paradis ... 309
Skojarebacken ersätts av Vasaparken ... 309
Annebergskvarteret från villapark till stenöken – staden förlorar mot äganderätten 318
Bolanderska och Gegerfeltska egendomarna ... 318
Bolander frestas av Mammon – första styckningsprojektet (1887-1888) ... 325
Bolanders änka sänker anspråken – andra styckningsprojektet (1889) ... 330
Änkan Bolanders byggprojekt motas av staden (1890) ... 331
Änkan Bolander skärper tonen mot staden – tredje styckningsprojektet (1891) ... 333
Bolanders sterbhus förhandlar – fjärde styckningsprojektet (1891-1892) ... 336
Bolanders sterbhus gör upp med staden – femte styckningsprojektet (1892) ... 339

Bolanders sterbhus´ stora fastighetsaffär – från villapark till stenstad (1892-95) . 342
En bruten stadsarkitekt offrar till Mammon (1891-93) ... 352
Högexploatering med förmildrande omständigheter ... 359
Platser med förhinder (1897-99) ... 361
Utsiktsplatsen – planlagd och avtalad kommunikationsled till billigaste pris ... 361
Visionen av Kungsportsavenyns avslutande fond ... 365
En ny stadsplanefråga engagerar den outtröttlige herr Kobb ... 365
Kungsportsbrons omgestaltning aktualiserar terrassmotivet som avenyns fond ... 368
Parkerna som markreserv för offentliga byggnader (1895-1902) ... 376
Byggnadsfrågan i Kungsparken och Vasaparken ... 376
Kungsparken som byggnadsplats en stridsfråga ... 378
Stadsbiblioteket i Vasaparken? – Nej! ... 385
En kyrka i Vasaparken? – Nej! ... 389
En akademisk högborg i Vasaparken – ja, men hur förena olika intressen? ... 394
Vasaparkens lämplighet för monumentalbyggnader ifrågasatt ... 399
Högskolans strategiska kompromiss vänder motgång till framgång ... 400
Folkopinionen påverkar stadens beslut – till parkens fördel men stadsbildens nackdel ... 402
Vägen mot framtidens Göteborg tar en ny riktning ... 407
Stadsplanetävlingen 1901 och dess efterbörd ... 408
Ny storstadsförbindelse över vallgraven: Vasabron och vägen genom Kungsparken ... 412
1860-talets orealiserade planeringstanke: den rakt utdragna Västra Hamngatan ... 412
Staden behöver en bro vid Västra Hamngatan – men åt vilket håll? ... 414
Den sneda vägen – bekväm lösning för det nya seklets trafikbehov ... 419
Stadsplanering med problem ... 422
Beredningens förslag till ny stadsplan utgår söder om Heden ... 422
Stadens södra knutpunkt möter framtiden: Korsvägen får storstadsmässig form ... 424
Ny lag möjliggör ny planmodell: stadens ingenjör lanserar formeln för sundare stadsmiljö ... 427
Stadsplaneringen förnyad genom nya konstgrepp ... 427
Stenstadens hyreskaserner får försonande drag ... 429
Den nya stadsplanens pulsåder söderut: en spårvägsgata direkt till Landala ... 433
Det nya byggnadssättet finslipas inför stadens besittningstagande av höjderna ... 436
Kvarteret Aspen i Vasastaden: två epokers planering och byggande i Göteborg ... 439
EPILOG: en tillbakablick 1910 över de 50 år då Göteborg formades till storstad ... 443
1860-80: Storstadsplan och stenstadstradition för det rika Göteborg ... 443
1890: Det nya ståtliga Göteborg breder ut sig och uppgår i storstadsklassen ... 445
Göteborgs nya fysionomi skildrad i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning ... 445
1910: Högexploatering och mindre stånd när storstaden rycker fram ... 447
Den borgerliga stadsmiljön byter ansikte i klättringen mot Landala ... 455
Förkortningar ... 468
Källor ... 469
Litteratur ... 469
Bildkällor ... 479
Arkiv etc. ... 479
Litteratur ... 480
Äldre litteratur ... 481
Bildförteckning ... 482

FÖRFATTARENS TACK

Detta är historien om hur Göteborg på 1800-talet tog klivet över Vallgraven och skapade tidsenliga bostadsområden för den välsituerade befolkningen. Bakgrunden till mitt arbete är skriften *Göteborg - kulturmiljö av riksintresse*, en beskrivning av 16 stadsområden publicerad 1992 av Länsstyrelsen. Det projektet, påbörjat 1989 av Mats Herklint, genomfördes av mig. En fördjupad skildring av Vasastaden-Lorensberg var påtänkt, men ny kunskapsinhämtning för riksintressebeskrivningen genererades av en rad restaureringsprojekt i stenstaden – även parkmiljöer. Arkitekturforskare i Tyskland hjälpte mig att sätta Göteborgs stenstad i ett nytt internationellt perspektiv. Mitt arbete började 2009 ta ny form med tonvikt på de historiska sammanhangen i miljöskapandet såsom den kommunala organisationens både noggranna och effektiva utredningar, beslut och genomförande. Planprocess och arkitekturutveckling ägnas ingående uppmärksamhet och ställs i relation till samtida stadsbyggande på kontinenten. Jag granskar byggnader som jag funnit vara lokala steg i stilutvecklingen. Däremot har jag avstått från en konventionell beskrivning hus-för-hus. Arbetet har fler utgångspunkter än som tidigare avsetts. Ett exempel är den sanitära situationen i 1800-talets Göteborg och dess roll i en planering av stadens utbyggnad som visade sig föredömlig även i riksperspektivet. Denna plans fastställelse 1866 innebär att jag ser mitt arbetes publicering som ett 150-årsjubileum.

Hösten 2010 diskuterades ett första sparsamt illustrerat utkast i en grupp bestående av professor Lars Stackell, förre länsantikvarien Jan-Gunnar Lindgren, antikvarie Tomas M Larsson och fil dr Ewamarie Herklint. Utifrån synpunkter som då framkom bearbetade och utökade jag texten, bild- och kartmaterial inventerade jag i olika arkiv. Manuset på över 400 sidor råtext blev 2013 genomgånget avseende främst källredovisning med hjälp av fil dr Gun Schönbeck. Illustreringen påbörjade jag hösten samma år och 1 september 2014 förelåg ett nytt koncept i tre volymer med nära 1000 sidor innehållande drygt 1500 bilder. Av praktiska skäl gjorde jag bildsättningen direkt i manusets tre Word-dokument. Layouten är tänkt att vara till ledning vid en eventuell omarbetning till boktryck. Det är detta resultat som med några tillägg och justeringar, föranledda av omplacerade respektive utbytta illustrationer, nu publiceras. Vid min pensionering hösten 2015 hade nämligen genom utländska arkivkontakter några bilder ersatts och tillkommit. Slutligen hade jag på basis av bildförteckningarna med få undantag kunnat utreda aktuella rättigheter. Vid ej besvarad förfrågan publiceras bilden ändå.

Varmt tack till:
Min arbetsgivare Länsstyrelsen (Göteborgskontoret) för att man velat genomföra detta arbete. *Fil dr Ewamarie Herklint* för inspirerande samtal och språkliga synpunkter. *Professor emeritus Lars Stackell* för uppmuntran till arbetet och av dess upplägg. *Privatforskare Torkil Elmquist* för entusiasmerande diskussioner, tankar och fakta. *Professor emeritus Göran Lindahl* (Uppsala) för uppmuntrande respons och stöd. *Arkitekt Håkan Lindqvist* för uppgifter om arkitekt Hans Hedlund. *Lars Berggrund*, Varberg, för dokument ang. Västra Stambanan. *Håkan Hjort* för lån av en originalritning. *Per Folke Grange* för upplysningar och kopior på privata handlingar om byggmästarna Anders Johanson och Johan Alfred Forshell.
Arkivpersonal för engagerad tålmodig service, ofta även ett mycket generöst bemötande:
Göteborgs Fastighetskontor (Arkivet), Göteborgs Stadsbyggnadskontor (Arkivet), Göteborgs Stadsmuseum (Faktarummet), Region- och Stadsarkivet i Göteborg och Vänersborg, Riksarkivet/Landsarkivet i Göteborg, Kungliga Biblioteket i Stockholm, Karlstads Stadsbyggnadskontor, Sveriges Järnvägsmuseum i Gävle.

Göteborg i juli 2016,
Staffan Sedenmalm

IV. DET NYA GÖTEBORG TAR STORSTADSGESTALT – ESTETIK OCH VERKLIGHET (1860-1910)

A. Byggherrar och arkitekter formar en ny stadsbild

Arkitekturens utövare och vägar – kontinenten, Stockholm och Göteborg

Byggnadsväsendet och fransk-klassicismen i Carlberg-arkitekternas Göteborg

Stormaktstidens aristokratiska byggande och Stockholms slotts återuppförande efter branden 1697 under Tessinarnas ledning hade givit upphov till nya ämbeten inom byggnadsväsendet – stadsingenjören 1636, stadsarkitekten 1661, och år 1697 överintendenten som statlig kontrollfunktion för profant och kyrkligt byggande. Ur det långt utdragna slottsbygget föddes också runt 1780 en högre arkitekturutbildning, Konstakademin, som upprätthöll den i Europa smakledande franska klassicismen i dess renässans- och barockformer. Byggnadsuppgifterna sköttes inom skråreglementets stränga ramar av hantverksutbildade mur- och timmermästare, som i landsorten sedan medeltiden stod under uppsikt av ”stadsbyggmästare”, betrodda borgare utan fackutbildning.[1] Lokala byggnadstraditioner bildade olika provinsiella kulturcentra.[2] Västkustens hamnstäder Göteborg, Malmö och Helsingborg utgjorde delar av samma kulturprovins, ett utskott från Danmark och norra Tyskland, där tegelarkitekturen spelade en karaktäristisk roll i stadsbilden. För Göteborgs del utbildades denna tradition främst som resultat av två stora bränder vid 1700-talets mitt i norra delen av staden inom fästningsverken. Stadens borgare pressade gång på gång kungamakten att genom sänkta tullavgifter för import av hårdbränt gult tegel, dugligt till fasader i Göteborgs kärva klimat, underlätta efterlevnaden av de upprepade kungliga påbuden att bygga stenhus.[3]

Frihetstiden med dess nationalekonomiska återställning och borgarståndets uppgång medförde fler och större uppgifter för städernas bebyggande med krav på fackutbildade byggmästare som hade antingen Konstakademins lägre arkitektkurs eller militär ingenjörsutbildning. I Göteborg tillsattes 1717 den fortifikationsutbildade Johan Eberhard Carlberg, stadens förste stadsingenjör, med en underställd stadsbyggmästare. Då Carlberg tio år senare blev stadsarkitekt i Stockholm, där han förnyade huvudstadens byggnadsordning och utbildade arkitekter som spreds till andra städer, övertog brodern Bengt Wilhelm Carlberg befattningen och fortsatte följa huvudstadens fransk-klassicistiska anda i den stramare form som handelshusens och hantverksmästarnas Göteborg bestod sig med. Hans efterträdare 1775 var sonen Carl Wilhelm Carlberg, fortifikationsingenjör liksom fadern och farbrodern. Den nyinrättade tjänsten som stadsarkitekt under en period då Göteborg måste resas ur askan efter en följd av stora bränder försatte Carlberg i en unik situation. Tillfället var honom givet att ge staden ett nytt enhetligt ansikte och föra klassicismen vidare till högre höjder – en flerårig utlandsresa med uppehåll i Italien och Frankrike på bekostnad av en köpman vid Ostindiska Kompaniet gjorde honom rustad att som ingen annan svensk arkitekt vare sig förr eller senare

driva en konsekvent arkitektonisk linje. C. W. Carlberg hade på resan stärkts i sin hängivenhet för den franska smaktraditionen och renodlade efter branden 1802 nyklassicismen till en lokal särart, ”empire” i göteborgsk tappning (jfr kap. II A). Den nya stadsbilden formades av uteslutande stenhus med fasader i antingen puts, sparsamt ornerade med sandstensdetaljer, eller endast kvaderputsad bottenvåning och övervåningarnas fasadliv traditionellt reveterade i gult flensburgertegel. Även kajkanternas stenpollare sammanlänkade av järnkättingar (1805) var Carlbergs verk och bidrog till en helhet i stadsbilden med ett i Sverige enastående resultat.

1. *Bränder som slag i slag härjat Göteborg mellan 1746 och 1813 hade framtvingat bannlysning av trähusbyggande. Stadsbilden 1820 vid Stora Hamnkanalen hade sedan 1700-talets mitt formats i sten under ledning av de två efter varandra följande stadsarkitekter med namnet Carlberg – flensburgtegel blev ett för Göteborg karaktäristiskt fasadmaterial, infört under Bengt W. Carlbergs tid (se kanalens norra sida) och övertaget av sonen Carl W. Carlberg (huset t.v.). Denne hade stor hjälp av Napoleons kontinentalsystem, då staden ”så hastigt som en ny Fenix” återuppstod med luxuösa stenhus.*

I Göteborg liksom i huvudstaden var samarbetet spänt mellan skråutbildade hantverksmästare och den militärutbildade stadsingenjören/stadsarkitekten, med hårda konflikter som följd. De byggande borgarna hade väl också av tradition ett förtroende på affärsmässig grund för mästarna men förhöll sig reserverade gentemot stadens auktoritet – det krävdes stadsarkitekt C. W. Carlbergs orubbliga målmedvetenhet och engagemang att med praktisk och ekonomisk upplysning och en byggnadsordning med totalt förbud mot fortsatt trähusbyggande omskapa de nedbrunna stadsdelarna helt i sten. Då Carlbergs både praktiska och konstnärliga omsorger resulterade i en välordnad stadsbild som höjde stadens anseende i omvärlden blev han högt respekterad. Efter Carlbergs död 1814 fullföljdes mästarens verk av eleverna Justus Weinberg och Jonas Hagberg, den sistnämnde som Carlbergs efterträdare. Genom Hagbergs död 1839 gick emellertid Göteborgs stora franska arkitekturperiod i graven.[4]

Arkitekturens kontinentala strömningar 1830-1890

Konststilarna och romantikens stilsökande för industrialderns behov

En under 17- och 1800-talen hyllad konstvetenskaplig teoretisk grundsats med rötter i det klassiska Grekland var att alla sköna konster uppnår sitt ändamål – skönhet – genom efterbildande av naturen som uttryck för gudomlig sanning. Bland de bildande konstarterna hade detta vad gäller byggnadskonsten låtit sig göra genom formbildningens utveckling under antiken liksom vid dennas återfödelse under renässansen. Västerländsk kultur, bl.a. estetiken och dess lagar, vilade på arvet från den grekisk-romerska klassicismens skönhetskult. Under historiens gång hade våg efter våg av konstriktningar vilande på klassisk grund sköljt över Europa, från Södern till Norden med Frankrike som förmedlande länk i konstsmakens vandring från Italien. Växelspelet mellan sydländskt och nordiskt kynne i konsten uppmärksammades tidigt av konstvetenskapen och har karaktäriserats på följande sätt:[5]

> Den latinska anden, medelhavsfolkens, vill klarhet och harmoni, den germanska andens väsen är känslosamhet och oro. Två årtusenden av europeisk konsthistoria speglar tvekampen mellan germanism och klassicitet. Den romanska stilen krossar den germanska djurornamentiken. Men efter det romanska stilväldet uppstår gotikens nordiska skönhetsrike, i sin tur raserat av den sydländska renässansen. Tre gånger under nyare tid, med ungefär hundra års mellanrum, stiger flodvågen från den klassiska medelhavskulturen högt i de nordiska länderna: vid slutet av resp. 1500-, 1600- och 1700-talen /resp. renässansen, barocken och nyklassicismen eller nyantiken (förf:s anm.)/. Varje gång framkallas likväl snart en germansk reaktion, först den holländsk-tyska senrenässansen….., därefter rokokon och slutligen 1800-talsromantiken.

Även i romantikens tidsålder, som i arkitekturen innefattar hela nittonde århundradet, inföll sådana germanska reaktioner på klassiska flodvågor – romantisk naturalism mot klassicistisk idealism tog sig uttryck i historicerande stilar i arkitekturen och konsthantverket. Grunden för 1800-talets ”stilkavalkad” var det aristokratiska samhällets sammanbrott, en process som inleddes i Frankrike 1789 och avslutades två generationer senare då den borgerliga revolutionen var i huvudsak genomförd på den europeiska kontinenten. Härigenom bröts en flerhundraårig smakutveckling, buren av den världsliga maktens bildade kulturelit. En annan förutsättning hade dessförinnan uppstått, nämligen den moderna konstvetenskapens födelse genom 1700-talets stora arkeologiska upptäckter i den grekisk-romerska antikens kulturområde. Industrialismen, som samtidigt uppkommit i det tekniskt och ekonomiskt ledande England, kunde först genom borgerskapets maktposition vid centralmaktens sida frambäras på kontinenten. Den nya makteliten saknade självständig konstuppfattning men hade pretentioner på en anspråksfull livsmiljö med sådana stämningar av förnäm kulturtradition som motsvarade dess sociala ställning och betydelse – man var ju pådrivande i den dynamiska samhällsutvecklingens ekonomiska och tekniska framsteg. Inför de växande städernas om- och nydaning inspirerades därför stadsborgerskapet i sitt miljöskapande av glansfulla historiska konstperioder som associerade till storheten hos den kulturbärande elitens uttryck för makt och välstånd. Konstens uppgift i romantikens epok var således att genom maktsymboliskt språk förmedla sådana stämningar och detta präglade såväl byggnadskonsten som trädgårdskonsten.[6]

Romantikens idévärld hade fötts ur 1700-talets upplysningsfilosofi och natur- och konstvetenskapernas uppträdande. Tidsåldern sammanföll med det febrila stilsökandets

konstepok, då det borgerliga samhällets många nya byggnadsbehov behövde draperas med ett för samtiden och ändamålet lämpligt formspråk. Samhällsomvälvningarnas nya betingelser för kulturlivet och pågående konsthistorisk forskning väckte intresset för tidigare stora kulturepoker, i synnerhet de som symboliserade höjdpunkterna i Västerlandets konst. Nyklassicismen hade visserligen ärvts av aristokratin, men omskapades i Frankrike till ”revolutionsarkitektur”, vilken i spridningen till andra länder fick en annan innebörd, nämligen symbol för den absoluta kungamakten. Sveriges nationella kris genom förlusten av Finland kom till sådant uttryck i Stockholm, men knappast i Göteborg. Likaså blev den polytekniska skolan för ingenjörer och konstakademin för arkitekter i Paris mönsterbildande i Europa. I Tyskland var den asketiskt torra nyantiken en nationell reaktion mot den franska rokokon, vilken stod för aristokratins dekadens. Den tyska nyantikens akademiska stränghet och anspråk på universell suveränitet – den enda ”sanna” arkitekturen – väckte genom de nationalistiska stämningarna i Napoleonkrigens spår en motrörelse som sökte den universella ”sanningen” i medeltidens tyska kultur. Med den franska kejsarstilens, ”empiren”, stagnation och en antiklassisk upprorsanda på konstakademin var nyantiken i dalande, en nationell fransk gotik på frammarsch och Frankrikes obestridda ledning som kulturnation bruten.[7] I kontinentens arkitekturutveckling kom ett flertal tongivande utbildningscentra i tyska småriken att få ett stort inflytande genom nya radikala stilströmningar gynnade av härskarna.[8]

2. *”I vilken stil skall vi bygga?” var det konstnärliga dilemma som sysselsatte 1800-talets arkitekter genom att man saknade lämpliga nya formspråk för industrialderns olika byggnadsuppgifter men samtidigt förfogade över en dittills oanad samlad kunskap om äldre kulturepoker.*

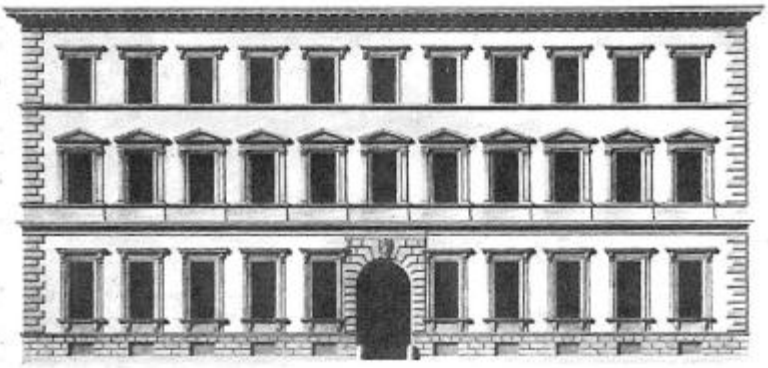

Fransk och tysk nyklassicism. ***3.*** *Maison Chenot, Paris 1790.* ***4.*** *Leuchtenberg-Palais, München 1816.*

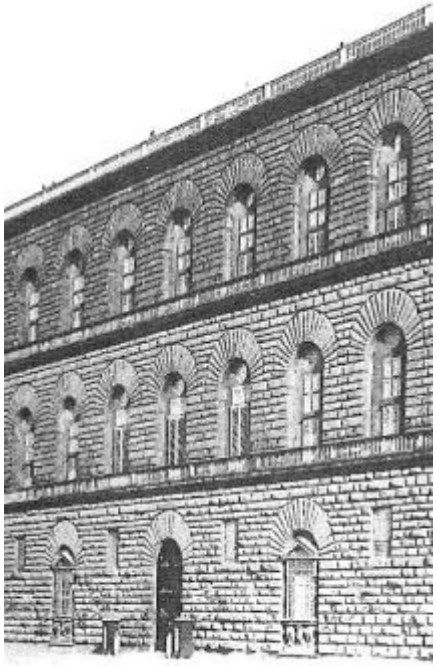

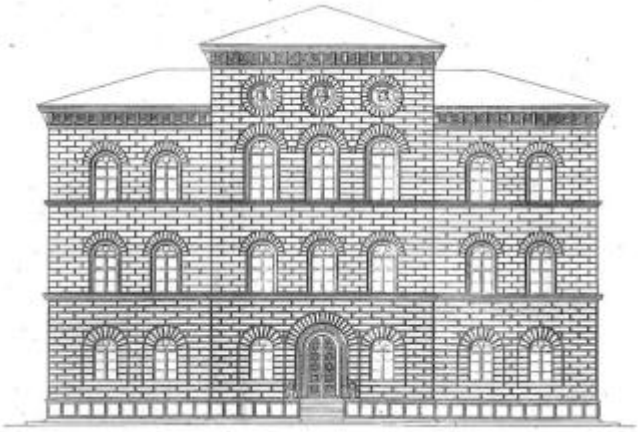

5. *Förebildlig ungrenässans, utvecklad ur romansk formtradition: Palazzo Pitti, Florens 1458.*
6. *”Rundbogen” var ett förstadium till neorenässans: Gesellschaftshaus, Dresden 1837.*
7-8. *Renässanspalats i Florens och Venedig (1500/1520).* ***9.*** *Neorenässans i hyreshus, Dresden 1838.*

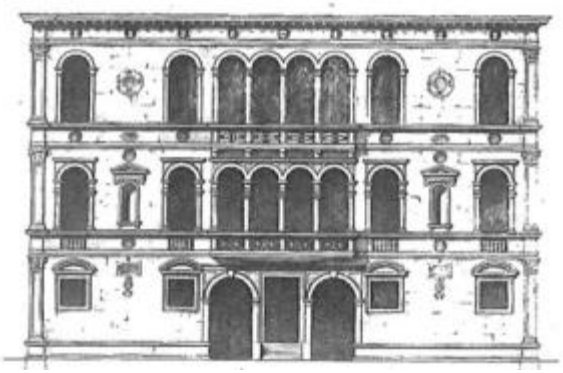

Under romantikens epok följde konsten två parallella linjer, den medeltidssvärmiska med romanska eller gotiska stildrag och den klassicistiska i ny och mer anspråksfull form med

renässans och barock som huvudtema. Den klassicistiska linjen med varianter av 1500-talets renässans och 1600-talets barock blev enligt den tyske arkitekturteoretikern och arkitekten Gottfried Sempers lära under resten av seklet det dominerande representativa formuttrycket för borgerskapets position. Semper, som varnade för synliga järnkonstruktioner i byggnader, ett av industriarkitekturens mest karaktäristiska drag, hävdade att då industriåldern inte erbjöd någon idé att uttrycka som stil var stilhistorien en källa för arkitektoniskt skapande av den nya tidens alla slags byggnader. Varje stil kunde härledas till en period av kyrklig eller världslig makt, vilken kunde förknippas med en viss byggnadstyp, men trots Sempers ogillande blev godtycklig stilblandning, ”stileklekticism”, ett utmärkande drag i arkitekturen efter 1850. Konsthistorikern Jacob von Falke tolkade på 1880-talet eklekticismen som uttryck för att industriåldern verkligen hade funnit en egen konststil.[9]

Klassicistiskt ideal och gotiksvärmeri

De socioekonomiska och tekniska samhällsomvälvningarna i Europas industrinationer efter 1848 års revolution innebar den aristokratiska maktens upplösning som ekonomiskt och kulturellt ledande. Den borgerliga hegemonin över handel och produktion skapade en mängd nya byggnadsuppgifter, offentliga såväl som privata. I denna situation hade frågan om en ny stil för industrialismens tidsålder trängts tillbaka av stileklekticismen och den semperistiska modellen för de historiska stilarnas användning som symboliskt maktuttryck. I de mest expansiva städerna var byggnadsväsendets största uppgift de växande nya befolkningsskiktens bostäder, i synnerhet den mer välsituerade medelklassens behov av en representativ stadsmiljö blev bestämmande för stadsgestaltningen.

Klassicismen stod för skönhetsideal, harmonisk jämvikt och förnuft medan romantiken tvärtom bejakade sentimentalitet, d.v.s. inre känslostämningar. Denna dualism är ett genomgående drag i hela 1800-talets stilhistoriska arkitektur. I 1800-talets början uppställdes i England, Frankrike och Tyskland gotiken som en ”germansk” universell skönhetskult i nationellt sinnade motrörelser till nyklassicismen. I Tyskland avknoppades denna kraft ur den nyromanska rörelse (”Rundbogen”) som från 1820-talet kännetecknade flera nya livaktiga arkitekturcentra – Karlsruhe genom Heinrich Hübsch och framför allt München, kungariket Bayerns huvudstad, genom Friedrich von Gärtner med den florentinska ungrenässansens ”Palazzo-Stil” och bysantinsk arkitektur som förebilder. Dessa liksom Berlins byggnadsakademi under ledning av klassicisten Karl Friedrich Schinkel återinförde samtidigt under 1820-talet tegelarkitektur (”Rohbau”) i romanska och gotiska former som kunde tillämpas på bostadshus. Utmärkande för de medeltida tegelstilarna var fasadens struktiva rytmik genom fältindelande lisener i enkla ”pelarsystem” och mönstermurade gesimser och friser. Unga arkitekter förde Gärtners och Schinkels tegelstilar till sina verksamhetsorter, exempelvis August Andreae från München till Hannover och Alexis de Chateauneuf till Hamburg efter studier både i Karlsruhe och Berlin. Hübsch ställde i sin skrift ”In welchem Styl sollen wir bauen?” (1828) den fråga som kom att sysselsätta arkitekter i hundra år framåt. Hamnstaden Hamburg, före branden 1842 berömd för sin ljusa klassicistiska putsarkitektur, visade sig i 1860-talets slut som korsningspunkten för strömningar från när och fjärran.[10] Alla stilriktningars olika material- och färgblandningar var här företrädda: romanik, gotik, hellenism, renässans och friare former – i sandsten, tegel utan puts och tegel med puts. Cementputs som fasadmaterial var vid denna tid etablerat i Hamburg, men även i Göteborg, som hade starka band med norra Europas stora hamnstäder, inte minst just Hamburg.[11]

De ledande tyska arkitekturskolorna – Berlinklassicism och Hannovergotik

Det preussiska kungasätet Berlin var sedan 1700-talet ett centrum för klassicistisk konst och arkitektur med en egen konststil som hade myntat begreppet ”Berlinskolan”. Arkitekten Karl Friedrich Schinkel vid kungliga byggnadsakademin var Europas tongivande klassicist och hade på 1820- och 30-talen gjort Berlinskolan ryktbar genom tillämpningen av klassisk grekisk arkitektur i formandet av en tidsenlig praktisk estetik för olika byggnadsuppgifter. Schinkel hade också skapat en modern tegelarkitektur – ”Rohbau” – genom att stimulera tegelindustrin att återuppliva den medeltida nordtyska tegeltraditionen.[12] Rött eller blekgult var fasadteglets färger, härav följde en polykrom randig tegelstil med drag av norditaliensk ungrenässans, där keramiska ornament av terrakotta och majolika var karaktäristiska inslag. Denna polykroma rohbau utvecklades vidare till större dekorativ verkan genom färg- och materialkontraster i ett symboliskt tektoniskt spel mellan infattningar, horisontella band etc. i avvikande tegelkulör eller cement alternativt sandsten. Rohbautekniken utvecklades av Schinkels efterföljare till ett rationellt och väderbeständigt fasadsystem där ”förbländertegel” (tyska: ”verblender”) kännetecknades av hårdhet, måttprecision, jämna ytor och kulörer. En uppsjö av profilformer användes i såväl klassicerande som medeltidsromantiska stilarter.

Schinkel gav genom sin industriellt utvecklade rohbau Berlinskolan ett nytt ansikte, där den traditionella klassiciteten uppblandades med en vurm för romanik och gotik – vägledande var den nya byggnaden för ”Bauakademie”, uppförd 1832-36. I München sammansmältes klassicism och medeltidsromantik till en anspråksfull nyromansk stilriktning vari sekelmittens mest monumentala klassicistiska stiluttryck i Tyskland fick sin naturliga utgångspunkt, den s.k. nyrenässansen.[13] Gottfried Semper hade gynnats i karriären av Schinkel och genom forskar- och lärarverksamhet i Dresden, London och Zürich förespråkade han ”Neo-Renaissance” i dess italienska former som universell stil, den enda tänkbara arkitektur som kunde betecknas som internationellt gångbar. Han var positiv till en ändamålsbetingad användning av de historiska stilarna, även när eklektiska former hade en symbolisk uppgift. Semper menade emellertid att renässansen – i synnerhet den romerska – med natursten som fasadmaterial passade särskilt väl för borgerskapets bostadshus och i olika offentliga sammanhang där byggnadens arkitektur skulle uttrycka makt och välstånd, dock med undantag av kyrkor. Renässansens stilideal enligt ”semperismen” omhuldades av Berlinskolan under decennier genom Schinkel-elever som Stüler, Strack, Hitzig och Ende & Böckmann – ofta stod då sten- eller putsorneringen i kontrast mot tegel.[14]

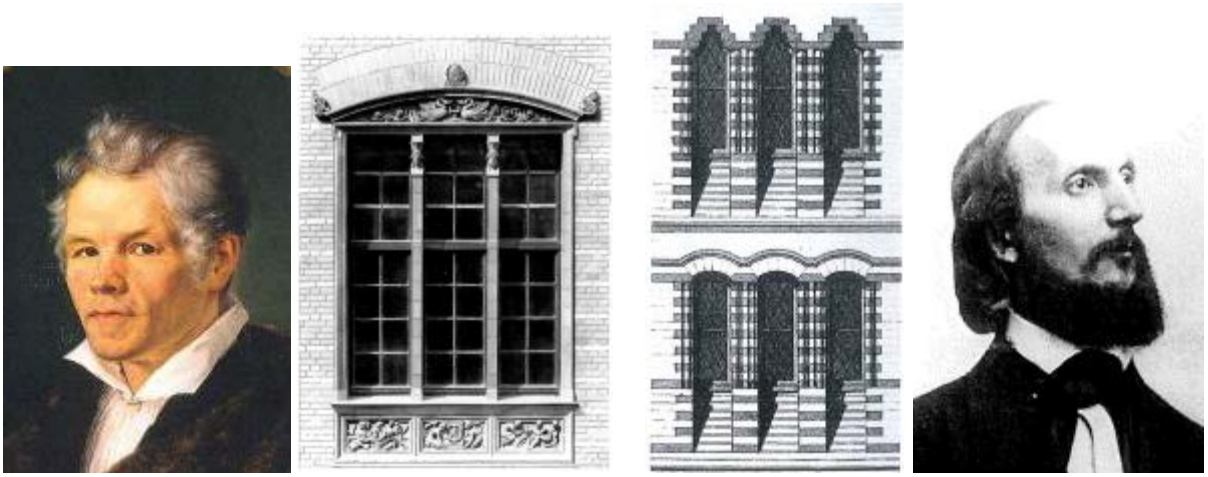

Fönsterinfattningar i ”Rohbau” enligt skolorna i Berlin och Hannover: ***10-11.*** *K. F. Schinkel och detalj från hans banbrytande nyklassicistiska tegelborg ”Bauakademie” (1832).* ***12-13.*** *C. W. Hase och ett nygotiskt fasadparti av hans elev J. Otzen, som tillämpade hannoveransk tegelgotik i Berlin.*

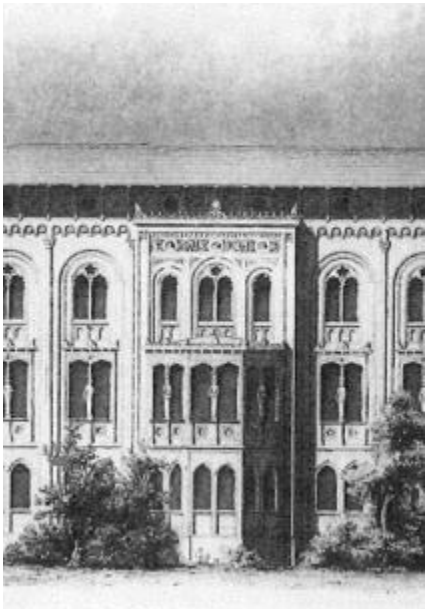
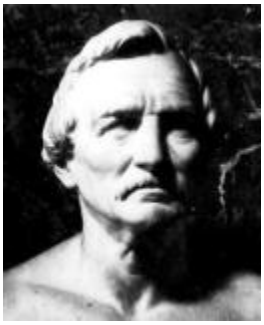
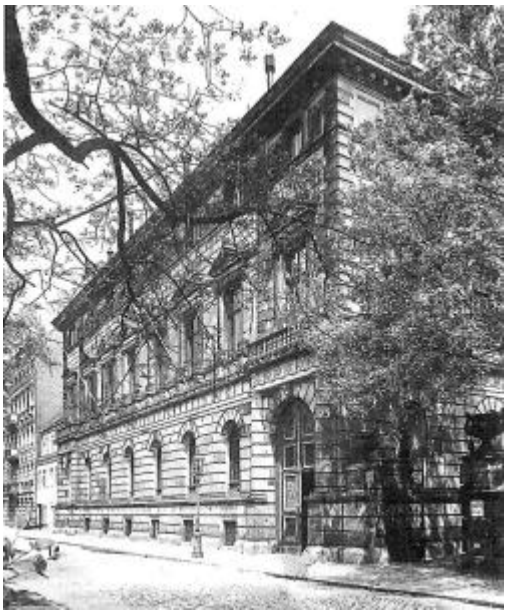

14. *München med ståtlig ”rundbogen”-arkitektur var neorenässansens vagga.* ***15-16.*** *Schinkels elev Gottfried Semper ritade 1845 Palais Oppenheim i Dresden, ett modernt romerskt renässanspalats.*

En förutsättning för den moderna renässansens dominans i de större städerna efter 1800-talets mitt var att den snabbt anammades av borgerskapet – spridningen över kontinenten under 1850- och 60-talen förefaller ha underlättats genom den borgerliga revolutionen. I Napoleon III:s Paris kom en centralstyrd modern fransk renässans med en anstrykning av barock i strikt enhetlig form att kanta de nya långa boulevarderna och genom de uniforma husradernas massverkan uttrycka Andra kejsardömets makt.[15] Den tyska rikshuvudstaden med orört äldre gatusystem och låg bebyggelse fick längs huvudgatorna stora ståtliga affärs- och bostadshus i olika palatsstilar. Efter Fransk-tyska kriget 1870-71 blev det fransk-klassicistiska arvet i dess pittoreskare barockformer populära inslag i Berlins gatubild. Sedan arkitektfirmorna Ebe & Benda och Kayser & von Groszheim infört den nationella ”tysk-renässansen” (1500-talets renässansgotik), vilken snabbt bredde ut sig under 1880-talet, blev resultatet av Berlinskolans verksamhet en större mångfald av uttryck och samtidigt en oroligare storstadskaraktär.[16]

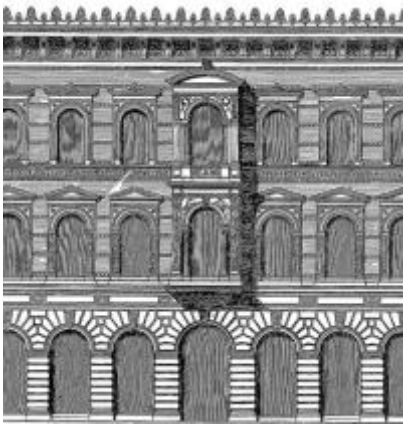

Nyrenässansformer i Berlin. ***17.*** *Schinkel-klassicism av Erdmann, 1860-tal.* ***18.*** *Fransk klassicism av Hitzig, 1870-tal.* ***19.*** *Tysk stil (renässansgotik) av Grisebach, 1880-tal.*

Det tyska gotiksvärmeriet formades ca 1830 till en nationell samling som gjorde anspråk på gotiken som en ”tysk” stil – rörelsens största manifestation blev fullbordandet av Kölndomen 1842-80 efter sekler av inställd byggnadsverksamhet. Kölns byggnadshytta gav näring åt flera nationella nygotiska skolor, av vilka ”Hannoverskolan” blev den mest inflytelserika och spridda. Den kungliga residensstaden Hannover hade 1714-1837 lytt under engelska regenter och blivit ett regionalt centrum för nyklassicismen. von Gärtners förmedling av Münchenskolans romanska ideal stimulerade unga arkitektelever att i det klassicistiska Hannover från 1840-talet renodla en oförfalskat nordtysk rationalism i tegel, först av stadsbyggmästare Andreae, Hermann Hunaeus och Heinrich Tramm enligt romanska förebilder. Den nygotiska rörelsen i Hannover startades 1859 av Conrad Wilhelm Hase, lärare vid Polytechnikum under 1800-talets andra hälft. Genom denne nygotikers energiska verksamhet, omfattande såväl dokumentation av lokala medeltida byggnader som arkitektuppdrag för restaurering och nybyggnad, utvecklades hannoveransk rohbau till en nationell byggnadskonst med stor räckvidd inom och utom Tyskland. Hannoverskolan renodlade den materialmässiga och konstruktiva realismen, detta i uttalad motsats till klassicismens sydländska former, vilka stod för en förljugen illusionism. Fasadritningens utgångspunkt var förbländerteglets och fognätets mått, såväl standardformatet i murytorna som profilformaten i gesimser och muröppningarnas nischer. Således beräknade man noga fasadernas indelning i ett visst antal tegelskift. Hannovergotikens röda och ibland gula tegelfasader, ofta med grönglaserade orneringar, satte inom ett par tre decennier en stark prägel på hela gator och stadsdelar i den preussiska provinshuvudstaden, varvid mindre välutbildade ritare och byggare orsakade en förflackning som sänkte stilens anseende.

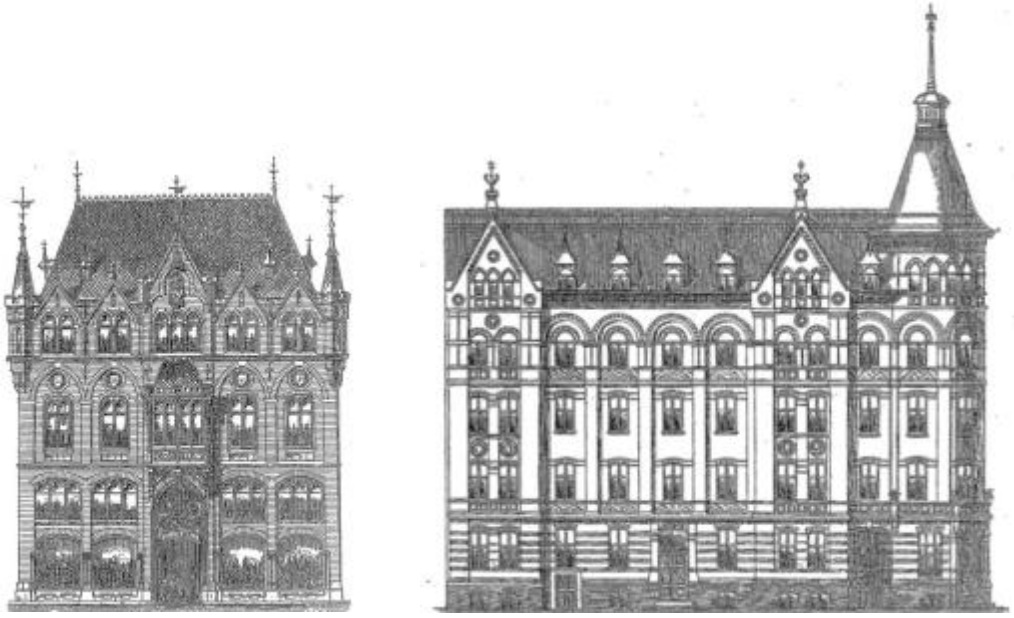

”Rohbau” i medeltida formspråk: ***20.*** *Fransk nygotik, Aachen.* ***21.*** *Nyromanik, Berlin (Otzen).*

Hannoverskolans tegelgotik fördes genom Hases medarbetare till bl.a. Berlin och Hamburg, där F. A. Meyer byggde ut magasinskvarteren i den centrala hamnstadsdelen ”Speicherstadt” och genom en nyckelpost i stadsförvaltningen hade störst inflytande. Hamburgarkitekten J. H. M. Breckelbaum verkade från 1860-talet till sekelskiftet i Hannoverskolans anda, såväl i ren form som mer eller mindre utspädd med den berlinska tegelarkitekturen. Berlin var till en början oanfäktat av Hannovers inflytande, men från 1870-talet påverkade arkitekterna Otzen, Schäfer, Grisebach, Hehl m.fl. kraftigt även Berlinskolans arkitektur i hannoveransk riktning. Hannoverskolans tegelgotik behöll sitt grepp seklet ut, ja ända in på 1900-talet, men trädde tillbaka då jugend i puts blev en ny stark stilriktning.[17]

Arkitekturströmningar i Sverige under 1800-talets stora expansion

Det kontinentala inflytandet

Stockholms akademiutbildning av konstnärsarkitekter upprätthöll den aristokratiska franska arkitekturtraditionen när den avskalade nyantiken ca 1840 övergick i nyrenässansens uttryck för ökat borgerligt välstånd under ledning av Axel Nyström. I likhet med lärarkollegerna i utlandet framhöll han de äkta stenmaterialens tekniska och konstnärliga överlägsenhet men stod lika handfallen som Europas främsta akademier inför fasadputsens tilltagande herravälde. Han samarbetade med professor C. G. Brunius i Lund vid byggnadsprojekt i tegelarkitektur.[18]

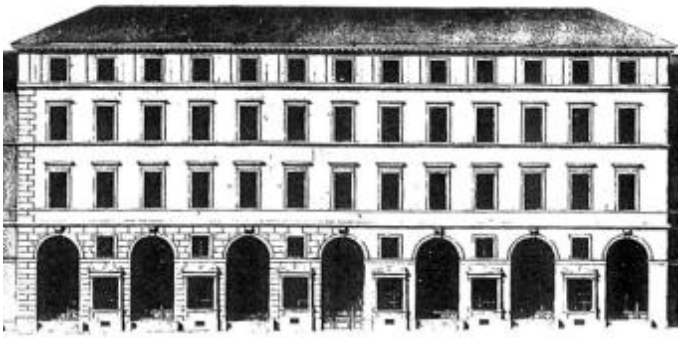

Puts- och tegelarkitektur av Axel Nyström 1839: ***22.*** *Hotell i Stockholm.* ***23.*** *Biskopshuset i Lund.*

Göteborg, såsom Sveriges viktigaste transithamn förankrad i den internationella utvecklingen, inledde industrialiseringen tidigare än landet i övrigt med påföljd att byggnadsväsendet – av tradition inriktat på tegelarkitektur – genomgick en modernisering liknande utlandets stora handelsstäder. Motsättningarna i Göteborg mellan byggmästare och arkitekter torde, i varje fall under en övergångsperiod, ha varit försumbara i jämförelse med ämbetsmannaväldets Stockholm. Då Göteborg var liberalismens huvudstad och styrdes av handelskapitalister sög staden girigt upp de resurser och impulser utifrån som bäst gagnade det vardagliga behovet av ett praktiskt byggnadssätt som rohbau – bland förebilder nära till hands var det dynamiska Hamburg, Tysklands största hamnstad.[19]

Återuppbyggnaden av Göteborgs köpmannabostäder efter bränderna hade inte lämnat några resurser över för anspråksfulla offentliga byggnader. Handelssocietetens önskemål om en ”Börs och Assemblée Byggnad” ledde till olika förslag i sparsmakad antikiserande stil på Kaulbarska tomten vid Stora Torget mellan 1824 och 1843, de första av Jonas Hagberg och Justus Weinberg i avsikt att skapa en arkitektonisk samstämmighet med Rådhuset i torgets andra ytterhörn. Åsikterna hos handlande och beslutsfattare var emellertid så splittrade att inte ens de 1836 fastställda ritningarna av Fredrik Blom i Stockholm kom till utförande. Sedan Bloms stjärnelev P. J. Ekman 1843 fått i uppdrag att ändra sin lärares planer gjorde han därutöver nya ritningar till ett avsevärt anspråksfullare utförande av fasaderna i italiensk renässans, huvudfasaden mot torget prydd av sex kolonner i kolossalordning flankerande fem port- och fönsteraxlar. Börs- och festivitetsbyggnaden var i denna gestalt ett för handelssocieteten passande bevis på Göteborgs nya välstånd som infunnit sig vid 1840-talets ingång. Efter vissa justeringar, begärda av Överintendentsämbetet – bl.a. måste

kolossalkolonnerna avdelas till en vånings höjd genom en balkong i andra våningen – för att i någon mån tona ner ett alltför storslaget intryck, blev Ekmans förslag fastställt.[20]

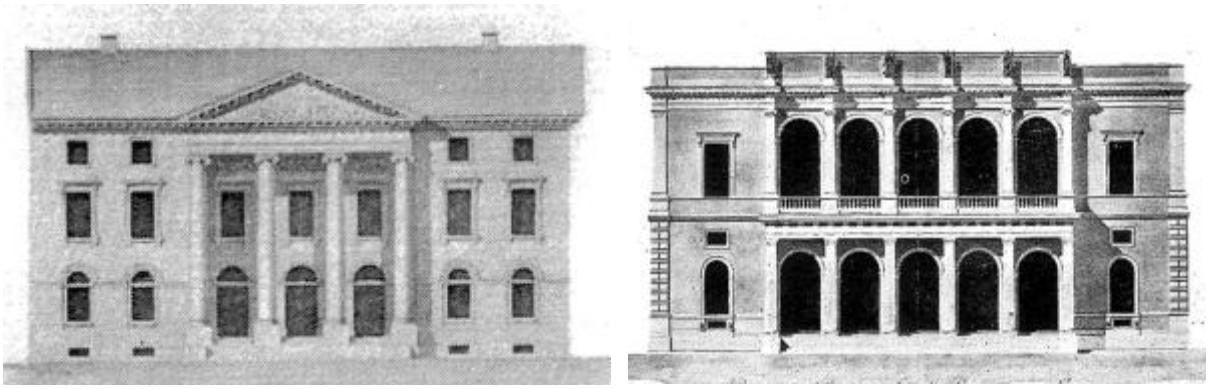

Göteborgs Börs- och festivitetsbyggnad: ***24.*** *J. F. Weinbergs förslag 1825 med nyantik fasad i avlidne läromästaren C. W. Carlbergs klassiska anda.* ***25.*** *P. J. Ekmans av Oscar I godkända ändrade förslag 1844 med fasad i modern renässans – en arkitektur för handelskapitalismens främsta stad i riket.*

Nyström lämnade 1848 sin professur på Konstakademin till systersonen Fredrik Wilhelm Scholander, vars krävande uppdrag att rita en byggnad för Nationalmuseum hade misslyckats och övergått till den tyske arkitekten August Stüler, en av Schinkels elever. Med fleråriga studier i Paris och Italien i bagaget startade Scholander en doktrinär förkunnelse i fransk-klassicistisk smaktradition och semperistisk anda. Han hävdade således att italiensk och i synnerhet romersk renässans var den högst stående riktningen av byggnadskonsten. Efter nära tre decenniers hängiven undervisning motarbetade han 1875 omorganisationen av arkitektutbildningen, vilken efter mångårig debatt om klyftan mellan ingenjörer och arkitekter syftade till byggnadsskolans flyttning från akademin till Tekniska Högskolan med endast den konstnärliga påbyggnaden kvar på akademin. Scholander befarade nämligen att detta skulle göra arkitekter till dåliga ingenjörer och ingenjörer till dåliga arkitekter, detta i enlighet med det gamla konstnärsaristokratiska förhållningssättet att teknisk vetenskap och konst måste odlas separat. Fram till sin död 1881 predikade han liksom sina företrädare vikten av materialäkthet, men den praktiska och ekonomiska verkligheten tvingade samtidigt även honom till en acceptans av puts som surrogat för det önskvärda ädla fasadmaterialet sten. Den vördade föregångaren Tessin hade en stark avoghet mot tysk arkitektur, vilken åsikt alla hans efterföljare traditionsenligt delade. Scholander gillade dock Schinkels gula tegelstil och då han ritade Tekniska Högskolans byggnad 1860 – med putsade fasader – gav han alla fönstervalv den preussiska stickbågen, vilken dittills varit bannlyst av akademin såsom mindre passande för nyklassicism och renässans.[21] Denna nyhet i huvudstaden var i Göteborg väletablerad och på stor frammarsch genom tysk rohbau. Tegelarkitektur hade emellertid av tradition endast marginell betydelse i Stockholm.

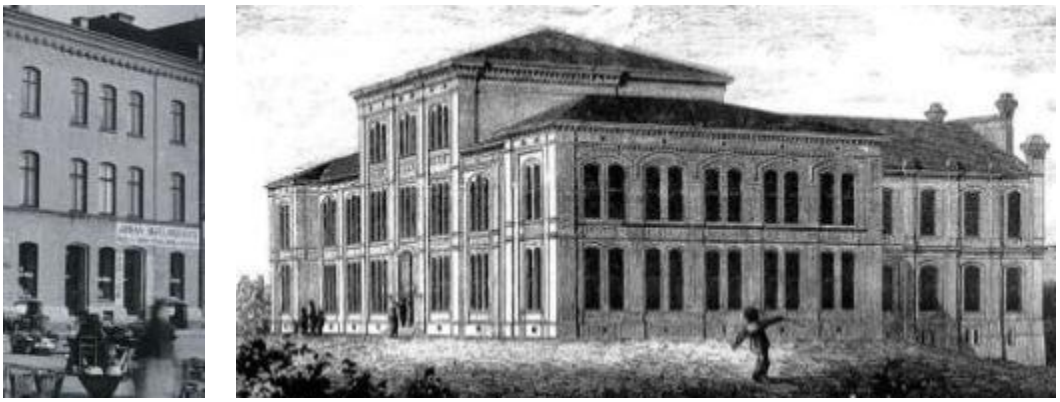

”Preussiskt valv” (stickbågsvalv) är en tysk valvkonstruktion i tegel från medeltiden.
26-27. *Stickbågiga muröppningar hör till byggnadsskicket i Göteborg med fasader i ”rohbau” (här Thulinska huset vid vallgraven, 1850), men var tabu i huvudstaden ända tills professor Scholander på Konstakademin 1860 tog upp valvtypen i Tekniska Högskolans putsade fasader och därefter i andra projekt (här elementarläroverket i Uppsala, 1864).*

I Göteborg, där byggnadsverksamheten i princip legat nere under kristiden årtiondena efter Napoleonkrigens slut, gav det begynnande ekonomiska uppsvinget för staden från 1830-talets mitt upphov till invandring av fackmän från kontinenten. Då staden led stor brist på fullt kompetenta byggledare och även kunnigt arbetsfolk mottogs arkitekten Heinrich Kaufmanns ankomst 1837 med glädje av magistraten – hans ansökan till tjänsten ”andre stadsarkitekt” under den gamle och sjuklige Jonas Hagberg beviljades med en lön tre gånger Hagbergs.[22] Så inleddes en ny epok i stadens byggnadsverksamhet dominerad av tyskfödda murare, vilka i kraft av sin yrkesskicklighet och energi uppträdde som mästare. Kaufmann övertog Hagbergs arbetsuppgifter 1839 och utnämndes till stadsarkitekt 1846. I denna position verkade han för ett välbehövligt tillflöde av byggkompetens från sitt hemland – stadens byggnadsväsende var i snabb expansion och med invandringen följde en ny gyllene tid för tegelarkitekturen, ”rohbau”. Philip Jacob Rapp, August Krüger, Joachim Dähn, F. W. Ullrich och G. Jährig etablerade sig från 1840-talets slut och ett tiotal år framåt som byggmästare med ett grundmurat förtroende. Rapp, Krüger och Dähn bildade under tre decennier från ca 1850 ett storbyggmästarnas triumvirat i en tämligen obestridd ledande position.[23]

Stadsarkitekt Hagbergs efterträdare, den tyskfödde Heinrich Kaufmann, hade välkomnats som hantverksutbildad byggnadstekniker och tvingats anskaffa arbetsfolk från utlandet för att kunna möta stadens behov. Som stadsarkitekt utövade han sin tysk-klassicistiska inriktning vid fästningsområdets omdaning med nya bostadskvarter, men han behövde även inför väntade större, offentliga uppgifter i det snabbt växande Göteborg hålla sig ajour med byggnadsutvecklingen utomlands. Således sökte han år 1855 ett understöd av staden till en utlandsresa med hänvisning till att hans små besparingar inte räckte till en sådan.[24] Eftersom Kaufmann inte har fått något nyanserat eftermäle som yrkesman har denna episod ett stort intresse. Att ärendet behandlades i närvaro av Borgerskapets Äldste och Drätselkommissionen belyser hur Göteborgs ledande skikt värdesatte stadsarkitekten som resurs i stadens gestaltning och hur man också betraktade sin stad i omvärldsperspektivet.
Kaufmann hade angående sin ansökan stöd av stadskamreraren, som påminde om ”att här i Staden icke funnits så många wackra hus, som nu är fallet, om icke Stadens fordne Architekt Kaptenen C. W. Carlberg haft tillfälle att, på enskild mans bekostnad, göra vidsträkta resor och längre tid fått vistas i Italien…. Sökanden, som, efter sakkunniges omdöme, redan innehade mycken skicklighet i sin konst, … skulle i märklig mån öka sitt architektoniska kunskapsförråd, till det allmännas nytta och Stadens försköning”. Ansökan beviljades av magistraten under villkoret att Kaufmann, som själv föreslagit resmålen Berlin, München och Paris, också besökte Hamburg, London, Liverpool och Manchester för att avteckna byggnader som kunde komma ifråga för Göteborg.[25] Särskilt aktuellt att studera var tull- och packhus, då ett sådant projekt var under utredning i det nya hamnområdet där utfyllnader vid älvstranden sedan länge pågick för planerade kajanläggningar.

Efter Kaufmanns död 1860 tillträdde stadsbyggmästaren Hans Jacob Strömberg, som genom sin utbildning hos professor Brunius i Lund var praktiskt och konstnärligt inriktad på den tysk-romantiska tegelarkitekturen. Redan 1843-44, tio år innan Strömberg anställdes som stadsbyggmästare, hade Brunius genom ett arkitektuppdrag för en grosshandlande i Göteborg fått dennes accept av hans lundensiska nygotik. Murarna i staden vägrade dock utföra denna ornamentrika stil – den kunde vid denna tid inte realiseras i Göteborg med sin klassicistiska

tradition.[26] Strömbergs verksamhet i staden från 1853 till sin död 1872 präglades emellertid av en nykter, torr och litet stel tillämpning av Brunius´ tegelstil. Stadsarkitekt under det följande kvartsseklet av hektisk byggnadsverksamhet i Göteborg var Victor von Gegerfelt, militäringenjör med arkitektstudier 1839-41 hos August Stüler vid Berlins konstakademi (på rekommendation av ”Oberbaudirektor” Schinkel vid ”Bauakademie”).[27] Genom Stüler, en av klassicisten Schinkels efterföljare (senare arkitekt till Nationalmuseum i Stockholm), blev Gegerfelt förtrogen med såväl tegel- som putsarkitekturen i Berlinskolans anda.

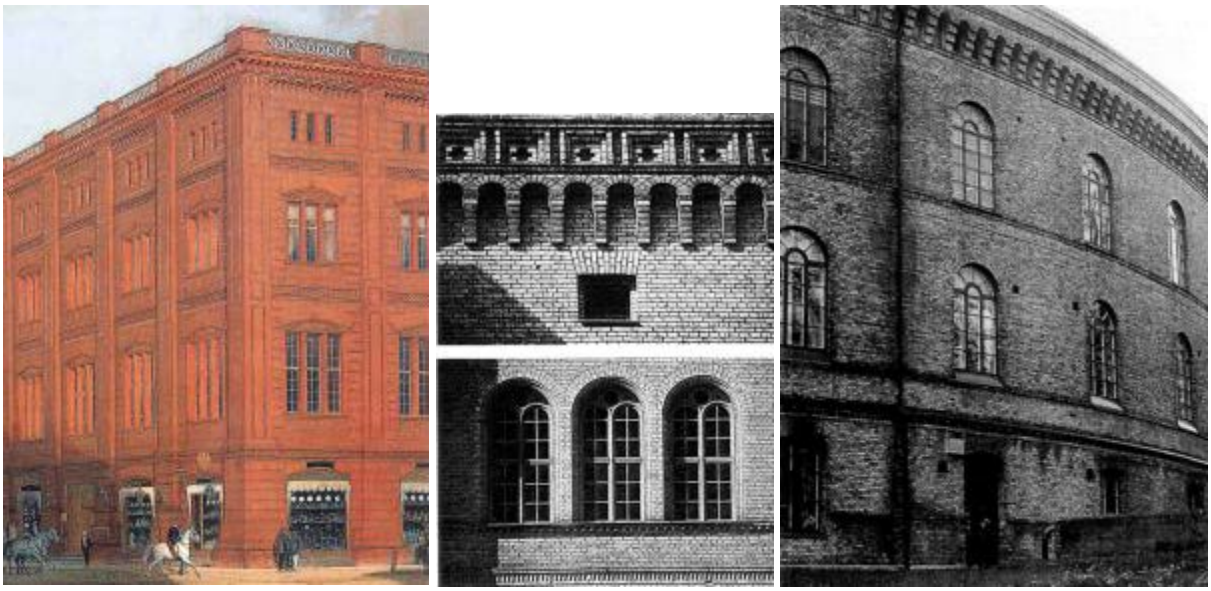

28-30. *Schinkels byggnadsakademi (1832), var en lysande symbol för Berlinskolans tegelarkitektur. Sjukhuset Bethanien (1847) i rohbau med detaljer snarlika de Gegerfelt använde när han 1848 efter en studieresa till bl.a. Tyskland ritade ett stort runt sjukhus i Göteborg.*
31-32. *Arkitekturskolorna i Lund och Stockholm: Tysk tegelrohbau av Brunius (1844) – beställaren i Göteborg valde istället en klassicistisk putsfasad – och den på akademin i huvudstaden förkunnade nyrenässansen av Scholander (1857).* ***33-37.*** *Arkitekter som satt spår i Göteborg: Brunius i Lund (t.v.) stod i motsats till Scholander i Stockholm (t.h.). Eleverna Strömberg och Heilborn flankerar Victor von Gegerfelt, omskolad från ingenjörsofficer till arkitekt på Konstakademin i Berlin.*

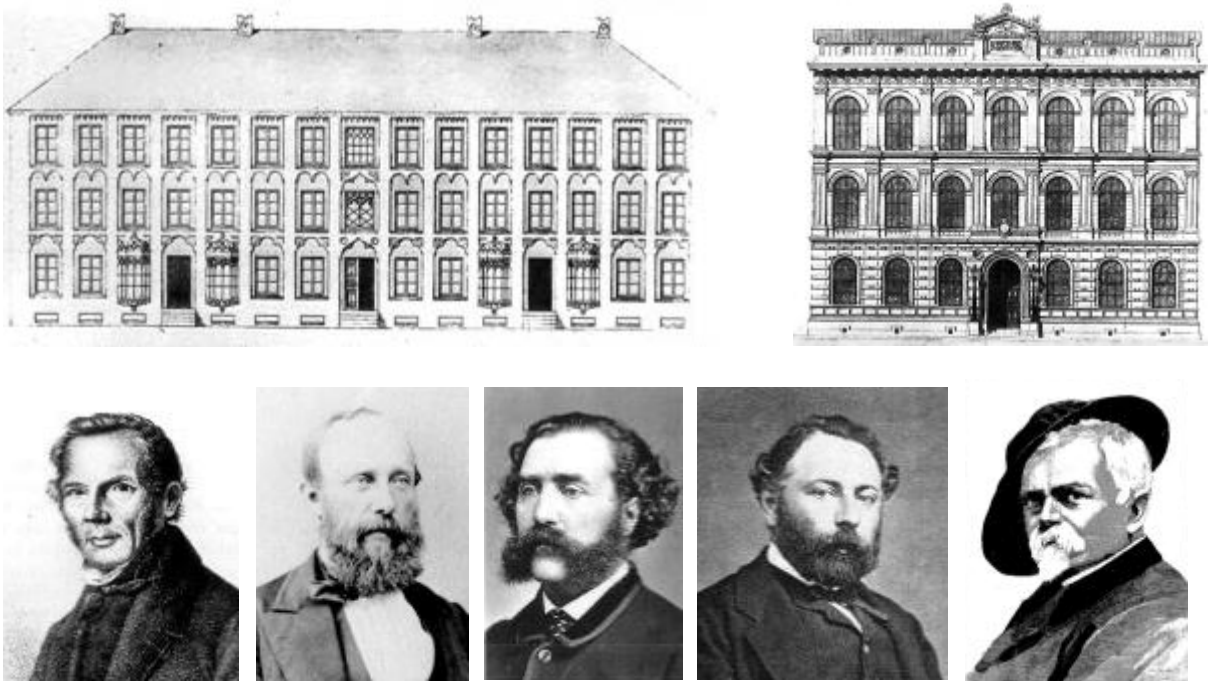

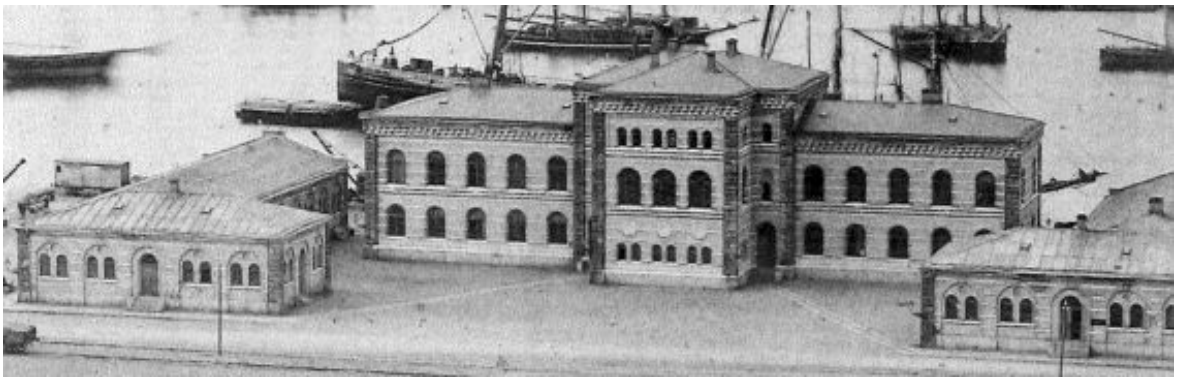

38. *Tullpackhuset i Göteborg skulle uppföras med cementfasader, men stark kritik mot hela projektet – ledd av män som ansåg tegel vara det praktiskt och ekonomiskt överlägsna materialet – resulterade i ett nytt förslag av F. J. Heilborn: fasader i gult tegel med särskilt utsatta detaljer av natursten.*
39-40. *Arkitekturexperten I. G. Clason påpekade 1896 Göteborgs särart genom tegelfasaderna.*

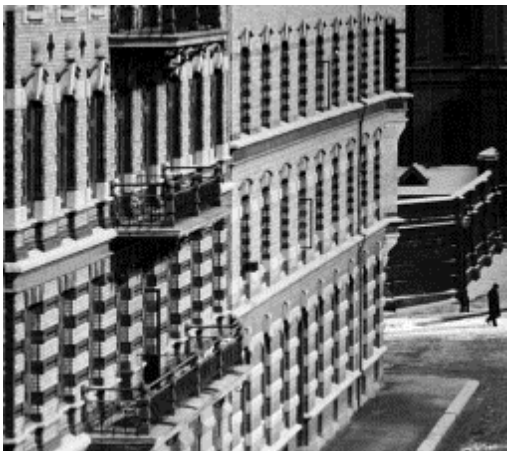

Renodlade ”konstnärsarkitekter” lär med något enstaka undantag inte ha verkat i Göteborg före 1870-talet, då flera unga arkitekter med studier på Chalmers och akademiutbildning i Stockholm hos professor Scholander inledde en karriär i rikets andra stad. Adrian C. Peterson, Victor Adler, Carl Fahlström och Hans Hedlund bildade under 1870- och 80-talen Göteborgs arkitektelit och de fann sig febrilt sysselsatta med att i de nya stadsdelarna skapa en tidsenlig internationell stadsbild som passade landets mest dynamiska och utåtriktade handelsstad.[28] Denna unga generation var inte främmande för vare sig fransk palatsarkitektur i stenliknande puts eller tysk rohbau – tegel med cementornering eller struktiv tegelpolykromi. Frans J. Heilborn hade som en av de första 1857 kallats till Göteborg av den nye stadsbyggmästaren Strömberg, vilken i Heilborn hade en medbroder med faiblesse för rohbau som praktisk och ärlig arkitektur.[29] Hedlund och Fahlström, vilka tillsammans genomgått arkitektutbildningen på Chalmers i Göteborg och Konstakademin i Stockholm, gjorde redan före examen uppmärksammade insatser under stadsarkitekten Gegerfelt i hemstaden och återvände dit efter en gemensam studieresa hösten 1879 till Italien via Tyskland, den moderna tegelarkitekturens förlovade land.[30] Deras ankomst 1880 sammanföll med de nya möjligheterna för en driven arkitekt att som stilkonstnär omsätta sina lärospån i de fasadmaterial med hög väderbeständighet som välbeställda göteborgare av praktiska skäl efterfrågade och byggnadsindustrin tillhandahöll, cementputs och förbländertegel. Scholanders elever i Göteborg acklimatiserade sig snabbt i grosshandlarstadens protyska kulturklimat och synes ha tillämpat de främsta tyska stilriktningarna, berlinklassicismen mer än hannovergotiken, med de blandformer som utvecklats i metropolen Hamburg. Genom detta nordtyska inflytande

följde Sveriges andra stad sin historiska roll som provinsiell huvudort med egen särprägel, vilket föranledde landets störste auktoritet inom byggnadskonsten, professor Isak Gustaf Clason vid Tekniska Högskolan, att torrt konstatera ”Göteborg går sin egen väg” och även ge prov på ”den moderna göteborgska tegelstilen”.[31]

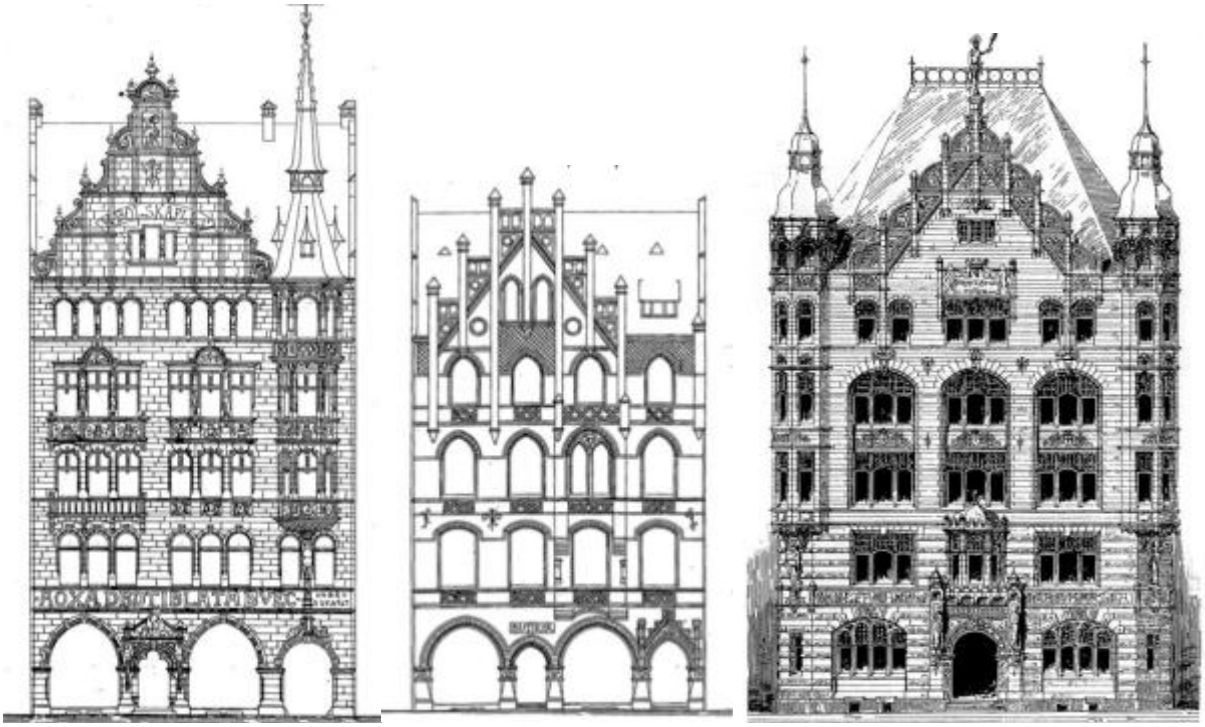

De nordtyska arkitekturformer som firman Lindvall & Boklund efter studier och arbete i Berlin förde till Malmö omfattade tysknationella stildrag från hansastäderna. ***41.*** *Berlinsk renässansgotik i sandsten 1895.* ***42.*** *Hannoveransk tegelgotik 1896.* ***43.*** *Första priset 1898 i tävling om kontorshus vid Skeppsbron i Stockholm – hanseatisk stil från Malmö som inte kunde accepteras av arkitekteliten.*

Från de nordtyska städerna kom hannovergotiken även till Malmö med omnejd, liksom Göteborg ett av Stockholms arkitektelit negligerat provinscentrum för tegelarkitekturen i Sverige.[32] Där var arkitekterna Harald Boklund och August Lindvall flitigt verksamma från 1894 efter fleråriga studier och praktik i Tyskland. Boklund hade lämnat Konstakademin i Stockholm och varit bosatt i Berlin medan stockholmska akademiarkitekter som rest i Tyskland konsekvent strävade att ignorera den aktuella tyska arkitektur som de måste ha kommit i beröring med. Boklund fick kontakt med flera framstående arkitekter vid akademin: Hermann Ende och Wilhelm Boeckmann, vilka tillhörde Berlinskolan, liksom Hans Grisebach och Alfred Messel, utbildade i Hannover respektive Kassel. De båda svenskarna ingick 1895 kompanjonskap i firman Lindvall & Boklund. Denna malmöfirma tog 1896 första pris i tävlingen om K.F.U.M.:s förenings- och bostadshus vid Parkgatan i Göteborg (se *Rohbau à la Berlin och Hannover* nedan). Därmed fick den hannoveranska tegelgotiken sitt mest spektakulära svenska uttryck just i den största tyskinfluerade stadens mest prestigefyllda läge – det monumentala parkkvarteret i den förnäma Vasastaden, i stenstadens frontlinje. När däremot Lindvall & Boklund 1898 vann tävlingen om ett försäkringskontor i själva huvudstadens frontlinje, Skeppsbron nära kungliga slottet, med ett förslag av nordeuropeisk ”hanseatisk karakter” visade sig emellertid – trots fasad i natursten – detta i praktiken inte vara möjligt på grund av förödande kritik i fackpressen. Projektet genomfördes i stället enligt nya ritningar av professor I. G. Clason i ”tessinsk palatsstil”, vilken tillvaratog detaljer från den rivna byggnad på platsen som ritats av Nicodemus Tessin d.ä. Denna arkitektur ansågs i sin kärva svenskhet mer passande för omgivningen vid Skeppsbron.[33]

Byggmästare och ingenjörer i konkurrens med arkitekter – Stockholm och Göteborg

Städernas övre borgerliga skikt hade i sitt bostadsbyggande de ekonomiska resurser som fordrades för anlitande av akademiskt utbildade ”riktiga” arkitekter. Den lägre medelklassen var dock för arkitektarbetet hänvisade till den moderna kategorin byggmästare med både praktisk och estetisk utbildning på teknisk skola, ibland även med praktik på arkitektkontor. Medan arkitekterna drevs av konstnärliga ambitioner var byggmästarnas främsta motiv att producera hus med största möjliga vinst. De uppförde således hus med hyreslägenheter på spekulation, antingen för egen del i syfte att försälja det färdigbyggda huset eller på uppdrag åt en beställare. Då många ansedda stockholmsarkitekter även ansvarade för byggnadsarbetet innebar detta ett svårt konkurrensförhållande till byggmästarna, men också en ojämn kvalitet på det utförda arbetet vilket kunde få ödesdigra följder som husras. Även från etisk synpunkt väckte de snabbt uppförda hyreshusen fackmäns indignation, inte minst genom det flitiga bruket av billiga gjutna gipsprodukter till fasadornering. Byggnadskompetens och fasadernas materialkvalitet tillhörde de frågor som diskuterades på Svenska Teknologföreningens möte i Stockholm år 1887 (diskussionen dokumenterades i föreningens organ Teknisk Tidskrift).[34]

Redan 1850 klagade en skribent över ”boningshus, hvilka man skulle snarare vara färdig att taga för profkartor, i alla möjliga stilar, på hvad en gipsgjutare kan åstadkomma, än verkliga boningar för menniskor. Det är fasaväckande att se dylika missfoster, alstrade af husegarens goda vilja och oförmågorne hos dem, som blifvit anförtrodde utförandet af slika, tidehvarfvet ovärdiga monument”. Anledningen till att de ”skickliga Architekter” som fanns i Stockholm inte anlitades, ”utan de byggande vända sig till personer, hvilka med mycken kostnad förstöra i stället för försköna deras hus”, uppgavs vara att ”det nu är på modet att vilja förstå sig på byggnader, samt att hvar och en, som sjelf byggt eller har en granne som byggt tror sig vara skickligare Architekt än den som uteslutande uppoffrat hela sitt lif på studerandet af konsten”. Då sådana byggherrar ansåg arkitekten ”onyttig” brukade de vända sig till ”en byggmästare, som gör de för inlemnandet till Byggnads-Collegium nödiga ritningarna *för intet*, om han blir försäkrad att få verkställa arbetet”. På dennes instruktioner sattes ynglingar att utföra ritningarna, ”elever som gått på Akademien för de fria konsterna en eller ett par terminer, samt praktiserat såsom murare eller timmermän en eller två somrar”.[35]

Det tilltagande spekulationsbyggandet och därmed sammanhängande stilförflackning och byggfusk debatterades i huvudstadens akademiska kretsar under 1870- och 80-talen, vilket utmynnade i förslag inom Svenska Teknologföreningen till ändringar i byggnadsstadgan.[36] Missförhållandet konstaterades, som stockholmsarkitekten Gustaf Lindgren påvisade i fackpressen, ha sin orsak i smakförfallet genom obildningen inom de växande småborgerliga beställare- och byggmästarleden. Palatsarkitekturens urartning med materialförfalskning och undermåligt arbete var frukten av det moderna samhällets vinningslystnad, fåfänga och okunnighet.[37] Därmed kom Scholanders konstnärsaristokratiska syn till tals i en ny arkitektgeneration.

Göteborg hade under 1800-talet ingen högre akademisk arkitektutbildning, men Chalmersska Slöjdskolan – redan sex år efter starten 1829 med statligt stöd – undervisade från 1852 i byggnadskonstens grunder. Det var en främst tekniskt inriktad utbildning, jämställd med Teknologiska Institutet i Stockholm, och vände sig till blivande byggnadsingenjörer, byggmästare och de som ämnade studera vidare till arkitekt vid Konstakademin i huvudstaden. Göteborg var av tradition de hantverksutbildade mur- och byggmästarnas

marknad, vid mitten av 1800-talet utförde dessa vanligen såväl ritningar som byggnadsarbete och verkade således som ”byggmästararkitekter”.[38] Så arbetade de invandrade tyska byggmästarna med Rapp, Krüger och Dähn i spetsen, men de större aktörerna – förutom de nyss nämnda även nykomlingar som F. O. Peterson, A. Johanson och N. Andersson – knöt från 1870-talet i regel någon akademiutbildad arkitekt till sig, ofta Carl Fahlström och Adrian Peterson. A. Johanson lät utbilda sonen J. A. Forshell till ritare på en ansedd byggnadsskola – typiskt nog i Hamburg! Under 1880-90-talen växte gruppen ingenjörsutbildade ritare med eller utan praktik på byggmästar- eller arkitektkontor – dessa förknippades kring sekelskiftet med den tyskinfluerade byggnadsindustrin och gjorde tillvaron i Göteborg svåruthärdlig för ambitiösa arkitekter. De senare fann sig i ökad motsättning till byggspekulanterna, ”oftast smärre byggmästare,… af hvilka … allt för många i fråga om byggnadsteknisk och konstnärlig bildning blott klent motsvara den vackra titel, de tillägga sig”.[39]

44-46. *De tyskfödda storbyggmästarna Philip Jacob Rapp, August Krüger och Joachim Dähn – ett triumvirat som närmast behärskade 1850-70-talens byggmarknad i Göteborg.*
47-48. *Byggmästarna Frans Oscar Peterson och Nils Andersson, inhemska hantverkare som under 1870- och 80-talen arbetade sig upp jämsides med de tre stora i konkurrens om de förmögna beställarna.* ***49.*** *Nathan Persson började som byggnadsritare hos arkitekten J. A. Westerberg och blev på 1890-talet en av Göteborgs mest anlitade byggmästare i de mellersta och lägre beställarleden.*

Arkitekt Hans Hedlund, en av Scholanders elever och från 1886 mångårig lärare i allmän byggnadslära och husbyggnadskonst vid Chalmerska Institutet (1900 lektor i byggnadskonst och ornamentritning)[40], höll på Fastighetsägarföreningen hösten 1903 ett föredrag, refererat i dagspressen. Det var svidande kritik mot den genomsnittlige byggherrens bidrag till ”Göteborgs gatuarkitektur”, vars enformighet Hedlund främst tillvitade ”den all vår byggnadsvärksamhet behärskande *byggnadsspekulationen*”. Han konstaterade att ”det hus, där vi jämte ett dussin grannar inlogeras … tillkommer alltigenom som *affär*, lagd i

småbyggmästarens – äfven storbyggmästarens för resten – händer som lefvebröd”. Hedlunds beskrivning visade att mentaliteten i Göteborg var slående lik den som över ett halvsekel tidigare påvisats i Stockholm (se citat från 1850 ovan):[41]

> En sträfsam man har efter några lyckade spekulationer i af honom med kanske egna händer uppförda landshöfdingehus lyckats skaffa sig en god tomt och beslutar att uppföra ett fint hus – det ger bättre socialt anseende och försäljningen ger hopp om bättre vinst. Materialerna fås på kredit, så de göra inga bekymmer. På slöjdskolan /möjligen avses Chalmers, snarare dock Slöjdföreningens Skola/ finnas många unga män, som äro nog ritkunniga att ur planschvärk från Tyskland komponera ihop en fasad, som man kan hindra byggnadsnämnden från att förkasta. Receptet för planen gör mannen själf: herrskapsrummen, om hvars bruk han blott har dunkel föreställning, lånas ur planscherna; om sofrums- och köksbehof har han ju egen erfarenhet tillfyllest från arbetarbostaden, utom kanske om badet, som också egentligen kommer med för skyltens skull. – Så är en stor del af Göteborgs fina stadsdelar tillkomna.

50-51. *Göteborgs mest progressive akademiutbildade arkitekt, Hans Hedlund, hade liksom kollegan Adrian Peterson på 1880-talet bidragit till utformningen av förnäma byggnader vid Vasagatans östra del. De senare husen i väster var byggda av uppkomlingar med en låtsad, kälkborgerlig förnämitet.*

Arkitekt Hedlund var kritisk även mot de hus som på senare tid uppförts vid Vasagatan och parkkvarteren – ”gentilt för möjligast billiga pris, det som syns /mot gatan/; mörkt och simpelt i gårdar och uthus”. Dessa husbyggen var i den bildade arkitektens ögon tecken på ”uppkomlingens försök att spela förnäm, där andens förnämhet saknas, på kälkborgerlighet”.[42] Kritiken retade vissa, dock ej nämnda, personer i byggbranschen – den krets som Hedlunds kritik avsåg var utan tvivel hantverkare och ”husägare” med den lägre medelklassens storbyggmästare Nathan Persson i täten. En vecka senare anfördes i insändaren ”En gensaga mot arkitekten Hedlund” att ”Detta oupphörliga klander, detta nagelfarande af allt hvad som åstadkommes af s.k. uppkomlingar luktar värkligen klassöfvermod”.[43]

Göteborgsarkitekter i modets svängningar – från tysk romantik till fransk klassicism och åter

Arkitektkåren i Göteborg var under stadens stora utbyggnad som ovan antytts från början splittrad i olika grupper efter härkomst och utbildning. Adolf W. Edelsvärd och Victor von Gegerfelt var inflyttade militärutbildade ingenjörsarkitekter med studier utomlands[44] – J. Dähn och J. E. Leo var invandrade byggmästararkitekter med främst tysk utbildning[45] – hit bör nog även räknas en ritingenjör som Hugo Pfannenstiel. De unga konstnärsarkitekterna, av vilka Adrian Peterson och Hans Hedlund får anses vara 1800-talets främsta, hade teknisk grundutbildning till exempel på Chalmers i Göteborg och högre utbildning vid Akademin för de fria konsterna i Stockholm. Undantag utgör periodens två dominerande stadsarkitekter, ingen av dem utbildad hos renässansförkunnaren professor Scholander i huvudstaden: H. J. Strömberg i Lund, medeltidsromantikens svenska centralhärd, V. v. Gegerfelt på den klassicistiskt präglade konstakademin i Berlin. Deras lärare Brunius och Schinkel vurmade ju för en modern tegelarkitektur på industriell bas. Göteborg var därmed i likhet med Hamburg en smältdegel för direkt konstnärligt inflytande såväl nationellt som internationellt. Såsom i kontinentala storstäder levde i det lilla Göteborg de inhemska och utländska akademiernas arkitekturriktningar sida vid sida genom några av de bästa förmågor som utbildats i Berlin, Lund och Stockholm. Det kunde under en period av 10-15 år från 1875 se ut som om den anspråksfulla palatsarkitekturen i puts skulle få herraväldet i det framtida Göteborg, men flera samverkande omständigheter ledde i 1880-talets slut till ett fullständigt ombyte av fasadernas material- och stilkaraktär (längre fram ska behandlas utvecklingen av en ny rohbaustil).

52-54. *Adolf Wilhelm Edelsvärd och Hans Hedlund, två arkitektgenerationer som präglat Göteborg med innovativ byggnadskonst uttryckt genom karaktäristiska tegelfasader – ingenjörsofficeren Edelsvärd i 1850- och det tidiga 60-talets Göteborg mycket anlitad av byggmästare P. J. Rapp, den hos Scholander akademiutbildade Hedlund från 1870-talets slut ofta av Göteborgs stad. Adrian Crispin Peterson (mitten), en av Scholanders favoritelever, hade som specialitet detaljrik och*

formsäker palatsarkitektur i cementputs, men kombinerade lika gärna puts med tegel eller formgav fasader i ren rohbau – det senare under 1890-talet ofta i samarbete med sonen Carl (Peterson) Crispin, som på kontinenten kunde söka förebilder att skicka hem till sin far.

Den tyskorienterade riktningen – den rationella tegelstilen (”rohbau”) – hade redan före 1800-talets mitt starka förespråkare inom landet såväl i Konstakademins vedersakare Brunius som den byggnadsutbildade officerskåren.[46] Detta fick emellertid ringa betydelse i Stockholm, där fasadtegel under 1870-80-talen i stort sett förbehölls industriarkitekturen. Föredömliga prov på renodlade tegelfasader var enligt akademiprofessor I. G. Clason Centraltryckeriet mittför Centralstationen och Norstedt & Söner på Riddarholmen, det förstnämnda uppfört 1874.[47] Clason tycks ha ignorerat att dessa exempel föregåtts av Göteborgs utveckling sedan 1840-talet med rohbau för olika slags byggnader (se citatet av Hans Hedlund nedan). Under 1800-talets slut kom ju byggnadsverksamheten i Göteborg att domineras av tyskt byggnadsskick – det som Stockholms arkitektelit inte önskade befatta sig med – eftersom göteborgsmarknaden för hyreshus hade föga intresse för alternativen till den slentrianmässiga importen av billiga tyska ”förläggsverk”.[48] Att döma av Hans Hedlunds insats som lärare och opinionsbildare, belyst av följande stycke, hade Göteborg en ledande roll i den nationella utvecklingen.

Bland stadens stora arkitektförmågor var Hans Hedlund i 1880-talets början en banbrytare för modern kontinental rohbau med dess alltigenom keramiska fasadmaterial i uttrycksfulla färgkombinationer. Alternativet till den förhärskande putsarkitekturen med renässansfasader, utförda helt och hållet i cement, blev mer anslående och mindre banal än den rikast ornerade cementfasad – Hedlund påvisade att detta kunde åstadkommas genom att byggnadsindustrins produkter inom och utom landet var lätt tillgängliga tack vare effektiva kommunikationer. I Stockholm, där tegelarkitekturen aldrig fått fäste ens under nyantikens period av sparsamhet, urartade nyrenässansens materialförfalskning i billigare och sämre putskvalitet än i Göteborg, där engelskt cement introducerades vid byggnadsverksamhetens uppsving omkring 1850. Hans Hedlund mindes i sitt föredrag 1903 de livliga diskussionerna under utbildningen hos professor Scholander på Konstakademin, men hade med sin göteborgsanknytning ett något annorlunda perspektiv på materialfrågan och den därmed sammanhängande estetiken än huvudstadens arkitekter:[49]

> 1870-talets reaktion mot putsfasaderna hade sina goda grunder. Putsen, använd för grofva listvärk, hörn, pilastrar och pelare står sig dåligt och uppmuntrar desutom till tanklös imitation af byggnadsformer, utbildade för natursten och andra varaktiga material. Teglet i s.k. "Rohbau" har i Göteborg gamla anor från Holländska tiden, och härifrån utgingo i själfva värket de första protesterna mot putsens allenavälde, som vunno genklang i andra delar af Sverige, särskilt Stockholm, som länge lidit under sin "Ladugårdslandsstil". Teglet kom i ropet, och natursten så småningom i dess kölvatten, och därom vore ej annat än godt att säga, om ej den faran därjämte gjort sig märkbar, att man frestas anse allan rättfärdighet fylld, *bara* genom att man kostat på det och det dyra teglet eller så och så mycket natursten. Tegel och natursten äro ensamt i och för sig ej någon garanti för god estetisk värkan, på det ha vi tyvärr bevis nog här i staden. De kräfva både en god, förståndig och känslig behandling. Hvad särskildt vårt nutida fasadtegel beträffar, äger det hvarjehanda förträffliga egenskaper i hållfasthet m.m. men är på grund af sitt maskinmässiga tillkomstsätt väl slätt, blankt och sorteras därjämte i missförstått nit till en färgjämnhet, som uttråkar. De enformiga fasaderna står där stela, städade pretentiösa som uppträdande i frack och hvit halsduk; men fracken är kyparefracken: den passar ej bäraren, och är ej gjord för honom.
>
> Naturstenen har dock fördelen att ej *kunna* få sina färgskiftningar bortsorterade, få sin huggna yta blank, fastän man nog försökt på det ock; och rörelsen i ytan ger lifvet. Men för att återgå till teglet: hvarför ej åtminstone då och då återgå till det handslagna teglet? Dess ruggiga, enkla yta

anspråksfull men liffull, värkar på sitt område som naturstenen på sitt. Den nyss nämnda reaktionen mot putsens herravälde har för öfrigt utvecklat sig till den dogmen, att puts är något under alla förhållanden dåligt, simpelt i en fasad. Jag är dock viss om, att vi i lofvärd iver mot putsmissbruket kastat ut barnet med badvattnet. Ty puts är – *riktigt och på rätta ställen använd* – tvärtom ett godt fasadbeklädnadsmedel, nyttigt att ha i vårt klimat för byggnadsvärk af ej allt för monumental beskaffenhet, särskildt för privatbyggnadskonsten. Putsen skall ligga skyddad inom omfattningen af starkare ämne, och den får under inga förhållanden användas för frambringande af naturstens- och tegel-imitation. Men på förut angifvet sätt använd, kan putsen med eller utan samvärkan med andra material förhjälpa till fina estetiska liksom praktiskt värdefulla effekter. – Och hvarför utelämna vi alldeles de pittoreska korsvärksformerna?

Fasadernas beklädnad för bostadshusens monumentala effekt hade gått från 1880-talets cementputs – kritiserad som imitation av natursten – till 1890-talets maskingjorda förbländertegel, ibland för materialäkthetens och -kontrastens skull kombinerat med naturliga stensorter. ***55.*** *Kungsportsavenyn 16 och 18 (1882-83) med cementornering av hög klass.* ***56****. Viktoriagatan 15 (1892) med polykrom fasad i granit, kalksten och förbländertegel i olika färger för erhållande av distinkt bandeffekt.* ***57.*** *Ren tegelrohbau i Karl Gustavsgatan 2 – materialanvändning för flammig effekt är av Hans Hedlund.*

De nya tegelborgarna innebar för Göteborgs del den tyska rationalismens slutliga seger över den akademiska renässansens palatsillusion och höll sin dominans under två decennier. Det är ett för Göteborg egendomligt faktum att rikets andra stad, trots sin öppenhet mot kontinenten, i motsats till Stockholm nästan ignorerade jugendarkitekturen. Pösiga barockformer i puts var mindre gångbara i det kärva Göteborg och den renässansgotiska borgstilen – främst i tegel, men även i experimentella putsvarianter, där även de hedlundska ”korsvärksformerna” ibland förekom – härskade i Göteborg närmast oinskränkt tills den mot slutet på 1900-talets första decennium abrupt gav vika för en ny tegelstil – den s.k. nationalromantiken.

Byggmästarna i marknadsomvandling under stadens utvidgning

En allt större byggmarknad innebar fler nya aktörer. Den nya tidens ingenjörer och arkitekter kom i motsatsställning som företrädare av teknisk respektive konstnärlig kompetens medan de s.k. byggmästararkitekterna uppstod ur hantverksmästarnas traditionella yrkesroll.[50]
Genom den sociala utjämningsprocessen från 1800-talets mitt blev i allt större utsträckning de ofta allsidigt utbildade byggmästararkitekterna, och deras mer tekniskt specialiserade men ritkunniga efterföljare byggnadsingenjörerna, anlitade av mindre kapitalstarka byggherrar ur medelklassen. Arkitekten som stilkonstnär hade i det nya sociala klimatet särskilt svårt att verka i Göteborg, där magnaternas krets blev trängre och inte gjorde anspråk på att delta i de lediga stenstadskvarterens fullbordan.[51] För en bredare medelklasspublik var byggnadskonstens främsta uppgift rationalitet och ekonomisk nytta i en tilltalande form – detta erbjöd byggnadsritare för en billig penning och således hade man föga intresse för akademiska arkitekters dyra tjänster. Konstnärsarkitekter flydde Göteborg och lämnade fältet fritt för ritare och ingenjörer med grund om ens någon arkitektonisk bildning.

När de tyska byggmästarnas hegemoni bröts sammanföll detta med utbyggnaden av det nya Göteborg på Hagaheden, där etablerade inhemska fackmän som J. J. Lundström, J. A. Ullgren och J. A. Westerberg 1870-80 fick sällskap av A. Heres, F. O. Peterson, N. Andersson & Co., A. Johanson, vilka uppförde hus med företrädesvis putsade fasader. Dessa byggnader ritades främst av A. C. Peterson och C. Fahlström, arkitekter med teknisk grundutbildning och högre skolning på Konstakademin samt studiresor på kontinenten. Utanför denna välrenommerade byggmästargrupp stod 1880-talets hantverksmän, många ”alebor” – byggkunniga skogsbönder från Ale härad hade under sekler byggt Göteborg. I näringsfrihetens tid hade de kunnat gå från timmerman, snickare eller murare i stadsdelar bestående av landshövdingehus till nyrika stenhusspekulanter med titeln byggmästare eller husägare. Några började med putsfasader för att snabbt övergå till den nya polykroma tegelstilen, en modernare ”rohbau”. Hit hörde Edvard Svensson, C. B. Andersson, August Andersson, Alfred Johansson & August Nilsson liksom femmannagruppen H. A:son Kilander, C. A:son Lund, J. P. A:son Rydgren, J. A. Frise och A. Westerlind. Nykomlingar i samma kategori under 1890-talet var H. & J. Börjesson, B. S. Hansson och O. A. Burman, vilka från början uppförde sina hus med renodlade rohbaufasader. Denna grupp byggherrar anlitade oftast en s.k. byggmästararkitekt som Nathan Persson eller ritare med eller utan arkitektpraktik som Olof Holmén och Hugo Pfannenstiel. Några använde mer respekterade arkitekter som Hjalmar Cornilsen eller Carl Crispin, vilka praktiserat hos A. C. Peterson (Crispins far). Ritare som Ivar Burman och Alfred Forshell arbetade inom respektive familjeföretag under faderns ledning.[52]

Gatan och promenaden

Proportion och omväxling i den offentliga rumsbildningen

Den storslagna gatuarkitekturen

Den raka och breda gatan utgjorde ett estetiskt ideal som samtidigt innebar stora praktiska fördelar – gatunätets främsta uppgift skulle ju vara att ombesörja en rationell trafikföring. Som tidigare beskrivits (kap. II A och III B) innebar det differentierade gatusystemets olika gatubredder att hushöjderna i vidliggande kvarter proportionerades därefter i enlighet med byggnadsordningens hygieniskt motiverade måttstock för fasadernas *största* höjd över gatan. Å andra sidan var föreskriften om *minst* tre våningar höga hus vid flertalet huvudgator föranledd av stadens estetiska ambitioner beträffande ett storstadsmässigt anslående utseende. Av hänsyn till gatuträdens fria växt på avenyn bestämde staden 1872 en maximal hushöjd, som i praktiken begränsade våningsantalet till tre, men denna bestämmelse blev avskaffad fyra år senare då det gällde att öka de obebyggda tomternas attraktionsvärde genom att gå byggintressenter tillmötes (se kap. III A). Härav följde allégatornas monumentalisering under 1880-talet genom uppförande av fyravåningshus med ansenliga rumshöjder.

58. *Kungsportsavenyn norrut ca 1890.* ***59.*** *Samma vy från en sydligare gatukorsning ca 40 år senare.*

Vi har också berört 80-talets alltmer uttalade önskan hos byggherrarna att utnyttja bestämmelserna fullt ut vid såväl små som stora gatubredder – fyravåningshöjdens allmänna tillämpning med början från 1870-talets slut vid Viktoria- och Vasagatorna höjde onekligen storstadsintrycket. Vid de smalaste sidogatorna med 12 meters bredd blev dock hus i fyra våningar ett miljöproblem, men det var inte främst husens höjd som ifrågasattes från hygienisk synpunkt utan gatornas ringa bredd – såväl dess begränsning av hushöjden som den tillåtna höjdens begränsande effekt på tillförseln av solljus i husens nedersta våning påverkade tomtvärdena negativt.

60. *Storgatan österut, 18 m. bred med 3 à 4 våningar höga hus, ökande till fem bortåt Vasaplatsen. Den äldre arkitekturens tunna risaliter övergår i den yngres livliga, pittoreska fasadutsprång.*

Fasadernas konstnärliga utformning dominerades av palatsarkitektur i olika renässansstilar i puts eller tegel med mer eller mindre utpräglade nationella drag från kontinenten, där de strama italienska grundformerna fått konkurrens av ett livligare franskt och tyskt formspråk med kraftiga fasadutsprång. Inblandningen av nordeuropeiska renässansarter ökade färg- och materialmotsättningarna på den klassicistiska höga reliefens (plasticitetens) bekostnad. Denna stilkantring i 1880-talets slut inbjöd till att utkragningar fick form av ”erkrar”, d.v.s. burspråk i de övre våningarna istället för risaliter. Då byggnaden inte fick inkräkta på gatumark innebar indragna fasadpartier mellan risaliter motsvarande förlust av tomtareal. Byggnadsordningen begränsade fasadernas stilmässigt motiverade utkragningar med lägsta höjd och största utsprång över gatan för byggnadsdetaljer som balkonger och burspråk. Tomtregleringarnas särskilda byggnadsföreskrifter gav emellertid möjligheter till kraftfulla hörn- och mittpartier på förgårdsmark mot gatan tillhörande tomterna i vissa kvarter – som tidigare framgått skulle förgårdar (”parterrer” eller terrassplanteringar, i nutid benämnda förträdgårdar – se avsnitt i kap. III B) planteras och fick inte bebyggas på annat sätt än med arkitektoniska prydnader.

Parkernas och alléernas trädplanteringar gav en välgörande omväxling med monumentala effekter i de förnämsta huvudstråken, i Kungsportsavenyn ytterligare ökad genom planterad förgårdsmark som utsmyckande trädgårdar framför husfasaderna. Innanför prydliga staket anlades gräsmattor pyntade med träd, buskar och blomrabatter vid raka vinkelräta grusgångar, bl.a. utmed fasaden och staketet som följde kvarterets rundade hörn. Gångarna hade ofta sittalkover i bersåer, gärna av syrén, med utsikt mot livet på gatan.

Den utsmyckande platsplanteringen

Vasaplatsen, enda men centralt placerade öppna platsbildning där kvartersmönstret ändrade riktning vid Korsgatans tänkta fortsättning, var i planen 1866 angiven som en tom yta. Men då intilliggande byggnadskvarter 1897 var nära sin fullbordan anlades gator utefter dessa och av den överblivna ytan i mitten skapades en prydande plantering med platsens kilform. Det var en geometriskt indelad anläggning i fransk stil kring en rund fontän, en utformning som passade små dekorativa platsplanteringar i arkitektonisk samhörighet med stenstadsrummets anspråksfulla fasader. Stiltypiskt var symmetriskt ordnade färgrika blomster- och bladgrupper med buskinramning. Större utländska städer hade genomfört påkostade sådana anläggningar – exempelvis hade Köln i enlighet med Josef Stübbens stadsplan 1880 liknande utsmyckade kilformiga platser placerade i anslutning till ringboulevarden. Kölnplanen motsvarade således i detta hänseende den 17 år äldre Göteborgsplanen med Vasaplatsen vid Nya Allén. I Köln liksom i Göteborg fick omgivande bebyggelse en så stor skala i förhållande till den fria ytan – fem à sex våningar – att platsen tedde sig mindre än den skulle ha gjort om bebyggelsens höjd hade reglerats till fyra våningar.[53]

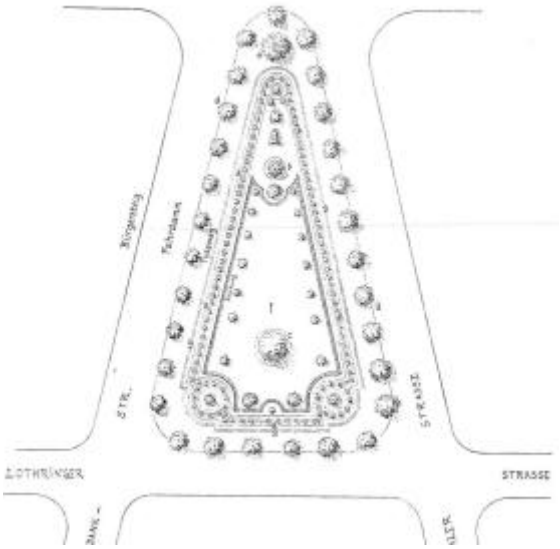

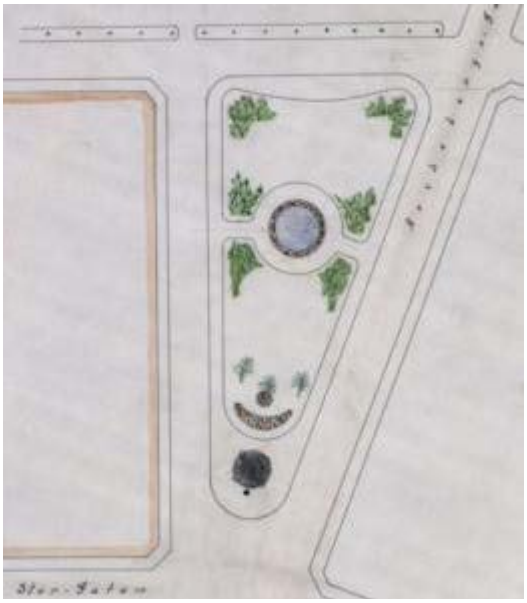

61. *Rikt planterad plats i Köln – utan fontän.* ***62-64.*** *Vasaplatsen med fontän, buskage och rabatter.*

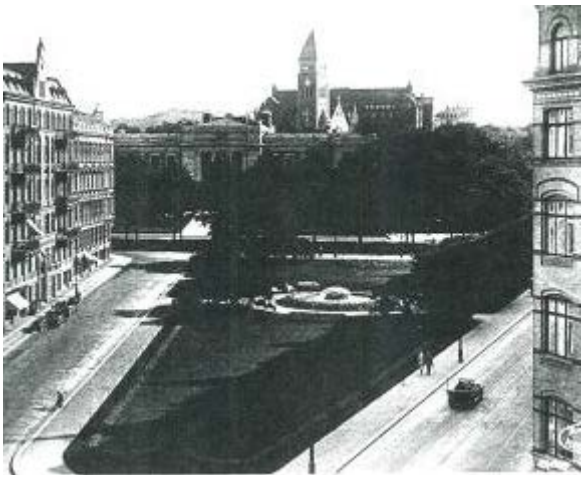

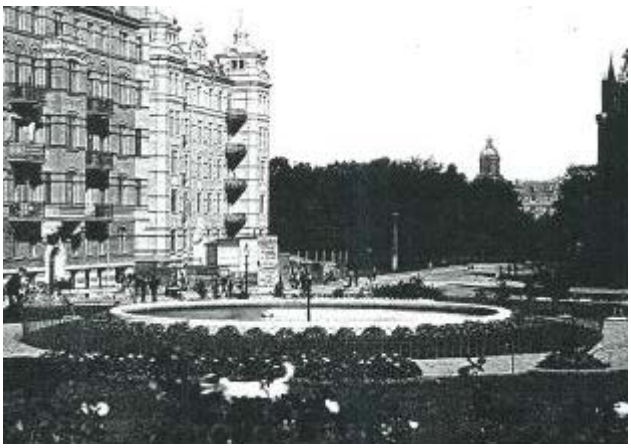

Det pittoreska parklandskapet

Den engelska landskapsparken var som ”idealiserad natur” ett av romantikens viktigaste konstnärliga uttryck. Från 1700-talets lugna pastorala ursprungsform för stora lantegendomar hade ”den engelska stilen” övergått till en mer livlig pittoresk karaktär. Under 1800-talets första hälft hade denna vidareutvecklats i dekorativ riktning för mer begränsade trädgårdsanläggningar och de offentliga stadsparker som började anläggas ungefär samtidigt i England och på kontinenten. För större promenadplatser mellan stadsdelar eftersträvades internationellt sedan 1830-talet den engelska stilens illusion av oöverblickbar ”naturlig” men konstnärligt gestaltad landskapsmiljö. Promenaden skulle vara upplevelser av växlande stämningar längs mjukt slingrande gångar. Detta kunde åstadkommas genom en sinnrik fördelning av träd- och buskvegetation som ledde blicken i önskad riktning. Ute på öppna gräsplaner skapade karaktärsträd och dungar ett föränderligt skuggspel över gräsytorna. Gångsystemet var noga planerat att föra flanören förbi en följd av växlande naturscenerier med utsmyckande accenter av egendomliga träd eller färglysande blomstergrupper som blickfång. De olika landskapsrummens inramning öppnade här och var överraskande utblickar mot andra rumsbildningar. Tyskland intog mot mitten av 1800-talet en dominerade ställning i Europa på trädgårdskonstens område. De dekorativa effekterna drevs mycket långt till en konstart som på 1860-talet spreds till svenska stadsparker med Trädgårdsföreningen i Göteborg som ett av de mest framstående exemplen.[54] I Göteborg blev Trädgårdsföreningens Park och Kungsparken gestaltade i varianter av engelsk stil med anpassning till markens beskaffenhet och de olika behov som betingades av läget. (Angående parkbältets syfte och utbyggnad jfr kap. I A, om gestaltningen se kap. I B.) Medan Kungsparken 1860-61 tog form väster om det nya teaterhuset med syftet att bli en för fri passage öppen promenadplats började en total omgestaltning av den inhägnade Trädgårdsföreningen till en mer intim och omväxlande mötesplats för betalande besökare, främst stadens välsituerade invånare.

Kungsparken låg i direkt anslutning till Hagaheden, från 1868 den framväxande stenstad som bildade 13:e och 14:e rotarna. Sandade parkgångar följde vallgraven i mjukt krökta linjer och förenade Kungsportsavenyn med Sprängkullsgatan och flera broövergångar till innerstaden däremellan. Gångsystemet möjliggjorde även avkopplande promenader mellan de fashionabla kvarteren och staden inom vallgraven via de flitigt frekventerade broförbindelserna i de gamla huvudgatornas planerade förlängning – Kungsportsbron vid Östra Hamngatan, Bazarbron vid Korsgatan, Viktoriabron vid Magasinsgatan och Rosenlundsbron vid Rosenlundsvägen (senare Hvitfeldtsplatsen). Kungsparkens läge i den mot vallgraven sluttande terrängen liksom dess bestämmelse att tjäna den stora allmänheten motiverade att anläggningen fick mindre exklusiva trädslag än i de betalande besökarnas staketomgärdade park och öppnade sig mer mot vallgraven. Gemensamt för båda parkerna var de med björkar planterade mjuka kullar vilka, belägna mellan kajmurarnas bastionsvinklar mittemot, utgjorde lämningar av raveliner i det forna befästningssystemet – ”Prins Gustaf” i Trädgårdsföreningen och ”Prins Ulrik” i Kungsparken (nuvarande Floras kulle).

Genom Kungsparkens tillökning västerut fullbordades bältet av promenadanläggningar längs vallgraven. Den främste tillskyndaren av denna ansträngning att förse allmänheten med ett promenadområde i klass med större f.d. fästningsstäder på kontinenten var som förut nämnts handlande August Kobb (kap. I A). Han skulle vid flera tillfällen under följande decennier behöva agera mot såväl järnvägs- som olika byggnadsprojekt i Kungsparken (se kap. IV B).

Göteborgs promenadsystem byggs ut

Promenadsystemet som idé – att från stadens hjärta kunna flanera genom flera stadsdelar i skuggan av trädplanteringar – har tillskrivits kommunalmannen August Kobb, en av de tre år 1861 valda Kommitterade för uppgörande av plan till Göteborgs utvidgning, i vilken position han energiskt verkade för att omsätta idén till en realitet.[55] Utgående från parkbältet runt vallgraven och Gamla Allén vid Södra Vägen såg Kobb med flera likasinnade möjligheten att via utlöpare söderut utveckla ett nät av promenadstråk, uppåt Landala och Johanneberg samt via en ny västlig ”aveny” – Linnégatan – till Kobbs eget skötebarn Slottsskogsparken.

65. *Göteborgs promenadsystem 1901 med de senaste länkarna Haga Kyrkoplan och Vasaplatsen.*

Krönet i det kuperade området på Hagaheden söder om Flygarns Haga – Skojarebacken – hade varit föreslagen till olika allmänna behov; på 1860-talet av kommunalmannen August Kobb som plats för Chalmersska Slöjdskolan och på 1870-talet av stadsingenjör Brandel som en bättre utsiktsplats än Annebergskvarteret längre västerut. Sedan Vasagatan och den korsande Aschebergsgatan utlagts på 1880-talet och nybebyggelsen tagit fart intill Skojarebackens fattigkåkar blev det kuperade kvarterets reglering aktuell. Kobb verkade nu från sin position i gatu- och vägförvaltningen. En utredning initierad inom stadsfullmäktige utmynnade 1890 i att hela höjdpartiet skulle planteras (se vidare kap. III B och IV B om Vasaparken). Med Vasaparkens tillkomst de närmast följande åren på höjden mellan byggnadskvarteren i 13:e och 14:e rotarna kom det då moderna naturparksidealet – först lanserat på 1870-talet i Slottsskogsparken – in i ett centralt läge. Här kom bara nordiska trädslag ifråga och vägarna drogs i mer rationella än konstfullt naturideella sträckningar. Det var ju också enligt beslutet 1890 fråga om ”en enkel parkanläggning”, avsedd för de kringboendes dagliga rekreation. Denna park hade samtidigt genom läget mellan Vasagatan-Vasaplatsen och förra landeriet Götabergs grönskande område bakom Vasakyrkan funktionen av den yttre stenstadens hjärta i promenadsystemet.

I den 1877 av Kungl. Maj:t fastställda stadsplanen för 13:e rotens bergiga delar söder om Vasagatan ingick det alternativa förslag som upprättats för en utsiktsplats på högsta punkten i Annebergskvarteret på förslag 1873 av Sigfrid Wieselgren vid stadskamrerarkontoret. Som vi sett (angående regleringsprocessen i kap. III A) hade förslaget mött misstro, bl.a. från stadsarkitekten och stadsingenjören, men fick kunglig sanktion. Staden lät emellertid verkställandet bero på framtida behov och först 20 år efter planens fastställelse blev efter påstötningar av närboende trots förnyat motstånd en gasbelyst vägförbindelse över den oländiga platsmarken ordnad mellan Övre och Nedre Fogelbergsgatorna med trappor i den senare. Därmed hade Wieselgrens argumentation om Utsiktsplatsen som del av Göteborgs promenadsystem sent omsider fått viss verkan.

66-69. *Trafikplatsen vid Hagakyrkan var på 1880-talet nära att bli salutorg, men parktanken segrade och Haga Kyrkoplan fick sin form med fontän när stadsbibliotekets nybyggnad stod klar 1900.*

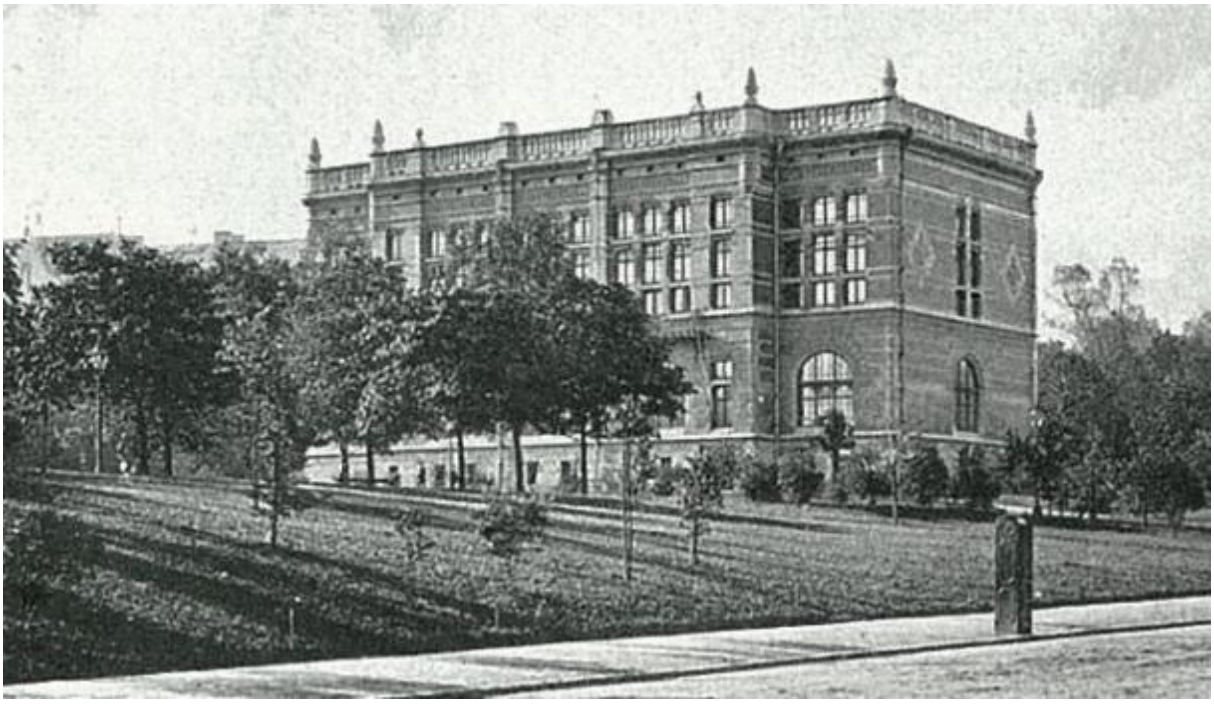

”Haga Torg”, en öppen plan med genomkorsande trafik på en låg kulle med slänter mot Haga och Nya Allén, hade som följd av kyrkobygget på planens norra sida ovanför allén kommit att begränsas av en liten park runt kyrkan. Vid 1883 års stora gatunamndop fick den planterade platsen namnet Haga Kyrkoplan. Denna plantering blev år 1890 utökad sedan en beredning tillsatt av stadsfullmäktige för fortsatt utredning av torghandelns ordnande funnit ”önskvärdt att Hagatorget, som afslutar en af stadens förnämligaste gator, nämligen Vasagatan, bibehålles såsom öppen plats och, på sätt gatu- och vägförvaltningen … ifrågasatt, ordnas till park”.[56] Fullmäktige hade nämligen 1887 inte velat godkänna tidigare beredningars förslag om att göra den öppna planen till ett torg med saluhall.[57] I samband med Stadsbibliotekets nybyggnad mot Vasagatan fick denna 1901 en inramning av parkvegetation med en fontän på byggnadens norra sida, allt beläget inom det södra kvarter som enligt en ny stadsplan 1897 skulle begränsas av en gata i fortsättning av Haga Nygata och Bellmansgatan och således skiljas från det norra kvarteret med Hagakyrkan och dess park.[58] Därav ansåg sig staden emellertid inte förhindrad att tillsvidare ordna parken som en helhet – den skulle utgöra en strategiskt viktig central länk i promenadsystemet. Slänterna planterades sedan stadens arbetarbostäder, uppförda 1850 väster om Hagakyrkan, rivits och Sprängkullsgatan breddats. I projektet ingick att ”hufvudgångarne …, särskildt de snedt öfver /planen/ … gående, anordnades så gena och beqväma för trafiken som läte sig göra utan menlig inverkan på platsens utseende” och anläggning av en lämpligt placerad lekplats – man månade alltså om att få till stånd en stadsdelspark av informell, ”naturlig”, engelsk karaktär.[59] Allmänheten – rik som fattig – i den rymliga stenstaden och det trånga Haga hade fått en gemensam oas i direkt kontakt med dels Nya Allén och Kungsparken inåt stadskärnan, dels Vasagatans allé med promenadförbindelser söderut via Utsiktsplatsen och Vasaparken.

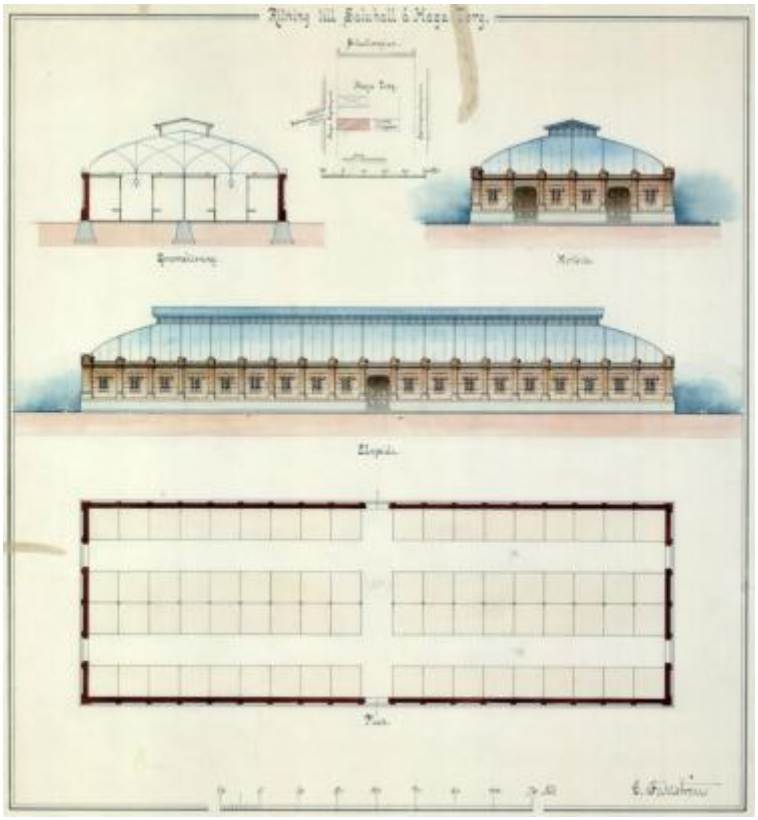

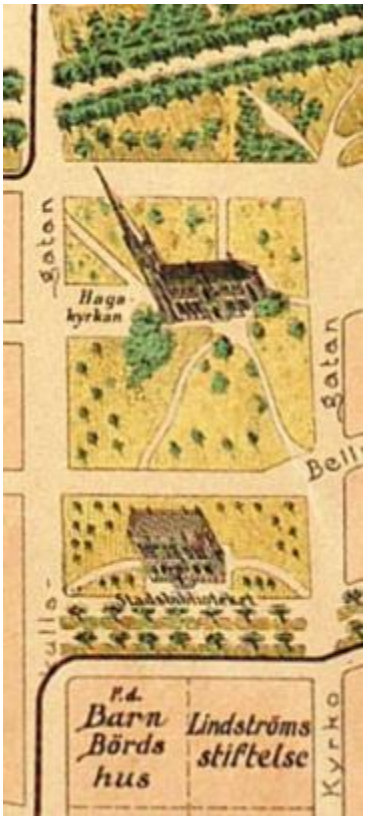

70. *En glastäckt saluhall med anspråksfulla tegelfasader föreslogs 1887 på Haga Torg, men stadens ledning valde istället att fördela torghandeln under tak på Kungs-, Masthuggs- och Skanstorgen.*
71. *Sedan kyrkans park utökats och stadsbibliotekets läge beslutats ändrades stadsplanen – en gata skulle i framtiden kunna dela parken i två kvarter och förbinda Haga med Vasastaden.*

Perspektiv och fondbildning i stenstadens gator

Monumentalbyggnader som blickfång inåt staden

När Kommitterade konstruerade utvidgningsplanens gatusystem blev Nya (Stora) Teatern fondbildande i den västra parallellgatan till Kungsportsavenyn. Vid gatunamngivningen i april 1872 valde stadsfullmäktige namnet Teatergatan, varmed det lokalhistoriskt förankrade förslaget av stadens tjänstemän föll (”Mariefredsgatan” efter det f.d. landeriet som staden inlöst 1867 för upplåtelse av plats till Chalmersska Slöjdskolan i kvarteret väster om gatan).

Kyrktornen i staden hade före stadsutbyggnaden på Hagaheden dominerat landskapsbilden runt staden. Tyska kyrkan låg också i siktlinjen från Södra Vägen och Gamla Allén. Genom gatunätets konstruktion blev ett eller båda tornen väl synliga i sex nord-sydliga gator förutom Vasaplatsen – Domkyrkan i Götabergs- och Erik Dahlbergsgatorna, Tyska kyrkan i Teater- och Aschebergsgatorna samt där Haga Kyrkogata och Västergatan sammanträffar. Båda kyrktornen kom tillsammans i Vasagatans två öppningar, Vasaplatsen och Haga Kyrkoplan, samt i Viktoriagatans övre del. Den i stadsbildens estetik djupt engagerade August Kobb framställde vid olika tillfällen under en 35 årsperiod förslag till nya kyrkplatser med högt läge, där kyrkobyggnaden skulle utgöra ett monumentalt blickfång i gatuperspektiv. Under planarbetet 1863 fick denna tanke genomslag i Vasagatans riktning (se kap. II B). I samband med Landalaplanen 1884 reserverades en fondplats i Aschebergsgatan vid Brantdala, vilken åter aktualiserades 1896 i stället för Vasaparken, och slutligen hävdade han 1898 bestämt att Berzeliigatans tänkta slutpunkt på berget väster om Kungsportsavenyns avslutning var självskriven som kyrkfond (se kap. IV B). Ingen av dessa idéer kom dock att bli realiserad.

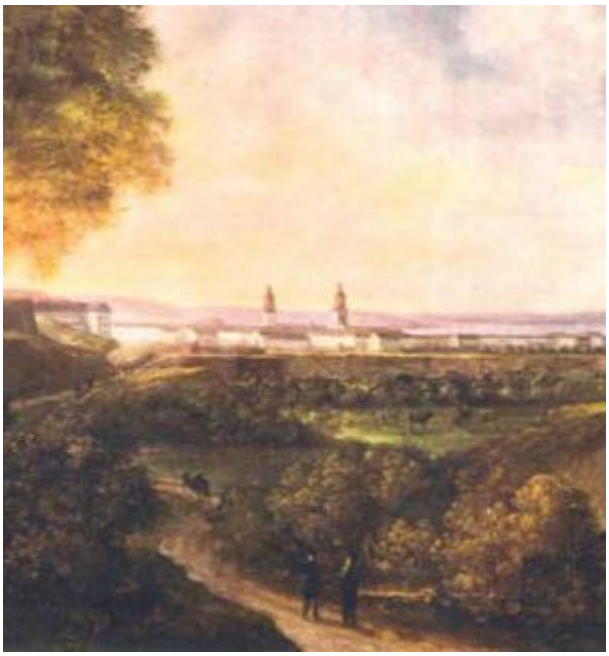

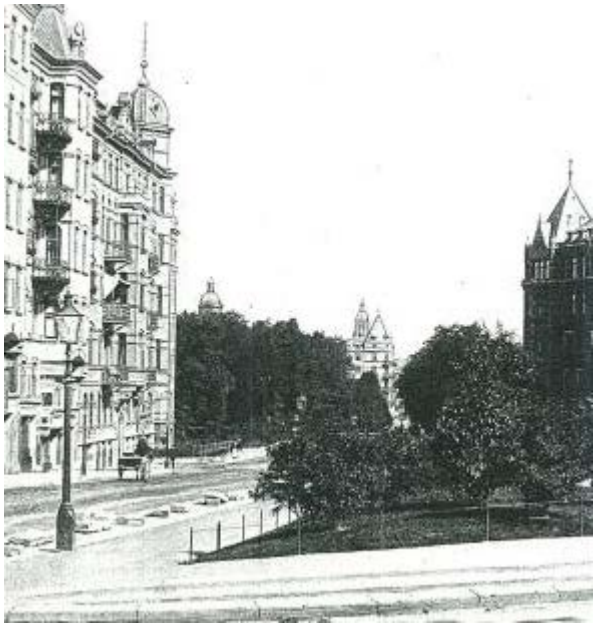

Stadens kyrktorn,som förr utgjort dominerande landmärken i det omgivande landskapet, fick genom stenstadens utbyggnad en ny roll som blickfång i flera gatuperspektiv. ***72.*** *Göteborg från sluttningen i söder (Brantdala) 1829.* ***73.*** *I sikten från Vasaplatsen blev båda kyrkorna synliga, men hade före sekelskiftet en medtävlare i Götahallens höga tornprydda hörnhus vid Kungstorget-Bazargatan.*

Ringstrasse-perspektivet

Gatusystemets öst-västliga långgator riktades med ledning av Nya Alléns brutna sträckning, men med de avvikelser som befanns motiverade av terrängen. Park- och Vasagatorna bildade genom riktningsändringen vid Vasaplatsen ett brutet perspektiv, tillsammans med bebyggelse och trädplanteringar – särskilt de palatsliknande parkkvarteren och parkgrönskan mittemot – påminnande om Wiens Ringstrasse. Parkgatan blev Göteborgs egen Wienerring med det stora nygotiska K.F.U.M.-huset som spektakulär arkitektonisk accent, i sin karaktär av hanseatiskt gilleshus i detta läge en slags motsvarighet till rådhuset i Wien. Hagakyrkan låg i blickfånget åt väster från Nya Allén och blev även synlig i Parkgatans brutna perspektiv, vilket motsvarar Votivkirche i Wien. Hagakyrkan blev också fondbildande i Storgatan västra del, vilket i stadsfullmäktige 1866 framhölls som ett värde i bemötandet av det föreslagna planalternativet där nämnda gata skulle utgöra rak fortsättning av Södra Allégatan.

74. *Parkgatans brutna perspektiv med parkkvarterens arkitektoniska verkan i gatu- och parkrummet är en parallell i det mindre formatet till gestaltningen av gator och platser vid Ringstrasse i Wien.*
75-76. *K.F.U.M. i Göteborg uppförde sitt hus lika monumentalt gotiskt som Wien sitt rådhus.*

Den pittoreska villastaden

I planen för den nya förstaden Annedal 1871 ingick villakvarter vid Haga Kyrkogatas övre del och Västergatan. Tomten Östra Haga 70 A bildade ett trubbigt kvartershörn med en äldre landeribyggnad som fond i Haga Kyrkogata mot söder från Nya Allén och Parkgatan (nu 2 kv. Päronet 1 i Annedal, se kap. III A). Denna fond, omgiven av pittoreska trävillor, blev 1889-90 omgestaltad med ett fyravånings stenhus vars hörnfasad genom alla våningar pryddes av en loggia – täckta balkonger – i träkonstruktion som ett dominerande mittparti i villastil.

Annebergskvarterets reglering 1877 innebar att hus skulle uppföras fristående i villastil med planterad förgård mot gatan. Gustaf Kollberg friköpte två nybildade arrendetomter, 13:e roten 87 & 88 vid Öfra Magasinsgatan, delvis belägna mittför mynningen av en blivande huvudgata – Engelbrektsgatan. Kollbergs förslag 1876, två år före friköpet, till en villa av trä placerad mitt på tomten föranledde stadsarkitekten att som villkor för fastställelse kräva justering av byggnadens läge så att den kunde bilda fond i tvärgatan. Trots att byggnadsnämnden gav ett villkorslöst bifall återkom Kollberg två månader senare med ansökan om en stenvilla något förskjuten åt söder på tomten enligt stadsarkitektens önskan. Efter bifall med upphävande av föregående fastställelse uppfördes stenvillan.[60] Den stora tomten blev 1892 styckad i tre, men med beaktande av Engelbrektsgatans perspektiv. Kollbergska villan ersattes 1892-96 av tre femvånings hyreshus varav två kopplade byggnader på dubbeltomten 88 A-B (Viktoriagatan 15 A-B) med den norra tvillingbyggnaden (15 A) som gatufond.[61] (Se villatomter i kap. III B.)

77-80. *Handlande Gustaf Kollberg ansökte om att bygga en trävilla mitt på de två förenade tomter han ville friköpa. Stadsarkitekten krävde att villan placerades mittför blivande Engelbrektsgatans mynning – detta tycks ha föranlett Kollberg att istället uppföra villan av sten. När Stiftelsen Eduard Magnus´ Minne byggde på granntomten efterlyste stadsarkitekten harmoni med närliggande villor.*

Dubbeltomten 85 & 86 norr om Kollbergska villan inköptes 1879 av Göthilda Magnus för uppförande av en stor stenbyggnad med hyresfria bostäder till hennes stiftelse ”Eduard Magnus´ Minne” (nu Vasastaden 12 kv. Furan 6-7, se kap. III B – byggnaden riven 1951). Sedan ansökan om nybyggnad inkommit ville stadsarkitekten vid ärendets behandling sensommaren 1879 inte tillstyrka bifall till ritningarna med anmärkningen att byggnadens läge – en lång och jämn fasad indragen från Öfra Magasinsgatan – skulle ”verka störande och tungt”, vilket inte passade med hänsyn till redan uppförda hus i villakvarteret och bestämmelserna om dess bebyggande. Stadsarkitektens förslag var att byggnadens långt framspringande flyglar åt väster inåt gården skulle vändas mot gatan, varigenom ”ett med öfriga i villastil uppförda byggnaderna i detta qvarter harmonierande utseende komme att

vinnas”. Efter begärd omarbetning bifölls ansökan tre månader senare mitt under pågående grundpålning, vilket tyder på att en överenskommelse träffats utanför protokollet och ett förhandsbesked lämnats av stadsarkitekten.[62]

Efter regleringen 1877 för villakvarteren i bergsluttningen i 13:e rotens södra del bebyggde medlemmar i Göteborgs Tjänstemannaförening flertalet tomter, varav några bildade västra delen av det kvarter där stenstaden övergick i villastaden (nu Vasastaden 13 kv. Lärkträdet). Här ändrade Magasinsgatans fortsättning riktning uppåt Landala med den mindre bredd som villastadens gator generellt hade, varigenom hörntomtens stora stenvilla i fransk chateau-stil bildade ett pittoreskt blickfång i Magasins- och Viktoriagatan ända från Lilla Torget. Genom 1970-talets rivning och nybyggnad står där idag en massiv fondvägg av höga tegelfasader.

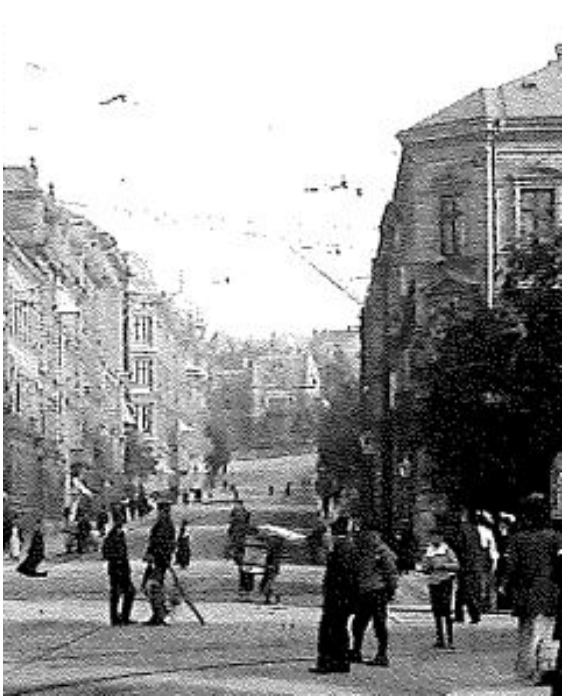

81. *En både ståtlig och pittoresk villafond med ett Loire-slott i miniatyr skapades i Magasinsgatans fortsättning Viktoriagatan där den kröker uppåt Föreningsgatan och vidare mot Landala.* ***82.*** *En hög, massiv stenstadsfond i Karl Gustavsgatan avsåg att skymma arbetarnas trähus uppe i Brantdala.*

Monumental avskärmning mot stadens frånsida

Landalaplanen 1884 innebar omreglering i 13:e rotens övre del så att träbebyggelsen i Brantdala kom att utgöra blickfång i Karl Gustavsgatans breda raka sträckning mot söder. Som tidigare berättats (om spekulationsvågen under *Markutnyttjandet* i kap. III A) bestämde staden 1886 att för en värdig fondbildning det nedre Brantdalakvarteret vid Engelbrektsgatan istället skulle bebyggas med endast stenhus, vilka genom sin höjd skulle komma att dölja trähusen bakom. Kvartershörnet vid Engelbrektsgatan och Karl Gustavsgatans fortsättning blev 1890 med ett femvånings stenhus i spektakulär tegelarkitektur fondbildande i det breda gatuperspektivet söderut (nu Vasastaden 19 kv. Aspen 1 – om arkitekturen se avsnitt nedan).

Arbetarförstaden Haga bibehölls i planen 1863 och blev inte under resten av seklet aktuell för omreglering så att Vasagatan kunde fortsättas västerut. Hagas fond i den breda allégatan blev 1891 omgestaltad genom en fyra våningar hög monumental tegelfasad i tysk medeltidsromantisk industriarkitektur till ”Valhalls bryggeri” vid Sprängkullsgatan.

Bryggeriet motbyggdes 1892 på norra grannfastigheten med ett femvånings bostadshus, vars renässansfasad med rik putsornering och balkonger i smide hade ett öppet läge mittemot Haga Kyrkoplan.[63]

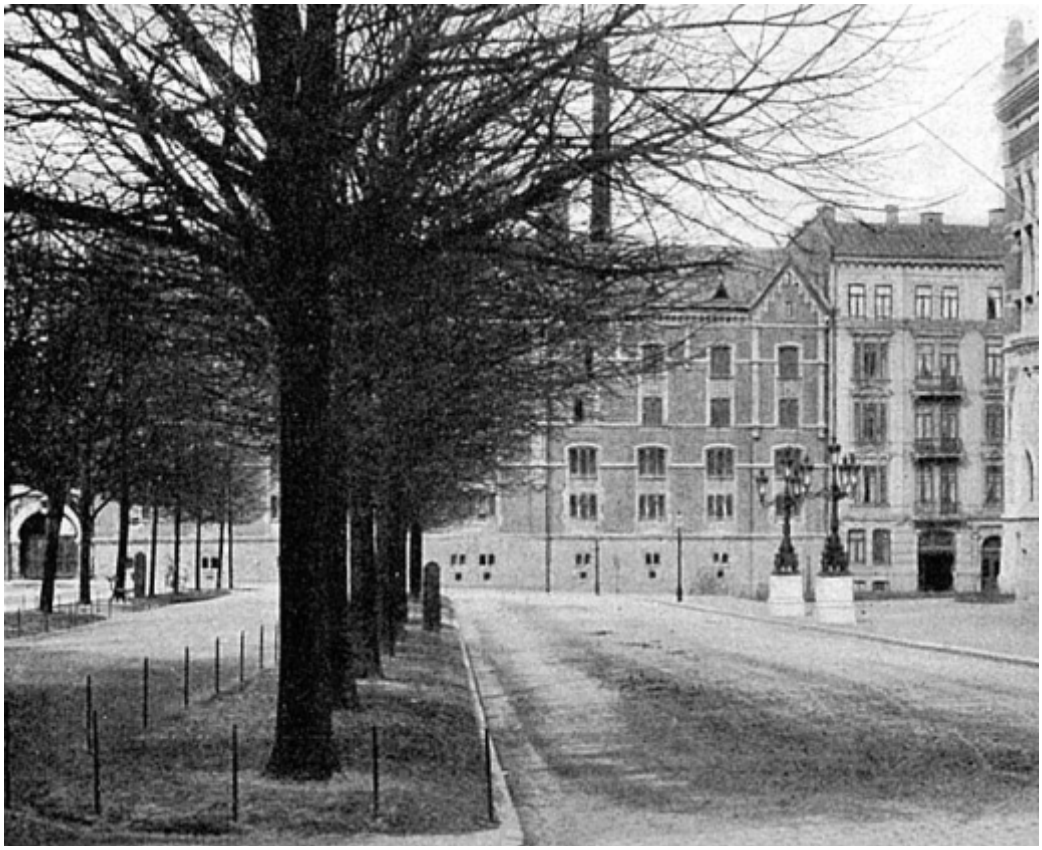

83. *När Valhalls bryggeri uppfördes vid Sprängkullsgatan i monumental tegelarkitektur bildades en mäktig fond i esplanadstråket Vasagatan mot den gamla arbetarförstaden Haga. Ett femvånings bostadshus kompletterade denna massiva stenstadsskärm, som dolde trähusbebyggelsen innanför.*

Monumentalbyggnader som blickfång i huvudgator söderut

I samband med utredningar av stenstadens fortsatta utbyggnad söderut i högre terräng hävdade August Kobb vid två tillfällen att Kungsportsavenyn måste få en värdig avslutning, vilket Kommitterades plan 1863 hade lämnat åt framtiden (se avsnitt i kap. IV B). Kobbs åsikter om den estetiskt mest lämpliga utformningen av en platsbildning kulminerade 1897 med ett förslag av arkitekt Eugen Thorburn där en hög terrass med ett enhetligt palatsartat byggnadskomplex indelat i flera bostadsfastigheter skulle bilda en ståtlig fond i avenyn. Det var fråga om en monumentalare form av ”parkkvarter” eller ”Franska kvarteret” i ståtligare form som engelska ”terrace buildings”. Terrassmotivet med en krönande fondbyggnad upptagande platsens hela bredd skulle återkomma 20 år senare för utförande i annan form.

Högskolans byggnad i Vasaparken blev 1902 beslutad att förläggas indragen från Vasagatan och centrerad i kvarteret, vilket staden valde för att av hänsyn till den kraftiga opinionen mot placeringen i parken göra det omöjligt att ytterligare bebygga parkens nedre del. Båda hörnen – mot Aschebergsgatan respektive Götabergsgatan – hade under diskussioner sedan 1895 förespråkats som lägen för olika offentliga byggnader. Resultatet av placeringen blev ett från arkitektonisk synpunkt hårt kritiserat läge i stadsbilden, på sidan i Vasaplatsens vidgade perspektiv åt söder (se avsnitt i kap. IV B).

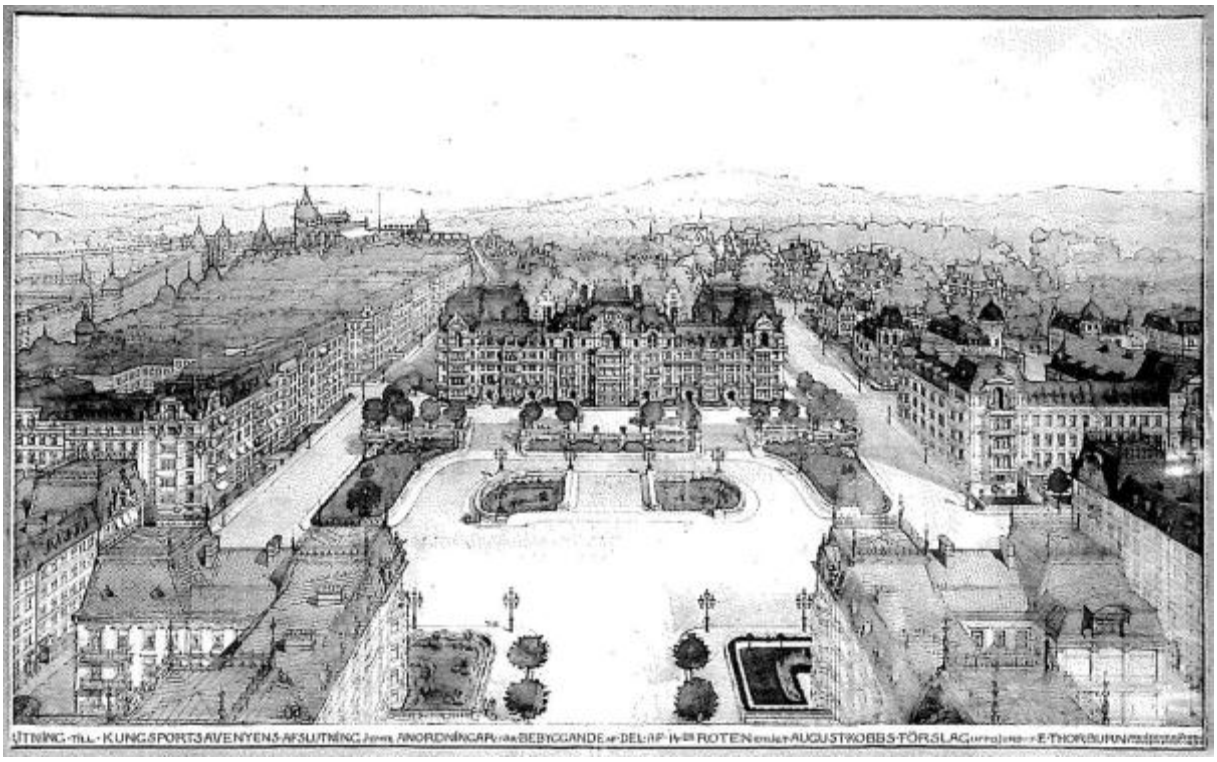

84. *Idéskiss till Kungsportsavenyns monumentala avslutning som fick stöd av August Kobb.*
85. *Placeringen av Göteborgs Högskola som fond i Vasaplatsens östra del har ansetts misslyckad men hade starkare motiv än arkitektoniska hänsyn till platsperspektivet.*

Den monumentala gatans fredande från vanprydnad

Schillerska skolans (”Realgymnasium”) träbyggnad hade med Magistratens tillstånd uppförts 1866, ett halvår före Kungl. Maj:ts fastställelse av Kommitterades plan, vid den blivande Kungsportsavenyn på en arrendetomt med ärvd besittningsrätt. Detta skulle komma att innebära såväl praktiska som estetiska problem för staden vid planens genomförande. Då skolans uthus med ”afträde och urinkurar” stod på mark avsedd för Parkgatan (om stadens expropriationsmål mot rektor Schiller, se *Markåtkomst* i kap. III A) medförde gatans

utläggning 1880 att avträdet måste få en annan placering i väntan på en permanent lösning inomhus. Den plats som stod till buds var vid skolbyggnadens framsida, där en plantering skilde denna från avenyn. Eftersom det bara handlade om ett år gav byggnadsnämnden på stadsarkitektens inrådan sitt bifall under denna förutsättning.[64]

När år 1884 stadsarkitekt Victor von Gegerfelt anmärkt att avträdet alltjämt stod kvar fick drätselkammaren likväl tillståndet förlängt ytterligare ett år. Då emellertid ett invändigt avträde visade sig medföra obehag för skolverksamheten ansökte man våren 1885 att tills vidare få ha avträdet kvarstående. Stadsarkitekten anförde att tillståndet för provisoriet hade gått ut fyra år tidigare, vidare besvärades förbipasserande av både vanprydlighet och ”elak lukt”. Sedan byggnadsnämnden vägrat ge ett nytt tillstånd[65] och drätselkammaren fruktlöst överklagat beslutet, återkom man fyra månader senare med ”ritning till ny facad”. Gegerfelt konstaterade att detta innebar ”anordnande af s.k. prydlig instängsel” och påminde i sitt utlåtande i augusti 1885 om vad han ”åtskillige gånger förut yttrat”, nämligen att ”nämnde afträde huru det än må dekoreras är och förblir stötande och vanprydligt…vid början af stadens förnämsta avenue”. Gegerfelt ansåg ”sjelfva skolhuset…likaledes på denna plats *föga tilltalande*” (förf:s kursivering av hans tillägg efter överstrykning av ”*en fågelskrämma*”), varför han fann ”så mycket mindre skäl att ytterligare försämra platsen”. Stadsarkitekten menade vidare att ”Någon hänsyn bör väl ock tagas till närboende grannar hvilka uppfört dyrbara och prydliga hus nära intill i förhoppning att avenuen i öfrigt ordnas på ett för staden värdigt sätt”. Han yrkade därför att ”intet afseende må fästas vid Drätselkammarens ansökan”. Byggnadsnämndens beslut blev därför att ännu en gång ge avslag.[66]

För övrigt hade, som Gegerfelts anteckning ovan antyder, även Schillerska skolans arkitekt J. A. Westerberg erfarit stadsarkitektens missnöje. Diskussionen om Betlehemskyrkans utformning 1877 handlade om värdig gestaltning vid ett av stadens förnämsta stråk (se om offentliga byggnader nedan). Sedan Westerberg 1881 föreslagit att få bredda Kungsportsbron, den gamla stenvalvsbron från 1810, genom tillbyggnad av basarlängor i trä på sidorna avslog stadsfullmäktige i mars 1882 denna ansökan sedan gatu- och vägförvaltningen anfört att den föreslagna åtgärden vore ”en verklig vanprydnad för denna del af staden”.[67]

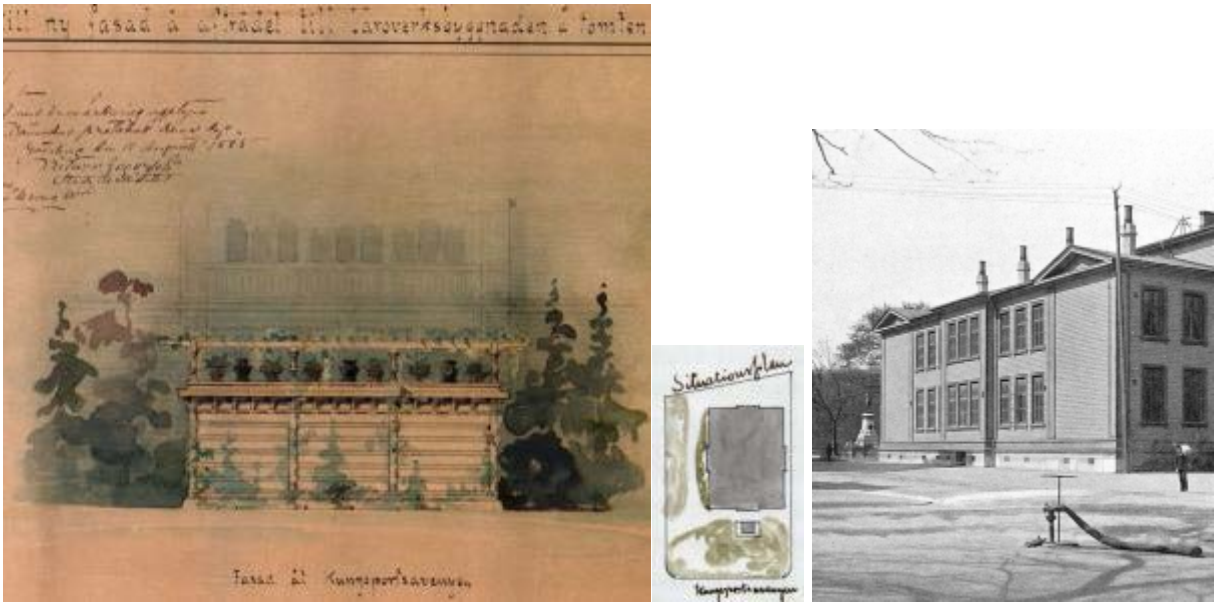

86-87. *”Realgymnasium” (Schillerska skolan) var en i stadsarkitektens ögon anskrämlig byggnad vid Kungsportsavenyn, något som inte borde förvärras med att göra det provisoriska avträdet permanent.*

Bostadshusens yttre gestaltning mot gata eller plats

Arkitekturen och publiken

Som tidigare nämnts innebar 1800-talets snabbt växande städer en dittills i historien okänd omfattning av byggnadsverksamheten för fler olika ändamål, i synnerhet bostadsbehovet hos medelklassgrupperna. Den häftiga stildebatt som fördes i högre fackmannakretsar över Europa tog sig även i Sverige från mitten av seklet uttryck genom den akademiskt bildade arkitektelitens kritik av det påvisade förfallet i arkitektonisk smak och utförandekvalitet. I Stockholm, gipsutsmyckningarnas Mekka, såväl som i Göteborg, maskinteglets dito, fördes kring sekelskiftet resonemanget från ett socialt och ekonomiskt perspektiv – fasadarkitekturen ansågs av både Gustaf Lindgren och Hans Hedlund vara en värdemätare av publikens smak och livsåskådning (jfr avsnitt ovan om arkitekturströmningarna).

Lindgren belyste 1891 den sociala skillnaden mellan nutidens och gångna tiders ”publik”, d.v.s. bostadshusens beställare och nyttjare. Han sammanfattade arkitekturhistorien i ett maktperspektiv enligt Gottfried Sempers modell. Kyrkans makt över sinnena som medeltidens enda konstgynnare hade under renässansen glidit över till furstarna, så hade katedralbyggen avlösts av palats och den sakrala aristokratin av den profana, varigenom arkitekturens värde blivit synonymt med familjetraditioner. Italien och Frankrike uppvisade överdådiga men ädelt formade adelspalats medan de tyska köpstäderna var monument över stadens kraft och ära, symboler för det borgerliga samhällets frihet. Den tyska renässansen hade ett ystert gemyt, trots sin lägre formbildning ändå stolt, frisk och ungdomligt egensinnig. Revolutionerna hade sedan öppnat de djupa folklagren för möjligheten att nå samhällets höjder.

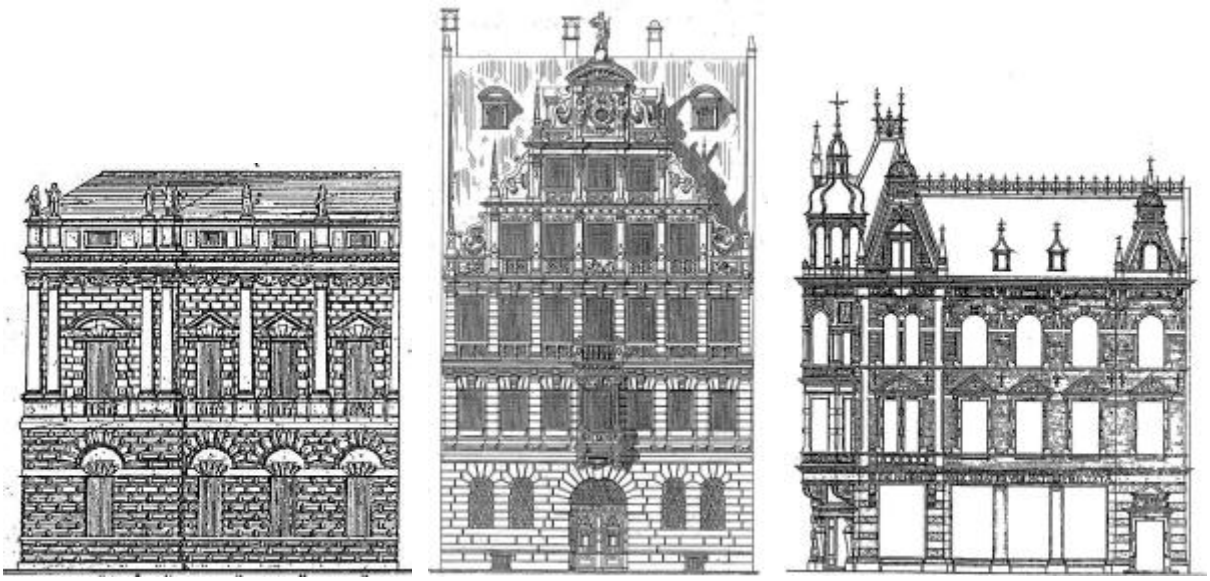

Palatsarkitektur: ***88-89.*** *Renässansen i Italien och Tyskland.* ***90.*** *Nordtysk nyrenässans i Malmö 1890.*

> En syndaflod af nya demokratiska idéer vände upp och ned på Europa, … afsatte en djup bottensats af demokratisk sand på aristokratiens feta åkrar och gjorde arkitekturen yr i hufvudet, ja till den grad att hon icke kunnat finna sig till rätta än i dag. Van att lysa bland aristokrater skulle hon nu vara demokratiens slafvinna.

Arkitekturen, som dyrkats av bildningen, måste möta den okunniga massans orimliga krav, vilket innebar stora svårigheter.

> Det är just själfva kärnpunkten i saken, att vår tids arkitektoniska konst, den som uppstod på revolutionens spillror, saknar all tradition att hålla sig till; det är just det svåra i vår sträfvan, att vi måste söka våra förebilder i perioder som icke kände de behof vi skola tillfredsställa, och som icke kunde känna dem emedan då varande samhällsförhållanden voro mer eller mindre aristokratiska under det att våra äro afgjordt demokratiska. … Föregående tidehvarf byggde kyrkor, kloster, borgar, palatser, patricierhus; vi bygga järnvägsstationer, hoteller, restauranter, museer och hyreskaserner.

Lindgren såg vasatiden som den svenska arkitekturens blomstringstid – ”vår mest aristokratiska tid” – då krig och plundring gav högadeln stolthet och rikedom att bygga borgar och slott, ”minnesmärken öfver en tid, som i konstnärlig kraft och insikt stod långt öfver vår”. Utan någon önskan att få sådana tider tillbaka undrade han varför inte samtiden kunde uppnå en liknande prestation. Förklaringen kunde vara att medan den forna aristokratin satte konsten högt saknade samtidens publik sympati nog för arkitekternas strävan. Samtiden var ”spekulationens och mammonsdyrkans tid par préférence”. Klasserna, förr åtskilda av börd, definierades i stället av årsinkomst förtjänad efter viljan att komma sig upp. Förmögna uppkomlingar bildade breda samhällslager som inte kunde skilja konstverk från dussinarbete och därför av fåfänga sökte ”rafflande färg och skriande prål”. Bristen på stil i arkitekturen förklarades med publikens brist på hållning – då arkitekterna var beroende av en publik som efterfrågade förfalskning till billigt pris frestades de att överge äkta material och ädel stil så att spekulanten kunde få en grann fasad som ingenting kostar men ser dyrbar ut. Uppkomlingen byggde för likasinnade i vetskapen att hyreskasernens sken av palats gjorde varan gångbar – själv skulle byggmästaren inte bo där, således hade spekulationen bemäktigat sig arkitekturen. Tidens prosaiska liv och respektlösa yrkesmän gjorde publiken svårskolad.[68]

91. *Kontinental nyrenässans i Stockholm ca 1890 (Sturegatan från Stureplan).*

Arkitekturen och regelverket – återblick på byggnadsförfattningarna

Med få undantag, såsom boulevardbebyggelsen i Haussmanns omdaning av Paris, var den arkitektoniska gestaltningen i Europas städer beträffande konststilarnas formspråk knappast reglerad i byggnadsväsendets statuter. I den mån äldre föreskrifter antydde någon konstnärlig ambitionsnivå i klassicistisk anda – enhetlighet och regularitet – övergavs sådana pekpinnar till förmån för det borgerliga samhällets fria marknadskrafter.

I vare sig Stockholms eller Göteborgs byggnadsförfattningar fanns några rättsgrundande specifikationer av arkitektoniska aspekter på byggnaders utformning för uppfyllandet av kravet på den prydlighet som påbjöds. Den estetiska formen överlämnades till fackmännen, arkitekter och byggmästare, för bedömning av stadsarkitektkontoret och beslutsorganet, vars ledamöter oftast som lekmän hade att förlita sig på stadsarkitektens kompetens att avväga sin estetiska uppfattning i tolkningen av det juridiska stöd som byggnadsordningen kunde ge.

Den första byggnadsordningen 1803 hade som främsta syfte att genom förbudet mot trähus tillförsäkra staden en solid bebyggelse av sten. Med kraven på minst två våningars höjd vid hamngatorna, ett ”reguliert och skickligt utseende” i gatans räta linje samt att mot gatan utvändiga trappor skulle undvikas och ståndrännor ovan taklisten måste inrättas i stället för hängrännor avsåg man att ge staden ett värdigt och prydligt utseende.

Den nya lokala byggnadsordningen 1869 skärpte äldre bestämmelser och differentierade vissa krav angående byggnadssätt i stadsdelar med olika byggnadskategorier. Hängrännor blev nu tillåtna mot gatan på trähus. I stadsdelar där träbyggande var tillåtet måste inte husen såsom i stenstaden uppföras mot gatan till tomtens hela bredd. Författningen hade också en särskild bestämmelse om ”Byggnadsstil” (BO 1869, § 39):

> Alla hus skola, mot gata eller öppen plats, uppföras i värdig stil samt med den yttre prydlighet, som tomternas belägenhet och angränsande eller närliggande byggnaders beskaffenhet påkalla.

En annan bestämmelse som direkt åsyftade att möjliggöra prydligare byggnadsstil – men utan hinder för trafiken – var att utskjutande föremål över gata eller öppen plats reglerades genom byggnadsdelars största tillåtna utkragning och lägsta tillåtna höjd över marken.

Byggnadsstadgan 1874, som upphävde alla lokala byggnadsordningar, framhävde inte estetikens betydelse utan förvisade detta ämne till en avslutande bisats i avsnittet angående byggnadsnämndens tillstånd till byggnadsföretag (BS 1874 § 38:1, BO 1874 § 33:1):

> Då nämnden pröfvar byggnadsfrågor, bör tillses … att byggnaderna äro lämpliga för de tomter, på hvilka de skola uppföras, att boningshusen få sundt läge och en emot sundhetens fordringar svarande inredning, att … eldfarligheten blir så ringa som möjligt, samt att byggnaderna tillfredsställa billiga anspråk på smak och prydlighet.

I den omarbetade lokala byggnadsordningen 1874 bibehölls emellertid bestämmelsen från 1869 om utskjutande byggnadsdelar.[69]

Privatpalatset vs. hyrespalatset och hyreskasernen

När 1800-talets växande städer byggdes ut med nya stadsdelar handlade det till största delen om bostäder för olika kategorier av befolkningen, den välbärgade medelklassen närmast den äldre centrala stadens affärsliv. Kvarter för slutet bebyggande med ”hus vid hus” i gatulinjen på tomter för maximal exploatering enligt gällande byggnadsförfattningar bildade således nya centralt belägna områden med tät stenstadsbebyggelse. För en omväxlande stadsbild och bättre luftkvalitet gränsade ofta förnäma sådana stadsdelar till villaområden för de burgna invånarna – antingen med regelrätta villor, d.v.s. palatsliknande enfamiljshus, eller högre fritt liggande byggnader som villaliknande hyreshus.

92-93. *Förnäma hyreshus i Berlin ca 1890 – vanligt byggnadskvarter och kopplade hus i villakvarter.*

Det öppna byggnadssättet gav vid fasadgestaltning en konstnärlig frihet som då det gällde privatbostaden bara begränsades av byggherrens egna behov och ekonomi. Klassicismens och renässansens principer för proportioner hos sockel- och våningshöjder, portar och fönster, deras placering och inbördes avstånd, listverk, bekröningar och tak kunde följas utan att praktiska hänsyn lade hinder i vägen.

Planindelningen utgick beträffande villor eller friliggande flerfamiljshus i första hand från det inre praktiska behovet – i möjligaste mån rummens orientering i förhållande till väderstrecken – och i andra hand från gatans motivering till represenationsrummens belägenhet åt detta håll. För tätt byggda flerfamiljshus var däremot gatan den främsta utgångspunkten – lägenheternas representationsfil måste ligga åt detta håll, varav enligt palatsarkitekturens förutsättningar följde att jämna fönsterrader i fasadens längd blev bestämmande för rumsfördelningen.

Hyreshuset i tre höga våningar, den andra utgörande förnäm huvudvåning med större höjd, kunde utan svårighet ge intryck av ett renässanspalats, men när våningsantalet ökade till fyra à fem innebar det en stor utmaning och ett växande problem att förena de praktiska kraven med fasadens formgivning enligt samma princip som två- och trevåningshus. Rumshöjderna måste anpassas till varandra enligt renässansens proportionsregler (se om bostadshuset i kap. III B och nedan), men så att våningarna kunde pressas in under den största tillåtna byggnadshöjden, och lägenheternas förnämsta rum få plats i gatufilen med normalt två fönster vardera men tre i större rum såsom matsalen – lägenheternas marknadsvärde var nämligen beroende av antalet fönster. Gatufasadernas tätt sittande höga fönster var inom den högt bildade arkitektkåren ett hårt kritiserat bruk, i synnerhet eftersom det var ett välkänt faktum att hyresgästernas tjocka gardinuppsättningar utestängde det mesta dagsljuset.[70]

Fasadens indelning och dekorering

För en anslående verkan hos palats och andra praktbyggnader hade gotikens och i synnerhet renässansens förgrundsmän utbildat lärosatser kring volym- och detaljbehandling syftande till att massornas fördelning och detaljernas proportionering skulle ge bästa verkningsgrad på betraktaren.[71] Förutsättningarna betingades av byggnadens läge i förhållande till omgivningen. Den monumentala effekten berodde på relationen mellan byggnadsdelarnas mått och avståndet till ögat liksom från vilka riktningar verket betraktades. Enligt sådana erfarenheter, underbyggda av den sentida arkitekturforskningens vetenskapliga rön, projekterades 1800-talets monumentalbyggnader i Europas större städer, där varierande former av renässans och medeltida stilar ansågs passande. I arkitekternas utbildning lade man stor vikt vid byggnaders volymfördelning och detaljernas skala så att verket blev arkitektoniskt ”verkningsfullt” sett från olika håll och på olika avstånd. I Göteborg verkar sådana resonemang ha förts i samband med projektering av viktiga offentliga byggnader, exempelvis 1863 angående Tullpackhusets dimensioner på den beslutade platsen vid älven och 1901 när man diskuterade placeringen av högskolans byggnad (se kap. IV B).[72]

Det var för en stad av betydenhet som Göteborg självklart att offentliga byggnader skulle ha ett både centralt och fritt läge, vilket fordrade ett omsorgsfullt arkitektarbete. Fristående bostadshus på villatomter i framstående lägen var också en tacksam gestaltningsuppgift som vanligen med ägarens egenintresse och frikostiga ekonomiska ramar innebar en viss frihet att komponera fyra olika fasader till en god helhetsverkan, varvid det gavs stora möjligheter för volymuppdelning genom utspringande och indragna partier.

Inom byggnadskvarter med ”hus vid hus” i slutna rader var uppgiften begränsad till att efter byggherrens spekulationsintresse gestalta en för hyresmarknaden attraktiv fasad – inom den tillåtna byggnadshöjden och med mindre detaljutsprång över gatan utefter den fasadlängd som en tomt erbjöd mot gatan. Bostadsbebyggelsens fasader i ”tätt bebyggd stadsdel” hade i regel samma renässansens grundprinciper till utgångspunkt som offentliga byggnader, men de skulle här betraktas på närmare avstånd. Det var därför möjligt att med jämförelsevis små symmetriskt ordnade fasadutsprång tillsammans med ett fint detaljarbete förmedla ett intryck av palats. Efter kontinentalt mönster formades ”bättre” hyreshuskvarter vanligen till rader av individuellt utformade fasader, där byggherrar och arkitekter utan tanke på arkitektoniskt sammanhang satte sin mer eller mindre omväxlande prägel inom byggnadsförfattningens ram.

I utlandet riktade sig i synnerhet franska och tyska fackskrifter till arkitekter och byggmästare med vägledning i fasadernas representativa utformning enligt formlärans estetiska principer. I Sverige och framför allt i Göteborg användes i stor utsträckning verk publicerade i Tyskland såsom av arkitekten Hittenkofer. Denne uppställde 1872 en regelsamling för fasadbildning i italiensk och fransk renässans. Regelverket bestod av 220 st. punkter inom sju huvudgrupper: I. Underbyggnaden, II. Bekröningen, III. Omramningen, IV. Gaveln, V. Ramställningen (inramad bröstning), VI. Diverse (ornament), VII. Fasadens gestaltning. Punkterna hänvisade till 16 planscher med totalt nära 500 figurer. Fasadens vertikala proportionering ägnades de 57 sista punkterna och nästan lika många illustrationer med olika fasadsystem för hus från en till fem våningar. Av fasadens delar gavs störst utrymme åt fönsteromramningar (47 punkter), underbyggnaden med dess kvaderindelning och muröppningar (30) samt gesimser (29).[73] Samme författare gav fem år senare ut en detaljerad formlära i de historiska stilarnas

ornamentala karaktär och moderna fasaders gestaltning, såväl den senaste renässansarkitekturen à la Berlin och Wien som nordtysk tegelgotik.[74] Denna formlära riktade sig till byggnadsbranschens hantverkare, arkitekter och tekniska skolor med en diger exempelsamling innehållande över 1 500 figurer – den tycks ha använts bl.a. vid avdelningen för byggnadskonst på Chalmersska Slöjdskolan i Göteborg då exemplaret i Chalmers´ bibliotek (bild ***95***) bär spår av undervisning i ornamentritning med akvarellmålning.[75]

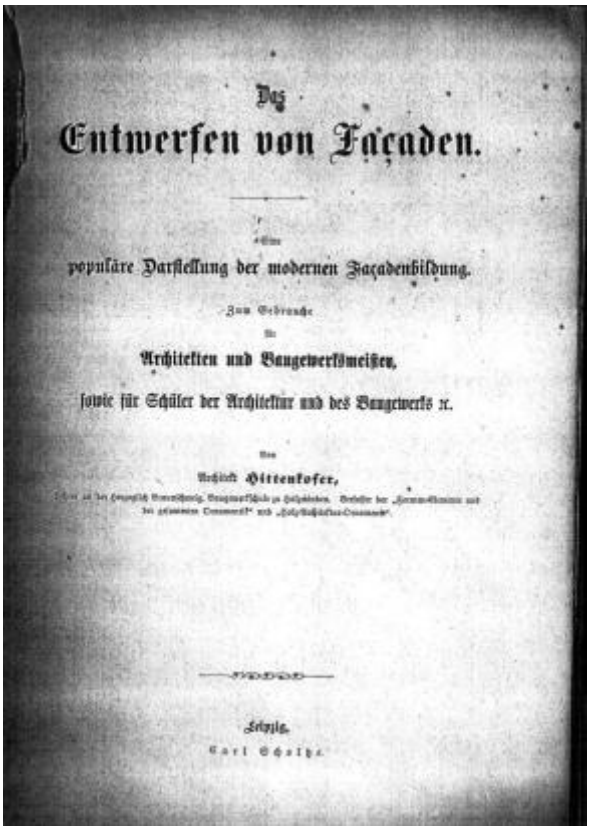
Das
Entwerfen von Façaden.
populäre Darstellung der modernen Façadenbildung.
Zum Gebrauche
für
Architekten und Baugewerksmeister,
sowie für Schüler der Architektur und des Baugewerks ꝛc.
Leipzig.
Carl Scholtze.

94-95. *Den tyske arkitekten Hittenkofer ville med formläror 1872 och 1877 i ”populär framställning” sprida kunskap om vissa grundläggande regler för proportionering av renässansens arkitekturdelar – här gavs talrika exempel på fasadbildning och dess komponenter i de vanligaste stilarterna.*

Stilarkitekturens storhetstid sammanföll med utbyggnaden av Göteborg enligt 1866 års plan. Fasaderna i den nya fashionabla stenstaden skulle – inom den klassicistiska enhetlighetens principiella ram – uttrycka en stilhistorisk roll enligt den arkitektoniska formlärans tektoniska symbolspråk. Orneringen bildade följaktligen ett illusoriskt konstruktivt sammanhang för att överskyla byggnadens verkliga konstruktion, d.v.s. tegelmuren med dess välvda öppningar för portar och fönster. Utkragade fasadpartier delade upp volymen och fönstrens enformiga rader.

Grundläggande regel för fasadgestaltning mot gata eller öppen plats, oavsett byggnadsstil (romansk, gotisk eller renässans), var tredelningsprincipen i renässansens palatsarkitektur: underbyggnad, överbyggnad och bekröning. Denna huvudregel från den klassiska antiken, som katedralbyggarna tagit i arv, syftade till att åskådliggöra byggnadens nedtill vilande kraft och uppåt avtagande tyngd. För varje i helheten underordnad del av fasaden, liksom detaljerna i delarna, gällde samma princip – även skorstenarna ägnades denna omsorg. Fasadytans dekorativa behandling med symboliska konstruktioner (”tektonik”, se om fasadornering nedan) framhävde genom avdelande gesimser huvuddelarnas olika höjdförhållanden. Fönstrens omfattningar staplades i fyra och fem våningar höga hus som symboliska

konstruktiva element i två våningars höjd på en rustik undervåning. Bakom fasaden var våningsindelningen utförd enligt formlärans grundschema för proportionering som tillät mindre eller större höjdvariationer mellan våningarna (om rumshöjder se kap. III B). Genom fasadorneringen framhävde man våningarnas höjdproportioner så att den proportionerliga våningsstaplingen åstadkom en konstnärlig effekt. Med de rika kombinationsmöjligheter som erbjöds av skulpturala detaljer och mönstrade keramiska friser ur konststilarnas formförråd kunde man skapa mångfaldiga varianter av en anspråksfull beklädnad.

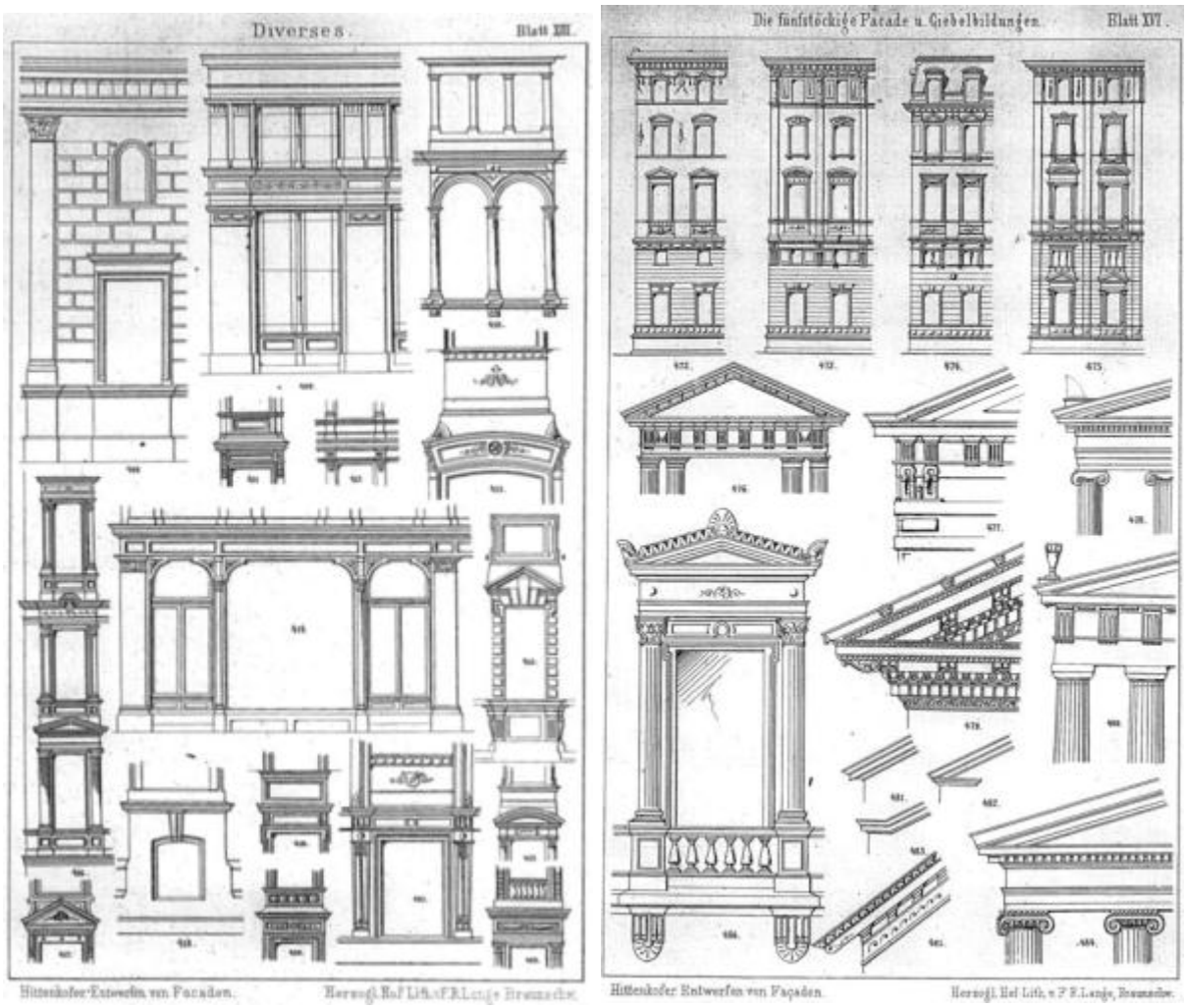

96-98. *Planscher ur arkitekt Hittenkofers formläror om uppritning av 1870-talets moderna fasader.*

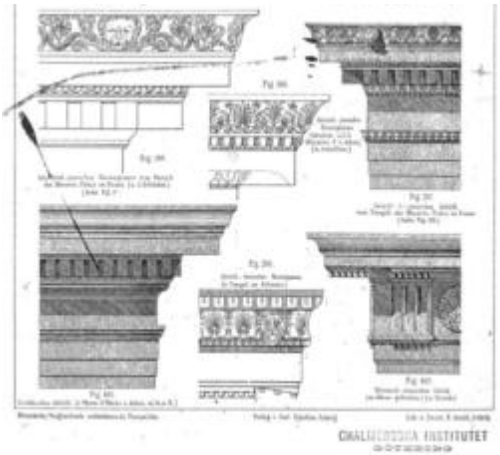

Frampå 1890-talet hade palatsimitationens gestaltningsidé övergivits som representant för den breda medelklassen och femvåningshuset gestaltade istället en pågående social utjämning i samhället. I Göteborg skulle fasadytan leva på teglets och naturstenens materialkaraktär med materialens färg- och struktureffekter. De moderna rohbaufasaderna i fem våningar, murade med maskintillverkat förbländertegel, skulle inte dölja utan dekorativt försöka framhäva byggnadens konstruktiva karaktär och samtidigt förmedla de nu lika höga (ca 3 meter) våningarnas likställighet. Ett nytt fasadalternativ med murytor i grov spritputs som prövades åren kring 1900 underströk ytterligare femvåningshusets ”demokratiserade” innehåll.

Vertikal indelning

Sockelparti och bottenvåning bildade fasadens kraftsamlande underbyggnad (bas) med fönsterhål i en illusorisk blockmur (kvaderrustika, s.k. rusticering), krönt av en gördelgesims. Denna kraftfulla bas uppbar den resligare överbyggnaden med listinramade och gavel- eller kornischkrönta fönster i två huvudvåningar. Trevåningshusets fasadkrön var ett fältindelat frisparti under en kraftig tak- eller huvudgesims. Den italienska 14-1500-talsrenässansen fordrade att det hela skulle övertäckas av ett lågt takfall diskret svävande över takgesimsen. Den franska 1600-talsrenässansens fasadsystem innebar i stället som en gotikens efterklang en dekorativ takvåning över gesimsen – det branta och höga mansardtaket avsågs arkitektoniskt bilda en dekorativ bekröning av fasaden och skulle därför ha ett prydligt utseende med nätta runda vindskupor eller större listinramade fönster med krönande knoppar eller spiror. Typisk för den franska senrenässansen var även mångfalden av olika rusticeringar i undervåningen.

I den moderna renässansens och gotikens hyreshusfasader i flera våningar motsvarades ”underbyggnaden” av bottenvåningen – i femvåningshus innefattande en övre mellanvåning – och ”överbyggnaden” av vanligen två högre huvudvåningar, samt som ”krönande frisparti” i fyra- och femvåningshus en låg översta våning under takgesimsen.

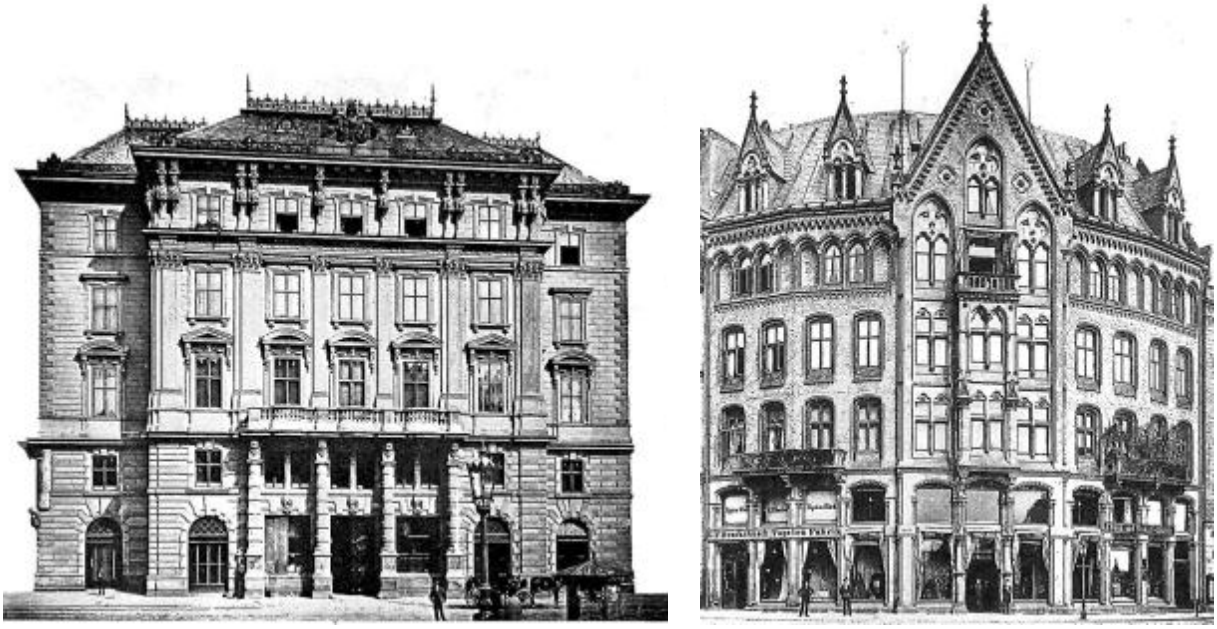

Fasadens vertikala tredelningsprincip – underbyggnad, överbyggnad, bekröning – tillämpad nästan samtidigt på dessa femvåningshus i nystilar karaktäristiska för sina centralorter:
***99.** Modern renässans i Wien (1864).* ***100.** Modern tegelgotik i Hannover (1866).*

Fyra- och femvåningshusets tektoniska fasadsystem enligt renässansens formspråk

Underbyggnad

- Sockelplint med avdelande sockelgesims mot bottenvåningen.
- Bottenvåning med rustik i kvaderindelning (i femvåningshus tillkom en låg övre våning). Kvaderskiften bestod av kantprofil och spegel – antingen släta eller reliefverkande (”bosserade”) speglar eller omväxlande skift av slät respektive bosserad kvadrering.
- Krönande kraftig gördelgesims.

Överbyggnad

- Första huvudvåning (högre än bottenvåningen) med kraftiga fönsteromfattningar bekrönta av frontoner.
- Andra huvudvåning (samma höjd eller något lägre) med klenare fönsteromfattningar bekrönta av kornischer.
- Huvudvåningarnas omfattningar var antingen åtskilda eller lodrätt förenade till staplar stående på underbyggnadens kraftiga krönande gördelgesims.
- Gördelgesims, klenare än den mellan under- och överbyggnad.

Bekröning (”krönande dominant”)

- Översta våning (lägre än bottenvåningen) utan fönsteromfattningar men ornerade murpelare.
- Fasadkrönande tak- eller huvudgesims med arkitrav.

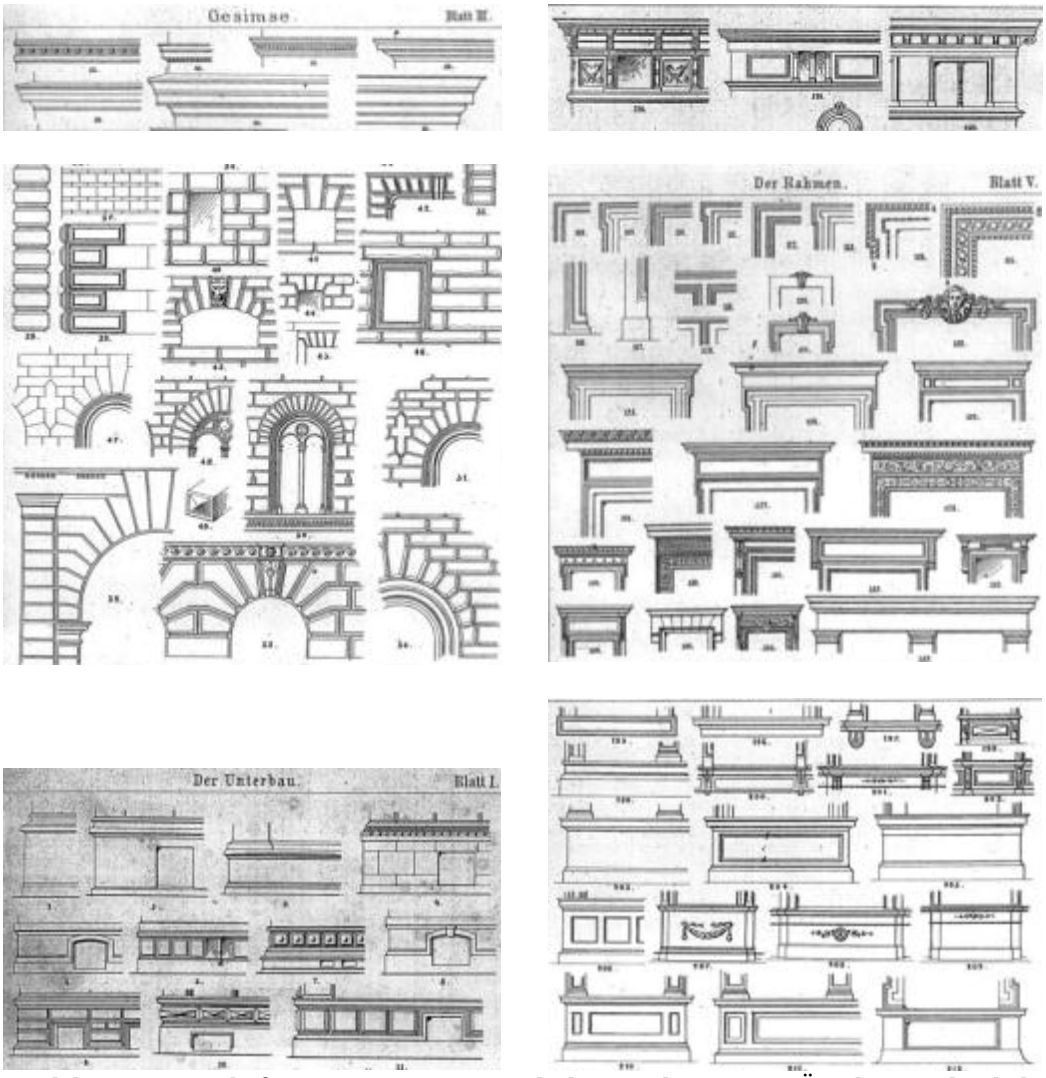

Fasadens delar (ur Hittenkofer 1872). ***101-103.*** *Underbyggnad.* ***104-106.*** *Överbyggnad o. bekröning.*

Horisontal indelning

Ett verksamt medel för att åstadkomma omväxling och en palatsmässig harmonisk jämvikt i fasaden var att genom utspringande och indragna delar – risaliter eller s.k. burspråk – skapa tyngdpunkter som betonade mitt- eller ändpartier. Utsprångenen inbjöd till fönsterarrangemang som avvek från de vanliga jämna fönsterraderna och sålunda förstärkte den arkitektoniska tyngdpunkten. Sådan volymfördelning av fasadytan användes oavsett arkitekturstil i allt uttrycksfullare former, på kontinenten från 1860-talet och i Göteborg med början ca 1870. Fasaderna i Göteborgs nya förnäma stadsdel söder om parkbältet blev med ytterst få undantag horisontellt indelade genom någon form av in- och utdragna partier. Medeltidsromantisk rohbau och nyrenässansens putsfasader hade en rytmisk volymbehandling som gemensam nämnare varvid hörn- och centralmotiv i regel ägnades särskild uppmärksamhet – föregående stilepok, nyklassicismen, hade i Göteborg med förkärlek betonat fasadernas ändpartier genom tunna risaliter (angående hörnlösningar under utbyggnadsperioden ca 1870-1900 se nedan).

För bästa utnyttjande av tomtarealen lades i Göteborg under 1870- och 80-talen risaliterna i byggnadslinjen mot gatan med blygsamt indragna partier innanför gatan mellan utsprångenen. Utkragningar i övervåningarna var ofta mer utspringande än risaliterna och sådana utsprång ökade efter hand betydligt i bredd. Risaliterna måste i enlighet med byggnadsordningen följa gatulinjen medan beträffande övervåningarnas utkragade fasadpartier den ansenliga höjden över gatan var tillräcklig för utsprång över tomtgränsen. Större utkragningar i de övre våningarna var de för hyresgästerna attraktiva balkongerna och burspråken (tyska: ”erker”), dekorativa accenter varigenom fasadens rytm blev mera livfull. På 1890-talet blev utsprångenen större och bredare, vilket ökade övervåningarnas lägenhetsyta men mötte kritik då maximalt tillåtna utsprång ansågs överdimensionerade och förryckte fasadernas proportioner.

Utsprångenen, i synnerhet större sådana, accentuerades i regel även vertikalt av uppskjutande fasadpartier i taket – en krönande gavel-, torn- eller fönsteruppbyggnader som mitt- eller flankmotiv. I den nya förnäma stenstaden blev under 1880- och 90-talen den nordeuropeiska renässansens gavelpartier vanliga. Emellertid var det mest spektakulära medlet att förhöja hyreshusens arkitektoniska effekt i gatuperspektivet betoningen av kvartershörnet med någon form av fasadutsprång, vilket även gjorde sådana lägenheter attraktivare genom större rum eller helt nya mindre hörnalkover med vidare utblickar (se följande avsnitt).

107. *Tunna risaliter som hörn- och ändpartier (1874).* ***108.*** *Kraftigt utkragade burspråk som hörn- och centralmotiv (1896) – mittpartierna flankeras dessutom av balkonger inom fasadutsprånget.*

Fasadhörnet

I storstäder på kontinenten blev ofta i 1800-talets stadsplaner, med Paris som förebild, kvarterens hörn avkantade eller avrundade för trafikens större bekvämlighet. Detta skapade förutsättningen att forma byggnadens hörnparti till en arkitektonisk tyngdpunkt. När borgerskapet som ledande samhällsklass framåt seklets mitt tog renässansens aristokratiska arkitektur till sitt formspråk ville man i städernas utbyggnad med hela stadsdelar av hyreshus skapa en anslående gatuarkitektur. Palatsarkitekturens olika stildrag erbjöd rika möjligheter att ge hyreshusens hörnfasader dekorativa former som samtidigt gav de största lägenheterna över hörn en hög status och sålunda gjorde dem begärliga för välbärgade hyresgäster.

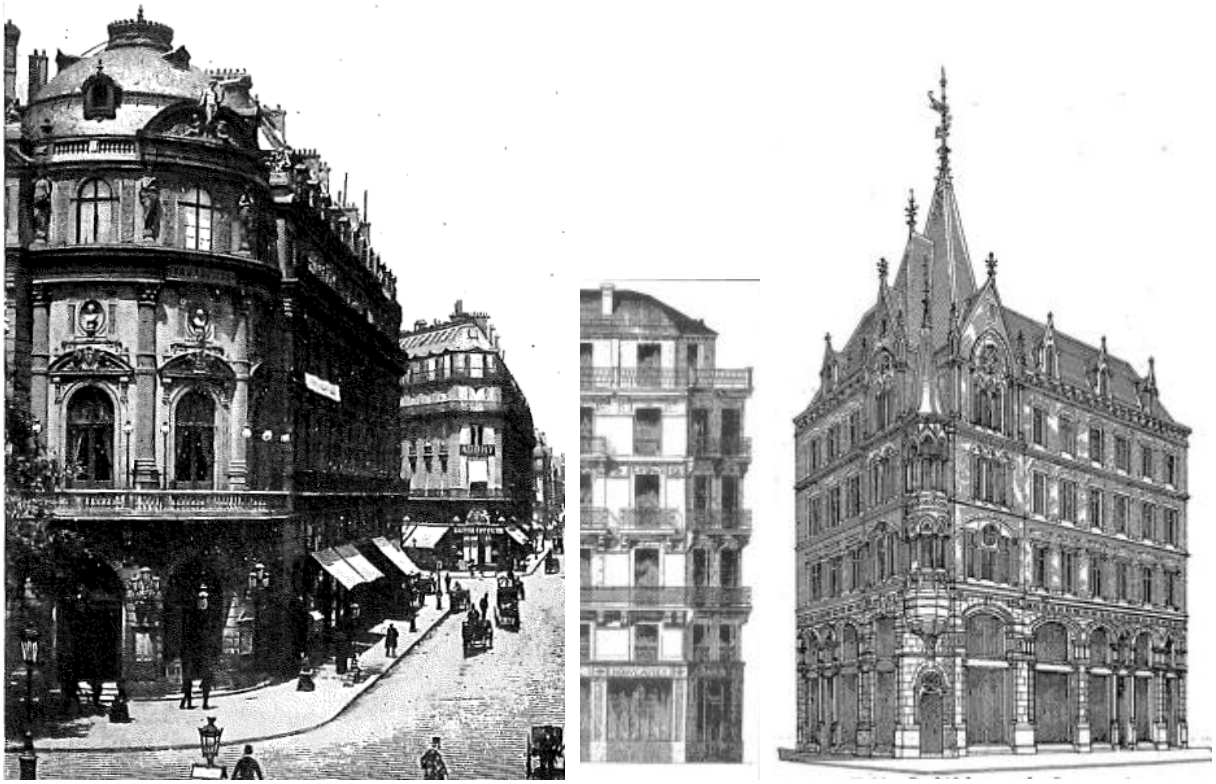

109-110. *Klassicistiska franska hushörn (Paris): Rundat med torn respektive avskurna med balkonger.*
111. *Renässansgotiskt tyskt hushörn (Hannover): Avskuret och prytt med ”erker”, s.k. burspråk.*

Prydandet av kvarterens hörn med ett kraftigt torn stående på markplanet eller utkragade s.k. burspråk i övervåningarna var ett internationellt manér med rötter i medeltida borgarkitektur. Burspråksprydda kvartershörn blev på 1870-talet ett särskilt i Tyskland utmärkande drag – renässansen hade där livat upp denna tradition från sengotiska borgarhus och en mångfald dekorativa former av burspråk var en karaktäristisk del av tysk stadskultur. Det tysknationella modets spridning till svenska städer, så även den tyska facktermen ”erker”, satte arkitekterna i samband med byggnadsstadgans krav att kvarterens hörn måste antingen ”lodrätt afskäras” till ett rakt plan eller ”afrundas”. I fackkretsar ansåg man på 1880-talet att hörntornen som medel att pryda de avskurna hörnen hade blivit ett estetiskt problem för stadsbilden som påkallade en ändring av rikets byggnadsstadga – byggnadsnämnderna kunde bara medge skarpa hörn om det förelåg ”synnerligen viktiga skäl”.[76]

I Göteborg hade med Paris som föredöme de första byggnadsordningarna 1803 och 1830 i två steg infört kravet inom vallgraven att kvarterens hörn skulle ”afskäras” med rak linje till en tre meter bred hörnfasad. Med 1850-talet, då stadsarkitekt Heinrich Kaufmann utövat sitt tyska inflytande i ett tiotal år, lanserades runda hörntorn inom vallgraven från utländska storstäder – de Wijkska, Thulinska och Malmbergska husen med öppna lägen vid stadens vattenstråk var troligen de tidigaste privathus i någon svensk stad som hade denna modernitet.[77] Vid den första regleringen på Hagaheden 1867 bestämde staden av hänsyn till trafikens bekvämlighet och gatukorsningarnas utseende att avskärning med lika vinklar respektive rundning skulle följa en högre måttstandard än den gällande byggnadsordningens. Den nya författningen 1869 ställde ett generellt krav på rakt sneddade eller rundade kvartershörn (se byggnadsordningar i kap. II A och kvarter i kap. III B). Först när den nya stenstaden söder om parkbältet börjat växa fram runt1880 kom såväl torn- som burspråkshörn att prägla gatubilden.

112-113. *Göteborgs första byggnader med nymodigheten hörntorn uppfördes 1850-54, de flesta vid vallgraven.* ***114.*** *Det nya Göteborg söder om parkbältet fick från 1870-talet många tornprydda hörn.*

Där regleringen föreskrev rakt avskurna eller rundade kvartershörn – förträdgårdar skulle alltid avrundas i hörn mot gata men föreskriften omfattade inte byggnadshörnet – utformades drygt hälften av byggnaderna med enkla raka hörnfasader. Dessa pryddes ibland för utnyttjande av hörnlägets särskilda utsiktsvärde med balkonger i en eller flera övervåningar som enda utspringande detaljer – dock förekom balkonger överhuvudtaget mera sällan i den krönande våningen då dylika arkitektoniska accenter i regel var förbehållna huvudvåningarna. Vid sekelskiftet 1900 blev det vanligt att för vinnande av bostadsyta minska hörnfasadens bredd i övervåningarna så att dessa kragade ut över bottenvåningens författningsenliga breddmått. I vanliga kvartershörn var under 1870-talet hörnfasaden med eller utan balkonger en regel med bara enstaka undantag, nämligen i fyra fall då kraftiga runda eller kantiga tornutsprång bildade olika hörnformer. Ett raffinerat utförande var den för fransk renässans typiska hörnpaviljongen – en kraftig risalit – till Gabriel Heymans villa med ytterhörnen avrundade. Av normalkvarterens tornlösningar, ofta försedda med balkong i den särskilt förnäma huvudvåningen, tillkom hälften under 70-talet och resten under 80-talet. Denna exklusiva hörnprydnad var således ett övergående fenomen. Som helhet förekom den i bara en dryg tiondel av alla vanliga kvartershörn men satte likväl genom strategiskt valda lägen en tydlig prägel på stadsdelen. Därtill kom motsvarande hörnrisaliter i kvartershörn med förträdgård på ena sidan – park- och avenykvarteren hade till två tredjedelar sådana

tornprydda hörn. Den återstående delen, närmare hälften, av de vanliga kvartershörnen hade den i normalkvarteren brukligaste och för 1880- och 90-talens byggnadskvarter mest typiska hörnutsmyckningen – över den nedre fasadens 3,5 meter breda hörnfasad utsköt tidens favoriserade hörnutsprång från övervåningarna, en ”erker” (burspråk). Tillsammans stod de torn- eller burspråksprydda hörnfasaderna för mer än hälften av normalkvarterens hörnbildningar. Av samtliga kvartershörn – parkkvarteren inräknade – hade två tredjedelar någon form av tornprydnad.

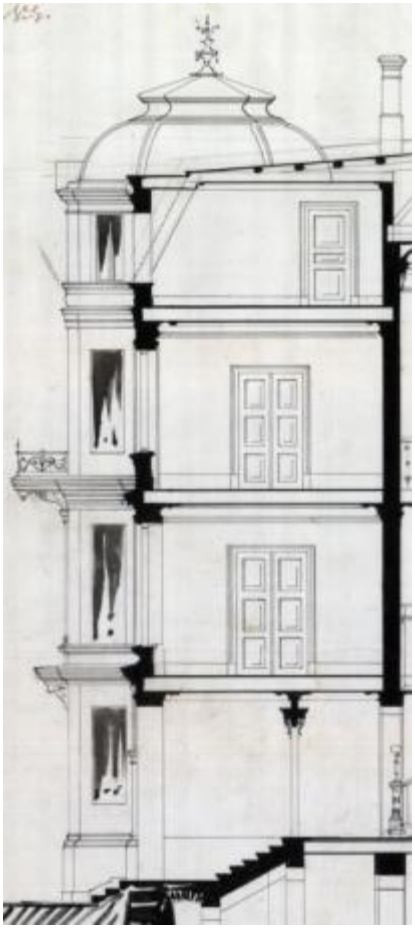

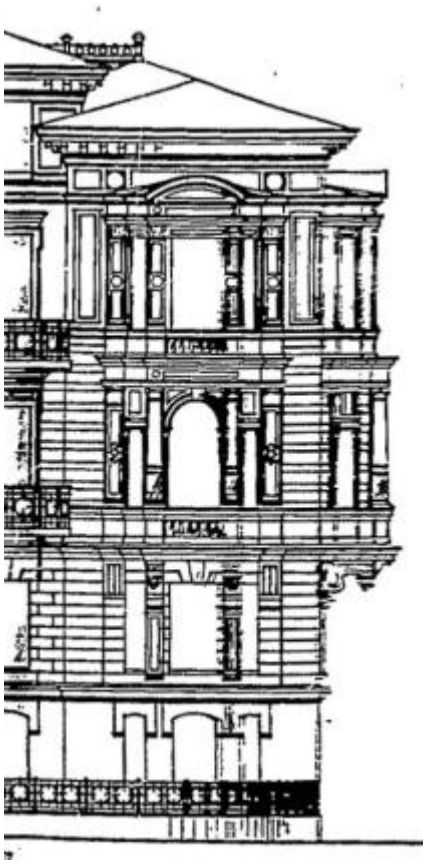

Dekorativa fasadutsprång: ***115.*** *Risalit med balkong i förgård.* ***116.*** *Risalit med burspråk över gata.*

Hörnfasaden

- 1870: Hörnavskärning i full bredd (3,5 meter).
- 1900: Hörnavskärning avtrappad över bottenvåningen.

Tornhörn (fullkantiga, snedvinkliga eller runda)

Fullkantiga (hörnrisaliter):

- 1874: Vasagatan 16.
- 1875-97: Parkkvarteren med undantag av Parkgatan 25 (Wijkska villan) och 31-33.
- 1885: Kungsportsavenyn 25.

Runda:

- 1875-77: Storgatan 41 och Vasagatan 2.
- 1883: Storgatan 39.
- 1888: Vasagatan 23.

Snedvinkliga:

- 1877: Vasagatan 52.
- 1882: Vasagatan 46 och Viktoriagatan 26.
- 1882: Kungsportsavenyn 34.

117-118. *Bebyggelsens ålder har ett tydligt samband med de olika formerna av fasadindelning.*

VASASTADEN - LORENSBERG
Formell utspråning på gatan (modifikation bevarande)
Risalit
Hörnberg
"Erker" (burspråk)
Loggia

Burspråkshörn (fullkantiga eller snedvinkliga)
Snedvinkliga:
- 1877: Parkkvarteret Kungsportsavenyn 2.
- 1887: Vasagatan 32.
- 1896-97: Kungsportsavenyn 27 och Vasaplatsen 4.

Fullkantiga:
- 1882: Vasagatan 13 och 48.
- 1887: Vasagatan 21 och 36.
- 1890: Storgatan 25 och Vasagatan 33.

Fasadornering

Den råa tegelstommen i traditionell konstruktion av murtegel behövde en både skyddande och prydlig beklädnad, vilken skulle i tidens konstnärliga form symboliskt vittna om byggnadens sociala tillhörighet och användning. För det bildade högborgerliga skiktet i Europas storstäder framstod renässansen som konsthistoriens främsta stilperiod och man identifierade sig med det förmögna stadsborgerskapet i praktfulla renässanspalats av dyrbara stensorter. Även den växande medelklassen fann renässansarkitekturen klädsam, men rationell byggnadsteknik med billigare material var en förutsättning för anläggning av hela stadsdelar med bebyggelse som kunde fylla anspråken till ett överkomligt pris (se *Arkitekturen och publiken* ovan). Liksom i kontinentala storstäder blev palatsarkitekturen i Stockholm under hela 1800-talet ofta utförd av ornament i gipsbruk medan engelskt ”romancement”, ett höghydrauliskt kalkmärgelbruk redan före sekelmitten tillverkat även på kontinenten, snabbt vann insteg i stora hamnstäder längs nordsjö- och atlantkusterna – Hamburg, Malmö, Göteborg och Oslo hade samma behov av väderbeständiga fasadmaterial. Det smidiga romancementet var särskilt lämpligt till gjutning av orneringar och behöll denna uppgift även en tid efter det att portlandcementet från 1870-talet etablerats som ett än mer hållfast material för fasadputsning, varvid det gällde att bruket tillreddes och användes rätt. Till skillnad från romancementet – kallat naturligt cement – var portlandcement framställt genom en kemiskt utprovad blandning av kalk och olika mineralföreningar till ett finmalet pulver betecknat som konstgjort cement. Inhemsk tillverkning av portlandcement startade 1873 i Lomma utanför Malmö.[78]

Att illusoriskt i byggnadens fasad återge konstruktiva sammanhang ur arkitekturens främsta konstepok, en konstnärlig tillämpning av renässansbyggnadens ”tektonik”, var palatsarkitekturens uppgift. Genom det rika sortiment av prefabricerade dekorelement som fanns på cementmarknaden var kombinationsmöjligheterna många. Stenimiterande detaljer kunde också erhållas i gjutjärn, gjuten eller driven zink samt i trä. Byggnadsindustrins montageteknik med gjutna smådelar gav de moderna renässansfasaderna en ny karaktär skild från de hantverksmässigt utförda förlagorna – man såg husen som sammansatta fabriksdelar. Undervåningens kraftfullhet återgavs i kvaderrustik, vilken som nämnts utfördes i en mängd olika varianter hämtade ur främst den franska renässansens rika formförråd på området. Från franska och tyska renässansvarianter hämtades huvudvåningarnas fönsteromfattningar, de nedre kraftigare och ibland på franskt gotikmanér såsom ”bärande” förenad med de övre. Huvudvåningarna ornerades även med stenimiterande balkonger, vilka liksom takgesims och andra särskilt väderutsatta delar ofta utfördes av trä med hyvlade eller svarvade profiler.

Tre- och fyravåningshusens krönvåning, som hade fasadens minsta fönsterhöjd i följd av den lägre rumshöjden, var ofta diskret i orneringen med enkla fältinramningar, dock i

fyravåningshuset efter hand som fasadorneringen i sin helhet fick starkare relief med kraftiga pilasterinfattningar av fönster till en galleriartad karaktär. Femvåningshusens motsvarande våning var i högre grad än fyravåningshusens mindre attraktiv genom de många trapporna utan hiss och behövde en tilltalande yttre gestalt som kunde göra den så socialt likvärdig som möjligt. Såsom fasadens ”krönande dominant” framhävdes den exempelvis genom ett rytmiskt samspel mellan fönster och pilasterställningar eller figuralt ornerade väggfält, vilka i 1890-talets tegelarkitektur gärna tog formen av polykrom mönstermurning.

Sedan gips- och cementfasadernas negativa egenskaper uppenbarats genom byggmästares avarter måste den förfalskade stenarkitekturen av etiska och praktiska skäl ersättas av en ny ”realistisk” tegelarkitektur – förbländertegel av leror med olika färgegenskaper fabricerades främst i Tyskland i maskinpressar, förutom släta normalstenar profilerade s.k. formstenar till listverk och ornamentstenar till friser etc. Det importerades till bl.a. Göteborg av firmor som saluförde byggnadsmaterial. Från omkring 1890 tillverkades förbländertegel med gula, bruna och röda nyanser i Skåne av först Skromberga och senare Börringe, Höganäs m.fl. bruk.[79]

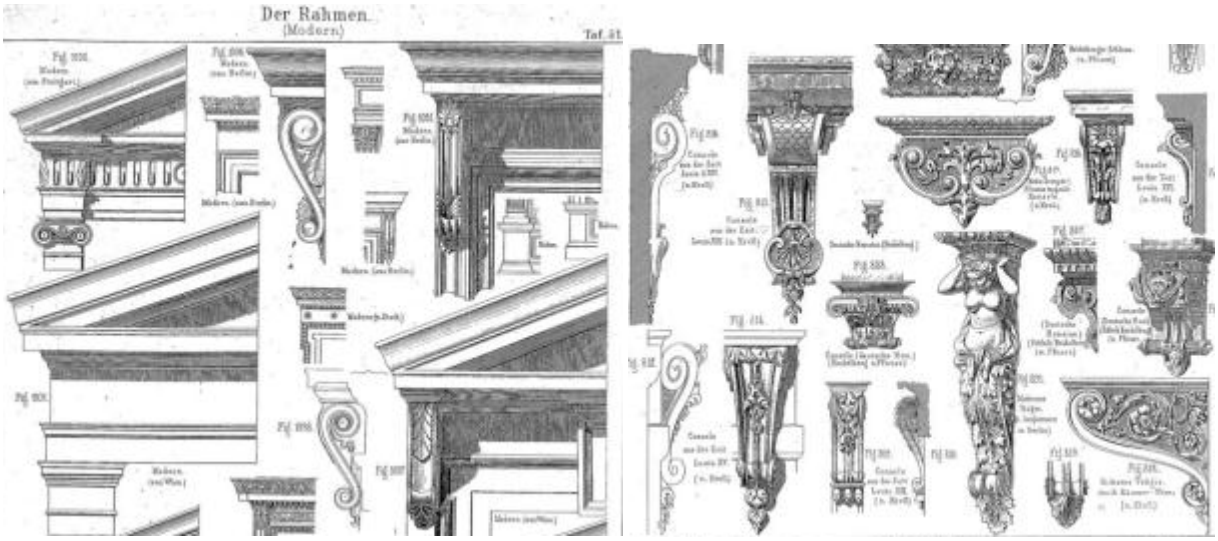

119-121. *Modern renässansornering var gjuten i cement (eller gips) efter förlagor som Hittenkofer.*

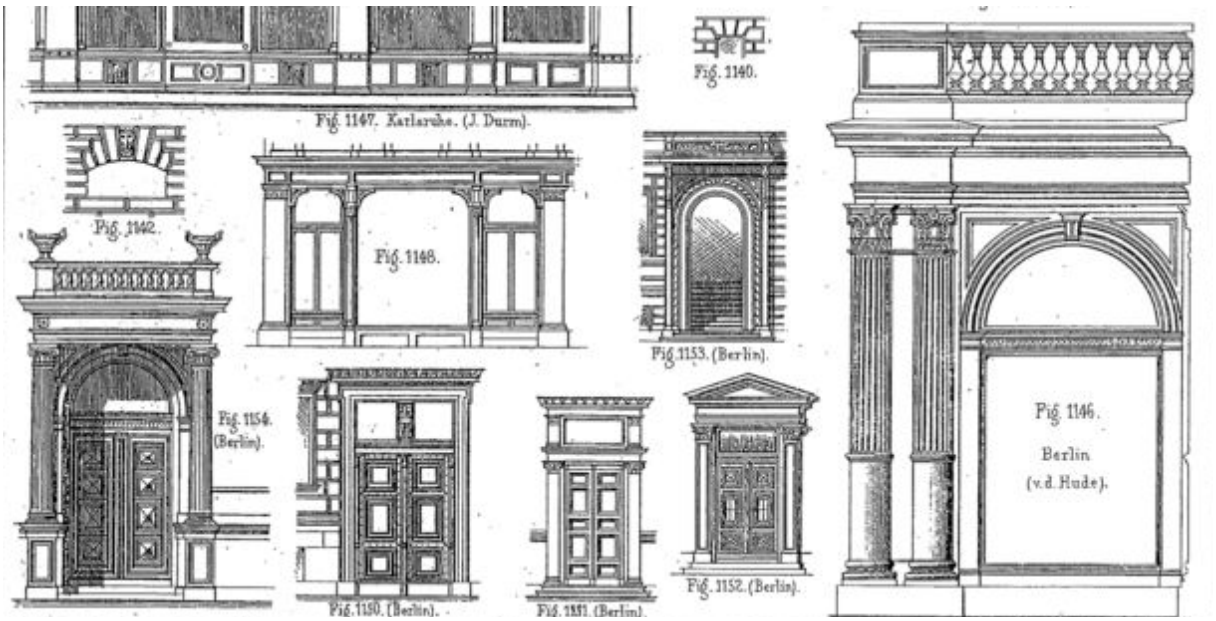

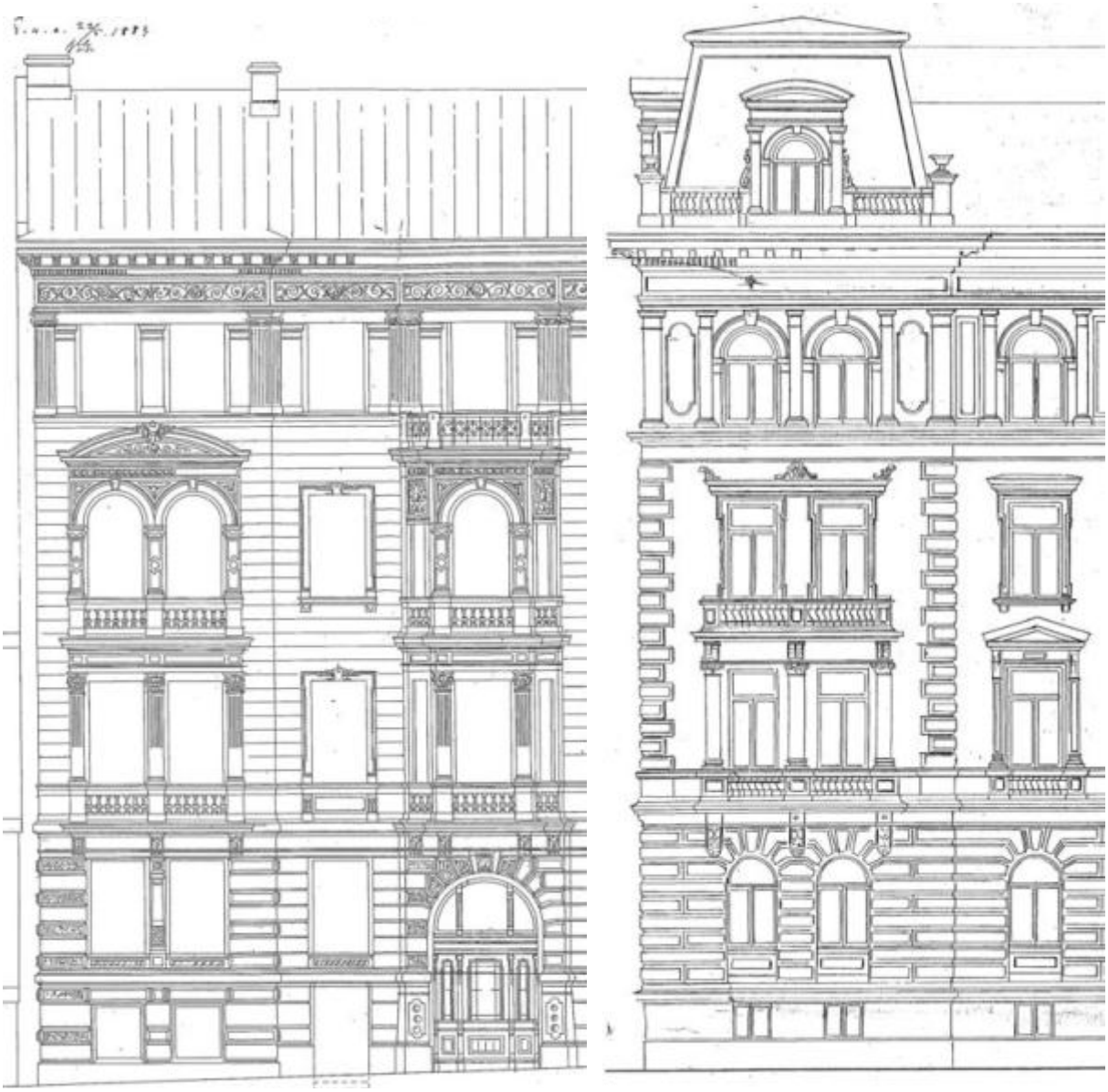

Cementputsade hus uppförda i 1880-talets nya Göteborg – de ca 18 meter höga fasaderna är indelade horisontellt av ändrisaliter med balkonger och kopplade fönster, porten ett centralmotiv, och vertikalt enligt renässansens tredelningsprincip: 1. sockel och underbyggnad (kvaderbandad bottenvåning), 2. överbyggnad (huvudvåningar, ”piano nobile”), 3. krönande dominant med galleri, varpå takgesimsen och frisen vilar. ***122.*** *Viktoriagatan 22 (erker över porten).* ***123.*** *Kungsportsavenyn 25 (hörnkedjor).*

Tektonisk cementarkitektur

- Byggnadens fot och krön: Sockelplint och huvudgesims.
- Avdelande listverk för byggnadens huvudproportioner: Gesimser och hörnkedjor.
- Tyngdupptagande kvadrering i undervåning: Rusticeringar med olika typer av ”bossage”.
- Stapling av ramverk med bekröningar i huvudvåningar: Fönsteromfattningar.
- Krönande dominant i översta våning: Tavelfris eller galleri.

Tektonisk tegel- och stenarkitektur

- Natursten som rusticering i undervåning, gesimser och omfattningar.
- Tegel som listverk, bandningar, korsverks- eller andra mönster och smygar till fönster och blinderingar.

Fyllningsornament inom tektonisk inramning

- Bröstningar, friser, blinderingar.

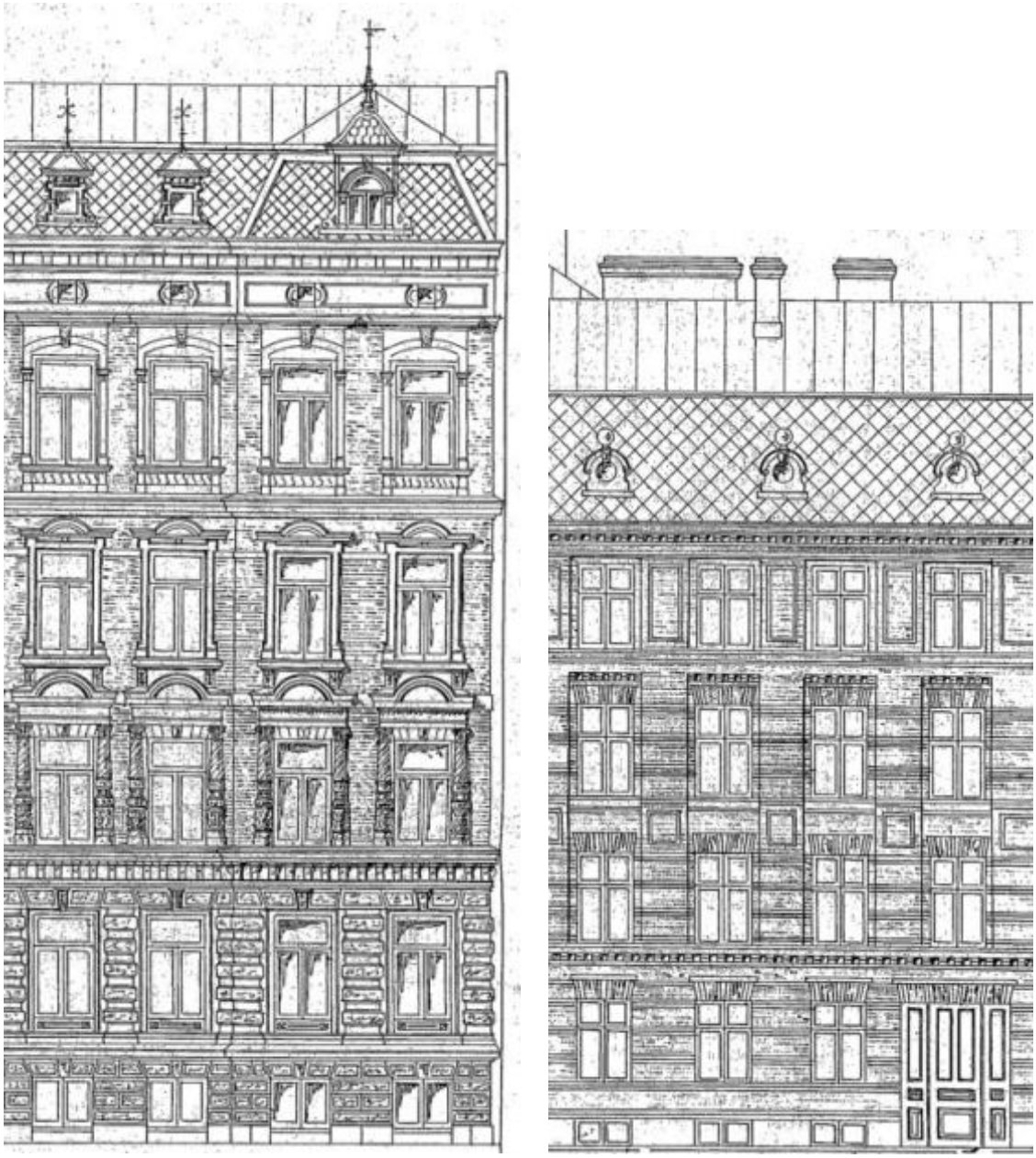

Hus med fasader i förbländertegel uppförda 1893 på dubbelsidig tomt mot olika parallella gator, vars respektive bredd och status föranlett 0,5-0,6 m. skillnad i våningarnas rumshöjder – vertikal indelning enligt renässansens princip i båda husen varvid överbyggnadens huvudvåningar (2-3) sammanlänkats på två olika sätt. ***124.*** *Kungsportsavenyn 35: fasad 19 m. hög med staplade tektoniska omfattningar i huvudvåningarna, horisontell indelning med ändrisaliter – cementornerad rohbau.* ***125.*** *Teatergatan 36: fasad 13 m. hög med huvudvåningarna vertikalt förenade i blinderingar, vilka samtidigt indelar fasaden horisontellt och ger murpelarna karaktär av lisener som bär den krönande tavelfrisen (4:e vån.) och vilar på den släta underbyggnaden (1:a vån.) – rohbau med bandningar i avvikande tegel.*

Fasadens material- och färgkaraktär

- Rohbau i gult flensburgertegel (”klinkert”).
- Putsfasad med cementornering.
- Puts- och tegelfasad med cementornering (”Rohbau” i förbländertegel med arkitekturdelar av cement).
- Polykrom rohbau med förbländertegel och stenornering.
- Spritputsfasad med ornering av förbländertegel.

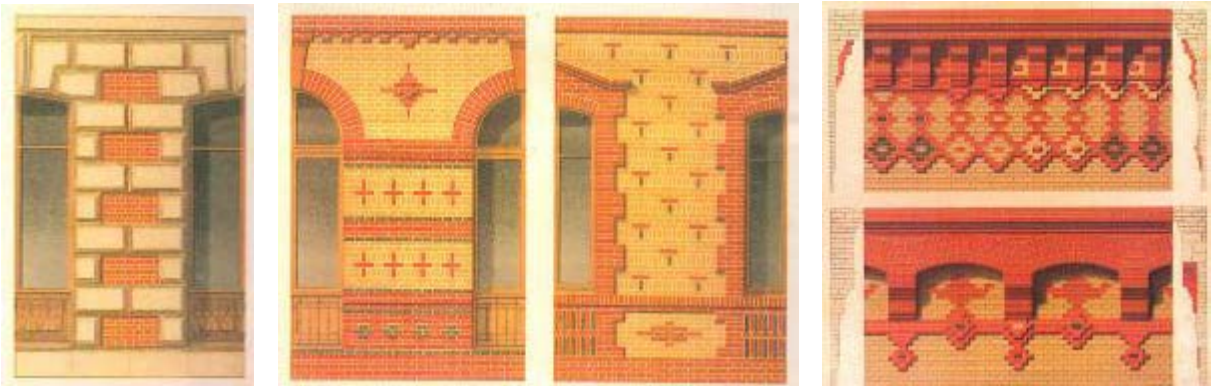

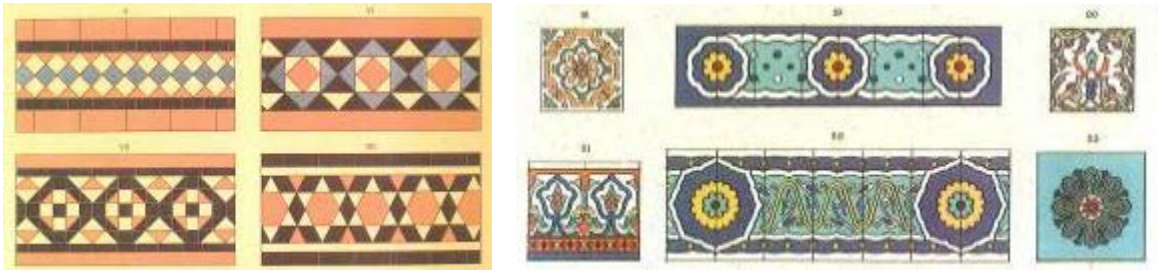

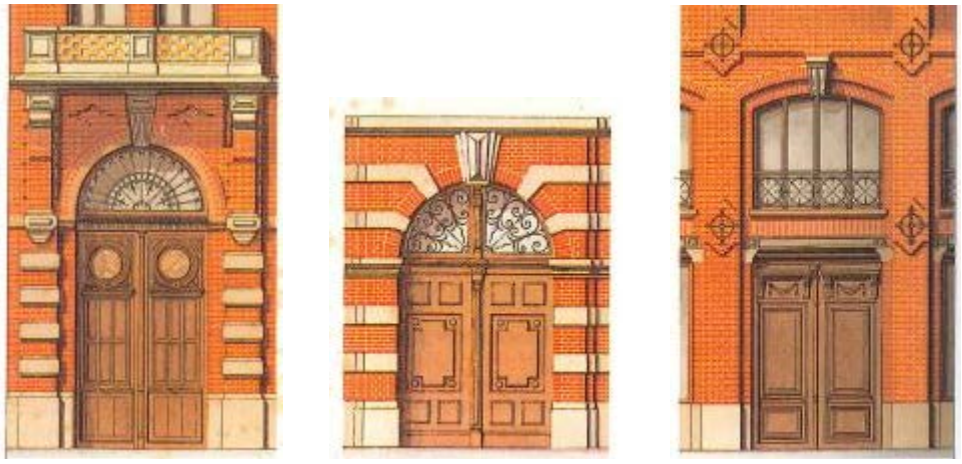

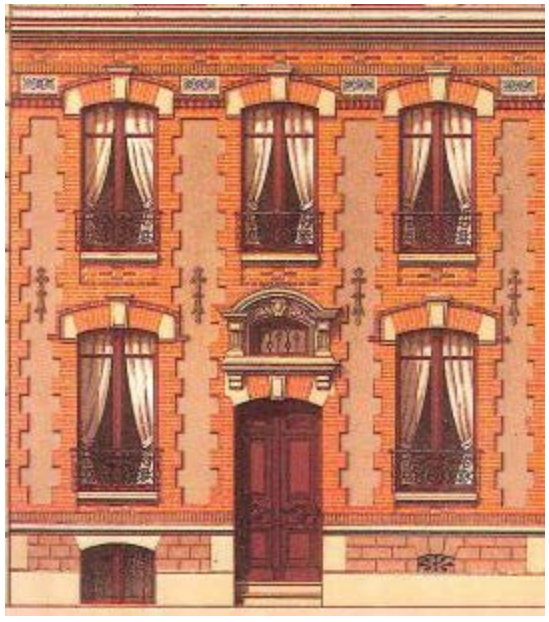

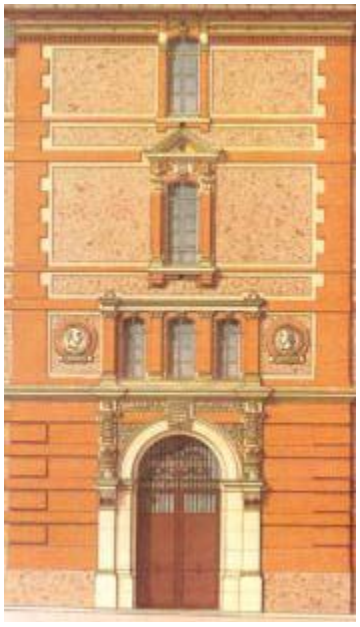

Exempel på kontinental tegelarkitektur i franska planschverk, början och slutet av 1880-talet. ***126-127.*** *Polykromi genom stenkvader- resp. tegelomfattningar.* ***128.*** *Polykrom takfot i två varianter med konsoler och mönstermurad fris.* ***129-130.*** *Ornamentstenar för keramiska friser.* ***131-133.*** *Rohbau med olika portomfattningar: Stenkvaderband resp. tegelpelare.* ***134-135.*** *En ny polykrom materialrealism: Omfattningar och band i tegel, ytor i grov spritputs.*

136. *Hus i rohbau uppförda 1892 vid Engelbrektsgatan utan vare sig horisontell volymfördelning eller varierad fönstersättning, men port och balkonger utgör centralmotiv i ena fasaden – vertikalt följer de fem våningarna renässansens princip med underbyggnad, överbyggnad och krönande dominant. Natursten som rusticering i bottenvåningen samspelar med tegelpolykromin i övervåningarna, vilka är olika behandlade i varje fasad, t.h. i den likställdhetsanda som skulle bli påtagligare mot seklets slut.*

Fasaden och taket i arkitektonisk samklang

Sedan den carlbergska nyklassicismens storhetstid i 1800-talets början hade sadeltaket med sina lugna ytor varit dominerande i göteborgsarkitekturen under närmare tre kvarts sekel, ett förhållande orubbat såväl i 1850-talets medeltidsromantiska tegelarkitektur som då det stelnade nyantika formspråket under samma decennium börjat låna renässansens drag. Göteborgs första utvidgning med nya kvarter på den forna fästningsmarken tog således denna klassiska gestalt. Även den stora planens förverkligande på Hagaheden innebar inledningsvis en fortsatt tradition av klassicismens lugn i de nya byggnadernas arkitektur då det neutrala sadeltaket inte tog aktiv del i 1870-talets något kraftfullare putsarkitektur. Detta decennium medförde emellertid genom den franska nyrenässansen ett uppbrott från det odekorerade sadeltakets diskretion till de glest placerade takkupornas arkitektoniska samspel med fasaden, ett samspel stegrat då mansardvåningen med sin dekorativa taktäckning – skiffermönster eller zinkrutor – och större ornerade kupor i fasadens fönsteraxlar bildade byggnadens livfulla krönande fasadparti. När den resliga mansarden, inrymmande en kallvind ovanpå bostadsvåningen, under 1880-talet övergivits för en fullvärdig fjärde eller femte våning inom fasadmuren hade likväl mansardtaket som bekröning av fasaden blivit etablerat i rollen som livfullt ornerat fasadkomplement ovan takgesimsen. Således hade den ännu 1870 i Göteborg rådande schablonmässiga italieniserande klassicismen följts av en ny livaktig trend: den rikt ornerade och resligare franska renässansen med de karaktäristiska ”bisarra” mansardtaken.[80] Takformen gav Göteborgs nyrenässans dess särprägel, en barockartad ståtlighet (bild ***20-22***).

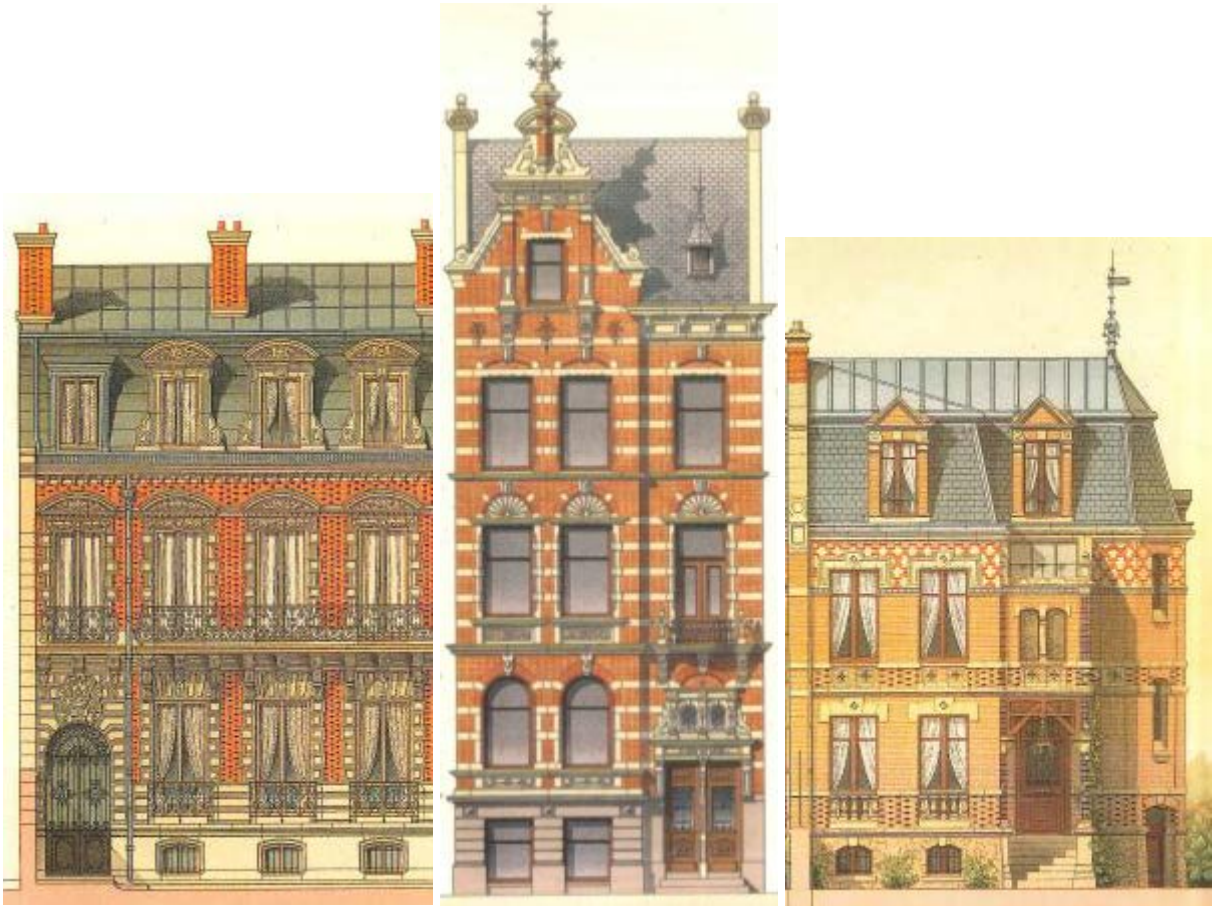

Kontinental polykrom tegelarkitektur i franska planschverk, början och slutet av 1880-talet.
137. *Modern fransk senrenässans (rik ornering, hög mansardvåning med stora lukarner).*
138. *Modern holländsk ungrenässans (typisk stenornering, gavelröste i gotisk takresning).*
139. *Modern fransk renässansgotik (gotiska mönstermurningar och takkupor).*

Takformerna och deras ornering

- Sadeltaket och skorstenarnas prydande effekt.
- Sadeltaket med vindskupor.
- Mansardvåningen med stora fönsterkupor.
- Mansardtaket med vindskupor.
- Gotiskt tak med vindskupor.
- Takbekröningar (gallerverk, spiror).

Tornhuvar och takkupor

- Kupoler
- Pyramidtak
- Tälttak
- Lukarner på takkonstruktionen (vindskupor).
- Lukarner som fortsättning av fasadmuren (fönsteruppbyggnader).

Fasad- och takformer i gemensamt formspråk

- ”Rohbau-” respektive renässansfasaden och det klassicistiska sadeltaket.
- Den fransk-tyska renässansfasaden med zinkornerat mansardtak.
- Renässansgotik i tegel och zink- eller skifferornerat tak.
- Uppskjutande fasadpartier som gavel- och tornmotiv.

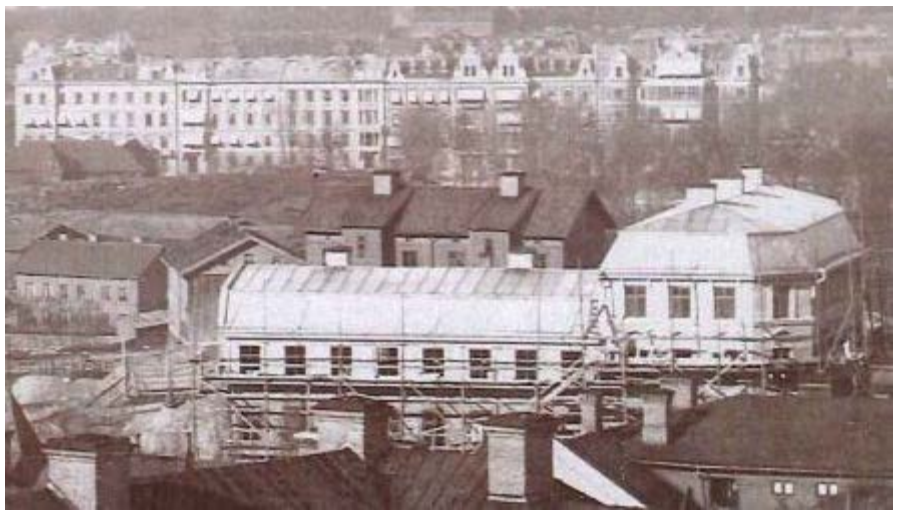

Dominerande takformer i 1880-talets nya Göteborg. ***140.*** *Sadeltak med ståndfalsad plåttäckning och fallen vanligen utan kupor (Karl Gustavsgatan 7, uppfört 1880).* ***141.*** *Det för Göteborg karaktäristiska mansardtaket, ornerat i fransk stil med zinkrutor och kupor med graciösa proportioner – dessa nätta s.k. lukarner skulle förutom att höja fasadarkitekturen förmedla dager till kallvinden (Vasagatan 48, uppfört 1882).* ***142-143.*** *Utsikter över stenstaden 1888 med blänkande zinktak på nybyggda hus.*

Fasadernas arkitektoniska gestaltning inom kvarter för tätt bebyggande

En stadsbild med storstadsmässigt anslående intryck åstadkoms genom att gatans omslutande kvarter, gaturummets väggar, gestaltades i de berömda europeiska storstädernas anspråksfulla anda – stadsomdaningarna var det mest påtagliga fysiska uttrycket för industriländernas nationella tävlan.[81] Såsom i utlandet, främst på kontinenten, skulle även i Göteborg gatans husrader bjuda på en arkitektonisk revy av fasader med prestigefyllda uttrycksformer från aristokratins, kyrkans och handelsfurstarnas stora stilperioder.[82] Klassicismens gyllene regel om symmetrisk fasadgestaltning var allmän i Europa och inte minst i Göteborg rådde sedan stadsarkitekterna Carlbergs tid denna som en fundamental utgångspunkt i stadsbyggandet.[83]

Kvartersordnad fasadgestaltning

Klassicismens huvudprincip för monumentalarkitektur var sträng symmetri. Flera huvudstäder införde under 1700-talet krav att kvarter skulle bestå av uniforma fasader, tillsammans bildande en palatsartad anläggning. Således hade i Paris och London kvarteren vid de nya förnäma huvudgator och platser som anlagts sedan 1800-talets början utformats symmetriskt i enhetlig klassicistisk stil. Detta underlättades av att stora tomtkomplex kommit i en ägares eller ett bolags hand, ibland med hjälp av särskilda byggnadsföreskrifter.[84] Från seklets mitt förstärkte man i Londons West End de nya terrasskvarterens fasadrytm genom kraftigare accentuering av mitt- och ändpartier i moderna renässansformer – den franska renässansen i Louvre-palatset, fullbordat 1855 på order av Napoleon III, upptogs i London på 1860-talet (terrasskomplexet Lancaster Gate, färdigt 1866). Symmetrin tillämpades slaviskt i Göteborg när de nya stadsdelarnas utbyggnad inleddes i 1870-talets början sedan vid såväl stadens förnäma aveny som en liten bakgata hela tomtrader förvärvats av ett byggnadsbolag (se *Begärliga byggnadsplatser för privata intressenter* i kap. III A). Att tomtindelningen följde symmetrins lagar, även vid omregleringar, var ett verksamt arkitektoniskt syftande medel.

Nya kvarter för de välsituerade, symmetriskt gestaltade i uniform arkitektur som renässanspalats, präglade i mitten av 1860-talet de mest fashionabla stadsdelarna mot de exklusiva promenadstråken i London, Paris och Wien. ***144.*** *Sparsmakad klassicism vid Belgrave Square i West End, London (1850-talet).* ***145.*** *Dekorativ, ornamentrik renässans i ”Heinrichshof” vid Ringstrasse, Wien (1861).*

146. *Louvre med Tuileriepalatset, Paris – fullbordat 1855 av andra kejsardömet i nationell renässans.*
147. *Fransk renässans från Louvre i Lancaster Gate vid Hyde Park, London (1860-talet).*

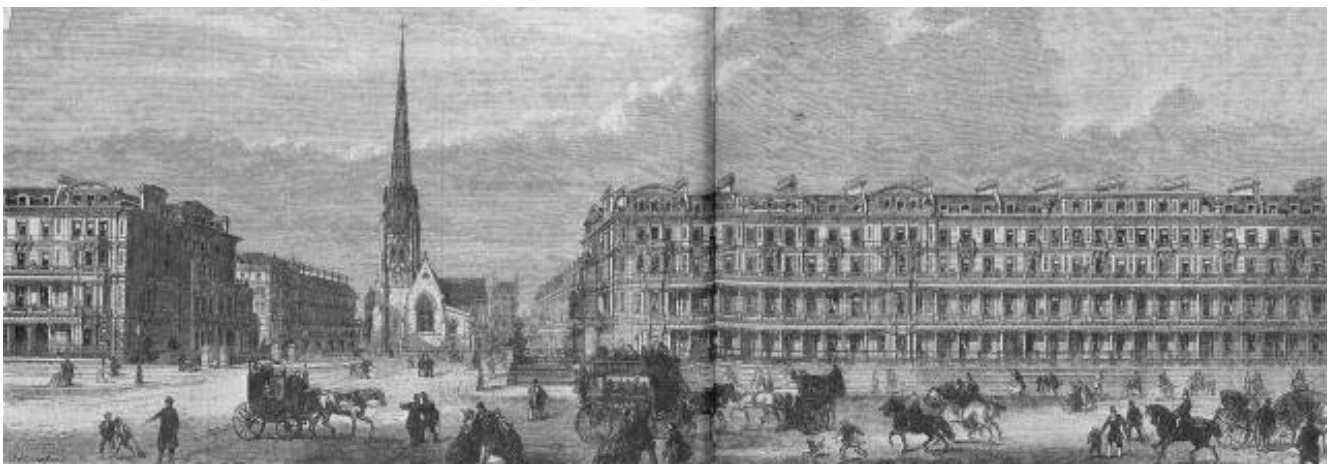

Monumentala ansatser formade de först uppförda kvarteren vid Kungsportsavenyn och Parkgatan med hänsyn till det exklusiva läget vid stadens förnämsta promenadstråk. Kungsportsavenyns kvartersgestaltning tycks ha vilat på ägarstrukturen – en arkitekt med rika beställare bakom sig – medan en sådan inte skulle ha haft någon betydelse för Parkgatans del. Kommitterade hade i planbeskrivningen 1863 formulerat en bestämmelse för bebyggande av dessa ”parkqvarter” så att de skulle bilda en representativ storstadsfront mot det magnifika parkbältet längs vallgraven från Hagakyrkan ända till Fattighusån. Kungl. Maj:ts brev med planens fastställelse föreskrev således angående parkkvarterens bebyggande att två eller flera fastigheter med enhetlig arkitektur skulle ge intryck av en enda stor byggnad. (se kap. II B).

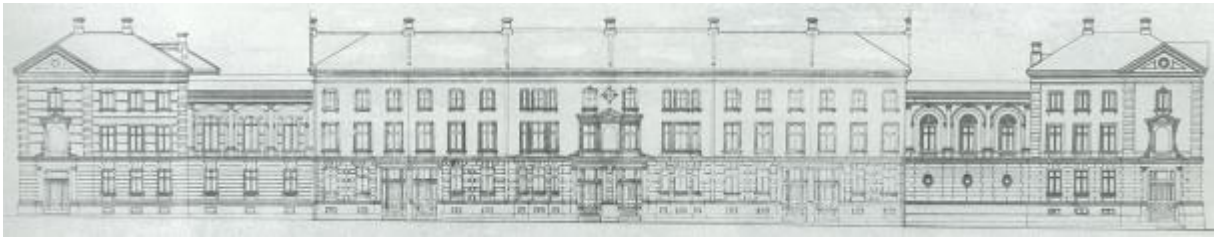

Symmetrisk monumentalarkitektur i de första kvarteren vid Kungsportsavenyn, skapad av en arkitekt med delägarskap i en byggnadsfirma, tillika mark- och fastighetsspekulant (J. A. Westerberg): ***148.*** *”Engelska” kvarteret, nr 3-17 (från höger).* ***149.*** *”Franska” kvarteret, nr 4-14.*

Den ståtliga yttre raden av små kvarter vände huvudfasaderna dels mot Parkgatan, avsedd för promenadtrafik utefter Kungsparken, och dels mot respektive tvärgata, utmynnande i Parkgatan – på ömse sidor om gatumynningarna måste fasaderna vara indragna bakom inhägnade förträdgårdar (numera återstår rester av staket och planteringar). Det uttalade syftet härmed var att släppa in parkmiljön till de större kvarter som skildes från de yttre kvarteren av en parallell bakgata. Samtidigt erhölls från parken och alléstråket vackra storstadsperspektiv genom gatusträckningarna söderut med de flankerande inre kvartershörnen i sitt framskjutna läge. Den från utlandet hämtade principen att anlägga en mot parken vänd arkitektonisk ”utställning” av uppradade symmetriska bostadskomplex i individuella palatsskepnader har sannolikt idémässig anknytning till Londons från 1820-talet och under följande decennier anlagda längor av ”terrace houses” vid Regent´s Park liksom Wiens i början av 1860-talet påbörjade monumentalbyggnation med bostadspalats och kulturinstitutioner vid sitt nya ringformiga grönstråk Ringstrasse.[85] Det i Göteborg tillämpade sättet att använda den utländska principen – dels indragningen av gaveländarnas huvudfasader bakom planteringar och dels några kvarters öppna gårdar mot bakgatan – förefaller vara en av lokala förhållanden dikterad tillämpning av prefekten Haussmanns kvarterslösning 1858 runt Place de l´Etoile, där den främre raden av små kvarter skiljs från de inre större kvarteren av en försörjningsgata (jfr kap. II A).[86] Göteborg har på grund av de raka gatusträckningarna utarbetat en annan lösning av hänsyn till bakomliggande kvarter – effekten tävlar i estetiskt raffinemang med London och Paris, de av Europas städer där bostadskvarter med representationsarkitektur planerats som park- eller platsfront före 1860.

150. *Små byggnadskvarter med uniform palatsarkitektur omkransar Place de l´Etoile i Paris enligt Haussmanns beslut 1858 – huvudfasader med staketinhägnade förgårdsplanteringar mot platsen, öppna gårdar med portmurar mot bakgatan.* ***151.*** *Göteborgs palatsartade ”parkqvarter” följer Kungsparken och Nya Allén i bruten linje enligt förslag1863 (fastställd 1866) – huvudfasaderna vetter mot parken och förgårdarna, de flesta kvarteren har öppen gård med endast portmur mot bakgatan.*

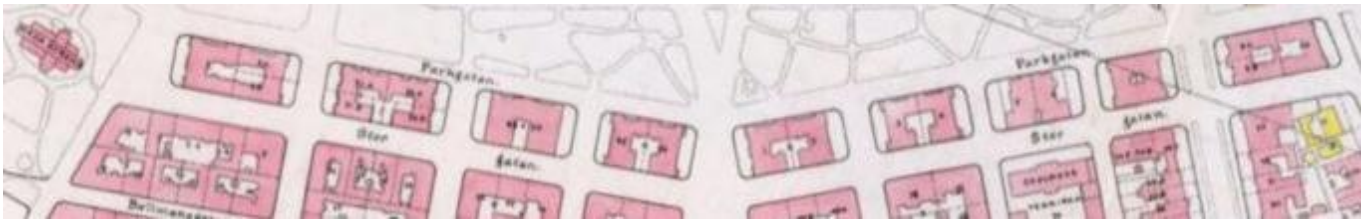

Det nya Göteborgs ansikte mot Kungsparken och Nya Allén kom under 1800-talets slut att bli ett särdeles anslående uttryck för en i stadsplanen reglerad gestaltningsvilja. Den idag nära nog intakta raden av ståtliga parkkvarter är genom det i plan reglerade byggnadssättet troligen unik i Sverige – huvudstadens motsvarighet, kvartersraden mot Strandvägen på Östermalm, började ta form först på 1880-talet. Som vi ska se blev parkkvarteren var för sig eller parvis gestaltade i 1870-90-talens olika stilriktningar. Här mot parkens frodiga grönska och den glittrande vallgraven med det äldre stadsområdet på motsatta sidan visade stenstaden sitt stoltaste anlete. Inför utflyttning från sina obekväma patricierpalats i ett vid 1800-talets mitt allt stökigare affärscity såg borgerskapet chansen att i detta tillbakadragna fashionabla parkläge, liksom tidigare vid Stora Nygatan, skapa en modern bostadsmiljö, arkitektoniskt mer storslagen än vid vallgraven. Det skulle bli en värdig ersättning för en gången epoks förnäma stråk i stadens hjärta – främst Stora Hamnkanalen, vilken i århundraden varit säte för stadens ärevördiga handelshus.

152. *Parkkvarterens både centrala och vackra läge lockade såväl förmögna som lägre medelklass – grosshandlande Carl Wijk lät bygga en patriciervilla, de övriga bosatte sig i stora hyreshus med ståtlig fasad och många fönster.*

Med ett undantag hade parkkvarteren en längd mot Parkgatan som medgav delning till två lika stora fastigheter för uppförande av hyreshus – fasaderna måste som nämnts gestaltas symmetriskt. Byggmästare P. J. Rapps kvarter mellan Öfra Magasins- och Landalagatorna, 13:e roten 31 & 32, blev 1875 ett normgivande projekt (se *Palatsarkitekturens kvartersgestaltning* nedan). De ”Rappska husen” följdes av kvarteret i väster mellan Öfra Magasins- och Haga Kyrkogatorna, där olika byggherrar inom två år följde varsin planlösning på nr 1 & 2 men använde samma fasadritning med modifikationer såsom portarnas lägen. Det minsta parkkvarteret, utgörande en enda fastighet kallad ”Pehrssonska huset”, 14:e roten 7 (Kungsportsavenyn 1), kunde därigenom få den önskade identiteten av ett fyrsidigt hyrespalats i oförfalskad form. Grannkvarteret i väster bestod av tomterna 5 & 6, där byggnader av samma storleksordning, med öppna gårdar mot Storgatan, nog blivit uppförda om inte Carl Wijk i mars 1884 hade köpt båda tomterna – den ena av staden, den andra av en privatperson – för att förena dem till en villatomt (se närmare om de första parkkvarterens bebyggande 1875-83 i avsnittet *Palatsarkitekturens monumentala kvartersgestaltning*).[87] Under 1880- och 90-talen upprepades gestaltningsprincipen på olika sätt: vid Exercisheden av J. A. Westerberg i kv. XXII och XXIII med hus i ”villastil”, i modererad form av bolaget N. Andersson & Co. med praktfulla stenhus vid Kungsportsavenyn (nr 16-22 och 29-35).

De symmetriska kvartersgestaltningarna vid Parkgatan mot det gröna bältet längs vallgraven formades till en kavalkad av fasadstilarnas och de flervåniga hyreshusens utveckling i Göteborgs stenstad 1875-1900. Här upprätthöll staden länge konsekvent målsättningen i stadsplanen 1863 att skapa en representativ zon av palatsartade byggnader. För den beslutade enhetlighetens skull avstyrde byggnadsnämnden år 1896 ett brott mot skala och arkitektur i kvarteret mellan Kungsportsavenyn och Södra Vägen (nu Lorensberg 44 kv. Visborg), där Hambergska huset, tre våningar högt, upptog halva kvarteret sedan 1870-talets slut.[88] I stället utfördes så sent som 1910 konststycket av tomtens nya ägare, en frikyrkoförsamling, att

fullborda kvarteret på föreskrivet sätt (jfr kap. III B). Genom arkitektonisk anpassning i såväl byggnadshöjd som fasadernas proportioner, materialbehandling och detaljer kunde gestaltningsidén fullföljas trots ett större ytinnehåll genom partiellt ökat våningsantal.[89]

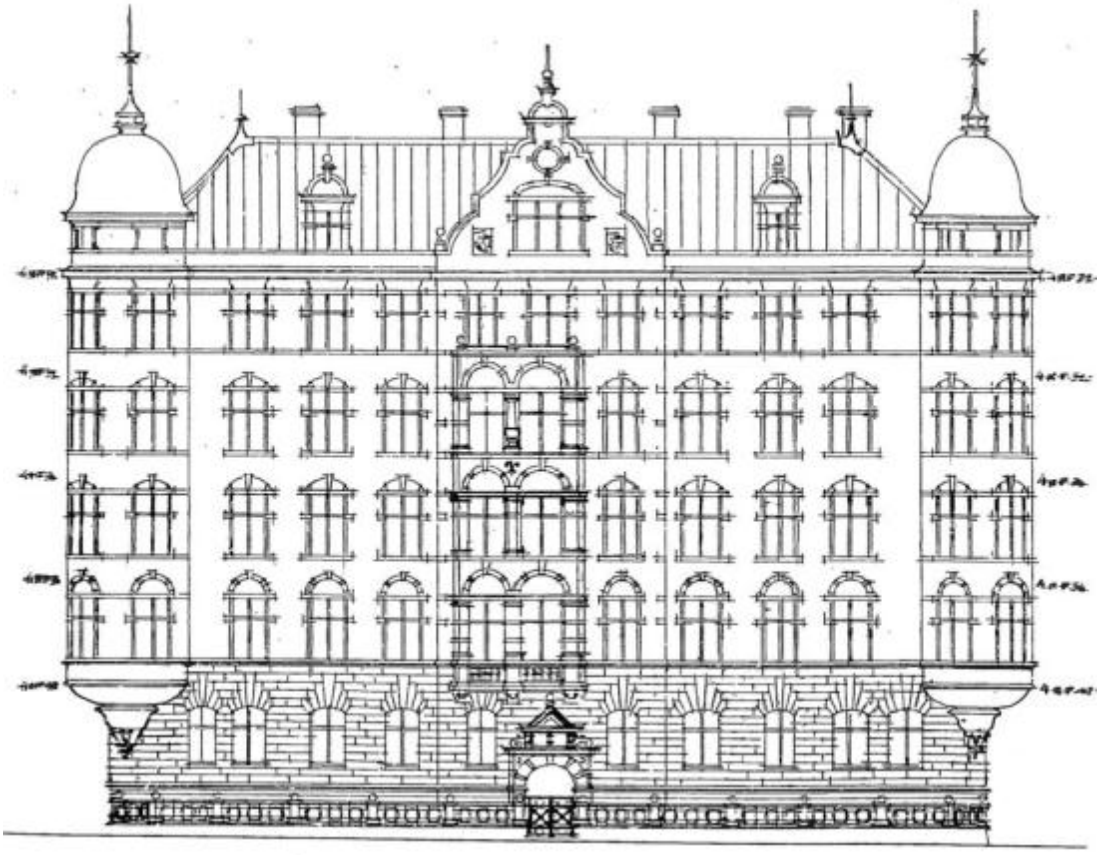

Byggnadsnämnden vägrade godta ett modernt femvåningshus med avvikande fasadarkitektur som granne till det betydligt lägre och i wiensk nyrenässans putsade Hambergska huset från 1877. ***153.*** *Fasad Södra Vägen 1 (avslag 1896).* ***154.*** *Fasad Södra Vägen 1 (bifall 1910).*

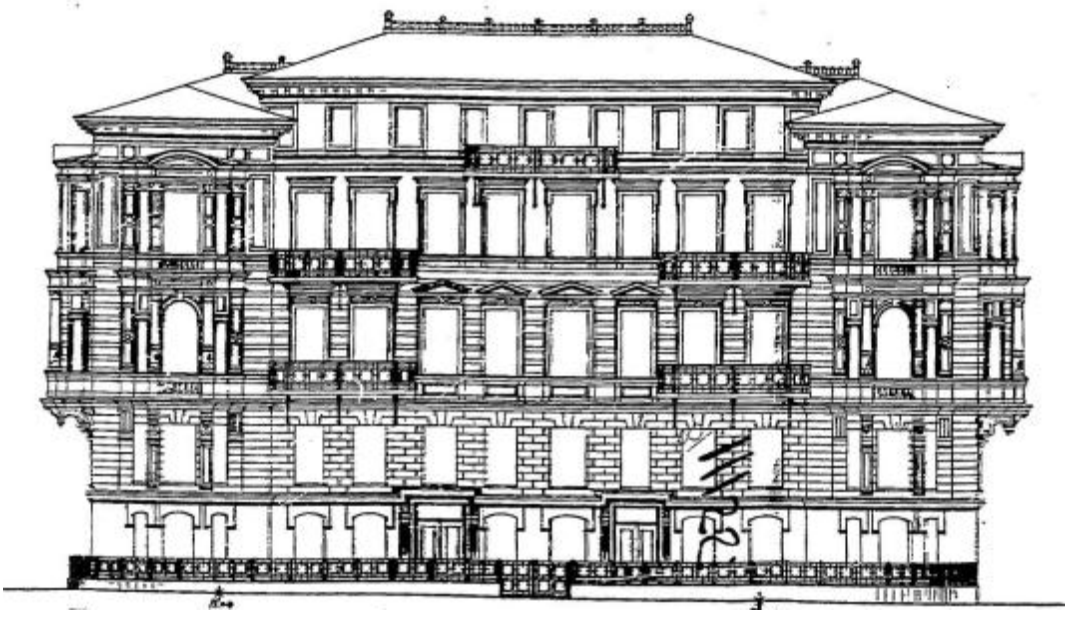

Gruppordnad fasadgestaltning

Enhetligt ordnade fasadgrupper på angränsande mellantomter i vissa normalstora kvarter var ämnade att ge en anslående effekt. Här manifesterade byggherren sin vilja och förmåga att genom en samordnad fasadbildning på en rad fastigheter engagera sig i monumentaliseringen av stadens gator. Sådana projekt, som dock led av olika brister, utfördes inom enstaka kvarter – i 13:e roten av den nya generationen ”husegare” och ”byggmästare” vid Erik Dahlbergsgatan intill Reallläroverket 1886 (nu Vasastaden 17 kv. Häggen) och vid Vasaplatsen (nu Vasastaden 5 kv. Björken), samt i 14:e roten av N. Andersson & Co. på Kungsportsavenyn (nu Lorensberg 57 kv. Örbyhus, husen rivna).

En äldre form av gruppgestaltning där man anar stadsarkitekten som upphovsman utgjorde 1870-talets symmetriskt ordnade husrader på Hasselbladska ängen med de jämnhöga trevåningsfasaderna grupperade efter arkitektonisk karaktär – i kvarteret mellan Bellmans- och Storgatorna blev fyra fastigheter på vardera långsidan med enkla tegelfasader infattade av hörnfastigheternas putsfasader där detaljarbetet varierade inom ett gemensamt formprogram.

Parvis kopplade, så gott som identiska, fasader spegelvända mot varandra för att bilda ett symmetriskt helt kallar vi ”tvillingfasader”. Av bortåt 20 dylika fasadkompositioner fanns ett tiotal i Lorensberg – vid Kungsportsavenyn fem stycken. En utfördes i villastil på Viktoriagatan 15 A o. B (Vasastaden 12 kv. Furan 9 o. 10), några var hörnhus och de övriga inbyggda i slutna kvarter där de i några fall bildade ett centralmotiv mitt i en husrad såsom Vasagatan 8 o. 10 (Vasastaden 9 kv. Apeln 11 o. 12). Krügerska huset i hörnet Chalmers- och Storgatorna, bestående av två fastigheter med brandmur emellan, dolde genom fasadsymmetri en asymmetrisk tomtindelning i likhet med det närbelägna Franska kvarteret vid Kungsportsavenyn (om dessa projekt se vidare längre fram).

Individuell fasadgestaltning

Den stora massan av byggnader i Göteborg fick i likhet med storstäderna utomlands individuellt gestaltade fasader på grund av en dominerande splittring i tomtägarstrukturen. Den sedan stadsarkitekt C. W. Carlbergs tid eftersträvade enhetligheten i fasaduttrycket beträffande stiluttryck – inte i detaljbehandling – präglade under 1870-talets första hälft den nya stenstadens framväxt vid Kungsportsavenyn och på Hasselbladska ängen. De lokala byggnadsbestämmelser för de nya tomterna som medverkat till detta desavouerades av rikets byggnadsstadga och den till riksstadgan anpassade nya byggnadsordningen, som trädde i kraft 1875. Angränsande byggnaders våningsantal tilläts därefter variera, i möjligaste mån utan större höjdskillnader som följd vid gator där dittills en jämn taklisthöjd rått. Samtidigt kunde fasadgestaltningen i angränsande fastigheter kontrastera på ett förut okänt godtyckligt sätt som var möjligt genom en ny frihet för ägarna att bravera i omgivningen med avvikande arkitektur. Gatubildens reglerade enhetlighet med subtila variationer i den akademiskt återhållsamma nyrenässansen hade ersatts av en liberal attityd till kontrastverkan mellan olika renässansdrag karaktäriserade av olika form- och materialbehandling. Efter hand fick färgen allt större betydelse i byggherrarnas tävlan om uppseendeväckande arkitektoniska effekter, vilka dock balanserades av kompetensen hos byggnadskonstens företrädare, arkitekterna. Fastighetsgränsernas gemensamma brandmursslitsar, som röjde kvarterens tomtindelning, utgjorde en praktisk skiljelinje mellan byggnadernas växlande fasadbehandling.

155. *Kvarters- och gruppordnad fasadgestaltning redovisad fastighetsvis (beteckningar se* ***156.****)*

VASASTADEN–LORENSBERG
F.d. 13:e o. 14:e roterna
Östra Hagen
13:e roten (Vasastaden)
14:e roten (Lorensberg)
(Vasastaden) 13:e roten
(Lorensberg) 14:e roten
(Hagen) Östra Hagen
(Lorensberg)

Stenstadsutbyggnadens preludium: växande gestaltningsambitioner för promenadsystemets omgivning

När Göteborgs nya stadsdelar utanför Nya Allén kunde börja ta form enligt den 1866 fastställda stora utvidgningsplanen skedde detta under de närmast påföljande åren i fortsättning av ett byggnadsskick med djupa rötter i lokaltraditionen. Stadsbildens göteborgska kännemärke innanför vallgraven, de jämna raderna av trevånings stenhus, hade börjat utbreda sig som begynnande förstadsbebyggelse i gamla stadens omedelbara närhet, särskilt i anslutning till Nya Alléns västra ändpunkt nära hamnverksamheterna och i Masthugget väster om Bierhalleplatsen (senare Järntorget). Redan under det föregående årtiondet hade den nyare bebyggelsen mot kajgatorna inom vallgraven tillmötesgått en modernare smak genom putsklassicismens utveckling mot rikare italienska och franska former. Emellertid hade i det enligt raseringskontraktet 1807 på fästningsverkens plats utvidgade Göteborg – den exklusiva stadsfronten mot vallgraven liksom i Pustervik – rohbaufasaderna med det gula teglet i klassicerande eller nyromanska former en klar dominans över putsfasaderna. Dessa nybildade kvarter var i 1860-talets början så gott som färdigställda med bostadshus i tre våningar.

Fasadmaterialens tämligen jämbördiga ställning i staden under den carlbergska epoken, då flärdfria fasader i flensburgtegel och sparsamma stenornament uppförts sida vid sida med nyantika putsfasader, hade rubbats. De nya tegelfasaderna, genom medeltidsromantikens gesimser och lisener något mindre flärdfria än på stadsarkitekt C. W. Carlbergs tid, stod i sammanhängande rader som ibland infattades av antingen helt putsade fasader eller putsornerade tegelfasader – denna putsarkitektur skilde sig från Carlbergs nobla nyantik genom en visserligen måttfull men mer dekorativ klassicistisk utstyrsel i den italienska ungrenässansens former. Att mot det släta fasadlivets gula tegel framhäva putsorneringen – bottenvåningens rusticering, gördelgesimser, övervåningarnas fönsteromfattningar och takgesimsen –var ett modernt kosmopolitiskt manér. Rundbågiga portar och fönster satte en ny touche på traditionell klassicism och förebådade nyrenässansens rika uppblomstring. Så gjorde även en annan ovan nämnd nymodighet från kontinenten – flera hörn i de nya kvarteren mot vallgraven pryddes av kraftiga balustradkrönta runda torn eller risaliter med toureller, vid Stora Nygatan utgörande ändaccenter i kvarterens symmetriska gestaltning. Denna nya stadsbild tog form under överinseende av stadsarkitekt Heinrich Kaufmann – denne medverkade själv förutom tyska byggmästare som Jährig och Krüger i att ge fasadtypen ”rohbau” dess dominerande roll. (Jfr *Arkitekturens utövare och vägar* ovan.)

157. *Den nya kontinentala stadsbilden med trevåningshus och hörntorn vid vallgraven på 1860-talet.*

Stenstadsreservatet som krympte

Den till ”förstad” i raseringskontraktet reserverade tomtmarken på glacisen hade redan innan sydöstra landfrontens stadsmur på insidan vallgraven blivit nedbruten under 1840-talet reducerats till hälften genom utläggning av parker till göteborgarnas stora uppskattning (se kap. I A och B). När den nya teaterbyggnaden 1856 börjat uppföras i den dåvarande lilla Kungsparken, vilken av drätselkommissionen hade föreslagits bli indelad till ytterligare tre tomter, var den resterande och nu hett åtrådda byggnadsrätten i utvidgningsplanen 1808 en för staden känslig opinionsfråga. Trots ivriga framställningar blev därför den väletablerade tyske byggmästaren P. J. Rapp förvägrad köpa tomtmark i denna trakt – staden hade ännu inte tagit ställning till områdets framtid. Stadens definitiva nej kom efter ett drygt års utredning och remissrunda. Efter teaterns invigning 1859, då parkens utsträckning västerut var under arbete enligt beslut två år tidigare, fick emellertid Rapp hedersuppdraget av Oscar Dickson att vid Nya Allén efter engelska arkitektritningar uppföra dennes trevåningsvilla, ett modernt renässanspalats för en modern handelsfurste.

158. *Förslaget 1857 till nya byggnadstomter utanför vallgraven – staden beslöt istället anlägga park från nya teaterhuset till Rosenlund och godkände endast att nya kvarter fick utläggas i Pustervik och Haga med lokalgator längs Nya Allén (Norra resp. Södra Allégatan).* ***159.*** *År 1872 hade Kungsparken varit klar i sin fulla utsträckning sedan 11 år, Pustervik var utbyggt och Västra Haga nära fullbordan.*

Den 1857 beslutade fortsatta utbyggnaden av Västra Haga mot Nya Allén med nya kvarter för arbetarbostäder var av hög prioritet. År 1861 kom det av Masthuggets tomtägare emotsedda beslutet att Kungl. Maj:ts nära 40 år gamla plan skulle fullföljas med utläggning av vissa gatudelar för att större stenhus skulle kunna uppföras mellan Första och Andra Långgatorna. Denna tillökning av förstadsbebyggelsen förutsatte en utbyggd dricksvattenförsörjning, verkställd genom en förgrening på huvudledningen från Kallebäck västerut längs Nya Allén till Bierhalleplatsen, det blivande Järntorget. Detta arbete 1859-60 sammanföll med den sedan länge åstundade utökningen av Kungsparken åt väster till Rosenlundsbron. Därmed återstod av disponibel byggnadsgrund på tidigare fästningsmark utefter Nya Allén endast ”stadens 10:e Qvarter” längst i väster närmast älven. De tre byggnadskvarteren här utgjorde den blivande stadsdelen Pustervik invid järnvågen mittemot gasverket och spinnerifabriken i Rosenlund, vilka var belägna på insidan av den omgrävda vallgraven, Rosenlundskanalen.

I Västra Haga kom den yttre raden av tre kvarter mot Södra Allégatan att tas i anspråk för offentliga institutioner, vilka kunde bilda en gränszon mellan Pusterviks och Masthuggets borgerliga stenhuskvarter och arbetarkvarteren i det inre av Haga. Barnsjukhuset blev 1866 den första av dessa anläggningar omfattande det mellersta kvarteret, en fristående byggnad i anspråksfull medeltidsromantisk ”rohbau” omgiven av planteringar.

Hamnens stenstad: Pustervik och Masthugget

Stenstaden började ta form ca 1860 utanför vallgraven i den traditionella trevåningsskalan.
***160.** Oscar Dicksons villa.* ***161.** Norra Allégatan österut, kantad av rohbaufasader.* ***162.** Lindbergska husen uppfördes utefter hela västra sidan av Bierhalleplatsen, senare omdöpt till Järntorget.*

I samband med uträtning av vallgravens yttre lopp och kajarbetena på denna sträcka (Rosenlundskanalen) pågick åren runt 1860 en febril byggnadsverksamhet i Pusterviks två västliga kvarter närmast Järnvågens hamnområde. Särskild status hade tomterna mot kajgatan vid Rosenlundskanalen (Brogatan-Pusterviksgatan) och mot lokalgatan vid Nya Allén (Norra Allégatan), varför hörnhusens huvudentréer lades åt dessa håll medan portar ledde till gårdarna från sidogatorna. Samtidigt tog stenhusbyggandet fart innanför hamnområdet i Masthugget, där dittills ett fåtal spridda byggnader uppförts enligt 1823 års plan vid den enda tillgängliga nya gatan – den endast delvis utlagda Första Långgatan i Nya Alléns fortsättning. Intresset vidgades nu till den trafikerade torgplatsen och Andra Långgatan som förväntades bli den nya huvudleden västerut. Husen i såväl Pustervik som Masthugget uppfördes med få undantag på det vid huvudgator och torg gängse stenstadsmanéret, i tre våningar under flackt sadeltak. I Pustervik verkade främst tyska byggherrar och de flesta fasaderna utfördes i den rådande tegelstilen ”rohbau”, men vissa hörnhus i enkel putsarkitektur. Vid Bierhalleplatsens västsida uppförde däremot den förmögne skeppsredaren Charles Gustav Lindberg – far till donatorn Charles Felix Lindberg – efter stadens beslut 1861 de så kallade Lindbergska husen med putsfasader i den moderna renässansens rikare ornering. Dessa byggnader vid en stor och livlig plats – det blivande Järntorget (namngivet 1867) var i likhet med Drottningtorget en dåtida knutpunkt för trafiken mellan staden och förstäderna – skapade 1862 en arkitektoniskt verkningsfull slutpunkt för allé- och parkbältets monumentala promenadstråk genom en strängt enhetlig gestaltning av hela kvarterssidan mot platsen. De tre fasadernas likformighet var ett storslaget kosmopolitiskt uttryck för den fransk-klassicistiska traditionen och orneringens rikt artikulerade listverk, bildande ett uttrycksfullt tektoniskt mönster, innebar ett språng i utvecklingen av den i staden dittills tillämpade återhållsamma renässansstilen. Tillsammans gav de tre byggnaderna intryck av en enda palatsbyggnad, fondbildande i den öppna platsen sedd från Nya Alléns mynning. Hörnhusens förnäma vestibulingångar var följdriktigt vända mot platsen och inkörsportarna till gårdarna mot respektive långgata.

***163.** Västra Hamnkanalens krökta utlopp med Krügerska och Åkerlingska husen vid Grönsakstorget.*

Omgestaltningen vid vallgraven: Grönsakstorgets storstadskvarter

Strax därpå fullbordades den nya stadsfronten ut mot vallgraven med anläggningen av Grönsakstorget, för vilket ändamål vallgraven här blivit uträtad och Västra Hamnkanalen omlagts i båglinje för att träffa graven i rät vinkel. Den modesta trevåningsbebyggelse, vilken 1851 tillkommit på Södra Larmgatans sydsida efter vallraseringen med gårdsfasader mot vallgraven, blev 1863 på- och tillbyggd i storstadsmässig skala. Innanför torget reste den tyskfödde byggmästaren August Krüger och handlanden Gustaf Åkerling en palatslik monumental kvartersfront i fyra våningar med vestibulentréer. I följd av hamnkanalens och den förlängda gatans krökta linje fick ”Krügerska huset” där en likaså svängd fasad – denna skulle 40 år senare inverka på valet av riktning i en ny förbindelse över vallgraven mot de då delvis utbyggda södra stadsdelarna (se *Vägen mot framtidens Göteborg tar en ny riktning* i kap. IV B). Båda fasaderna mot torget ornerades i renässans med olika detaljutformning men gav likväl genom traditionell proportionering medelst den låga takkonturens, huvud- och gördelgesimsernas samlande linjer ett enhetligt intryck. Genom ökad hushöjd med dennas modernare proportioner och formspråk hade kvarterets fasadbildning storstadskaraktär men anslöt likväl i det klassicistiska formspråket till den carlbergska traditionens anda.

Pustervikskvarteren mot Nya Allén: föregångare till den nya exklusiva stenstaden

Mot Norra Allégatan – lokalgatan på det stora promenadstråkets norra sida – uppfördes det stora västra kvarteret närmast Masthuggsvägen (senare Järntorgsgatan) av tyska byggmästare i en enkel form av symmetrisk kvartersgestaltning. Fyra rohbaufasader på mellantomterna flankerades nämligen av långa hörnhus putsade i nyrenässans med ett intryck av stilstandardisering motsvarande de enkla tegelfasaderna mellan dem. Möjligen kan förfarandet tillskrivas stadsbyggmästare H. J. Strömberg, då det säkerligen var denne som senare tog upp idén i det nya Göteborg på Hasselbladska ängen (se nedan).

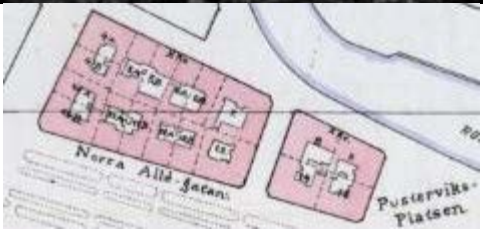

164. *Pusterviks tre stenhuskvarter, där de flesta byggnaderna uppförts i rohbau. I förgrunden det östligaste kvarteret med symmetriska, putsade nyrenässansfasader – mot alléstråket skymtar mittrisaliternas krönande tempelgavlar över de förnämsta vestibulentréerna.* ***165.*** *Karta med Östra Pustervikskvarteret t.h.* ***166.*** *Gårdarnas inkörsportar mot Pustervіksplatsen, vestibulingångar mot Pusterviksgatan (t.h. vid Rosenlundskanalen).* ***167.*** *Våningsplan med vestibul- och gårdsentréer.*

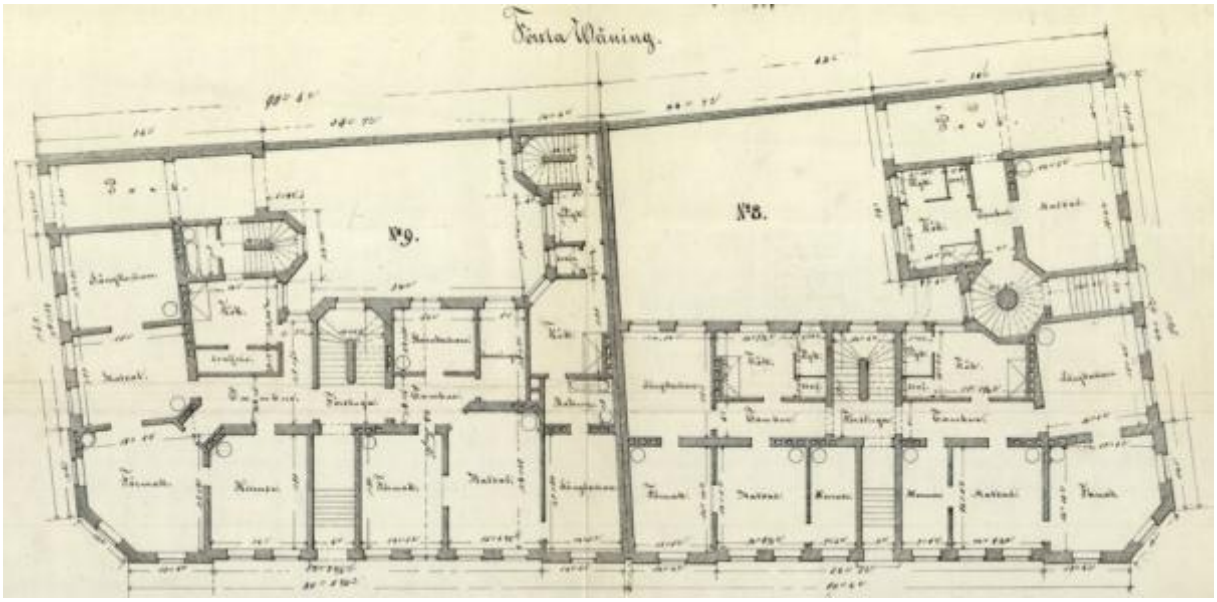

Det sista oexploaterade kvarteret i Pustervik kunde bebyggas först sedan igenfyllningen 1865 av Kaponjärgraven skapat utrymme för Pustervіksplatsen och möjliggjort färdigställandet av Brogatans kajmur vid Rosenlundskanalen. Mot denna kajgata, Norra Allégatan, Pustervіksplatsen och Lilla Pusterviksgatan uppförde 1868 den tyskättade byggmästaren Carl Uebel det s.k. ”östra pustervikskvarteret”. På fyra ungefär lika stora hörntomter kunde byggherren i kontrast mot grannkvarteren utföra en likformig fasadgestaltning av tre resliga våningar i puts vilket gav en nobel palatskaraktär. Arkitektoniskt lades störst vikt vid kvarterets huvudfasad med de förnäma vestibulingångarna mot allégatan. Denna fasad, bestående av två spegelvända hus skilda av brandmur, utformades med två mittrisaliter krönta av frontoner (tempelgavlar) ovan takgesimsen.[90] Kvarterets enhetliga och välproportionerade renässansarkitektur var med sin kraftfulla tektonik ett första prov i Göteborg på strängt symmetrisk fasadgestaltning av ett helt kvarter i den nya tidens stil efter kontinentalt snitt.

Såväl gestaltning som entréförhållanden i detta kvarter kan betraktas som en utgångspunkt när de nya parkkvarteren inom några år blev aktuella att bebygga.

Den nya monumentalarkitekturen

Dicksonska villans nobla elegans och Lindbergska husens anspråksfulla fasader markerade den vändpunkt i den privata byggnadsverksamhetens gestaltningsambitioner, som följde efter Nya (Stora) Teaterns tillkomst 1859. Det är inget orimligt antagande att teaterns uppförande som första profana monumentalbyggnad utanför vallgraven, stadens mest påkostade sedan Börshuset tio år tidigare och som träffpunkt för societeten likvärdig denna, kom att stimulera till en monumentalisering av privatarkitekturen. När man beredde sig att börja realisera sin stora utvidgningsplan mot slutet av 1860-talet hade stadens drivande krafter kommit till insikt hur Göteborg som modern affärsstad, med anspråk på att tillhöra de främsta i Europa, borde vara beskaffad. I denna riktning pekade Dicksonska palatsets kubiska renässansgestalt, de renässansskrudade hyrespalatsen vid Bierhalleplatsen och Grönsakstorget – en arkitektur som i östra pustervikskvarteret differentierats fullt ut i anpassning till det slutna stadskvarterets funktion i stenstadens frontlinje mot det förnäma promenadstråket. Denna gestaltningsprincip var i stadens 1866 stadfästa utvidgningsplan fastslagen beträffande parkkvarteren söder om Kungsparken. Emellertid skulle på 1870-talet en mer anspråksfull smakuppfattning komma att ställa andra arkitektoniska krav på byggnader i denna stadens mest framstående position.

168-170. *Teaterhuset i Kungsparken 1859, följt av Oscar Dicksons palatslika villa 1861, inledde en epok av monumental bostadsarkitektur i Göteborg – modern renässans i varierande former.*

Stadsutvidgningens blygsamma början: nya förnämare bostadskvarter i ”rohbau” och cementputs

Den nya staden tar form på Hasselbladska ängen

Det välsituerade Göteborgs planerade bostadsområde söder om Nya Allén började 1868 ta form på Hasselbladska ängen, eftersom staden där redan förfogade över ett tillräckligt stort markstycke. Något sluttande från det nya promenadstråket Parkgatan söder om allén upp till foten av Bolanderska berget i söder, där en stor allégata – ringleden utanför Nya Allén – skulle dras fram, rymde ängen två parkkvarter ytterst mot parkbältet och därinnanför tre större kvarter mellan Haga Kyrkogata och Haga Torg i väster och Hagahedens vattenreservoar i öster (om Hasselbladska ängens gator, kvarter och tomter se ang. regleringarna i kap. III A). Vid Landalagatan på ängens östra sida och norr om reservoarens kulle, bakom den västligaste villatomten vid Nya Allén, slutade den gamla vägen som löpte mellan baksidan av villaträdgårdarna och kåkstaden Flygarns Haga på kullens östra sida.

Stadens beslut 1867 om tomtreglering på Hasselbladska ängen – Hagahedens först aktuella bebyggelseområde – innehöll bestämmelser om lägsta tillåtna hushöjd vid gator av olika rang i avsikt att säkerställa en så enhetlig stadsbild som möjligt med tonvikt på huvudgatorna. I samband med utläggningen 1868 av ”Öfra Magasinsgatan” (nu Viktoriagatan) från Nya Allén till ”Stora Alléegatan” (nu Vasagatan) nära bergsfoten utlades också Storgatans västligaste del. Vid dess utlagda del öster om Flygarns Haga var Chalmersska Slöjdskolan (Storgatan 43) redan under uppförande efter ritningar av Victor von Gegerfelt, fasaderna i rohbau med cementornering. Vid gatans västra ände nära Hagakyrkan godkändes samma år förslag till en institutionsbyggnad och en bostadsstiftelse, vilka också blev de först uppförda husen i det nya bostadsområdet. Kjellbergska Flickskolan och Amalia Hertz´ Stiftelse (Storgatan 3 och 5) stod klara 1869-70, uppförda till föreskriven höjd i tre våningar. Båda husen, med fasader i traditionellt gult tegel, hade ritats av arkitekt F. J. Heilborn i den lätt medeltidsromantiska ”rohbau” som sedan 1850-talets början kommit att sätta sin prägel på stadsbilden inom vallgraven med offentliga och privata byggnader, men också i Pustervik vid Norra Allégatan. Den på Konstakademin utbildade Heilborn hade som i annat sammanhang nämnts 1857 kallats till Göteborg av stadsbyggmästare H. J. Strömberg, tidigare elev hos professor Brunius i Lund – alla arbetade med förkärlek i rohbau. Som stadsarkitekt 1864 i Varberg för återuppförande av den året innan nedbrunna södra hälften av trästaden kunde Heilborn där med egna ritningar låta de gula tegelfasaderna prägla den nya stadsbilden.[91]

Som stadsarkitekt efter Kaufmanns död 1860 ansvarade Strömberg för stadsbildens utseende när det nya Göteborg skulle börja ta form. Vid bebyggandet av tomter mot Storgatan medförde praktiska hänsyn en även estetiskt motiverad anpassning av tomtindelningen, som visar den vikt man tillmätte kvarterens symmetriska bebyggande. Då nämligen Kjellbergska Flickskolan under projekteringen 1868 fann sig behöva mer utrymme i våningarna ansökte skolan om utökning av tomtens bredd mot gatan. Sedan staden godkänt den önskade större fasadlängden på bekostnad av angränsande hörntomt i väster passade drätselkammaren följande år på att begära motsvarande gränsjustering av de ännu osålda tomterna i kvarterets östra ände. Härigenom hade man säkrat symmetrin i kvarterssidans fasadlängder.[92]

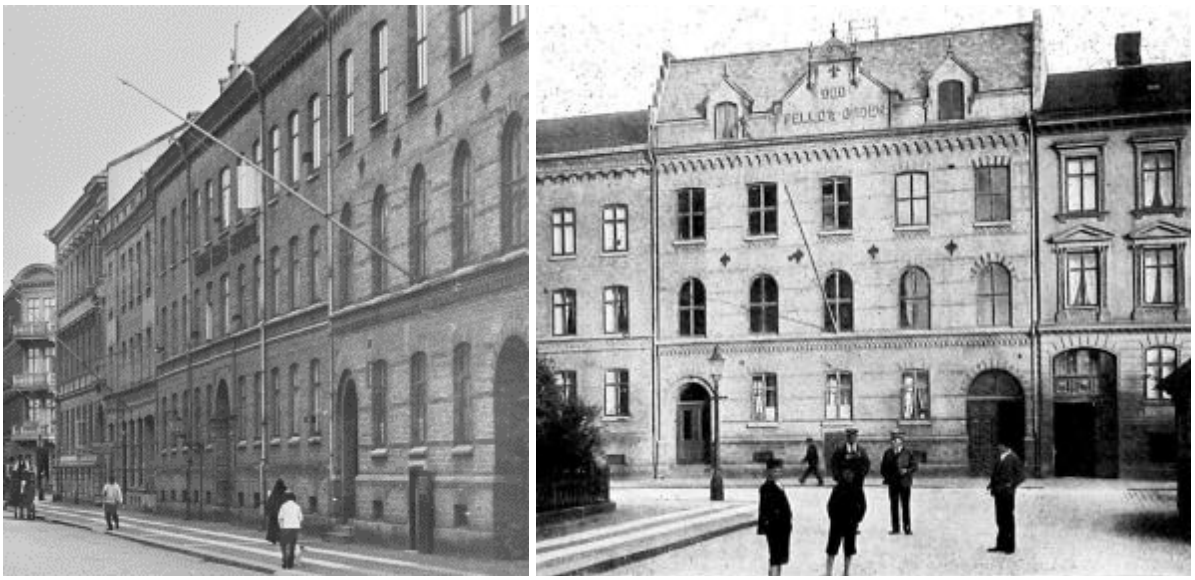

171-172. *Storgatan 1-9: tysk rohbau mellan hörnhus putsade i fransk-klassicistisk nyrenässans.*

Rohbaufasader mellan putsfasader – en gestaltningsprincip

Att byggandet i Göteborgs nya stenstad tog sin början med den enkla fasadarkitekturen i rohbau kan delvis förklaras av att det här rörde sig om skolor och bostadsstiftelse, för vilka en värdig men flärdfri tegelarkitektur passade såväl etiska som praktiska och ekonomiska överväganden. Samtidigt kan det antas att denna blygsamma inledning av stadens stort tänkta utbyggnad knappast ansågs föredömlig, men för den goda sakens skull – det var angeläget att få igång byggnadsverksamheten, vilket skulle locka fler tomtköpare – kunde accepteras när det rörde sig om bebyggelse mellan kvarterens hörn. Såsom mer framträdande i stadsbilden hade hörnhusens gestaltning större vikt för det estetiska intrycket. Det ligger i öppen dag att man beträffande hörntomternas bebyggande hade en färdig gestaltningsprincip. Må vara att en anspråkslös arkitektur i den göteborgska tegeltraditionen kunde accepteras vid vallgraven och i alléstråkets anslutning till arbetarstadsdelen Haga eller verksamheterna kring Järnvågen och Skeppsbron – dessa trakters funktion av arbete, handel och rörelse var redan väl etablerad. Då däremot landerimarken söder om Nya Allén avsågs lämna plats åt moderna stadsdelar med den förmögnare befolkningens bostäder, värdiga att representera landets handelsmetropol par preference, var säkert åsikten utbredd att kraven på fasadgestaltning borde ställas därefter.

Östra Pustervikskvarterets stenimiterande nyrenässansfasader i puts fick byggnadstillstånd strax efter rohbau-husen på Hasselbladska ängen och uppfördes samtidigt med dessa. När den första hörntomten vid Storgatan, väster om flickskolan, skulle bebyggas av byggmästare J. J. Lundström 1870 upptogs i detta strategiskt viktiga kvartershörn principen från Pustervik med putsade hörnhus – emellertid blev Lundströms fasad utförd i en klass som inte stod Östra Pustervikskvarteret efter. Det snett avskurna hörnet vid Storgatan fick balkonger på eleganta konsoler och över taklisten en krönande gavelfronton. Manéret med hörnhus i omsorgsfullare representationsarkitektur blev några år senare fullföljt genom att även kvarterets övriga hörntomter – mot Haga Kyrkogata respektive Öfra Magasinsgatan – blev bebyggda med dylika hus. Renässansorneringen fick där en kärvare karaktär med stark relief, dock med något förenklat detaljarbete mot den smala bakgatan. Vestibulingångarna förlades mot gator av högre rang, d.v.s. Haga Kyrkogata mittför kyrkans plantering och Öfra Magasinsgatan med status som huvudstråk rakt ut från det gamla stadsområdet.

Byggnadsaktiebolagets korta saga – början till en lysande arkitektbana

Som tidigare relaterats (om begärliga byggnadsplatser i *Markutnyttjandet*, kap. III A) inledde år 1872 byggnadsfirman Krüger & Westerberg bebyggandet av det s.k. Scottska kvarteret vid Kungsportsavenyn enligt brittisk ”terrace”-princip med radhus i tre våningar åt en förmögen kundkrets (om firmans delägare och gestaltningen av ”Engelska kvarteret”, se avsnitt nedan). Samma år bildades Göteborgs Byggnads AB (kallas härefter liksom då Byggnadsbolaget), ett av flera bolag under Göteborgs Handelskompani, vars juridiska ombud vice häradshövdingen Theodor Berger ledde bolaget i kompanjonskap med byggmästaren Nils Andersson.[93] Handelskompaniet hade bildats 1871 i konkurrens med Skandinaviska Kredit AB för att utnyttja finansmarknadens goda läge efter fransk-tyska kriget.[94] Som del av ett internationellt storspel invecklade sig Byggnadsbolaget de närmaste åren i åtskilliga uppmärksammade byggnadsprojekt för såväl storföretag som enskilda intressenter i bostadshus i olika stadsdelar. Det rörde sig om större stenhus i tre à fyra våningar vilka alla var ritade av en arkitekt som genom förmågan att obesvärat hantera olika fasadbehandlingar med elegant resultat, såväl tegel som puts, gick en lysande framtid i Göteborg tillmötes. Omtalade projekt låg vid exempelvis Andra Långgatan (rohbau) och inom vallgraven, där Abrahamsonska respektive Hasselbladska affärshusen prisades för vackra, imponerande fasader i rik renässansornering.[95]

Byggnadsbolagets engagemang på Hasselbladska ängen väster om Öfra Magasinsgatan skedde uppenbarligen i akt och mening att följa firman Krüger & Westerbergs exempel vid Kungsportsavenyn. Emellertid hade mindre än hälften av de tomter bolaget utsett ett läge vid Stora Allégatan som kunde förväntas bli lika eftertraktat som avenyn – mittemot låg Annebergskvarteret med ”Gustafsberg”, tullförvaltare Bolanders villa, som ett italienskt lantpalats i en parkliknande trädgård. Söderläget mot allégatan och villakvarteret gjorde de åtta tomterna här särdeles lämpliga för uppförande av en ståtlig rad privatresidens, men då detta krävde kapital valde man att först bebygga tomterna på kvarterets baksida med mer konventionella hus för snabb avyttring. I december 1872 anställde bolaget arkitekten Adrian C. Peterson, som då flyttade sin verksamhet från Uppsala till Göteborg (om ACP se avsnittet *Arkitekturströmningar* ovan). Samma månad inköpte Byggnadsbolaget det mot Storgatan redan delvis bebyggda kvarterets återstående lediga sex tomter, utgörande södra halvan av kvarteret mot Östra Nygatan (nu Bellmansgatan), och i mars följande år samtliga 15 tomter i grannkvarteret söder därom mellan nämnda gata och Stora Allégatan. Med tomterna följde skyldigheten att bebygga dem inom fyra år.[96]

Efter Petersons ritningar uppförde Byggnadsbolaget 1873-74 på de först förvärvade sex tomterna fyra hus, alla i tre våningar med likformiga fasader i rohbaustil. Dessa flankerades av hörnhus med renässansfasader i cementputs ”sålunda gifvande en angenäm omvexling” enligt den 1870 etablerade principen i kvarteret.[97] I enlighet med regleringens bestämmelser hade alla dessa byggnader uppförts ”till lika höjd och med lika takfall”, samma takfotshöjd och likadana sadeltak.[98] Husen stod klara samtidigt som det Westerbergska radhusexperimentet vid Kungsportsavenyn, vilket med sin prägel av den anglosaxiska traditionens enkla klassicism möttes av blandade omdömen – såväl praktiska och estetiska synpunkter som den följande utvecklingen tyder på en föga utbredd entusiasm för det engelska exemplets upprepning vid stenstadens fortsatta utbyggnad.

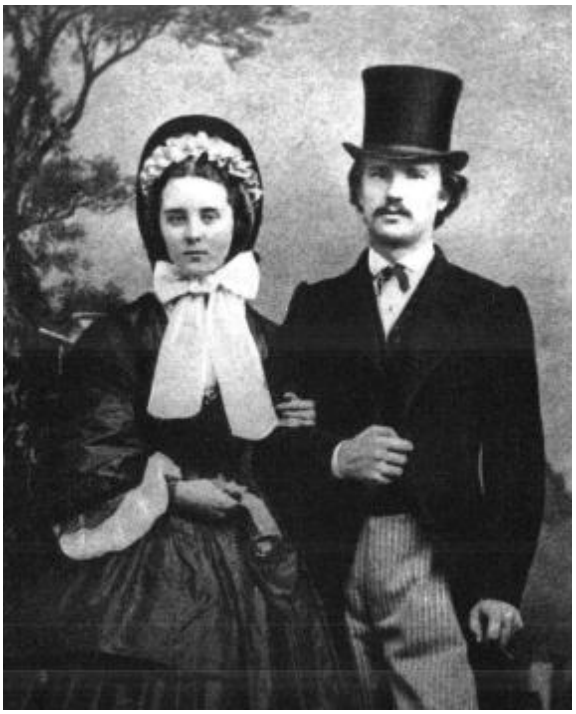

173. *Arkitekt Adrian Crispin Peterson med hustrun Hilda Josefina.* ***174.*** *Rohbau- och putsfasader av A.C.P. åt Göteborgs Byggnads AB.* ***175.*** *Visionen av moderna renässanspalats vid Stora Allégatan.*

Adrian Peterson utförde i januari 1874 åt Byggnadsbolaget en akvarellerad perspektivskiss med bolagets vision av hur kvarteret mot den ståtliga esplanaden, Stora Allégatan, kunde komma att gestalta sig med flervånings hyreshus eller privata residens i två våningar och mansardvåning samt franska barocktorn som accenter.[99] Detta koncept visade en modern storstadsarkitektur som fyllde avsevärt högre estetiska krav än de hus man redan byggt i grannkvarteret. Skissen kan uppfattas som ett förevisande av de gestaltningsalternativ Byggnadsbolaget ansåg kommersiellt intressanta. Användningen av den moderna franska renässansens livfulla uttryck i fasader och tak bör ses mot bakgrund av det reserverade mottagande Engelska kvarteret vid avenyn nyss fått. Visionen röjer bolagets höga förväntningar att åt en förmögen kundkrets kunna erbjuda exklusivt belägna bostäder med moderna kontinentala anspråk på extravagant prydlighet. Under år 1874 utvecklade Adrian Peterson ett projekt till stadspalats i två våningar med tre inredda franska paviljongtorn på

hörntomten nr 30 mellan Stora Allé- och Öfra Magasinsgatorna för den ansedde kommunalt engagerade grosshandlanden Gabriel Heyman, delägare i Byggnadsbolaget.[100] Närmare ett halvt års skissarbete ledde till den djärva formbehandling som redan under byggnadstiden väckte oförställd beundran. Den säregna exteriören med livfull gruppering av byggnadsdelarna och elegant fasadrytmik med barockinfluenser gjorde Heymans villa till ett ofta avbildat och vida känt göteborgsmotiv. Denna uppmärksammade arkitektoniska skapelse gav byggherren eftermälet att ha ”till sin födelsestads förskönings ... bidragit genom att bygga det lilla nobla renaissancepalatset i fransk stil”.[101]

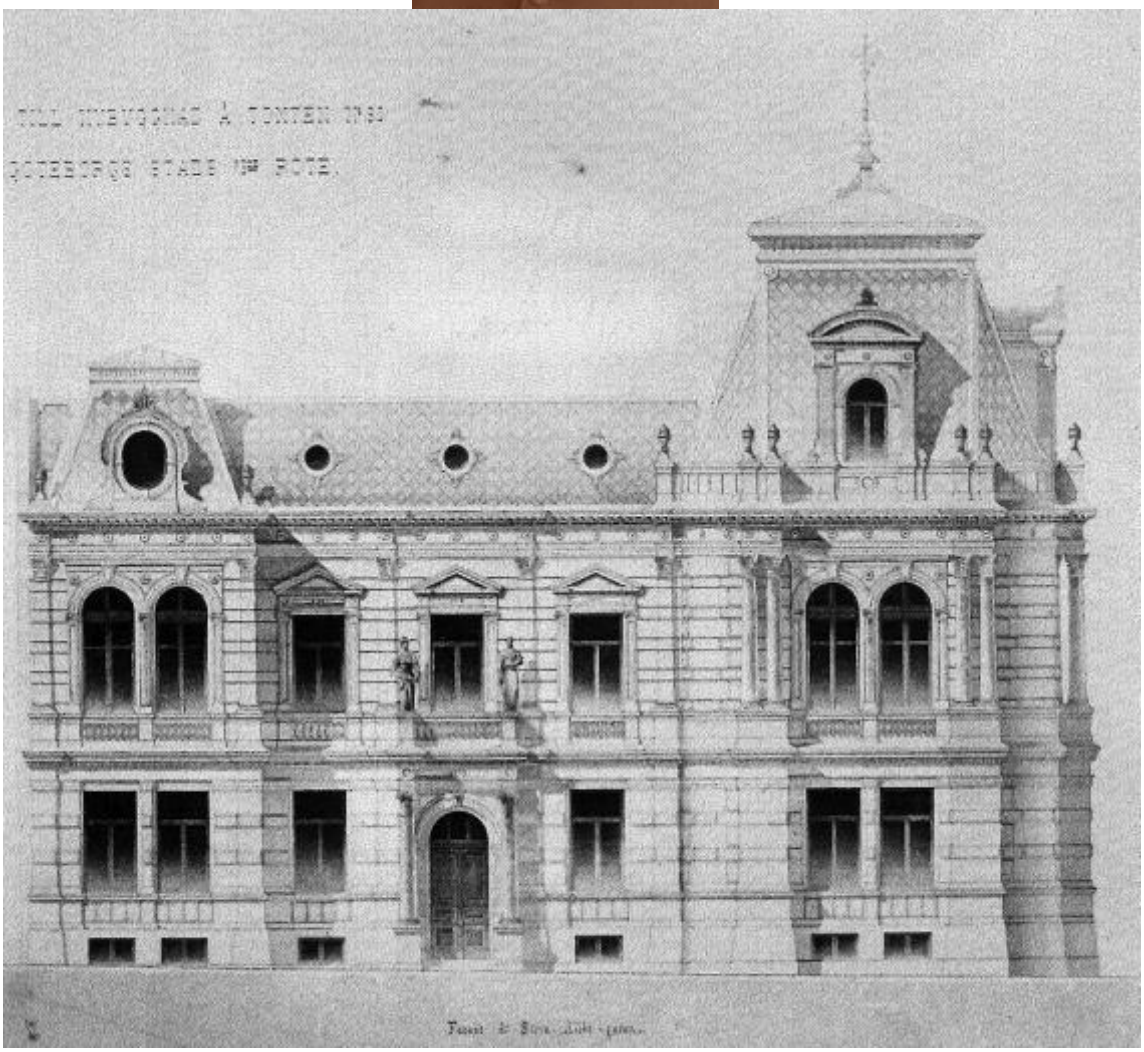

176-178. *Gabriel Heyman köpte av sitt bolag kvarterets mest attraktiva hörntomt i korsningen av ringboulevarden Stora Allégatan och huvudgatan ut från staden – arkitekt Adrian Peterson ritade åt honom ett modernt franskt renässanspalats som genast blev en av Göteborgs mest beundrade privatbyggnader.*

Adrian Petersons mästerstycke fick ingen efterföljd mot Stora Allégatan då Byggnadsbolaget inte lyckades hitta fler intressenter hågade att förverkliga bolagets storstilade vision. Då Heymanska villan ännu 1877 stod i ensamt majestät och företaget inte kunde uppfylla byggnadsskyldigheten såldes samma år flertalet obebyggda tomter till olika byggherrar som genast lät uppföra hyreshus i tre våningar.[102] Raden av nya hus efter ritningar som bifallits våren 1877 fick varierande fasadgestaltningar som kunde ses på kontinenten i t.ex. Berlin eller Dresden. Fyra av de sex mellanhusen samkomponerades parvis som en avspegling av två olika arkitektprofiler. Som kvarterets mittparti formades de spegelvända tvillinghusen nr 26 och 27 (Vasagatan 8 o. 10) av byggmästare J. Dähns tyske arkitekt J. E. Leo, ägare till ett av husen. Leo var ansedd som en av stadens främsta arkitekter, uppskattad för sitt lågmälda sätt och fina detaljsinne.[103] Vi har mött Leo som byggnadssakkunnig i drätselkammaren angående Göteborgs stads förslag till ändring i byggnadsstadgan och omreglering av ett tomtkvarter med svårsålda tomter (*Stadens åtgärder för anpassning till byggmarknaden* i kap. III B). Intill Leos tvillinghus uppförde byggmästare F. O. Peterson nr 24 och 25 (Vasagatan 4-6) med två olika varianter av fasadsymmetri, ritade för respektive ägare av Adrian Peterson – en man i karriären, som 1878 också ritade fyra hus med mansardvåningar i kvarteret. Tre av dessa gällde de tomter på baksidan som Byggnadsbolaget överlåtit till N. Andersson & Co., delägarnas nya bolag. På angränsande tomter till Heymans villa med dess små torn (paviljongtak) löste Adrian Peterson problemet att sammanfoga hyreshus i fyra våningars höjd till villaarkitekturen – här kom det höga franska barocktaket väl till pass. Han lät nämligen trevåningsfasadernas taklist, och däröver en mansardvåning med zinktäckning i rutsystem mellan stora kupor, ligga i nivå med villans angränsande skiffertäckta paviljongtak.

179-180. *När Byggnadsbolagets vision fallerade sålde man 1877 de obebyggda tomterna, på vilka de nya ägarna uppförde hus ritade av två högt ansedda göteborgsarkitekter: vid Stora Allégatan bl.a. nr 14 med mansardvåning intill Heymanska villan (A. C. Peterson) och tvillinghusen nr 8-10 (J. E. Leo) vilka bildade kvarterets mittparti mot den fashionabla promenadallén.*

Palatsarkitekturens monumentala kvartersgestaltning vid promenadstråken: nyrenässansens putsfasader slår an den nya tonen

I 1900-talets början kunde flanören via ett utbyggt promenadsystem från Nya Allén söderut bese den ståtliga stenstaden i färdigställt skick upp till Engelbrektsgatan/Föreningsgatan. Promenaden uppåt avenyn var en arkitektonisk tidsresa som bjöd den för stadsbebyggelsens utveckling intresserade på en upplevelserik fasadrevy ur 1800-talets tre avslutande decennier. Mittemot John Ericsson-statyn stod alltjämt det f.d. Realgymnasium, senare Högskolan. Den stora träbyggnaden hade sedan tillkomsten 1867 varit till mångens förargelse – stadsarkitekten von Gegerfelt hade på sin tid ansett att denna ”fågelskrämma” intill ”dyrbara och prydliga hus” missprydde avenyn. Skillnader i stil och höjd mellan stenhuskvarteren var också påfallande, men J. G. Hambergs tre våningar höga byggnad i ”modern wienrenässans” stod trots sin avvikande volymbehandling i vacker harmoni med ”franska kvarteret” närmast på samma sida. Hambergska och Pehrssonska husen, de båda flankerande parkkvarter som bildade porten till avenyns svit av bostadskvarter, hade uppförts med bara fyra års mellanrum utan några anspråk på att som pendanger bilda en enhet. Pehrssonska huset med fyra våningar, storslagen renässans i den berömde hyrespalatsarkitekten Teofil Hansens anda vid Ringstrasse i Wien, tornade upp sig över omgivningen. Kontrasten blev slående mellan detta resliga wienska hyrespalats och ”engelska kvarteret” närmast i söder, den låga terrace-anläggningen med sin enkla klassicism i tre våningar mittemot ”franska kvarteret”.

Här i korsningen Kungsportsavenyn-Storgatan möttes således den första tioårsperiodens skiftande smakriktningar, från traditionsbunden brittisk nobel klassicism till nymodig kontinental högborgerlig nyrenässans. Dessa byggnadsverk representerade samtidigt en ekonomisk och social verklighet i utveckling – den burgna göteborgska handelssocietetens utslocknande brittiskdominerade storhetstid och den nyrika medelklassens framträdande. Dess roll som skapare av en fastighetsmarknad där arkitektur var ett affärsmässigt konkurrensmedel lades i öppen dag genom Pehrssonska huset. De uttryck denna dominans tog sig under 1880- och 90-talens byggnadsverksamhet vid avenyn bildade en kavalkad av stilkaraktärernas form- och färgverkan till flanörens beskådan vid en fortsatt vandring fram till Lorensbergs entré.

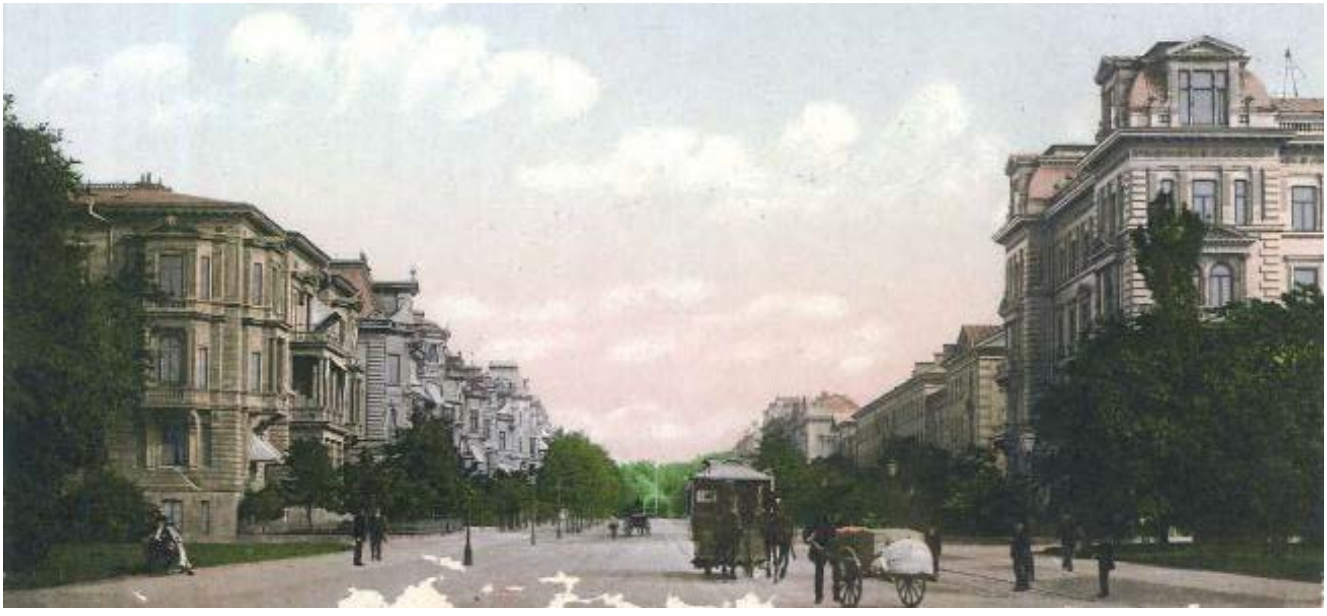

181. *Kungsportsavenyn var vid sekelskiftet 1900 Göteborgs mest monumentala gata, en storslagen arkitektonisk revy i stenliknande cementputs och nära Lorensberg inslag av struktiv tegelpolykromi.*

Innanför parkkvarteren vid Kungsportsavenyns början återstår numera – sedan denna del av Lorensberg erövrats av affärslivet – endast rester av den forna praktgatans anslående 1800-talsstråt. På varsin sida av Vasagatan och diagonalt mittemot varandra har dock lämnats två på sin tid mycket uppmärksammade exempel på genomarbetad fasadgestaltning av hela kvarter, om än bottenvåningarna och i ett fall även delar av övervåningar sedan 1940-talet ändrats till affärslokaler. Båda intar idag en kulturhistorisk rangplats. Den ena är 46 kv. Kalmarehus (Kungsportsavenyn 3-17) med tre våningar hög spartansk huvudfasad åt avenyn och öppna eller överbyggda gårdar med murar och småbyggnader mot bakgatan – fasadförändringar och tillbyggnader på gårdarna till trots är kvarteret som anläggning i huvudsak bevarat liksom fasadernas till stor del ursprungliga karaktär. Den andra är 53 kv. Örup (Kungsportsavenyn 16-22) med byggnadsminnesförklarade gatufasader, intakta i övervåningarna och delvis bevarade i gatuplanet – kupolen på hörnhuset nr 16 har restaurerats.

"Engelska kvarteret" – det stilfulla radhusexperimentet

Kungsportsavenyns mest egenartade bebyggelse skapades genom det första kvarterets anläggande: en radhuslänga för Göteborgs brittiska "upper ten", varefter följdriktigt populärnamnet "engelska kvarteret" myntades. Upphovsman var den bl.a. genom skotskt gifte brittiskorienterade göteborgsarkitekten J. A. Westerberg, som här i början av 1870-talet fick möjlighet att för Göteborgs brittiska societet realisera ett exklusivt boende enligt "old albions" modell i klassiskt ren skepnad. Sedan 1700-talet hade i de kungliga brittiska parkernas randzon såsom vid Regent´s Park i London, ursprungligen för inflyttad lantadel, uppförts längor av exklusiva privatbostäder i tre våningar innanför trädgårdsterrasser – Londons West End uppvisade sedan 1850-talet flera uppmärksammade exempel runt Hyde Park.[104] Mot en bakgata förlades inhägnade gårdar med uthus och bostadshusens ekonomiutrymmen. Detta manér ansåg den brittiska societeten passa utmärkt vid Göteborgs "avenue" då raden av förnäma huvudentréer kunde förläggas till framsidans trädgårdsterrasser medan bakgårdarna kunde nås från en smal parallellgata. Den storstadsmässiga utbyggnaden av handelsaristokratins Göteborg föranledde Westerberg att för intressenter av brittisk börd i staden försöka inympa det engelska byggnadssättet, "terrace buildings". Just vid Kungsportsavenyn var också platsen som sagt särdeles lämplig för den nya stadsdelens första större kvartersomfattande bostadsprojekt. (Se *Markutnyttjandet* i kap. III A.)

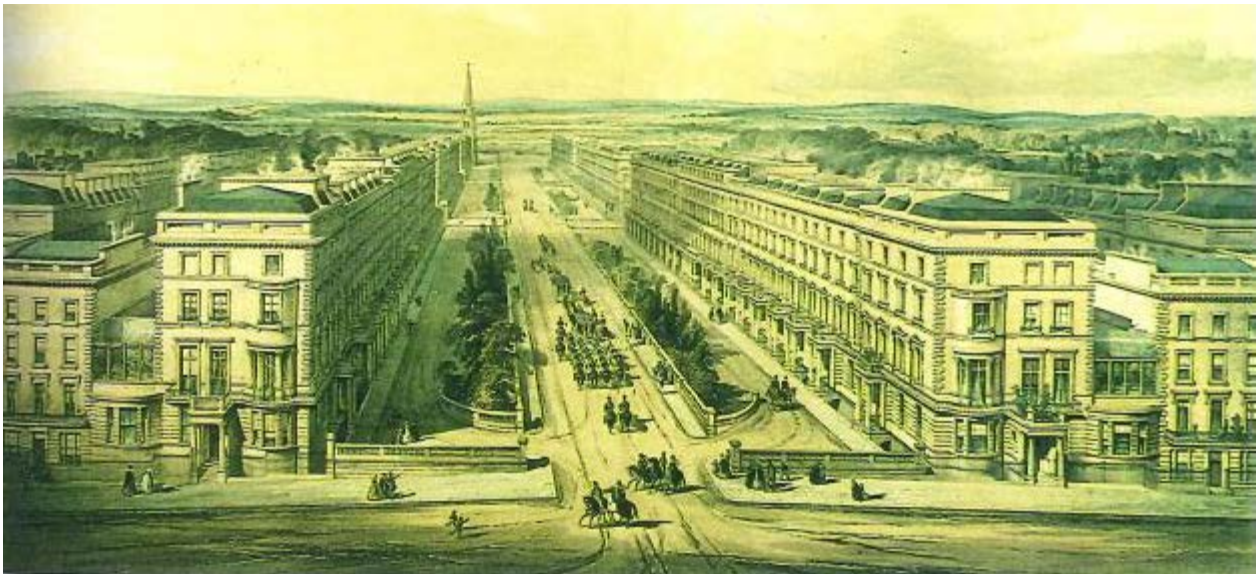

182. *Westbourne Terrace i London, ett exklusivt radhusområde färdigställt i mitten av 1850-talet.*

Engelska kvarteret blev en i flera avseenden unik företeelse, det i Göteborg enda genomförda renodlade exemplet på en redan i plantävlingen 1862 genom Knut Forsbergs djärva bidrag framförd gestaltningsidé: ”terrassbyggnader” i kvarter, vilka liksom i London lagts långsides i stenstadens frontlinje mot det gröna promenadbältet.[105] När kvarterens längdriktning i Kommitterades plan vändes åt andra hållet, i norr-söder, blev det för Westerberg och hans kunder naturligt att i stället låta den breda allégatan rakt ut från staden – Kungsportsavenyn – bli experimentalfält för modern kosmopolitisk arkitektur som anstod det nya Göteborg. Westerberg fick i den stora stadsutvidgningens första fas under 1870-talet som första arkitekt efter den 1814 hädangångne stadsarkitekten C. W. Carlberg tillfälle att själv genomföra en betydande stadsbyggnadsuppgift som nygestaltning, ett exklusivt stadsparti med två stora kvarter på ömse sidor om Göteborgs förnämsta gata. Engelska kvarteret utgör efter rivningen av Franska kvarteret på motstående sida det idag enda bevarade minnet av denna prestation.

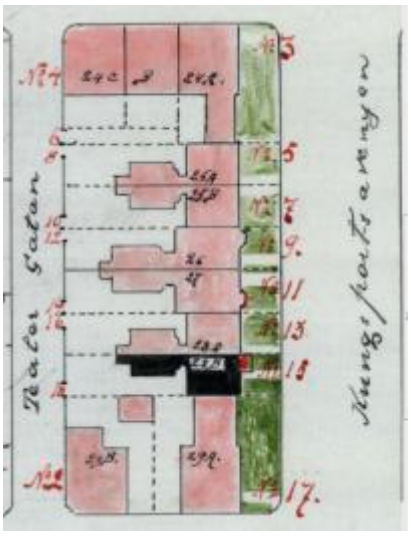

183. *Jacobina Scott, f. Barclay, avstod sin besittningsrätt till landeriet Mariefred för två tomtkvarter.* ***184-185.*** *Plan av det ”scottska” kvarteret, bebyggt 1872-77, i folkmun det ”engelska” (gatornas adressnummer skrivna med rött). Arkitekten Johan August Westerberg med hustrun Jemima flyttade in i det svarta huset nr 15 (vid hästen bild* ***186****).* ***186.*** *Engelska kvarteret, elegant ”terrace architecture”.*

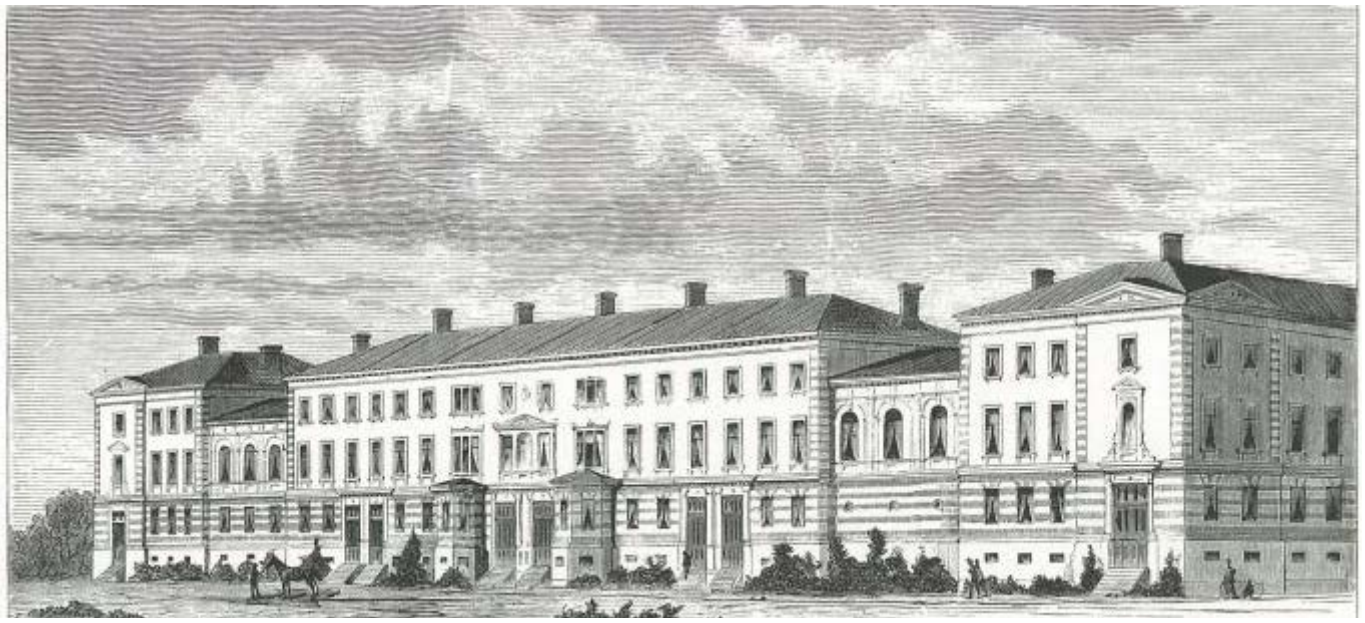

Kungsportsavenyns första bebyggelse var våren 1872 en kontroversiell fråga när staden skulle bestämma byggnadsvillkoren för flera kvarter i området på grund av det här tidigare oprövade byggnadssättet. Ägarinnan av kvarterets obebyggda tomter, på mödernet av den anrika släkten Barclay som hade ägt sommarslottet Gunnebo och innehaft landeriet Mariefred (om stadens markinlösen för Chalmers nybyggnad och gatuanläggningar se *Markåtkomst* i kap. III A), ville uppföra trevånings radhus med representativa huvudentréer från förträdgårdar mot den blivande ståtliga Kungsportsavenyn, även kallad ”Gamleport-avenue”. Längs kvarterets hela baksida, mellan hörnhusen mot tvärgatorna, skulle enligt brittisk sed gårdarna ligga öppna innanför stängselmurar med portar mot Teatergatan vilken, parallell med Kungsportsavenyn, hade till uppgift att försörja fastigheternas ekonomisida. Drätselkammaren, som med intresse studerat de ritningar Westerberg upprättat för kvarterets sex mellantomter, var splittrad i frågan och hade inte tillmötesgått Jacobina Scotts anhållan om stadens tillstånd genom att utarbeta särskilda bestämmelser för ett nytt byggnadssätt. Majoriteten var i stället enig om ett undantag från de föreslagna övergripande bestämmelser som avsågs gälla ett tomtreglerat område bestående av flera kvarter.[106] (Ämnet behandlas i regleringsprocessen, kap. III A).

De bestämmelser som jämte Westerbergs ritningar förelades stadsfullmäktige till avgörande innebar att hus generellt måste uppföras sammanhängande längs hela kvarterets gräns mot omgivande gator eller i fastställd byggnadslinje innanför förgårdsmark reserverad för planteringar. Enligt ägarens anhållan föreslog drätselkammaren att bestämmelserna ”ej må lägga hinder i vägen” för kvarterets önskade indelning och bebyggande eftersom det engelska byggnadssättet ”är i utlandet kändt och begagnadt, samt önskvärdt är att vinna erfarenhet om dess lämplighet härstädes”.[107] Stadsfullmäktige biföll drätselkammarens förslag den 25 april 1872 och följande dag godkände magistraten ritningarna till de sex först projekterade husen på tomtraden mellan hörntomterna.[108] Projektets genomförande fullbordades med bebyggandet av hörntomterna de följande två åren.[109]

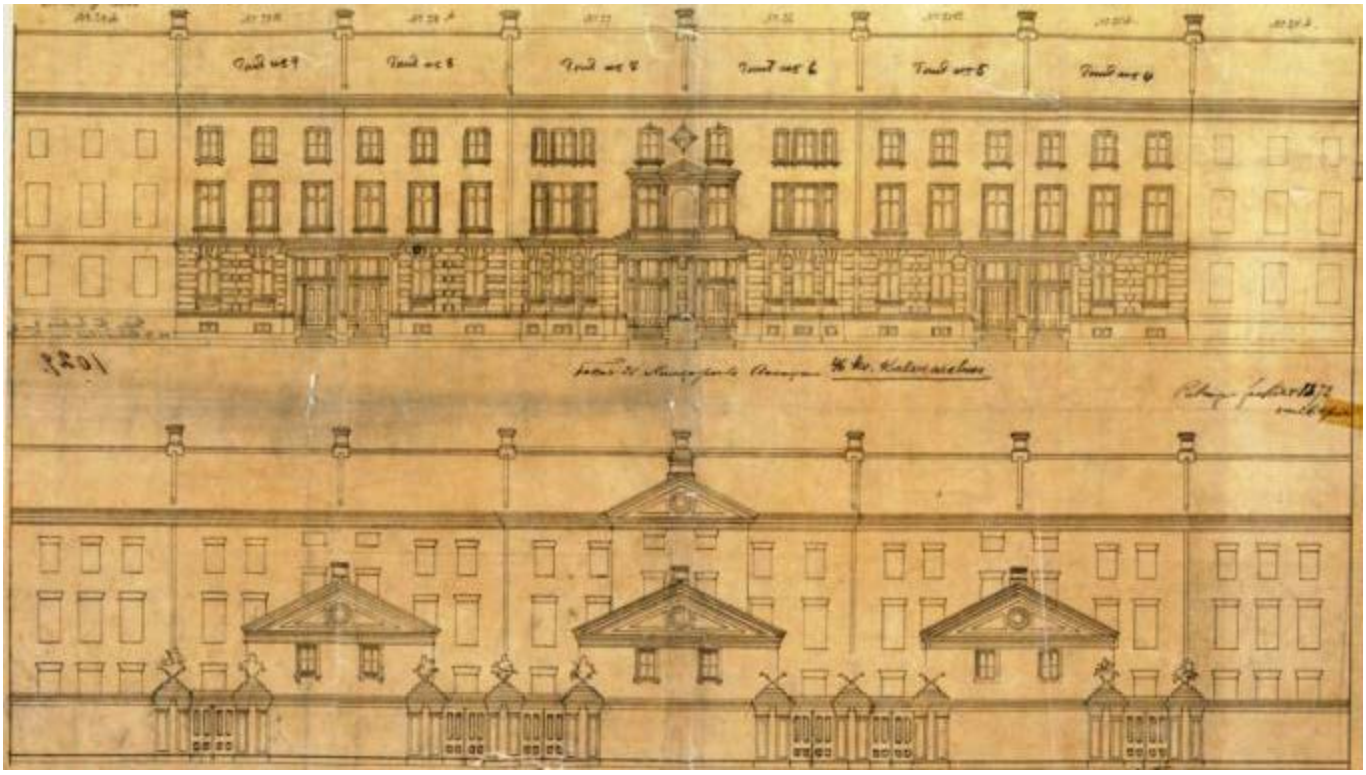

J. A. Westerbergs ritningar i mars 1872 för Jacobina Scotts bebyggande av de sex mellantomterna – det ovana engelska byggnadssättet föranledde ärendets behandling i stadsfullmäktige, som godkände förslaget varpå ritningarna fastställdes följande dag. ***187.*** *Huvudfasader mot Kungsportsavenyn och gårdsfasader med ekonomiflyglar och portmurar mot Teatergatan (står felaktigt ”Chalmersgatan”).* ***188.*** *Sektion genom hallen med trätrappa och ljusschakt från takfönster.* ***189-190.*** *Planer över husen.*

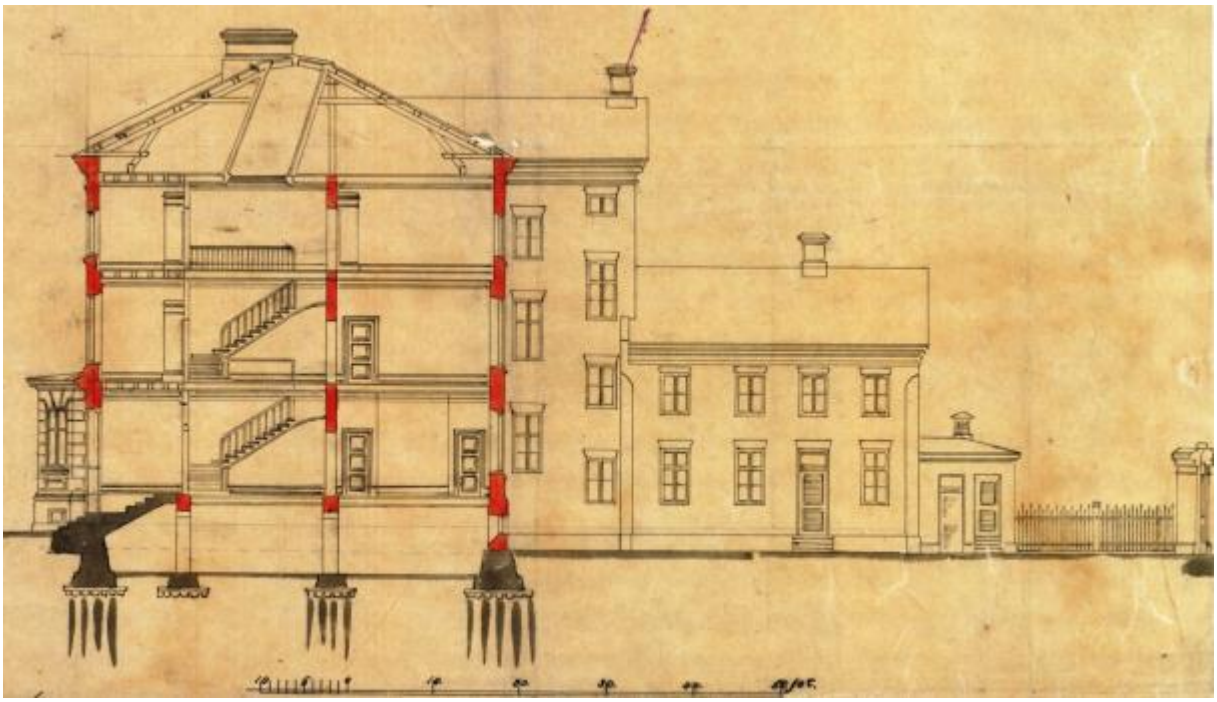

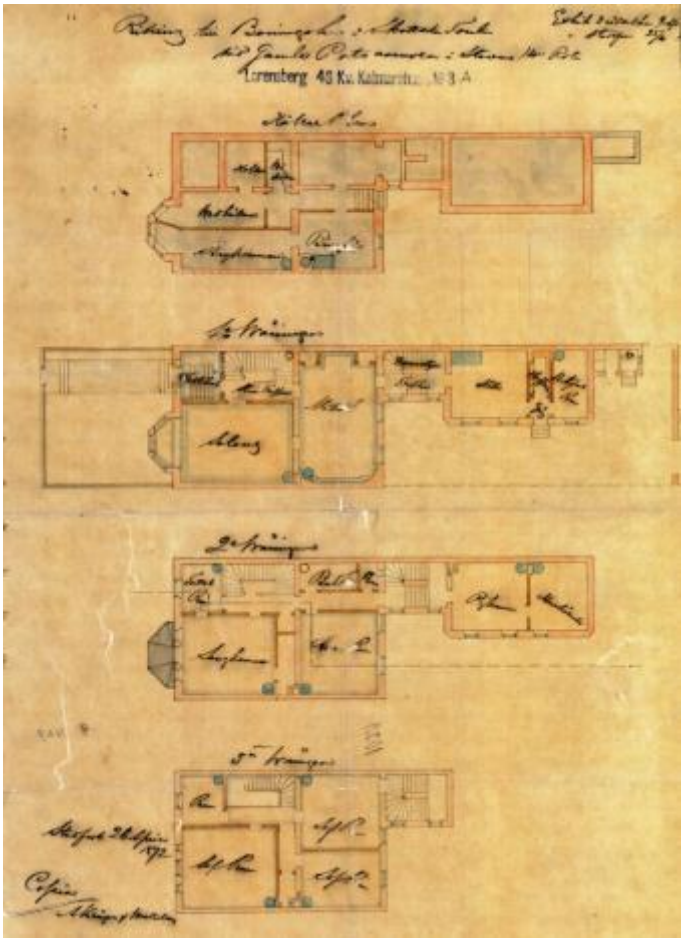

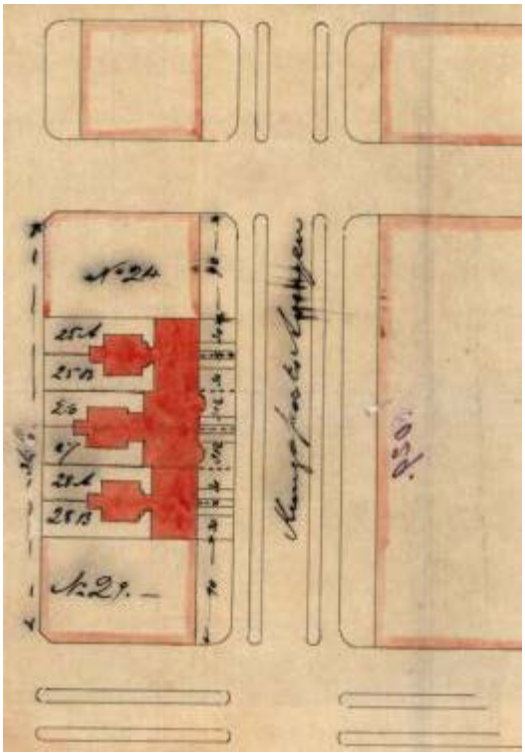

Det ”Scottska” kvarteret – markägaren Jacobina Scott var byggherre för de flesta husen – uppfördes 1872-74 i en ytterst sparsmakad klassicistisk arkitektur med flacka sadeltak ”efter anglosaxiska förebilder”. De åtta fastigheterna mot Kungsportsavenyn var grupperade i starkt rytmisk symmetri, hörnpartierna mer accentuerade än mittaxeln och avskilda från den långa huvudsektionen av lägre avdelningar. Volymfördelningen liknade Londons moderna ”terraces and semi-detached villas”, en länga likformiga radhus flankerad av stora villor som ändpartier. Sex smala trevåningshus bildade ett långt, tredelat huvudparti. Dekorativa accenter var de båda mellersta husens två utbyggnader vid sidan av kopplade portiker i bottenvåningen och tre fönstergrupperingar i övervåningarna som centralmotiv. Mittaxelns fönstergrupp med kraftig inramning över portikerna dolde den fastighetsskiljande brandmuren. De låga partierna med rundbågar markerade hörnhusens matsalar.[110] J. A. Westerbergs ”engelska” kvarter blev en klassiskt vacker början utan gensvar. Handelstidningen rapporterade att huslängan bildade en storartad fasad men denna gjorde störst intryck genom sin massa. Varken den anglosaxiska stilens eleganta men torra nobilitet – som en reminiscens av Carlbergs nyklassicism – eller den engelska faiblessen för att ”bo i trapporna” passade den förmögna borgerlighetens flertal – man var van vid långa rumsfiler i ett våningsplan med det svängrum som umgängesvanorna krävde.[111] Publikens smak orienterades mot de kontinentala storstädernas bekväma våningar innanför en utrycksfull palatsarkitektur med italienska och franska stildrag.

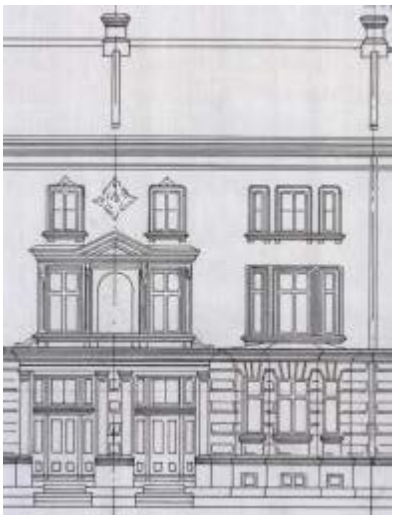

191. *Mittpartiets kopplade portar och fönster med en gavelkrönt nisch i fastighetsgränsen (nr 9-11).* ***192.*** *Hörnhuset nr 3 med ekonomiavdelning och bostadspaviljong.* ***193.*** *Fasadsymmetri åt Storgatan krävde dolda brandmurar – det rundade hörnet till bakgatan är en diskret avvikelse från symmetrin.*

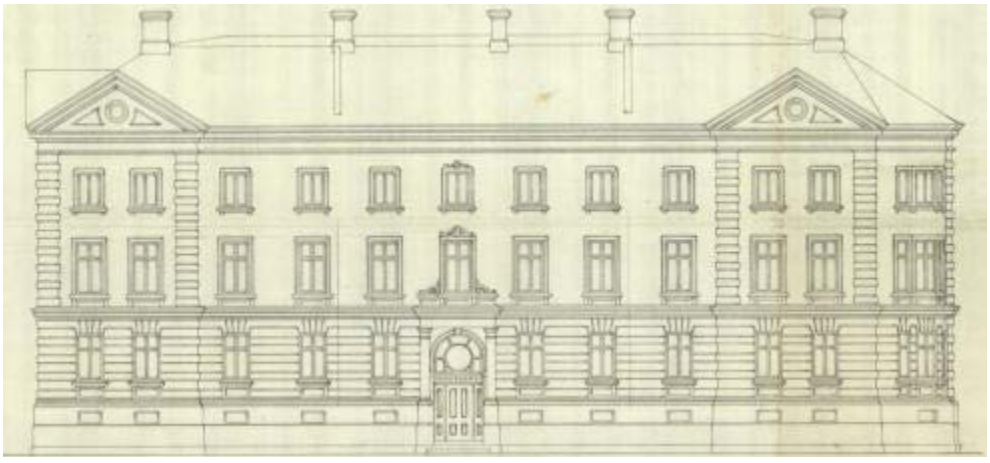

“Franska kvarteret” – stilfull nyorientering av radhusprincipen

Inför byggnation på tomtraden mittemot Engelska kvarteret torde såväl den burgna publiken som inflytelserika kretsar denna gång ha önskat en arkitektur med större omväxling och livligare kontinental prägel. Den moderna franska barockinfluerade renässansens kraftfulla fasadrytmik hade prövats i London med Paris som förebild. Den franska 1600-talsstilens mest anslående uttryck på kontinenten, de upptornande takpartierna, hade emellertid i London inte mottagits med odelad entusiasm – den stramare 1500-talsrenässansen anslöt bättre till brittisk tradition. Den georgianska tidens sakligt flärdfria ”terrace buildings” med likformiga hus sammanlänkade i långa rader betraktades av den viktorianska generationen som undermålig estetik – man hade under 1850- och 60-talen med beundran åsett hur det moderna Paris tog gestalt. Den viktorianska erans terrassprojekt kring 1800-talets mitt tog således upp den franska renässansens formspråk. Härvid bibehölls den enhetliga palatsgestaltningens princip som uttryck för en ny generation invånares högborgerliga grupptillhörighet.[112]

Fransk nyrenässans i Paris och London: ***194.*** *Nya Hôtel de Ville.* ***195.*** *Holland Park.*

Våren 1874 hade J. A. Westerberg mittemot det nästan fullbordade Engelska kvarteret förvärvat fem reglerade tomter i rad, 14:e roten 19-23 (Se *Markutnyttjandet* i kap. III A) – hörntomten nr 18 i söder ägdes dock av pianofabrikör J. G. Malmsjö, vars verksamhet låg på angränsande tomter mot Södra Vägen. Westerberg grep tillfället till ett nytt innovativt experiment. Det gällde nu att följa den nya vindriktningen och locka intressenter med anslående kontinental arkitektur. Även här valde Westerberg symmetrisk ”terrace architecture” i tre våningar, trots kraftigt utbyggda fasadpartier med en lugn takkontur.

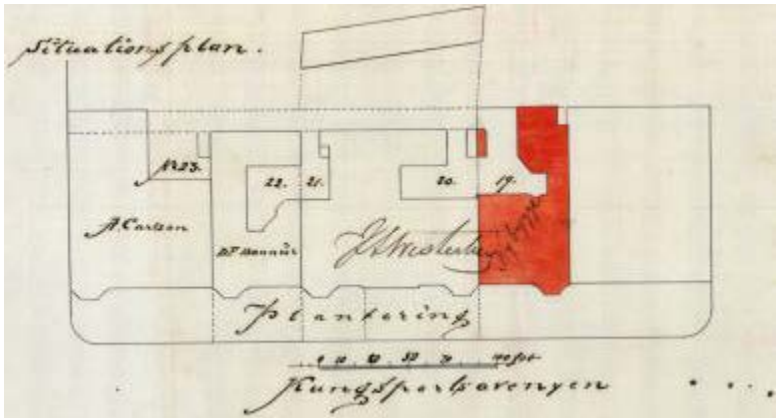

196. *Arkitekt J. A. Westerberg ägde 1877 Kungsportsavenyn 8-12 i Franska kvarteret (14:e roten 19-21). Den rödfärgade byggnaden (nr 19) nåddes av ekonomigatan från Carlsons port åt Storgatan och förbi Bonniers hus.* ***197.*** *Översta våningen i kvarterets symmetriska mittparti (nr 20 & 21), fördelat på två tomter (asymmetriskt placerad fastighetsskiljande brandmur) – vardera huset har två lägenheter varav en i två etage, här ett övre etage i det smala huset och en normal lägenhet.* ***198.*** *Vinden i det angränsande huset (nr 19) med övre etage till lägenheten i 3:e våningen (intern spiraltrappa).*
199. *Sektion av mittpartiet (nr 20). Hall med trätrappa och ljusschakt från takfönster (jfr Engelska kv.)*

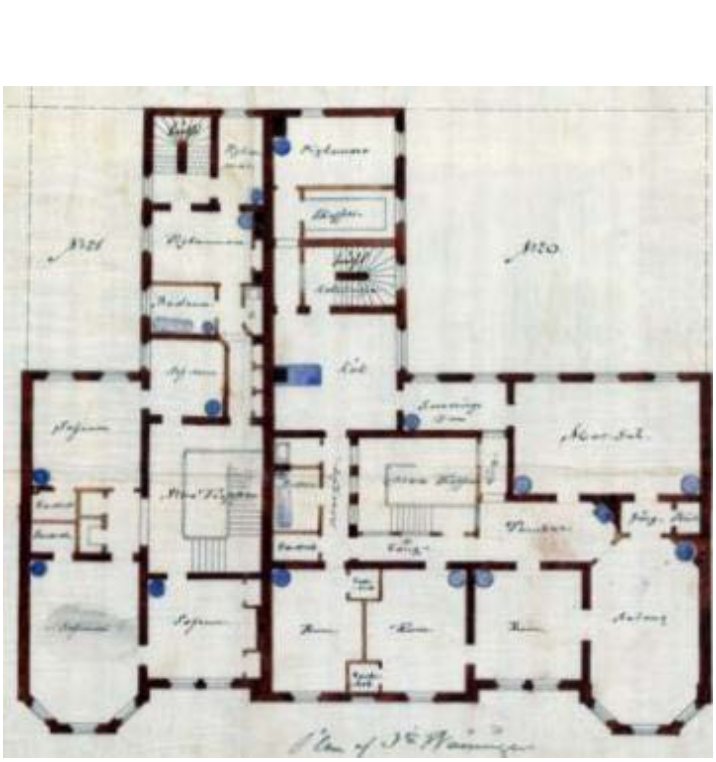

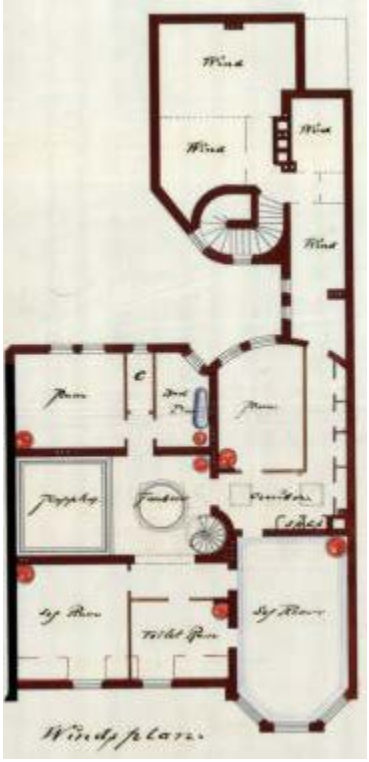

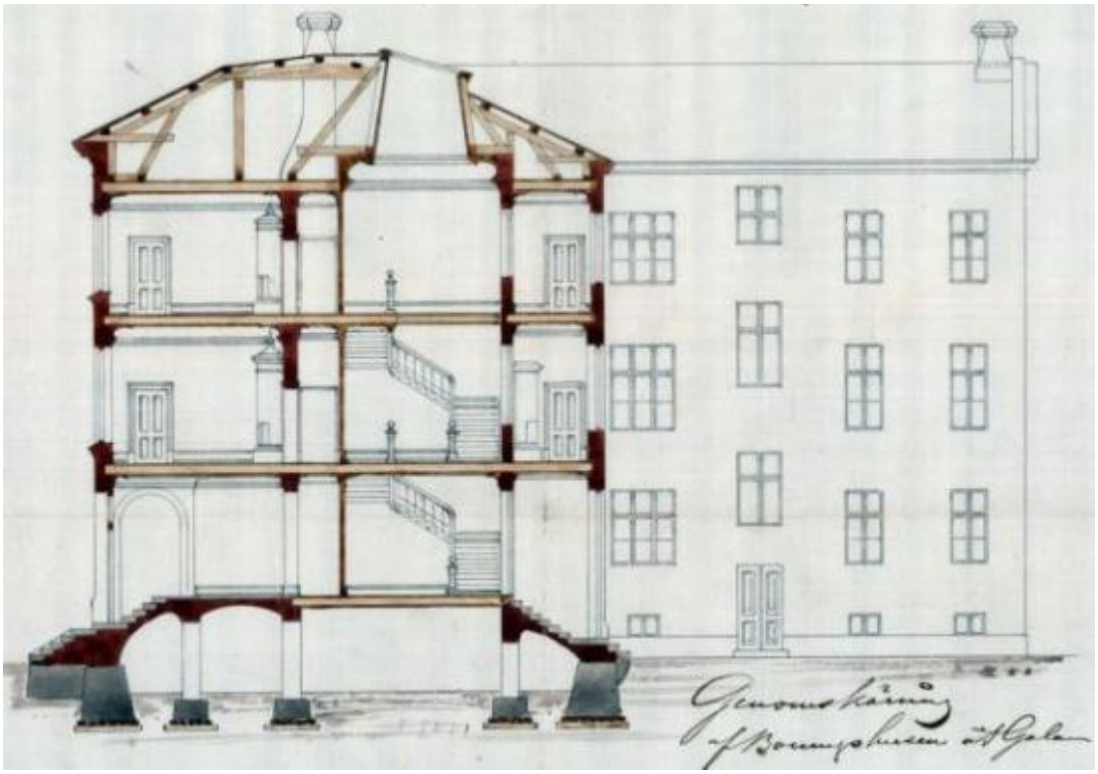

Kvarterslängans sex byggnader, Kungsportsavenyn 4-14, har ansetts vara J. A. Westerbergs eget verk, då han signerat flertalet ritningar – nr 8, 10 och 12 ritade han för egen del – medan nr 6 tillskrivs Adrian Peterson av Handelstidningen år 1878.[113] Westerbergs egna tomter och pianofabrikör Malmsjös hörntomt mot Stora Allégatan bebyggdes av firman Krüger & Westerberg medan den ansedde P. J. Rapp respektive framtidens storbyggmästare F. O. Peterson fick uppdraget när 1877 de båda husen närmast Storgatan skulle uppföras av andra ägare, August Carlson och D. F. Bonnier – det är för övrigt ett intressant faktum att arkitekten Adrian Peterson har ritat många av de hus som F. O. Peterson uppförde vid denna tid.

Intressenterna önskade lägenheter i ett eller två plan, sålunda fick två hyresgäster dela på de tre våningarna, där rumshöjden varierade mellan 11 och 13 fot (3,3-3,9 m.). Projektet påverkades under byggnadstiden 1875-78 av sjunkande konjunkturer och Westerberg fann sig nödsakad att efter hand utöka bostadsytan på vindarna med mindre sovrum, 8-9 fot (2,4-2,7 m.) höga. Mansardtak och torn gav byggnaderna arkitektoniska accenter med parisiska drag. Vid färdigställandet formligen bländade detta ståtliga ”franska” kvarter kritikerna – den i sin rikedom på formsköna detaljer storartade palatsarkitekturen gjorde betraktaren ”behagligt tilltalad” och blev mycket lovordad.[114] De representativa huvudentréerna nåddes liksom i Engelska kvarteret via förgårdarna mot avenyn. Endast hörnhusens portgångar mot respektive tvärgata – Stora Allé- och Storgatorna – ledde till, respektive förbi, bakgårdarna via en s.k. ekonomigata. Det kan ha varit just denna lösning som stadens överingenjör J. G. Richert hade rekommenderat för avenyn i sitt bidrag till plantävlingen1862 (se kap. II B).

200-201. *Kvarterets symmetriska mittparti (Kungsportsavenyn 8-10) uppfördes 1875. Av ekonomiska skäl förenkladeWesterberg fasaden och höjde taket för att få in mer bostadsyta i en mansardvåning.*

J. A. Westerbergs parisiska husrad mot avenyn utvecklades under det etappvisa uppförandet 1875-78 från en sober inledning till ett byggnadsverk i samma storslagna franska barockanda som grosshandlanden Gabriel Heymans nyskapande villa, vilken 1875 väckt sensation vid Stora Allégatan på Hasselbladska ängen. Detta stadspalats var det första exemplet i Göteborg på ett privathus i den franska palatsstilen, mästerligt behandlad av Adrian Peterson för ett attraktivt kvartershörn mellan två huvudgator. Westerbergs nya kvarter projekterades inledningsvis endast i mittpartiet, bildat av de två centrala mellantomterna 20 och 21 som arkitekten själv ägde. Tomtgränsen lades vid sidan av risaliten för att denna inte skulle delas av en brandmur.[115] Ritningarnas akademiskt torra franska renässans fick genom en hösten 1875 beviljad ändring med mansardvåning ett tycke av Petersons djärvare stilgrepp. Ändringen motiverades av arkitekten med att hela kvarterets ”facad … skulle winna betydligt i prydlighet om ett midtelparti här något mera markerades …”.[116] Sedan Westerbergs båda hus

uppförts som kvarterets breda, framspringande centralmotiv kom detta efter hand att flankeras av de yttre mellantomternas smalare tornprydda partier, vilka genom ändrade ritningar blev identiska. Uppgiften att Adrian Peterson ritat boktryckare Bonniers hus nr 22 styrks av dels att den slutliga fasadritningen är osignerad och skriften avviker från Westerbergs karaktäristiska stil, som återfinns på övriga ritningar, dels att Westerberg därefter ritat om fasaden på egna tomten nr 19 i överensstämmelse med Bonniers.[117] I den sista utbyggnadsfasen 1877-78 betonades avenykvarterets båda hörn genom byggnader med kraftiga tornutsprång, i likhet med utsprången på Heymans villa krönta av höga paviljongtak som pryddes av gallerverk.

202-203. *J. A. Westerbergs fasadritning för Bonnier (t.v.) ändrades av Adrian Peterson, vars nya ritning Westerberg använde för att ge sin egen fasad samma utseende (t.h.) – av hänsyn till symmetrin.*

Huruvida Westerberg redan våren 1875 hade en utvecklad idé för Franska kvarterets fasadlänga i sin helhet – så som den skulle förverkligas inom de närmaste två åren – är osäkert då mittpartiets blygsamma mansard tillkom som en ändring i september, men det finns andra omständigheter som kan tyda på detta (om det eventuella sambandet mellan Westerberg och parkkvarteren se nästa avsnitt). Han hade visserligen redan 1870 lanserat den franska tornarkitekturen i Posthuset vid Packhusplatsen, men Adrian Peterson introducerade stilen 1874 i en djärvare och elegantare form för en privatbostad. Gabriel Heymans villa fick en liknande volymgruppering i anpassning till hörnläget i kvarteret. Möjligen, för att inte säga troligen, har viss kontakt förekommit mellan arkitekterna Westerberg och Peterson – den senare har bevisligen åtminstone i någon mån påverkat Franska kvarterets slutliga utformning. Fasadändringar under projektets gång och de flankerande tornformerna på de sist uppförda hörnhusen, Kungsportsavenyn 4 och 14, tyder nämligen på Adrian Petersons inflytande i någon form. Om detta kvarter var en helt självständig arkitektonisk skapelse av Westerberg är således tveksamt. Sedan både nr 4 och 14 i slutet av 1930-talet ersatts av funkisbyggnader i sex våningar (arkitekt: Nils Olsson), kvarstod nr 6-12 ända till 1970-talets början, då den franska nyrenässansens första nedslag vid Göteborgs finaste gata slutgiltigt gick förlorat.

204. *Posthuset vid Packhusplatsen, ritat 1870 i stram fransk renässans av J. A. Westerberg.*
205. *Med Gabriel Heymans villa lanserade Adrian Peterson 1874 en elegant fransk stil för bostäder.*
206-207. *Franska kvarterets hörnhus (Kungsportsavenyn 4 och 14) signerade J. A. Westerberg 1877 och 1878 för grosshandl. Aug. Carlson resp. fabrikör J. G. Malmsjö – symmetri med subtil variation.*

Den franska stilen, karaktäriserad av en starkt rytmisk fasadgruppering och livfull takkontur, kom väl till pass i den förnäma avskildhet från gatan som förgårdsplanteringarna gav. Till skillnad från den sobra klassicismen i Engelska kvarteret föranledde franska barockdrag en rad stora fasadutsprång på förgårdsmarken. Genom fasadlivets förläggning något innanför fastställd byggnadslinje kunde utsprången över linjen begränsas till 1,5 meter. Om än den nya byggnadsordningen föreskrev ett bestämt förbud mot bebyggande av förgårdar och anbefallde deras användning endast till plantering fann staden uppenbarligen det angeläget att bevilja sådana utsprång som uppmuntran av viljan att bygga prydligare hus. Detta förklaras av att 1870-talet var en brytningstid, då en modern och anspråksfullare arkitekturanda fick genomslag i Göteborg just när planvisionernas förväntningar skulle infrias. Westerbergs

”franska” projekt vid Kungsportsavenyn bör som idé ha tagit form 1874 när Engelska kvarteret var nära färdigställande. Arkitekten Adrian Peterson, delägare i Göteborgs Byggnadsaktiebolag, hade då med sin perspektivteckning lanserat sin idé att låta den franska barockartade nyrenässansen sätta en mer storartad prägel på Stora Allégatan (nu Vasagatan, kv. Apeln) än vad som kunde åstadkommas med de mer konventionella fasaderna vid bakgatan innanför denna (nu Bellmansgatan, kv. Boken). Som en grandios inledning i realiserande av bolagets tanke restes grosshandlanden Gabriel Heymans villa efter Petersons ritning i det strategiskt viktiga hörnet av den Stora Allé- och Öfra Magasinsgatorna. Bolagets förväntan på en stilfull fortsättning i Heymans anda kom på skam – uppenbarligen hade marknaden i det rika Göteborg för patricierpalats blivit nära nog mättad av de inom fem år färdigställda båda terrasskvarteren vid Kungsportsavenyn. Några fastigheter i de imponerande residenslängorna ägdes ännu av arkitekt Westerberg, någon av hans kompanjon byggmästare A. Krüger. Flertalet hus hade uppförts för eller senare överlåtits till grosshandlarnamn som Wilson, Fåhraeus, Millar, Gibson, Barclay och Lyrholm – härutöver baron Silfverskiöld och major Pripp. Kända judiska ägare var grosshandlande Aaron och boktryckare Bonnier.

208-209. *”Franska” och ”Engelska” kvarteren ca 1880 – de nyaste husens förgårdar saknar grönska.*

Parkkvarteren – den moderna palatsarkitekturen i frontlinjen

Stadsfullmäktige hade 1867 beslutat gatu- och tomtreglering på Hasselbladska ängen med särskild byggnadsbestämmelse för parkkvarteren enligt stadsplanen, men byggintressenterna förhöll sig avvaktande. Först våren 1872, då det blivit aktuellt att bebygga det ”Scottska” kvarteret vid Kungsportsavenyn, hade fullmäktige tagit beslut om byggnadssättet inom 14:e roten i grannskapet av Chalmerskvarteret. Beträffande Jacobina Scotts kvarter, vilket i likhet med parkkvarteren hade en bredd avpassad för genomgående tomter, medgav staden undantag från de generella byggnadsbestämmelserna att tomt måste bebyggas i gatulinjen i hela sin längd. Undantaget syftade till att möjliggöra det engelska byggnadssättet med öppna gårdar mot den med avenyn parallella bakgatan. I enlighet med planen 1866 bestämdes att förgårdar avsedda för planteringar inom prydligt staket måste anordnas framför huvudfasaderna mot avenyn och i båda ändarna av parkkvarteren. De sistnämnda måste i överensstämmelse med Kommitterades planbeskrivning utformas i symmetrisk arkitektur (se kap. II B och III A).

Under det nämnda sammanträdet i stadsfullmäktige den 25 april 1872, då åtskilliga ledamöter var frånvarande, väcktes förslaget att parkkvarterens hela längd mot Storgatan, i likhet med Scotts kvarter mot avenyn, inte skulle behöva bebyggas. Med all sannolikhet hade det från byggintressenter påpekats att det slutna byggnadssättet i dessa kvarter med sin ringa bredd fordrade smala huskroppar med sämre bostäder som följd – problemet hade så sent som i februari aktualiserats i stadsfullmäktige av drätselkammaren då en intressegrupp begärt att få köpa två parkkvarter på vissa villkor, bl.a. ville man öka kvarterens bredd. Fullmäktige hade emellertid avvisat det erbjudna priset som för lågt och nu, två månader senare, saknade staden fortfarande intressenter till parkkvarteren. Trots detta segrade vid omröstning med 24 röster mot 16 gatuestetikens tillskyndare, bland vilka fanns både den radikale kulturkämpen S. A. Hedlund och den för stadens skönhet djupt engagerade f.d. plankommitterade August Kobb.[118] Därmed hade fullmäktige avvisat det engelska byggnadssättet i parkkvarteren, trots de uppenbara svårigheterna att bebygga dessa tomter. Storgatan skulle bli en genomgående förbindelseled och man föredrog kanske av denna orsak att värna den traditionella ordnande estetikens princip – hela kvartersfasader av sammanbyggda hus med gemensam brandmur i tomtgränsen innebar en värdig stadsbild av betydelse även för de stora grannkvarterens utsikt.

210. *Kvartersfasad i ”gammaltysk” stil vid Wiens rådhus – tre byggnader, en arkitektur år 1873.*

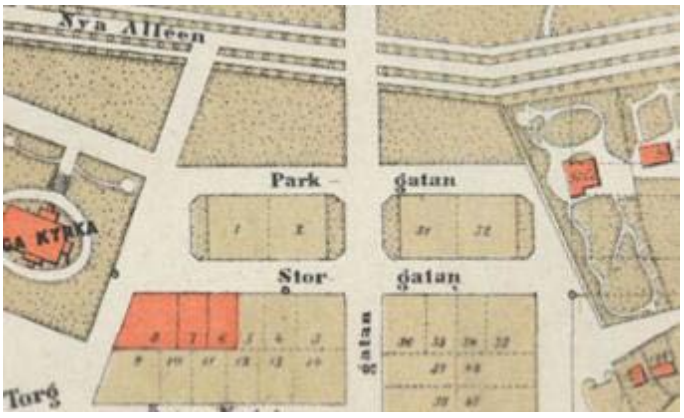

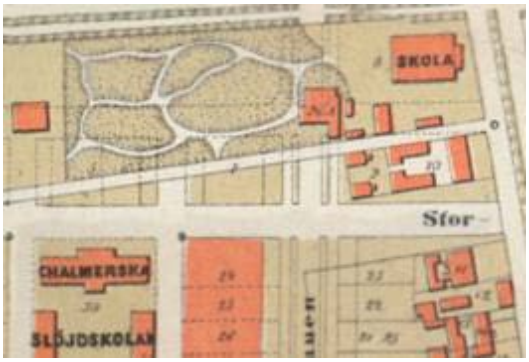

211-212. *Medan parkkvarteren 1872 ännu låg öde var stenstaden påbörjad söder om Storgatan.*

I slutet av samma år sålde staden likväl de fyra tomter som bildade de två parkkvarteren på Hasselbladska ängen i 13:e roten – samma kvarter som köpeanbudet i början av året gällde. Med köpet följde en byggnadsskyldighet inom fyra år. Byggmästaren P. J. Rapp, ägare av tomterna 31 & 32 utgörande kvarteret på östra sidan av Öfra Magasinsgatan (nu Vasastaden 2 kv. Almen), ville 1874 dela kvarteret i tre tomter men bestämde sig snart för en ekonomiskt bärkraftigare tomtindelning. Den 27 februari 1875 godkände byggnadsnämnden en ny indelning till fem tomter, två mot vardera förträdgården och en mellantomt mot Storgatan.

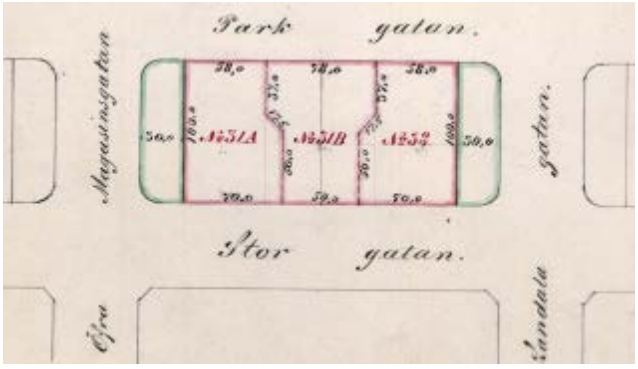

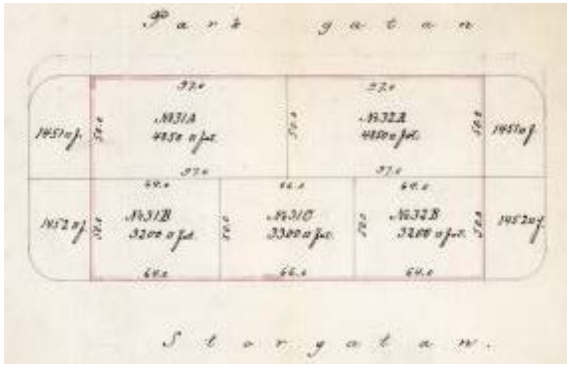

213-214. *Byggmästare P. J. Rapp tänkte sig 1874 och 1875 olika tomtindelningar, tre resp. fem tomter.* ***215.*** *Planen till de fem byggnaderna i Rapps byggnadslov 13 mars 1875 visar att två gårdar skulle nås via portgångar mot Parkgatan med låga s.k. loftrum ovanpå. Inbyggda förgårdsentréer.*

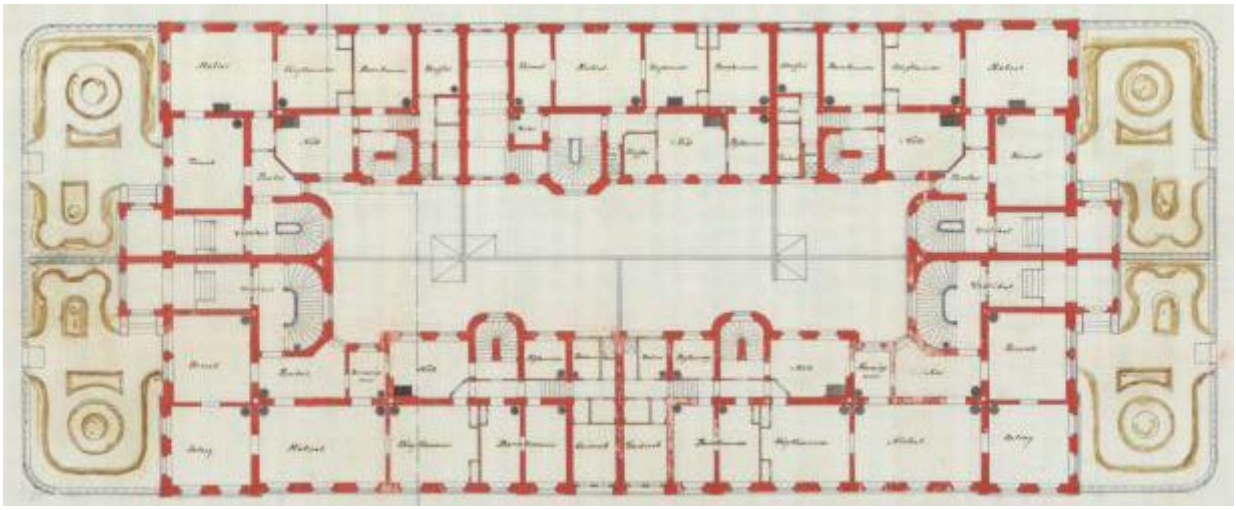

Rapp var den 13 mars först med att få ritningar fastställda i ett parkkvarter, hela fyra våningar höga hus på Hasselbladska ängen.[119] De fem byggnaderna skulle uppföras i kvartersgränsen mot Park- och Storgatorna, vara indragna från respektive tvärgata bakom nio meter bred planterad förgård och sammanbyggas i gemensamma brandmurar. Slutna fasader, livade av en akademisk renässans utan att få inkräkta på gatumarken, skulle dölja en bakgård lika smal som förgårdarna var breda. (Om byggnadslinje, gårdsrum och förgårdar se kap. III B.)

Rapps arkitekt var den unge Victor Adler, som detta år återvände nybakad till Göteborg från studierna på Konstakademin där renässansläran predikades för 30:e året under professor Scholanders ledning. Adler hade för huvudfasaderna tillämpat en rik renässansarkitektur i fransk anda, indelad av hörn- respektive mittrisaliter med balkonger som accenter och en därmed samordnad rytmisk fönstersättning. Den raffinerade anordningen avfönstren och placeringen av balkongerna syftade till att betona risaliternas egenskap av arkitektoniska tyngdpunkter, en utmaning då byggnadsdelarnas indrag mellan risaliterna åt gatan måste ha minsta möjliga mått (en halv fot = 15 cm) för att undvika förlust av byggnadsyta. Med fasadernas ansenliga höjd av 18 meter och den stora fasadlängden mot Parkgatan, 58 meter, blev de tunna risaliterna endast obetydliga ansatser till fördelning av byggnadsvolymer och samtidigt förstärktes kvarterets blockmässighet av en låg enkel attika vilken utan vare sig ornering eller bekröningar följde takgesimsen framför det låga sadeltaket. Resultatet var en sluten, torr klassicism i Berlinskolans tradition, det franska anslaget till trots.

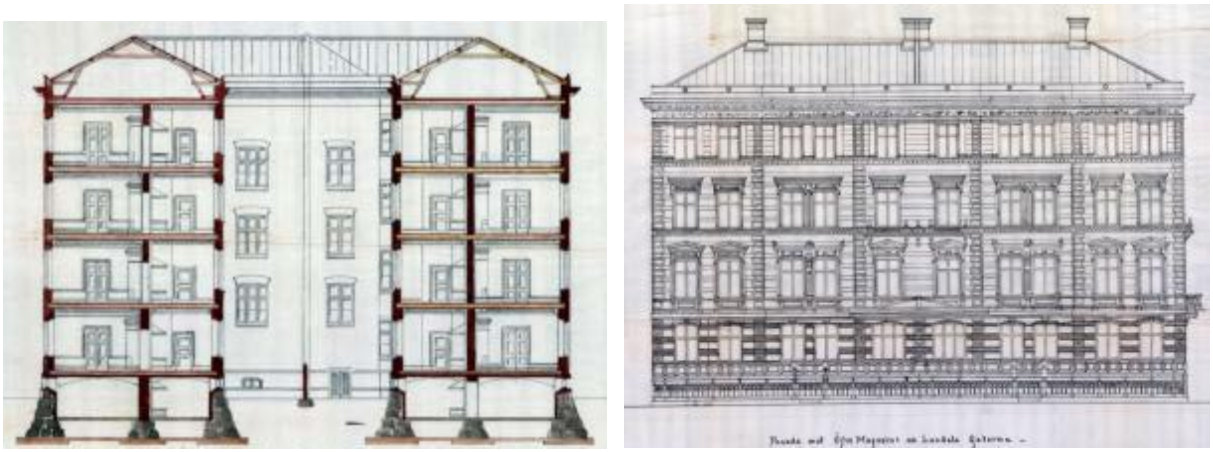

216. *Sektionen visar en gård och två smala huskroppar i hård konkurrens om det disponibla utrymmet inom kvarterets breddmått 100 fot (29,7 m).* ***217-218.*** *Huvudfasaderna vände sig mot Parkgatan och tvärgatorna med risaliter som central- och flankmotiv – fastighetsgränsen i mittpartierna är dold.*

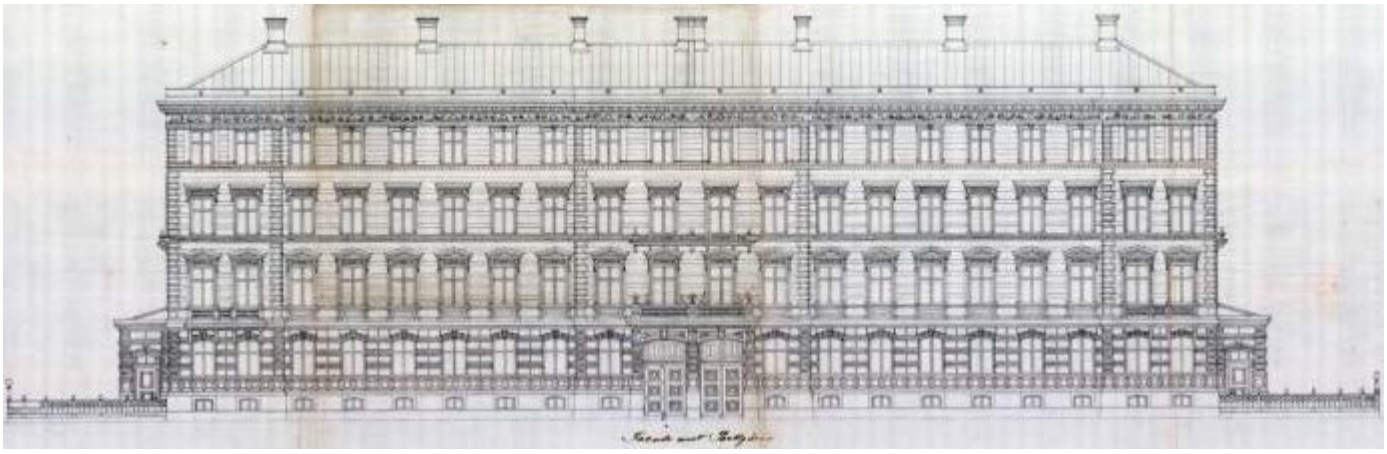

219. *Kvarterets baksida mot Storgatan, en länga uniforma hyreskaserner skilda av brandmurar.*
220. *Plan av övervåningarna (2-4) visar större djupmått i de förnämare rumsfilerna åt Parkgatan och förgårdarna – vid Storgatan saknas salonger, mellanhuset saknar kökstrappa trots stora lägenheter.*

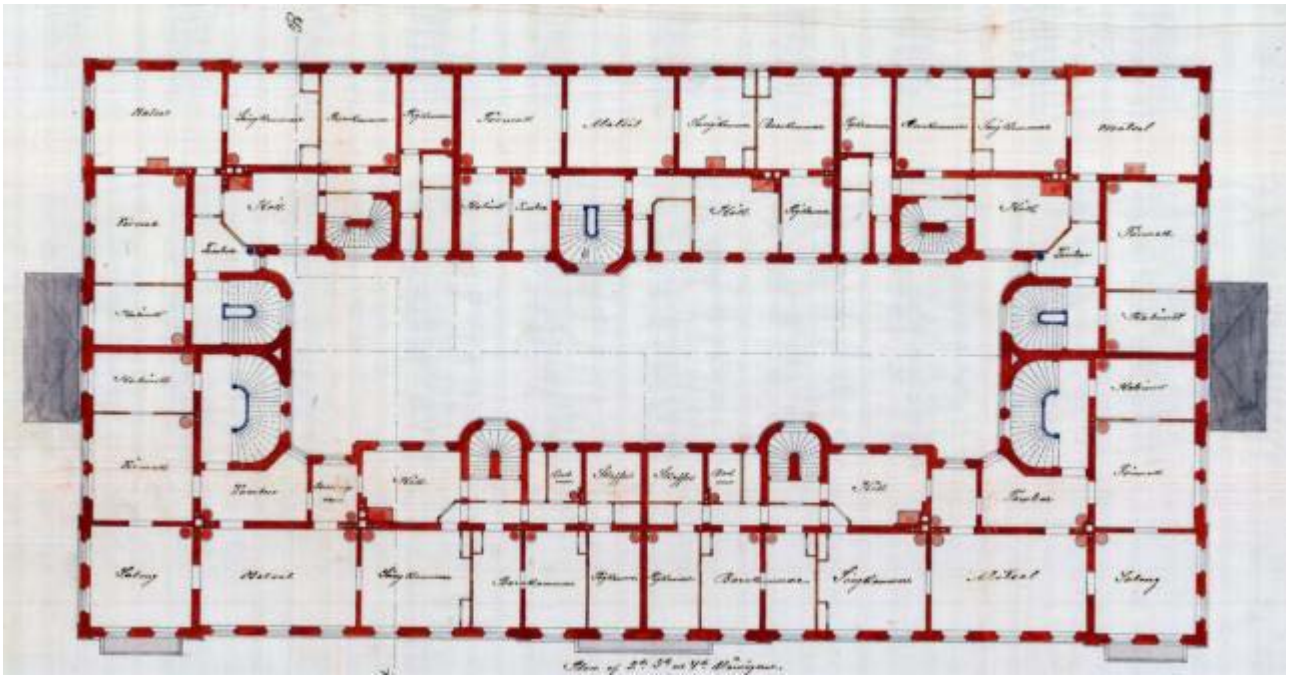

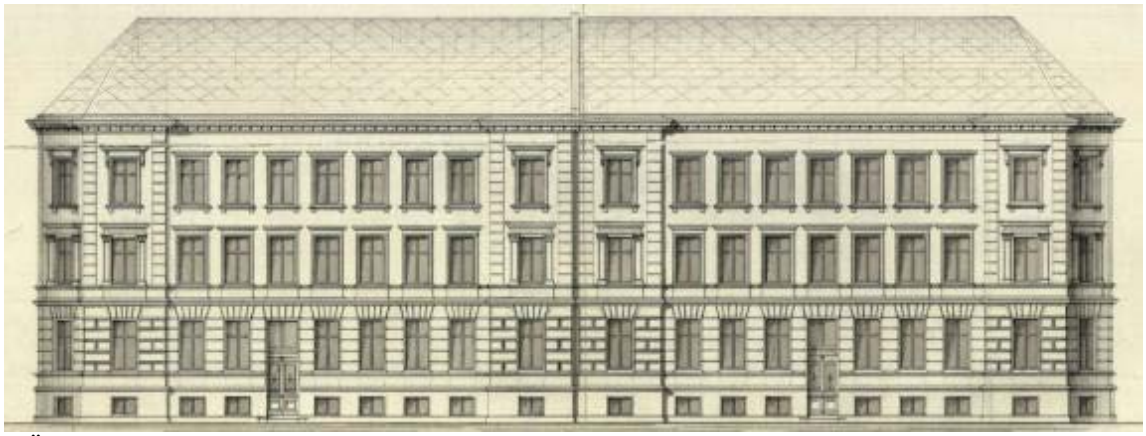

221. *Östra Pustervikskvarterets norra huvudfasad mot Rosenlundskanalen (1868) – endast förnäma vestibulingångar bryter fönsterraden, men inkörsportar till gårdarna lyser med sin frånvaro.*

Kvarterets nya tomtindelning syftade till ett bebyggande med fyra hörnhus och ett mellanhus beläget vid Storgatan, alla innehållande en lägenhet per våning – hörnhusens lägenheter med huvudentré via vestibul mot kortsidornas förträdgårdar. Denna plandisposition föranledde att de två stora norra fastigheternas portgångar till bakgårdarna måste anordnas mot Parkgatan i ett mittparti bestående av sammankopplade spegelvända ändrisaliter. Portgångarnas läge mot denna gata, som enligt den godkända planen hade reserverats för promenadtrafik – således förbjuden för vanlig nyttotrafik – innebar ett konventionellt förhållande mellan gatan och kvarteret i motsats till entréanordningarna i ”Östra Pustervikskvarteret”. Vestibulingångarna hade där inrättats mot norr och söder – Norra Allé- och Pusterviksgatorna, båda tillåtna för nyttotrafik – men portgångarna mot tvärgatan i väster och den öppna platsen i öster.

Att döma av de närmaste veckornas kommunala aktivitet, uppenbarligen direkt utlöst av byggnadsnämndens bifall av Rapps ritningar, ansågs såväl parkkvarterets plandisposition som dess arkitektur direkt olämpliga för detta exklusiva parkläge. Wiens Ringstrassezon hade nya kvarter med livligare fasader. De ledande kretsar som lagt ner möda och intresse i planeringen av Göteborgs utvidgning engagerade sig nu i hur 1860-talets stolta tankar skulle ta en modern gestalt och förväntningarna torde ha varit höga. Missnöjet tycks ha haft omedelbar verkan. Man måste nämligen skyndsamt få till stånd en ändring av förutsättningarna för ett värdigt bebyggande av parkkvarteren – en ny tids högre byggnader behövde i detta framstående läge, liksom i Wien, en mer verksam volymbehandling för att ge ett tilltalande palatsartat intryck. Ett par veckor senare presenterade byggnadsnämnden, i samråd med drätselkammaren, för stadsfullmäktige sin ledamot överste Paul Melins förslag till lösning.[120] Det gällde att göra en för platsen lämpligare arkitektonisk utformning attraktiv så att Rapp kunde förmås avstå från att utnyttja sin rätt att uppföra kvarteret enligt de fastställda ritningarna och samtidigt hinna få sina hus under tak före 1876 års slut, den i tomtköpet föreskrivna fristen.

Den erfarne storbyggmästaren Rapps ekonomiska verklighetsuppfattning hade format hans projekt med dess höga exploatering på tomtytor vars attraktionsvärde på fastighetsmarknaden var relaterat till gatans status – större tomter vid promenadstråket, mindre åt bakgatan samt husens lägenhetsstorlekar fördelade efter gatornas rang. Rapp hade hos stadsingenjör, stadsarkitekt och byggnadsnämnd fått gehör för den krassa nyttans synsätt utifrån det reglerade kvarterets förutsättningar, men konsekvenserna av oväntat höga byggnader inom dessa ramar ställdes i genomförandemomentet inför storstadsvisionens företrädare. Dessa, med överste Melin som språkrör i byggnadsnämnden, fann resultatet föga tilltalande. Det torde ha föresvävat höga vederbörande att lösningen fanns i den moderna franska barockartade renässans, vilken året innan fått ett uppmärksammat genomslag i Adrian Petersons ritningar till Gabriel Heymans villa med dess kraftigt markerade hörnpartier och väl artikulerade ornering. Då byggnadsdelar inte fick ta gatan i anspråk – byggnadsordningen tillät endast ett trappsteg utanför tomtgräns (se kap. II A) – men däremot utsprång kunde medges på förgård såsom del av tomten skulle staden genom att offra gatumark kunna främja ett stilfullt byggnadssätt, konsekvent utformat på alla fasader synliga från Kungsparken. Samtidigt kunde man underlätta markutnyttjandet inom parkkvarteren. Således hade man från stadens sida sett sig tvungen att ta upp samma idé som framlagts av intressenter tre år tidigare, då dessa även angett den ekonomiska nödvändigheten av ökad kvartersbredd på bekostnad av gatumark (om parkkvarterens breddning se regleringsprocessen i kap. III A).

Stadsfullmäktige beslöt redan den 22 april 1875, en dryg månad efter byggnadsnämndens bifall av Rapps projekt, att enligt nämndens förslag entusiasmera såväl Rapp som de två ägarna till det likaså aktuella parkkvarteret i väster till att lägga ner större ansträngningar i

arkitektarbetet. De skulle erbjudas kvarterens breddning genom fri tillökning från Parkgatan med 5 fot (1,5 meter) och därutöver 5 fot av gatan där framspringande arkitektoniska prydnader kunde anses behövliga med byggnadsnämndens godkännande. Totalt innebar detta att staden offrade 3 meter av Parkgatans bredd, vilken således reducerades från 15 meter i stadsplanen till 12 meter. Byggnadsnämnden kallade ägarna till sammanträdet den 22 maj, då de fick anstånd till den 9 juni. Rapp, som genom sina tidigare kommunala engagemang och kontakter måste ha känt vart vinden blåste redan innan han fick det kritiserade byggnadslovet, var inte sen att acceptera anbudet och lät Victor Adler utarbeta ett nytt förslag på grundval av de nya förutsättningarna.[121] De följande tre-fyra månaderna vore det naturligt om informella kontakter förevarit mellan å ena sidan byggherre och arkitekt, å den andra vissa engagerade kommunalmän såsom exempelvis Paul Melin.

222. *Överste Paul Melin förde estetikens talan till stadsfullmäktige.* ***223.*** *Stadsarkitekt Victor von Gegerfelt hade från sin nyckelposition troligen med tillförsikt förberett en lösning på parkkvarterens arkitektoniska problem.* ***224.*** *Byggmästare Philip Jacob Rapp hade genom sitt avskräckande exempel fått stadens ledning att erbjuda honom möjlighet till genomförande av ett fördelaktigare husprojekt.* ***225.*** *Planen (vån. 1) till fyra byggnader i Rapps nya byggnadslov 6 okt. 1875 – gårdarna nås via portgångar resp. portmurar mellan husen åt Storgatan, vestibuler från Parkgatan och förgårdarna.*

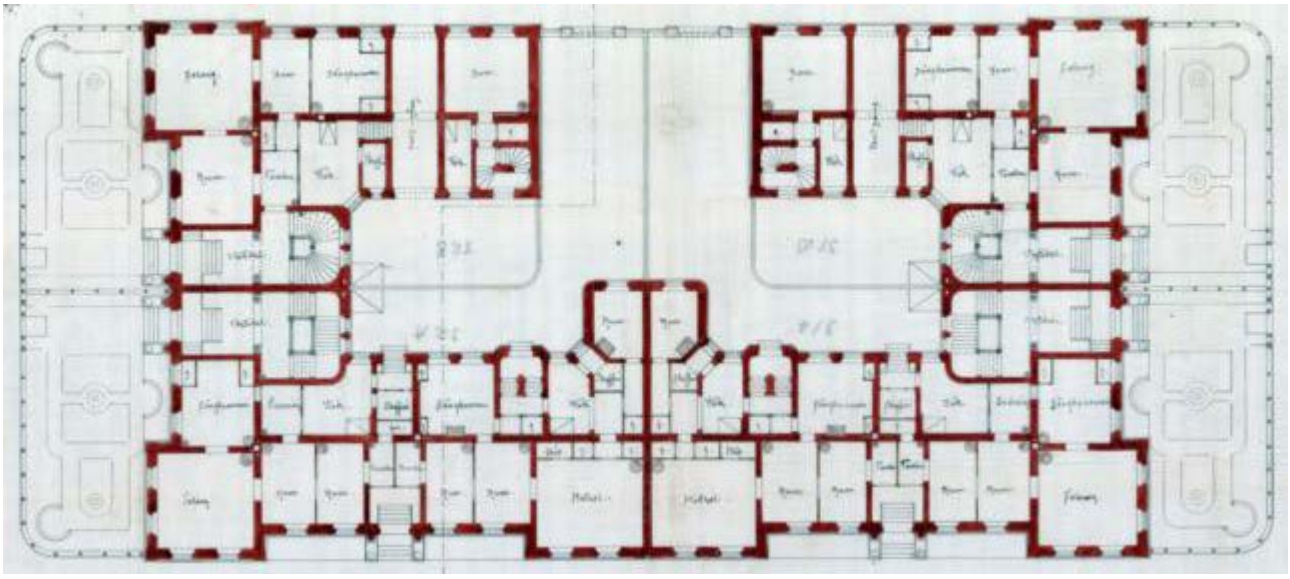

Byggherre och arkitekt hade till hösten med stor skicklighet löst uppgiften. Kvarterets indelning måste ändras till fyra hörntomter, såsom tidigare två större mot Parkgatan men nu med tillträde även från Storgatan för undvikande av gårdsportar på promenadsidan. Härför krävdes kortare fasader mot Storgatan förenade av en hög stängselmur med portar till Parkgatans bakgårdar, vilka öppnade sig åt detta håll. Storgatans hörnhus hade i stället portgångar. Kvarterets framsida mot Parkgatan, liksom tidigare tudelad i två spegelvända hus, hade fått portiker till vestibulingångar och balkonger som mittaccent på vardera fasaden, indragen mellan kraftigt utspringande risaliter (1,5 meter). Det tidigare mittpartiet mot Parkgatan, en bred risalit gemensam för båda husen, hade utbytts mot två hörnrisaliter åtskilda av brandmur – kvarterets långa huvudfasad var nu således sammankopplade tvillingfasader, en enklare symmetriprincip än att med ett gemensamt mittparti dölja fastighetsgränsen så som J. A. Westerberg dessförinnan gjort i Engelska och Franska kvarteren vid Kungsportsavenyn samt det Krügerska huset vid Chalmersgatan (se nedan) i ambitionen att skapa symmetriska palatsfasader utan de föreskrivna brandmurarna mellan fastigheterna som störande avbrott.

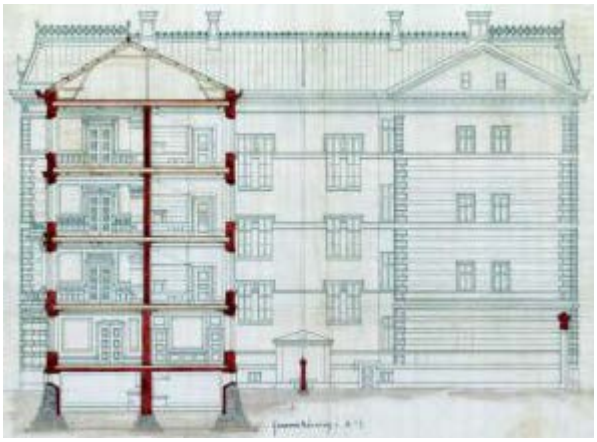

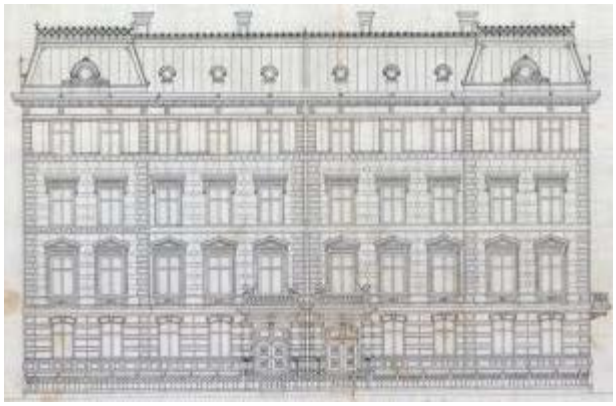

226. *Sektion genom den drygt 1 m. tjockare huskroppen mot Parkgatan – gårdrummets bredd 9,4 m. kunde bibehållas genom kvarterets tillökning av gatumark och nådde ut till Storgatan i kvarterets öppning dit.* ***227-228.*** *Huvudfasadernas hörnrisaliter hade stora utsprång, taket hade franska barockformer med stilfulla orneringar genom lukarner och gallerbekröningar – Parkgatans långa fasad ses här med originalritningen t.v. och det verkliga utförandet (bearbetning av förf.).*

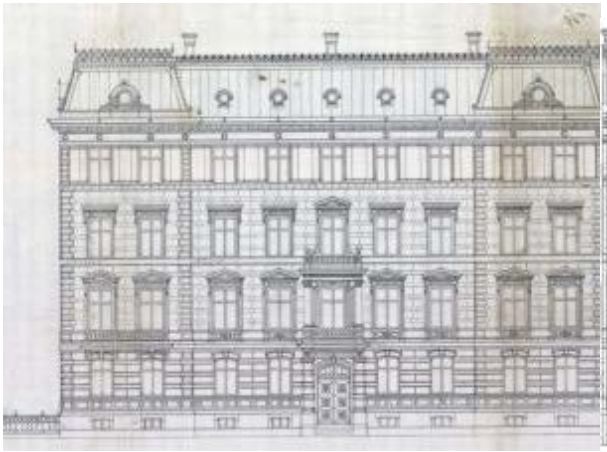

Kvartershörnens risaliter hade motsvarande utsprång på förgårdarna, varigenom de tre huvudfasadernas längdmått väsentligt ökades. Samtliga sex risaliter fick en viss resning och stått genom branta paviljongtak prydda av kupor – ”lukarner” med rik omfattning – och

krönande nockräcken. De indragna fasadpartiernas sadeltak hade en rad mindre, runda kupor typ ”oxöga”. Liksom i det tidigare förslaget delades vardera förgården av ett dubbelhus, men nu med kopplade portiker vid brandmuren mellan husen. Byggnadsnämnden biföll de nya byggnadsritningarna den 6 oktober 1875 och den nya tomtindelningen veckan därpå.[122]

229. *Kvarterets baksida mot Storgatan med gårdsfasaderna exponerade i öppningen mellan husen – här ses originalritningen t.v. och det verkliga utförandet (bearbetning av förf.).* ***230.*** *Övervåningarna (2-4) visar mer likvärdiga lägenheter – moderummet salong i alla hörn, alla matsalar har tre fönster.*

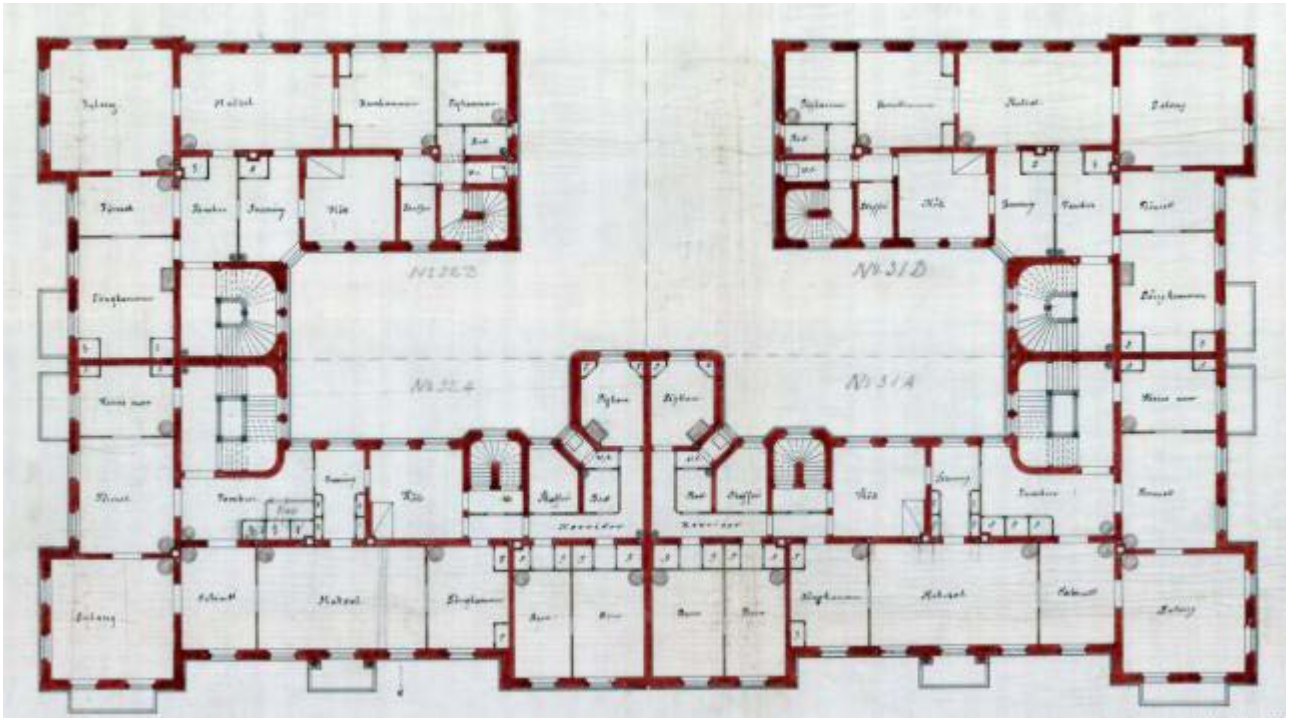

Gårdsöppningen åt Storgatan blev en nödvändig följd av att Rapp ökat husdjupet något och byggnadsordningens minimikrav på gårdsyta måste tillgodoses. Det förefaller som om de försvårande och fördyrande omständigheter byggherren orsakats av staden efter erhållen fastställelse av de första byggnadsritningarna kompenserades genom ytekonomiska och praktiska anpassningar. Det torde ha skett under hand i omprojekteringen där stadsarkitekten Victor von Gegerfelt bör ha utövat ett inte oväsentligt inflytande – detaljer som utformningen av takfoten i de mot Storgatan öppna gårdsfasaderna var troligen Gegerfelts bidrag (samma originella listverk hade använts av honom i bl.a. Barnbördshuset vid Stora Allégatan, uppfört 1872), i övrigt blev dessa fasader enkelt slätputsade med rundade hörn och portmurarna

utförda i polykrom tegelrohbau istället för renässansornerad puts. Lösningen med kvarterets exponerade gårdsinteriör visar mot bakgrund av stadsfullmäktiges röstningsbeslut 1872 att man har prioriterat huvudfasadernas gestaltning så högt att det i fråga om baksidan ansetts rimligt att göra ett undantag från den beslutade principen. Härmed var en undantagsform, liknande den tidigare nämnda parisiska principen för ringen av kvarter mot Place de l´Etoile med gårdar åt en bakgata, accepterad. Denna lösning kom att tillämpas i de 1896-97 sist uppförda parkkvarteren.

Staden hade våren 1875 hoppats att de tre berörda tomtägarna i de båda västra parkkvarteren skulle anta erbjudandet om fri tillökning av gatumark så att byggnadsskyldigheten kunde fullföljas, men dr Philip Leman och grosshandlande A. E. Broddelius vilka 1872 hade köpt 13:e roten nr 1 och 2 i parkkvarteret närmast Hagakyrkan (nu Vasastaden 1 kv. Alen) lät vänta på sig. Lemans tveksamhet blockerade hans villigare granne att följa Rapps exempel och acceptera. Sedan båda på begäran fått byggnadsskyldigheten förlängd av stadsfullmäktige den 12 april 1877 (Leman var som ledamot i fullmäktige inte delaktig i dylika beslut) träffades samma uppgörelse med dem som tidigare med Rapp. En dryg månad senare, den 16 maj, biföll byggnadsnämnden arkitekt Adrian Petersons ritningar till Broddelius´ fyravånings hyrespalats i en franskorienterad modern renässans – här hade arkitekten emellertid betonat hörnrisaliterna med klassiska gavelfrontoner istället för branta paviljongtak à la Heymans villa och Franska kvarteret. Mot såväl Park- som Storgatorna förlades en vestibulentré men gårdsporten mot Storgatan – däremot, i motsats till Rapps kvarter, fanns ingen trapphusentré i förgården mot Haga Kyrkogata utan en privat trädgårdsingång med svängd fritrappa. Då emellertid Leman fortfarande dröjde och senare valde att sälja sin tomt väntade Broddelius med sitt byggnadsarbete – troligen var han angelägen att samordna sitt bygge med grannen.

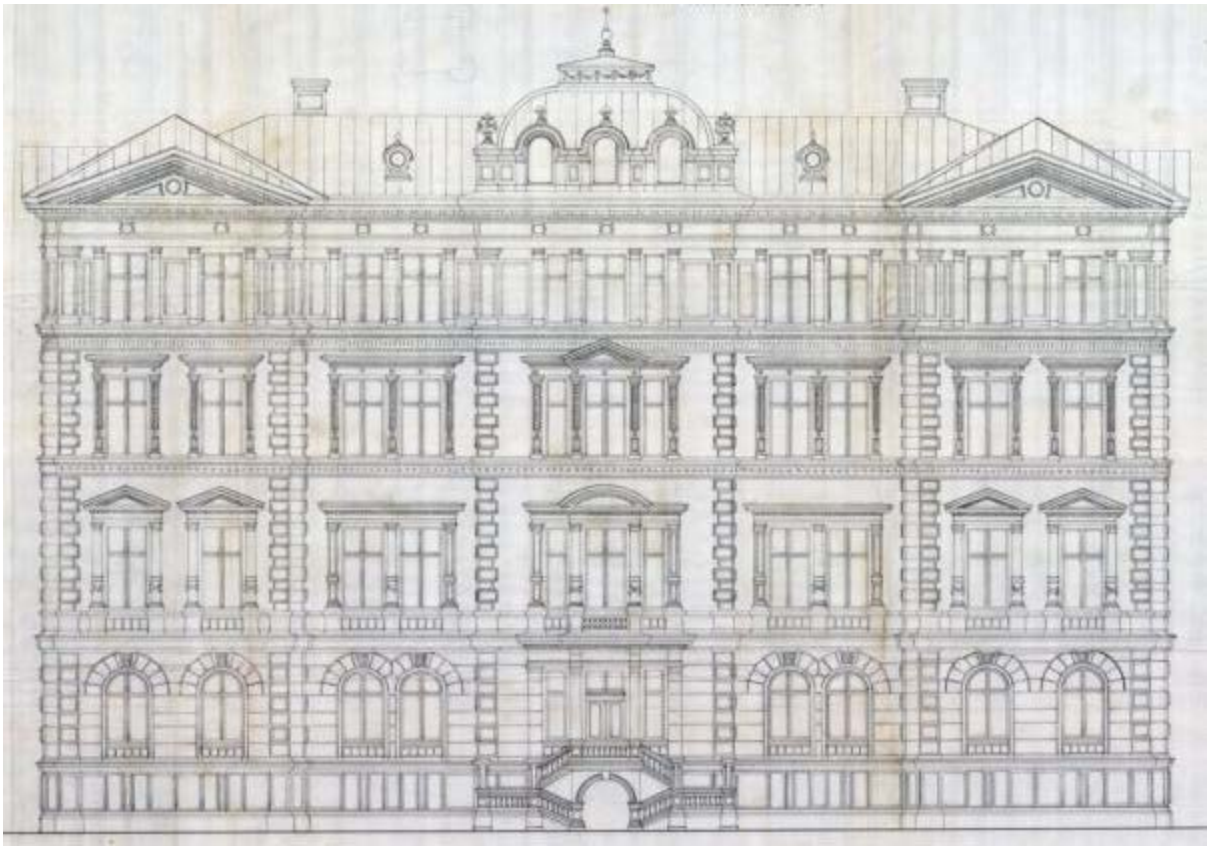

231. *Parkkvarteret väster om det byggmästare Rapp uppfört hade två ägare. Grosshandlande A. E. Broddelius var först att projektera ett hus, ritat av Adrian Peterson (1939 rivet för Smyrnakyrkans nybyggnad) – fasaden mot förgården vid Haga Kyrkogata hade en privat monumental trappentré.*

Först i januari 1879 blev stadsarkitekten Victor von Gegerfelts ritningar till den östra kvartershälften godkända för en ny intressents räkning, byggmästare A. Johanson. Broddelius fick en vecka senare byggnadslov för nya planritningar och därmed kunde hela kvarteret börja uppföras på en gång. Gegerfelts fasadarkitektur i renässansstil var noga anpassad till Petersons – det var ju en förutsättning för ritningarnas fastställelse enligt bestämmelserna till regleringen 1867. Johanson uppförde ett dubbelhus på två tomthälfter med delad förträdgård liksom i Rapps kvarter. Till skillnad mot de Rappska dubbelhusen måste båda gårdsportarna placeras i förgårdarna mot huvudstråket Öfra Magasinsgatan, detta på grund av Parkgatans promenadstatus och då kvarteret utformats slutet åt Storgatan. Att följa det tidigare nämnda beslutet 1872, angående 14:e roten, med sammanbyggda hus även på parkkvarterens baksida – säkerligen betingat av en ambition att måna om Storgatans perspektiv i korsningen med den ståtliga Kungsportsavenyn – kan ha ansetts särskilt viktigt även i detta läge med hänsyn till perspektivet mot Hagakyrkan från korsningen mellan de båda huvudgatorna. Här prioriterade man alltså ordningens estetik på bekostnad av bostads- och gårdsutrymme.

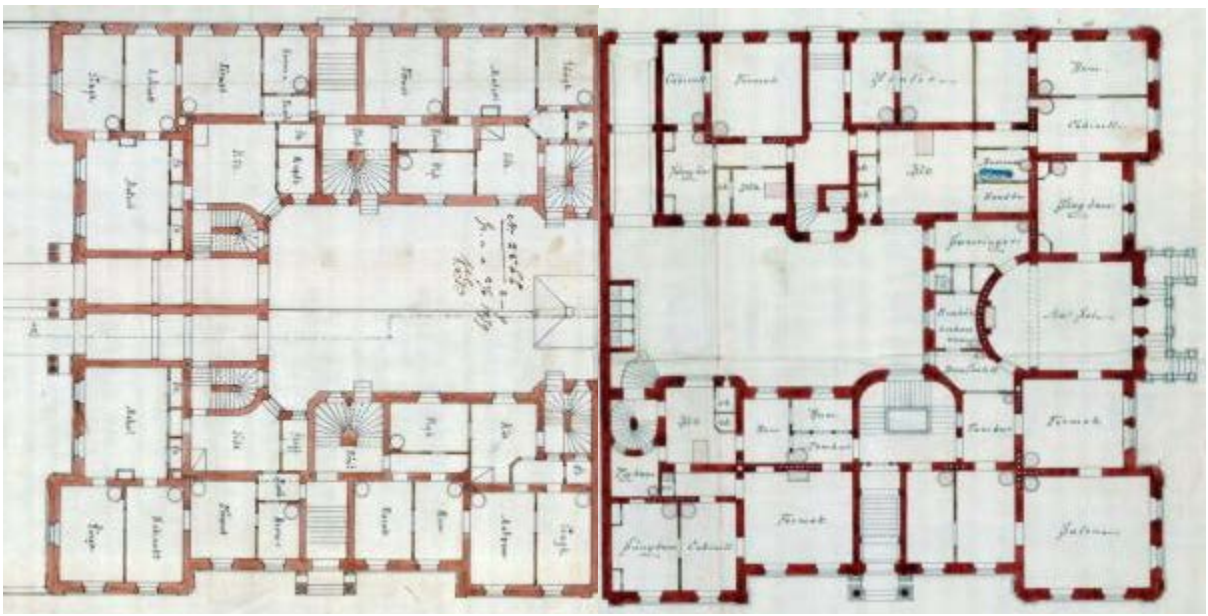

Broddelius´ och Johansons parkkvarter: ***232-233.*** *Plan vån. 1. Vestibuler åt Park- och Storgatorna, portgångar från Storgatan (Broddelius, t.h.) och Viktoriagatan (Johansons tvillinghus, t.v.).*
234-235. *Längdsektion genom kvarteret med portgång (Johanson) och trädgårdstrappa (Broddelius).*

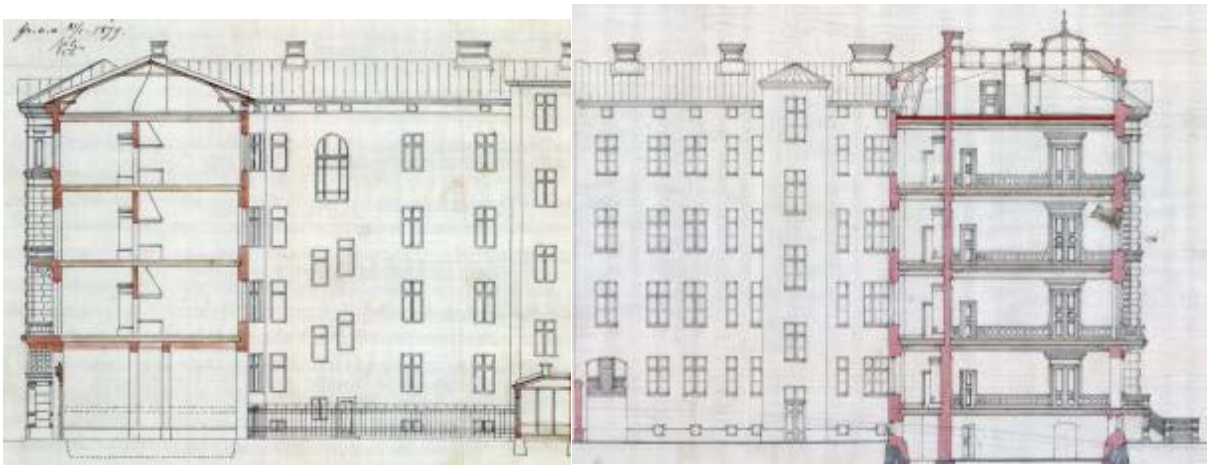

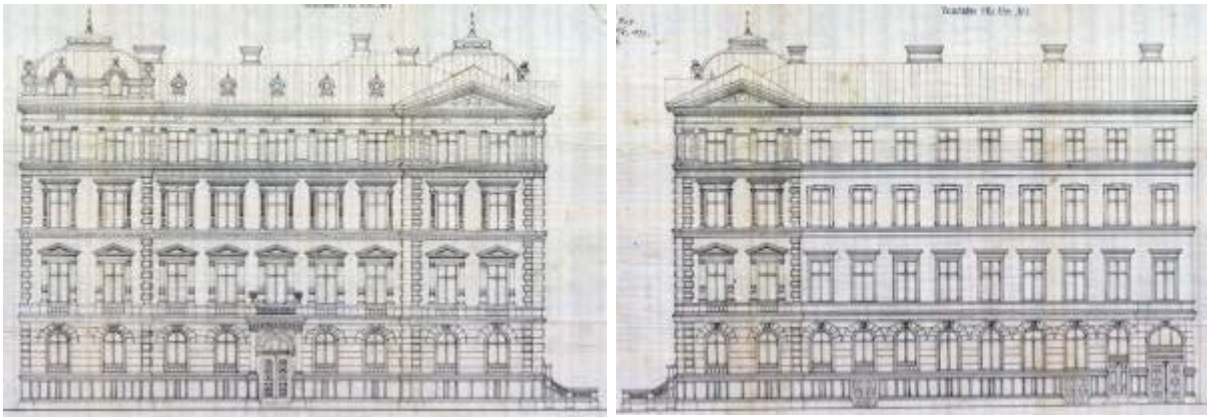

Broddelius´ska huset fick liksom Johansons helt slutna fasader medan undantag hade gjorts för Rapp.
236. *Huvudfasaden mot Parkgatan med krav på full symmetri hade vestibulingången i mittaxeln.*
237. *Baksidan mot Storgatan, liksom i Rapps kvarter med förenklad ornering innanför hörnrisaliten.*
238. *Byggmästare A. Johansons dubbelhus Viktoriagatan 2 (då Öfra Magasinsgatan), symmetrisk tvillingfasad med kopplade portar till gårdarna som centralmotiv (jfr Broddelius´ fasad, bild* ***231****).*

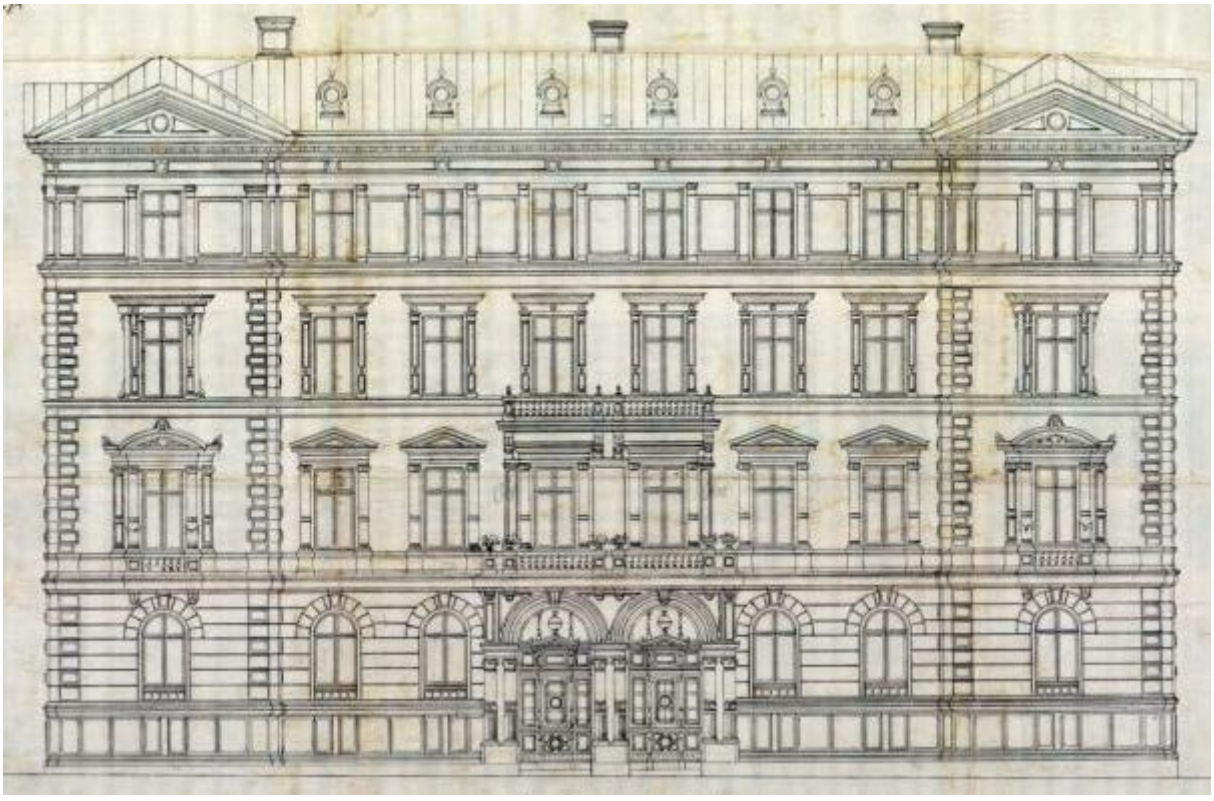

Stadsfullmäktiges beslut den 22 april 1875 att tilldela parkkvarteren 1,5 meter av gatumark endast för arkitektoniskt motiverade utsprång möjliggjorde Rapps omprojektering och ett nytt bifall i byggnadsnämnden närmare ett halvår senare. Redan två dagar efter fullmäktigebeslutet (24 april) fastställde byggnadsnämnden J. A. Westerbergs första ritningar till byggnader mittemot Engelska kvarteret – det stora mittpartiet – och den nya arkitekturen med kraftfulla utsprång i förträdgårdarna skulle där mynta namnet ”Franska kvarteret”. Därmed var den anslående ”fransyska” stilen, lanserad av Adrian Peterson för Gabriel Heyman vid Stora Allégatan och nu beslutad bli genomförd i parkkvarteren, etablerad genom J. A. Westerberg även vid Kungsportsavenyn. Vid avenyns utbyggnad söderut genomfördes principen med stora utsprång i förgårdarna nästan utan undantag. Fasadutsprång i förgårdar reglerades inte

av byggnadsförfattningarna innan fyra femtedelar av de aktuella tomterna redan hunnit bebyggas (om tillägget i rikets byggnadsstadga 1884 och Göeborgs byggnadsordning 1885 se kap. III B).

De båda parkkvarter som flankerade Kungsportsavenyn fick mycket olika höjd. I slutet av 1870-talet uppfördes det Hambergska huset på avenyns östra sida (nr 2) en våning lägre än det Broddelius samtidigt byggde nära Hagakyrkan, men hela 55 fot högt i god anpassning till Franska kvarteret. Den unge arkitekten Carl Fahlström, anställd på stadsarkitektkontoret som medarbetare till Victor von Gegerfelt, berömdes för detta ståtliga verk i wiensk renässans där hörnlinjen flankerades av moderna burspråk – dessa dekorativa utsprång i andra och tredje våningarna benämndes med den tyska facktermen ”erker” (om byggnadshörn se ovan). Vidare gav stadsfullmäktige byggnadsnämnden särskilt tillstånd att låta byggherren grosshandlande J. G. Hamberg mot Parkgatan utföra ett 24 fot brett mittparti med 3 fots (0,9 meter) utsprång från kvarterslinjen, d.v.s. på gatumark.[123] Med akademiutbildningens obligatoriska studieresa utomlands ännu ogjord hade Fahlström i detta prestigefyllda projekt med säkerhet hjälp av en äldre och konstförfaren arkitekt – det finns anledning anta att denne var Adrian Peterson, som vid denna tid var den mest efterfrågade av konstnärsarkitekterna i Göteborg.[124]

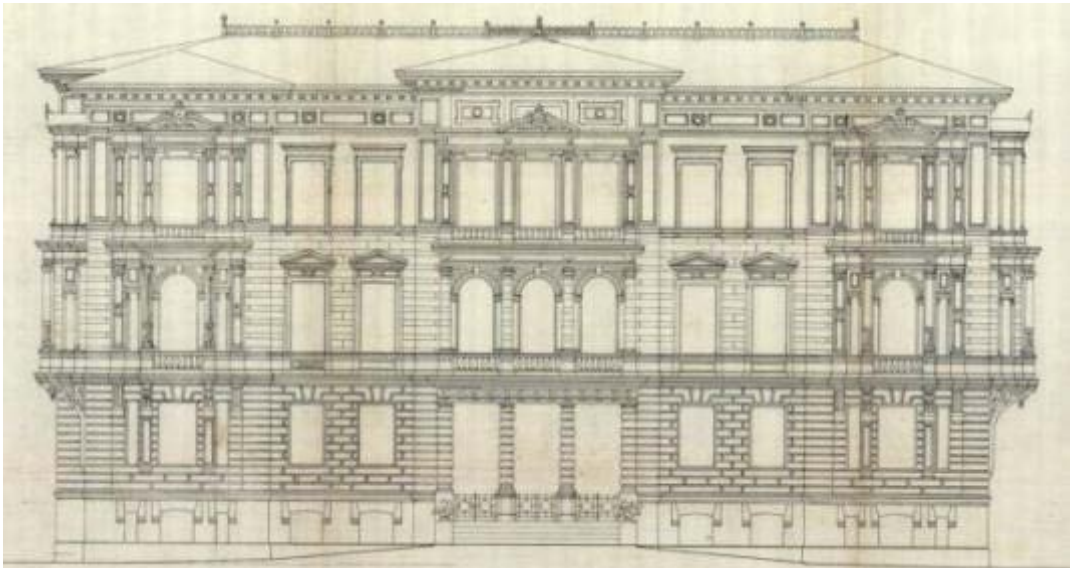

239. *J. G. Hambergs dubbelhus vid stadens aveny – entréer i mittrisaliten och flankerande burspråk.* ***240-242.*** *Husen hade kopplade huvudingångar mot avenyn, en portgång vid Parkgatans mittrisalit och en åt Storgatan. Övervåningarna var utrustade med en ny lyx: två burspråk i varje hörnrum.*

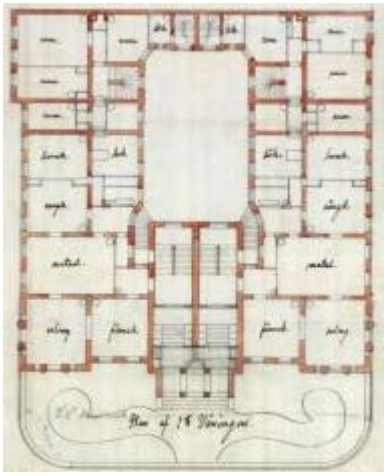

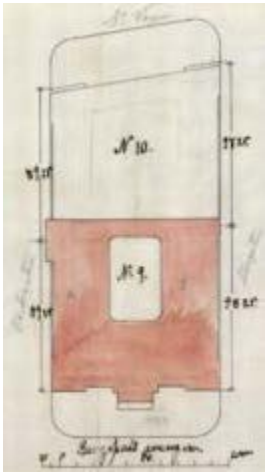

Grosshandlande Hamberg hade inte av staden blivit erbjuden eller själv velat bekosta någon breddning åt Parkgatan av sin tomt för arkitektoniska utsprång motsvarande de båda kvarter i 13:e roten som ägdes av Rapp, Broddelius och Johanson. Istället fick Hamberg gratis nyttja en fjärdedel av tomtens sträcka längs nämnda gata för en 3 fot utspringande risalit, vilken skulle bli mittpartiet i kvarterets fasad, och prydde hörnrisaliterna med burspråk i övervåningarna. När däremot byggmästare Abraham Pehrsson år 1881 köpte det motstående västra kvarterets enda tomt (Kungsportsavenyn 1) erlade han ett par månader senare ett tilläggsbelopp för kvarterets tillökning med 5 fot av Parkgatan till arkitektoniska utsprång. Här uppfördes 1882-83 det stora Pehrssonska huset i fyra våningar med hörnrisaliterna kraftigt utspringande mot förgårdarna och Parkgatan, men mot Storgatan endast obetydligt. Underbyggnaden innehöll restauranglokaler med 13 fot höga rum, överbyggnadens tre något lägre huvudvåningar två lägenheter vardera. Hörnrisaliterna kröntes av en stor kupol, dominerad av stora gavelkrönta mansardfönster till tornrum – dessa utgjorde delar av vindens inredning till ateljélägenheter för fotograf och målare. Eldstäderna gjorde vinden till byggnadens femte våning.

Den ansenliga höjden 67,5 fot till taklistens överkant hade inte varit möjlig före regleringen 1876, då byggnadshöjdens år 1872 införda begränsning till 50 fot vid allégator avskaffades. Konsekvensen av den stora hushöjden var att bakgården inskränktes till ett schakt under glastak. Arkitekten A. H. (Hjalmar) Cornilsen på Adrian Petersons kontor hade gestaltat ett wienskt Ringstrasse-kvarter i göteborgsformat, men den arkitektoniska förebilden skulle ha blivit än mer påtaglig om byggherren utfört de ursprungliga ritningarna – en 10 fot hög mezzaninvåning mellan underbyggnaden och överbyggnadens två huvudvåningar med 12,5 och 11,5 fot i höjd. Ändringen innebar att tredje våningen med 12,5 fot i takhöjd fick rang av ”piano nobile” medan såväl andra som fjärde våningen höll 12 fot vardera. För att accentuera hörntornen hade arkitekten smugit in resten av mansardvåningen bakom de indragna fasadpartiernas krönande attika i form av en balustradfris mellan tornrummen. Inklusive attikan var byggnadshöjden 71 à 72 fot – tornens fönsterpartier reste sig ytterligare 12 fot.

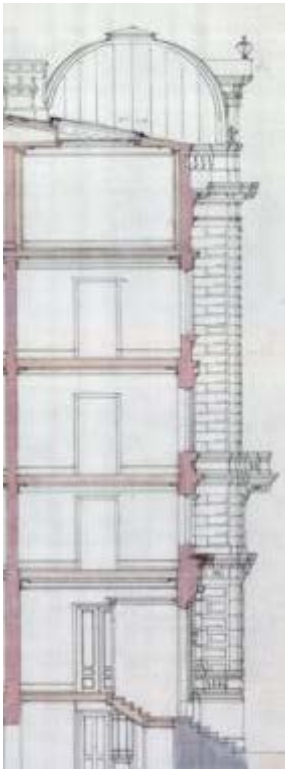
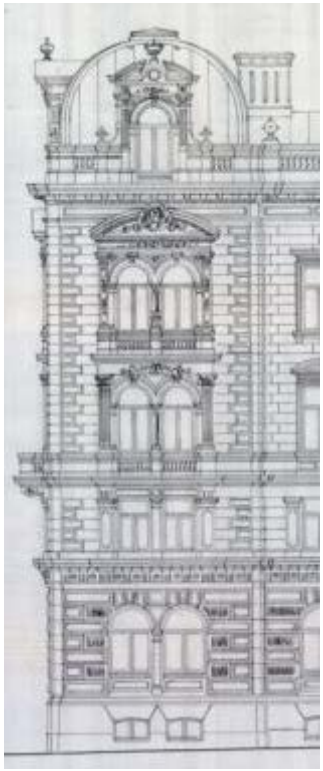

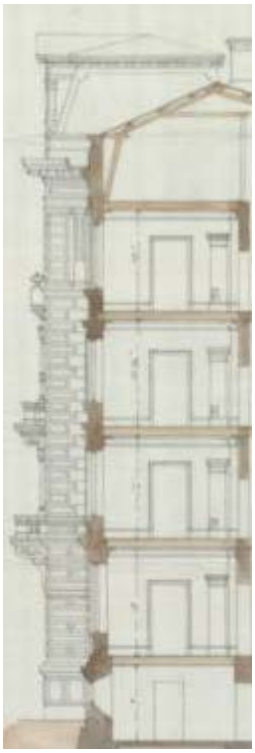

Pehrssonska husets vertikala indelning med därav betingade proportioner och detaljutformning i fasaderna var ursprungligen tänkt annorlunda än den som blev utförd, vilket tydligt framgår vid en jämförelse av ritningarna till de två projekt som i tur och ordning bifölls av byggnadsnämnden – sedan först fasaderna och sektionen ändrats fick även planerna över restaurangen en grundlig omarbetning. ***243-244.*** *Det ej utförda projektets mezzaninvåning, endast 3 m. hög, skulle innehålla ungkarlsrum m.m. ovanpå restaurangen med nära 4 m. i takhöjd. Båda de övre bostadsvåningarna förefaller genom takhöjden på ca 3,5 m. vara rätt likvärdiga.* ***245-246.*** *De slutliga ritningarna anger tredje våningen (3,7 m. hög) som mest exklusiv istället för som brukligt andra våningen (15 cm lägre).*

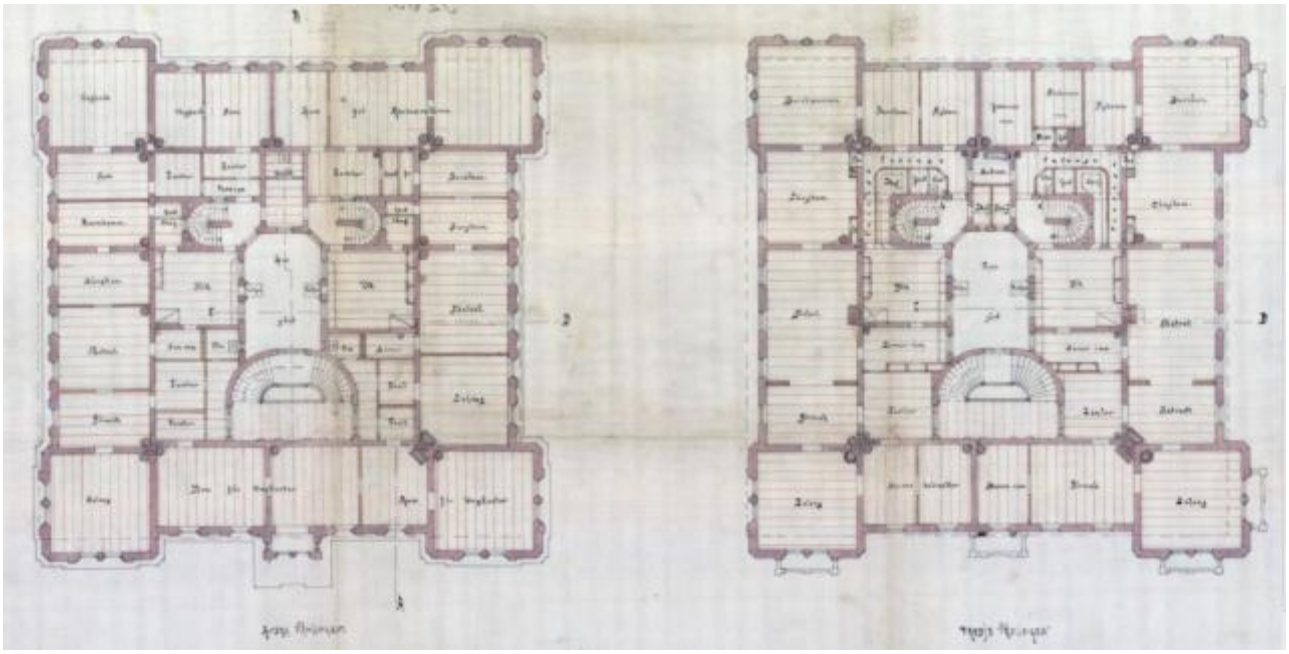

Pehrssonska huset på en tomt utgörande ett eget parkkvarter fick fasad åt alla sidor med stora hörnutsprång mot Parkgatan (höger sida) och förgårdarna – planen för de övre våningarna ändrades vid uppförandet till fler och exklusivare lägenheter med hörnrummen för salong resp. barnkammare. ***247-248.*** *Ritning 1881 till våning 2 (mezzaninen) med ungkarlshotell och 3 (huvudvåning liksom våning 4) med två rätt likvärdiga lägenheter.* ***249-250.*** *Nya planer i maj 1882 ökade lägenheternas ytstandard och bekvämlighet – på parksidan större kök, i våning 3 även större salong och matsal.*

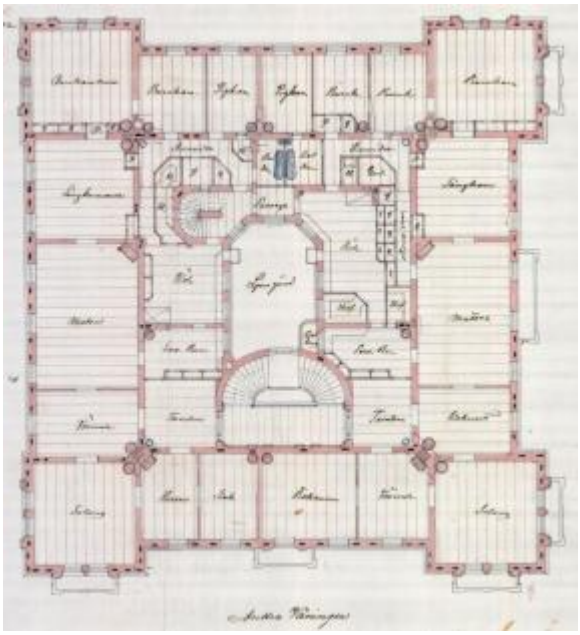

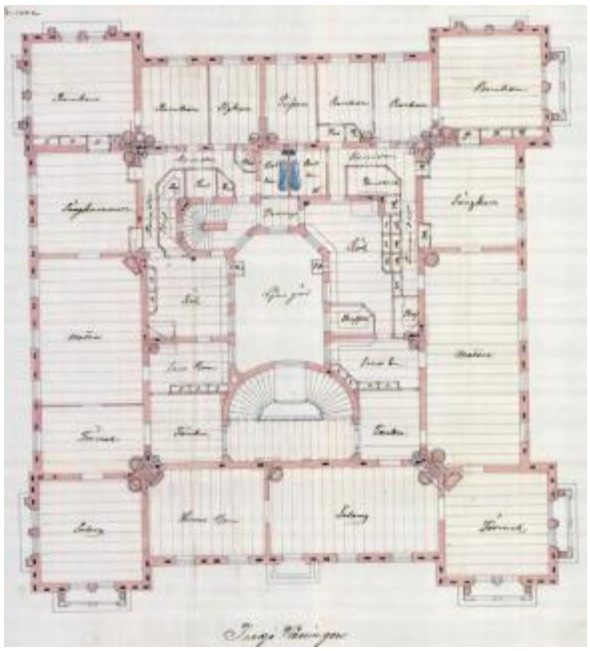

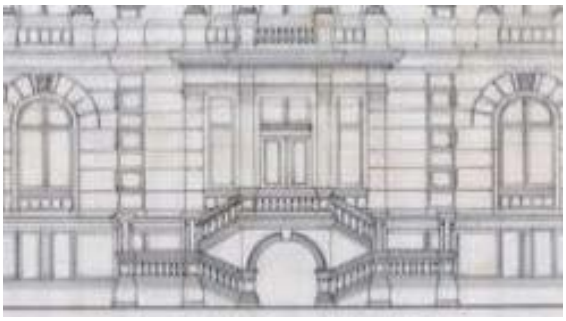

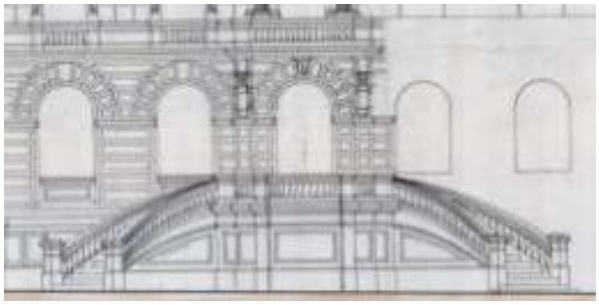

Två parkkvarter fick i ena förgården en monumental dubbelsidig fritrappa till entrén – båda dessa varianter hade ritats på Adrian Petersons arkitektkontor. ***251.*** *Broddelius´ hus (Haga Kyrkogata 2, rivet 1939) hade raka trapplöp med vilplan, men enligt en planändring mynnade sidotrapporna utåt förgården.* ***252.*** *Pehrssonska huset (Kungsportsavenyn 1) ståtar med elegant svängda trappvingar.*

Wiensk Ringstrasse-arkitektur från 1870-talet – outförda och realiserade dylika projekt 20 år senare i Göteborgs parkkvarter: ***253-254.*** *Sträng fasadsymmetri, Ringstrasseområdet i Wien 1870-72.*
255-256. *Olika förslag till bekröning av hörnrisalit, Pehrssonska huset vid Kungsportsavenyn.*

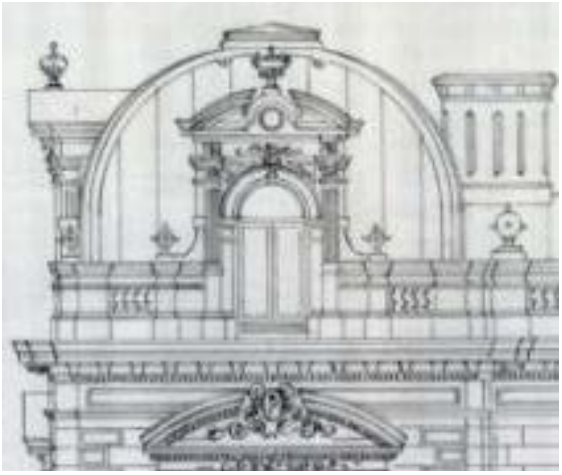

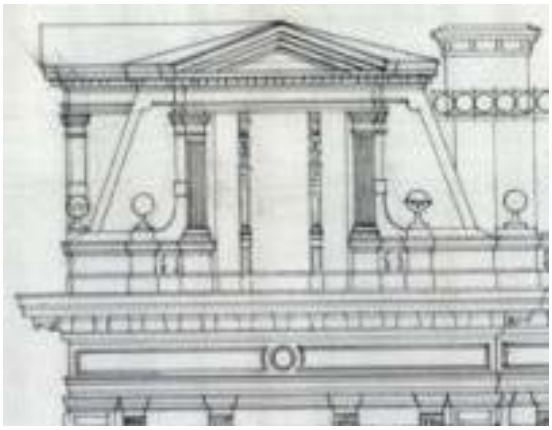

När det både i storlek och arkitektonisk utformning imponerande Abraham Pehrssons hus var under byggnad tog en annan byggherre vid avenyns södra del genom en spektakulär mansardvåning ett ytterligare steg i utvecklingen mot det fullt utbildade femvåningshuset i området (om den nya fasadgrupperingen vid avenyn, se nedan). Vid tiden för Pehrssonska husets färdigställande projekterades senhösten 1883 i det västra grannkvarteret, just på den tomt som vette mot Pehrssons, ännu ett hyreshus i fyra våningar. Östra hälften av detta kvarter, den tillgängliga delen av H. R. Monkhouse´s villatomt, hade nämligen i oktober köpts av brukspatron och godsägare C. Adelsköld, bror till den berömde järnvägsbyggaren och riksdagsmannen Claes Adelsköld. Han hade då under uppförande ett hörnhus på östsidan av Kungsportsavenyn och ville dra nytta även av det exklusiva parkläget. Den nya tomten vid Park-, Teater- och Storgatorna hade på begäran tillagts 5 fots bredd från Parkgatan att användas till prydliga fasadutsprång. Victor Adler, som 1875 utfört två godkända förslag till byggmästare Rapps parkkvarter, blev följaktligen ombedd att rita en anspråksfullt gestaltad byggnad med hörnrisaliter utspringande 5 fot från ursprunglig kvarterslinje. Redan i november ingavs förslaget till byggnadsnämnden, som gav sitt bifall. Med underbyggnaden och krönvåningen 11,5 men huvudvåningarna 12 fot höga hade Adelskölds hus ett enklare koncept än Pehrssons. Fasadgestaltningen skulle bli ett storartat verk, som det förefaller i cementputs. Flera drag av antikiserande modern wiensk renässans vid kejsarmetropolens berömda Ringstrasse utmärker Adlers ritningar: övervåningarnas pilasterställningar – båda huvudvåningarna förenade i kolossalordning vilande på den kvaderbandade underbyggnaden, den låga krönvåningens korta pilastrar stödjande huvudgesimsen, huvudentrén i förgården flankerad av atlanter bärande en balkong, samt övervåningarnas fasade burspråk utkragade från hörnrisaliternas båda sidor såsom i Hambergska huset. Adelsköld valde emellertid – troligen på grund av ekonomiska svårigheter vid avenyprojektets fullbordan – att inte inlåta sig på ännu ett krävande husprojekt och avstod således från att utnyttja byggnadslovet. Tomten sålde han i mars 1884 till grosshandlande Carl Wijk, som redan köpt granntomten av staden – på de sammanslagna tomterna lät Wijk uppföra en magnifik villa, den enda byggnad i parkkvarteren som genom funktionen av privatbostad har fyra helt olika fasader.[125]

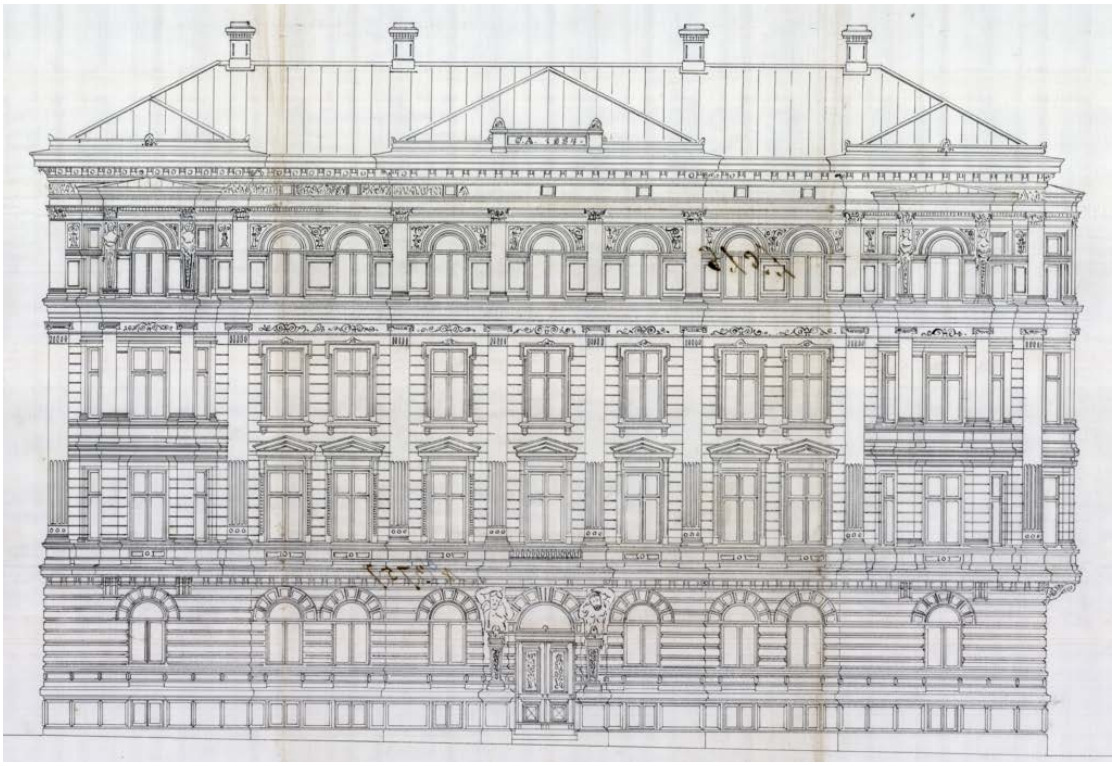

Godsägare C. Adelskölds ej realiserade bebyggande av den östra tomten i det andra parkkvarteret väster om Kungsportsavenyn. ***257.*** *Huvudfasad i förgården mot Teatergatan – fasaden kröns av byggherrens initialer ”C. A.” och årtalet 1884.* ***258.*** *Kvarterets läge mellan det Pehrssonska huset och Chalmers – planen gäller Carl Wijks palats sedan Adelsköld sålt tomten.* ***259-262.*** *Adelskölds hus skulle uppta så stor tomtyta att gården måste öppnas mot Storgatan.* ***263.*** *Fasad mot Parkgatan.*

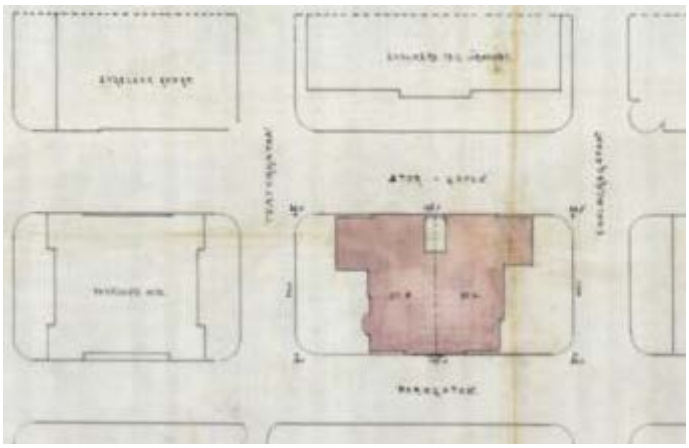

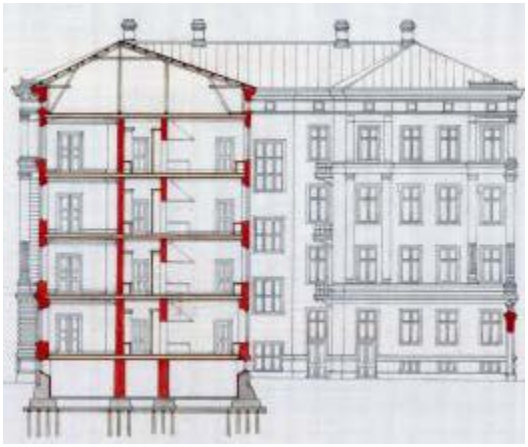

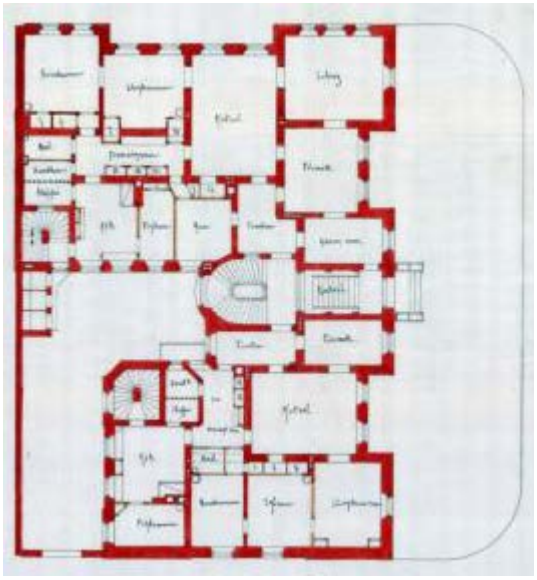

Modern fransk renässans – det attraktiva nya formspråket i 1870-talets byggande Göteborg

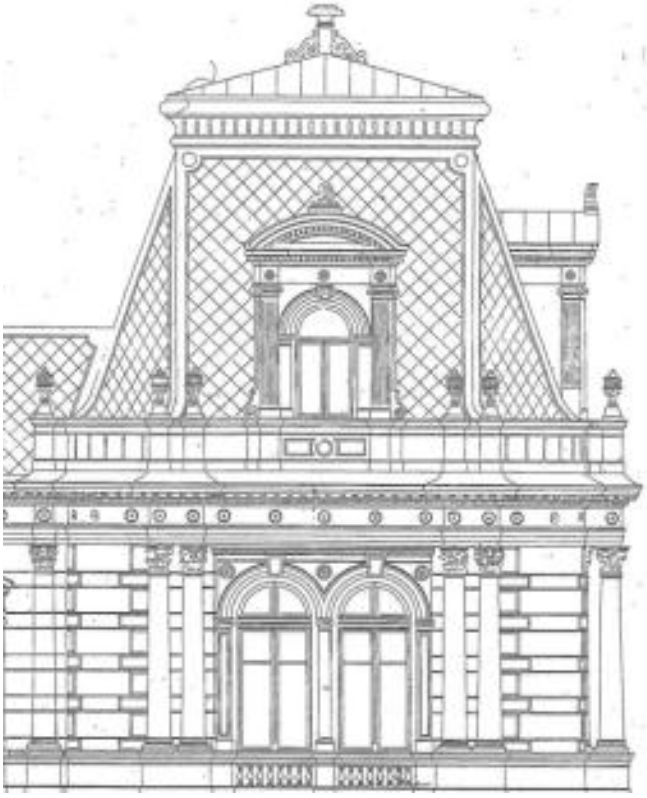

Den franska senrenässansens paviljongtak, ornerade med skiffer i fjällmönster, krönande gallerverk och från fasaden uppbyggda fönsterpartier (en typ av ”lukarner”) monumentaliserade bostadsarkitekturen i det nya Göteborg söder om Nya Allén under 1870- och 80-talen:
264. *Adrian Crispin Peterson: villa för Gabriel Heyman (1874).* ***265.*** *J. A. Westerberg: hyreshus för August Carlson och J. G. Malmsjö (1877-78).* ***266.*** *J. A. Westerberg: eget hyreshus (1875).*
267. *Victor Adler: hyreshus för P. J. Rapp (1875, ritning bearbetad av förf.) - Westerbergs hus rivna.*

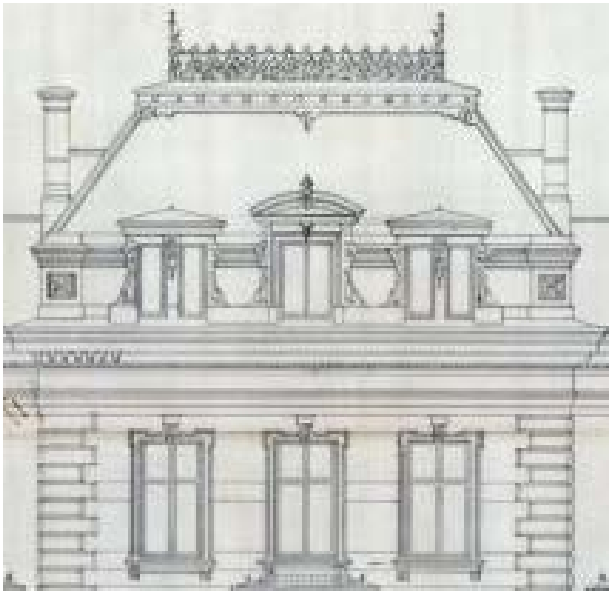

En av ”Kommitterade” i planarbetet 1861-63, August Kobb, var från 1850-talet ända till sin död 1901, 81 år gammal, en flitigt verksam kommunalman med särskilt varmt intresse för stadens förskönande genom parker och alléer (om Kungsparken se kap. I A – om Göteborgs promenadsystem, se *Gatan och promenaden* ovan). Han hade gjort sig känd som en oupphörligt driftig ivrare för ett utbyggt ”promenadsystem” förutom andra gestaltningsidéer där det gällde byggnader i parkmiljö eller som blickfång i gatuperspektiv. Som drivande i dylika sakfrågor under planering och genomförande av Göteborgs storstadsmässiga omdaning under 1800-talets slut har Kobb otvivelaktigt intagit en särställning bland inflytelserika kommunalmän med ett socialt patos där S. A. Hedlund var en centralgestalt. Kobb med sitt framsynta engagemang i Göteborgs förskönande med såväl planteringar som byggnader har knappast kunnat nöja sig med att passivt åse hur planvisionens högt ställda estetiska anspråk på den nya stadsbilden riskerade att omintetgöras av oförutsedda omständigheter i genomförandeskedet. Med tanke på Kobbs och Hedlunds medverkan i nedröstningen 1872 av ett förslag att parkkvarteren inte skulle behöva bebyggas till hela sin längd mot Storgatan – som redan nämnt naturligtvis motiverat av hänsyn till en ordnad stadsbild – ligger det nära till hands att man från detta håll tre år senare – på förekommen anledning och utanför protokollet – förelagt byggnadsnämnden att i samråd med drätselkammaren finna ett sätt att säkerställa en prydligare kvartersgestaltning mot Kungsparken. Stadsarkitekten Victor von Gegerfelt hade tillstyrkt ritningarna till ett byggnadsprojekt som höga vederbörande inte ville se förverkligat – han måste ha fått påpekat för sig den utomordentliga vikten av att parkkvarteren som det nya Göteborgs stadsfront mot promenadbältet och det inre stadsområdet fick en så fullvärdig arkitektonisk behandling som möjligt med storstadsmässig palatskaraktär. Här var det således inte gångbart med fasadbildningar som var praktiskt och estetiskt funktionella i normala bostadskvarter. Ambitionsnivån i planidén från 1863 omfattade en tilltalande stadsbild i tidsenligt utförande och förutsatte därför stor omsorg vid utformningen av det nya Göteborgs mest fashionabla kvarter vare sig det gällde Kungsportsavenyn eller Parkgatan. Den franska renässansens livliga 1600-talsarkitektur motsvarade väl 1870-talets tilltagande smak för anslående arkitektur.

Omständigheterna våren 1875 tyder på ett möjligt samband mellan parkkvarteren och Kungsportsavenyn – inklusive nyuppförda hus i avenyns omedelbara grannskap – beträffande den nya franska gestaltningen. Westerberg, som nyligen utlovat ett rejält ekonomiskt bidrag till avenyns förening med Nya Allén och därmed också den gamla staden inom vallgraven (se *Markåtkomst* kap. III A), hade ett uppenbart intresse av att medverka i den stilmässiga lösningen för parkkvarteren och samtidigt påvisa det orimliga i hushöjdens begränsning vid avenyn. Hans resoluta initiativ i syfte att få hindret för Kungsportsavenyns utläggning – en del av de till förgängelse dömda villorna med sina trädgårdar på sydsidan av stadens stora promenadstråk – undanröjt visar att han varit fullt beredd att ta även andra steg för att ekonomiskt och samtidigt till stadsbildens fördel gynna byggnadsverksamheten. Man anar att såväl Westerberg som andra intressenter framförde sina tankar om utvecklingen av byggnadssättet i Göteborgs nya stadsdelar på informella vägar som inte satt några direkta spår i bevarade handlingar. Att sådana kontakter verkligen togs under hand av privata intressenter bevisas av stadens utredningar och beslut angående breddning av vissa gator med det uttalade syftet att göra tomter i sämre lägen mer attraktiva och därigenom underlätta den privata byggnadsverksamheten till ömsesidig nytta för staden och byggnadsföretagsamheten.

När arkitekten J. A. Westerberg i september 1875 anhöll om byggnadsnämndens tillstånd att få ge en fransk barockartad resning åt det hus han hade under uppförande vid avenyn (det tidigare omtalade ”midtelparti” som myntade begreppet ”Franska kvarteret”) var avsikten att möjliggöra inredning av en fjärde våning. Samtidigt uppförde Krüger & Westerberg ett fyra våningar högt hus vid en parallellgata där den tillåtna byggnadshöjden var begränsad endast av gatans bredd därför att det i motsats till Kungsportsavenyn inte fanns några gatuträd att ta hänsyn till. Byggnadsnämnden godtog en 5 fot hög attika med över 10 fot (= 3 meter) höga stora fönsterpartier över den enligt regleringen 1872 tillåtna hushöjden – taklisten höll det föreskrivna största måttet 50 fot (= 15 meter) över mark. Vid stadens regleringsbeslut för 14:e roten 1876 släpptes höjden fri och Franska kvarterets fyra flankhus med sina drygt 3 meter höga torn- och fönsteruppbyggnader över taklisten – en totalhöjd av över 18 meter – uppfördes de närmast följande två åren (jfr bild ***195*** och ***200-202***).[126]

”Krügerska huset” – monumental gruppgestaltning i grannskapet av Kungsportsavenyn

Våren 1875 var ”franska kvarteret” ännu ett okänt begrepp – Kungsportsavenyn var endast utlagd längs Engelska kvarteret och tomtmarken mittemot låg i träda. Då byggmästare P. J. Rapp i mars fick sitt ovan avhandlade första byggnadslov för parkkvarteret på Hasselbladska ängen – fem hus i fyra våningar, 60 fot (= 18 meter) höga – hade redan byggmästaren A. Krüger och arkitekten J. A. Westerberg föregående vecka fått ritningar godkända till två sammanbyggda lika höga fyravåningshus i det nära avenyn belägna hörnet av Stor- och Chalmersgatorna. Denna byggnadshöjd var tillåten på hela hörntomtens sträcka även mot den 40 fot (= 12 meter) breda tvärgatan, men övriga hus måste vara 10 fot lägre. Långfasaden kom tack vare indragningen från Storgatan av Chalmersska Slöjdskolans byggnad i grannkvarteret till synes i Storgatans perspektiv när man nalkades från avenyn. De tilltänkta byggnadernas arkitektoniskt samordnade fasader till utseende av en större, symmetriskt hållen byggnad mot Chalmersgatan prioriterade byggnadsnämnden högre än begränsningen av mellanhusens höjd mot den smala gatan till 50 fot (= 15 meter) och medgav undantag från byggnadsordningen ”då störandet af symmetrien i denna facad måste medföra vanprydnad”.[127] Eftersom brandmuren mellan de två byggnaderna var kamouflerad av fasadputsen fick komplexet heta ”Krügerska huset”. Illusionen skapades av ett mittparti i form av en bred risalit med tre portvalv varav ett avsett som blindering med enbart estetisk funktion. Genom såväl bottenvåningens rusticering som takgesimsens profil, stilistiskt stämda med det nybyggda Engelska kvarteret vid Kungsportsavenyn, åstadkom här Krüger och Westerberg med denna högre fasad en personlig arkitektonisk samstämmighet mellan de två byggnadsgrupperna.

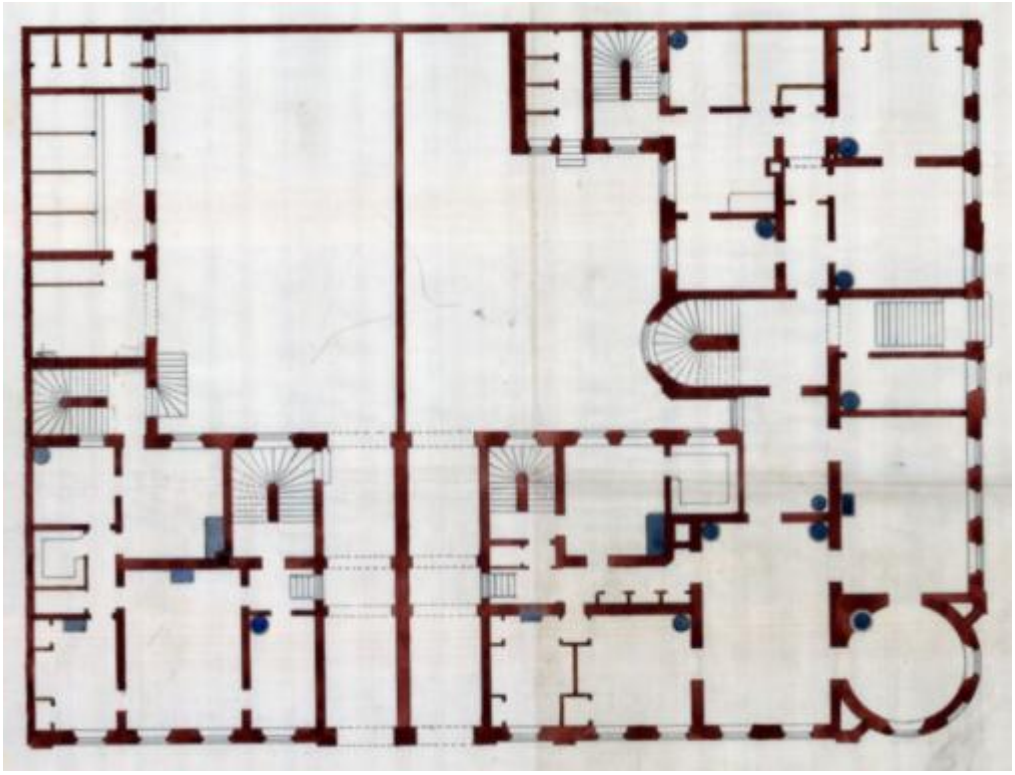

268-269. *”Krügerska huset” i hörnet av Stor- och Chalmersgatorna, två sammanbyggda hus ritade av J. A. Westerberg för firmakompanjonen byggmästare August Krüger. Asymmetrin i planindelningen mot Chalmersgatan har trollats bort i fasadgestaltningens centralmotiv med tre fönsteraxlar (detta*

flankeras av fyra dito med det runda hörnpartiet ”utanför” fasadsymmetrin) – mittrisalitens två portar kompletterades nämligen med ett fingerat tredje portparti (det högra) vars överljusfönster hör till ett bostadsrum. Brandmuren mellan husen på denna dubbeltomt är placerad mellan de två portgångarna men dold bakom pilastrar och annan putsornering. ***270.*** *Den symmetriska långfasaden från Storgatan.*

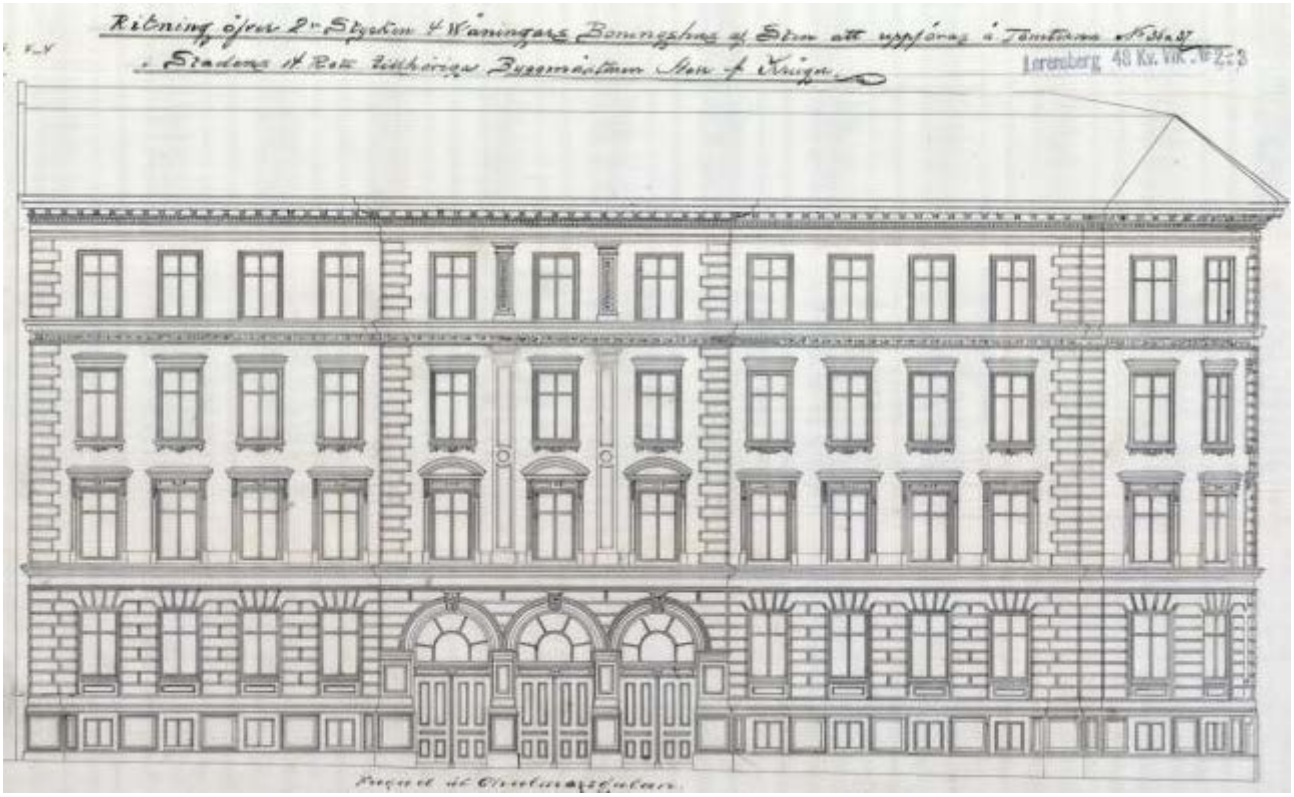

271. *Den franska renässansen i 1870- och 80-talens tillämpning vid det nya Göteborgs stora allégator av stadens då mest respekterade och dynamiska arkitekter: t.v. Kungsportsavenyn 14-Vasagatan 56 i ”Franska kvarteret” (Johan August Westerberg), t.h. Kungsportsavenyn 16-Vasagatan 43 i det kvarter som folkhumorn döpte till ”Adrianopel” (Adrian Crispin Peterson).*

“Adrianopel” – den större skalans moderna renässansprakt i puts triumferar

Den vision som Göteborgs Byggnads AB haft för sitt kvarter vid Stora Allégatan på Hasselbladska ängen blev som tidigare berättats aldrig genomförd, men bolagets byggmästare och arkitekt startade tillsammans ett nytt företag som snabbt blev en betydande aktör på byggmarknaden i Göteborg. Med en än ambitiösare storstadsvision vid Kungsportsavenyn var de två driftiga delägarna beredda att i spåren av J. A. Westerbergs ”Franska kvarteret” fortsätta gatans stilfulla utbyggnad, men med större hyreshus.

Byggmästare Nils Anderssons arkitektkompanjon Adrian Peterson hade ståtliga visioner för det fortsatta bostadsbyggandet vid Kungsportsavenyn, vilken allmänt förväntades bli stadens mest praktfulla gata. ***272.*** *Skiss till kvarteret som firman ville bebygga (nr 16-22) – Vasagatan t.v. med en skymt av Franska kvarterets hörn (nr 14).* ***273.*** *Den skissade visionen överförd till akvarellerad ritning 1882 avseende hörnhuset på nr 16, den tomt som N. Andersson & Co. köpte året därpå.*

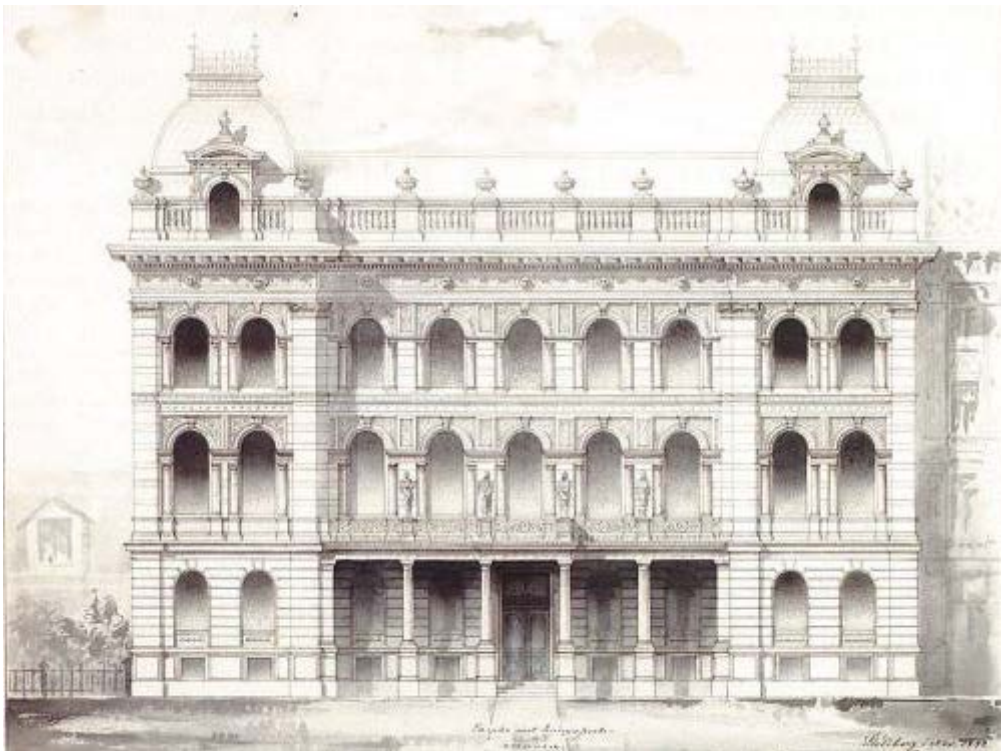

Franska kvarteret under adresserna Kungsportsavenyn 3-14 hade mot 1870-talets slut anvisat den nya arkitektoniska riktningen vid stadens förnämsta gata – som ovan anförts var troligen detta till viss del en direkt följd av den som ett arkitektoniskt mästerverk av Adrian Peterson hyllade Heymanska villans inflytande. Som det första kontinentalt storstilade verket vid avenyn fick Franska kvarteret i följande decennium på samma sida av gatan en efterföljare i betydligt förhöjd skala och med ännu praktfullare arkitektur. Byggmästarfirman N. Andersson & Co. med byggmästare Nils Andersson och arkitekt Adrian Peterson som ägare köpte nämligen åren 1880-83 hela kvarteret söder om Stora Allégatan med fyra genomgående tomter mellan avenyn och den parallella bakgatan, vilken uppkallats efter det ärevördiga förlustelsestället Lorensberg. Den sist förvärvade norra hörntomten såldes i juni 1883 av pianofabrikören J. G. Malmsjö som kommit i besittning av denna genom markbyte med staden – detta skulle göra det möjligt att dra fram Vasagatans södra körbana till Södra Vägen varigenom fler tomter skulle kunna säljas och bebyggas.[128] På de exklusiva adresserna Kungsportsavenyn 16-22 förefaller man – att döma av ritningar till outförda byggnader på hörntomterna – ha tänkt sig att flankera två identiska fyravåningshus med trevånings hörnhus i samma höjd, således avsevärt större takhöjder än i Franska kvarteret. Med början 1881 (nr 22) och fram till 1884 (nr 16) uppförde firman i stället samtliga byggnader i fyra våningar, vilket tyder på att man såg med tillförsikt på hyresmarknaden för exklusiva bostadsvåningar. För hörnhuset mot Kristinelundsgatan (nr 22) fanns redan en intressent på hand – den judiske grosshandlanden J. M. Schlesinger köpte 1882 den nybyggda fastigheten medan firmans delägare behöll varsin fastighet mellan hörnhusen (ägare Adrian Peterson till nr 18 och Nils Andersson till nr 20).

För ritningarna svarade Adrian Peterson, arkitekten på modet som ingått partnerskap med Nils Andersson sedan Göteborgs Byggnads AB avbrutit sitt projekt vid Stora Allégatan och lämnat spelrum för andra aktörer. Förhindrad att förverkliga sin och bolagets stolta vision mot den nyanlagda esplanaden, men efter att ha medverkat i Franska kvarteret, fick Peterson genom det nya bolagets köp av ett helt kvarter på samma sida av avenyn tillfälle att på den nya platsen fullborda sin storstadsmässiga idé. Den magnifika husrad som här restes benämndes i var mans mun ”Adrianopel” – det är betecknande att samtiden folkhumoristiskt döpte kvarteret med anspelning på arkitektens monumentala ambitioner. Resultatet av delägarnas ekonomiska överväganden visar också att man i spåren av det ekonomiska misslyckandet på Hasselbladska ängen funnit en framgångsrik affärsidé som medgav både byggmästare och arkitekt ett ståndsmässigt boende i egen hyresfastighet vid den gata som lovade att bli Göteborgs ståtligaste.

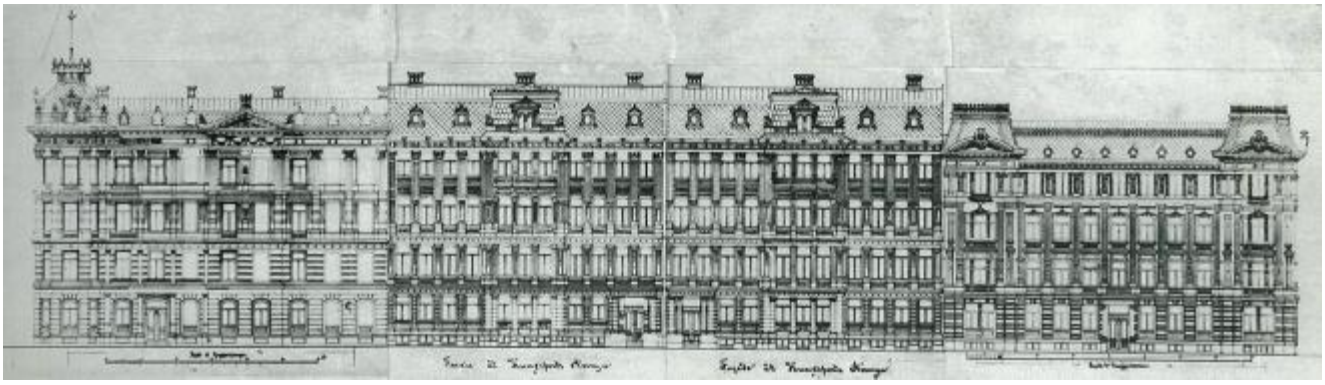

274. *Arkitekten A. C. Peterson ritade firmans kvarter, till skillnad från Westerbergs ”franska” med asymmetriska hörnhus flankerande två spegelvända tvillinghus som bildar ett symmetriskt mittparti.*

275-276. *Genom arkitekterna J. A. Westerberg och Adrian Peterson formades 1875-84 två kvarter på östra sidan av Kungsportsavenyn med putsfasader i modern fransk renässans – förgårdsstaketen av järn eller cement, tak och torn täckta av zinkplåt eller skiffer, spiror och gallerverk av järn eller zink. ”Franska kvarteret” t.v. i tre våningar med jämn takfotslinje bruten av symmetriskt grupperade fasaduppbyggnader – det breda mittpartiet var länge i arkitektens ägo. ”Adrianopel” t.h. i fyra våningar med trappande hushöjd vid sidorna av mittpartiets tvillinghus (nr 18 och 20) – dessa ägdes många år av kvarterets byggherrar, arkitekt A. C. Peterson och byggmästare Nils Andersson.*

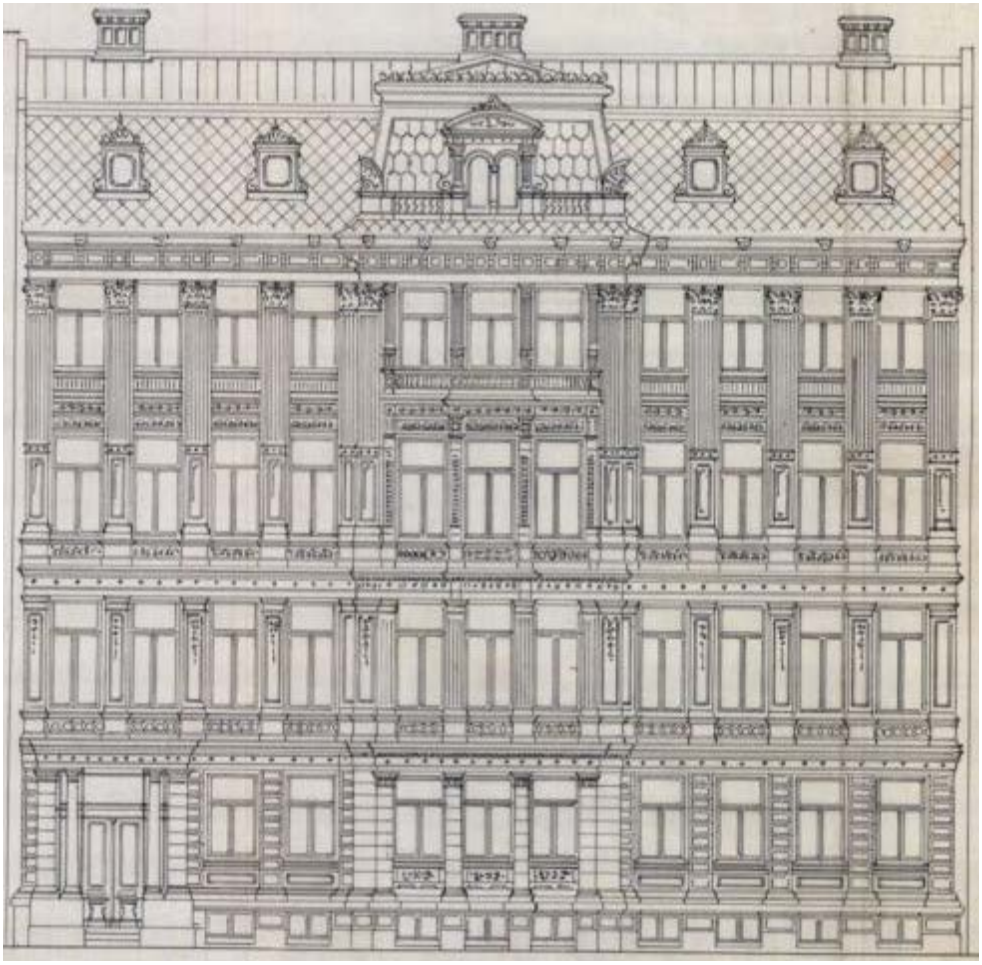

277-278. *Adrian Peterson 1882: Tvillinghuset Kungsportsavenyn 20 / Lorensbergsgatan 5.*

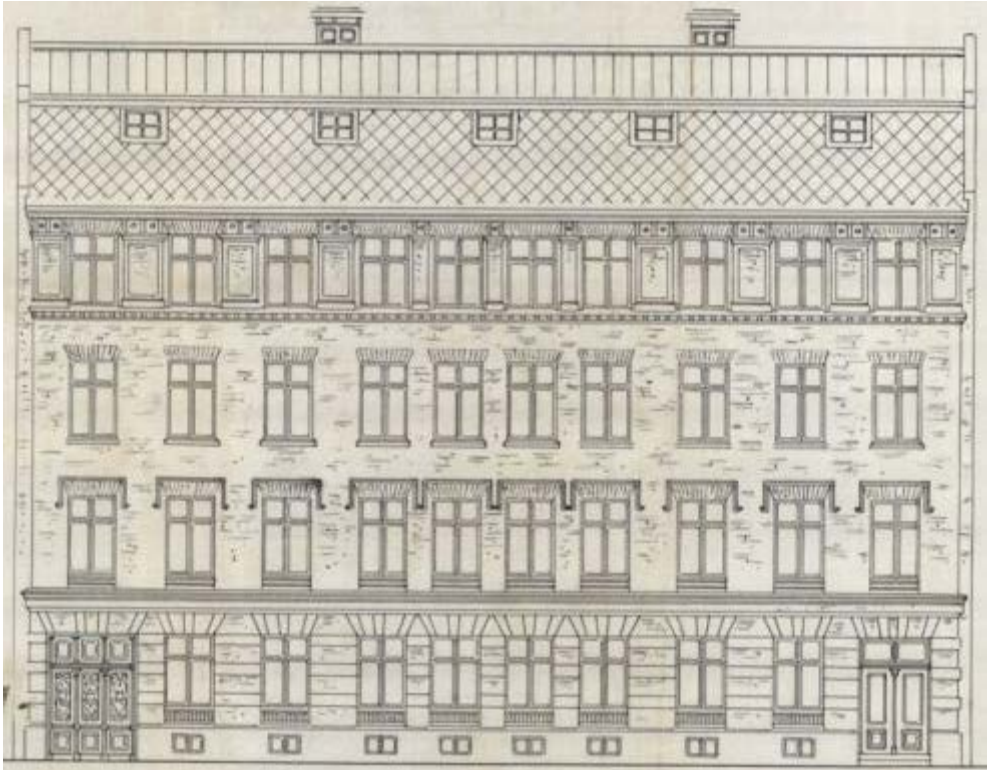

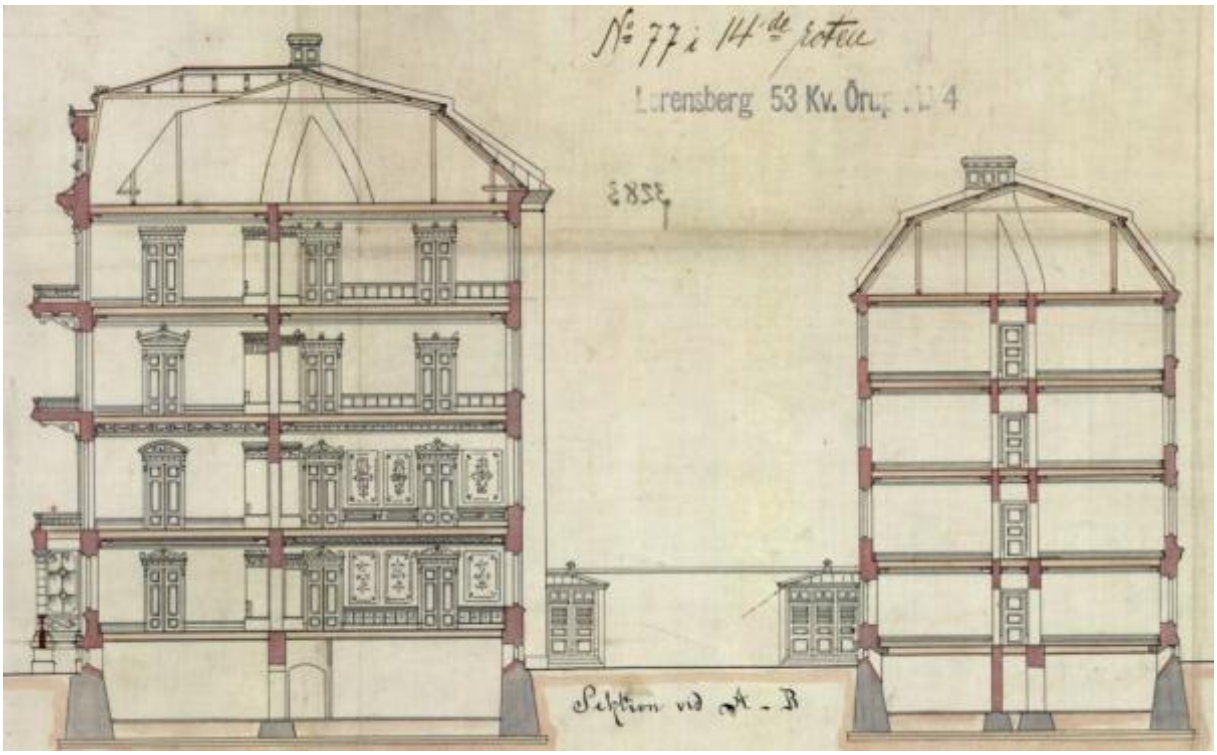

279. *Tvillinghusen 18-20: exklusiva våningar mot avenyn, enklare vid bakgatan, pigdass på gården.*
280-281. *Adrian Peterson 1880: Kungsportsavenyn 22 ritades först i tre våningar, samma år i fyra.*

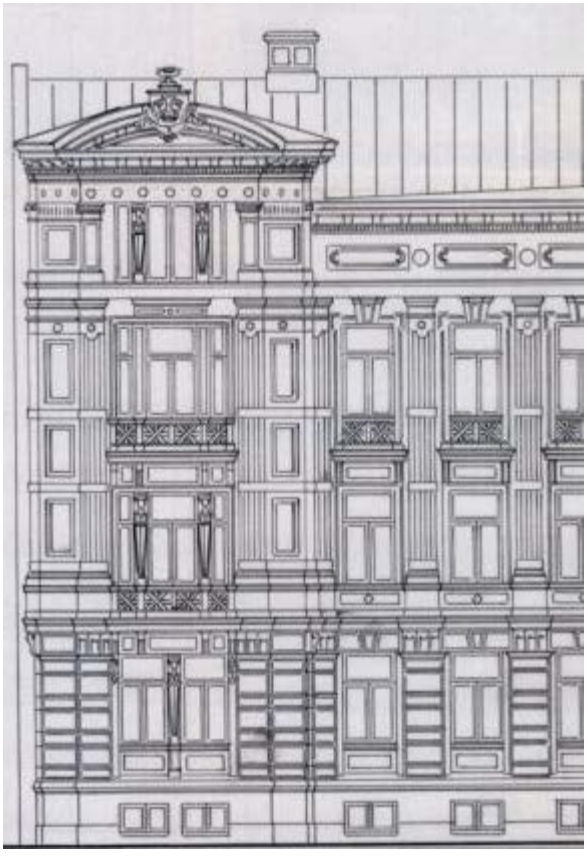

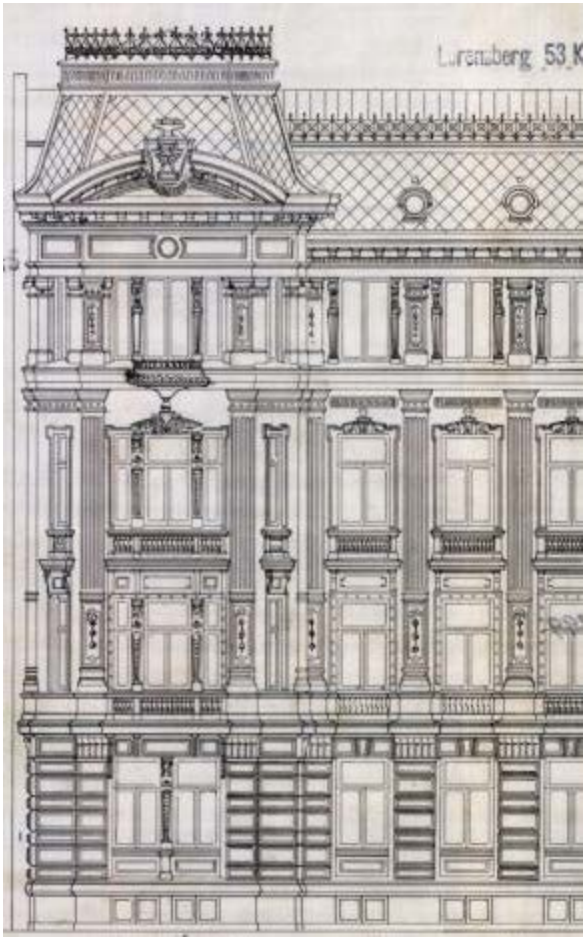

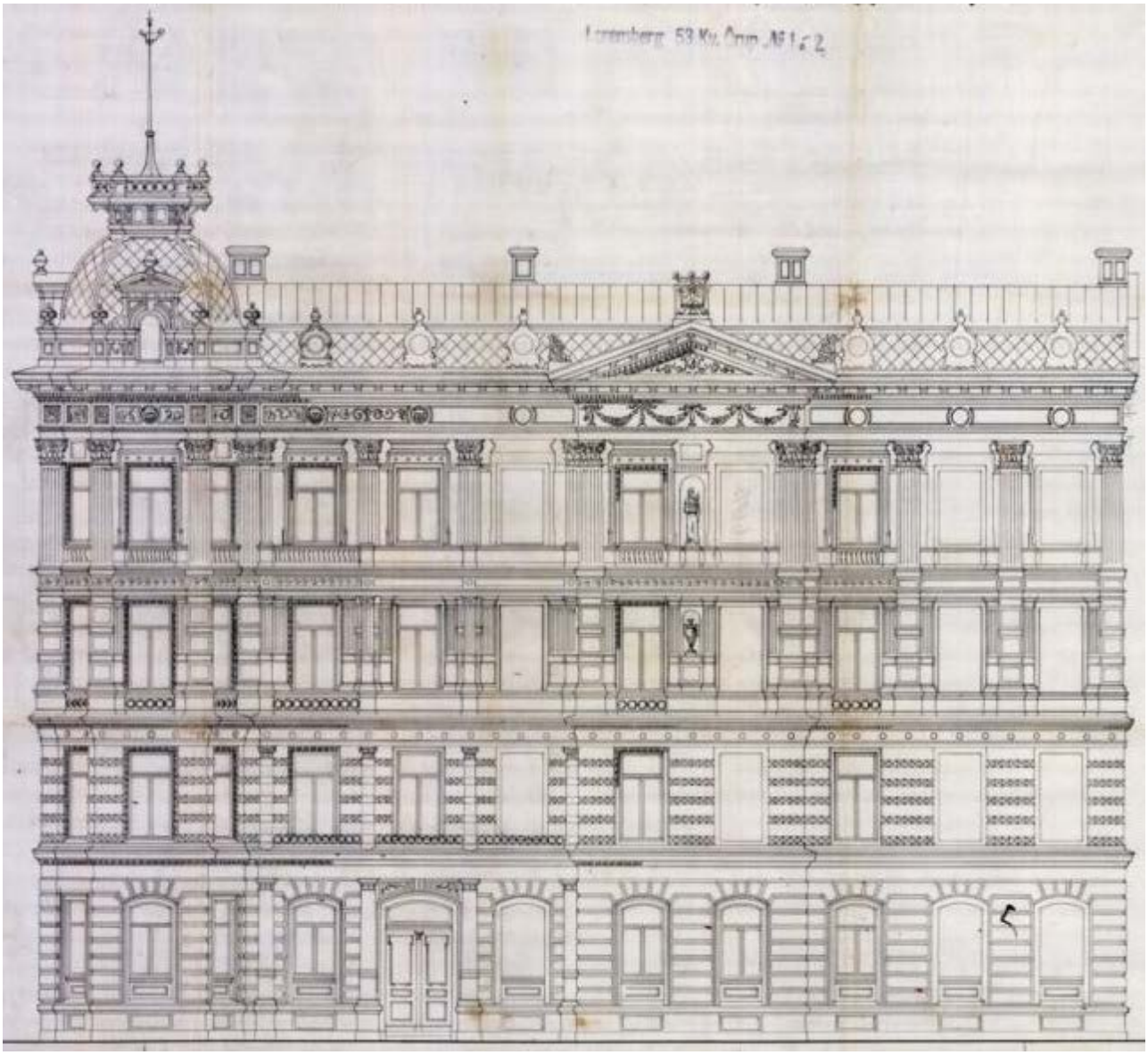

282. *Adrian Peterson 1883: Kungsportsavenyn 16 i hörnet av Vasagatan, slutetappen i N. Andersson & Co:s stora projekt vid stadens praktgata, blev den högsta byggnaden i Adrianopels ståtliga husrad.*
283. *Bebyggda tomter öster om Kungsportsavenyn 1888 mellan Nya Allén och Kristinelundsgatan – Vasagatan är genom Malmsjös pianofabrik till större delen avstängd från det planerade utloppet i det stora huvudstråket längs Gamla Allén och genom byggnadsfirman N. Andersson & Co. har Malmsjö avträtt gatumark så att södra körbanan kunnat förena avenyn med Södra Vägen.*

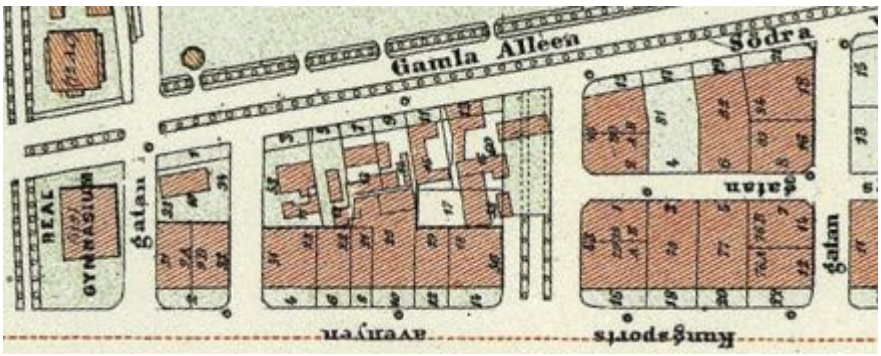

Adrian Peterson hade utformat fasaderna mot avenyn och tvärgatorna i modifierad symmetri, då till skillnad från Engelska och Franska kvarteret hörnhusen var olika. Orneringen gav dessa fasader ett uttryck av överdådig fransk nyrenässans i cementputs med kraftigt utspringande breda fasadpartier i förträdgårdarna som kantade avenyn och sedvanliga tunna risaliter i gatulinjen på övriga sidor. Tomternas bakre byggnader mot den smala Lorensbergsgatan hade samma våningsantal men lägre höjd och fasaderna utförda i rohbau. I motsats till de i alla avseenden måttfullare huvudfasaderna i Franska kvarteret, där sirliga järnstaket avgränsade välansade ”terrassplanteringar” från Kungsportsavenyn, omgärdades Adrianopels planteringar eller ”parterrer” av cementbalustrader som i materialkaraktär och utformning samspelade arkitektoniskt med de rikt ornerade fasaderna. De representativa huvudingångarna vändes liksom i Engelska och Franska kvarteren mot avenyns förträdgårdar men gårdsingångarna mot den parallella bakgatan. De fyra huvudbyggnaderna hade lägenheter i ett plan som beträffande takhöjd (11-12,5 fot) och rumsfilernas längd låg i paritet med parkkvarteren. Lägenheterna mot Lorensbergsgatan hade lägre rumshöjder (9,5 à 10 fot), färre rum och enklare standard.

Genom den större byggnadsvolymens gruppering och en ornering av i landet dittills knappast skådad detaljrikedom åstadkom Adrian Peterson en monumental verkan som överträffade det inte bara lägre utan också i formerna mer modesta och stilenligt lekfulla Franska kvarteret. I likhet med detta kvarter markerade Peterson hörnen med kraftiga tornpartier, men gav nu dessa sexkantig form. Hörnhusen fick något olika höjd med det resligaste i korsningen av den breda esplanaden, år 1882 omdöpt till Vasagatan, och horisontellt avvikande fasadindelning samt livligare takhuvar av olika form – från Franska kvarteret överfördes de krönande segmentgavlarna och tryckta tornhuvarna till nr 22, hörnhuset vid Kristinelundsgatan. Särskilt storslaget gestaltades det norra hörnhuset nr 16 med sin högre fasad, där en stor loggia utbyggdes mot avenyn mellan risaliten och hörntornet med sin kupol. Kvarterets dominerande mittparti bildades av mellantomternas tvillinghus med breda kraftiga tornutsprång, krönta av paviljongtak liknande Franska kvarteret och Heymanska villan – liksom även det tidigare beskrivna byggmästare Rapps parkkvarter, ritat av Victor Adler – samt prydda av balkonger med genombrutna räcken. Den mot avenyn slösande rika orneringen av fasader och mansardtak med deras olika tornformer bildar en orgie i byggnadsindustrins konstprodukter, gjutna i cement och drivna i zink. Till de verksamma delarna i den välorganiserade fasadarkitekturens starka tektoniska expressivitet hör arkitektens favoritmotiv bl.a. från Hasselbladska ängen – det genomgående pilastermotivet, gärna i kolossalordning, och gavel- eller segmentformade frontoner som fasadkrön.

Över 1880-talets ”palatsgata” har en samtida skribent gjort följande betraktelse:[129]

> Med undantag af det s.k. engelska kvarteret […] bilda dess byggnader kvartervis ett symmetriskt helt af storslagen verkan. […] Första priset tages dock måhända af N:o 18 & 20, byggda i effektfull fransk renässansstil med en fasad, å hvilken de tätt vid hvarandra sittande med speglande glas försedda fönstren åtskiljas af en myckenhet pilastrar, medaljonger, guirlander, karyatider o.s.v., allt på det behagligaste smekande ögat och vittnande om den genialitet, som leder arkitekten Adrian Petersons ritstift /anm.: med ”karyatider”, kvinnofigurer i den grekiska antikens arkitektur, menas här i själva verket balkongernas maskulina ”atlanter”.

Av de ursprungliga byggnadsverk som återstår vid avenyn efter decenniers omfattande stadsförnyelse har Adrian Petersons praktfulla husrad blivit mest uppmärksammad. Kvarterets helhet mot Kungsportsavenyn kunde bevaras till eftervärlden genom stadsarkitektens ingripande 1967 mot planerad rivning av nr 18. Förträdgårdarna, som var mycket karaktäristiska för Kungsportsavenyn, präglade denna under dess storhetstid som bostadsgata. Före butiksvåningarnas epok som inleddes på 1930-talet var de intakta men försvann gradvis, de flesta genom nybyggnadsprojekt på 1960- och 70-talen.

Den nya ringboulevardens pärlband av offentliga byggnader: ”rohbau” i monumental renässansarkitektur

Esplanadstråket Stora Allégatans institutioner i monumental gestaltning

Offentliga byggnader av så stort format att ett kvarter helt eller till större delen måste tas i anspråk behövde tillräckligt utrymme för ett ”fritt” läge, d.v.s. med minst tre fasader mer eller mindre indragna från gatulinjen. Förutom tomtens form, det strategiska läget i stadsdelen och i relation till gator av olika typer – faktorer som påverkade markvärdet – var grundens beskaffenhet bestämmande vid byggnadens placering. Byggnadens betydelse för stadsbildens värdighet, en del av den estetiska aspekten, krävde en symmetrisk huvudfasad åt den förnämsta gatan på ett avstånd från gatulinjen som var så arkitektoniskt fördelaktigt som möjligt. De estetiska ambitionerna kunde få vika för andra avgörande omständigheter, men ibland sammanföll de praktiska fördelarna med estetiken.

Chalmersska Slöjdskolan var först att få plats upplåten i ett kvarter nära Kungsportsavenyn avsett för två institutioner, varför huvudbyggnaden kunde placeras väl indragen från Storgatan – flyglarna förlades däremot i gränsen mot tvärgatorna. När Slöjdföreningens skola några år senare fick sin plats på den lediga mindre tomten i kvarteret måste byggnaden läggas strax innanför kvartersgränsen mot Stora Allégatan med hänsyn till behovet av en inre gårdsplan.

Beträffande reallläroverket blev förhållandet det motsatta då ett stort kvarter söder om Stora Allégatans västra del, det mellersta av tre med osålda tomter, upplåts till skolan – denna areal var nödvändig för både skolbyggnaden och en tillräckligt stor lekgård. Byggnaden måste av grundläggningstekniska skäl placeras på den fastare marken i södra delen av det upplåtna kvarteret och resten utgöra gårdsplan. Den långt indragna huvudfasaden, som sträckte sig över kvarterets hela bredd, kom därigenom att utgöra en monumental anblick från Vasagatan sedan den fått en inramning genom bebyggandet av omgivande kvarter. År 1912 ökades monumentaleffekten genom påbyggnad med hög takvåning och tillbyggnad med två flyglar.

På Betlehemskyrkans tomt, upptagande nästan ett halvt kvarter, förlades byggnaden i linje med huvudgatan men indragen från tvärgatorna så att planterade förplatser bildades och gav större rymd omkring byggnaden.

De fem spridda kvarter mellan Parkgatan och villaområdet ovanför Engelbrektsgatan, vilka helt eller delvis upplåts till institutioner med fritt liggande byggnader, valdes av staden för ändamålet främst av praktiska och ekonomiska skäl, men tydligtvis även på grund av den för tiden karaktäristiska estetiska hänsynen till gatubilden. Lokaliseringarna var gjorda med utgångspunkt från dels fördelen av närliggande huvudgator och dels den dragningskraft offentliga byggnader skulle utöva på intressenter av bostadsbyggande i grannkvarteren. Staden har uppenbarligen även månat om att de för bostadshus mest begärliga tomtlägena vid radiellt från staden löpande huvudgator skulle vara till försäljning åt intressenter – kvarterens långsidor mot dessa gator innebar ett större antal tomter som kunde ge staden bästa möjliga ekonomiska utdelning. Samtidigt måste man ha beaktat den arkitektoniska fördelen med att ett prydligt bebyggande utefter dessa gator med långa rader sammanhängande hus på båda sidor

inte hindrades eller störes genom undantagande av öppna institutionskvarter. Institutioner med sådana utrymmesbehov placerades nämligen främst i kvarter med kortsidorna utefter Vasagatan – alltid parvis mittemot varandra – men strax innanför bostadskvarteren längs Kungsportsavenyn respektive Viktoriagatan. Ett undantag var flickläroverket vid sistnämnda gata, där skolkvarteret anslöt till Tjänstemannaföreningens villaområde och hade reserverats för skoländamål redan vid regleringen 1878. Genom att byggnaden år 1888 fick ett maximalt indraget läge från huvudgatan lämnades sikten i gatuperspektivet öppen mot det bakom skoltomten liggande villakvarteret.

Chalmers och Slöjdföreningen

284-285. *Chalmersska Slöjdskolan mot Storgatan, uppförd i rohbau 1867-69 och påbyggd 1887 med en tredje våning då skolan ändrat namn till Chalmersska Institutet.*

I andra kvarteret väster om avenyn, mellan Storgatan i norr och Stora Allégatan i söder (”Gamla Chalmers”, nuvarande Valands målarskola), upplät stadsfullmäktige 1867 större delen av kvarteret, 14:e roten 30, till Chalmersska Slöjdskolan (om Chalmers´ byggnadsfråga se *Markåtkomst till stadens fria disposition* i kap. III A). Staden räknade från början med att en närstående institution skulle beredas plats i kvarterets södra del, varför magistratens upplåtelsevillkor för Chalmers innebar att skolan inte kunde motsätta sig bebyggelse för annat ändamål på den angränsande tomten nr 31.[130] Stadsfullmäktige beslöt 1872 att upplåta denna tomt till ”Renströms Tekniska Skola” för medel ur Sven Renströms donation, men beslutet visade sig gälla Slöjdföreningens Skola.[131] Vid placeringen på tomten hade Chalmers´ huvudbyggnad indragits 30 fot (= 9 meter) från Storgatan med gavlarna indragna 10 fot (= 3 meter) från sidogatorna samt två flyglar i kvarterslinjen mot dessa gator. Slöjdföreningens byggnad placerades emellertid med den utspringande mittrisaliten i kvarterslinjen mot Stora Allégatan och gavlarna indragna 30 fot (= 9 meter) från de flankerande gatorna, vilket gjorde tillbyggnad möjlig åt båda håll men inte mot gården.

Båda byggnaderna uppfördes i en omisskännlig institutionsarkitektur med fasader i traditionellt gult tegel och enkla orneringar av cement – arkitekt var Victor von Gegerfelt, 1872 utnämnd till stadsarkitekt efter H. J. Strömberg. År 1886-87 lät Gegerfelt sin adept, den unge Hans Hedlund, rita skolhusens tredje våning i samma stil och material – påbyggnaden blev i båda fallen en galleriartad ”krönande dominant” genom kopplade smala fönster. Senare tillbyggnader – av monumental karaktär i Slöjdföreningens gamla byggnad – har gjort att båda huvudbyggnadernas gavelfasader med ett undantag kommit att ligga i gatulinjen.

286. *Sven Renströms Tekniska Skola – Slöjdföreningens Skola – uppfördes i rohbau mot Vasagatan 1872 (arkitekt V. v. Gegerfelt) och påbyggdes 1886 till tre våningar (arkitekt Victor Adler).*
287. *Byggnaden övertogs efter 30 år av Chalmers, som byggde till med flyglarna 1901 och 1911.*

Betlehemskyrkan

År 1877, då raden av grannhus till Heymanska villan var under uppförande längs Stora Allégatans norra sida, fick Evangelisk-Lutherska Missionsföreningen på stadsarkitekt von Gegerfelts inrådan till reducerat pris köpa fem tomter i det andra kvarteret öster om Öfra Magasinsgatan. Stadens villkor var att de sammanslagna tomterna 13:e roten 57-61, upptagande hela kvarterets bredd mot Stora Allégatan och utgörande nära hälften av kvarterets yta, ”skola bebyggas med ett fritt liggande stenhus på sådant sätt, som, med afseende å platsens framstående läge och det uppgifna ändamålet för dess inköpande, byggnadsnämnden kan finna skäligt godkänna”.[132]

Sedan ritningar av Axel Kumlien till en byggnad i klassicerande stil med putsade fasader förkastats av föreningen fick den i församlingen engagerade arkitektkollegan J. A. Westerberg överta uppdraget. Dennes uppmaning att av praktiska och ekonomiska skäl till fasaderna använda traditionell ”gulsten”, s.k. flensburgertegel, vann föreningens gillande. Westerbergs olika förslag till tornformer under projekteringen 1878 väckte dock motstånd i föreningen, samtidigt brottades han både med kritik från stadsarkitekten över flera olika skissförslag och med församlingens ekonomiska kris på grund av fördyrad grundläggning.[133]

Missionsföreningen ansökte hösten 1878 om byggnadslov för en fritt liggande kyrkobyggnad i kvarterslinjen mot Stora Allégatan men långt indragen från sidogatorna och granntomterna. ”Betlehemskyrkan” skulle bli stadens största samlingslokal och uppföras i två våningar med hög taklanternin och kupoler över tornartade hörnrisaliter. Som fri församling utanför statskyrkan ville man undvika konventionell kyrkoarkitektur med högt torn och valt former med association till fornkristen stil och en anstrykning av renässans. Denna ansökan blev avslagen sedan stadsarkitekten anmärkt bl.a. att ”byggnaden företedde en sammansättning af olika styldelar med oklara proportioner”, dess yttre beroende på den inre lokalfördelningen och valet av material och konstruktion. Byggnadsnämnden ansåg att utseendet inte var nog värdigt med hänsyn till ändamålet och det framstående läget.[134]

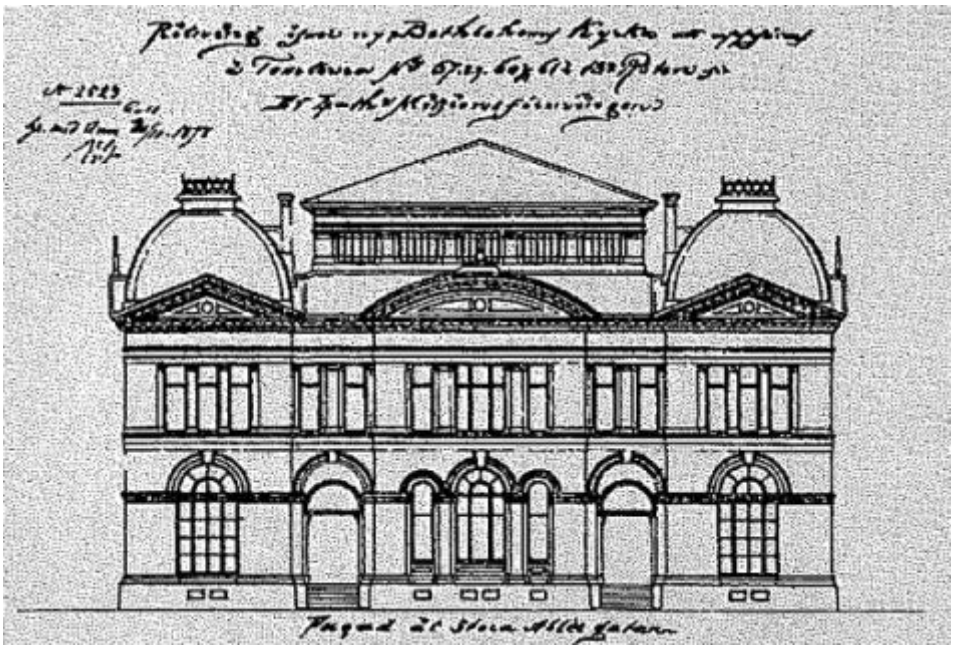

288-289. *Betlehemskyrkans arkitektur var en het potatis. Missionsföreningens ritningar 1878 till kyrkobyggnad vid Stora Allégatan underkändes av stadsarkitekten, som 1879 avstyrkte även de nya ritningarna och fick stöd av en ledamot i byggnadsnämnden – majoriteten gav emellertid sitt bifall.*

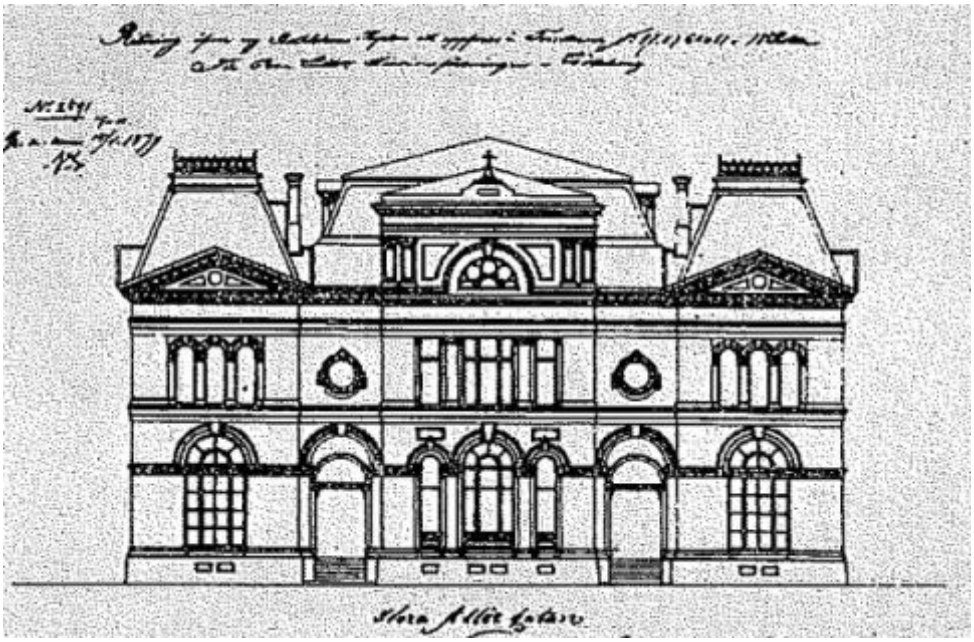

Efter ytterligare motgång hos stadsarkitekten och påföljande uppvaktning hos landshövding Albert Ehrensvärd omarbetade Westerberg grundligt fasadens övre del med betoning av mittparti och hörnrisaliter genom fönstergruppering, lägre diskretare tak mellan skifferklädda och gallerkrönta franska barocktorn i likhet med den närbelägna Heymanska villan. Det ändrade förslaget godkändes i förväg av några ledamöter i byggnadsnämnden, tydligen över huvudet på stadsarkitekten – uppvaktningen av landshövdingen hade tydligen givit resultat. När ärendet kom upp i mars 1879 blev det bordlagt för begrundan av sökandens åsikt att med stadens byggnadsvillkor ”icke bör förstås att byggnaden skulle erhålla ett i arkitektoniskt hänseende framstående yttre utan endast att byggnadsnämnden borde tillse att byggnaden

blefve till konstruktionen riktig och för platsen ej vanprydlig”.[135] Möjligen delade man denna uppfattning med landshövdingen. Stadsarkitekten vidhöll sin tidigare avslagsmotivering även för de nya ritningarna och när nämnden en månad senare biföll förslaget instämde rådman Melin i von Gegerfelts anmärkning med tillägget att ”de…nu företedda ritningarna…icke syntes innefatta några väsendtliga förbättringar…” .[136] Invändningarna hade inte fått majoritetens stöd. Missionsföreningen anförtrodde arkitekt J. A. Westerberg kyrkans uppförande och på dagen två och ett halvt år efter byggnadslovet åhörde 4 786 besökare Westerbergs invigningstal.[137]

Byggnadens stora indragning från tvärgatorna, 45 fot (= 13,5 meter) vid de kraftigt utspringande hörntornen, utnyttjades som planteringar. Härigenom blev kyrkan flankerad av rymliga förplatser som förskönade stadsbilden. Flera år framåt låg Betlehemskyrkan ensam i kvarteret, en solitär av imponerande dimensioner behärskande terrängen kring Flygarns Haga i norr och öster. Den solemna arkitekturen i rohbau med putsorneringar, omgiven av prydliga planteringar i den luftiga öppningen mellan vanliga byggnadskvarter kom att innebära ett särskilt attraktionsvärde för de bostadshus som uppfördes mittför Betlehemskyrkan. De båda angränsande fastigheterna åt norr fick enligt stadens köpeavtal med Missionsföreningen uppföras med fönsterförsedda fasader i tomtgränsen åt kyrkan. Av dessa var Mathilda Halls skola vid Karl Gustavsgatan utförd i rohbau med samma gultegel som kyrkan – gaveln åt kyrkans plantering dominerades av ett romanskt fönster genom andra och tredje våningen. Likaså fick grannkvarterens flankerande hörnfastigheter sina huvudentréer och inkörsportar anordnade mittemot Betlehemskyrkans planterade förplatser i stället för åt den vackra allégatan – således blev båda hörnhusens fasader åt esplanadstråket helt utan portar.

290-291. *Betlehemskyrkan, ritad av J. A. Westerberg med romanska fasader i rohbau och den franska renässansens paviljongtak blev en udda skapelse i den mondäna stadsbilden vid Vasagatan. Stadsarkitektens åsikt att arkitekturen inte var platsen tillräckligt värdig hindrade inte att denna*

kyrkobyggnad inom några år fick en prydlig omgivning, i synnerhet genom de flankerande gathörnens värdiga bostadshus av högt respekterade arkitekter – J. E. Leos t.v. 1880, Ernst Krügers t.h. 1887.

Reallläroverket

Göteborgs Högre Reallläroverk erhöll 1880 fri upplåtelse av hela andra kvarteret öster om Öfra Magasinsgatan och söder om Stora Allégatan (nuvarande Schillerska gymnasiet). Genom Handelstidningens ägare och stadens ledande kulturpersonlighet S. A. Hedlund, sedan 1863 inflytelserik stadsfullmäktigeledamot, fick dennes unge brorson Hans Hedlund, nyligen klar med konstakademins arkitektutbildning, uppdraget att rita byggnaden.[138] Hans Hedlunds förslag godkändes av stadsfullmäktige 1881, men ritningarna väckte kritik och när arkitekten bearbetat förslaget gjordes våren 1882 i stadsfullmäktige ett kuppartat försök att sätta den erfarne Adrian Peterson i Hedlunds ställe. Peterson, stadens mest ansedde arkitekt och berömd för sitt medarbetarskap med sin lärare vid Konstakademin professor Scholander vid uppförandet av Uppsala läroverk (färdigt 1869), hade anlitats av reservanterna att göra nya ritningar. Fullmäktigeförsamlingens antagande av Hedlunds ritningar igångsatte en motkampanj underblåst av Handelstidningens konkurrent Göteborgs-Posten, men utan resultat.[139] Sommaren 1883 inledde byggmästaren P. J. Rapp arbetet med grundläggningen, vilket blev komplicerat och tog långt över ett år med väsentligt ökade kostnader som följd.

Stadsfullmäktiges beslut om den framlagda kostnadskalkylen innebar att fasaderna skulle vara putsade. Den renässansstil som ritningarna utvisade blev i stället tack vare Hans Hedlunds enträgenhet[140] förverkligad i tegel, men en traditionell ”rohbau” som i Betlehemskyrkan mittemot var för arkitektens del knappast aktuell. Hedlunds val av tyskt förbländertegel i två kulörer gav genom horisontella bandningar en modern framtoning i omgivningen.[141] Inom få år fick stadsbilden flera inslag av en ny polykrom tegelarkitektur där läroverkets arkitekt hade visat vägen genom det mycket uppmärksammade Hedlundska huset vid Vasagatan (nr 46).

Skolbyggnaden förlades på den fastare marken i kvarterets södra del, upptagande hela kvartersbredden i dess tvärriktning med ändfasaderna i gränsen mot omgivande gator. Ekonomigårdens stängselmur i fasadernas tegelpolykromi lades i gatulinjerna på byggnadens baksida. Inhägnad av järnstaket sträckte sig den stora gårdsplanen framför huvudfasaden ända fram till Vasagatan med huvudingångens grindar. Innanför staketet åt tvärgatorna flankerades hela planen av dubbla trädrader. Anläggningssättet hade en monumental verkan i vyn från Vasagatan, förstärkt 1912 genom påbyggnaden med en hög takvåning och tillbyggnaden med de långt framspringande flyglarna i kvarterslinjen åt sidogatorna. Omgestaltningen var ritad 1910 av Hans Hedlund tillsammans med sonen och kompanjonen Björner. De brutna tegeltaken i den nya nationalromantiska andan – man kan jämföra med det samma år uppförda Östra reallläroverket i Stockholm – innebar här ett markant stilbrott.[142] Gestaltningsgreppet med tillbyggnaderna utnyttjade trädplanteringarnas inramning av gårdsplanen då trädraderna i linje med flyglarna ända ned till Vasagatan samverkade med dessa till ett storslaget intryck.

292-293. *Högre Reallläroverket, renässans i polykrom rohbau och nationalromantisk påbyggnad.*

Vasastaden-Lorentsberg 1910
Övre Fogelbergsg.
Nedre Fogelbergsg.
Utsiktsplatsen
Viktoria gatan
Landala gatan
Brantdalagatan
Aschebergsgatan
Engelbrektsgatan
Karl Gustavs-gatan
Dahlbergsgatan
Östra Kors-gatan
Vasaparken
Götabergsgatan
Engelbrektsgatan
Nya Allén
Exercis-heden
Bebyggelse på kal. i 12 våningar (Rivn. 1931-)
Bebyggelse av olika höjd i stadsplanen
" " " "

Staden maktlös inför byggmarknaden – privatintresset skapar en orolig stadsbild

Byggnadsnämndens övertagande 1875 av magistratens byggnadsfrågor enligt den nyinrättade kungliga byggnadsstadgans organisation av städernas byggnadsväsende sammanföll med inträdet av en kraftig utveckling av såväl de ekonomiska som estetiska drivkrafterna inom byggmarknaden. I Göteborg avspeglades detta snart i den nya stenstadsbebyggelsens framväxt söder om promenadbältet utefter vallgraven. Som övervakare av denna process fann sig byggnadsnämnd och stadsarkitekt ställda inför drastiskt förändrade förutsättningar, då nu byggnadsväsendets myndighet var bakbunden av byggnadsstadgans övergripande bestämmelser – dessa hade ju framtvingat en grundlig omarbetning av den lokala byggnadsordningen, där vissa föreskrifter som införts 1869 hade utgått. Förståelsen av den nya situationens konsekvenser för stadsbyggandets gestaltning tarvar en kort återblick på regelverket (jfr kap. II A).

Byggnadsförfattningarna och stadsbilden

Byggnadsstadgans styrning av de lokala bestämmelserna tvingade staden slopa föreskriften att hus mot gata eller öppen plats måste ha en ”värdig stil” och i ”yttre prydlighet” anpassas till tomtens läge och ”angränsande eller närliggande byggnaders beskaffenhet” – i stället skulle det fr.o.m. 1875 – utöver de prioriterade sanitets- och säkerhetsaspekterna – tillses ”att byggnaderna tillfredsställa billiga anspråk på smak och prydlighet” (BS 1874 §38:1 och Göteborgs BO §33:1 – Stockholm BO 1876 §55 fick en luddigare lokal bestämmelse: ”… huruvida … byggnad är till form, inredning, utseende och öfrig beskaffenhet lämplig att på tomten upföras”. Jfr kap. II A).

Göteborgs tidigare byggnadsordning från 1869 begränsade höjden för stenhus till 60 fot (= 18 meter), motsvarande ett fyravåningshus med de rumshöjder som var en grundförutsättning för anspråksfullt proportionerade och inredda bostadshus avsedda för välsituerade hyresgäster. Genom nya bestämmelser för hushöjd anpassade byggnadsstadgan samhällets krav på stadsbebyggelsens utformning efter den spekulativa byggmarknaden, detta i en tid då fallande konjunktur lockade byggherrar att pressa upp antalet våningar för bättre ekonomisk avkastning. Största konsekvensen för stadsbilden fick bestämmelserna angående hushöjd – antalet våningar högst fem, tillåtna byggnadshöjden från gatan till och med taklisten beräknad i relation till gatubredden i ”äldre” respektive ”ny” stadsdel. I äldre stadsdel, vartill området norr om Stora Allégatan räknades, kunde redan vid en 15 meter bred gata husen byggas till 18,5 meters höjd och vid de i stadgan generellt påbjudna 18 meter breda gatorna fick drygt 22 meter höga byggnader uppföras. Vid större gator såsom allégator kunde femvåningshusets källare erhålla full rumshöjd över mark men ändå formellt inte räknas som våning om golvet låg mindre än 30 cm över marknivån. Dessutom fick den maximala hushöjden på hörntomt mellan bredare och smalare gata tillämpas utan inskränkning även vid den smalare gatan – den nya byggnadsordningen 1895 kom att begränsa denna möjlighet till 18 meters längd (om byggnadshöjderna se kap. III B). I ny stadsdel söder om Stora Allégatan gällde vid samma

gatubredder 16,5 respektive 19,5 meter och för hörnhus tilläts här en bredare gatas hushöjd – i enlighet med riksstadgan – uppta endast 18 meter av den smala gatans längd från hörnet, men sedan stadgan ändrats 1884 medgav den 1885 även ändrade byggnadsordningen hela 30 meter fasadlängd i full höjd, vilket motsvarade en normal tomts djup.

Eftersom en attraktiv bostad för högborgerlig publik förutsatte spatiösa rumsvolymer med invändig höjd av 10-12 fot (= 3-3,6 meter) medgav gatubredderna i 1866 års plan hus i högst fyra våningar vid 12- respektive 15-metersgator – som tidigare visats (kap. III B) ändrades planens fem 15 meter breda gator redan före bebyggandet till 12 respektive 18 meter, men de tre smala gatorna måste senare breddas till 15 respektive 14 meter för att lediga tomter skulle bli bebyggda. Hushöjden fyra våningar hade ännu i 1870-talets början inte kommit till användning utanför vallgraven, förmodligen anade man inte heller att den skulle komma att överskridas. När göteborgsmarknaden några år inpå 1880-talet var redo för fem våningar höga hus kunde således byggnadsstadgan utnyttjas till fullo vid gator med 18 meters bredd – varför en långgata ökades till detta breddmått från 12 meter – och naturligtvis även de båda betydligt bredare allégatorna. Tillsammans utgjorde vid mitten av 1880-talet de för femvåningshus öppna sträckorna två tredjedelar av gatusystemet på f.d. Hagaheden.

295. *Bebyggelsens utbredning 1868-1910 i 1867-72 reglerade områden inom år 1866 fastställd plan.*
296. *Gatubredder enligt fastställd plan och efterföljande regleringar 1867-98.*

BREDDHÄTT
Fot Meter
120 = 34
90 = 27
60 = 18
50 = 15
40 = 12
RADIALGATTOR
RINGGATTOR

1870-talets jämna takfotslinje bryts och fasadgestaltningen differentieras

Av de 20 nybyggnader vartill ritningar bifölls under magistratens myndighetsutövning i byggnadsfrågor före 1875 uppfördes hälften i 13:e roten på Hasselbladska ängen, från Amalia Hertz´ Stiftelse vid Storgatan (1868) till Heymanska villan i hörnet av Stora Allé- och Öfra Magasinsgatorna (1874). Resten uppfördes i 14:e roten vid Kungsportsavenyn inom Engelska kvarteret (1872-74). Med undantag av Heymans villa med två höga bostadsvåningar byggdes såväl Hasselbladska ängens hyreshus som Kungsportsavenyns radhus generellt i tre våningar. Denna höjd hade i beslutet 1867 angående tomtreglering i 13:e roten på Hasselbladska ängen fastställts av stadsfullmäktige som ett minimikrav vid huvudgatorna där. Tre våningar kom att bli norm för byggintressenterna även kring Kungsportsavenyn fastän regleringsbesluten 1871 och 1872 för 14:e roten medgav en minsta höjd av två eller tre våningar inom variabeln 45-50 fot (= 13,5-15 meter).

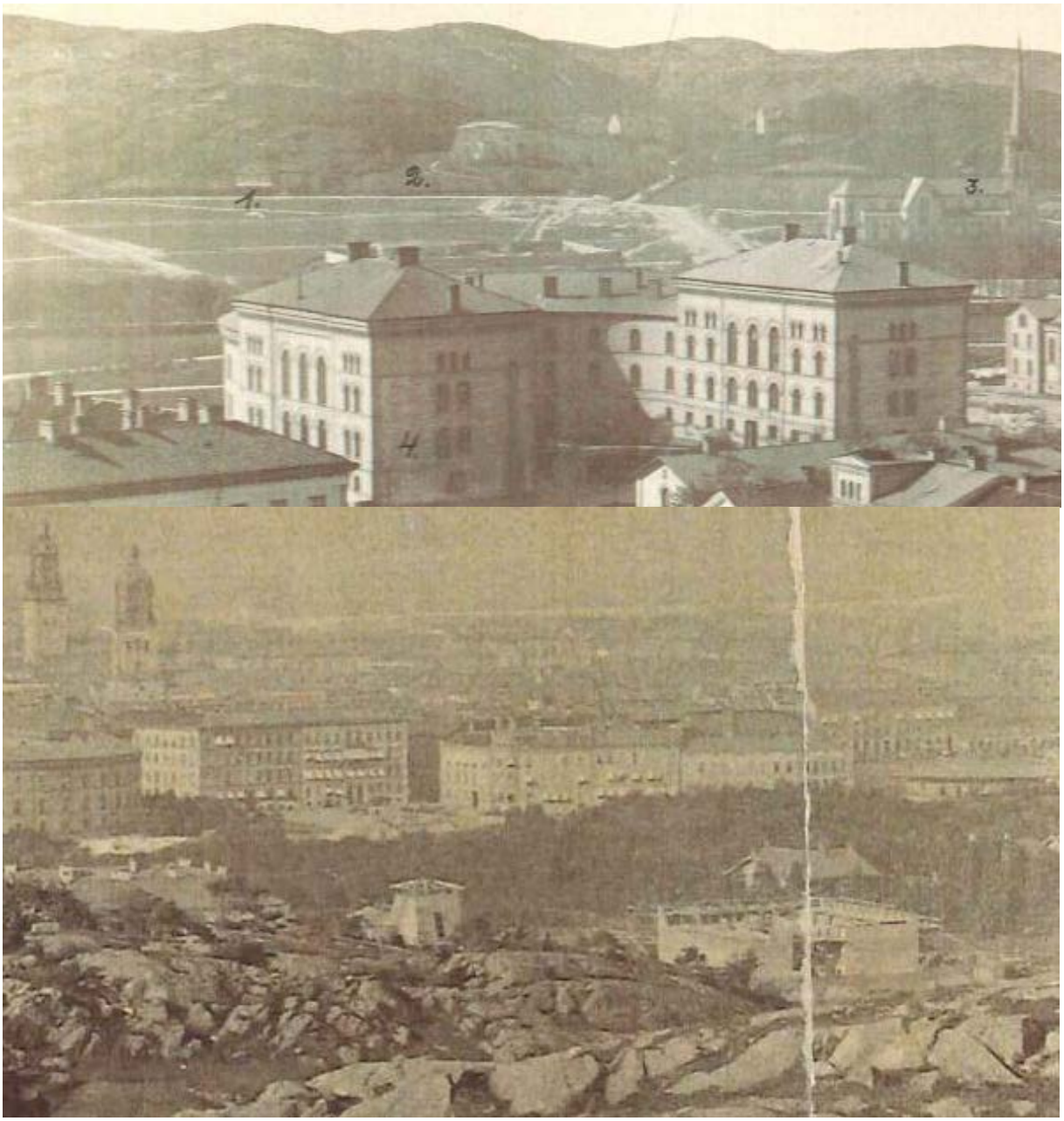

Utsikter mot pågående byggnation på Hasselbladska ängen:
297. *Från Domkyrkan mot Landalabergen skymtar över Sahlgrenska sjukhusets tak inplankningen av de tomter vid Storgatan där byggmästare P. J. Rapp 1869 lagt grunderna till Kjellbergska Flickskolan och Amalia Hertz´ Stiftelse – byggplatsen omges av ödetomter mellan provisoriskt utlagda gator: t.h. Haga Kyrkogata, t.v. Öfra Magasinsgatan och mellan dem Östra Nygatan närmast bygget och längre bort Stora Allégatan.* ***298.*** *Från Landalabergen mot staden inom vallgraven avtecknar sig år 1875 mot Nya Allén träkonstruktionen till hörntornet på Gabriel Heymans villa vid Stora Allégatan och längre åt höger handlande Engblads trevåningshus under uppmurning i hörnet av Stor- och Landalagatorna – båda byggena utförda av Göteborgs Byggnads AB efter dess arkitekt Adrian Petersons ritningar.*

Den princip om husradernas jämna takfotslinje och lika takfall som år 1867 påbjöds vid 13:e rotens huvudgator blev i praktiken ett rättesnöre med vissa undantag. Under de första nio årens byggnadsärenden på Hasselbladska ängen utgick man från att 45 fot som normalhöjd för trevåningshus borde eftersträvas medan 50 fot ansågs vara väl högt, men kunde komma ifråga vid de viktigaste huvudgatorna. Parkkvarteren hade den särskilda byggnadsbestämmelsen om enhetlig och symmetrisk arkitektur i minst två våningar. J. A. Westerbergs kvartersomfattande gestaltning i sina båda projekt vid Kungsportsavenyn tycks ha sanktionerats i samråd med berörda myndigheter före den formella prövningen av ansökningar om byggnadstillstånd. I övrigt gjorde magistraten det till en dygd att bevaka efterlevnaden av villkoren i tomternas köpebrev angående byggnadernas höjd. Syftet var att formalisera den jämna taklinjens estetik i de vanliga kvarteren – bifall till ansökningar om nybyggnad villkorades med att angränsande byggnaders takgesimser skulle ligga i samma nivå över gatan. I sluttande gator måste emellertid minst en trappning i fastighetsgränsens brandmur bli följden mellan hus med samma våningsantal. Det var ett aber som man kunde försöka mildra effekten av i särskilt framträdande lägen. Stadsarkitekt H. J. Strömberg tillstyrkte år 1870 att byggmästare Lundströms hörnhus 13:e roten 8 (Storgatan 1-Haga Kyrkogata 4) byggdes 47 fot högt, två fot över normalhöjd vid den jämna Storgatan. Han beräknade att taklistens trappning mot ett framtida högre liggande grannhus 45 fot över den parallella bakgatan annars skulle bli nära 9 fot (= 2,7 meter) mot Haga Kyrkogata och planteringen vid kyrkan. Magistraten godtog emellertid inte förslaget.[143] Någon anpassning gjordes tydligen ändå eftersom höjdskillnaden vid tillkomsten 1874 av grannhuset på tomt 9 (Haga Kyrkogata 6) inte blev fullt så stor.

299. *Haga Kyrkogata med påtaglig höjdskillnad mellan nr 6 i hörnet av Bellmansgatan (närmast) och nr 4 vid Storgatans hörn – stadsarkitekt Strömberg hade föreslagit att nr 4 skulle få byggas något högre med syftet att mildra effekten av taklisternas trappning i den lutande gatan.*
300-301. *Hörnhusen mot Viktoriagatan med putsade fasader hade taklisterna i samma linje, men höll något större höjd än angränsande hus i rohbau på tvärgatornas mellantomter – här grosshandlande Ludvig Philips hus nr 5 vid Bellmansgatan resp. byggmästare J. Dähns hus nr 3 vid Storgatan.*

Sedan byggnadsnämnden tagit över magistratens byggnadsuppgifter följde man den linjerande takfotsprincipen under de första årens färdigbyggande av påbörjade kvarters husrader vid Stor- och Östra Nygatorna – hörnhusen mot Öfra Magasinsgatan blev dock något högre då det attraktiva läget vid denna huvudgata motiverade större rumshöjder än vid tvärgatorna.

Trevåningsskalan, etablerad i slutet av 1860-talet med de först uppförda byggnaderna vid Storgatan, upprätthölls konsekvent ännu 1876 när byggmästare Lundström gjorde hörnhuset Storgatan 11-Öfra Magasinsgatan 4 (med lunettbekröning av hörnfasaden) i fyra våningar med takgesimsen i nivå med de tre våningar höga grannhusen. ***302.*** *Lundströmska husets våningsindelning blev ofrånkomligen påtagligt avvikande från grannarna eftersom byggnadsnämnden krävde att takfotens nivå anpassades efter de redan uppförda angränsande byggnaderna.* ***303.*** *Takfotslinjen 1876 på Öfra Magasinsgatans östra sida, jämn mellan nr 4 och 6, bröts redan följande år genom att fyravåningshus fick uppföras betydligt högre än Lundströms nr 4, där byggherren i motsats till sina grannar inte hade möjlighet att inrymma en hög källare för butiker (jfr* ***307-308****).* ***304.*** *Lundströmska huset, fyra våningar i putsarkitektur, uppfördes intill ett trevåningshus med samma höjd men i spartansk rohbaufasad.*

Storgatans takfotslinje bevakades på samma sätt när man tog klivet till östra sidan av Öfra Magasinsgatan. Ritningar av fyra olika sökande bifölls 1875-76 till husen som bildar kvarterssidan mot Storgatan (nr 11-17). Denna rad av putsade renässansfasader formades till en märklig yttersta konsekvens av den fixerade höjdprincipen, vilken nämligen blev orsak till ett unikt exempel på inkonsekvent våningsproportionering och som följd härav en anpassning i övergången mellan två proportionsförhållanden. På handlande G. F. Engblads hörntomt nr 33 vid Landalagatan (Storgatan 17) blev ritningar till en byggnad i tre våningar, fastställda i februari 1875, bestämmande för takfotens höjd i hela husraden.[144] Sedan bifall i september samma år givits byggmästare J. J. Lundström på nr 36, hörntomten vid Öfra Magasinsgatan (Storgatan 11), med villkor att Engblads takfotsnivå över gatan skulle följas började Rapps parkkvarter i fyra höga våningar resa sig på Storgatans motsatta sida. Lundström tycks härav ha blivit inspirerad att efter bästa förmåga följa exemplet. Han återkom sommaren 1876 med nya ritningar till ett hus i fyra våningar och fjolårets byggnadslov upphävdes, men något villkor om takfotens nivå ställdes inte.[145] Frånvaron av höjdbestämmelse tycks dock inte ha betytt att höjden var fri – man hade att ta hänsyn till ett hus som var under byggnad på granntomten vid Öfra Magasinsgatan (se nedan) med taklistens nivå enligt fastställelsens villkor i Lundströms första byggnadslov. Detta tvingade Lundström att hålla lägre rumshöjder än i de tre våningar höga husen och avstå från de brukliga höga källarlokaler som kunde rymma butiker. Byggnadsnämnden medgav således att Lundströms fyra våningar inpressades under en taklisthöjd anpassad för tre våningar, men därmed rubbades den 1875 avsedda jämvikten i husradens proportioner – på nr 34 intill Engbladska huset var en byggnad för sjökapten A. W. Appelberg (Storgatan 15) under uppförande med takgesimsen villkorsenligt i linje med grannens, således följde gördelgesims och fönsterrader Engblads fasad.[146] För att undvika en drastisk brytning mellan fönsterradernas olika nivåer lät man det sist uppförda huset i raden, nr 35 för A. Johanson (Storgatan 13), förmedla övergången genom trappningar i dessa horisontallinjer men med Engblads och Appelbergs takfotsnivå.[147] Hörnhusens huvudentréer, fasadernas mittaxlar, blev det kvarstående minnet av den planerade arkitektoniska samstämmighet som redan under kvarterets byggnadstid gick förlorad.

Även vid den sluttande Öfra Magasinsgatan vidhöll staden år 1876 den fastlagda höjdprincipen så, att ritningarna till Lundströms granne på tomt 37 i söder bifölls med föreskrift att taklisten skulle vara anpassad till hörnhuset i tre våningar enligt då gällande byggnadslov.[148] Genom enstaka trappningar mellan lika höga hus i den jämnt sluttande gatan hade man kunnat fortsätta den inslagna vägen och skapa en enhetlig bebyggelseskala i stadsdelen. En annan tidigare principiell ansats till skönhetskrav som inte längre kunde formaliseras med stöd av den nya byggnadsordningen 1874 var den eftersträvade estetiska samklangen med avseende på ”byggnadsstil”. Rohbau-fasaderna vid Stor- och Östra Nygatorna bildade enhetliga rader, prydligt infattade av hörnhusens putsornerade nyrenässansfasader. Att staden år 1876 intill det Lundströmska hörnhuset, som skulle putsas i nyrenässans, tillät en rohbau-fasad – det först uppförda mellanhuset mot Öfra Magasinsgatan (nu Viktoriagatan 6 med putsad fasad i fyra våningar) – tyder på att stadsarkitekten och byggnadsnämnden föreställde sig alla fyra mellanhusen i likhet med Östra Nygatan 4-10 och Storgatan 3-7 utförda i enhetlig tegelarkitektur mellan hörnhus med putsfasader. Emellertid ändrades förutsättningarna snabbt – redan följande år hade utvecklingen tagit en ny riktning och det gick inte längre att vid denna livliga huvudgata upprätthålla den strikta linje man dittills följt efter inledningen vid Storgatan. Däremot tillämpades konsekvent renässansens kanske viktigaste princip, palatsfasadens symmetriska horisontalindelning, med hjälp av risaliter som mitt- eller sidopartier. Undantag förekom endast då två byggnader med samma arkitektur, var och en asymmetriskt indelad, tillsammans bildade en symmetrisk enhet, exempelvis de förut nämnda tvillinghusen av arkitekt Leo (Vasagatan 8 och 10).

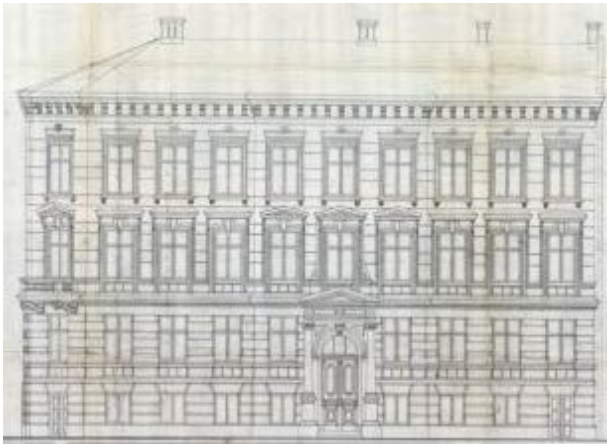

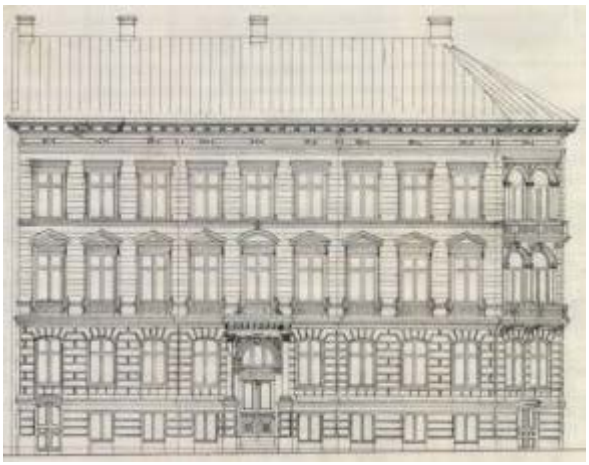

Trevånings stenhus med putsade fasader projekterades 1875 mot Storgatan mellan Landala- och Öfra Magasinsgatorna och skulle i enlighet med regleringens byggnadsbestämmelser hålla samma höjd.
***305.** Storgatan 17 för handlande G. F. Engblad satte nivån för taklistens läge över gatan.*
***306.** Storgatan 11 för byggmästare J. J. Lundström följde efter, men ändrade sig och ville följande år istället bygga huset i fyra våningar.*
***307-308.** Sektioner som visar hur Engbladska husets indelning – hög källare för butiker, tre resliga våningar och vind med plats för låga fönster i de högt uppdragna fasadmurarna – hos Lundström ändrades för att en fjärde våning skulle rymmas inom samma hushöjd. Källar- och vindsbjälklagen har flyttats för att ge plats åt våningar med betydligt lägre rumshöjder än i trevåningsalternativet – resultatet är fyra lägenhetsplan över en vanlig källare utan lokalytor.*

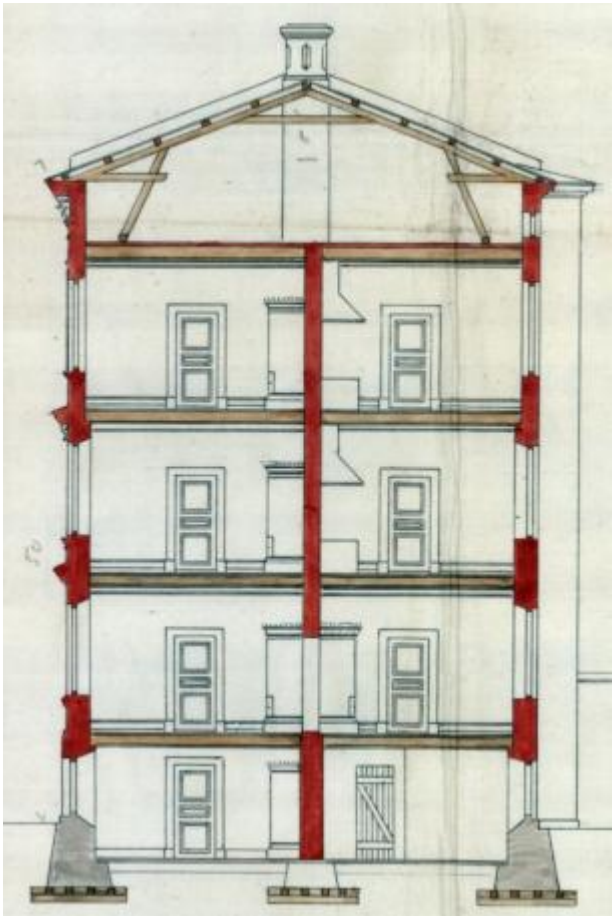

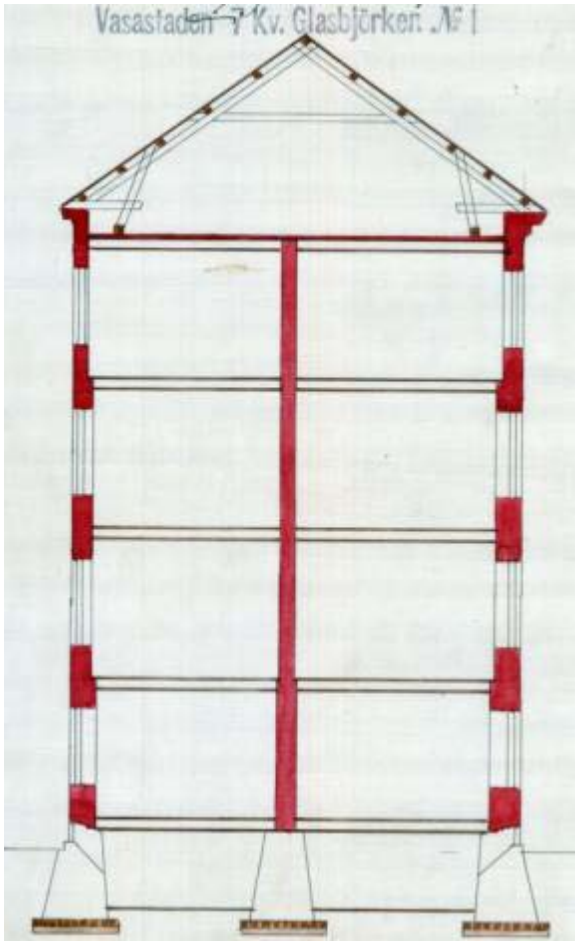

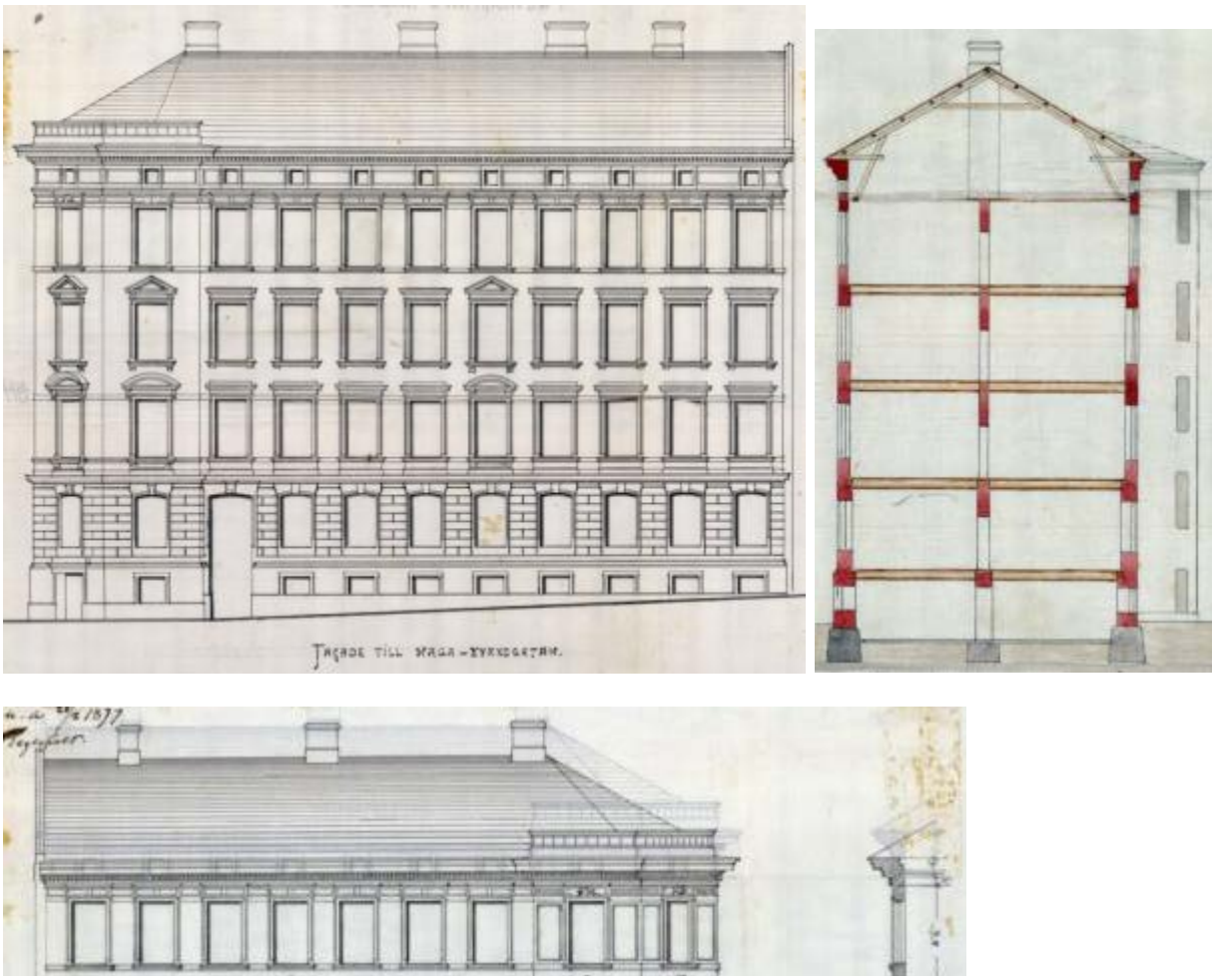

309-311. *Haga Kyrkogata 8 för handlande J. Conrad Jacobson – byggnadslov 1877 för fyra våningar, fris med låga vindsfönster och en attika som fasadkrön framför sadeltaket. Takfrisen retuscherades bort för att byggnadshöjden skulle begränsas till 60 fot.* ***312-313.*** *Takformen ändrades senare samma år till en reslig mansard dekorerad med kupor och nockgaller.*

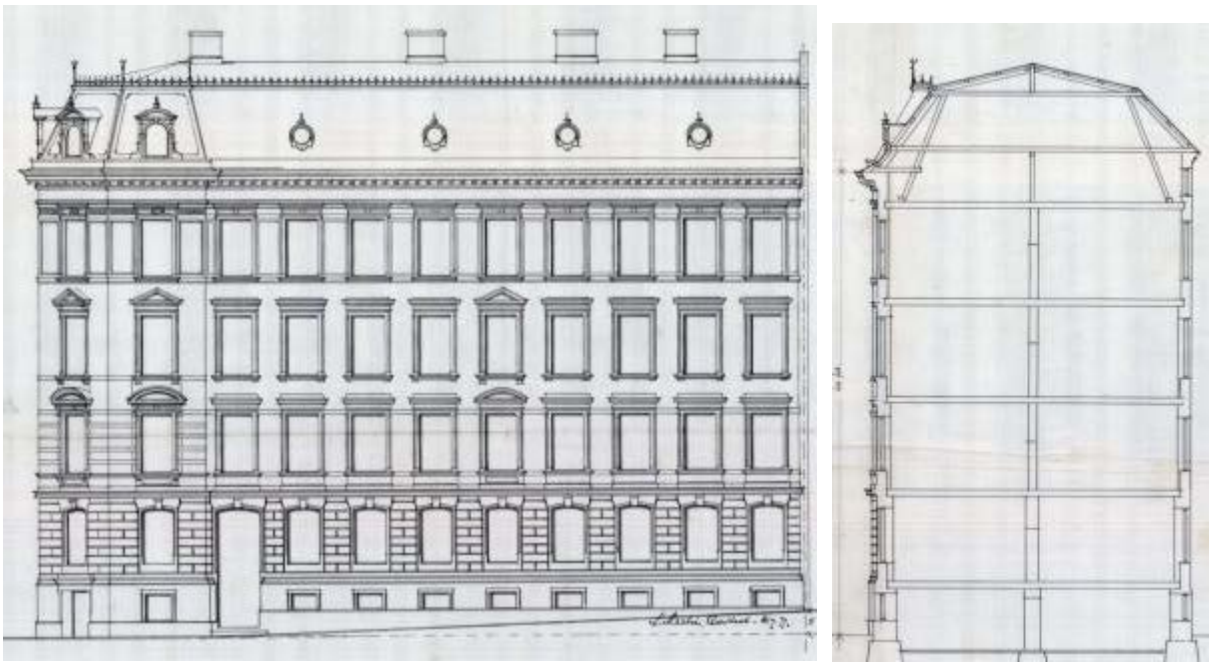

314. *Från Skansen Kronan var 1888 det nya mondäna Göteborgs gräns mot arbetarförstaden Haga tydlig genom raden av förnäma stenhus vid Haga Kyrkogata. Bellmansgatans mynning skiljer de äldre trevåningshusen byggda i 1870-talets förra hälft från de endast några få år yngre högre husen t.h. Jacobsons hus i fyra våningar med högt mansardtak har obetydligt högre taklistnivå än Strömmans trevåningshus med bastant runt hörntorn i korsningen av Vasagatan.* ***315.*** *Strömmanska husets 1877 originella polykroma fasad förebådade 80-talets utveckling mot en mer materialrealistisk arkitektur. Byggnaden var A. C. Petersons uttrycksfulla motstycke till Heymans palats i kvarterets östra hörn.*

Efter det ekonomiska uppsvinget till följd av fransk-tyska kriget och Tysklands enande hade börskraschen i Wien hösten 1873 fått högkonjunkturen på fall.[149] Fastighetsspekulanterna tycks ha upplevt en stigande efterfrågan på lägenheter i denna Göteborgs utkant av en bredare medelklass med en begynnande ökning av tomtutnyttjandet som följd. En ny byggnadsskala blev våren 1877 grundlagd vid Haga Kyrkogata, där handlande J. Conrad Jacobson på 13:e roten 22 (nr 8 i hörnet Östra Nygatan) fick bebygga tomten i fyra våningar och ett högt mansardtak dekorerat med runda kupor (detta områdets första hus med denna takform hade vanlig vind).[150] Fasadens och takets höjd stod i skarp kontrast till de redan uppförda trevåningshusen med traditionella sadeltak mot Hagakyrkan i grannkvarteret. Jacobsons takgesims kom genom husets läge nere i backen och lägre våningshöjder att linjera med sin granne Strömmans trevåningshus på tomt 23 vid Stora Allégatan när detta inom ett år blev uppfört.[151] På denna hörntomt visade arkitekt Adrian Peterson hur han med sin nyskapande förmåga löst behovet av en pendang till Heymanska villan genom ett hyreshus med kraftigt runt hörntorn. Den mästerligt proportionerade fasaden i rött tegel med livfull cementornering uppmärksammades i dagspressen som mycket originell, då den var det första exemplet i Göteborg på modern holländsk renässans. (Se *Byggmarknad och palatsarkitektur* nedan.)

Heymanska villan i hörnet Stora Allé- och Öfra Magasinsgatorna kunde med sina två närmast palatshöga våningar, 13 respektive 14 fot (= 3,9 à 4,2 meter), knappast utgöra norm för kvarterets fortsatta bebyggande med trevånings hyreshus 1877-78 – emellertid erhöll båda de till villans mindre mansardtorn angränsande husen bostadsinredda s.k. mansardvåningar med stora takfönster (kupor, s.k. lukarner) varvid tack vare Magasinsgatans lutning takgesimserna där kunde läggas i nivå med varandra.

316-317. *Heymanska villan motbyggdes 1877-78 vid de små ändrisaliterna med hyreshus vilkas fasadhöjd följde trevåningsskalan. Mansarden ovan taklisten i dessa byggnader utgjorde en fjärde våning motsvarande villans mansardtorn vid brandmurarna – fasaden till huset mot Stora Allégatan blev dock högre och dessutom försedd med ett brett uppbyggt fönsterparti, en attika.* ***318-319.*** *Öfra Magasinsgatan 8 och 10 gestaltades med sina uppbyggda gavelmotiv som fond i Östra Nygatan.*

Byggnadsnämnden måste redan under 1877 tillåta allt fler fyravåningshus med normala rumshöjder att skjuta upp över nyuppförda grannhus med tre våningar. De nya byggnader som började inta de resterande tomterna på Hasselbladska ängens östra del skiljde sig från sina föregångare genom såväl höjden som de mer individuella fasadlösningarna. Vid Öfra Magasinsgatan förstärktes höjdeffekten av zinkornerade mansardtak mellan risaliternas uppskjutande smala fasadpartier i form av gavelmotiv, ett lån från den nordeuropeiska renässansen. Byggmästare A. Heres, ägare av 13:e roten 38, markerade sig mot omgivningen med en cementornerad rohbaufasad av Adrian Peterson – risaliternas krönande gavelmotiv tydligt inspirerade av tysk-holländsk renässans.[152] Detta höga hus med sin livliga fasad- och takarkitektur (nu Viktoriagatan 8) stod i skarp motsats till sin nybyggda granne i norr med enkel rohbau-fasad i tre våningar under traditionellt sadeltak (nr 6, se ovan). Granne med Heres i söder uppfördes handelsbokhållare Johan Svenssons hus med taklisten i samma nivå och putsad fasad av Carl Fahlström (nr 10). Dessa båda hus, med varsitt dekorativt gavelparti sammankopplade vid brandmuren mellan byggnaderna, utgjorde kvarterets mittparti bildande fond i Östra Nygatans perspektiv åt öster från Haga Kyrkogata och dåvarande ”Hagatorget”. De brutna taken var en nymodighet som Heres under pågående bygge utnyttjade till att genom ändrad takstolsritning inrymma mansardrum på hela vinden – härigenom blev byggnaden i praktiken ett femvåningshus.[153] Höjdtrappningen upp till Stora Allégatans hörn förmedlades av hyrkusken John Anderssons år 1878 uppförda fyravåningshus med putsfasad (nr 12).

Runt det obebyggda hörnet mot Stora Allégatan uppförde byggmästare J. Dähn 1878 efter arkitekt J. E. Leos ritningar två fyravåningshus, tomt 43 för egen del och nr 42 för en annan ägare, initialt gestaltade som spegelvända dubbelhus (nu Vasagatan 22 och 20) – de första husen åt esplanadstråket i denna höjd men med konventionella sadeltak. Under byggnadstiden fick dock ingenjör Molin ändra sin fasad med en erker (burspråk) i huvudvåningens mittaxel – en nymodighet kanske inspirerad av det nyuppförda Hambergska huset vid Kungsportsavenyn (se ovan om parkkvarteren).[154] Därefter reste byggmästare Abraham Pehrsson på tomt nr 41 i hörnet av Öfra Magasinsgatan ett hus av samma höjd med ståtlig, särpräglad palatsfasad – på

det avskurna hörnet krönt av en gavelfronton, de övre våningarna indelade genom en korintisk pilasterställning i kolossalordning som fönsterskiljande dekorelement.[155] Denna byggnad (Vasagatan 18), ännu ett vackert verk av Adrian Peterson, blev 1904 säte för stadsdelens postkontor, men ersattes 1938 av det hus i ”funkisstil” – arkitekt: G. Gillermo – som i modern tid fått de övre våningarnas släta putsfasader tilläggsisolerade.

320-321. *Norra korsningen Vasa-Viktoriagatan, fram till 1938 flankerad av två anslående byggnadsverk – Gabriel Heymans villa och Abraham Pehrssons höga hyreshus var båda ritade av A. C. Peterson, Göteborgs mest dynamiske arkitekt när han på 1870-talet skapade denna stadsbild. Från det Pehrssonska hörnhuset trappar hus med samma våningsantal men lägre rumshöjder nedför den lutande gatan, men Svenssons och Heres´ – längans mittparti – håller en gemensam taklistnivå.*

Hasselbladska ängens sista lediga tomter, på Landalagatans västra sida samt hörnet av Stora Allégatan, tillslöts först år 1880 med hus av olika byggmästare. Exploateringen hade påbörjats 1877 med Abraham Pehrssons fyravåningshus på tomt 48 (nu Karl Gustavsgatan 5), intill Engblads hörnhus mot Storgatan, och fortsattes nu uppför gatan med tre nya hus i samma antal våningar, samma traditionella sadeltak och fasader putsade i olika tolkningar av renässans (nr 7, 9 och 11). Trots gatans lutning höll de nya byggnadernas taklister samma linje – avtrappningen till det låga hörnhuset mot Storgatan i norr förmedlades av Pehrssons mellanhus uppfört tre år tidigare. För att göra den eftersträvade jämna taklinjen möjlig med samma våningsantal fick vardera byggnaden sin egen våningsindelning och därav beroende fasadproportionering, således de största rumshöjderna i husen nedåt backen och de minsta i huset närmast hörnfastigheten åt Stora Allégatan. Härigenom erhöll varje hus en källarhöjd tillräcklig för butikslokaler. Även fasadorneringens varierande former gav varje byggnad sin egen karaktär, vittnande om byggherrarnas ambitioner och tillgångar. I den jämna husraden fångades ögat av Adrian Petersons rytmiserade fasad till byggmästare J. A. Ullgrens hus på tomt 46 (nu Karl Gustavsgatan 9) med den breda mittrisaliten markerad av en krönande gavelfronton.[156] Denna fasad flankerades i norr av byggmästare A. Johansons väl proportionerade hus och i söder av byggmästare S. P. Svenssons utpräglat schablonmässiga husbygge med de nyssnämnda låga rumshöjderna.

322. *Från ett gårdsfönster i Fruntimmersföreningens Flickskola (Chalmersgatan 7) målade Anna Kockum år 1882 denna snart försvunna utsikt över Hagahedens trähusgytter i ”Flygarns Haga”,*

inklämt mellan stenhuskvarter. I Storgatan en skymt av Hagakyrkan, t.h. Rapps parkkvarter och t.v. Betlehemskyrkan. I fonden den nya stenhusraden vid Landalagatan (samma år omdöpt till Carl Gustafsgatan) – från Engblads trevånings hörnhus trappar fyravåningshusen upp två steg till en takfotslinje gemensam för tre av de fyra mellanhusen och Leos hus (dolt av Betlehemskyrkan). Gavelfrontonen pryder J. A. Ullgrens hus, ritat av Adrian Peterson. ***323.*** *Det i Anna Kockums målning skymda förnäma tre våningar höga hus som arkitekt J. E. Leo 1880 uppförde på kvarterets sista lediga tomt i hörnet av Landala- och Stora Allégatorna – på det avskurna hörnet en nymodighet som betonar den exklusiva huvudvåningen, ”piano nobile”: en ”erker” eller s.k. burspråk och däröver en balkong.*

Hörntomten nr 44 vid Stora Allégatan var hösten 1880 kvarterets sista outnyttjade byggplats, men ägdes sedan ett par år av arkitekt J. E. Leo, aktad för sin såväl konstnärliga som byggnadstekniska kompetens (sakkunnig i drätselkammaren, se kap. III B). Tomten inköptes för hans räkning av byggmästare J. Dähn 1877, några månader efter Evangelisk-Lutherska Missionsföreningens tomtförvärv tvärs över Landalagatan.[157] Det förefaller ha varit Leos strategiska plan att på den välbelägna hörntomten få sin byggnad klar i samband med det stora kyrkobyggets färdigställande. När bygget av Betlehemskyrkan var långt framskridet fick nämligen Leo i augusti 1880 byggnadstillstånd för ett trevånings hyreshus med en utformning i fransk renässans som gav det en högre rang än omgivande byggnader.[158] Tack vare de stora rumshöjderna låg byggnadens taklist i nivå med det Svenssonska husets och den västra sidorisalitens mansardtorn förmedlade övergången till byggmästare Dähns nyligen färdiga fyravåningshus Stora Allégatan 22. Med de höga våningarna, en harmonisk fasadgestaltning i risaliternas form och gruppering samt orneringens nobla former stod byggnadens proportionering och arkitekturdetaljer i en klass som bör ha varit beräknad för det särskilt framstående läget med utsikt över såväl Betlehemskyrkan med framförliggande plantering som den ståtliga allégatans trädrader. Läget kunde jämföras med Kungsportsavenyn och motiverade även hörnets prydande med ett burspråk i huvudvåningen, det första provet i de nya stadsdelarna på denna form av modern hörnarkitektur.

Därmed hade den jämna trevåningsskalans estetik trots skalans uppgradering bibehållits så gott sig göra lät. I byggnadsverksamheten 1877-80 på återstående lediga tomter i två kvarter på Hasselbladska ängen vinnlade man sig om att hålla den betydligt högre takfotslinjen i möjligaste mån lika jämn som tidigare. Som medel för höjdanpassning av olika höga hus användes mansardvåningar, vid Heymans villa för ökad exploatering med hus i fyra våningar men i Leos hus för lägre exploatering med mycket exklusiva hyreslägenheter. De nödtvungna trappningarna i det nära 120 meter långa kvarteret från Stora Allégatan ned mot Storgatan (nu Vasastaden 7 kv. Glasbjörken) blev koncentrerade till två à tre fastighetsgränser.

Fyravåningsskalan och den individualiserade fasadgestaltningen börjar inta smågatorna

Söder om Stora Allégatan var vid 1880-talets ingång de reglerade stenstadskvarteren helt obebyggda. Tre av kvarteren utefter Kungsportsavenyns fortsättning blev fullt bebyggda under 80-talets första hälft enligt regleringen 1876. Emellertid inleddes byggnadsverksamheten i detta område år 1879 innanför den blivande praktgatan, då ett hus av utpräglat fransk storstadstyp i tre våningar med hög mansardvåning – således i realiteten ett fyravåningshus – i ensamt majestät restes i hörnet av Kristinelunds- och Lorensbergsgatorna. Den kände fotografen Waldemar Dahllöf hade här låtit ”byggmästarebolaget” Belfrage & Franck rita och uppföra byggnaden, vars franska drag röjdes i renässansfasadernas stilfulla putsornering mot rött tegel och fönsterarkitekturens upprepning i takvåningen med samma proportioner. De höga och nästintill lodräta takfallen, med sina stora fönsterpartier närmast en fortsättning av fasaden, rymde en bostadsvåning och däröver kallvind med lägenhetsförråd – därav takets ansenliga höjd. Takytorna mellan och över mansardfönstren var på franskt manér rutmönstrade med zinkplåt.[159]

”Krügerska huset” i hörnet av Chalmers- och Storgatorna – som tidigare nämnts egentligen två samgestaltade hus på angränsande tomter – hade år 1875 introducerat fyravåningsskalan i Kungsportsavenyns västra grannskap, det dittills obebyggda kvarteret närmast skolkvarteret där Chalmersska Slöjdskolan just fått Slöjdföreningens Skola som granne i söder mot Stora Allégatan. Först inpå 1880-talet fortsattes bebyggandet intill Krügers mot den smalare Chalmersgatan, också i fyra våningar men med nedtrappad hushöjd som gatubredden fordrade och utan samordnad gestaltning. F. O. Peterson – de tyska byggmästarnas störste konkurrent sedan J. A. Westerberg öppnat ett nytt verksamhetsfält öster om Exercisheden – köpte två tomter och uppförde 1881-82 för egen del samt åt olika uppdragsgivare tre byggnader i fyra våningar längs den endast tolv meter breda gatan (nr 7-11). Den lika trånga Teatergatan på skolkvarterets östra sida hade tack vare engelska kvarterets öppna gårdar med sina lägre tvärflyglar till husraden mot avenyn blivit en ljus och luftig gatumiljö. Med de hus i fyra våningars höjd, som byggnadsordningens höjdbestämmelse tillät kanta västra sidan, blev emellertid Chalmersgatan genom sitt läge i nordvästlig och sydostlig riktning oundvikligen skugglagd större delen av dagen och sålunda mörkare och dystrare. Fasaderna, ritade av stadsarkitektkontorets unga arkitekter Hans Hedlund och Carl Fahlström, fick likväl en anspråksfull arkitektur med omväxlande material- och färgkaraktärer som livade upp gaturummet – rött tegel i norditaliensk ungrenässans av Hedlund för Fruntimmersföreningens Flickskola (nr 7) och nordeuropeisk renässans av Fahlström (nr 11). Detta kunde, trots öppningar i skolkvarteret mittemot som mildrade effekten, inte avhjälpa den oönskade konsekvensen av tomternas exploatering. Behovet av större attraktion hos tomterna vid smala gator skulle några år senare föranleda gatubreddningar i god tid före tomternas bebyggande (se *Stadens åtgärder för anpassning till byggmarknaden* i kap. III B).

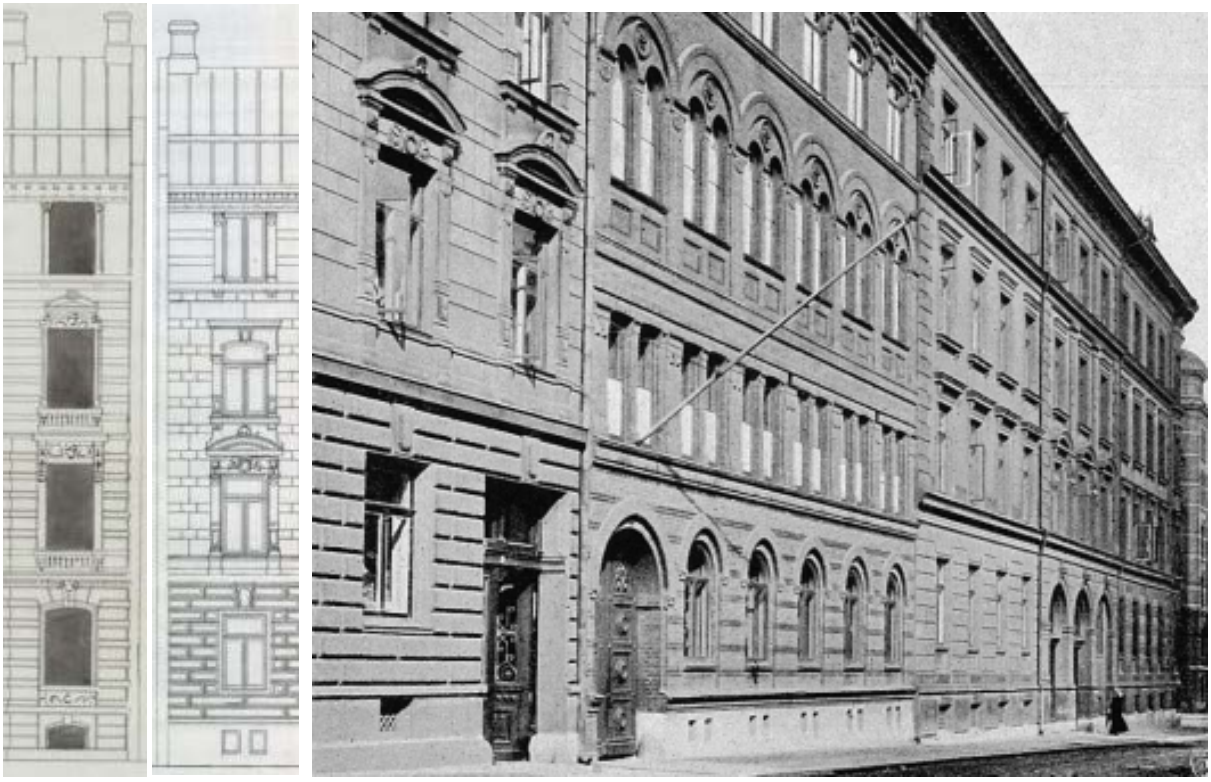

324-325. *Carl Fahlström ritade Chalmersgatan 11 och 9, uppförda av F. O. Peterson.*
326. *Fruntimmersföreningens Flickskola, Chalmersgatan 7 – Hans Hedlunds rohbau mellan fasader av cementputs (Krügers hus t.h.).* ***327.*** *Hedlundska huset, Vasagatan 46 i hörnet av Götabergsgatan – denna polykroma rohbau i tyskt förbländertegel med keramiska frisornament och dekormåleri var en originell arkitektur som bjärt kontrasterade mot cementputsade fasader som A. Johansons nr 48 t.h.*
328. *De unga arkitekterna Hans Hedlund och Carl Fahlström tillämpade 1881-83 i samma kvarter en tidig form av mansardtak med låg resning och flacka nedre fall, vilka saknade takkupor.*

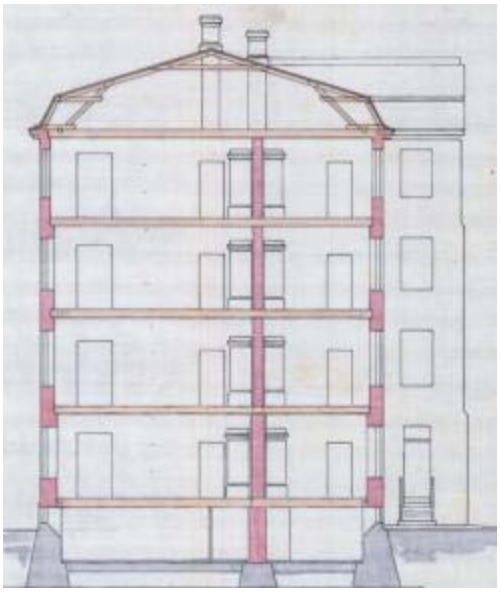

Även vid kvarterets fortsatta bebyggande i den etablerade fyravåningsskalan mot Vasa- och Götabergsgatorna 1882-84 ställdes fasader och takformer av de mest skilda arter i kontrast mot varandra – framför allt var Vasagatans båda hörnhus såväl i material som stil varandras effektfulla motsatser. Byggmästare A. Johansons putsade renässansfasad (nr 48) gick i den franska formanda vilken kännetecknade Carl Fahlström liksom Adrian Petersons kontor, där ritaren Hjalmar Cornilsen redan gjort sig ett namn som kunnig arkitekt genom Pehrssonska huset vid Kungsportsavenyn och således grundlagt 1890-talets framgångsrika arkitektbana. Mot Johansons putsfasad med raffinerat plastisk ornering stod däremot arkitekten Hans Hedlunds uppmärksammade och lovprisade florentinska renässans i bjärt kontrast med förbländertegel och keramiska ornamentfriser (nr 46) för familjen S. A. Hedlund, ett originellt verk vilket liksom Fruntimmersföreningens Flickskola förebådade en ny färgrikare arkitektur i rohbau.

I Götabergsgatans husrad utmärkte sig förutom det Hedlundska hörnhuset även två mellanhus med avvikande arkitektur. Hedlunds kollega Carl Fahlström gestaltade för egen del en stilfull byggnad i florentinsk ungrenässans med hela fasaden putsad i grovt ytstrukturerad kvaderrusticering (nr 8) – en för bostadshus i Göteborg unik fasadbehandling. I detta sammanhang bör påpekas ett utmärkande gemensamt drag hos såväl Fahlströms som övriga byggnader i kvarteret ritade av parhästarna Hedlund och Fahlström, nämligen den diskreta formen av brutet tak med lågt och flackt nedre fall utan vindsfönster men ornerat av zinktäckning i rutmönster.[160] Tekniskt sett var konstruktionen en övergångsform mellan traditionellt sadeltak och mansardtak. Denna särpräglade takform har vid vindarnas inredning till bostäder på 1990-talet ändrats till en högre mansardresning med stora fönsterkupor.

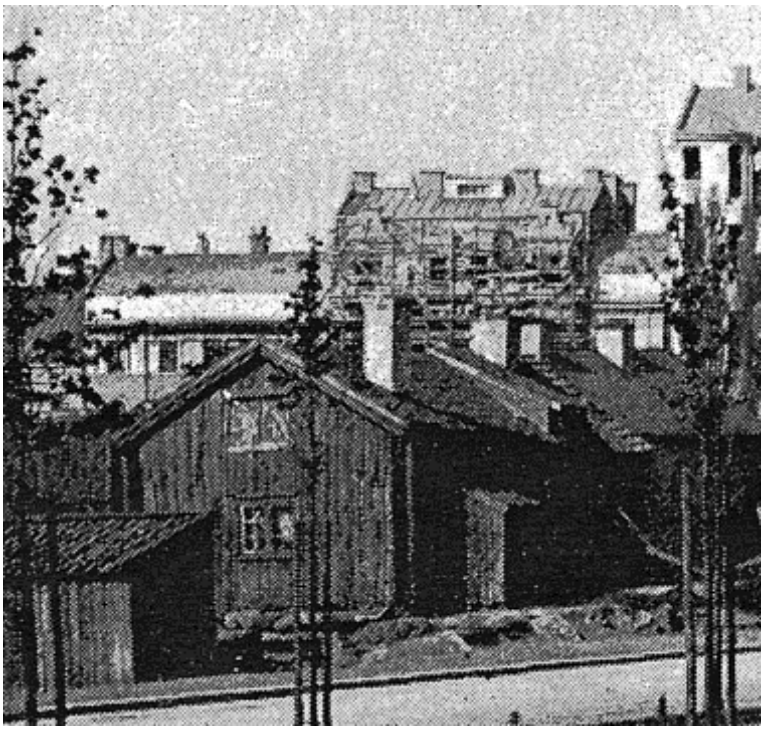

329. *Från Vasagatans allé ses 1885 över tak och skorstenar i Flygarns Haga de nya husens flacka mansardtak med blänkande zinktäckning på Götabergsgatan (nr8 och 12, jfr bild **328**) – mellan dessa är Fromellska huset under byggnad med en olovligt förhöjd mansardvåning (nr 10, jfr bild **330-335**).*
330. *Från korsningen av Vasagatan ser flanören Götabergsgatans norra husrad i fyra våningar – taklisterna trappar åt båda håll och tre olika takformer bidrar till en orolig gatubild. Fromellska husets mansardvåning med brandgavlar reser sig högt över grannarna.*

Den intill Fahlströmska huset belägna, sockerbagaren eller konditorn Carl Johan Fromell tillhörande byggnaden (nr 10) hade ritats 1884 av Carl Fahlström med en fasad putsad i den franska renässansens rika former, vilka under en utdragen byggnadstid klingade ut i en anslående takarkitektur.[161] Fromell beviljades år 1885 en förändring av taket för att däri kunna inreda lägenheter och sålunda ovan gesimsen utveckla den franska arkitekturen med stora putsornerade fönsterkupor i en mansardvåning[162] – nyligen hade stadens byggnadschef Philip Åqvist vid Kungsportsavenyn uppfört ett stort hus med fasader i fyra våningar och en femte bostadsvåning som mansard (se nästa avsnitt), men såväl där som tidigare på Hasselbladska ängen hade man undvikit störande höjdskillnader mellan husen. Emellertid ertappades Fromell ett år senare med att utan tillstånd ha höjt mansardvåningen och förstorat fönstren – dessutom hade han inrett vindsrum belysta av en lanternin ovanpå mansarden, detta enligt ritning som i efterhand inlämnades till byggnadsnämnden men blev avslagen. Fromell tvingades att mot vite av 100 kronor följa den godkända ritningen och inom tre månader ta bort den inredda takutbyggnaden – han fick emellertid behålla de förstorade kuporna.[163] En månad senare ansökte Fromell förgäves att enligt ny ritning få bygga lanternin på taket, men nämnden avslog med motiveringen att sökanden ”afsåge att bibehålla den å taket uppförda utbyggnaden äfvensom det ofvanpå vindsvåningen inredda rum med trappa”.[164] Slutligen fick ändå Fromell 1887 sin taklanternin beviljad, men utan den av honom avsedda funktionen.

Emedan sockerbagare Fromells höga, branta takresning med kraftigt uppskjutande nakna brandgavlar mot grannarna innebar en spektakulär avvikelse från den dittillsvarande relativa harmonin i gatubilden är det uppenbart att man genom detta byggnadslov börjat överge ambitionen att värna om en väl sammanhållen stadsbild – att hålla en någorlunda jämn taklistnivå hade därmed inte heller längre högsta prioritet.

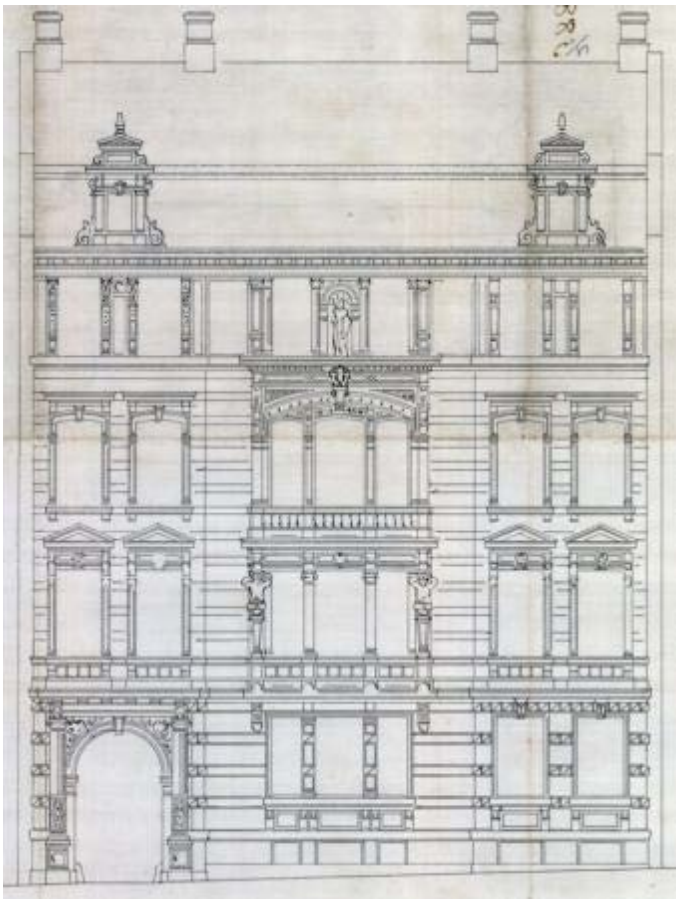

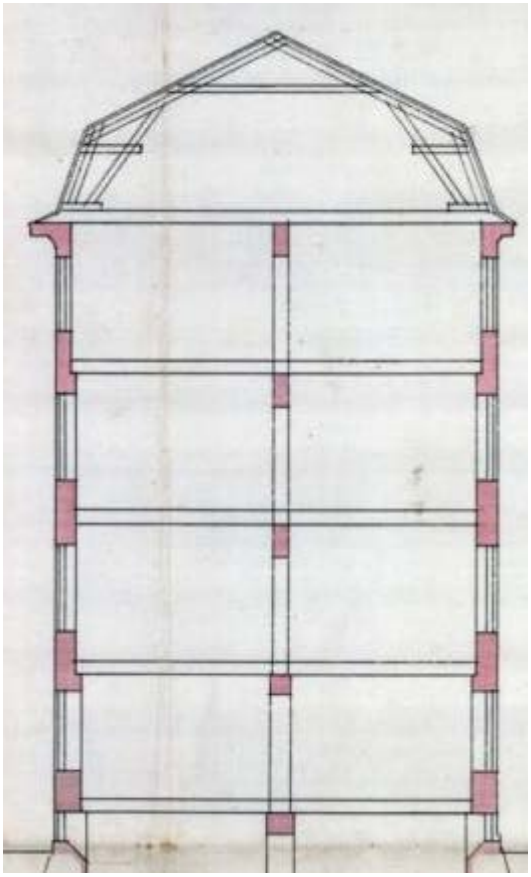

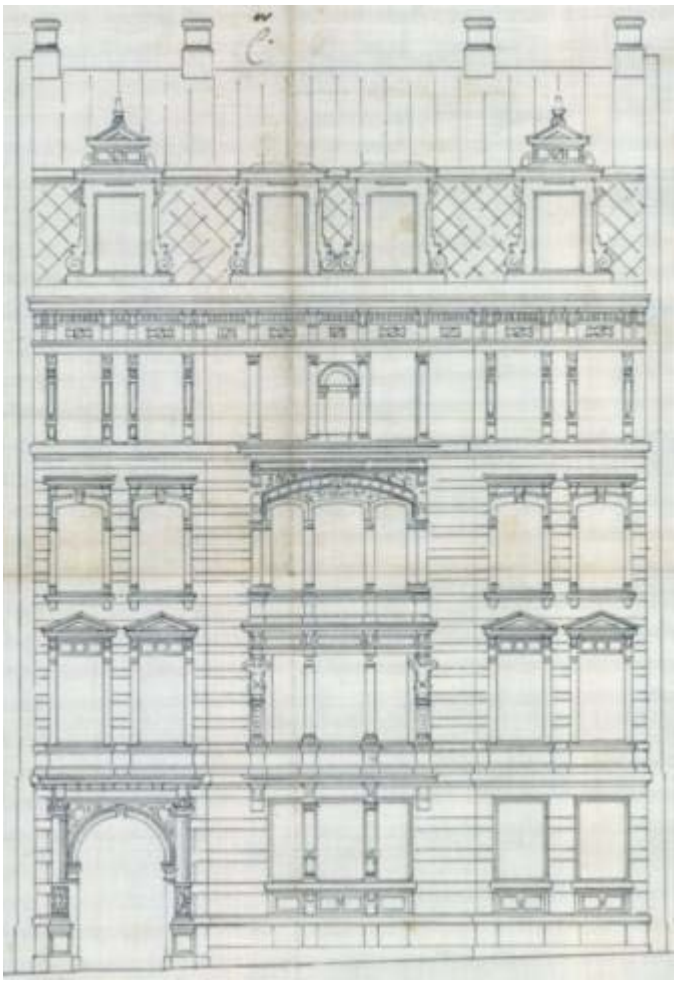

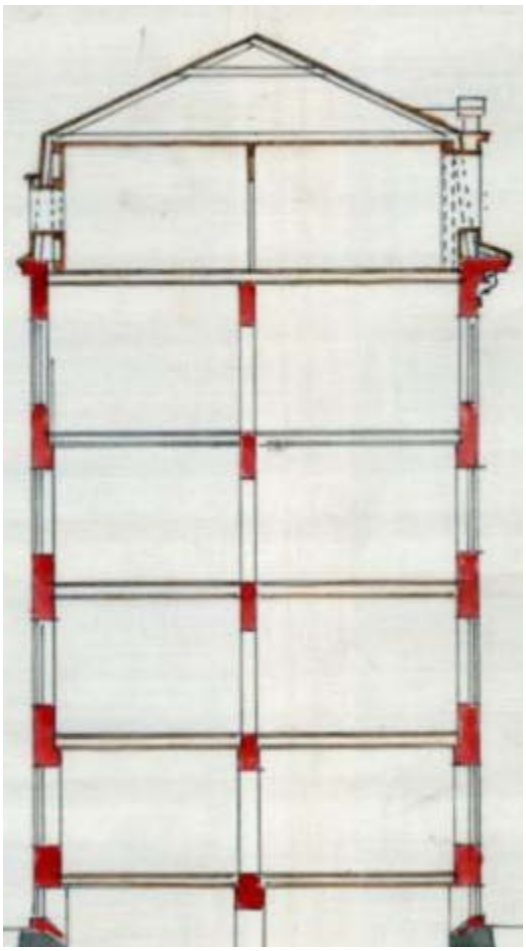

331-332. *Konditor Fromell fick 1884 ritningar av Carl Fahlström bifallna till Götabergsgatan 10 i fyra våningar med ett rejält mansardtak för en vanlig kallvind – fasad och tak går i fransk renässans med stilenligt dekorativa lukarner över ändrisaliterna.* ***333-334.*** *Fromells 1885 godkända fasadändring hade högre tak dekorerat med zinkplåt i rutmönster, fler och större kupor för inredd mansardvåning.* ***335-336.*** *Fromell uppförde sitt hus med avsevärt högre tak (för kallvind och ett rum med trappa över mansardvåningen). De förstorade kuporna över risaliterna har förutom stora fönster en bekröning med små fönster för ljus till kallvinden på takvåningen – taklanterninen ger dager till vindsrummet med trappan. Byggnadsnämnden biföll den olovliga fasadändringen i efterhand 1886, men man avslog lanterninen och vindsrummet – Fromell fick till slut behålla lanterninen utan rummet.*

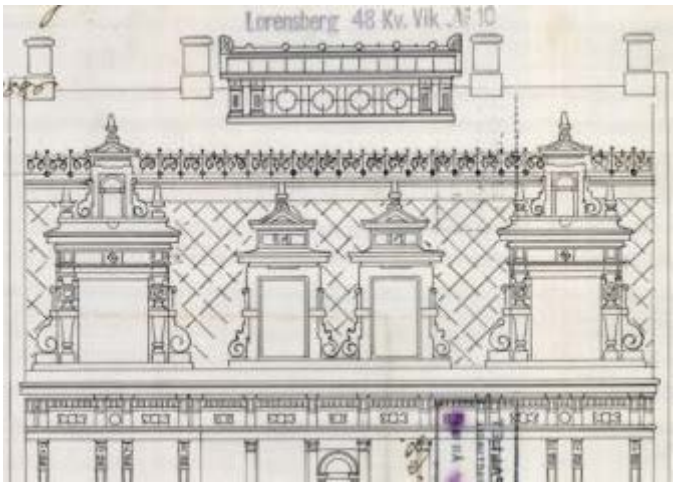

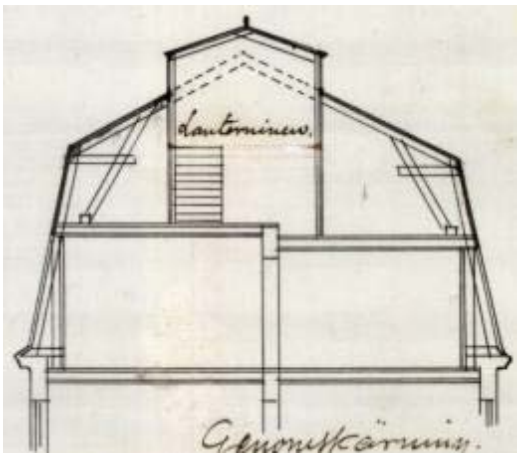

Bleckslagaremästare Anton Roléns grannhus (nr 6) underordnade sig med sina tre våningar och sadeltak baptistkapellet Tabernaklet med kupolkrönt runt torn i kvarterets norra hörn mot Storgatan – ritningarna till båda byggnaderna hade utförts av J. A. Westerberg och bifallits av byggnadsnämnden vid sammanträdet den 28 februari 1883. Kapellet uppfördes av Westerberg åt sällskapet ”Nåd och Sanning”, där arkitekten själv var engagerad, och skulle till 1890-talets slut – då höga femvåningshus marscherade över Flygarns Haga – bli ett landmärke i trakten.[165]

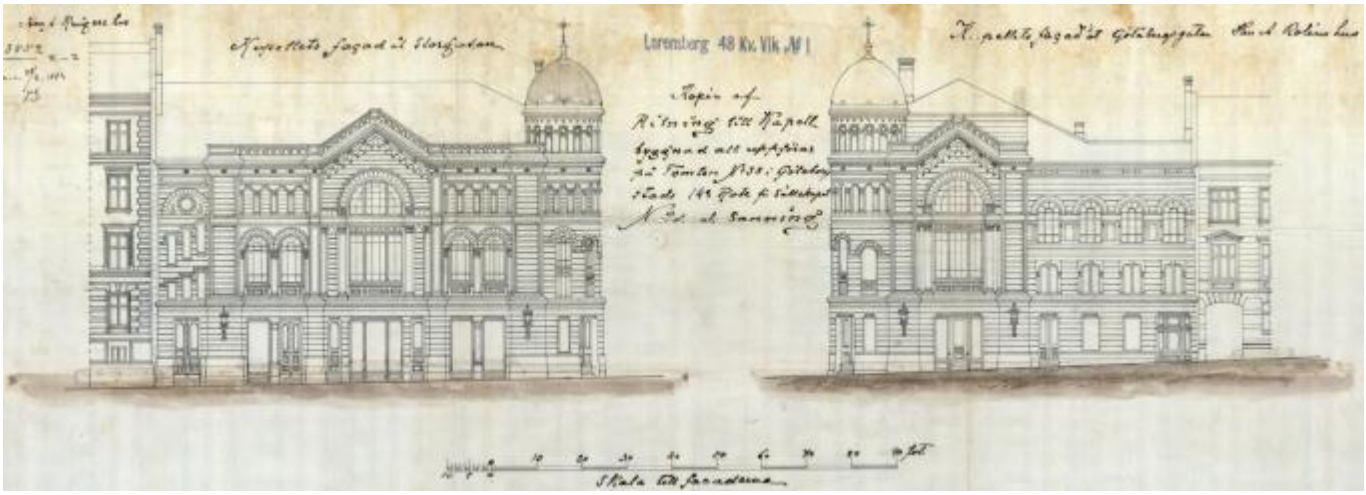

337-338. *Metodistkapellet ”Tabernaklet” – J. A. Westerberg 1883 för Sällskapet Nåd och Sanning. Byggnadens anslutning till de av Westerberg ritade grannhusen vid Stor- och Götabergsgatorna (t.v. Krügers, t.h. Roléns) utgick ifrån gesimsernas linjering, varvid verkligheten blev en annan än ritningen – särskilt påtagligt genom påbyggnaden 1894 av Rolénska huset (Götabergsgatan 6) med en fjärde våning.*

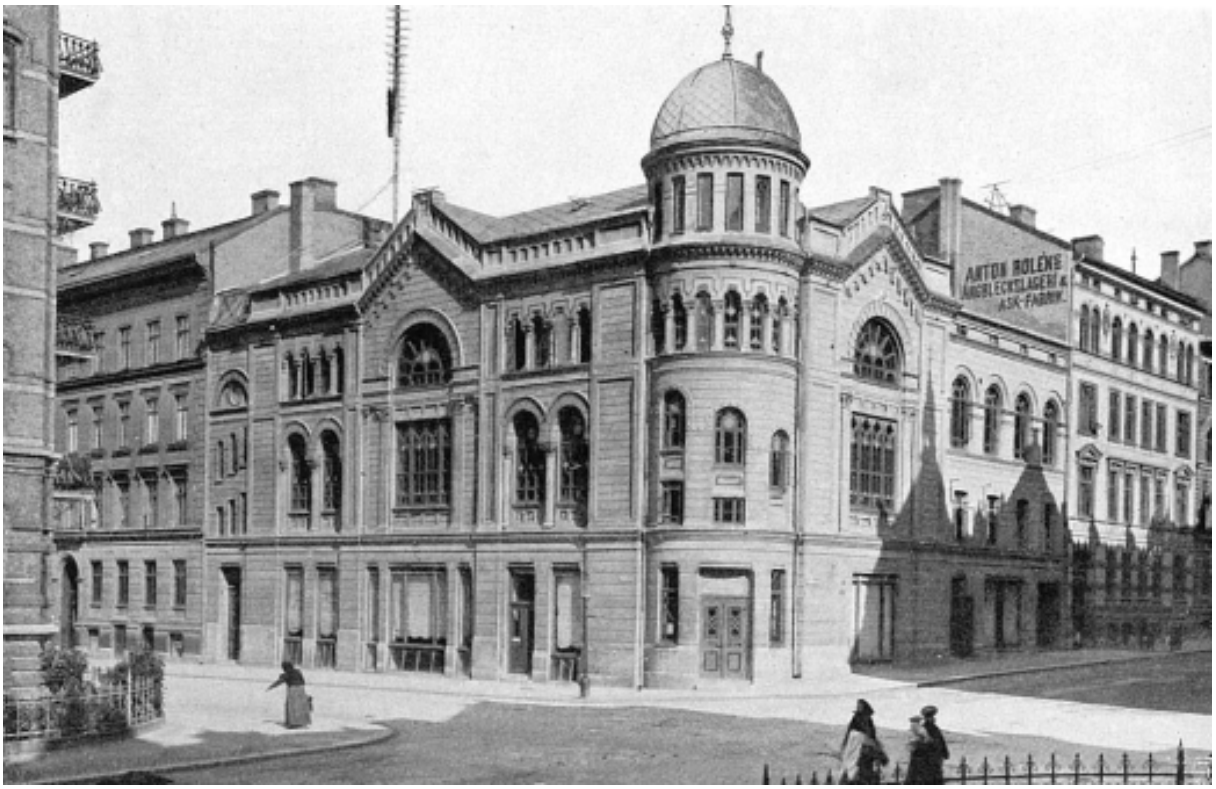

Den nya fasadgrupperingen tar över när Kungsportsavenyn byggs ut mot Lorensberg

Den riksgiltiga byggnadsstadgan gav inte staden något stöd att hävda någon arkitektonisk princip inom eller mellan kvarteren. För tomterna vid Kungsportsavenyn söder om Storgatan hade staden inte heller utfärdat sådana byggnadsbestämmelser som styrde gestaltningen av parkkvarteren. Det stod byggherrar tämligen fritt att bestämma hushöjd och fasadutformning.

Medan firman N. Andersson & Co. hösten 1882 var i full gång med sitt kvartersomfattande företagsmonument Adrianopel köpte man två mellantomter i grannkvarteret närmast i söder – det kvarter som mellan Kristinelunds- och Engelbrektsgatorna avslutade avenyns östra sida (nu Lorensberg 56 kv. Sturefors).[166] Här uppförde firman efter ritningar av Adrian Peterson tvillinghus med putsornerade tegelfasader i nordeuropeisk renässans (nr 30 och 32) medan de bakre husen mot Lorensbergsgatan liksom i Adrianopel hade ett medelklassbetonat utförande – här emellertid putsade fasader istället för rohbau. Byggmästaren August Krüger och dennes son, arkitekten Ernst Krüger, ritade och bebyggde vid samma tid granntomterna nr 26 och 28 med tvillinghus vilkas fasader putsades i italiensk renässans – stora planterade gårdar var inhägnade mot bakgatan. Mellanhusen i detta kvarter bestod således gestaltningsmässigt av två arkitektoniskt kontrasterande enheter med två spegelvända byggnader vardera, varje tvillingpar för den prydliga monumentalitetens skull bildande en symmetrisk fasad. Samma år projekterades hus för hörntomterna, vilka kommit i andra händer. Åt brukspatron Adelsköld ritade stadsarkitekten Victor von Gegerfelt i hörnet av Kristinelundsgatan (nr 24) en konventionell putsfasad med franska paviljongtak, men arkitekt Victor Adler vid hörnet av Engelbrektsgatan (nr 34) en polykrom rohbau-fasad i rött tegel med cementornering åt stadens byggnadschef, kapten Philip Åqvist. Båda husen uppfördes av storbyggmästaren P. J. Rapp.

Byggnadschefen Åqvists hus innebar det sista avgörande steget till att konsekvent fullfölja den utveckling i exploateringshänseende som sedan 1875 pågått för inredning av bostadsutrymmen på vindar – i 13:e roten på Hasselbladska ängen 1877, i 14:e roten vid Kungsportsavenyn av J. A. Westerberg 1875-77 (Franska kvarteret) och senast av Abraham Pehrsson våren 1882. Åqvists fyra våningar höga fasad var såsom beträffande byggmästare A. Heres´ hus 1877 delvis uppbyggd i taket med ståtliga gavelpartier och fönstren i dessa, liksom mansardkuporna mellan dem, hörde till den femte bostadsvåning som här var inredd i hela vindsplanet. I Pehrssonska husets efterföljd var med denna byggnad således fyravåningsvallen definitivt bruten, men av hänsyn till stadsbildens harmoni vid stadens förnämsta gata skedde detta utan att man överskred den etablerade byggnadshöjden beträffande taklistens läge över mark och i förhållande till grannhusen.

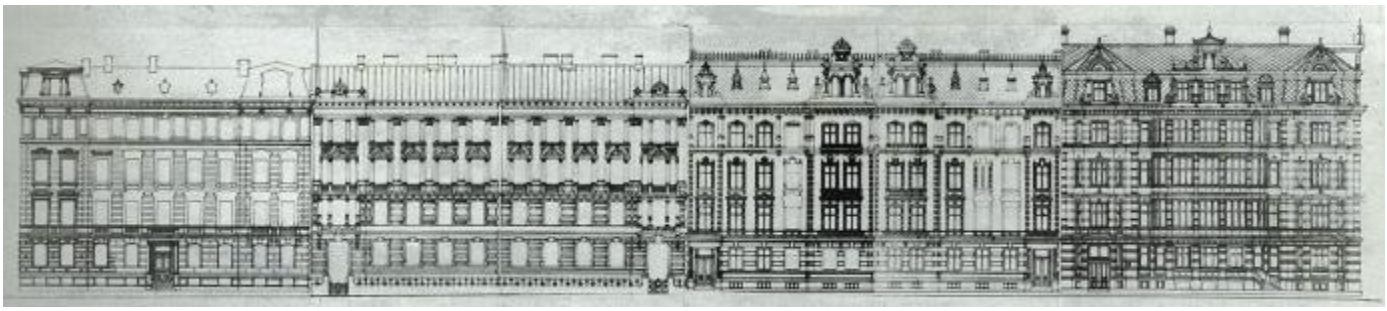

339. *Kungsportsavenyn 24-34 (östra sidan). Mellan brukspatron C. Adelskölds och byggnadschef Ph. Åqvists respektive hörnhus står två par tvillinghus med varsitt formspråk, renässans i fransk, italiensk och tysk-holländsk stil. Linjerande fönsterrader och gesimser håller längan samman till en helhet.*

340-341. *Gruppgestaltade fasader vid Kungsportsavenyn av byggmästarfirman N. Andersson & Co. – tvillinghusen nr 18 och 20 med gallerkrönta franska paviljongtak (mittpartiet i ”Adrianopel”) och nr 30 och 32 med sirliga holländska gavelrösten över taklisten.* ***342.*** *Åqvistska huset Kungsportsavenyn 34-Engelbrektsgatan 32, tysk renässans med femte våningen som dekorativ mansard.*
343. *Engelbrektsgatan österut med den lummiga Lorensbergsparken mittemot det Åqvistska huset – den dekorativa entrén till nöjesetablissemanget (t.h.) hade förlagts i fonden av Kungsportsavenyn.*

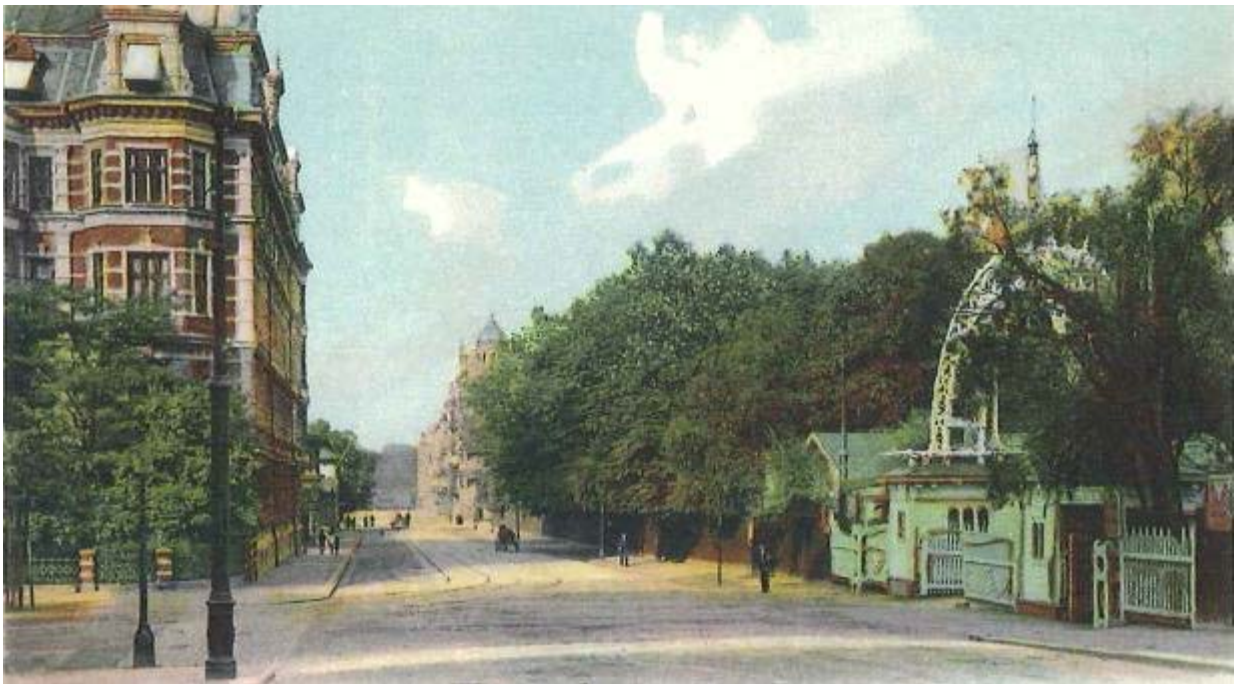

Det kan förefalla som om dessa hörnbyggnader med sinsemellan starkt avvikande stildrag genom sina materialkaraktärer – i någon mån även stilmässigt – avsågs att bilda ett sammanhang med de anslutande mellanhusens formspråk. Sålunda blev detta kvarter med avseende på form- och färgverkan delat på mitten i två differenta fasadgrupper stående i bjärt motsatsställning till varandra. Den nordeuropeiska renässansens måleriska effekt har möjligen avsiktligt utnyttjats som särskilt passande till parkgrönskan vid Engelbrektsgatan, där avenyns

framryckning tills vidare måste göra halt framför entrén till Lorensbergs inhägnade nöjespark. Denna var vad som återstod av det forna landeriet och förlustelsestället sedan markbyte med staden skett år 1879 för utläggning av gator och tomtkvarter. Innehavaren av Lorensberg, källarmästaren Robert Graf, erhöll reglerade tomter vid blivande Engelbrektsgatan mellan Lorensbergsgatan – den parallella bakgatan till avenyn – och landsvägen söderut (Södra Vägen). Då Kungsportsavenyn och landsvägen förenades via Engelbrektsgatan sålde Graf tomterna 1881 till Göteborgs Ridhus AB, som i detta strategiska läge intill Gamla Allén och Exercisheden uppförde sin anläggning omfattande en ansenlig del av kvarteret.

344. *Göteborgs ridhus, Engelbrektsgatan 34-Södra Vägen 29, uppfördes 1881 på tomter som innehavaren av Lorensberg sålt till ridhusbolaget. Åqvistska huset i hörnet av Lorensbergsgatan och brandmuren t.h. (grosshandlande James Fredrik Dicksons hus) vittnar om förväntade tomtvärden.*
345. *Från Vasagatans allé skymmer ännu förhösten 1884 Valandstomtens lummiga trädgrönska delvis Kungsportsavenyns grågula palatsarkitektur i cementputs – i solljuset lyser N. Andersson & Co:s*

ståtliga nya husrad, nr 16 under inredning med tomma fönster utan gardiner och nr 18 med markiser över varje fönster. Den tunnt slammade nakna brandgaveln hör till Otto Bolms solitära hus nr 21.

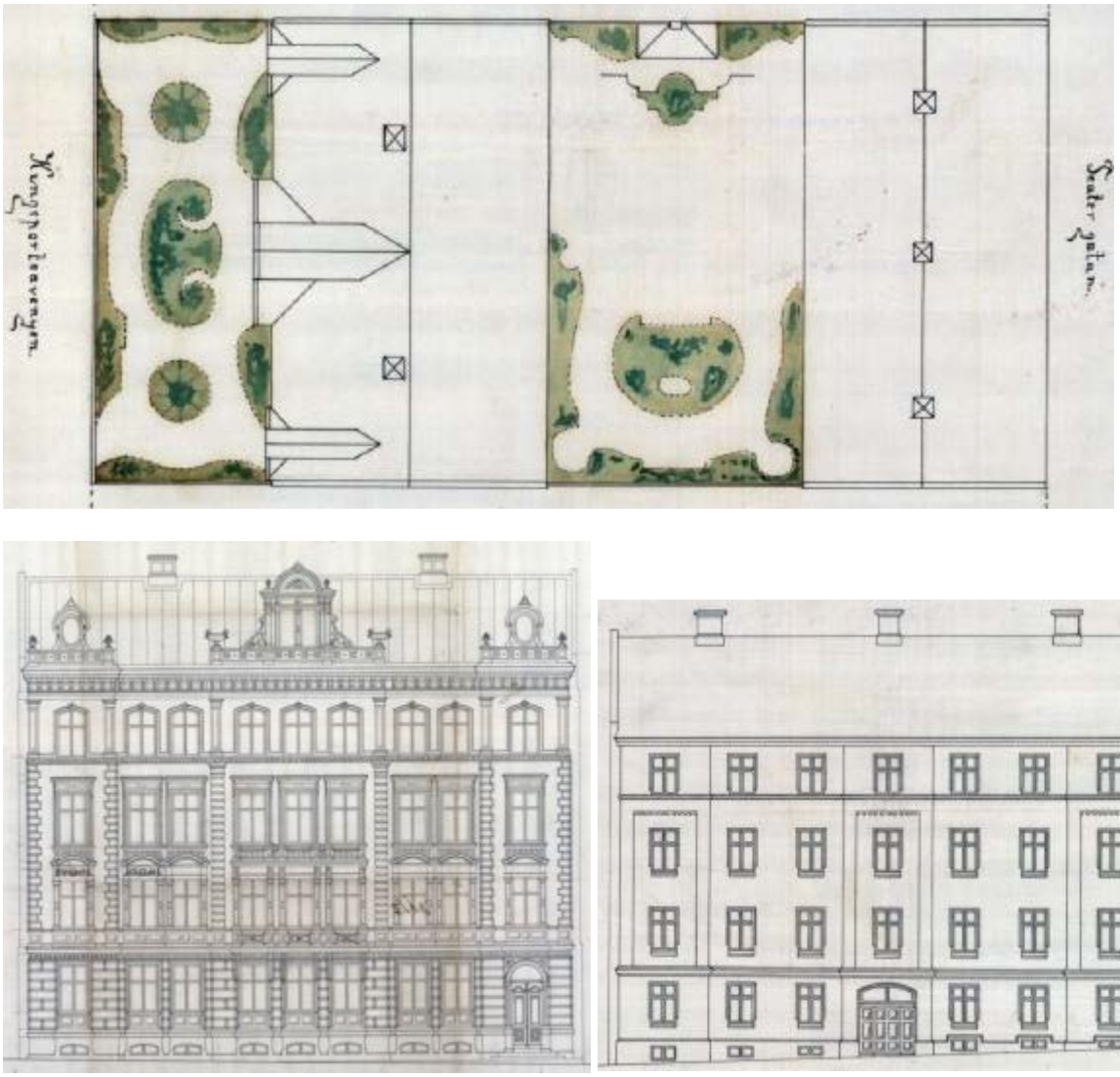

346-348. *Byggmästare A. Malmsten uppförde år 1880 byggnader mot huvud- och bakgata med plantering i fransk stil på såväl förgården mot avenyn som gårdsplanen mellan bostadshusen.*

När Adrianopels kvartersfasad fullbordades på Kungsportsavenyns östra sida hösten 1884 stod handlande Otto Bolms hus ännu ensamt mittemot (nr 21), uppfört redan 1880 av mur- och byggmästaren A. Malmsten som första byggnad i fyra våningar på avenyn – de nakna brandgavlarna vette ännu mot angränsande tomter i norr och söder, tomter som under året hade blivit sålda till olika slags intressenter. Bolms ståtliga renässansfasad kunde med sin praktfullt ornerade stora lukarn (kupa) ovan taklisten i mittaxeln framstå som en utvecklad form av Franska kvarterets arkitektur. Då byggnaden, smyckad av sin förträdgård mot avenyn, saknade grannar som skymde genomsikten från sidorna hade flanörer och hästspårvagnarnas passagerare under några få år fri utblick över de obligatoriska gårdsinhägnaderna mot tomtens bakre byggnad i enkel rohbau med gult tegel mot Teatergatan.

Slutet nalkades dock för landeriepokens kvardröjande idyll vid avenyn, på AB Valands hörntomt mot Vasagatan representerad av det aktningsvärda trestammiga träd som där bredde ut sin mäktiga krona. Under det närmaste året motbyggdes Bolmska huset åt båda hållen, på norra sidan i samma höjd men på den södra gott och väl en halv våning högre. I norr måste

flera ärevördiga träd, rester av landeriet Kristinebergs trädgård, falla för konstföreningen Valands byggnad i två höga monumentalt proportionerade våningar med fasader åt tre gator i robust romersk renässans. Söder om Malmstens fastighet reste byggmästare A. Johanson sina båda hus (nr 23 och 25) i fyra våningar med pompös wiensk nyrenässansarkitektur i puts mot avenyn – sonen J. A. Forshells olika fasadbehandlingar, nr 23 med krönande balustrad i hela fasadens längd och nr 25 med paviljongtak över ändrisaliterna, var uppenbarligen inte avsedda att vara arkitektoniskt väl samordnade med varandra eller med Bolmska huset. Valands oförfalskade palatsarkitektur i två våningar var svårförenlig med hyreshus i fyra våningar. Således kunde måhända kvarterets samtliga byggnader lika väl få utgöra särpräglade individer i varierande renässansuttryck, var och en emellertid utgörande en strängt symmetrisk enhet oberoende av grannhusen (nu Lorensberg 52 kv. Borgeby).

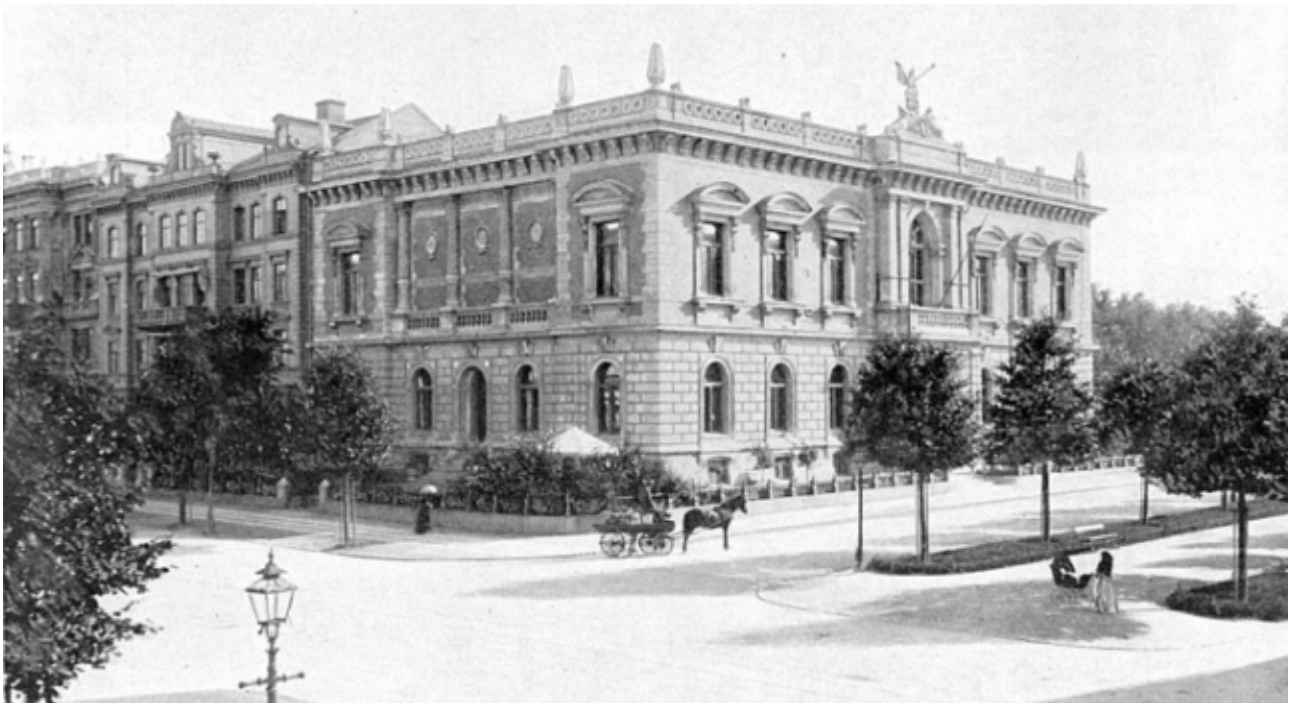

349. *Konstföreningen Valand hade valt en förstklassig placering av sin utställningsbyggnad i hörnet av Vasagatan och Kungsportsavenyn – här undervisade efter invigningen 1886 bl.a. Carl Larsson.*
350. *Avenyn nr 19-25 (från höger), en rad individuella strängt symmetriska fasader – höjdtrappningen i kvarterets mittlinje delar fasaderna i två grupper inom vilka taklisterna nära nog linjerar.*

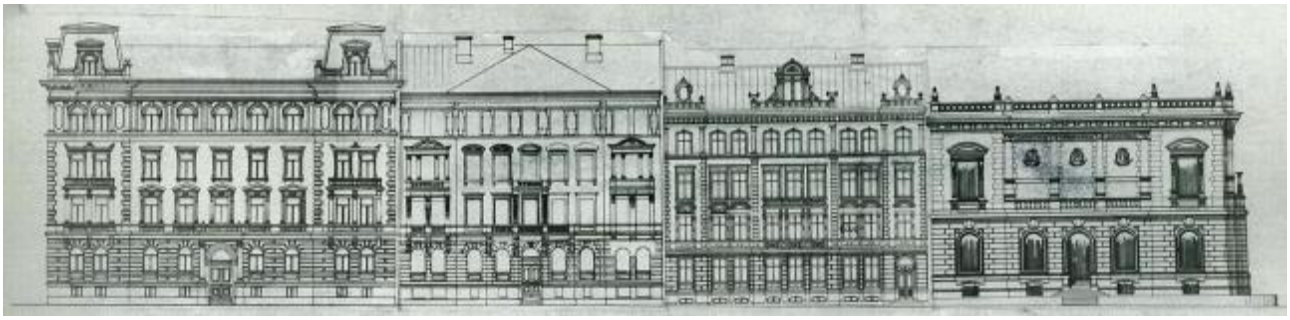

Uppförandet i 1880-talets förra hälft av Kungsportsavenyn 24-34 på östra sidan och 19-25 snett mittemot lade alltså i öppen dag att den av J. A. Westerberg 1872-78 genomförda gestaltningsprincipen för stadens förnämsta gata – en väl samordnad formgivning av hela kvarterslängor – var beroende av ett övergripande projektinitiativ och i brist på en konsekvent

sådan fortsättning gradvis hade övergivits för en antingen parordnad eller individualiserad fasadgestaltning. Således var i ett slag Kungsportsavenyns vördnadsbjudande rad av enhetliga palatsformationer, i något modifierad form representerad av ”Adrianopel”, bruten redan när utbyggnaden till Lorensbergsparkens entré i avenyns fond var endast till hälften genomförd.

Fasadgruppering i fyra våningar – en början till reallärоverkets flankerande kvartersväggar

I kölvattnet av kvarters- och gruppgestaltningarna vid Kungsportsavenyn utförde samverkande byggherrar en rationell form av samordnad gestaltning på Erik Dahlbergsgatans östra sida. Kvarteret söder om Vasagatan (nu Vasastaden 17 kv. Häggen) hade på vardera långsidan sex tomter enligt regleringen 1876. Tomtraden Erik Dahlbergsgatan 18-28 hade staden mot mitten av 1880-talet insett att man inte kunde sälja till ett rimligt pris då såväl 12 meters gatubredd som byggnadsförfattningarnas bestämmelse om tillåten byggnadsyta i ”ny stadsdel” gjorde tomternas bebyggande olönsamt. När rikets städers byggnadsstadga ändrats 1884 och ett motsvarande tillägg införts i Göteborgs byggnadsordning i mars 1885 öppnades möjligheten till ett högre tomtutnyttjande när gårdarna kopplades två och två (se *Stadens åtgärder för anpassning till byggmarknaden* i kap. III B). Staden beslöt i april samma år att öka gatans bredd till 15 meter, vilket nämligen medgav hus i fyra våningar med generösa rumshöjder och källare tillräckligt hög för butiker (se *Smågators breddning …* nedan).

Här med utsikt över den öppna gårdsplanen till det nyöppnade Göteborgs Högre Reallärоverk köpte i september 1886 en liten grupp ”husegare”, snickare och timmermän det dittills obebyggda kvarterets sex mellantomter.[167] Namnen Rydgren, Kilander, Westerlind och Frise hade en gemensam förhistoria i byggnadsfacket från 15:e rotens kvarter för hus i ”villastil” vid Sten Sturegatan mot Exercisheden. Dessa män hade 1882-84 uppfört landshövdingehus med ovanligt anspråksfull fasadarkitektur signerad J. A. Westerberg med verkmästare Nathan Persson som ritare (se *Markutnyttjandet* i kap. III A). Verksamheten fortsattes de närmaste åren med stenhusprojekt i fyra våningar, dels från 1885 i grannkvarteret mot Stureplatsen och dels i 13:e roten vid Erik Dahlbergsgatan. Dessa landshövdingehuskarriärister har troligen velat sätta sin prägel på stadsbilden genom en standardiserad variant av ”den franska renässansen med sina rika orneringar och bisarra mansardtak”[168], men som nyblivna spekulanter i stenhus har de underskattat – eller ignorerat – grundläggningens problematik i göteborgsleran, särskilt ödesdigert i kvarteret vid läroverket där en bäckfåra slingrat sig ner mot vallgraven.[169] Dessa fasader, med största sannolikhet ett verk av byggmästare Nathan Perssons ritkontor, är i grund och botten landshövdingehusarkitektur översatt och utstofferad i sten med en fjärde våning. Ovan takgesimsen utgörs fasadens bekröning av det för 1880-talets Göteborg karaktäristiska mansardtaket med låga branta takfall där runda vindskupor förhöjde den dekorativa effekten av zinktäckningens rutmönster. Denna på 1870-talet i Göteborg återinförda brutna takform, möjligen från kontinenten via Hamburg, blev under 80-talet i sitt dekorativa utförande gemensam med den hos samtida stadsmässiga landshövdingehus – fattigmans variant av borgerligt stenhus – och bär ett omisskännligt göteborgsmärke.[170]

Raden av sex stycken fyra våningar höga byggnader med 15 meter långa fasader ritades hösten 1886 som en symmetriskt gestaltad grupp, sammansatt av två spegelvända delgrupper. Detta symmetrimanér bygger på ett enkelt modulsystem, tre typer av putsade fasader indelade horisontalt med tunna utsprång i olika varianter: mittpartiet bildat av två fasader med centrala utkragningar flankerat av fasader med utsprång i ändarna. De fyra byggnadernas utkragningar kröntes ovan takgesimsen av uppbyggda cementornerade fasadpartier, en form av ”lukarn”

(kupa) med vindsfönster. Gruppens ändpartier bildar två fasader med ändrisaliter och en rad små runda takkupor i mansardtak utan fasaduppbyggnader – takutformningen ansluter till samtida landshövdingehus. Fasadernas detaljarbete varierade något mellan delgrupperna.[171]

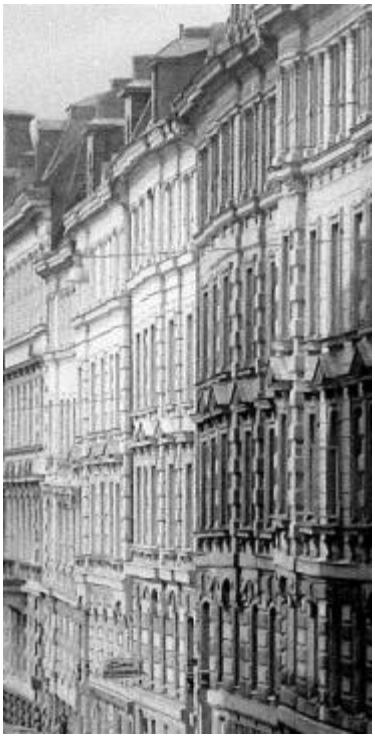

351. *Erik Dahlbergsgatan 24-28, den södra delgruppen av tre fasader i längans symmetriska gestaltning av sex fasader mellan hörnhusen (foto taget före bebyggandet 1888 av hörntomten mot Engelbrektsgatan).* ***352.*** *Byggherrarna J. P. A. Rydgren, H. A. Kilander, J. A. Frise och A. Westerlind nöjde sig med den billiga grundläggningsmetod som användes för landshövdingehus, vilket visade sig ödesdigert för de tyngre stenhusen – Erik Dahlbergsgatan 18-26 röjer detta genom vågiga gesimser medan J. Dähns påkostade hörnhus vid Vasagatan är utan sådana defekter.*

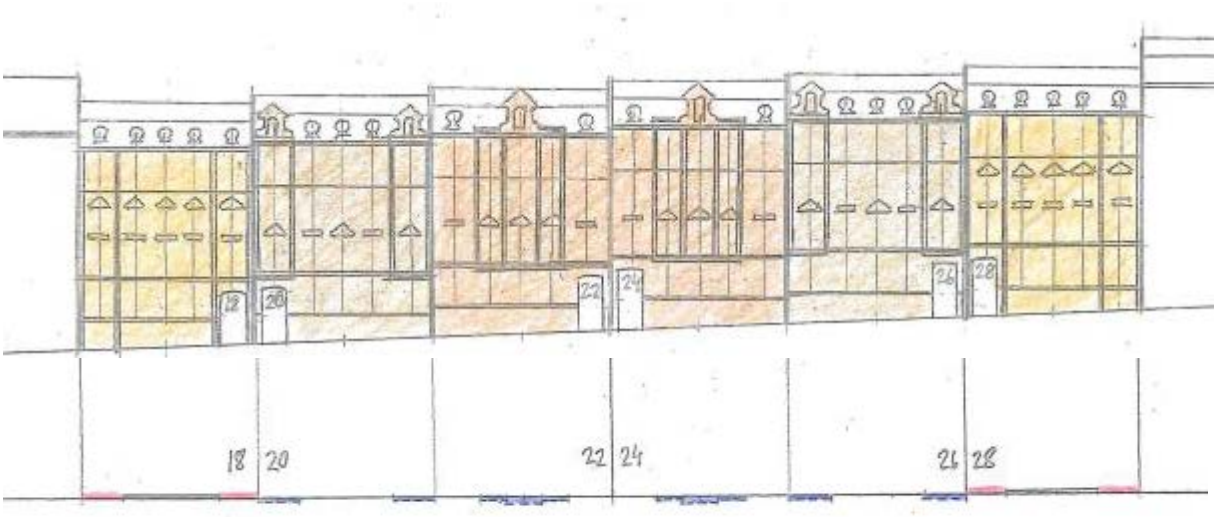

353-354. *Symmetrisk gruppgestaltning av Erik Dahlbergsgatan 18-28 enligt en enkel princip: två spegelvända delgrupper består vardera av tre husfasader med varierande horisontalindelning och bekröningar (varje fasadtyp en färg). Fasadutsprångenär dels risaliter i gatulinjen på nr 18 och 28 (rött) och dels utkragningar över gatulinjen i andra till fjärde våningarna på nr 20-26 (blått).*
355. *Erik Dahlbergsgatan vid reallläroverket med husraden nr 18-28 mellan de högre hörnhusen.*

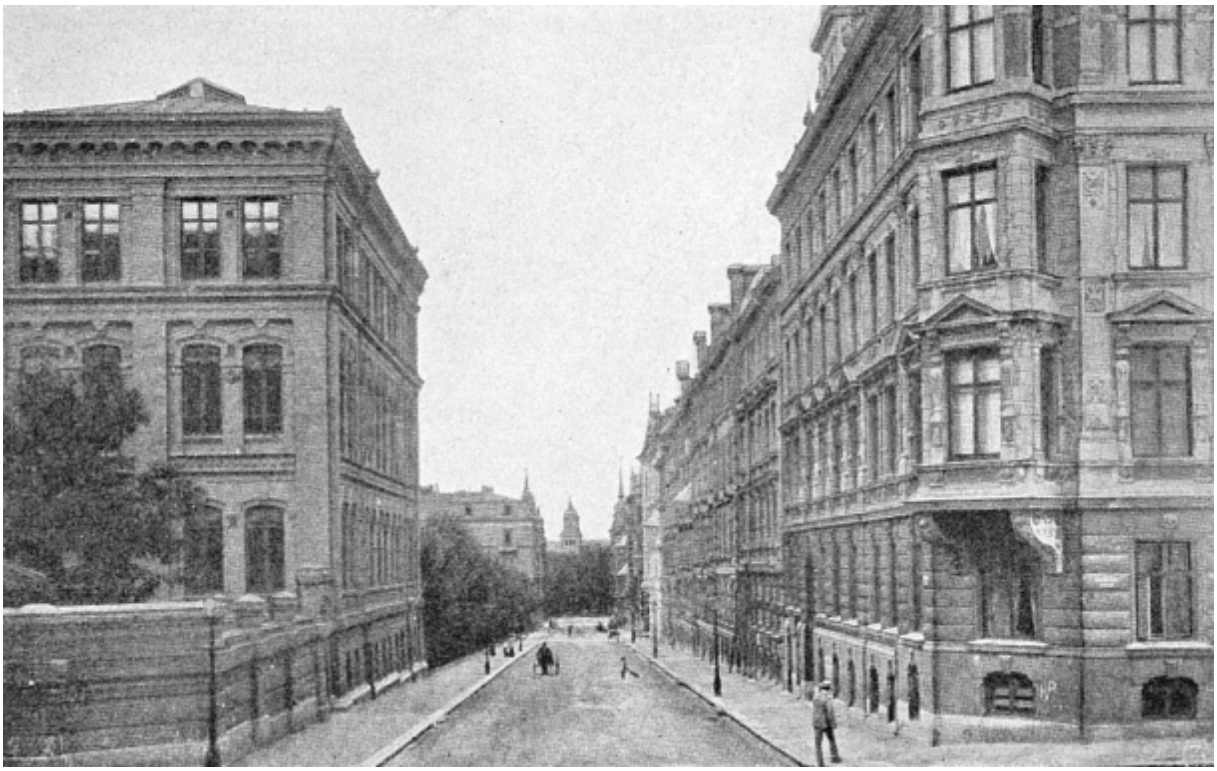

Fyravåningsskalan höjs till fem våningar efter omreglering väster om reallläroverket

I början av 1880-talet var alla de för planenligt bebyggande fullt disponibla kvarteren i 13:e och 14:e rotarna norr om Stora Allégatan färdigbyggda, bildande två separata stadsdelar med det gamla Flygarns Haga ännu kvarliggande orört i områdets mitt. Söder om allégatan, utlagd endast längs de nya kvarteren i öster och väster, skiljde sig exploateringssituationen mellan de båda stadsdelarna. Kungsportsavenyn, vilken 1881 blev spårvägsgata, hade som ovan omtalats intressenter till tomtmark och de första husen var redan byggda där. Kvarteren i 13.e roten närmast öster om Öfra Magasinsgatans södra del hade däremot inte lockat några köpare, varför staden funnit för gott att som lockbete överlåta kvarteret mellan de lugnare Landala- och Brantdalagatorna till högre reallläroverkets skolbyggnad – ett passande läge mittemot Betlehemskyrkan. I kvarteret mellan det livliga huvudstråket Öfra Magasinsgatan och Landalagatan (nu Vasastaden 15 kv. Granen) hade mellantomterna vid regleringen 1876 fått samma fasadlängder som de 1867 reglerade och 1881 färdigbyggda kvarteren på andra sidan Stora Allégatan. Läget vid huvudgatan mellan den äldre staden och Tjänstemannaföreningens nya villaområde på bergsluttningen i söder var onekligen attraktivt med vacker utsikt över villakvarteret mittemot där den slottslika byggnaden för Eduard Magnus´ Minne var under inredning. Ändå hade tomterna för hyreshus befunnits svårsålda – deras ringa storlek medgav nämligen inte ett praktiskt och ekonomiskt lämpligt bebyggande beroende på den låga markexploatering som var tillåten i ”ny stadsdel”, där en tredjedel av tomtytan måste kvarlämnas som gård. De korta fasadlängderna mot gatan (15 meter på långsidorna, endast 14 meter på kortsidorna) rymde endast två normalstora sällskapsrum i fil – det ska jämföras med de två à åtta meter bredare tomterna vid avenyn, där tre-fyra spatiösa rum bildade en ståtlig gatufil (se *Stadens åtgärder för anpassning till byggmarknaden* i kap. III B).

Med stadens nya tomtindelning år 1882 av detta kvarter vid Öfra Magasinsgatan, vid denna tid omdöpt till Viktoriagatan, blev 20 mindre tomter ändrade till 14 större genom förslaget av drätselkammaren, utfört av dess sakkunnige arkitekt J. E. Leo. De tio mellantomterna fick därmed fem à sex meter större fasadlängd, totalt 20 meter. Det är uppenbart att omregleringen skedde på förslag av spekulanter – arkitekt Leo hade sedan flera år samarbetat med sin landsman byggmästare Dähn – eftersom de tre första tomterna såldes inom två månader efter fullmäktiges beslut till bl.a. två byggmästare (hörntomten vid Vasa-Viktoriagatan till J. Dähn och granntomten mot Vasagatan med sin allé till J. A. Ullgren). Övriga fyra tomter mot Viktoriagatan med utsikt över det kuperade Annebergskvarteret var inom ett år sålda och före 1883 års slut bebyggda.

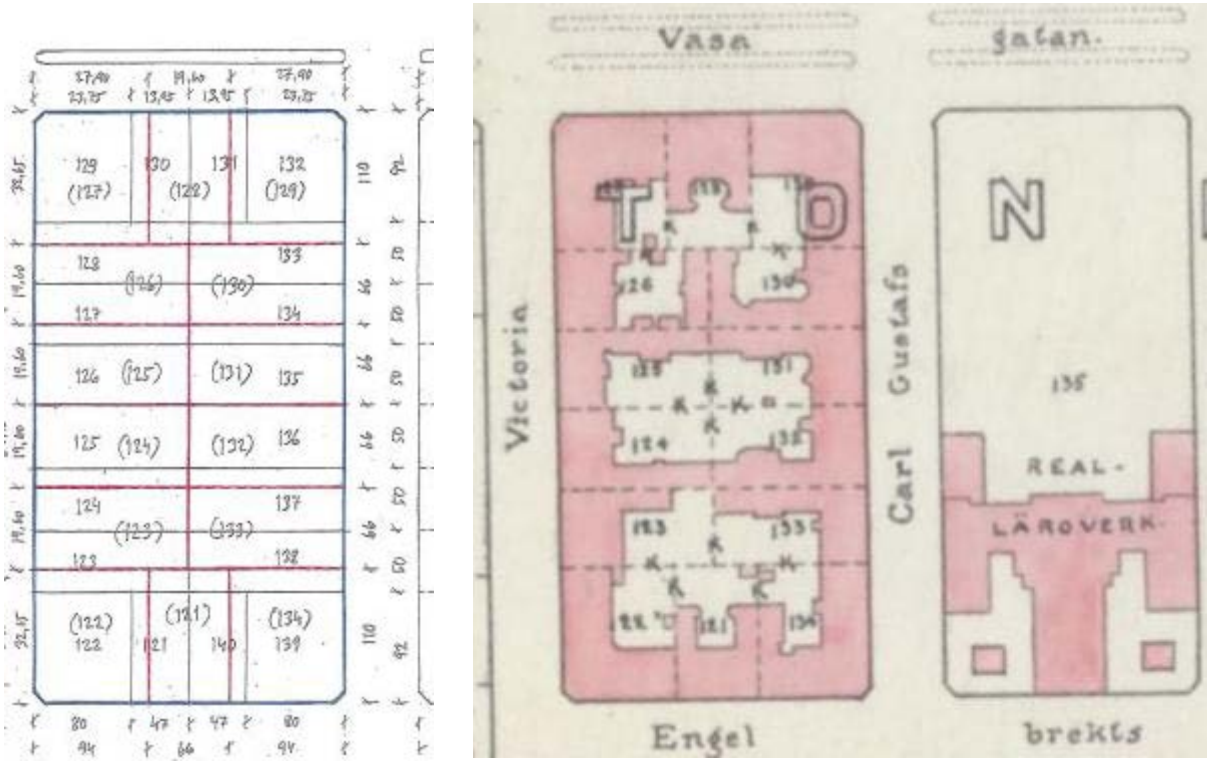

356-357. *Kvarteret med svårsålda tomter mellan två breda gator skulle få ökat värde av läroverket men blev bebyggt först efter stadens beslut 1882 om ny indelning till större tomter (nu kv. Granen).*

Husen uppfördes i fyra våningar med putsade renässansfasader i starkt individuella skepnader av olika byggmästare, förutom de nyssnämnda L. Forsberg (för handlande J. Conrad Jacobson), S. P. Svensson, A. Johanson, A. M. Jacobson (för bokhållare G. A. Örnberg) och F. O. Peterson (för assuransdirektör Axel Appelberg). Flertalet var ansedda representanter för tidens etablerade byggmästare i Göteborg. Hörnhusen av Dähn för egen del (nr 16, arkitekt J. E. Leo) och Peterson för Appelberg (nr 26, arkitekt C. Fahlström) tycks ha blivit särskilt uppmärksammade.[172] Under en jämn takfotslinje från hörnet av Vasagatan avslöjade tre fasaders fönsterrader de varierande rumshöjderna mellan olika byggherrars hus, de högsta hos Dähn och Jacobson men påtagligt lägre även denna gång hos Svensson (se om hans första hus 1880 vid Landalagatan ovan), som härigenom kunde inrymma källarbutiker trots gatans lutning. Trappningen i gesimser och fönsterrader mellan Johansons hus (nr 22) och grannarna samt dennes välproportionerade rikt ornerade fasad röjde de större våningshöjderna och antydde en noblare inredning än hos både Svensson (nr 20) och Örnberg (nr 24). Likaså bar Appelbergs hus genom sin höjdproportionering och arkitektoniska utstyrsel vittne om stora lägenheter med påkostad inredning. Dähns hus med balkonger mot Vasagatan var stadsdelens

första med modern ”erker” (burspråk) i alla övervåningarna på det avskurna kvartershörnet – två år tidigare hade som tidigare nämnts arkitekten Leo introducerat detta hörnmode med ett burspråk i andra våningen på sitt hus vid Vasagatan nära Betlehemskyrkan. Appelbergs hus hade mot Engelbrektsgatan osedvanligt långa balkonger med räcken i stenimiterande träkonstruktion (numera ersatta av smide) och på hörnet ett torn med kupol och spira.

Viktoriagatan 16-26 uppfördes på omreglerade större tomter – jämn takfotslinje i halva kvarterets längd. ***358.*** *Byggmästare J. Dähns hus i hörnet av Vasagatan var det första som pryddes av en erker (burspråk) i det avskurna hörnets alla övervåningar – Apoteket Lejonets skylt över butikingången.* ***359.*** *Assuransdirektör Axel Appelbergs kupolkrönta torn i hörnet av dåvarande Molinsgatan (1886 Engelbrektsgatan) markerade stenstadens gräns i söder.* ***360-361.*** *Det nya Göteborg hade med Appelbergska huset fått en motsvarighet till det 30 år äldre Wijkska huset med sitt hörntorn vid Lilla*

Torget i den gamla staden inom vallgraven. ***362.*** *Viktoriagatans putsfasader mittemot villakvarteren avslöjar genom gesimsernas och fönsterradernas läge skillnader i rumshöjder mellan husen.*

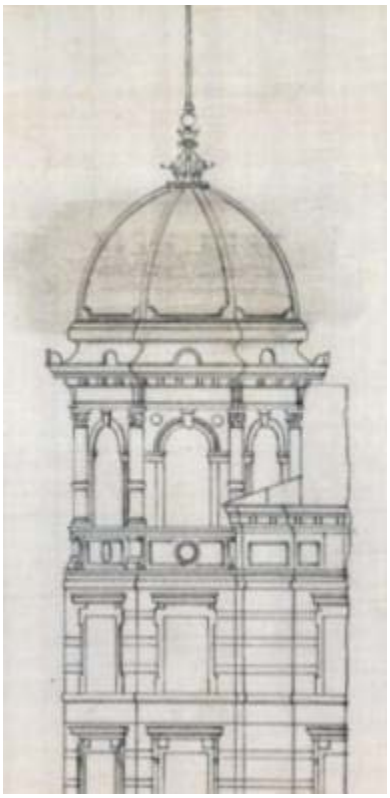

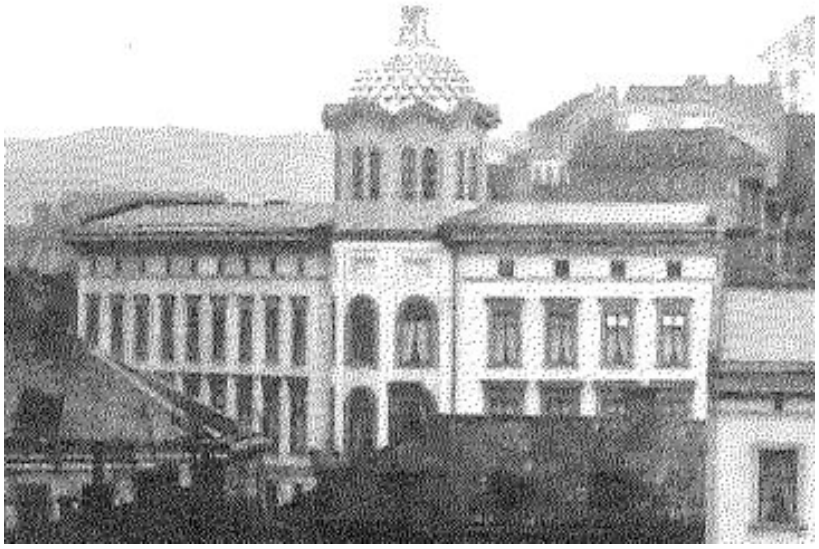

363. *Tjänstemannavillor vid de backiga gatorna ovanför Engelbrektsgatan. I förgrunden den ännu obebyggda tomt som var reserverad för en skola – här uppfördes Nya Elementarläroverket för flickor.*

Med hörntorn och balkonger som arkitektoniska attribut blev försäkringsdirektörens byggnad en passande dekorativ övergång mellan stenstadskvarteren och den nya villastaden, som vidtog i Viktoriagatans backiga smalare fortsättning söderut. De appelbergska balkongernas utsikt över den fula gropiga ödetomten framför villakvarteren kom i 1880-talets slut att bytas mot en vackrare, det nya skolhus i prydlig tegelarkitektur som Adrian Peterson ritade åt Nya Elementarläroverket för flickor inför skolans flyttning från en av de rivningsdömda villorna vid Nya Allén. Det faktum att arkitekten Fahlström ändrade byggnadslovets runda torn till ett sexkantigt vars kupol hade fjälltäckning av zinkrutor och en krönande spira gör det frestande att se det appelbergska hörntornet som ett avsiktligt motstycke till det 30 år äldre Wijkska huset i gatuperspektivets norra ände. Denna stadens högsta byggnad vid Lilla Torget ståtade med ett av Göteborgs första moderna hörntorn – just i sexkantsform och med fjälltäckt kupol. Med det tornprydda huset i södra ändan av Viktoriagatan, rakt utdragen som huvudgata i fortsättning av Magasinsgatan, hade båda ändpunkterna i gatusträckningen över vallgraven en värdig markering. Tornets ändrade planform och bekröning skulle kunna ses som en tribut åt Wijkska husets arkitekt A. W. Edelsvärd, kanske en idé av Edelsvärds elev Adrian Peterson som tidigare tycks ha varit den unge Fahlström behjälplig (angående Hambergska huset vid Kungsportsavenyn, se om parkkvarterens palatsgestaltning ovan).

Redan 1884 inledde byggmästare F. O. Peterson det maximala utnyttjandet i Göteborg av bestämmelsen i rikets byggnadsstadga om högsta tillåtna våningsantal i boningshus. Som första byggherre i de nya stadsdelarna utanför vallgraven bröt han omgivningens husskala genom att på sin hörntomt Vasagatan 17-Karl Gustavsgatan 15 bygga fem våningar högt, fasaden hållen i en slösande detaljrik renässans med hög konsolfris och ett klassiskt sadeltak. Höjdskillnaden mot det anslutande Ullgrenska huset var den dittills största vid någon huvudgata i området och denna brutala upptrappning illustrerade fåfängligheten i stadens ansträngningar att skapa en stadsbild präglad av klassisk ordning och harmoni. Med sitt läge mot reallläroverkets öppna gårdsplan utgjorde byggnaden ett blickfång österifrån i höjd med resterna av Flygarns Haga på blivande Vasaplatsens område. Fasadernas rika cementornering mot rött tegel var ett verk av arkitekten Carl Fahlström, som här introducerade den wienska nyrenässansens fasadsystem – detta kännetecknades av palatsarkitekturens proportionering för femvånings hyreshus.[173] Fahlström hade tre år tidigare ritat en liknande fasad, dock endast fyra våningar hög på en mellantomt (Chalmersgatan 11). Den nya byggnadens avskurna hörn pryddes varken av balkonger eller andra fasadutsprång, ett bruk som vid denna tid blivit allt vanligare, men detta anslående hus vid stadens stora esplanadstråk markerade likafullt att byggherren hade inträtt i storbyggmästarnas exklusiva krets. Skaran av spekulanter i hyreshus blev dessa år allt större och ville dra nytta av ett gynnsamt läge, i möjligaste mån även tävla om uppmärksamheten. Sedan reallläroverket i grannkvarteret tagits i bruk hösten 1886 blev även tomterna vid Karl Gustavsgatan fram till 1888 bebyggda av en ny kategori husbyggare i karriären. Först var muraren Edvard Svensson med en putsad byggnad i fyra våningar med hög källare för butiker (nr 19). Vardera brandmuren motbyggdes år 1888 med femvåningshus av ”husegaren” A. L. Foght (nr 17) och snickaren A. Westerlind (nr 21), det senare upptrappat från Svenssons för att få in källarbutiker under våningarna. Foght ställde vid F. O. Petersons stilfulla hörnhus och i dess takfotslinje en enkelt putsornerad tegelfasad med burspråk och ett lågt gavelröste i taket som centralmotiv – en utformning som tyder på att Nathan Persson var upphovsman. Närmast hörntomten mot Engelbrektsgatan genomförde byggmästarsonen J. A. Forshell samma år sitt första bygge för egen räkning (nr 23) med taklisten i nivå med Westerlinds, liksom dennes hus och Svenssons med helputsad fasad av berlinskt kynne. De Forshellska och Svenssonska husen utmärkte sig för övrigt bland övriga mellanhus genom sina sadeltak, vilket utom byggnadshöjden var den enda likheten med F. O. Petersons nobla hörnhus. Mellanhusens individuellt utformade, mer schablonmässiga än anspråksfulla fasader bör ha givit intryck av rätt respektabla hyreskaserner om än från arkitektonisk och teknisk synpunkt säkert föga imponerande på byggnadsfackets etablerade kretsar.

364. *Reallläroverket med trädinramad gårdsplan mellan Erik Dahlbergs- och Karl Gustavsgatorna hade vid sekelskiftet, då lövkronorna vuxit till sig och bildade vackra alléer, blivit en riktigt ståtlig anläggning vars verkan i stadsbilden förstärktes genom de omgivande kvarterens slutna husrader.* ***365.*** *Från Brantdalasluttningen skymtar år 1884 gårdsfasader till Viktoriagatans nyuppförda hus under inredning, byggnader på Vasagatans norra sida och nedre delen av Karl Gustavsgatan – hörnhuset är arkitekt Leos.* ***366.*** *Karl Gustavsgatans rad av individuellt gestaltade femvåningshus mittemot reallläroverket (nr 15-25) – byggnadernas höjd är inte konsekvent samordnade och fasaduttrycken varierar kraftigt såväl arkitektoniskt som i materialhänseende. Från hörnet av Vasagatan t.h. räknat uppfördes husen av F. O. Peterson (puts/tegel 1884), A. L. Foght (puts/tegel 1888), E. Svensson (puts 1886), A. Westerlind och J. A. Forshell (puts 1888) samt i hörnet av Engelbrektsgatan av A. Johanson (tegel/natursten 1892) – av dessa byggherrar tillhörde Peterson och Johanson-Forshell (far och son) de etablerade med gott renommé, övriga var uppkomlingar.*
367. *F. O. Petersons banbrytande femvånings hörnhus sprängde i 1880-talets mitt den rådande fyravåningsskalan vid Vasagatan. Obebyggda granntomter mot Karl Gustavsgatan exponerar gårdsfasader och brandmurar till Viktoriagatan 18-22, i förgrunden t.v. ligger hörntomten vid Erik Dahlbergsgatan också öde – reallläroverkets gårdsplan är inte anlagd och inga träd planterade.*

Smågators breddning förbättrar stadsbilden, men bereder vägen för högre hus

Kvarteren på ömse sidor om den kilformiga öppna plats som skulle dela stenstaden var i 1866 års plan begränsade av 50 fot (15 meter) breda gator, blivande Erik Dahlbergs- och Götabergsgatorna. Emellertid var dessa på regleringskartorna år 1867 för delar av 13:e och 14:e rotarna degraderade till obetydliga bakgator med gatusystemets minsta breddmått 40 fot (12 meter) i likhet med avenyns närmaste parallellgator. Sedan Chalmersgatans västsida, mittemot det kvarter som delades av Chalmersska Slöjdskolan och Slöjdföreningens Skola, bebyggts med fyravåningshus i 1880-talets början (se *Fyravåningsskalan … börjar inta smågatorna* ovan) hade även Götabergsgatan närmast väster därom 1884 blivit utlagd norr om Vasagatan och tomterna på östra sidan av denna gatudel blivit bebyggda på samma sätt som granntomterna mot Chalmersgatan. Med erfarenhet av de ogynnsamma konsekvenser för gatumiljön som den etablerade byggnadshöjden i fyra våningar fått på avenyns sidogator hade röster nu höjts för breddning av nyss nämnda två parallellgator som var avsedda att utläggas till 12 meters bredd men där endast tomter på ena sidan dittills blivit bebyggda. Enligt byggnadsordningens bestämmelse om hushöjd hade husen i hörnet av den breda allégatan kunnat uppföras i fyra våningar med en sockel lämpad för källarbutiker, medan husen på mellantomterna vid den smala gatan hade måst uppföras med lägre sockel för att acceptabla rumshöjder skulle kunna erhållas i våningarna. (Jfr *Tomters form och bebyggande,* kap. III B.)

Problemet att fyravåningshusen gjorde 12 meter breda gator till djupa schakt hade en särskild dimension beträffande Götabergsgatan, som väntades bli en huvudgata i förbindelse med Götabergsområdet i söder. De obebyggda tomterna på gatans västra sida var ännu osålda och antogs efter gatubreddning öka i värde och kunna försäljas av staden till högre pris. Då dessutom den i tomtregleringen 1876 beslutade ekonomigatan genom kvarteret (nu Lorensberg 49 kv. Nyköpingshus) som tidigare framgått (kap. III B) var ett hinder och intresse fanns att få bygga större hus upp till de av byggnadsordningen tillåtna fem våningarna beslöt stadsfullmäktige i mars 1885 att Götabergsgatan skulle breddas åt väster till 60 fot (18 meter). Man behövde också minska det stora tomtdjupet på den sidan av det helt obebyggda kvarteret. Detta blev möjligt genom att utesluta ekonomigatan, vilken på längden skulle dela kvarteret och utmynna åt huvudgatorna i norr och söder (Om tillämpning i Göteborg av ekonomigata respektive försörjningsgata se *Kvarterens organisation* i kap. III B). Tre månader senare beslöt stadsfullmäktige breddning av även Erik Dahlbergsgatan till 15 meter, men åt öster på bekostnad av de lediga tomterna där – om gatan breddats åt väster skulle Betlehemskyrkans centriska läge i det för övrigt obebyggda västra grannkvarteret ha rubbats.

Gatubreddningarna medförde att de berörda kvarterens längsgående mittlinje mellan tomtraderna flyttades för erhållande av lämpliga tomtdjup mot Vasaplatsen och respektive gata. I kvarteret vid Götabergsgatan tillkom genom slopandet av ekonomigatan en tomt mellan hörntomterna åt Storgatan respektive Vasagatan. För Götabergsgatans del var breddningen tydligen initierad av att firman N. Andersson & Co. utövat påtryckningar för omreglering av kvarteret, varvid argumenten hade framförts i drätselkammaren av grosshandlande L. G. Bratt. Som tomtägare i kvarterets södra del mot Vasagatan-Vasaplatsen hävdade firman att ekonomigatan borde utgå med hänvisning till att den skulle avsevärt begränsa tomternas utnyttjande och att de stora hus som vid denna tid allmänt byggdes inte passade för dessa tomter – de var ju avsedda för lägre bebyggelse med öppna gårdar på båda sidorna av en tolv meter bred, samfälligt ägd lokalgata. Detta ska ses mot bakgrund av att kvarteren norr om Vasagatan enligt kungligt beslut 1879 tillhörde ”äldre stadsdel”, vilket

innebar att tomterna enligt byggnadsordningen fick bebyggas till fyra femtedelar. Öppningarna till kvarterets inre mellan de höga fasaderna stred mot tidens såväl ekonomiska som estetiska princip i tättbyggd stadsdel att tomterna skulle bebyggas i hela sin längd i gränsen mot gatan. Staden var angelägen att få tomterna sålda och ville säkert också gärna gynna en så ansedd byggherre med storartade projekt utförda vid Kungsportsavenyn. Exploatörens argument blev således godtagna och regleringen genomförd.

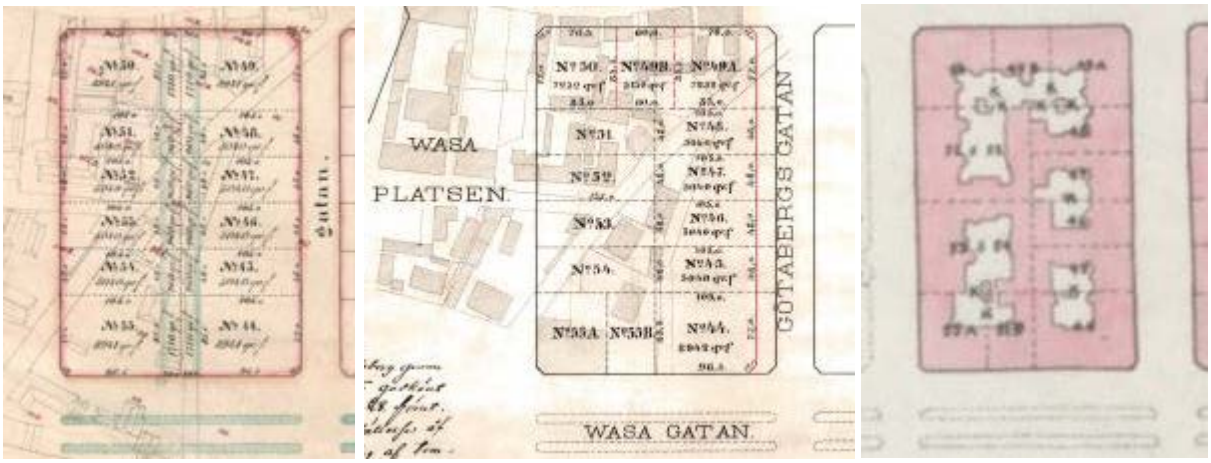

Gatubreddningar och omreglering av tomter gynnade både stadsbilden och spekulationen. ***368-370.*** *Kvarteret på Vasaplatsens östra sida var med sin 1876 beslutade ekonomigata oattraktiv tomtmark, men när Götabergsgatan 1885 ökades i bredd 6 meter ändrades även tomtindelningen efter önskemål från N. Andersson & Co. som redan börjat bebygga kvarteret på tomt nr 55.* ***371-372.*** *Kallens gata skar av ett stycke av tomten 55A – denna tomtdel kunde inte bebyggas förrän 1897.*

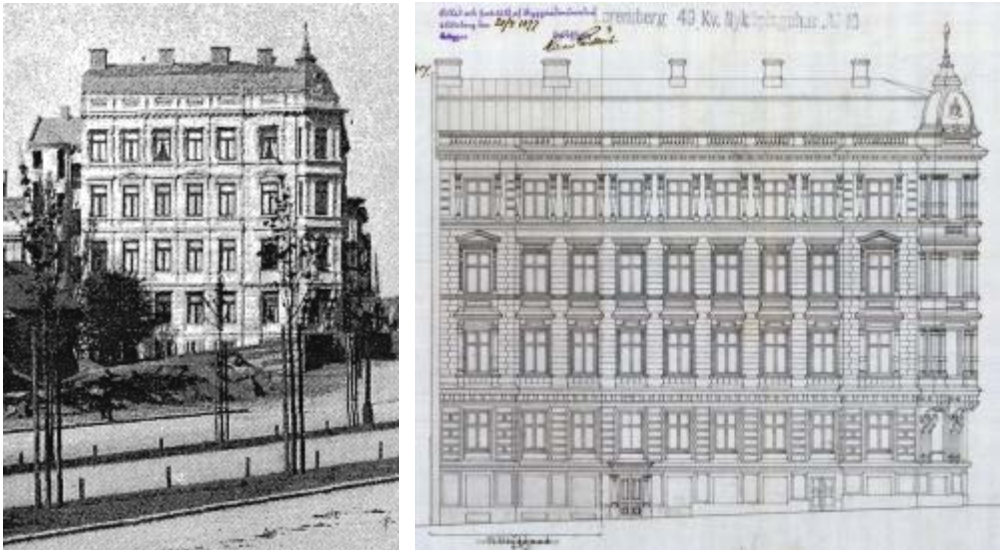

Firman hade år 1884 erhållit byggnadslov för ett hus på kvarterets sydvästra hörntomt nr 55 med fasad mot ekonomigatan, men omregleringen ändrade projektet så att istället två hus med gemensam brandmur kunde uppföras på tomterna 55 A och 55 B. Emellertid måste hörnhusets fasad mot Vasaplatsen avkortas eftersom tomtens norra del ännu ingick i Kallens gata – först 1897 blev det möjligt för en annan ägare att utnyttja hela tomten och hörnhuset blev då förlängt med samma arkitektoniska utformning till den reglerade tomtgränsen. Längs Vasagatan utformade N. Andersson & Co. sina båda cementputsade fasader i fransk renässans (nr 38-40) med en formgivning synbarligen inspirerad av Louvre i Paris – enligt ett gammalt rykte har hörnhusets fasad aldrig varit behandlad med färg, vilket förr lär ha varit vanligt, och

i vår tid har tekniska undersökningar bekräftat detta.[174] Kontrasten blev påfallande när samma firma år 1887 på den angränsande tomten i hörnet av Götabergsgatan uppförde en byggnad i nordeuropeisk renässansanda med slösande rik cementornering som lämnade endast små ytor fasadliv för rödgult tegel (nr 42). Denna byggnads höjd och fasadmaterial blev utgångspunkt när den 1889 motbyggdes av Götabergsgatans första två femvåningshus (nr 9 och 11), vilkas fasader cementornerades mot släta tegelytor av en grupp snickare och murare med en karriär bakom sig som småbyggmästare – bl.a. hade Carl Kihlberg och Nicklas Andersson varit verksamma vid Vegagatan i Majornas 6:e rote, där de uppfört landshövdingehus.

373-374. *Vasagatan 38-42, uppförda i fyra våningar av byggmästarfirman N. Andersson & Co. och med största sannolikhet ritade av Nils Anderssons kompanjon Adrian Peterson – tvillingfasaderna i cementputsad fransk renässans, synbarligen med inspiration av Louvre i Paris (38-40), står i kontrast mot grannens nederländskt livliga polykromi och takkontur med fasaduppbyggnader i puts (42).*

375-376. *Tysk-nederländsk fasadpolykromi i modern renässans 1887, tegel med cementornering – fem år efter den överdådiga franska nyrenässansen i ”Adrianopel” vid Kungsportsavenyn har samma firma satsat på en mer tidsenlig vertikalt artikulerad arkitektur i söderläge vid den allésmyckade Vasagatan. Runt hörnet till den kraftigt breddade Götabergsgatan tar snickaren Carl Kihlberg m.fl. mer schablonmässigt upp det nya fasadmodet i de maximalt tillåtna fem våningarna, ovan taklisten håller man sig likväl till det för landshövdingehusen gängse mansardtaket med små runda kupor.*

Vid Karl Gustavsgatans backe i f.d. Brantdala, småbyggmästarnas egen gata, medger gatubredden fyra våningar och den tillåtna medelhöjden i lutningen gör källarbutiker möjliga i husens högsta delar. Fasaderna har individuella former av nyrenässans i puts och tegel för lägre medelklass. ***377.*** *I höjd med Thorildsgatan ser vi nr 22-28 trappa uppåt Föreningsgatan.* ***378.*** *Backens korsning med Föreningsgatan, sikt nedåt Engelbrektsgatans femvåningshus och Nya Elementarläroverket för flickor. På höger sida nr 28 med hörningång till en källarbutik – lutningen har tvingat till en full våningshöjds trappning i denna byggnad strax nedom hörnet och en något mindre trappning till nr 26, men då båda husen uppförts av snickaren Johannes Andersson m.fl. hade de låtit ge fasaderna en gemensam rätt schablonmässsig putsarkitektur (troligen byggmästare Nathan Perssons kontor).*

Som följd av beslutet 1885 att bredda även Erik Dahlbergsgatan såldes tomterna där i så rask takt att redan vid 1890-talets ingång denna gata, upp till Engelbrektsgatan, kantades av

byggnader i fyra våningar med de eftertraktade lokalytorna för källarbutiker. De första söder om Vasagatan var de tidigare beskrivna 1886 gruppgestaltade putsfasaderna vid reallläroverket medan på gatusträckan norr om Vasagatan de 1887-89 uppförda husens renässansfasader blev en brokig blandning av ornerad cementputs och tegel med cementornering. Söder om Engelbrektsgatan bibehölls emellertid Erik Dahlbergs- och Karl Gustavsgatorna i 12 meters bredd. Den kraftiga stigningen i terrängen gjorde nämligen tomterna i dessa kvarter mindre värda och därmed mer begärliga för den kategori byggherrar som spekulerade i stenhus med relativt små lägenheter för hyresgäster ur den lägre medelklassen (se kap. III A). Karl Gustavsgatan, f.d. Landalavägen, utgjorde som enda direktförbindelse med förstaden Landala ett huvudstråk. Sålunda blev efter omreglering 1886 av det östra kvarteret (Vasastaden 19 kv. Aspen) vid gatan en rad tomter sålda av privatpersoner till byggherrar ur hantverkarklassen – förutom ett snickare- och murarlag var det tre småbyggmästare, alla med landshövdingehus som bakgrund: August Andersson, C. B. Andersson och J. A. Frise. Inom några år, 1887-91, hade de uppfört stenhus i fyra våningar klättrande i backen med renässansorneringar i cement mot fasadliv i puts eller tegel och mansardtakens synliga fall rutmönstrade i zinkplåt – det slags landshövdingehusarkitektur översatt i sten som präglade Erik Dahlbergsgatan, där J. A. Frise ingått som byggherre i en fyramannagrupp (se ovan). Genom Karl Gustavsgatans lutning låg byggnadernas tillåtna medelhöjd i fasadernas mittlinje, varför tillräckligt höga delar av husens sockelpartier utnyttjades för källarbutiker. Tomterna mot Engelbrektsgatan (nr 3-9) blev i 1890-talets början bebyggda med femvåningshus som skulle avskärma den högt belägna trähusbebyggelsen från staden. Här uppfördes i båda gathörnen byggnader vilka med sina väsensskilda nygotiska tendenser blev innovativa landmärken i stenstadens utkant. Erik Dahlbergsgatans hörn markerades av snickarkompanjonerna Hedström och Svensson med en cementornerad tegelfasad indelad av såväl lisener som trappgavelrisaliter och med smäckert hörntorn. I hörnet Karl Gustavsgatan nydanade byggmästarfirman H. & J. Börjesson genom Nathan Persson en djärvt polykrom rohbau i gult och rött med spetsiga takkupor mellan mönstermurade attikor, hörnets attika betonad av ett gavelkrön. De spektakulära hörnhusen motbyggdes av C. B. Andersson med tvillingbyggnader (5-7) i renässansornering och polykroma tegelytor – stenimiterande träbalkonger prydde gavelkrönta kopplade risaliter.

379. *De fyra femvåningshusen Engelbrektsgatan 3-9 avsågs utgöra en ståtlig stenstadsfond framför trähusbebyggelsen på höjden bakom. Närmast H. & J. Börjessons nydanande polykroma tegelarkitektur i hörnet av Karl Gustavsgatan (nr 16).*

Medan byggnadsverksamheten ännu i slutet av 1880-talet tvingades lämna kvarteren kring blivande Vasaplatsen ofullbordade var som vi sett den växande skaran småbyggmästare hänvisad till att istället exploatera de breddade sidogatornas tomter. Söder om Vasagatan innebar reallläroverket en lokal byggnadsboom för denna kategori byggnadsföretagare. Några fortsatte med att i det östra grannskapet muta in byggbar tomtmark intill höjdområdet där Skojarebackens lilla kåkstad gjorde trakten illa beryktad och så gjorde även enstaka mer etablerade byggherrar. Inledningsvis var intresset begränsat till det förväntade huvudstråket Aschebergsgatan, där en rad femvåningshus uppfördes år 1888 trots att den ökända Skojarebacken utgjorde ett irritationsmoment – det var här, två år före Börjessonska huset, en av arkitekten Hans Hedlund redan 1880 ivrigt förespråkad ny ”rohbau”-arkitektur med färgmotsättningar i tegel, keramiska ornament etc. gjorde sin entré i en friare eklektisk form lämpad för höga ”hyreskaserner” i fem våningar. Vid 1890-talets ingång övergick emellertid intresset till tomter vid Götabergsgatans södra del. Medan Vasaparken planerades och tog form bebyggdes åren 1890-95 tomterna där mellan Vasa- och Kristinelundsgatorna. Det mer avlägsna kvarteret söder därom blev emellertid bebyggt först sedan staden 1898 beslutat bredda även Chalmers- och Teatergatorna till 14 meter så att hus i fyra våningar med källare anpassad för butiker kunde uppföras vid dessa gator. Även detta beslut tycks ha tagits på begäran av intressenter sedan tomterna visat sig svårsålda och – beträffande de mot sistnämnda gator i de båda öde kvarteren söder om Kristinelundsgatan – rentav hotade förbli obebyggda åratal framöver. Liksom tidigare visade sig denna sista breddning av 12-metersgator i ”ny stadsdel” göra tomterna mer attraktiva. Den generösare största hushöjden 15,5 meter som här blev möjlig tillät källare tillräckligt höga för att inrymma butiker med golvet på föreskriven lägsta nivå under gatan – och acceptabla rumshöjder på ca 3 meter i de fyra bostadsvåningarna. För att i femvåningshus vid 18 meter breda gator i ”ny stadsdel” kunna hålla traditionella rumshöjder betydligt över 3 meter måste man nöja sig med en vanlig låg förrådskällare. Den nya kategorin spekulationsbyggmästare började sänka våningarnas takhöjd och därmed byggkostnaden. Stora rumshöjder hade varit legio i tre och fyra våningar höga hus uppförda före 1890. De var dock i femvåningshus endast möjliga i ”äldre stadsdel” och generellt vid breda allégator som Kungsportsavenyn och Vasagatan, där butiker kunde inredas obetydligt under gatunivån. Vid Aschebergs- och Engelbrektsgatorna, 18 meter breda, verkar man från ca 1890 ha prioriterat generösa rumshöjder i de förnäma huvudvåningarna framför butiker för att kunna locka hyresgäster till sådana finare och dyrare lägenheter.

Femvåningshus på ömse sidor om Vasaparken. ***380.*** *Aschebergsgatan 1888: traditionella fasader i puts sida vid sida med en ny tegelarkitektur – samtliga med låga källare.* ***381.*** *Götabergsgatan 1890-talet: tegelfasader, bortom Ernst Krügers hörnhus tre byggnader av A. Westerlind (18-22) med lägre hushöjd för att med sänkta rumshöjder och källarbutiker få ned byggkostnaden och öka avkastningen.* ***382.*** *Aschebergsgatans korsning med Vasagatan: byggherrarna kan utnyttja allégatans bredd till att i hörnhusen (Vasagatan 23 och 36) inreda höga butiklokaler som ”källare” under bostadsvåningarna.*

383. *Två gatubreddningar beslöts 1898 vid obebyggda tomter så att dessa kunde bebyggas med hus i fyra våningar och källare för butiker – för Chalmersgatan gällde det söder om Kristinelundsgatan.* ***384.*** *Norr därom stod nämligen redan nybyggda hörnhus (t.v.).* ***385.*** *Från Engelbrektsgatan norrut blev Chalmersgatan från år 1900 kantad av femvånings hörnhus och en våning lägre mellanhus.*

Femvåningsregeln slår i ”taket” vid Vasagatans breda esplanadstråk

Då femvåningshus med de attraktiva invändiga höjdmåtten blev möjliga att bygga genom byggnadsstadgan 1874 var sådana knappast påtänkta utanför vallgraven. Göteborg tvingades att vid omarbetningen av byggnadsordningen samma år slopa den nya lokala bestämmelsen om 65 fot (= 19,5 meter) som största hushöjd och i stället införa femvåningsgränsen. I praktiken måste man före 1880-talets slut passivt bevittna byggnadsstadgans höjdbegränsning cementerad som en allmängiltig norm vid alla gator med 18 meters bredd eller däröver. Byggnadsstadgans laissez-faire-bestämmelser om byggnadshöjd och smak ryckte med ett slag undan de lagliga möjligheterna för staden att hävda de estetiska principer som man genom regleringsbestämmelser kunnat ge konsekvent form när planvisionen började ta gestalt åren kring 1870. Det var fruktlöst att försöka hålla fast vid en övre höjdbegränsning som man tidigare bestämt i akt och mening att säkerställa en jämn fasad- och taklinje. Således gjorde man det bästa av situationen. Som vi tidigare sett kunde man vid färdigbyggande av kvarter med trevåningshus i möjligaste mån inskränka oönskade trappningar mellan byggnader i samma husrad när någon valde att bygga fyra våningar bredvid lägre grannar – i en rad hus med olika höjd vid sluttande gata eftersträvades en någorlunda jämn takfotslinje.

386. *Vasa- och Karl Gustavsgatorna 1884.*

Eftersom byggnadsstadgan angav gatubredden som den tillåtna hushöjdens begränsande faktor kunde femvåningshus med ”bättre” lägenheter inte byggas på mellantomter vid gator under 18 meters bredd. Hörnhus vars ena fasad vette mot en bredare gata fick däremot hålla samma höjd mot den smalare gatan, men i ny stadsdel som nämnts ovan före 1885 endast på en sträcka av 18 meter, enligt den då ändrade byggnadsordningen 30 meter. I äldre stadsdel norr om Vasagatan var tillåten maxhöjd vid 18 meter bred gata 22,5 meter och för hörnhus fanns ingen inskränkning i höjd mot 12- och 15-meters sidogator, vilket i praktiken skulle medföra nackdelar för såväl lägenheternas dagsljus som stadsbilden. När återstående lediga hörntomter vid Vasa- och Storgatorna i 13:e roten bebyggdes 1887-92 lyckades staden därför begränsa hushöjden till fyra våningar – man hävdade i ett avslag vid den 15 meter breda Erik Dahlbergsgatan att bestämmelserna för ny stadsdel (i detta fall 16,5 meter byggnadshöjd) borde gälla även i äldre stadsdel. Byggnadsstadgans uppmaning att städerna i sina lokala bestämmelser för äldre stadsdel borde eftersträva kraven för ny stadsdel fick i Göteborgs byggnadsordning ingen formell efterföljd, ändå kunde byggnadsnämnden som sagt genomföra en miljöanpassning genom lägre hushöjd, vilken hade såväl hygieniska som estetiska fördelar.

Vid allégatorna med deras betydligt större bredd kunde femvåningshusens källare läggas högre än vid vanliga gator eftersom hushöjden här i praktiken begränsades endast av antalet våningar. Byggnadsstadgans definition av ”våning” var att golvet måste ligga minst en fot (=

30 cm) över mark medan rum med lägre golv räknades som ”källare”. För att en källare skulle kunna användas som butik eller annan arbetslokal fick golvet ligga lägst 3,5 fot (1,04 meter) under mark, ett djup nödvändigt för maximalt utnyttjande av föreskrifterna om byggnadshöjder i hus från fyra våningar vid traditionella gator över 12 meters bredd. Slutet av 1880-talet var en tid då omvandlingen av stadskärnan till ett affärscity hade accellererat genom massombyggnader av de gamla bostadshusens bottenvåningar till butikslokaler med stora skyltfönster vid hamngator och salutorg. Traditionella källarlokaler för mindre butiker, vanliga vid smågatorna, hade också blivit spridda i den nya stenstaden med undantag av promenadstråken Kungsportsavenyn och Parkgatan. Cityutvecklingens kommersialisering av f.d. bostadsvåningar medförde ett ökat intresse för kundvänligare affärslokaler längs den nya stenstadens huvudgator i rak fortsättning av stadskärnans livliga stråk. Detta intresse kom att koncentreras till Viktoriagatan i linje med Magasinsgatan liksom Korsgatans planerade fortsättning på Vasaplatsens västra sida, där nybyggnad innebar möjligheten att inreda en bekväm butikvåning med golvet i gatans plan.

Vid den breda Vasagatans nordvästra hörn mot Vasaplatsen introducerades redan 1887 den maximalt förhöjda källaren under fem bostadsvåningar (se om byggnadshöjderna i kap. III B). Byggherre till detta banbrytande hus på tomten 13:e roten 76 (Vasagatan 36-Vasaplatsen 13) var sockerbagare C. J. Fromell (även konditor kallad), som ett år dessförinnan hade ansträngt byggnadsnämndens tålamod med envisa – men fruktlösa – försök att få behålla ett olagligt vindsrum ovanpå mansardvåningen till sitt första hus i denna trakt på Götabergsgatan 10 (se *Fyravåningsskalan … börjar inta smågatorna* ovan). Denna gång orsakades byggnadsnämndens huvudvärk av att man hösten 1888, ett år efter bifall av ritningarna, upptäckt att marksockeln och källarens bjälklag lagts på en otillåtet hög nivå – trots att man så sent som en vecka före fastställelsen avslagit just en sådan ansökan av Fromell med motiveringen att huset skulle anses som ett sexvåningshus. Mot bifallet reserverade sig av denna anledning Hjalmar Pripp.[175] Sålunda hade likafullt det godkända femvåningshuset blivit sex våningar högt. Sedan byggherren påstått sig ha åtgärdat det anmärkta felet var man ändå tvungen att med ett vitesföreläggande på 200 kronor tvinga denne att rätta avvikelsen.[176] Uppförandet av denna byggnad tycks ha tagit osedvanligt lång tid, först våren 1890 ansökte nämligen Fromell om ändrad takform till mansard för normal förrådsvind och dessutom ett hörntorn inrett med ett vindsrum utan eldstad. Ansökan hade lämnats utan anmärkning av stadsarkitekten medan Pripp och en annan ledamot var skiljaktiga och förordade avslag då man ansåg huset för eldfarligt på grund av dess ansenliga höjd av 77 fot (nära 23 meter) och omfattande träinredning – förutom fem våningar på två (!) källare och vind i två plan mot gatorna innebar rummet i tornet en ökad brandrisk.[177] Som ovan omtalats hade ju Fromell tidigare blivit påkommen med olaglig bostadsinredning på vind. Ändringen bifölls dock under villkor ”att tornrummet ej användes som boningsrum eller rum med eldstad”.[178]

Byggnadens fasadsystem och materialanvändning följde F. O. Petersons närbelägna femvåningshus vid Vasagatans sydsida. Konditorns kolossala krokan med cementornering och tegel var emellertid i denna framskjutna position på en högattraktiv hörntomt mot två korsande huvudstråk tydligtvis menad att i resning och garneringslusta överträffa storbyggmästarens stolthet två kvarter längre västerut – båda låg i Vasagatans perspektiv när man nalkades Vasaplatsen från avenyhållet. Den Fromellska huskolossen bildade slutstenen i kvarterets länga mot Vasagatan, där båda grannhusen (nr 32 och 34) blivit uppförda 1887 – i hörnet av Erik Dahlbergsgatan i fyra våningar och mellanhuset en våning högre. Då Fromells hus i praktiken blev sex våningar högt formades bebyggelsen höjdmässigt på de tre tomterna till en jämn trappning. Från den några år senare anlagda Vasaparkens hörn presenterade sig denna mycket påtagliga trappformation med tre jättesteg i silhuett.

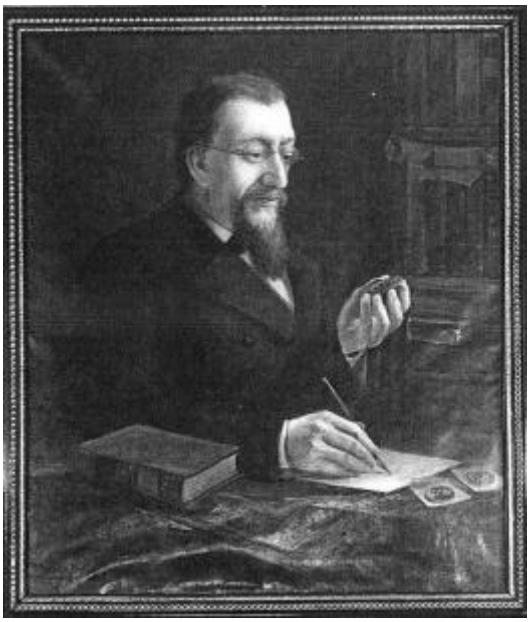

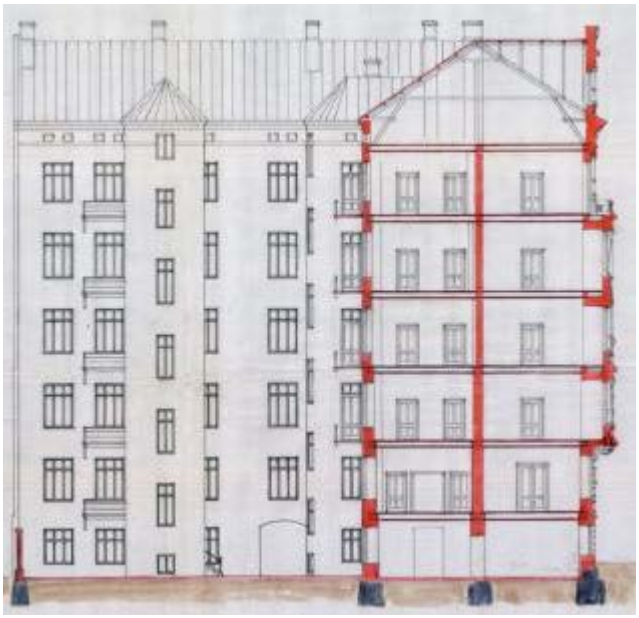

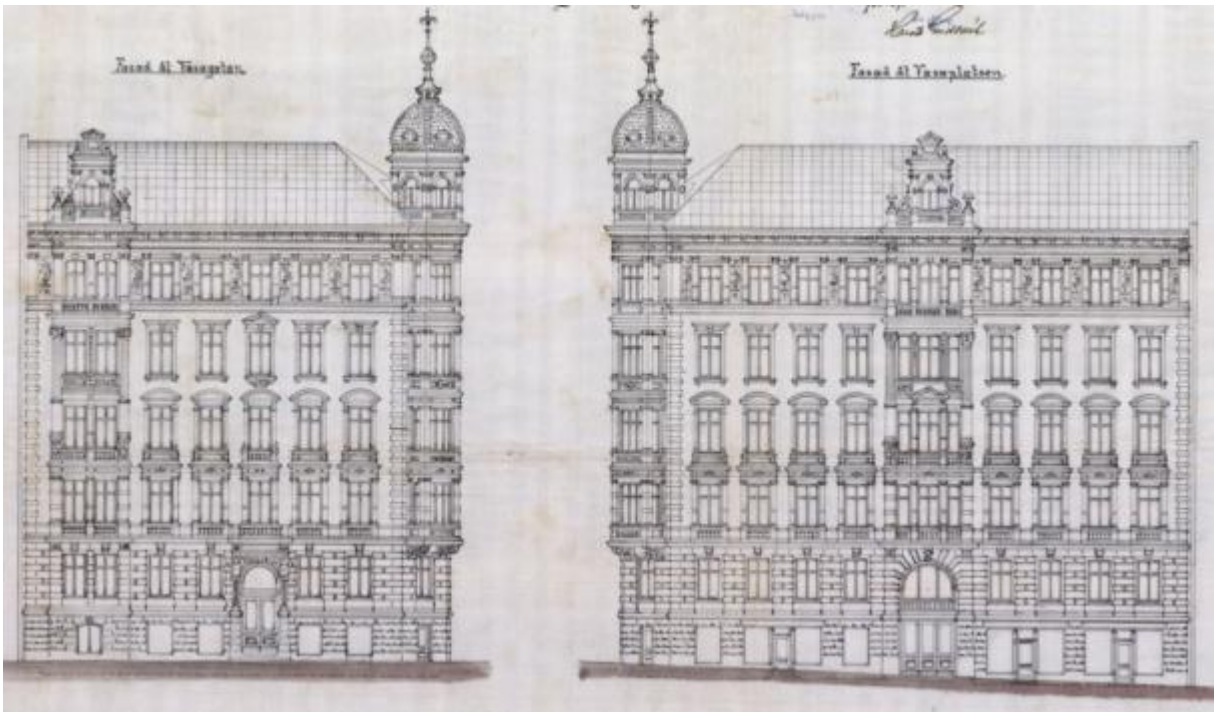

Konditor Fromell utmanade 1887-1888 åter byggnadsnämnden när han frångick de godkända ritningarna till stadens dittills högsta bostadshus – från beslutet var herr Pripp skiljaktig och hävdade att källarbutiker delvis över mark gjorde huset olagligt med sex våningar. ***387.*** *Carl Johan Fromell.* ***388-389.*** *Sektion och fasader i byggnadslovet 1887.* ***390.*** *Under pågående husbygge år 1888 fick Fromell ett föreläggande att enligt ny ritning justera sockelhöjden och golvnivån till butikerna.*

391. *Hjalmar Pripp i byggnadsnämnden ansåg Fromells hus vara eldfarligt.* ***392.*** *Över Vasaparkens lummiga vegetation trappar Vasagatan 32-36 upp från fyra våningar vid Erik Dahlbergsgatans hörn till Fromellska husets formella fem men i praktiken sex våningar, otillåtet i byggnadsstadgan.*
393. *Vasagatan västerut. På höger sida (hörnet av Vasaplatsen) konditor C. J. Fromells hus (nr 36) som före 1890-talet var den högsta byggnaden i stenstaden, på vänstersidan verkgesäll Edvard Svenssons hus (nr 23) även i fem våningar men betydligt lägre byggnadshöjd – från hörnet utefter Vasagatan håller källaren den då normala höjden över markytan för butiker. Svenssonska huset med sitt sneda hörnläge mitt i Vasagatans brytpunkt blev fondbildande i perspektivet västerut från Kungsportsavenyn – kupolens karaktäristiska silhuett var även ett konstnärsmotiv (inom kort av Carl Larssons valandselever som dekormålning på en dörrspegel i Pontus Fürstenbergs konstgalleri vid Brunnsparken). I det närmare perspektivet inramades Vasagatans ståtliga allé av Fromells och Svenssons imponerande byggnader, vid 1890-talets ingång den nya stenstadens båda största hus.*

Medan Fromells hus var under byggnad 1888 restes för verkgesällen Edvard Svensson, en murare tillhörande landshövdingehuskarriäristernas skara, på hörntomten nr 143 tvärs över Vasagatan en byggnad av samma slag men i fullt laglig höjd med källarlokaler på vanligt sätt några trappsteg under gatunivån. Detta hörnhus, Vasagatan 23-Aschebergsgatan 15 (nu nr 1), var särskilt framträdande i stadsbilden genom läget vid den öppna terrängen i det kvarter som i planen reserverats för fristående byggnader indragna från Vasagatan men snart skulle ordnas till park. Byggnaden fick en anspråksfull, närmast överdådig fasadarkitektur och hörnet markerades av ett kraftfullt runt torn med en hög kupol, vilken liksom det med takkupor prydda mansardtaket hade zinkbeslag i rutsystem och en krönande spira. Fasadernas rika cementornering hade proportioner, former och ett detaljsortiment som gav byggnaden ett mindre stramt utseende än Fromells hus i motsatta hörnet. Fromell hade tidigare anlitat Carl Fahlström, även det nya huset hade sannolikt ritats under stadsarkitektkontorets ledning – takarkitekturens förändring 1890 var signerad Robert Hansson, vars far August Hansson varit stadsbyggmästare före Fahlström. Svenssons fasadornering associerar till Adrian Petersons kontor där hans elev Hjalmar Cornilsen var verksam tills han startade egen verksamhet 1890.

Det wienska fasadsystemet var härmed etablerat som norm för modern palatsarkitektur – året 1888 uppfördes ytterligare tre dylika hus uppåt Aschebergsgatan i samma kvarter, sida vid sida med byggnader vilkas moderna tegelfasader företrädde den annalkande nya rohbaustilen. I fullbordat skick några år inpå 1890-talet skulle denna kvarterssida med åtta byggnader mot den just anlagda Vasaparken förete en stilförvildning som före 1888 knappast kunde anas.

Den gamla utkantsbebyggelsen i Flygar´ns Haga låg 1890 inklämd mellan ofullbordade stenhuskvarter med sitt förslummade gytter av träkåkar, men stod inför sin snara förintelse och skulle sju år senare efterträdas av den färdigställda Vasaplatsen. Som solitära paradörer flankerande den blivande platsens breda öppning mot Vasagatan stod de båda hörnhusen – på östra sidan 14:e roten 55 A (Vasagatan 38), den i Louvre-inspirerad renässans cementerade fasaden i fyra våningar av N. Andersson & Co., på den västra Fromells ”höghus” 13:e roten 76 (Vasagatan 36), med en modernare målerisk fasad i tysk-nederländsk renässans.

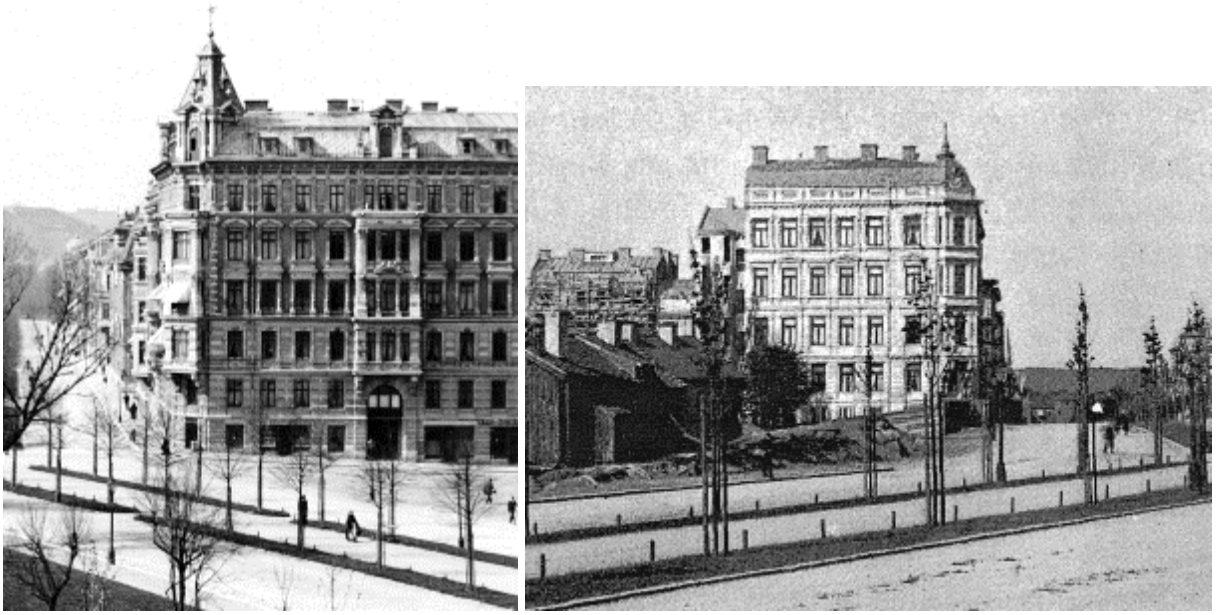

394-395. *Den blivande Vasaplatsen flankerades i 1880-talets slut av hörnhus i väsensskilda varianter av modern renässans: Vasagatan 36 med ett wienskt fasadsystem, nr 38 med ett parisiskt sådant.*

Stenstadens villor och ett stiftelsepalats

Magasinsgatan i den gamla stadskärnan hade dragits rakt ut över vallgraven som ”Öfra Magasinsgatan” en bred huvudgata genom stenhuskvarteren på Hasselbladska ängen mot den 1877 planlagda villastaden i bergsluttningen ovanför landeriet Ulriceberg. Mittför landeribyggnaderna strök gatan förbi östra sidan av det kuperade Annebergskvarteret, där gamla Kalfgatan följde bergsfoten i sned riktning mot Hagatorget och klockare G. O. Wikanders villa vid denna väg. Annebergskvarteret, avsett för villor vilka enligt regleringen 1878 måste uppföras av sten mot Stora Allégatan, var i väster upptaget av den Bolanderska egendomen 13:e roten 81 A med Tullförvaltare Gustaf Bolanders ”Villa Gustafsberg”. På kvarterets östra sida vid Magasinsgatans fortsättning tillkom redan 1876 under pågående planarbete huvudgatans första stora villabyggnad förnämt indragen från gatan med omgivande trädgård. Grosshandlande Gustaf Kollberg uppförde efter ritningar av Victor Adler, byggmästare P. J. Rapps arkitekt, ett miniatyrslott av sten med fasader i gultegel och putsorneringar på arrenderad mark bestående av de två sammanslagna nyreglerade tomterna 13:e roten 87 & 88 som han först när villan stod färdig 1878 kunde friköpa. Byggnadens läge i den blivande Engelbrektsgatans fond följde stadsarkitektens anvisningar (se *Perspektiv och fondbildning…* ovan).[179] Enligt engelsk villaprincip förstärktes fasadernas asymmetri av ett gotiskt spetsigt hörntorn, en slottsarkitektur som associerade till nordeuropeisk ungrenässans.

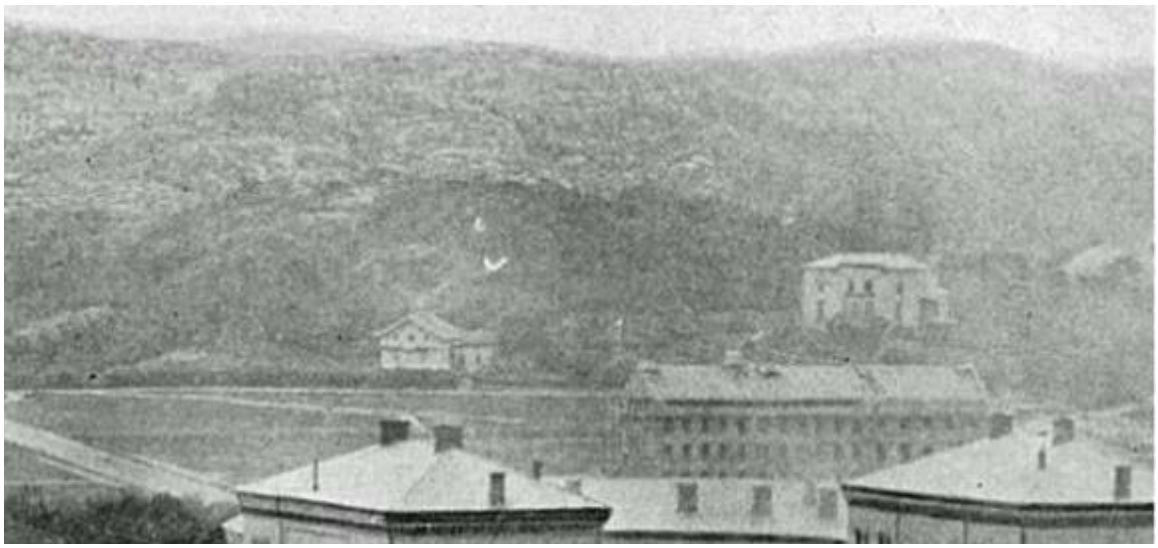

396. *Mot den skogiga sluttningen – ”Bolanderska berget” – med Landalabergen i bakgrunden avtecknar sig 1869 från vänster till höger de Wikanderska och Bolanderska villorna, båda uppförda år 1858 vid Kalfgatan på avstyckningar från landerierna Anneberg resp. Ulriceberg.*
397-398. *Situationen i Annebergskvarteret 1872 och 1883. Ulricebergs byggnader lämnade plats för en rad stenhus vid Viktoriagatan med Appelbergska huset 1883 under byggnad i hörnet av dåvarande Molinsgatan, Kollbergska villan bildar fond i denna gata, stiftelsen Eduard Magnus´ Minne har skurit bort Kalfgatan och Wikanders villa nås endast från Vasagatan intill gränsen mot Bolanderska tomten där Fogelbergsgatan enligt 1877 års plan skulle anläggas till utsiktsplatsen på berget.*

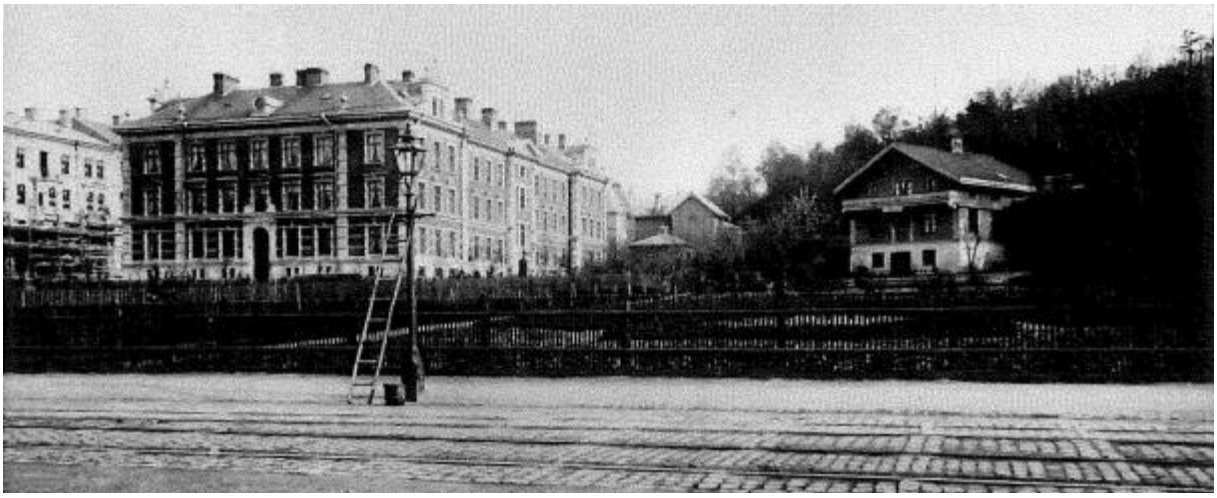

399. *Stiftelsens byggnad, vars långa trädgårdssida stadsarkitekten vägrade acceptera som fasad i gatuperspektivet, exponerades under ett par år fritt mot Vasagatan tillsammans med Wikanderska villan som 1885 blev flyttad till Landala för att ge plats åt stadsarkitektens stora stenvilla på en reglerad tomt.* ***400.*** *Klockare G. O. Wikanders villa i en våning tegel och en våning trä låg intill berget med källare i den höga stenfoten och trädgårdsterrass på sydöstra sidan.* ***401.*** *Viktoriagatan norrut – från vänster Kollbergska villan, Eduard Magnus´ Minne och i fonden Heymanska villan.*

De två likaså sammanslagna norra granntomterna 85 & 86 köptes 1879 av Göthilda Magnus, dotter till den avlidne grosshandlanden Eduard Magnus. Här lät hon byggmästare August Krüger – tidigare anlitad av familjen Magnus för husbyggnad bl.a. vid Stora Nygatan – på sin bekostnad till minne av fadern uppföra en större trevånings byggnad i holländsk renässans för en av henne inrättad bostadsstiftelse, Eduard Magnus´ Minne, avsedd att bereda hyresfria bostäder åt ”pauvres honteaux” (”de som sett bättre dagar”). Arkitekten Adrian Peterson hade ett par år tidigare, 1877, prövat en liknande stil i Strömmanska huset vid Stora Allégatan och skulle några år senare lansera ”Minnets” holländska gavelarkitektur vid Kungsportsavenyn. Mest iögonfallande i dessa byggnader var den karaktäristiska material- och färgverkan av rött tegel och rik ornering med ljus sten. På det i Göteborg liksom i utlandet vedertagna sättet var orneringen utförd i sandstensimiterande cement, gjutgods och profildragna listverk. Fasaden var strängt symmetrisk med en mittrisalit för huvudentrén och två sidoflyglar som förenades av en terrass med trappa till de tre trapphusen. Såväl risaliten som flyglarna hade stilenliga bekröningar i form av ornamentala gavelrösten, som av konstvetare betecknats ”sirgavlar”.[180]

Monumentalverkan hos denna 1600-talsarkitektur i miniatyr ökades av den stora indragningen från gatan med de långt framspringande flyglarna – hela 50 fot (= 15 meter) – varigenom en stor gräsrundel med smyckande plantering kunde anläggas i grusplanen mittför trappan till terrassen och byggnadens huvudentré. Denna monumentala effekt mot gatan kan tillskrivas stadsarkitekten, som inte godtagit förslaget att byggnaden skulle vända långfasaden utåt och flyglarna inåt, då detta skulle göra ett tungt intryck och störa gatubilden (se *Perspektiv och fondbildning…* ovan). Den rymliga tomten fick en till byggnadens anspråksfulla arkitektur passande gestaltning med symmetriskt anlagda grusgångar och alkover, på gräsytorna – dels utefter det höga prydliga järnstaketet mot gatan och dels utmed enkla staket mot angränsande tomter – rikliga planteringar av ett stort urval olika slags träd, prydnadsbuskar, bladväxter och blommor. Sorterna hade valts för att trädgården skulle erbjuda dekorativa färgeffekter genom blomning eller bär från tidig vår till sen höst och även vintertid ha ett stort inslag av grönt i form av barrväxter.

402. *Eduard Magnus´ Minne (1879), entréfasaden förnämt tillbakadragen med flyglarna långt fram mot Öfra Magasinsgatan för att på stadsarkitektens anmodan harmoniera med kvarterets ”villastil”.*

Det nya Göteborgs förnämsta allégata vid sidan av Kungsportsavenyn, Vasagatan, utgjorde alltsedan gatudelarna förenats 1885 till ett sammanhängande esplanadstråk en livligt gouterad länk i promenadsystemet – från korsningen med avenyn kunde flanören bege sig västerut i Vasagatans lindallé eller norrut mellan avenyns blomstersmyckade förgårdar och raden av lindar mot körbanan. I båda riktningarna kunde man promenera runt den framväxande kvartersbebyggelsen, via Haga Kyrkoplan och Kungsparken eller vice versa, och följa stenstadens obevekliga frammarsch över träkåkarna i det dömda Flygarns Haga.

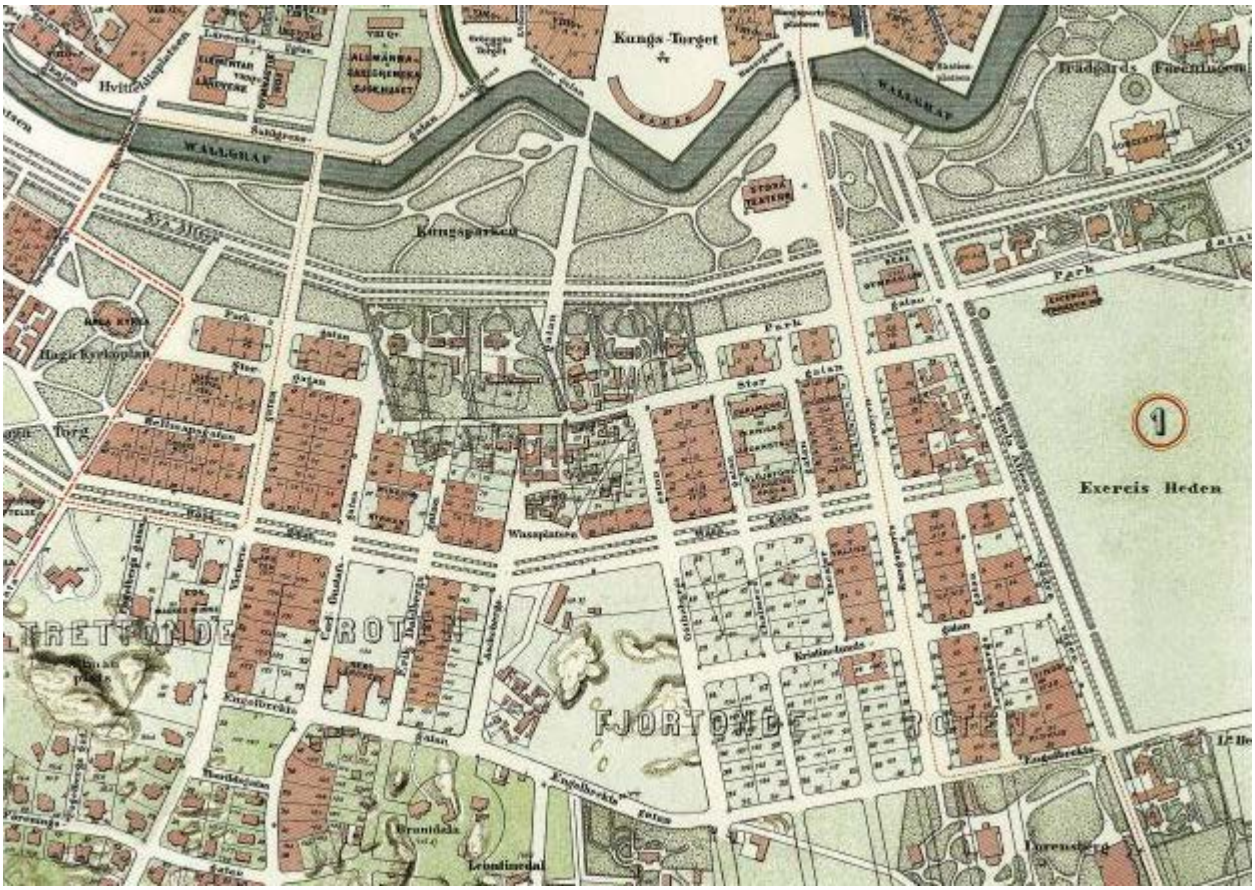

403. *Det nya förnäma Göteborg längs Kungsportsavenyn och Vasagatan hade 1888 till större delen tagit form. Flygarns Haga spärrade ännu Vasaplatsen liksom Nya Alléns villaträdgårdar Park- och Storgatorna, men det hindrade inte ett angenämt flanerande runt hela utbyggnadsområdet mellan Haga och Exercisheden via de stora promenadstråken.*

Som intressanta avbrott i hyreshusens kvartersrader upplevdes de nya praktfulla solitärbyggnader som under ett par år reste sig i framskjutna lägen. Konstföreningen Valands monumentalt proportionerade romerska renässansfasader efter Georg Krügers ritningar var ståtligt exponerade i korsningen av Kungsportsavenyn. På den krönande obeliskprydda takbalustraden vilade en allegorisk kvinnofigur över entréportiken med sin balkong åt Vasagatan. Sedan de flanerande västerut passerat den vilda naturhöjden Skojarebacken och de ömkliga resterna av Flygarns Haga – luftiga öppningar mellan kvarteren som väntade på ett stilfullt ordnande – hade de Betlehemskyrkan med sina välhållna flankplanteringar på höger hand och högre reallläroverket innanför sin väldiga trädkantade gårdsplan på motsatta sidan. Vid esplanadens korsning med trafikleden Viktoriagatan öppnade sig bortom de sista höga byggnadskvarteren ett storslaget perspektiv. Här mötte stenkolosserna den nya villastaden. Snett åt vänster mittemot Gabriel Heymans privatpalats i uttrycksfull fransk stil på det högra kvartershörnet ståtade grosshandlande Carlssons och stadsarkitekt von Gegerfelts stora stenvillor omgivna av nyanlagda trädgårdar.[181] Båda hade ritats nästan samtidigt men blivit

väsensskilda i arkitektonisk gestaltning – Carlssons av dresdenarkitekten Louis Enders i italiensk renässans med cementornering och tegel innanför en förgårdsplantering, Gegerfelts likt ett franskt lantslott i kalksten från det tidiga 1500-talets gotikrenässans, pittoreskt belägen mot berget med trädgårdanläggningen ända fram till gatan. Båda projekten ändrades under byggnadstiden. Carlsson fick ett ståtligare entréparti, men mer anslående och progressiv var Gegerfelts livligare och måleriska – för att inte säga dramatiska – takarkitektur.[182]

404. *Carlssonska villan (Vasagatan 9) i slutet av 1880-talet flankerad av villatomter med trädgård mot gatan – t.v. familjen Hedlunds, t.h. von Gegerfelts.* ***405.*** *August Carlssons terrasserade trädgård, liksom villan i italiensk renässansstil – närmaste granne i väster stadsarkitekten Victor von Gegerfelts romantiska villa och trädgård (Vasagatan 7), därbortom G. T. Bolanders tronande på kullen likt ett*

italienskt renässanspalats (Vasagatan 5). ***406.*** *Gegerfeltska villan med Eduard Magnus´ Minne och Appelbergska husets kupol t.v. – Vasagatans allélträd i förgrunden har ca 1890 inte vuxit sig höga.*

407. *Konstföreningen Valands romerska renässansfasader med konstens gudinna på taket över entrén mot Vasagatan – närmast Teatergatan, i bakgrunden korsas Vasagatan av Kungsportsavenyn (hörnhuset är nr 16). Staketet omgärdar de återstående resterna av landeriet Kristineberg, som staden hade reserverat för offentliga ändamål och där man år 1901 beslöt att uppföra ett konstslöjdmuseum.*
408. *Grosshandlande Carl Wijks villa, med sina flankerande trädgårdar ett av parkkvarteren – huvudfasaden är som sig bör vänd åt Kungsparken med entrén mot promenadvägen Parkgatan.*

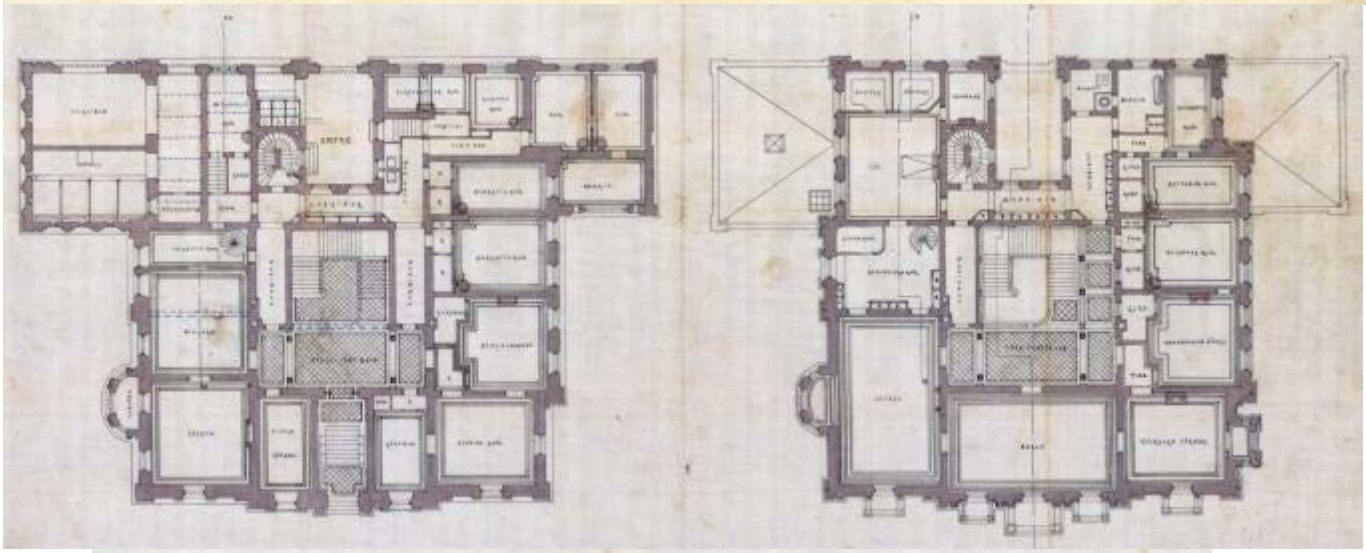

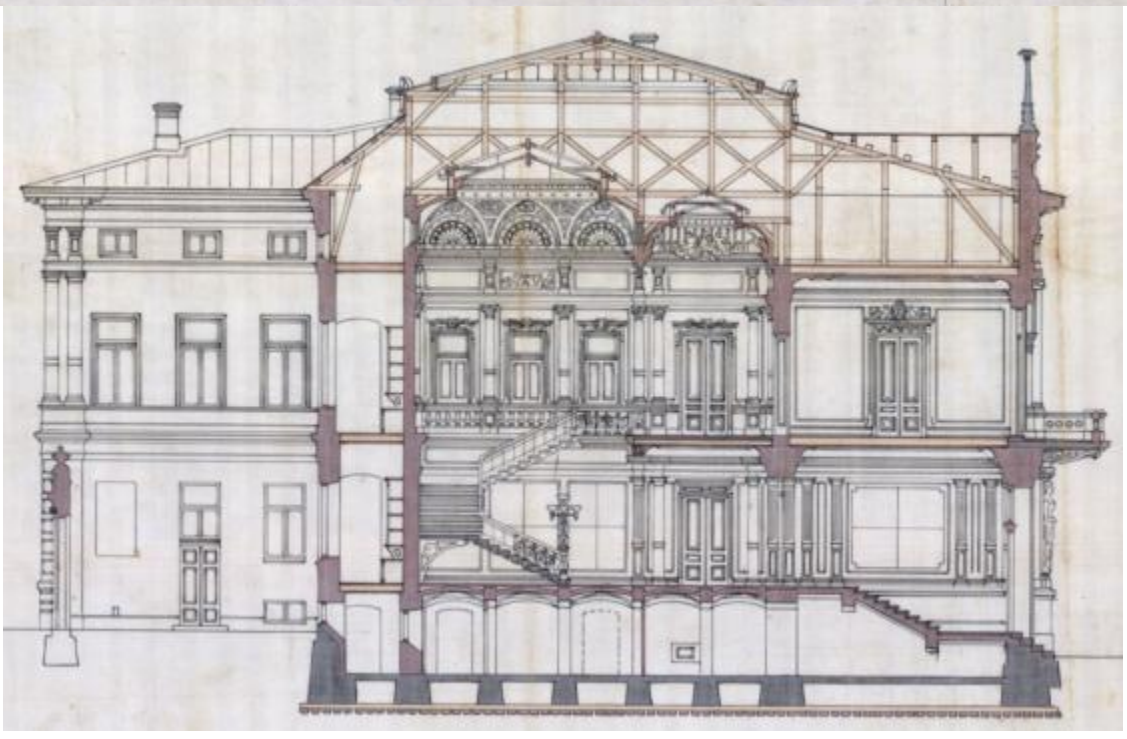

409. *Planer av entrévåning och övervåning – liksom i parkkvarter med hyreshus och i kvarteren vid Kungsportsavenyn motsvaras den representativa promenadsidan med vestibulentré av en ekonomisida med port till gården från Storgatan.* ***410.*** *Sektion genom gård, trapphall med vestibul, i övervåningen palatsets förnämsta rum: salongen med balkong, där majestätet kunde ses på besök.* ***411.*** *Plan vinden med tjänstebostäder och lanternin till trapphallen.* ***412.*** *Sektion genom domestikavdelning etc.*

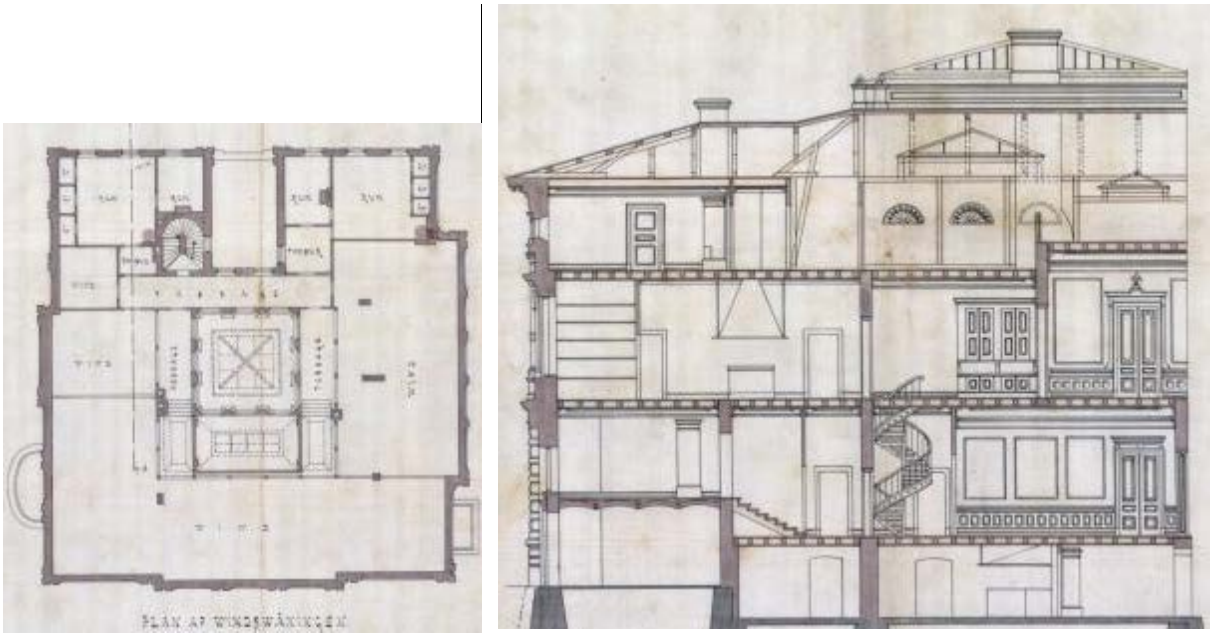

Promenadstråkens flanörer ställde gärna sina steg förbi dessa praktbyggnader med en tidsenlig förnäm storstadskaraktär, stolta uttryck för stadens kulturella och ekonomiska välstånd. Den som promenerade nedför Kungsportsavenyn inåt staden men föredrog en lugnare omgivning kanske i stället vek av åt vänster på Parkgatan med sin stillsamma promenadtrafik utefter Kungsparken. Följde flanören istället parkens grusgångar hade man bättre överblick över parkkvarteren. Bakom det väldiga Pehrssonska huset framträdde Parkgatans enda villakvarter – grosshandlande Carl Wijks, senare Gustaf Werners, magnifika balustradkrönta villa med sina flankerande terrassplanteringar innanför prydligt järnstaket bildade nämligen på tomterna 14:e roten 5 & 6 ett eget parkkvarter, en palatsanläggning i elegant italiensk barockinfluerad renässans med ståtlig huvudfasad åt promenadgatan.[183] Dess arkitekt Adrian Peterson, som tillfogade takbalustraden inför husets färdigställande[184], lär ha hämtat formidén från norra Tyskland[185] – tidsenliga förlagor fanns exempelvis i Hamburg och Frankfurt am Main.[186]

Med sina olika arter av italieniserande renässans hade Valand liksom Carlssonska och Wijkska villorna gemensamt de palatsmässiga fasadproportionerna och den för tiden moderna prestigeladdade arkitektur som kännetecknades av materialanvändningens dubbla effekt av rik plastik och färgkontrast. Undervåningens rusticering, gesimser, hörnkedjor och omfattningar i rik renässansornering av cement erhöll en förhöjd verkan genom det släta fasadlivets varmt rödgula ytor i frankfurtertegel. Wijks villa var särdeles exklusiv genom sina trädgårdsfasader i raffinerad asymmetri i motsats till den strängt symmetriska huvudfasaden, vars polerade svartröda porfyrkolonner flankerade övervåningens balkong över porten till trappvestibulen. Carlssons etablerade stilform och materialstandard avvek inte från de hyreshus i fyra och fem våningar som börjat uppföras i de ordinära byggnadskvarteren. Detta stod i bjärt motsättning till Gegerfelts radikala arkitektur – fasaderna i kalksten med bandningar av glaserat tegel och de höga skiffertäckta taken var karaktäristiska attribut i denna ”öfvergångsstil”.[187] Kanske anade man en annalkande framtids friare arkitekturformer för höga hyreshus.

Femvåningsskalans nya stadsbild vid huvudgatorna: Vasastaden och söder om Heden

I det kuperade villakvarteret på Viktoriagatans västra sida, reglerat för villabebyggelse 1877, tronade vid 1880-talets mitt endast tre stora villor av sten på rymliga tomter med påkostade trädgårdar, belägna på ömse sidor om stiftelsepalatset Eduard Magnus´ Minne med sin vackra trädgård. Söder om stiftelsen låg Gustaf Kollbergs diskreta tegelvilla, i väster stadsarkitekt Victor von Gegerfelts pittoreska lantslott vid bergsfoten med trädgården ända ned till Vasagatan, samt grosshandlande Carlssons anspråksfulla privatpalats vid Vasagatan.

Som en pendang till Gegerfelts egendom lät stadsfullmäktigeledamoten och redaktören för Handelstidningen, S. A. Hedlund, år 1887 på hörntomten nr 84 norr om ”Minnet” – mittemot Gabriel Heymans villa – uppföra en fyra våningar hög byggnad för familjens räkning efter brorsonen Hans Hedlunds ritningar med en trädgård mot Vasagatan. Byggnadens fasader i tegel, natursten och ornament i konststen gick i en modern kontinental polykrom stil med franska drag som mansardvåning och dekorativa träkonstruktioner i takfoten. Härmed inleddes en högre exploatering i kvarteret på tomterna utefter huvudstråken Vasa- och Viktoriagatorna. Gustaf Kollbergs stora trädgårdstomt, där hans villa uppförts 1876 i fonden av blivande Engelbrektsgatan, styckades 1891-92 till två tomter för fristående hus. Tomterna såldes till olika byggmästare – den mindre (nr 87, Viktoriagatan 15) blev genast bebyggd medan den större (nr 88, Viktoriagatan 15 A och B) delades 1895 för två kopplade tvillinghus med brandmur, vilket var tillåtet i regleringens byggnadsbestämmelser 1878. Då gällande byggnadsordning (BO 1885) saknade höjdgräns för villaliknande hus kunde byggnaderna uppföras i det generellt högsta tillåtna antalet våningar. Efter rivning av den knappt 20 år gamla villan bebyggdes tomterna 1895-96 med kopplade femvåningshus i ”villastil” med cementornerade rohbaufasader – dessa byggnader var på föreskrivet sätt i tomtregleringen indragna från granntomter och gata med smyckande förgårdsplanteringar åt gatan. Arkitektoniskt var ambitionen tydligtvis att ansluta de väldiga hyreshusen till villabebyggelsen i grannskapet.

413. *S. A. Hedlunds hus, fyra våningar i villastil, vid Vasa- och Viktoriagatorna.* ***414.*** *Hedlundska huset följdes av tre femvåningshus i villastil (två kopplade) – Heymans villa ses på andra sidan allén.*

Åren kring 1890-talets mitt genomfördes med lagens hjälp – men mot stadens vilja – omvandlingen av Bolanderska villaegendomen mot Vasagatan och Haga Kyrkogata, varvid det s.k. Bolanderska berget, där ”Villa Gustafsberg” behärskat omgivningen under en generation, kringbyggdes med tät stenstadsbebyggelse enligt en tomtindelning 1892 för detta byggnadssätt. Mot förgårdar längs allégatan kunde husen uppföras i fem våningar med höga ”salukällare”, men mot de endast 12 meter breda tvärgatorna Haga Kyrkogata och Nedre Fogelbergsgatan måste höjden begränsas till fyra våningar. I anslutning härtill utplånades de sista resterna av denna parkmiljö vid Vasagatan (se *Annebergskvarteret från villapark till stenöken* nedan om exploateringen av Bolanders och Gegerfelts egendomar). Som tidigare har påpekats (kap. III A) kan det privata intitiativet att omvandla villamiljön till tätt bebyggd stenstad mycket väl ha fötts genom stadens tidigare agerande i 15:e roten, där öppet bebyggande i villastil bedömts oekonomiskt och man funnit de i tre kvarter mot Exercisheden uppförda landshövdingehusen i denna form mindre estetiskt tilltalande för stadsbilden.

För Engelbrektsgatan och den nya boulevarden Berzeliigatan söder om Exercisheden innebar tioårsperioden från 1894 att gatubilden började ta gestalt genom spridda grupper uppväxande femvåningshus med tegelfasader i varierande kulörställningar. Arkitekter som Hjalmar Cornilsen och Olof Holmén utökade sitt verksamhetsområde hit och försåg husspekulanter som herrar Kilander, Lund och Rydgren – i den bekanta kretsen kring byggmästaren Nathan Persson – men även en och annan storbyggmästare såsom Abraham Pehrsson med hyreskaserner i renodlad polykrom rohbau med den nordeuropeiska gotikrenässansens uppskjutande gavelpartier eller svällande barocktorn med krönande spiror. Takarkitekturen präglades för övrigt av höga branta fall med skiffertäckning i mönster eller låga mansardfall med ruttäckning av zink.

Stenstadsfronten på Exercishedens södra sida var en första början till detta småbyggmästarnas Mecca och präglades av rohbau-arkitektur med tegel i olika färger. ***415.*** *Engelbrektsgatans husrad tillkom på 1890-talet genom uppkomlingar i stenhusbranschen vilka tidigare hade producerat landshövdingehus.*

416. *Hörnhuset Södra Vägen 2-Engelbrektsgatan 49, ett av de ståtligare husen, uppfördes 1896 av byggmästare Abraham Pehrsson efter ritningar av Hjalmar Cornilsen – spåren av läromästaren Adrian Peterson, som på 70-talet tagit upp den holländska renässansen, är tydliga i denna tegelfasad.*

Kring sekelskiftet 1900 fortsatte småbyggmästarna exploatera tomter vid Södra Vägen och Berzeliigatan, där moderna tegelborgar i fem våningar inom några år stod på rad.
417. *Tegnérsgatans mynning flankeras av byggnader ritade av Hjalmar Cornilsen och Olof Holmén.*
418-419. *Vid Berzeliigatan, i synnerhet från Vadmans- till Hedåsgatan, härskar Cornilsens tegelstil.*

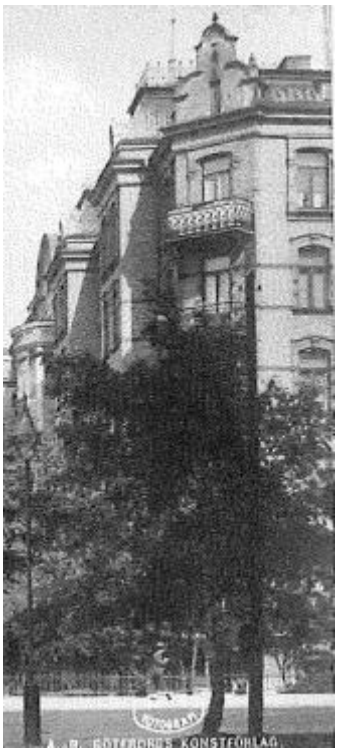

Under 1890-talets andra hälft, då en djup kris för byggmarknaden var överstånden, fullbordades kvarteren vid Vasaplatsen. I dessa hade under 80-talets slut bebyggandet påbörjats mot sidogatorna efter breddning av dessa. Mot Vasaplatsen – med början på västsidan, vilken ända till 1898 räknades till Aschebergsgatan – uppfördes husen konsekvent i fem våningar med nästan våningshög källare för butiker. Fasaderna var hållna i den moderna ”rohbau” som åsyftade att genom en upplöst vertikal gestaltning och polykromi, istället för skuggbildande ornering, bättre överensstämma med femvåningshusets ändamål än den konventionella renässansen. Sedan slutet av 1880-talet hade experiment i sådan arkitektur avsatt de första trevande spåren i omgivningarna. I motsats till husraden söder om Vasagatan lät man vid blivande Vasaplatsen 1895-96 de fyra mellantomternas nedtrappande byggnader (nr 5-11) bilda en ensemble av fasader med två sammanställda par av tvillinghus – dessa fasader på rad med enahanda breda och kraftigt utkragade mittpartier skiljde sig endast i detaljer från varandra, varför den parvisa grupperingen inte hade vare sig monumentalitet eller omväxling utan snarare gav ett intryck av slentrian och lågt ställda arkitektoniska krav. En skarp missnöjesyttring i byggnadsnämnden resulterade i livliga takbekröningar av det ena tvillingparets mittpartier (nr 5och 7, se polykrom rohbau under *Genombrottet* nedan).

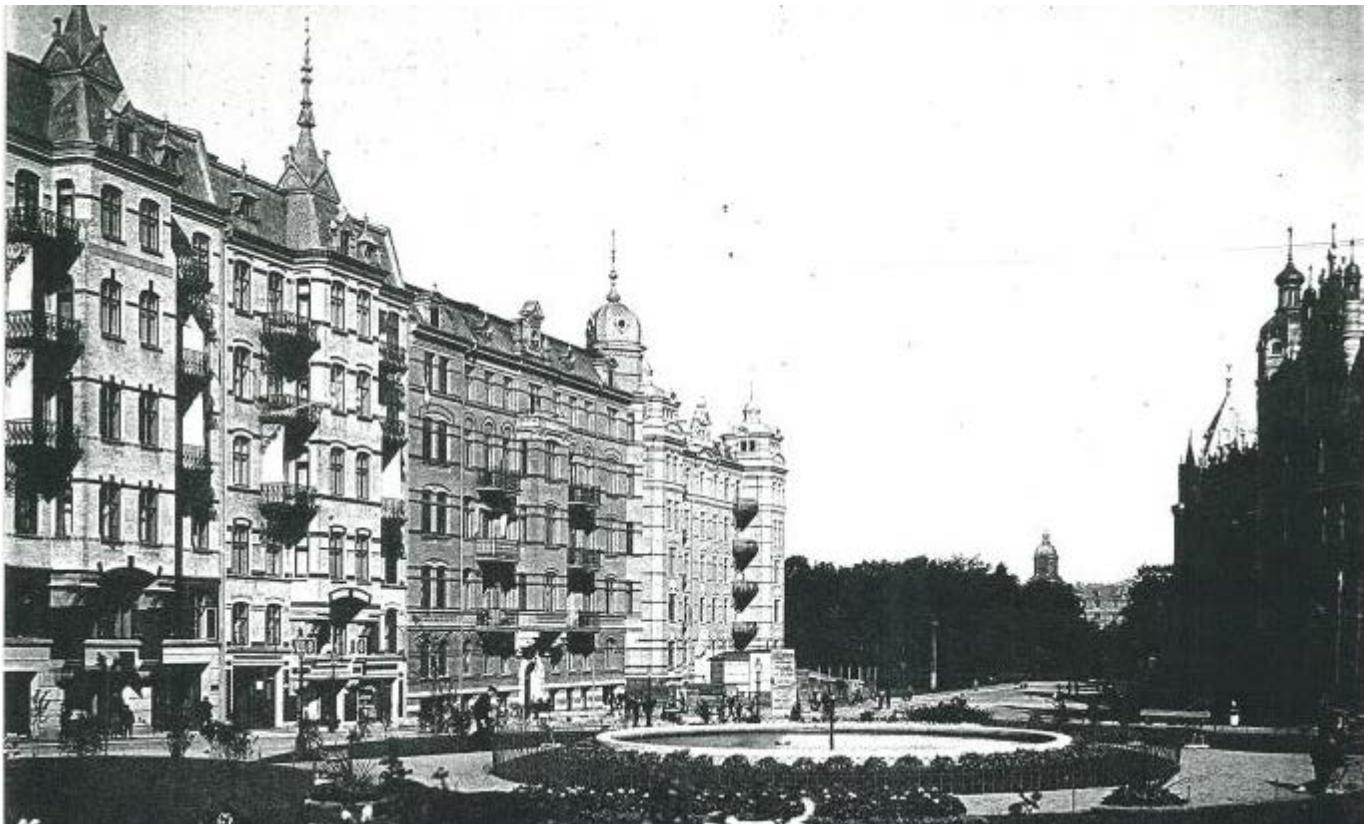

420-421. *Västra sidan av Vasaplatsen med fyra slentrianmässiga mellanhusfasader som vållade kritik i byggnadsnämnden men genom ändrad takarkitektur blev två mer individuella tvillingpar.* ***422.*** *Östra sidans två mellanhus fick en viss monumentalitet genom dubbel fasadlängd på sammanslagna tomter.*

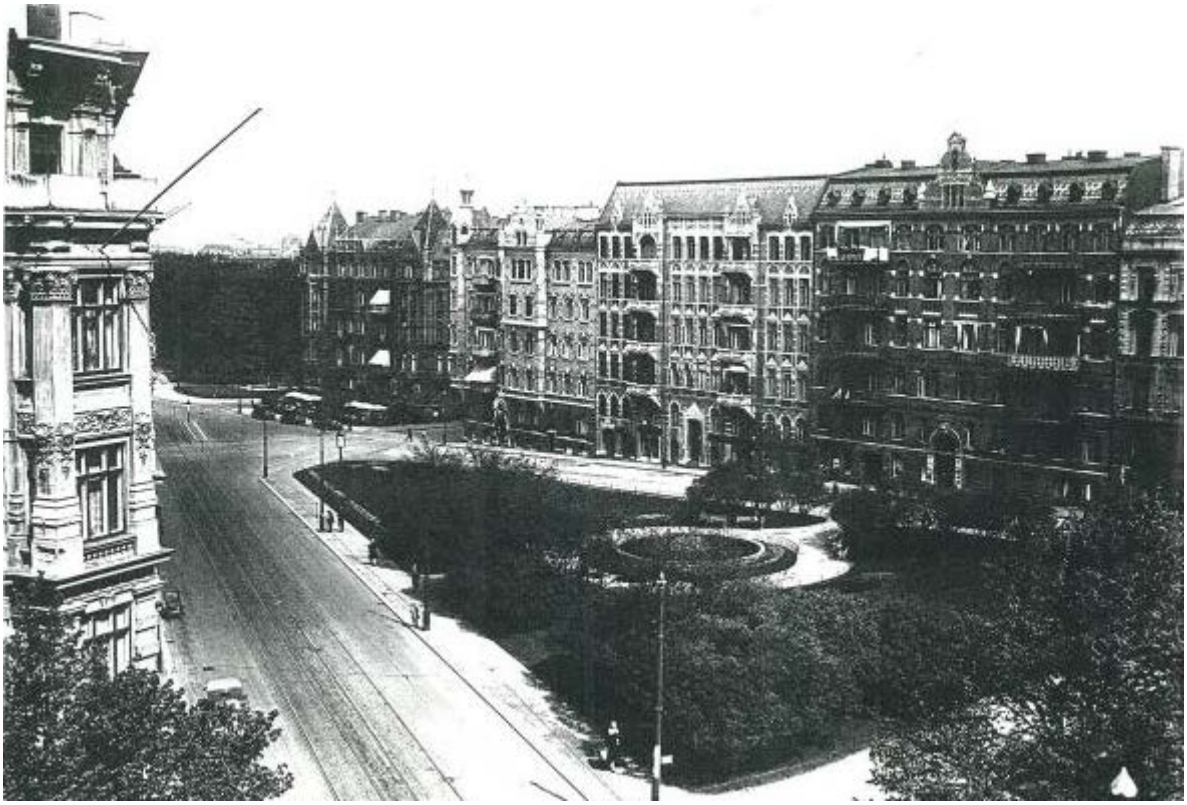

Inför stenstadens fullbordan runt Vasaplatsen utplånades de sista resterna av den gamla kåkbebyggelsen Flygarns Haga och 1896-97 bebyggdes de återstående fyra oexploaterade parkkvarteren.[188] Dessa fick genomgående den etablerade femvåningsskalan, den redan i planen 1863 åsyftade fasadsymmetrin som spegelvända tvillinghus samt de för parkkvarteren 1875 bestämda tornutsprången i hörnen och vid tomtgränsen mot Parkgatan. Med sin resning och moderna tegelarkitektur, kvartersvis accentuerad av olika färgskala och tornformer, stod de dock i en slående kontrast mot de äldre parkkvarterens lägre hus med putsornering.

När Vasaplatsen år 1897-98 – efter att ett drygt årtionde tidigare ha tagit en början med hörnhusen mot Vasagatan – äntligen skulle färdigställas och slutas med byggnader även på östra sidan tillgrep man en ny metod för att möjliggöra en mer anslående fasadgestaltning. Genom sammanslagning av mellantomterna två och två – Vasaplatsen 6 och 8 – kunde dessa fasader tack vare dubblerad fasadlängd var för sig erhålla en individuell gestaltning med olika material- och stilkaraktärer men monumentala anspråk i paritet med parkkvarteren. Direkt i anslutning härtill behandlades även det dittills ännu obebyggda kvarteret vid Götabergsgatan på Vasaparkens östra sida vid sitt inledande bebyggande 1898 som en variation av samma tema. Här begärde kvarterets nyblivna ägare omreglering från tolv till tio tomter – de fyra tomterna i mitten sammanslogs, men tre meter av fasadlängden tillades de södra hörntomterna medan de sex övriga tomterna bibehölls i storlek. Staden gick ägarna tillmötes och således kunde kvarterets parksida gestaltas med ett brett mittparti (nr 28) med smala flankbyggnader (nr 26 och 30), samtliga femvåningshus. Den ändrade indelningen av kvarterets långsidor innebar som nämnts att hörnhusen fick olika fasadlängder – de större med fasad även åt huvudförbindelsen mellan de nya stadsdelarna, Engelbrektsgatan. Skillnaden i fasadlängd motiverade inte någon fullt samstämmig arkitektur, trots samverkande materialkaraktär – tegel och natursten – uppfördes husen 1899-1900 med avvikande formspråk och färgskala.

423. *Götabergsgatan med femvåningshus i exklusiv rohbau mittemot Vasaparken – sirliga balkonger av järn pryder fasaderna från andra våningen uppåt.* ***424.*** *Engelbrektsgatan, öst-västlig huvudgata mellan Viktoria- och Sten Sturegatorna med de nya femvåningshusen från Götabergsgatan ned till*

Kungsportsavenyn – det öppna söderläget inbjöd till många balkonger, som brukligt endast i övervåningarna. Detta var ända inpå 1910-talet stenstadens gräns mot landerimarkerna i söder.

425. *Teatergatans fyra våningar höga hus var anpassade till den ökade gatubredden. Jfr bild* ***383-385****.*

År 1900 återstod att bebygga två kvarter på Kristinelundsområdet öster om Vasaparken, de mellersta kvarteren från Vasagatan i norr upp till Engelbrektsgatan i söder varav det norra hade undantagits från bostadsändamål. Det södra blev 1901-03 bebyggt med spegelvända tvillinghus utförda i olika material- och färgkaraktärer på såväl de fyra hörntomterna som mellantomterna, bl.a. med slätputs eller spritputs kombinerat med tegel i samma fasad. Stenstadens utbyggnad till Engelbrektsgatan, vilken utgjorde gräns mot landerimarkerna i söder, avslutades här med en ny putsarkitektur för fyra- och femvånings medelklassborgar.

Den sista slutstenen vid stenstadens huvudgator sattes dessa år vid Haga Kyrkogatas slutpunkt i kanten av Bolanderska berget med högexploateringen av grosshandlare Charles Kochs villaegendom. Här uppförde år 1902 byggmästare Nils Vilén på en stor tomt avsedd för fritt liggande byggnad ett femvåningskomplex i slätputs med tegelbandningar i gatulinjen men i överensstämmelse med intentionerna i stadsplanen 1877 indraget från tomtgränserna i norr och söder. Denna väldiga byggnad – formellt ett hus i ”villastil” – måste på grund av terrängen delas i två avdelningar och fick följdriktigt sydfasader mot villastadens trädgårdar. Åt norr beviljades byggherren emellertid i en andra ansökan att motbygga brandmuren till Haga Kyrkogata 24 – denna tillbyggnad blev Viléns magnifika lilla privatpalats i spanskinspirerad jugend med ett kupolkrönt burspråk i tre våningar över butiksplanet. Dess uppförande i fortsättning av gatans äldre fyravåningslänga på den f.d. Bolanderska egendomen torde ha ansetts estetiskt fördelaktigare än att låta grannfastighetens brandmur – om än nödtorftigt dekorerad enligt Bolanders åtagande 1892 (se kap. IV B) – vara fritt exponerad eftersom muren inte var utförd som fasad med arkitektoniska attribut och fönster.

426. *Byggmästare Nils Viléns byggnadskomplex Haga Kyrkogata 26-28, ritat av Hjalmar Cornilsen, formellt uppfört i ”villastil” – i höjd och kanske även volym den största byggnaden av detta slag i Göteborg.* ***427-428.*** *Det hösten 1901 bifallna fritt liggande husets två avdelningar i plan (Haga Kyrkogata nedtill) och sektion sedd från gatan (snitt i riktning N-S) – ritningens höjdskillnad är 7 m.*

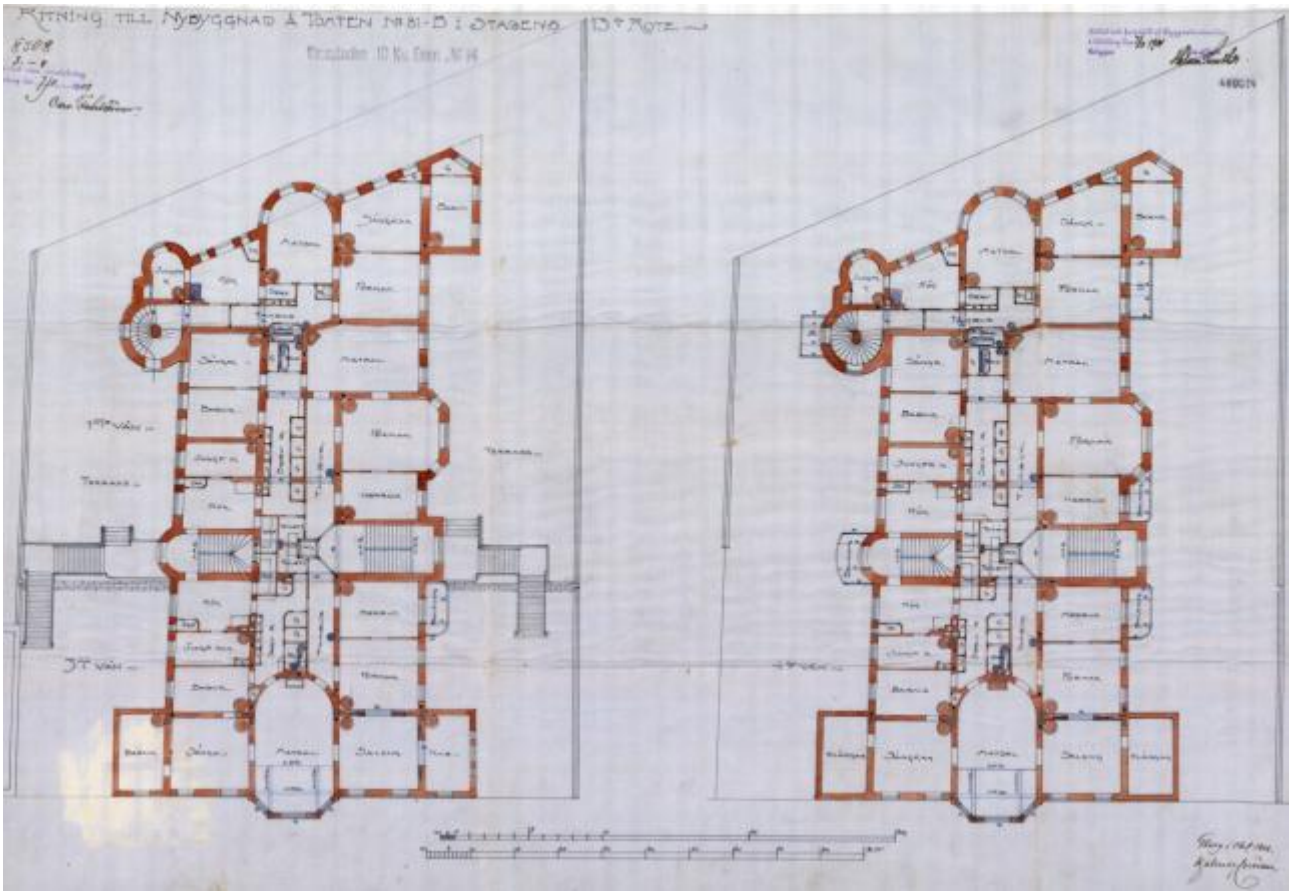
RITNING TILL NYBYGGNAD Å TOMTEN N:o 81-B I STADSDEL
13:e ROTE

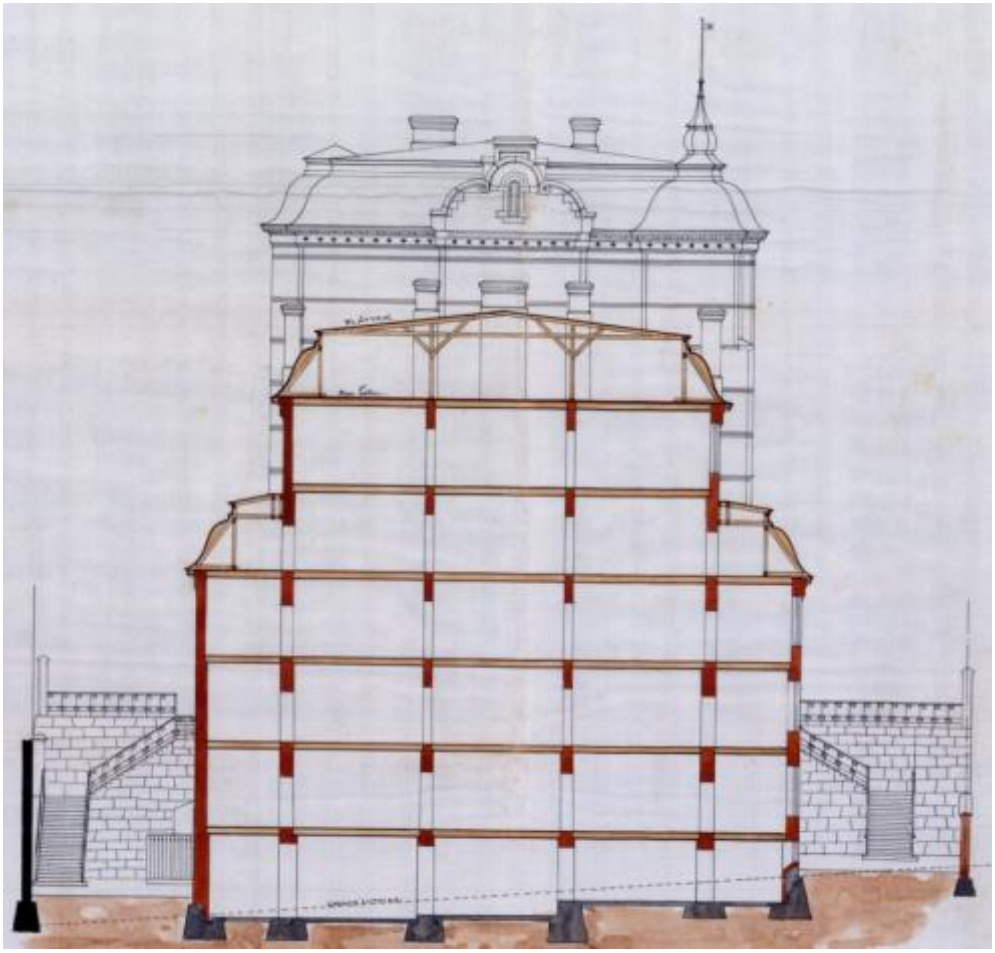

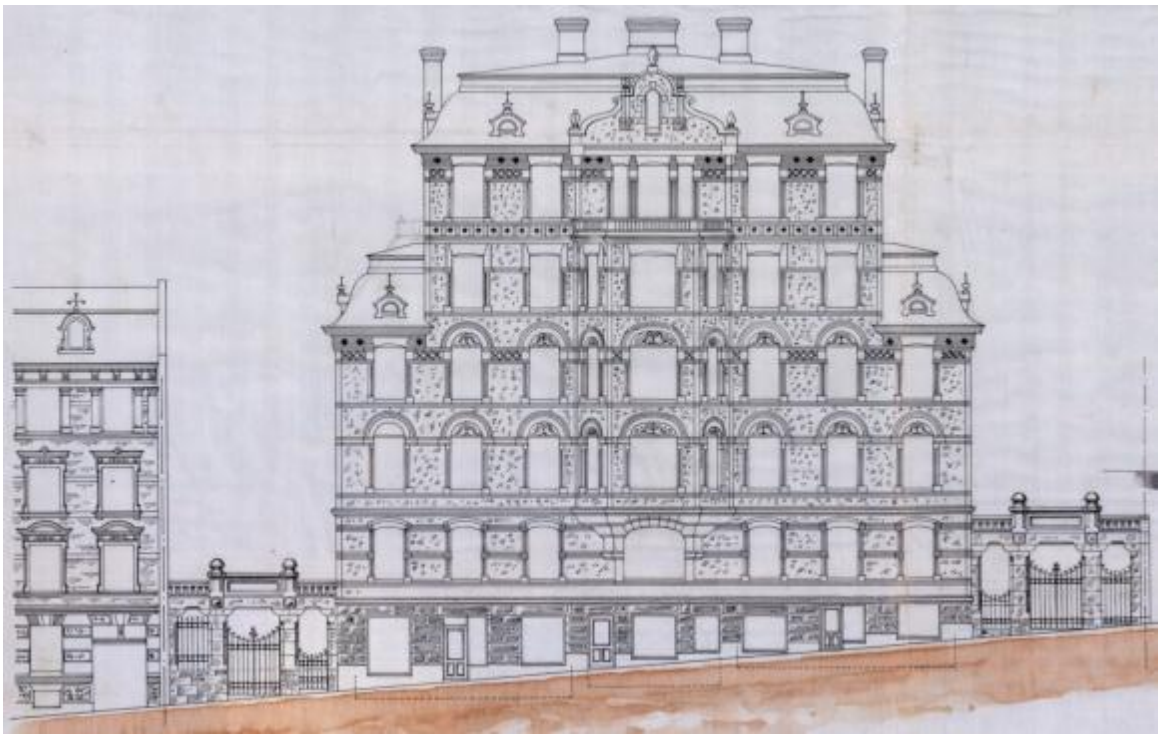

429-430. *Fasader mot Haga Kyrkogata resp. villatomterna i söder – byggnadens entréer skulle nås via grindar från gatan och trappor till det övre gårdsplanet.*

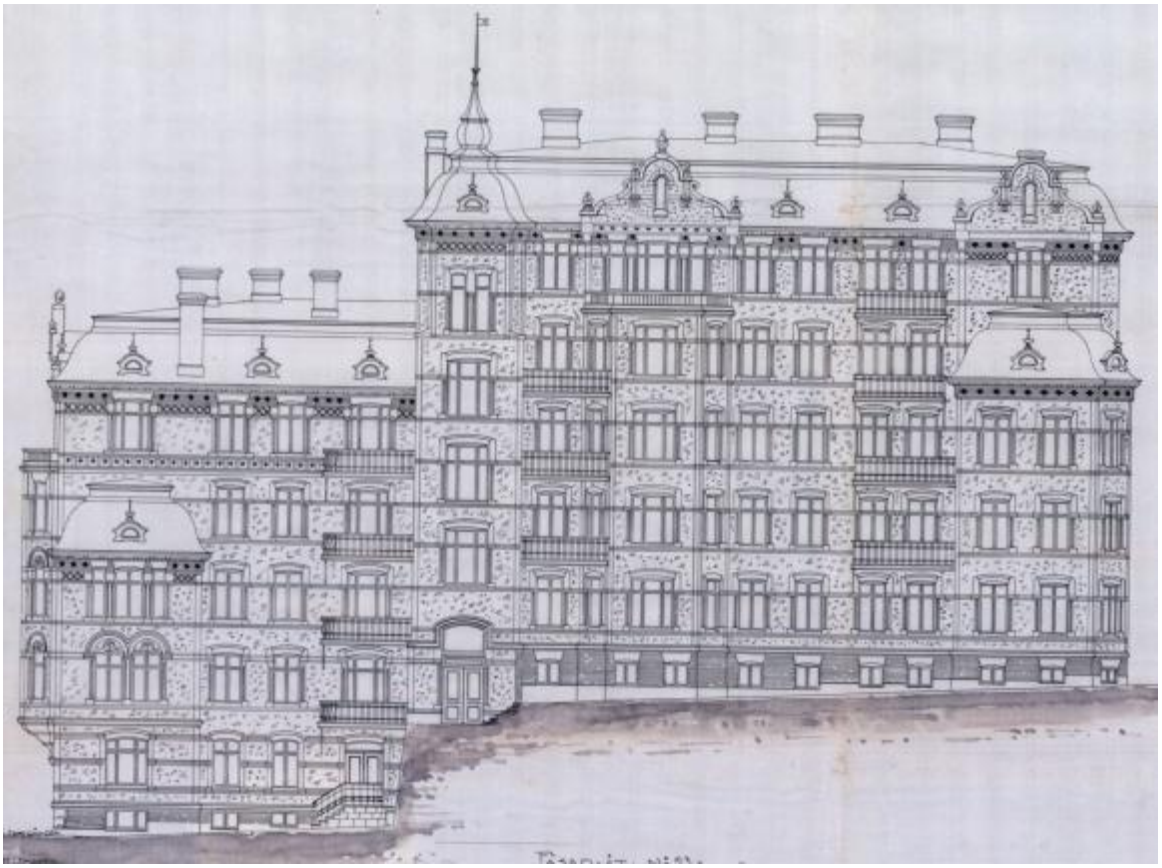

Byggmarknad och palatsarkitektur: stilförskjutning med färg

I detta och nästa huvudavsnitt presenteras närmare några fasadgrupper som uppvisar den stegvisa utvecklingen i fasadernas materialteknik och formspråk med beaktande av färgens betydande roll i övergången från den förmögna publikens aristokratiska palatsarkitektur till den successivt breddade medelklasspublikens friare och ”sannare” borgerliga arkitektur.

<u>Den nordeuropeiska renässansens färgaccent blandas i putslekens gråskala vid huvudgatorna</u>

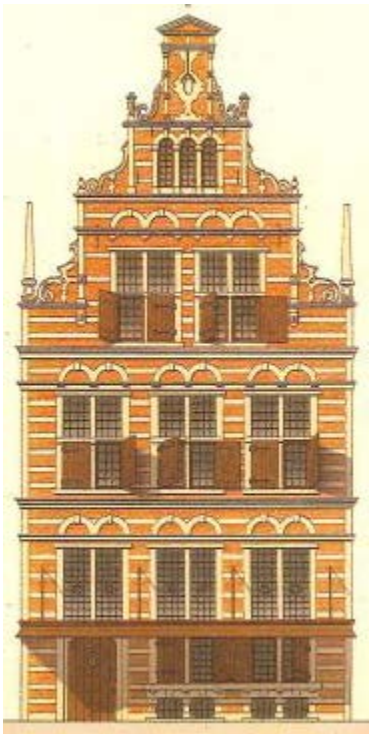

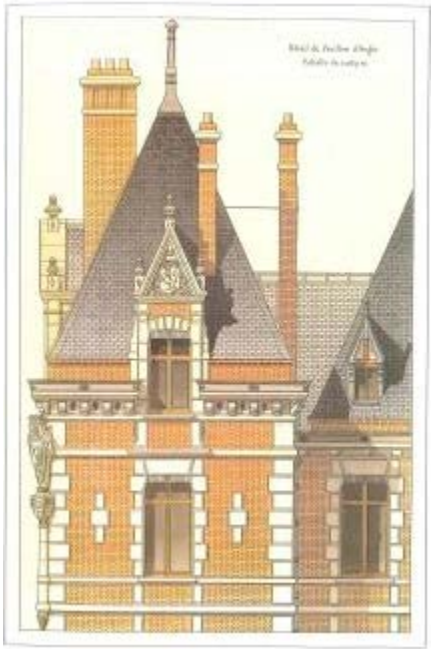

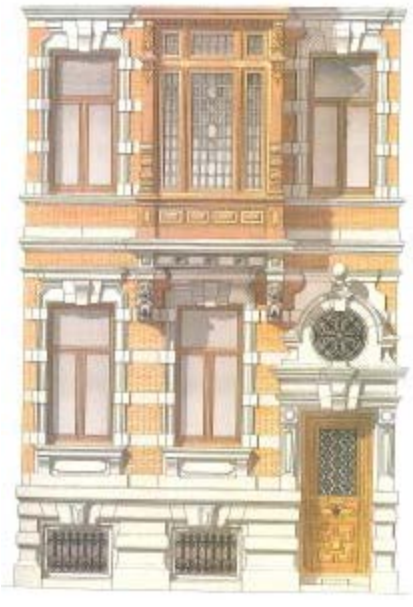

431. *Ett typiskt franskt ”Hôtel” (hyreshus) i en större stad – nationell renässans med en femte våning i mansardtak med lukarner (fönsterkupor) något mindre än fasadens fönster. Orneringen – gesimser, omfattningar och hörnkedjor – utförda i puts eller sandsten mot ytor av tegel.* ***432.*** *Borgarhus i holländsk renässans under tidigt 1600-tal (Haarlem) – typisk nationell stil med sandsten och tegel.*
433-434. *Fransk nyrenässans – en målerisk variant som röjer holländsk-tyska drag – burspråk av trä.*
435-437. *Berlinsk tysknationell renässans införd i Göteborg: holländsk resp. traditionell klassicistisk.*

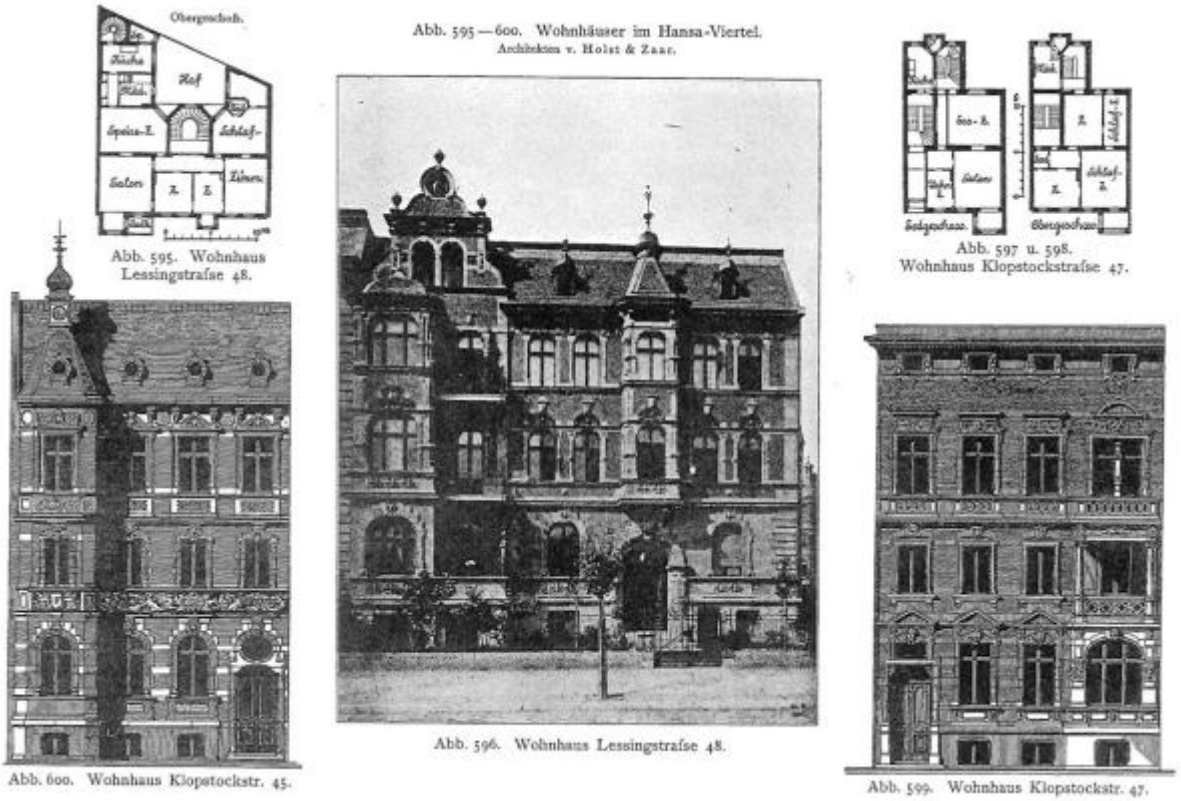

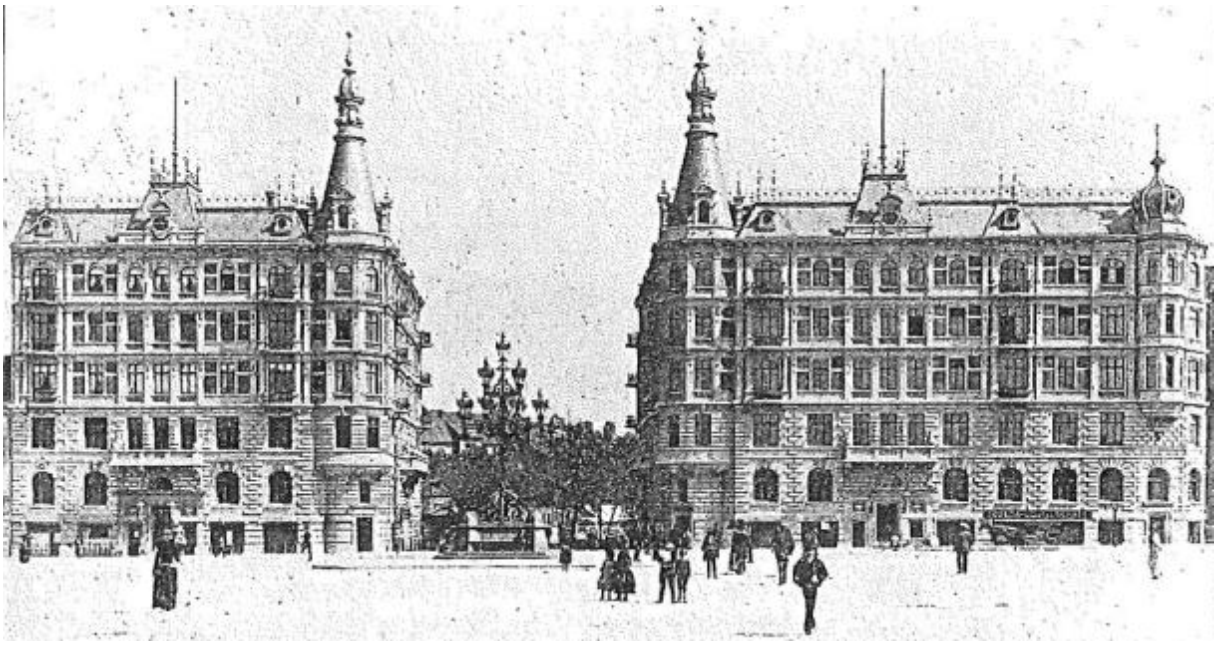

438-440. *Hamburg: modern tysk-holländsk renässans, liksom i Berlin med putsornering och tegelytor.*

Nyrenässansens putsfasader avsåg att efterlikna dyrbarare material som sandsten. Sådana fasader med ornamentala uttryck efter byggherrens och hans arkitekts förmåga hade sedan 1860- och 70-talen fyllt gata efter gata i växande nordeuropeiska städer. Den anspråksfulla palatsarkitekturen led emellertid av att cementputsen, vilken allmänt nyttjades till såväl fasadliv som ornering, genom regn och sotnedfall blev fläckig och randig av smutsrinningar. Traditionella målningsbehandlingar hade ingen varaktig effekt och de mer effektiva metoderna var dyrbarare än de enkla knep som gav cementmaterialet större klimatmotstånd och den önskvärda stenkaraktären. Putsarkitekturens snabbt bedagade charm som surrogat för kostbar äkta stenvara var ett allmänt problem i hamn- och industri städerna.[189] Även de mest tongivande arkitekterna måste ofta böja sig för en sparsam byggherres lägre ambitionsnivå och föreskriva den avskydda cementputsen i stället för natursten – ett känt exempel på sådan grämelse är professor F. W. Scholander vid Konstakademin i Stockholm, ett annat är C. W. Hase vid Polytechnikum i Hannover.[190] För att motverka detta tillstånd och med hjälp av både material- och färgkontrast åstadkomma större variationsrikedom inom renässansarkitekturens ram sökte man främst i Tyskland en utväg på stilhistorisk grund. Den nordeuropeiska renässansen i Nederländerna och Flandern, norra Tyskland och Frankrike blev under 1870-talet ett starkt alternativ genom den livfulla färgkontrasten mellan tegelytor och ornering av natursten eller puts. Från kontinenten – sannolikt via Hamburg, där fasadtypen blev särskilt vanlig[191] – upptogs den i Göteborg redan 1877 och fick under 80-talets lopp genom stadens främsta arkitekter ett mer allmänt genomslag. Ofta förekommande i dessa fasader är det franska tidiga renässansmanéret att i den sengotiska vertikalbetoningens kvardröjande tradition lodrätt koppla de två huvudvåningarnas fönsteromfattningar till staplar av tektonisk ornering, vilka med sin färg- och materialkaraktär framträdde mot omgivande tegelytor.

Stora Allégatan (Vasagatan) 2-16 (1877)

I hörnet Stora Allégatan-Haga Kyrkogata lät år 1877 materialförvaltare Carl Strömman[192] byggmästare F. O. Peterson uppföra ett trevåningshus med lägenheter, det Strömmanska huset, efter ritningar av Adrian Peterson. Såväl byggmästare som arkitekt var vid denna tid mitt uppe i en framgångsrik karriär inom Göteborgs byggnadsvärld med uppdrag bl.a. för boktryckare D. F. Bonnier i Franska kvarteret (se under *Palatsarkitekturens monumentala kvartersgestaltning* ovan). Arkitekten tog här upp två teman från 1850-talets arkitektur vid vallgraven, det runda hörntornet och fasadliv i vanligt gultegel mot omgivande putsornering, men på ett nytt banbrytande sätt. Med sitt kraftiga runda och kupolprydda hörntorn och fasadens dekorativa färg- och materialmotsättning, inspirerad av holländsk renässans, prisades byggnaden i Handelstidningen som ett värdigt motstycke till den i effektfull fransk renässans uppförda Heymans villa i kvarterets östra hörn mot Stora Allé- och Öfra Magasinsgatorna.[193]

441-442. *Strömmanska huset (Vasagatan 2), en banbrytande polykrom fasadgestaltning i holländsk renässans av arkitekten Adrian C. Peterson 1877. De röda tegelytorna mellan gesimsernas och omfattningarnas cementornering fogades med s.k. stavfog som gav fognätet en raffinerad skuggeffekt och därigenom bidrog till fasadens livfulla helhetsintryck.*

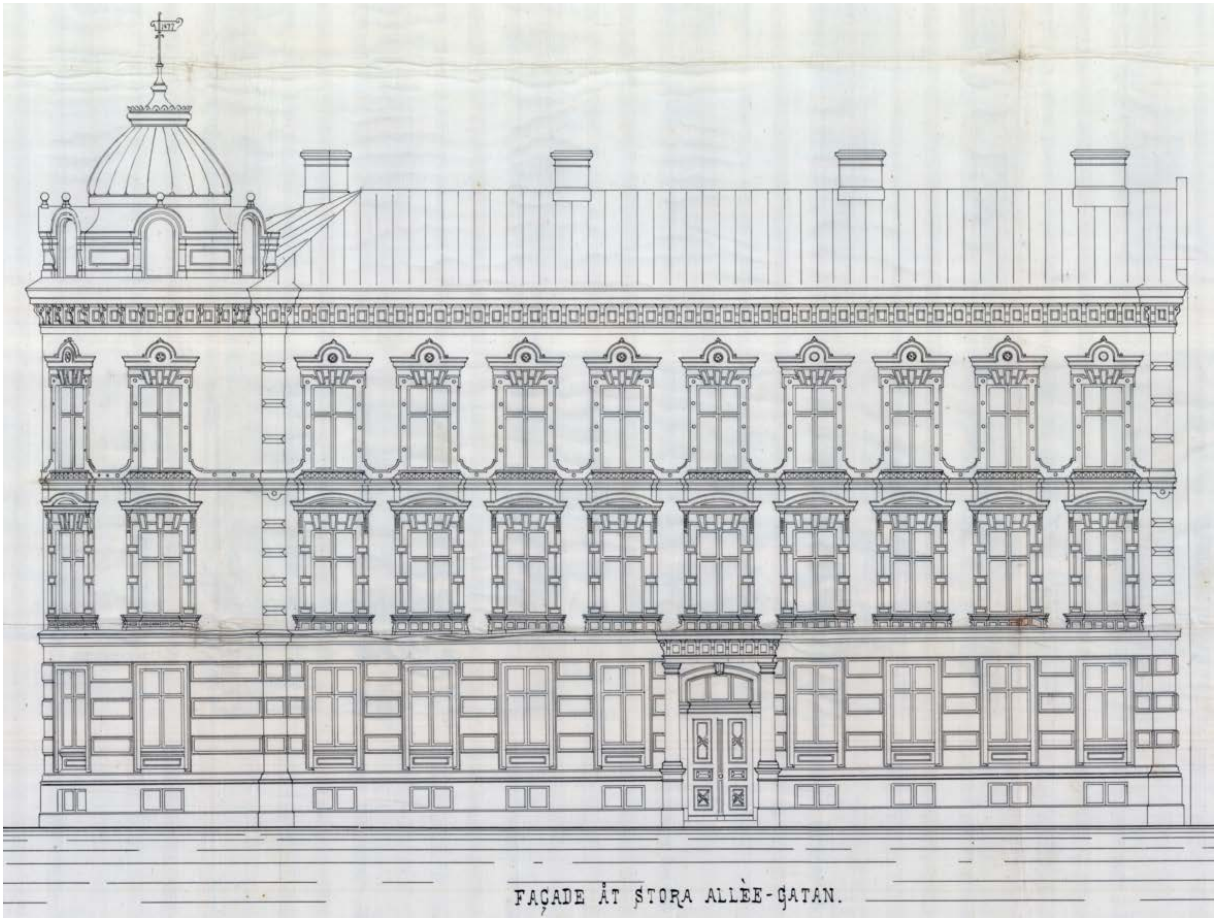

Undervåningens rusticering, de två övervåningarnas uttrycksfulla staplar av lodrätt förenade omfattningar och takfotens höga konsolgesims, allt i cementputs, stod i kontrast mot fasadlivets stavfogade röda maskintegel i övervåningarna. Härmed hade arkitekten med stilkänsla och formsinne skapat ett nytt fasaduttryck, här som hörnbetoning i en kvartersrad av jämnhöga hus med putsfasader, där Strömman var byggherre även för nr 6. Putsarkitekturen i tyskt och franskt formspråk livades i de flesta mellanhusens fasader av risaliter som flank- eller centralmotiv medan Heymanska villans kraftigt utspringande sidorisaliter och hörnparti samt Strömmanska husets runda hörntorn, djupt inskuret mellan de långa fasaderna, förutom materialbehandlingen var dominerande drag i kvartershörnens olika stilkaraktärer. Handelstidningen skrev hösten 1878 angående nybyggen på Hasselbladska ängen beundrande om gestaltningen av Strömmanska huset och konstaterade att Heymans ”framstående arkitekt” (A. C. Peterson) hade haft uppdraget att i kvarterets andra ände ”vid Stora Allégatan och Haga Kyrkogata afsluta husraden med en annan byggnad, som i sin stil är den enda inom Göteborg”.[194]

> – Arkitekten har begagnat motiver från holländska stilarter för sitt vackra och konstnärliga arbete /med detta tre våningar höga hus och/ vändt till det bästa tomtens oregelbundna form genom att anordna ett smakfullt tornparti. – Bottenvåningen till och med kordonlisten är putsad i cement i stark rustik. Fönsteromfattningar, hörnpilastrar, gesimser, bekröningar m. m. äro likaledes utförda i cement, efterhärmande sandsten. Murfälten å hela facaden äro af pressad röd sten från Seeland (samma sort, som användts vid restaureringen af Fredriksbergs slott), hvilken stensort utmärker sig för synnerligen vacker, jämn yta och färg. Murytorna äro försedda med s. k. staffogar i cement, genom hvilken anordning en god relief har åstadkommits. Tornpartiet afslutas med en attika och öfver denna hvälfver sig en kupol med smidiga former.

Arkitekten hade funnit en innovativ lösning av det problem som uppstått genom ändrade förutsättningar i byggnadsverksamheten vid Stora Allégatan. Göteborgs Byggnads AB hade tvingats ge upp sin plan att på ett helt inköpt kvarter vid esplanadstråket uppföra en residenslänga liknande Westerbergs ”franska” kvartersprojekt vid Kungsportsavenyn, vilket sammanföll med inträffad dyrtid och därför nätt och jämnt visat sig ekonomiskt genomförbart. De nya tomtägarna vid Stora Allégatan började år 1877 efter sina ekonomiska ramar bygga mycket respektabla hyreshus, vilka dock måste gestaltas med måttliga arkitektoniska anspråk efter var och ens plånbok. Strömmans hörnhus fick en både praktisk och estetiskt tilltalande utformning, som införde starka färgmotsättningar i nyrenässansens putsarkitektur och inom några år skulle locka till stor efterföljd.

Kungsportsavenyn 30-32 (1882) och 26-28 (1883)

Firman N. Andersson & Co. kunde 1881-83 såsom ensam ägare av tomtkvarteret söder om Franska kvarteret ge det storslagna ”Adrianopel” en monumental palatsutformning i franskt formspråk. Med överdådig detaljrikedom uttömde Adrian Peterson här putsarkitekturens dekorativa möjligheter inom den moderna renässansens ram. I kvarteret söder därom på samma sida, där N. Andersson & Co. köpte in sig med två mellantomter, fanns emellertid fyra ägare med egna gestaltningsidéer – traditionell monokrom putskultur respektive den moderna polykroma, mer vertikalbetonade riktningen med puts och tegel ställdes här sida vid sida genom stadens elitarkitekter, av allt att döma i samverkan med stadsarkitekten.

Byggnadschefen Philip Åqvists hörnfastighet nr 34 i fyra ordinära våningar och en med stora gavelpartier livad mansard var ett modernt uttryck för holländsk-tysk renässans med rik putsornering mot fasadlivet i rött tegel över undervåningens putsrusticering.[195] I kvarterets

andra ände utfördes däremot brukspatron C. Adelskölds hörnhus nr 24 i en fransk nyrenässans av stadsarkitekt Victor von Gegerfelt, en arkitektur påminnande om Rapps sju år äldre parkkvarter.[196] Båda hörntomterna, sträckande sig över kvarterets bredd, var mot avenyns parallella bakgata – Lorensbergsgatan – bebyggda endast till den del som fordrades av byggnadernas tjocklek och resterande sträckor mot gatan var inhägnade av dekorerade murar. De båda mellantomter som köpts av arkitekt Ernst Krüger och hans far byggmästare August Krüger blev också murinhägnade mot bakgatan emedan far och son Krüger – i motsats till N. Andersson & Co. – valde att anlägga trädgårdar och inte bebygga denna sida.[197]

Mellan de sinsemellan starkt avvikande hörnbyggnaderna utformade N. Andersson & Co. nr 30-32 med Åqvistska husets polykromi och vertikalitet i höga holländska renässansgavlar medan A. Krüger & Son gav nr 26-28 Adelsköldska husets monokromi och jämna taklinje – istället för kraftiga tornutsprång valde arkitekten Ernst Krüger lätt utspringande loggior och en pilasterställning i kolossalordning liknande den Adrian Peterson använt i Adrianopel. Dessa spegelvända tvillinghus anslöt sig därmed såväl i materialanvändningen som i proportioneringen av de fyra våningarna, takkontur och stil till de angränsande hörnhusen. Hur denna gestaltningsidé uppstått kan inte beläggas, men byggnadsnämndens handläggning under oktober och november 1882 tyder på att även denna gång Adrian Peterson tycks ha medverkat. Firmans tvillinghus skulle nämligen enligt de först godkända ritningarna ha en puts- och takarkitektur som anslöt till Adelsköldska huset, vilket erhöll byggnadslov samma dag (3/10).[198] Nya ritningar, bifallna två veckor efteråt[199], visade istället en polykrom och vertikal holländsk renässansarkitektur. En dryg månad senare (29/11) fastställde byggnadsnämnden Victor Adlers ritningar i liknande stil till bebyggande av den angränsande tomten för Philip Åqvist[200] – med tanke på den korta tiden är det rimligen Åqvist som valt en från Adelskölds hus avvikande utformning och N. Andersson & Co. anpassade sig till denna. Man kan anta att byggnadschefen Åqvist och stadsarkitekten Gegerfelt hade överenskommit om förutsättningarna när A. Krüger & Son därefter projekterade sina tvillinghus.

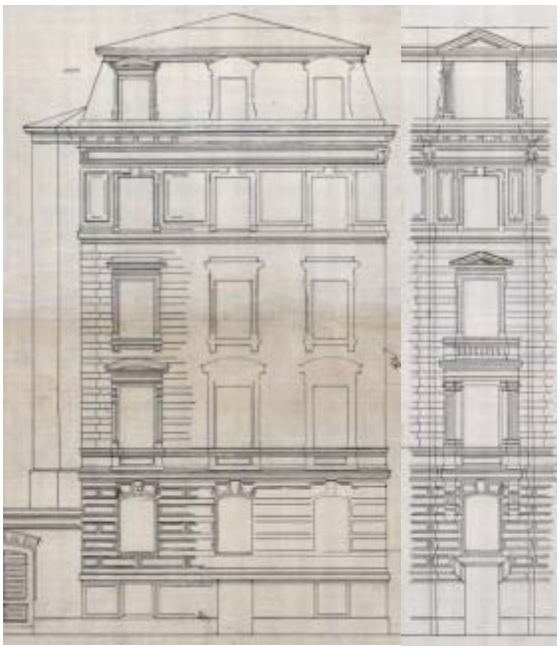

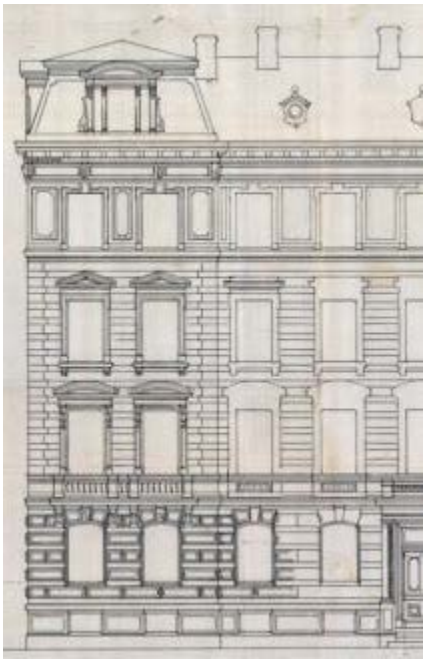

Två renässansarters formspråk möts 1882 i en husrad vid Kungsportsavenyn – franskt och italienskt i cementputs respektive nordtyskt i tegel med putsornering. ***443-444.*** *Nr 24 av Victor von Gegerfelt för Brukspatron C. Adelsköld – t.v. hörnet och Lorensbergsgatan.* ***445.*** *Nr 26 (spegelvänd mot nr 28) av Ernst Krüger för A. Krüger & Son.* ***446-447.*** *Nr 32 (spegelvänd mot nr 30) av Adrian C. Peterson för*

N. Andersson & Co – fasad- och takarkitekturen ändrades från konventionell fransk renässans till en målerisk nordeuropeisk typ som arkitekten nyligen hade tillämpat för Eduard Magnus´ Minne i villakvarteret vid Öfra Magasinsgatan. ***448-449.*** *Nr 34 av Victor Adler för Philip Åqvist – kontrasten tegel-puts redovisad på fasaden mot Engelbrektsgatan, t.h. fasad och portmur mot Lorensbergsgatan.*

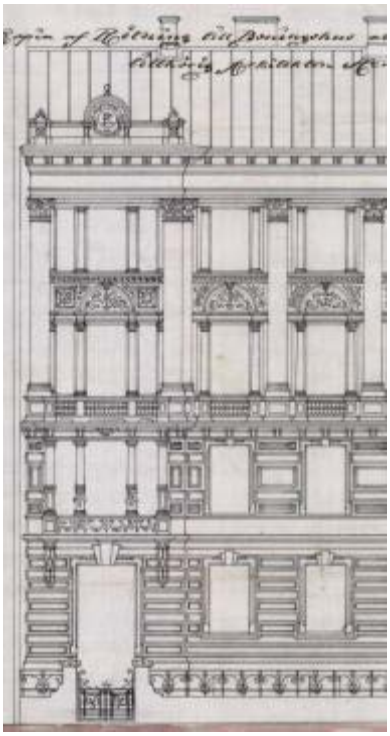

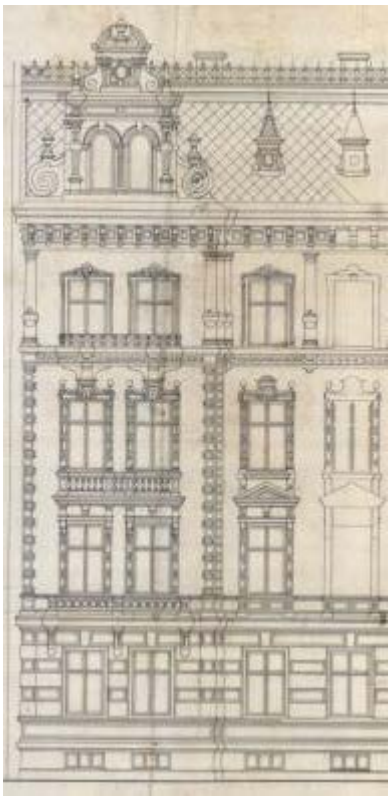

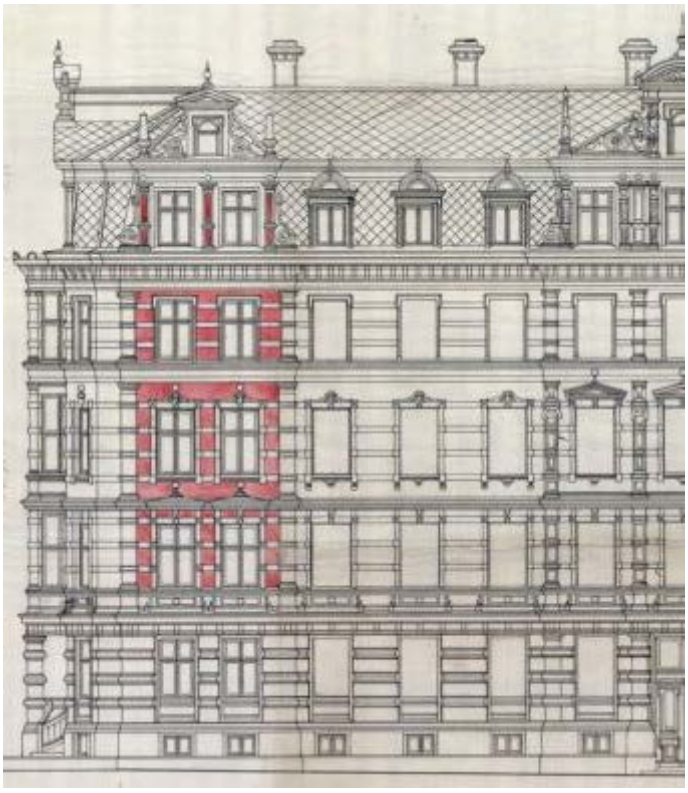

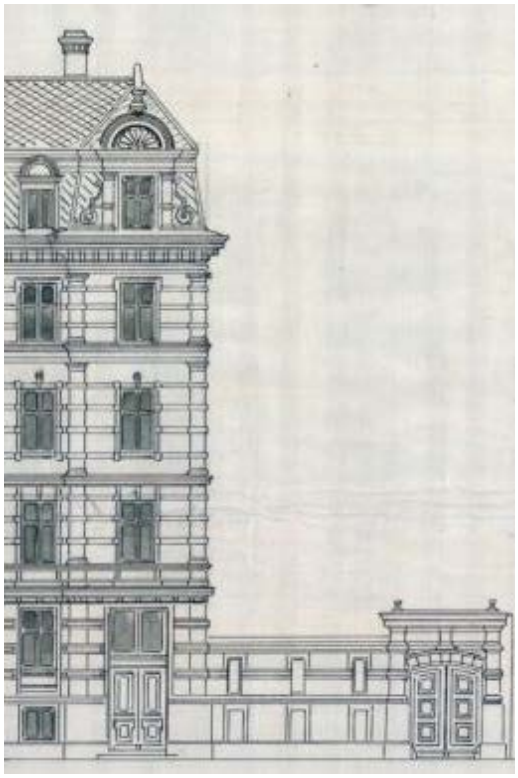

Kvarterets norra hälft kom således att präglas av putsfasadernas klassicistiska former och plastik, gesimsernas horisontella linjeföring och lugna monokroma färgställning. I motsats därtill ställdes den södra kvartershälftens nordeuropeiska renässansarter med deras vertikalbetoning genom uppskjutande praktgavelpartier och staplad fönstertektonik – en livlig form- och färgverkan skapades genom putsorneringens för den tysk-nederländska renässansen egenartade detaljer som kontrast till fasadlivets tegelytor. Sålunda delades kvarteret på mitten i två hälfter med olika arkitektoniska karaktärer som tillgodosåg höga estetiska anspråk, vilket skänkte en helt ny spektakulär omväxling i avenyns gatubild (se bild ***336-339***).

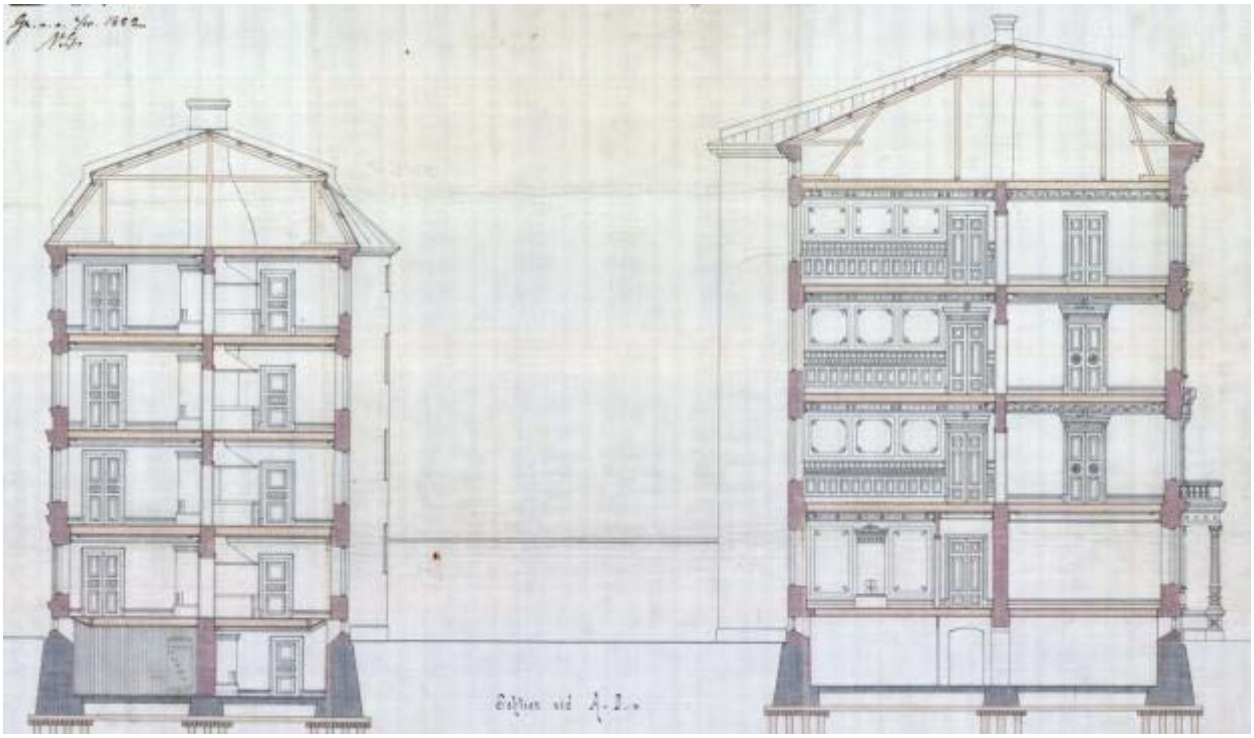

450-451. *Tvillinghusen för N. Andersson & Co: huvudbyggnad mot Kungsportsavenyn med höga rum i exklusiva lägenheter, som inte behövde eldstäder utan hade värme- och ventilationssystem, och en lägre enklare byggnad på baksidan mot Lorensbergsgatan – här var dock kakelugnar värmekälla.*
452. *Krügers tomter hade huvudbyggnadens gård inhägnad av en portmur åt Lorensbergsgatan.*

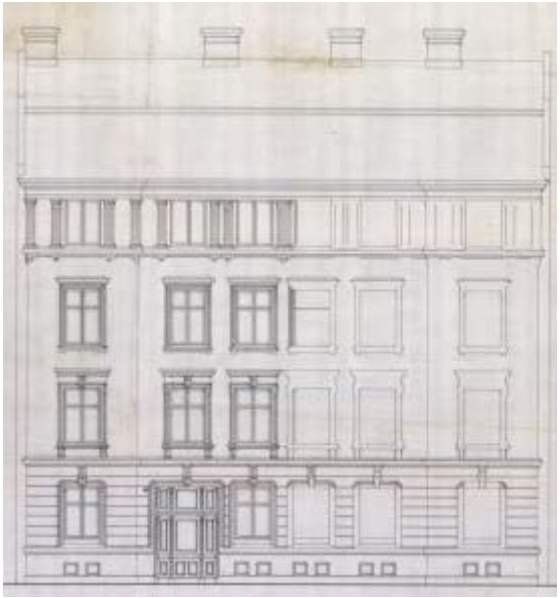

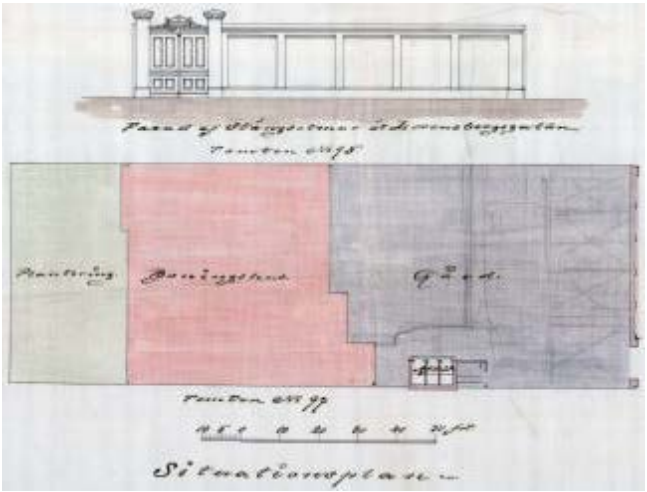

Åqvistska huset blev det första med fem bostadsvåningar: ***453-454.*** *Sektion och fasadparti av matsalar mot Kungsportsavenyn, i våningarna under mansarden med glastäckt balkong.* ***455-456.*** *Fasadparti och sektion, del mot Engelbrektsgatan.* ***457.*** *Plan av våning 2-4 med smärre ändringar under byggnadstiden, bl.a. övergavs de inglasade balkongernas tilltänkta rundningar in mot fasaden.* ***458.*** *Plan av mansardvåningen (jfr bild* ***456****) med indelning likt övriga våningar – vindslägenheter med 8 rum och kök var således gångbara på hyresmarknaden. Mansarden upptar endast byggnadens förnämsta del, resten är vanlig förråds- och torkvind vilket emellertid inte avspeglas i exteriören.*

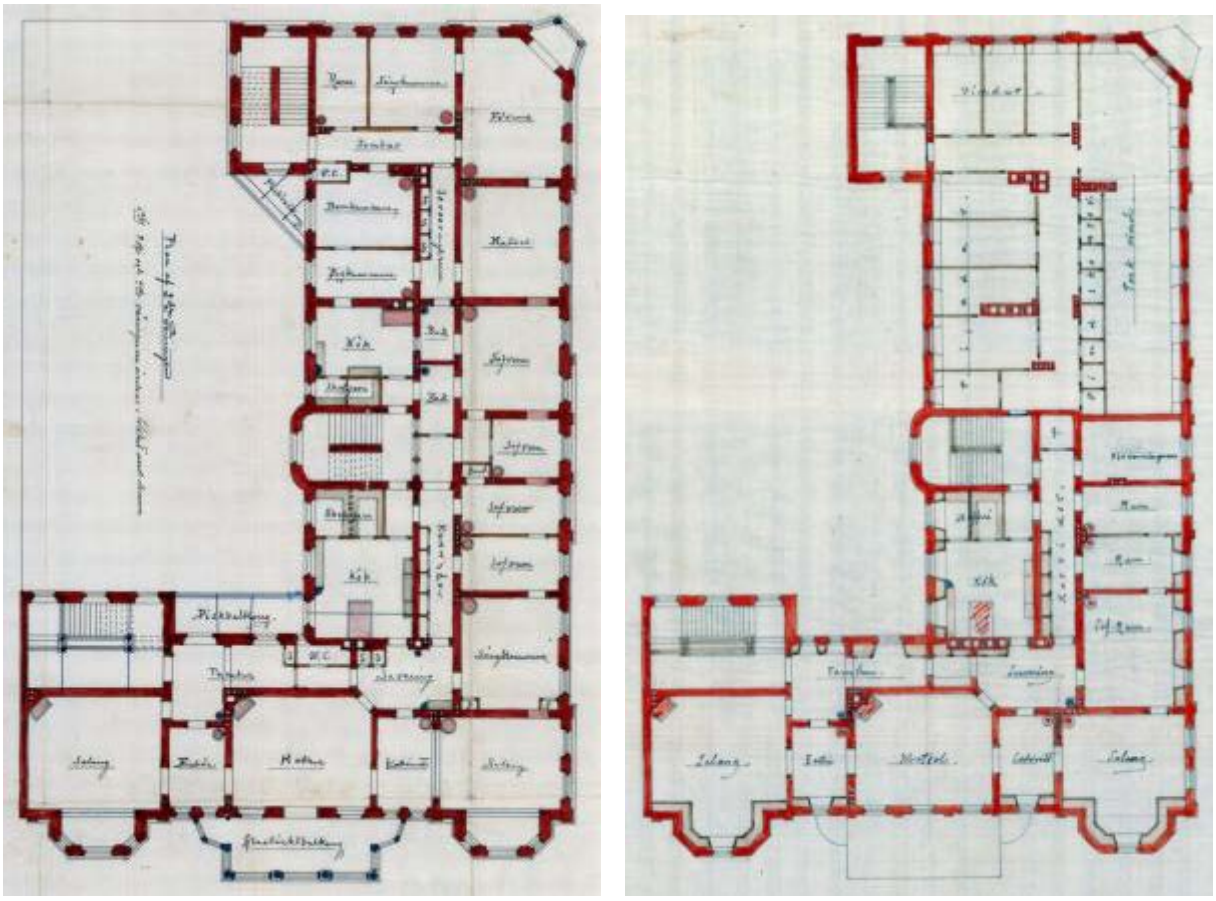

Vasagatan 13 och 17 (1882/1884)

När gatorna i 13:e roten nyss blivit omdöpta (se kap. III B) bebyggdes 1882 de första tomterna i kvarteret på södra sidan av Vasagatan mellan Viktoria- och Karl Gustavsgatorna. Diagonalt över Vasagatan från respektive hörn av kvarteret låg åt nordväst grosshandlande Gabriel Heymans villa med den franska renässansens uttrycksfulla fasader och höga takpartier, åt nordost arkitekt J. E. Leos putsade hus i en mer dämpad fransk stil och Betlehemskyrkan med romanska bågvalv i gultegelfasaderna, men hörnrisaliterna krönta av gavelfrontoner med höga paviljongtak liknande de i Heymanska villan och Franska kvarteret.

Den västra hörntomten mot Vasagatan (nr 13) var 1882 kvarterets första att bebyggas – J. Dähns putsade hörnhus i fyra våningar hade av arkitekt Leo fått en kraftfull horisontell linjering rytmiserad av gesimsernas förkroppningar såsom kornischernas förenande listverk. På den östra hörntomten uppförde emellertid 1884-85 F. O. Peterson stadsdelens första femvåningsfasad med mycket detaljrik men smakfull renässansornering enligt det wienska fasadsystemets proportioner för hyreshus med denna höjd. De två nedre våningarna bildade palatsfasadens kraftigt rusticerade ”undervåning”, de två över den grova gördelgesimsen följande våningarna med kraftigt artikulerade tektoniska fönsteromfattningar, lodrätt förenade till staplar, bildade fasadens ”huvudvåning” medan den översta lägre våningens galleriartade rytmiskt grupperade fönsterindelning bildade fasadens ”krönande dominant” tillsammans med den konsolprydda huvudgesimsen. I det öppna läget invid läroverkstomten tedde sig den göteborgske storbyggmästarens praktfulla hus med sin resning i alléperspektivet verkligen wienskt. ”Huvudvåningens” putstektonik avtecknade sig effektfullt mot fasadlivets röda tegel, men i gatuperspektivens flacka vinklar föreföll fasaden likväl genom cementorneringens kraftfulla plastik vara helt utförd i puts. Med orneringens stenimiterande färgintryck smälte även denna stora byggnad in bland de omgivande cementfasaderna, vilkas varmgrå eller grågula kulörtoner kunde ge intryck av olika sand- eller kalkstenssorter.

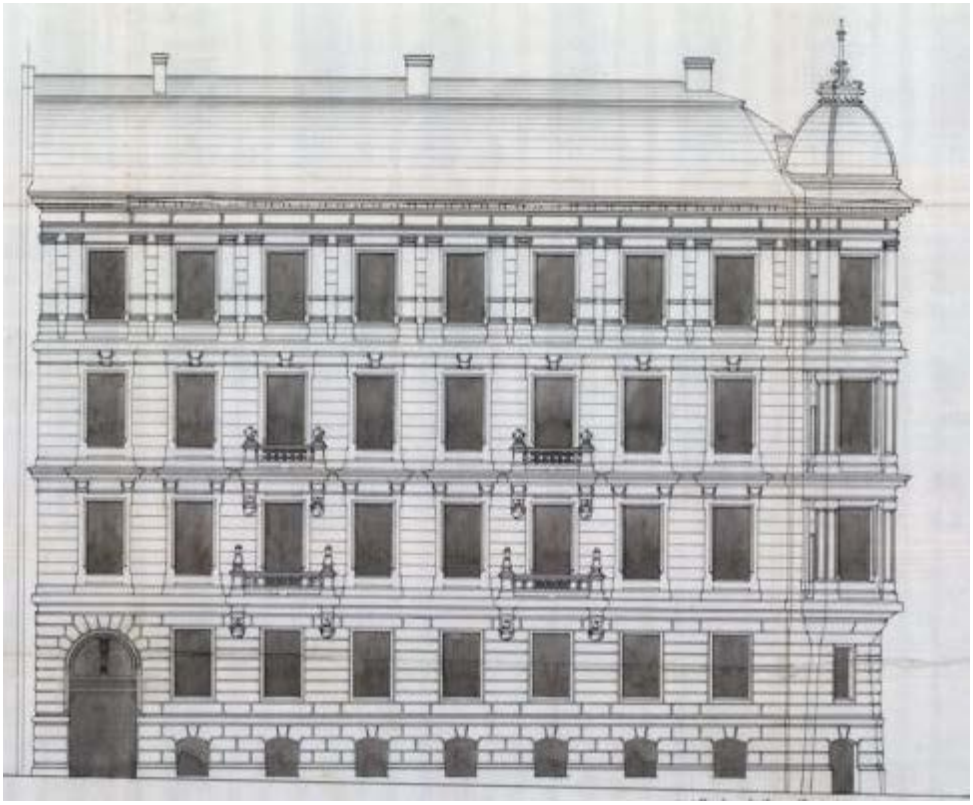

459. *Byggmästare J. Dähn: Vasagatan 13 med fyra våningar och källarbutiker av arkitekt J. E. Leo 1882 – putsat, i andra våningen (”piano nobile”) är fönsterkornischerna förkroppningar i ett kraftigt gesimsband.* ***460.*** *Byggmästare F. O. Peterson: Vasagatan 17 med fem våningar och förrådskällare av arkitekt Carl Fahlström 1884 – wienskt fasadsystem med underbyggnadens två våningar i cementputs, överbyggnadens huvudvåningar i tegel och ornering av cement, krönvåningen av gallerityp. Den mot det lägre huset Vasagatan 15 uppskjutande brandmuren var tänkt att klädas med fasadornering.*

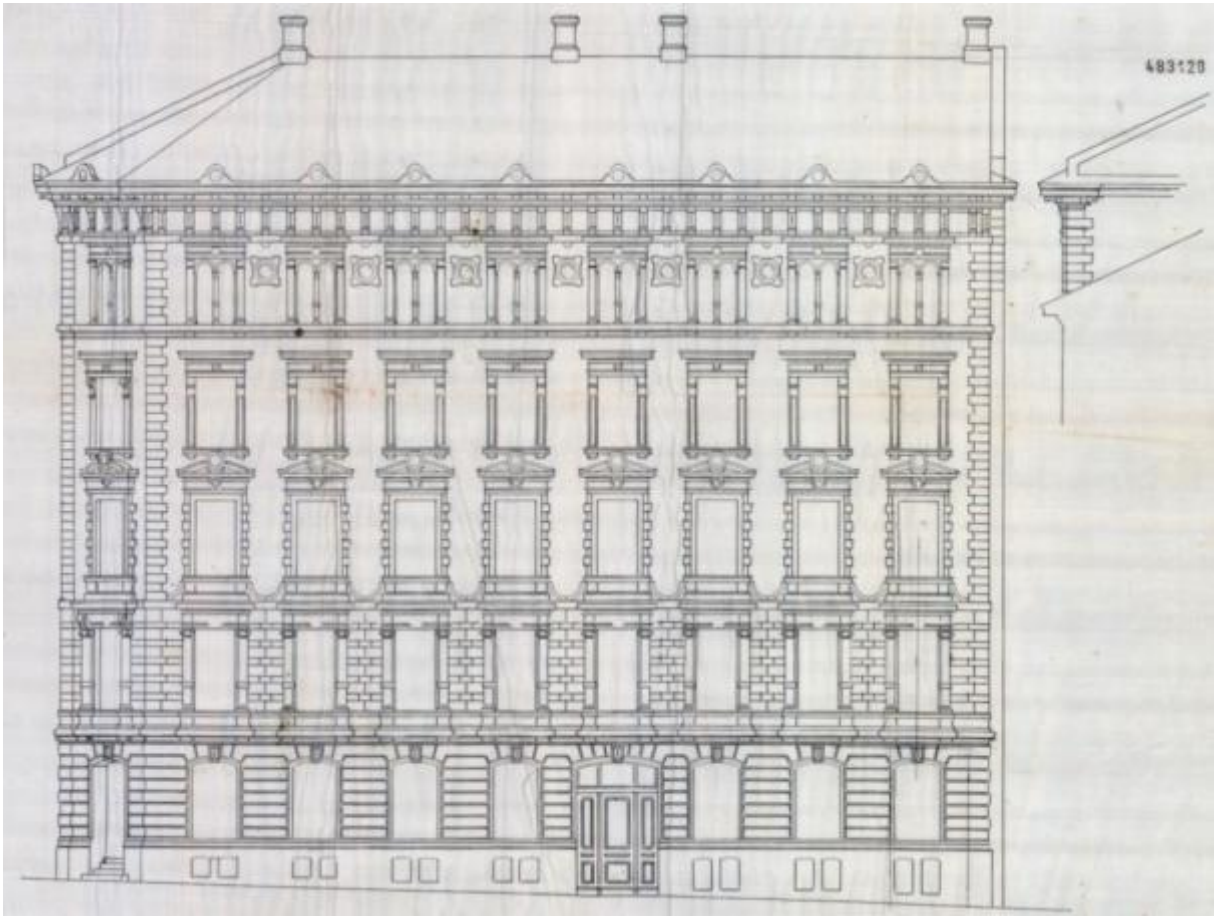

Vasagatan 38-42 (1884-87)

Hösten 1884 hade byggnadsnämnden godkänt ritningar – dessa är osignerade men måste ha utförts av Adrian Peterson – för N. Andersson & Co. till en byggnad i stilfull fransk renässans på kvarterets sydvästra hörntomt, 13:e roten 55 (nu Lorensberg 49 kv. Nyköpingshus). Byggnaden hade tre ornerade fasader: mot den blivande Vasaplatsens östra sida, Vasagatan och ekonomigatan i mitten av kvarteret. Hörntomterna med sin bredd av 31 meter mot Vasagatan kunde emellertid inte rymma en U-formad byggnadskropp med husdjup för attraktiva lägenheter och ett tillräckligt brett gårdsrum mellan fasaderna såsom i Rapps 1,5 meter bredare parkkvarter. Vid kvarterets omreglering kort efteråt blev på bolagets begäran ekonomigatan utesluten så att tomtindelningen kunde ändras för sammanhängande hus på en smal hörntomt i väster och en bred i öster, åtskilda av en mellantomt vars gård skulle kopplas med den lilla hörntomten. Den godkända byggnaden uppfördes på den västra hörntomten 55 A, avkortad mot Vasaplatsen, och – sedan ny ritning godkänts i anpassning till den nya tomtindelningen – med förlängning på angränsande mellantomt 55 B. Såsom ursprungligen avsetts utformades fasaderna identiskt lika i cementputs med samma fönsterrader, ornering

och en krönande balustrad framför ett lågt mansardtak – denna karaktäristiska arkitektur hade som tidigare nämnts ett typiskt franskt formspråk påminnande om delar av Louvren i Paris.

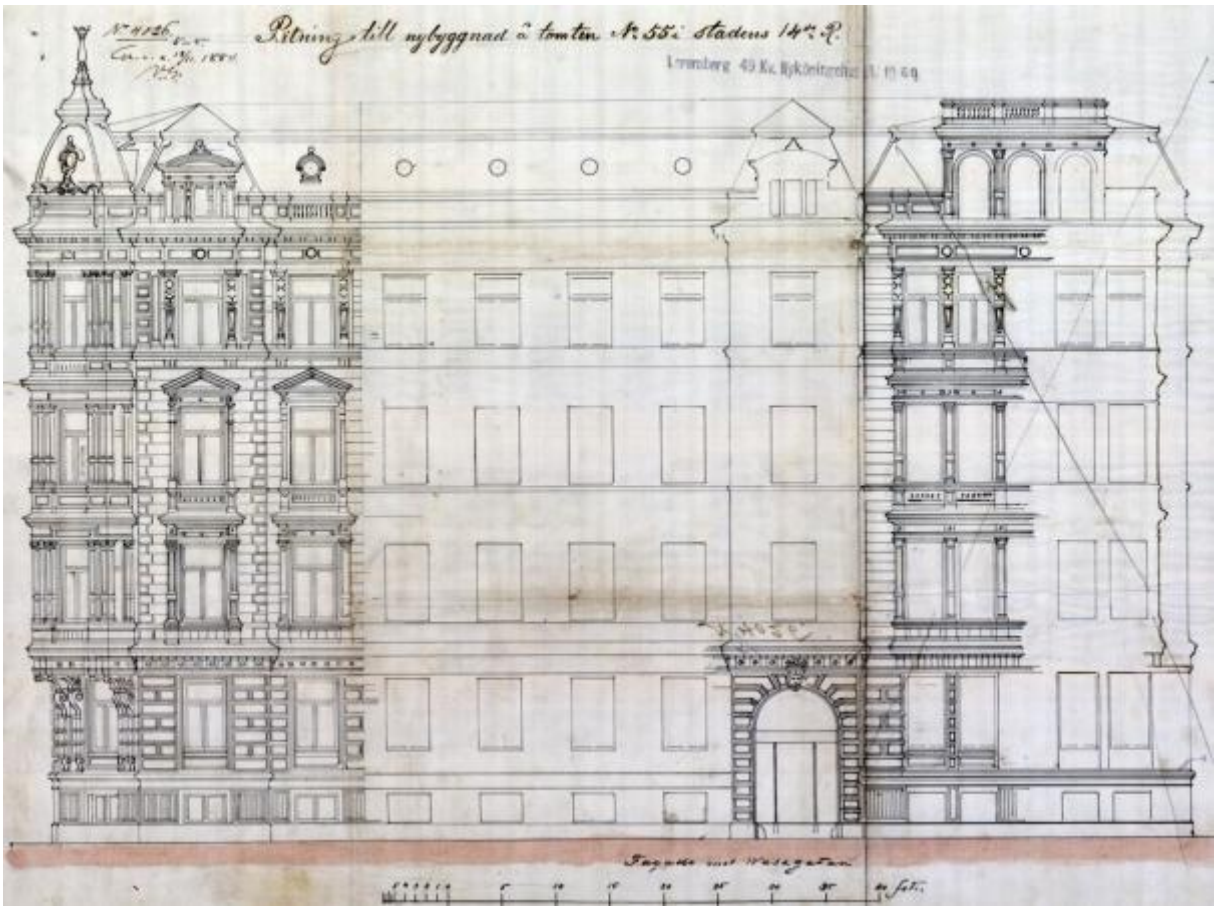

Huset Vasagatan 38 i hörnet av blivande Vasaplatsen skulle få en fransk sandstensarkitektur avsedd att utföras i cementputs. På de hösten 1884 godkända ritningarna markerades delar av byggnaden som var förhindrade resp. blev inaktuella att uppföras – fasaderna måste avkortas i vardera änden. ***461.*** *Mot Vasagatan måste brandmur läggas i ny tomtgräns vid porten efter kvarterets omreglering.* ***462-464.*** *Då Kallens gata skar av tomtens nordvästra hörn ställdes en 4-rumslägenhet per våning på framtiden – såväl detta fasadavsnitt som fasaden mot den slopade ekonomigatan måste utgå.*

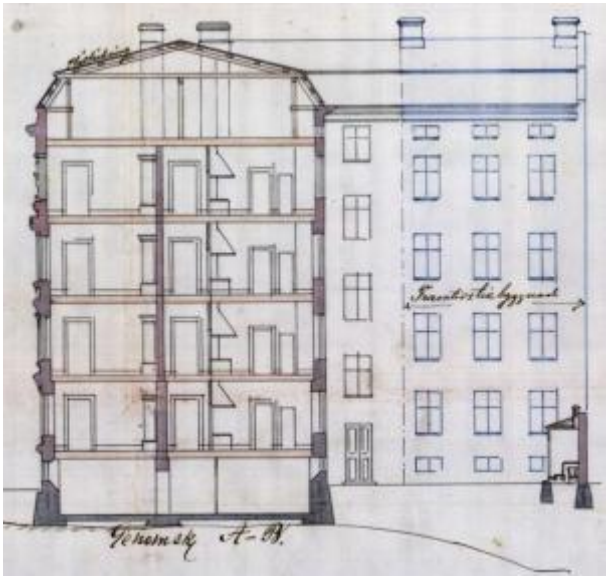

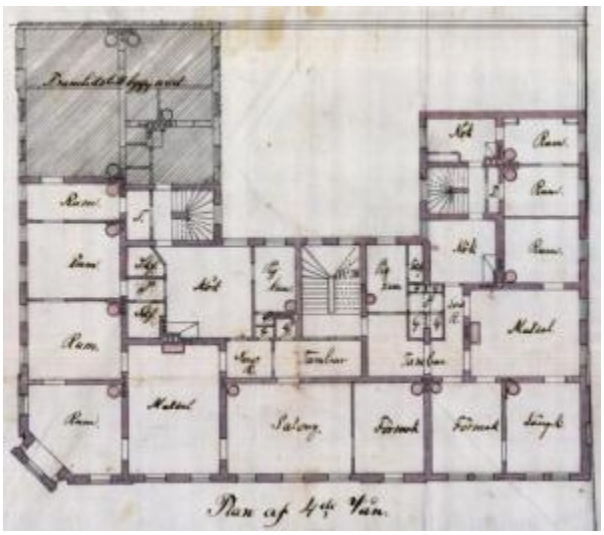

Den östra hörntomten, nr 44, som också inköpts av N. Andersson & Co., hade behållit sitt stora längdmått mot Vasagatan men kunde nu bebyggas fördelaktigt. Bolaget valde här 1887 en radikalt avvikande nordeuropeisk fasadarkitektur med rytmisk fasadindelning genom gavelkrönta utsprång, den moderna materialkontrasten mellan putsornering och maskintegel samt stilenlig hög takresning. Stora fönsteruppbyggnader ovan takgesimsen utgjorde en fortsättning av fasadens ytterst detaljrika cementornering. Genom dessa rytmiskt placerade bekröningar i kraftfull tektonik, åtskilda av smala takytor, utklingade fasadens höjdsträvan. Denna anslående takarkitektur kan förefalla motiverad av att man i en nära framtid skulle kunna inreda rum eller lägenheter på vinden, i vilket fall byggnadens våningsantal ökades till fem, men taklutningen var oförenlig med en riktig mansardlösning som tidigare lanserats vid Kungsportsavenyn. Med denna viktorianskt storslagna arkitektur hade likväl Vasagatans östra del fått ett motstycke till såväl byggnadschefen Philip Åqvists spektakulära hus med mansardvåning i hörnet av Kungsportsavenyn och Engelbrektsgatan och F. O. Petersons femvåningspalats två kvarter väster om Vasaplatsen.

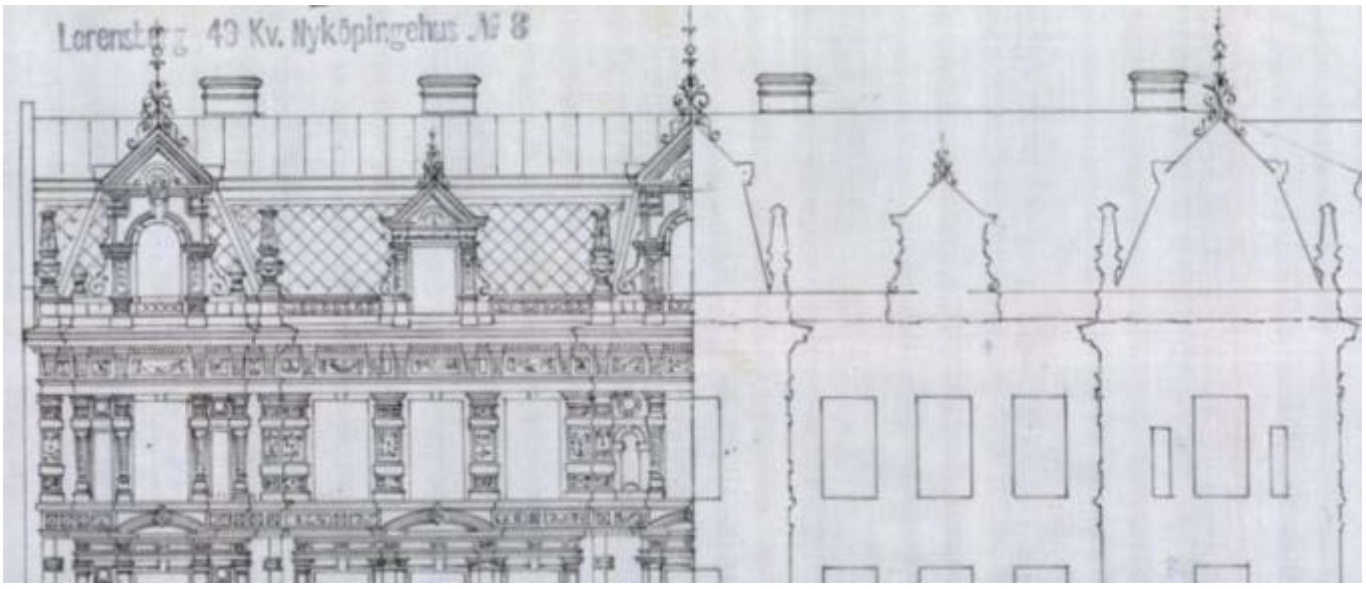

465-467. *Hörnhuset Vasagatan 42-Götabergsgatan 13 fick en ytterst detaljrik renässansarkitektur vars nordeuropeiska formspråk var nära besläktat med Åqvistska husets på Kungsportsavenyn 34. Här var emellertid det höga mansardtaket avsett för vanlig kallvind – notera de små takkuporna.*

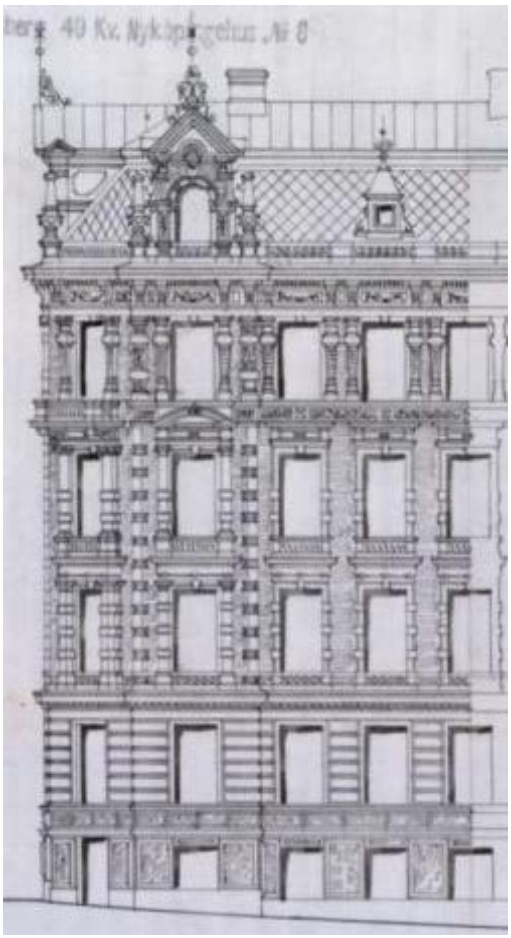

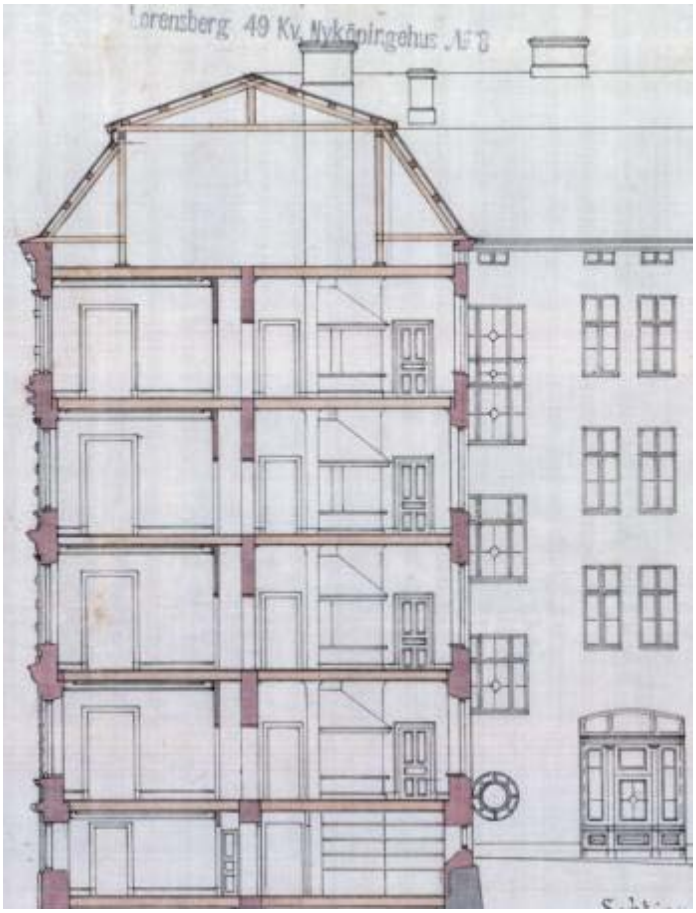

Vasagatan 32-36 (1887)

I kvarteret på Vasaplatsens västra sida uppförde byggmästare August Krügers son och kompanjon, arkitekten Ernst Krüger, år 1887 den första byggnaden på hörntomten 13:e roten 74 vid Vasagatan närmast Betlehemskyrkan (nr 32). Det exklusiva läget, med utsikt över såväl esplanadstråket åt söder som kyrkobyggnaden med dess plantering mot Erik Dahlbergsgatan, torde ha givit fastigheten den särskilda status som redan 1880 föranlett arkitekt Leos omsorg vid utformningen av sitt motsvarande hörnhus väster om kyrkan (se om 1870-talets jämna takfotslinje i *Staden maktlös inför byggmarknaden* ovan). Läget lockade medelklassens övre skikt och gav därför anledning till en kvalitetsnivå utöver det vanliga i samtidens hyreshus. Liksom byggmästare J. Dähns motstående nya hörnhus vid Vasagatan (nr 21) uppförde Krüger sin byggnad i fyra våningar, vilket kan betraktas som den övre ”smärtgränsen” för det välbärgade hyresgästklientel man sökte. Fasaderna blev inte utförda i byggnadslovets ”Mischbau” av konventionell typ med kraftiga cementomfattningar mot tegel i de övre våningarna, istället kom Berlinskolans rohbau med sitt röda tegelmurverk att spela en större roll och cementdekoren en mer dämpad roll än vanligt. Krügers fasadarkitektur var på holländskt vis effektfullt röd-och-grå-randig med tegel i alla våningar som kontrasterade mot en väl avvägd cementornering och det avskurna hörnet accentuerades av en kupolprydd ”erker” (ett burspråk). Fönsterbekröningen i fasadens båda förnäma huvudvåningar över

underbyggnaden följde två principer: den nedre våningen med fronton, den övre i berlinsk Schinkel-anda med valvslaget tegel som avlastningsbåge över en tunn kornisch.

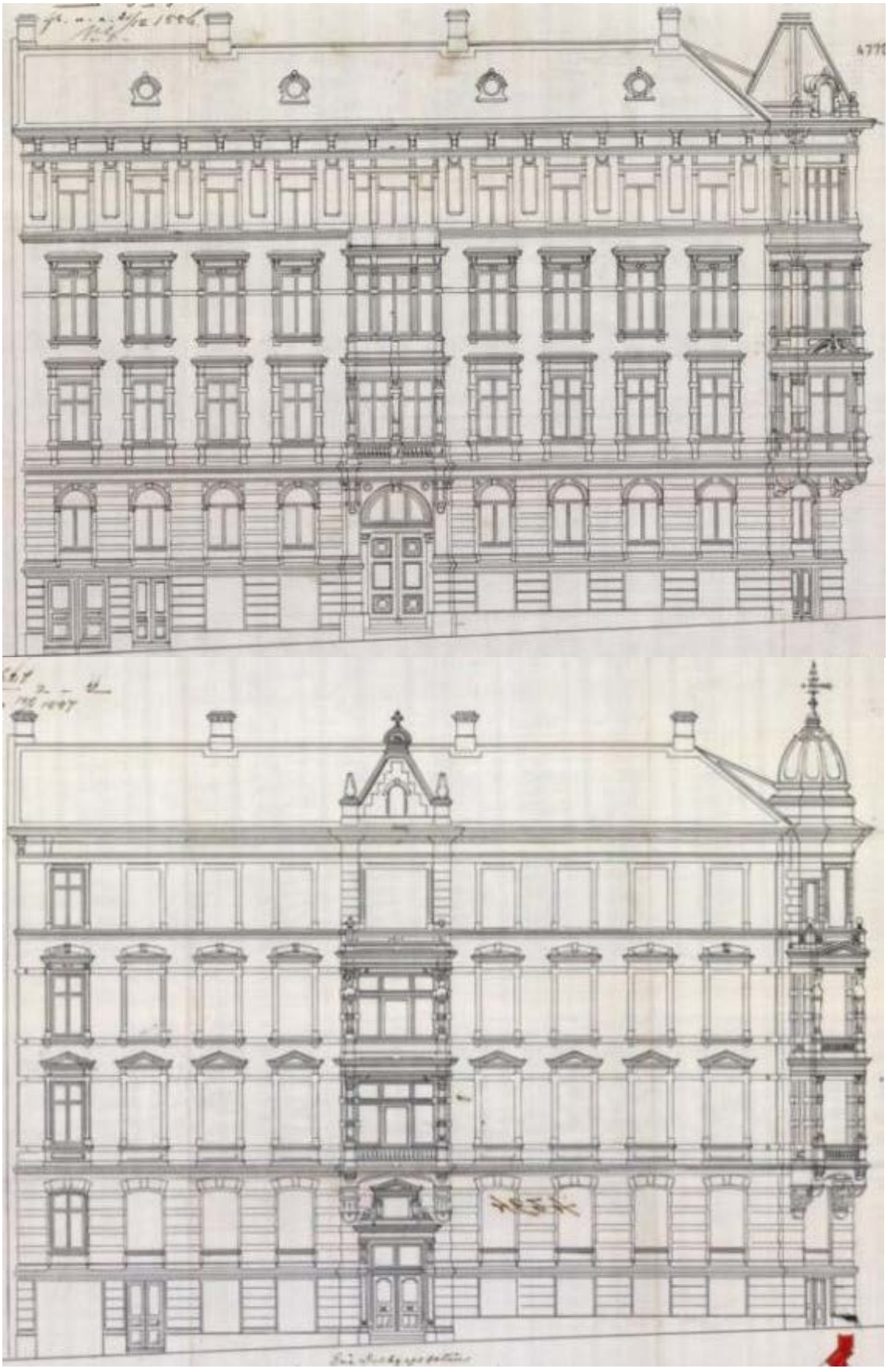

468-469. *Arkitekt Ernst Krüger i faderns firma A. Krüger & Son fick byggnadslov för sitt första hus, Erik Dahlbergsgatan 14-Vasagatan 32, med den etablerade ”Mischbau”-arkitekturen i puts och tegel – hans nya fasadritning en månad senare innebar dock ett stort steg mot en organisk tegelarkitektur.*

Det yttre motsvarades interiört av vestibulens och huvudtrappans elegant dekorerade och spatiösa utrymmen, avsedda för en mer pretentiös kundkrets än de intilliggande tomternas spekulanter kunde vinnlägga sig om att nå. Granntomterna bebyggdes följaktligen i snabb följd med mindre exklusiva byggnader. Som tidigare beskrivits trappade byggnadshöjden utefter Vasagatan dramatiskt upp två etage till fem våningar – byggmästare A. Johanson (nr 34) hade inga källarlokaler, därintill konditor Fromell (nr 36) som fick fem våningar på en våningshög ”källare” för butiker med golvet delvis över gatunivån (se om byggnadshöjderna i kap. III B och femvåningsregeln ovan). Även Johansons och Fromells byggnader på 13:e roten 75 respektive 76 hade fasader som enligt den moderna smaken livades av den effektfulla motsättningen mellan cementorneringen och det röda teglet, men här var maskinteglet på gängse sätt begränsat till de tre övre våningarnas fasadliv för att de rustika undervåningarnas kvaderputs skulle ge det rätta intrycket av tyngd. Granne med Ernst Krüger hade Johanson såsom denne ändrat fasadens detaljutförande till ett enklare, men samtidigt breddat burspråket för en större altan i översta våningen och ändrat sadeltaket till det i Göteborg vanliga låga mansardtaket. Cementorneringen var avsevärt mer sparsam än Fromells, som prunkade med en detaljflora i rikaste tyska formanda. Gemensamt hade båda fasadproportioneringen enligt den wienska modellen liksom hos det närbelägna föregångsverket av F. O. Peterson.

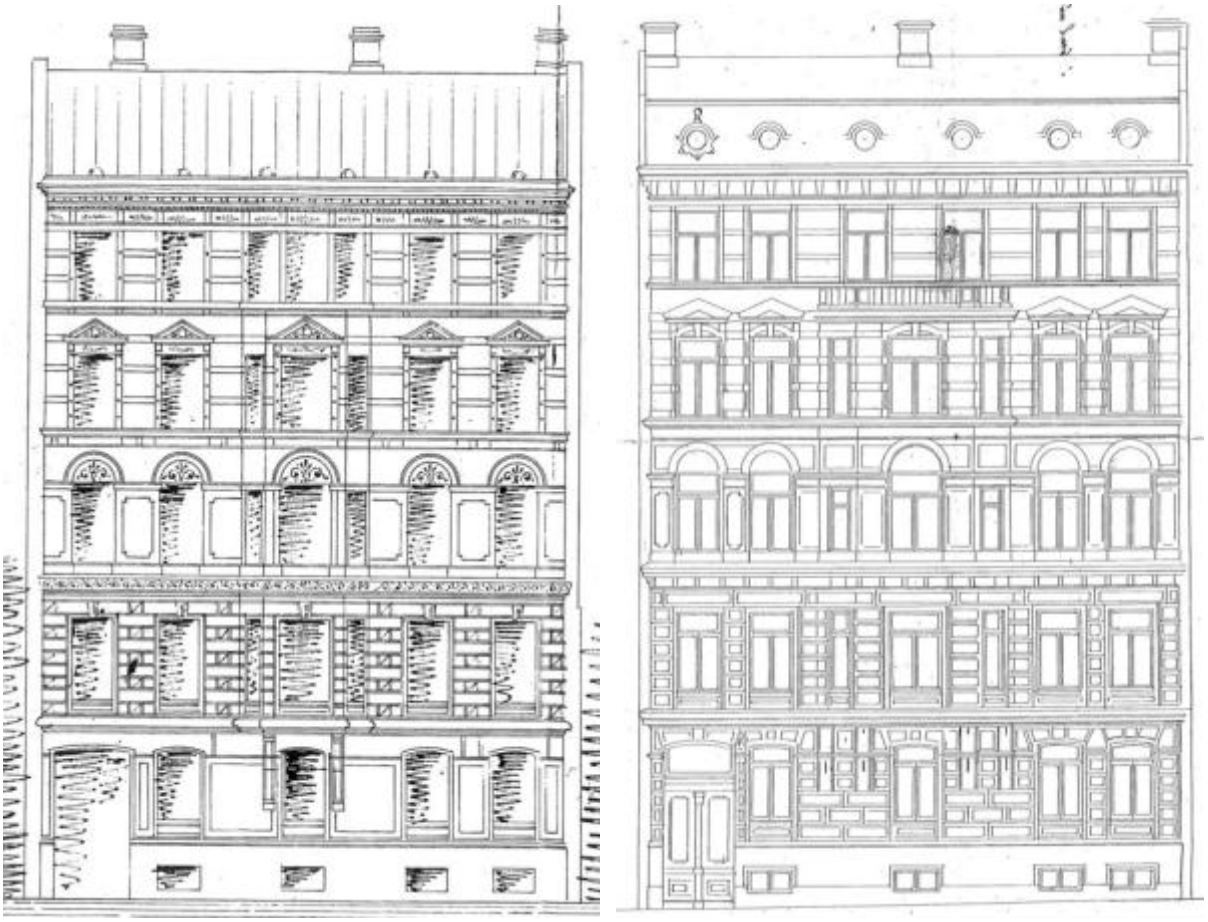

470-471. *Byggmästare A. Johanson uppförde Vasagatan 34 i fem våningar på vanlig källare utan butiker – de första ritningarna ersattes av nya med enklare detaljarbete, större burspråk och genom ännu en ändring ett mansardtak ornerat med runda takkupor.*

472. *Från norrsluttningen i Vasaparken presenterar sig ståtligt hörnhusen som flankerar Vasagatans korsning med Aschebergsgatan – Vasagatan 36-Vasaplatsen 13 på norra sidan (t.h.) med Vasagatan 34 som den lägre grannen, Vasagatan 23-Aschebergsgatan 1 (före 1898 nr 15) på den södra (t.v.). Dessa byggnader representerar credot i Göteborgs byggherrars tillämpning av den kontinentala palatsarkitekturen för storstadsmässiga hyreshus av sten och samtidigt premiären för en strävan efter optimal fastighetsekonomisk avkastning. Fasadernas vertikala indelning följer vad dåtida fackmän betecknade som det wienska fasadsystemet för femvånings hyreskaserner: renässansens tredelningsprincip med underbyggnad (våning 1-2), överbyggnaden eller huvudvåningen (våning 3-4) och den krönande dominanten (våning 5). Cementorneringen symboliserar klassiska byggnadskonstruktioner, tegelytorna framhäver dem. Takens dekorativa uppgift som fasadens bekröning återges med uppbyggda fasadpartier, zinktäckning i rutsystem, kupor och torn med profilerade hörnbeslagningar och krönande knoppar eller spiror.*

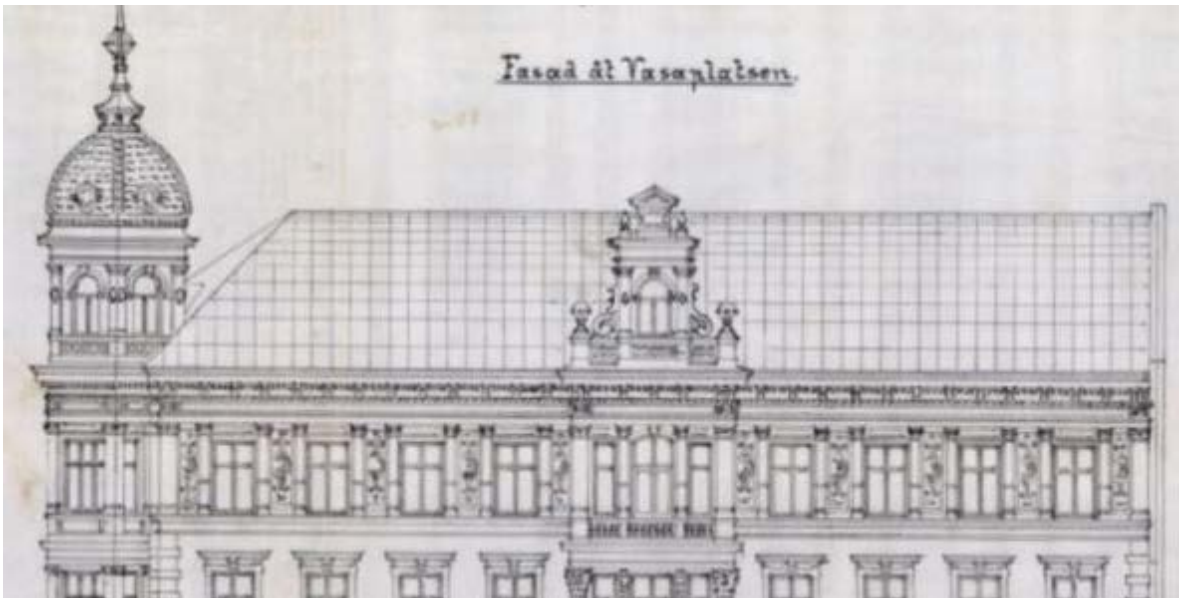

473-475. *Konditor Fromells hus skulle enligt byggnadslovet 1887 täckas av ett sadeltak. Inför husets snara fullbordan beviljade byggnadsnämnden 1890 istället ett mansardtak som inrymde en hög vind. Denna och ett nytt tornrum föranledde misstanken att Fromell tänkte inreda bostadsrum med eldstad, vilket vakna nämndledamöter – dock ej stadsarkitekten! – påpekade var olagligt i ett så högt hus.*

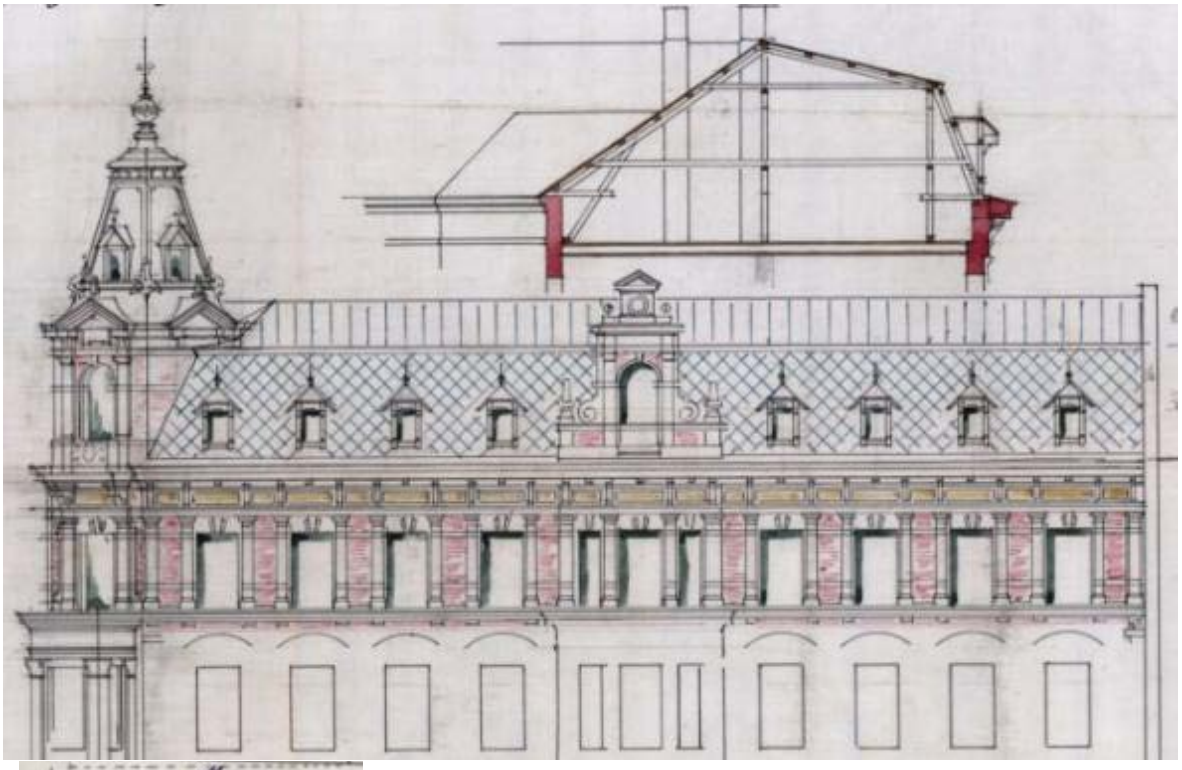

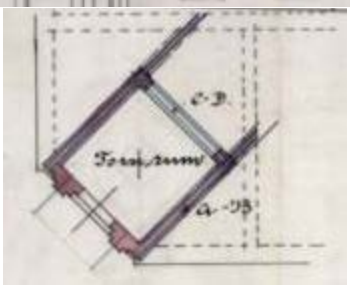

Byggmarknaden och arkitekturens stilförvildning: från aristokratisk illusion till borgerlig realism

Medelklassens marknad och en förändrad smakuppfattning 1885-90

Nyrenässansens wienska fasadsystem för femvåningshus – överföringen av fasadproportioner för palats i två à tre våningar till de höga hyreshusens fasader – hade från 1860-talets utbyggnad av Ringstrasse spritts i Europas storstäder och även etablerats i Stockholm och Göteborg på 1880-talet. Palatsarkitekturens tillämpning på de vanliga bostadshusens staplar av våningar med hyreslägenheter framstod nu i all sin orimlighet för högt bildade borgerliga kretsar, vägledda av byggnadsfackets konstnärliga expertis – de välutbildade arkitekterna. Den aristokratiska nyrenässansen hade spelat ut sin roll av stiletiska skäl, vare sig orneringen kragade ut från ett putsat eller tegelreveterat fasadliv, men också av andra orsaker. Den gamla förmögna kundkretsen för stadsboende saknade tillflöde medan en bredare medelklass var i stark tillströmning och medförde en stark vilja till förändring vid utformningen av de moderna bostäderna såväl ur praktisk som estetisk synvinkel. Det behövdes en stil som passade femvåningshusens användning som respektabla hyreshus för ”enkelt borgerligt folk”. Då det inte hade uppfunnits någon självständig stil för industrialismens borgerliga samhälle måste man söka ett modernt formspråk på stilhistorisk grund. Därvid var man alltjämt bunden vid palatsproportioneringen enligt tredelningsprincipen – kraftfull undervåning, förnäm hög huvudvåning, lägre och ”lättare” fasadkrön eller krönvåning. Den var ett arkitektoniskt axiom som först i de sista åren av seklet började lösas upp till förmån för en mer ”demokratisk” indelningsprincip där alla våningar var underordnade helheten. Femvånings hyreshus saknade ännu i allmänhet hiss, men när sådana hus uppfördes i framstående lägen förberedde man gärna en framtida installation. Att utrusta höga hyreskaserner med personhiss bidrog till att likställighetsprincipen fick allt större social betydelse.

För byggmästarna och deras kunder småkapitalisterna[201] var de femvånings hyrespalatsens fasadgestaltning främst ett problem från byggnadstekniskt och förvaltningsekonomiskt perspektiv. Putsdetaljer som gesimser och gjutna ornament tillverkades av cement för större varaktighet i de nordeuropeiska kuststädernas råa klimat, men blev i en stadsluft förpestad av ved- och koleldning nedsvärtade eller smutsrandiga genom svavelhaltigt regn. Den tektoniska cementorneringen med sina stora utsprång gjorde anslutningarna mot ett fasadliv av tegel känsliga för vatteninträngning och teglet på sådana ställen svärtat av sotbemängt regnstänk. Efter hand framstod behovet av återkommande nymålning som trängande.

I denna besvärande situation fann man som ovan nämnts ännu en gång räddningen genom uppslag ur stilhistorien och liksom tidigare var den i Tyskland utbildade tekniken och formbehandlingen vägledande. Syntesen mellan rationell fasadteknik och en materialrealistisk form erbjöds av övergångsformer mellan gotik och renässans, huvudsakligen den måleriska renässans-gotik som på 14- och 1500-talen kännetecknade Europa norr om Alperna men också lombardisk ungrenässans och bysantinska inflytelser norrut. Dessa tegelstilar som föregick den tunga romerska renässansens genombrott på 1500-talet kännetecknades av låg plasticitet med fina skuggfång. Byggnadsindustrin, som mest tack vare det livaktiga kyrkobyggandet och den experimentella villaarkitekturen hade fortsatt utveckla tegelfabrikationens medeltida formförråd i moderniserad rohbauteknik, var väl beredd att

tillmötesgå behovet av en ny borgerlig stil med en klimatanpassad teknik och estetik. Det gällde att framställa fasadtegel med högt vattenmotstånd och frostbeständighet, men även vattentäta tunna fogar krävdes för erhållande av mer vädertåliga fasader än dittills varit möjligt. Utvecklingen på detta område var ett uppmärksammat inslag på de stora industriutställningarna, särskilt världsevenemangen i Paris 1867 och 1878, då fabrikanter och arkitekter från de största industrinationerna visade upp sina resultat.

Tysklands ledande ställning i den industriella byggnadskonsten vilade till stor del på romantikens uppblomstrande nationalistiska väckelserörelse, vilken sedan ca 1830 utforskat de medeltida byggnadsstilarnas formspråk. Då romansk och gotisk profilering av listverk och smygar samt dekorativa frisband krävde speciella form- och ornamentstenar hade det nordtyska kustområdets tegeltradition återupplivats genom utvecklingen av en ny tegelteknik. Initiativet hade tagits ca 1830 av arkitekt K. F. Schinkel vid byggnadsakademin i Berlin – som en av nyklassicismens främsta ledargestalter förespråkade Schinkel likväl medeltida former för vissa passande byggnadsuppgifter. Sedan 1860-talet tillverkades för såväl klassicistiska som medeltida stilar maskinpressat s.k. förbländertegel i olika kulörer med större hårdhet och formprecision än traditionellt flensburgertegel.[202] Den klassicistiska ”Berlinskolan” genom den innovative Schinkels efterföljare liksom den nygotiska ”Hannoverskolan” under ledning av medeltidsentusiasten C. W. Hase hade skapat en bred marknad för vidareutveckling av en rationell tegelteknik. Dess uppgift var att tillfredsställa praktiska, estetiska och ideologiska krav på utformning av alla slags byggnader i de formspråk som stod till buds för tidsenliga behov. Höga hus i fyra à fem våningar stod för merparten av byggnadsverksamheten i större städer. Som tidigare nämnts hade Hamburg, Tysklands största hamnstad och en teknikförebild i omvärlden, blivit en smältdegel för de regionala arkitekturskolorna. Där fanns en stark tradition att uppföra hus med fasader i ”rohbau”, i likhet med Göteborg som sedan sekler tillbaka hade etablerade ekonomiska och kulturella kontakter med staden. Det kunde inte vara mer naturligt för Göteborgs arkitekter och byggnadsingenjörer att via Hamburg hämta material, former och färger i 1870- och 80-talens tyska ”Verblendertechnik”.

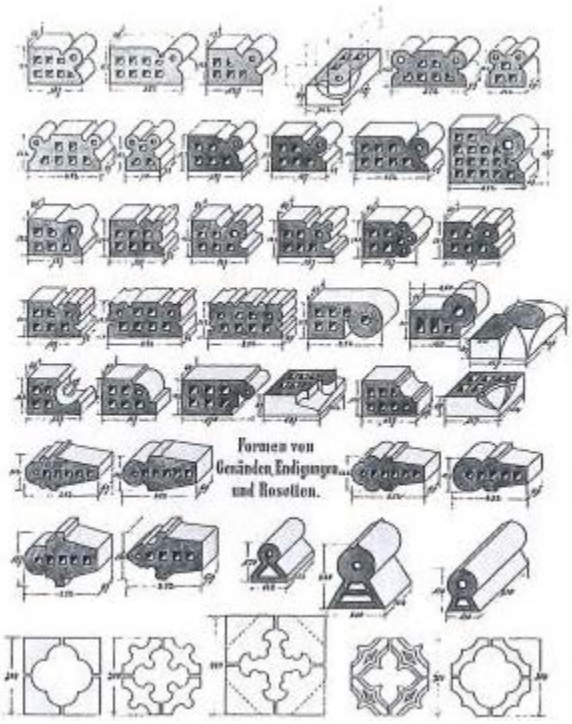

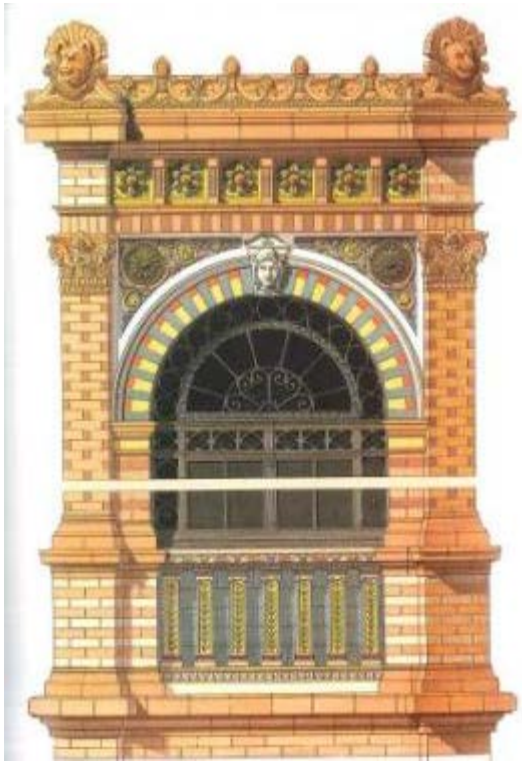

476. *Hannoverarkitekten C. W. Hases dokumentation av medeltida kyrkor var en av många källor för byggnadsindustrin och måttprecisa formstenar blev katalogvara.* ***477.*** *Tegelpolykromi med keramiska ornament från världsutställningen 1878 i Paris.* ***478-479.*** *Mönsterblad med byggnadsdetaljer (1880).*

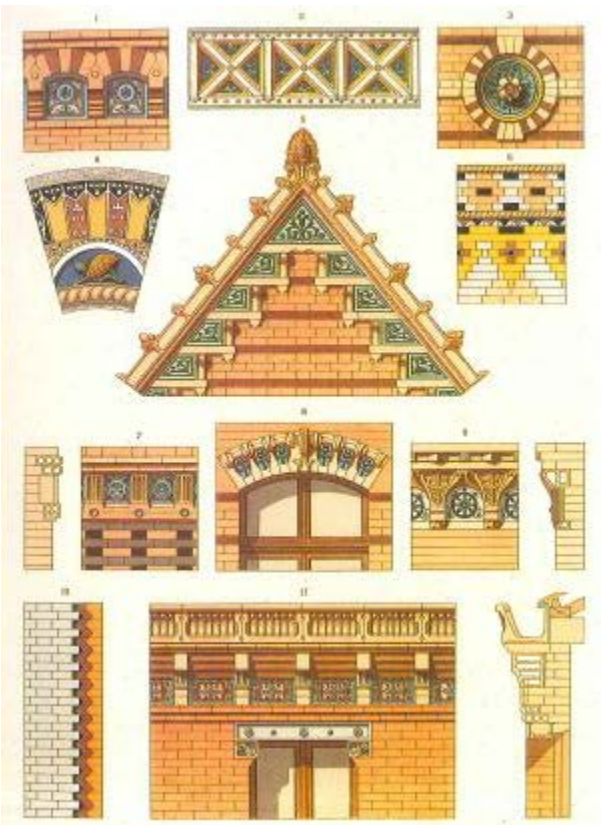

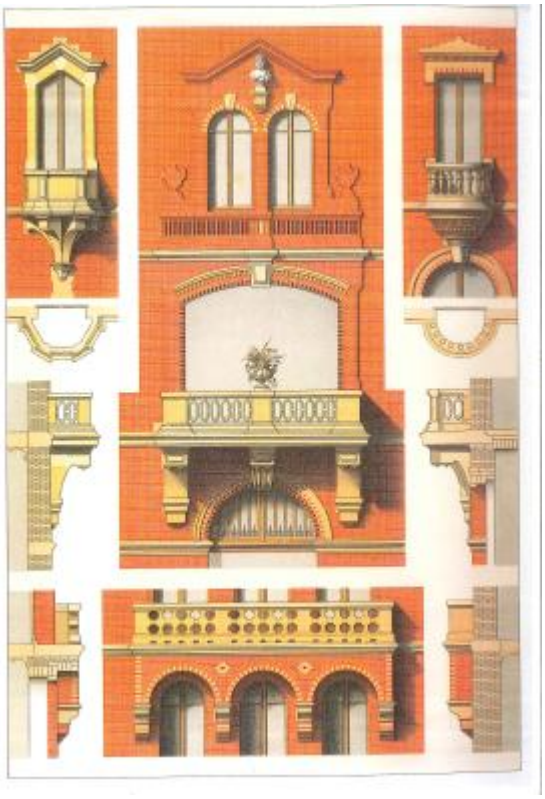

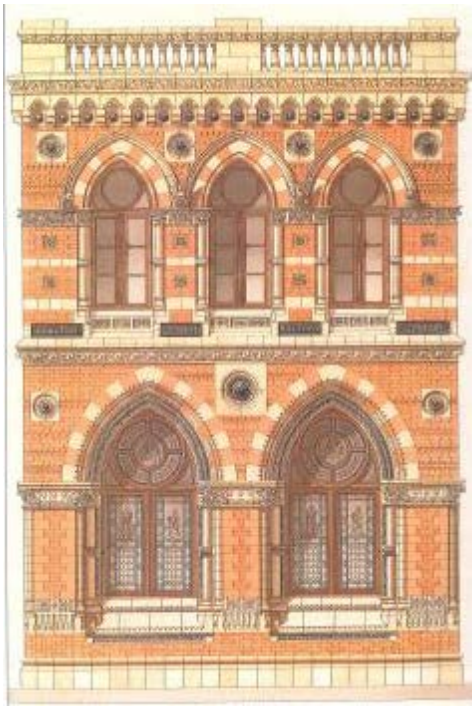

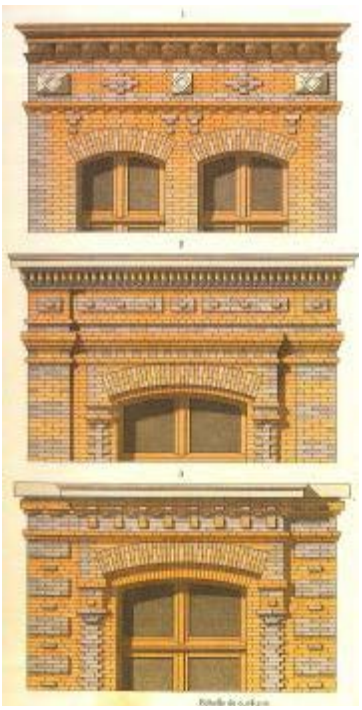

Mönsterblad med fasadsystem i tegelpolykromi (ca 1880). ***480.*** *Victoriansk nygotik med påkostat detaljarbete i tegel, keramisk ornamentik och natursten.* ***481.*** *Modern renässans i rationellt utförande med gult och grått tegel.* ***482.*** *Rationell nygotik i tegel och sparsamma inslag av natursten.*

Förelöparen: unge Hedlund visar vägen till framtiden

Redaktören och publicisten S. A. Hedlund, ägare av stadens största dagstidning Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT, i dagligt tal ”Handelstidningen”), tillhörde sedan sin bosättning i Göteborg 1852 de tongivande liberala kretsarna och hade invalts i den första uppsättningen av stadsfullmäktige som började arbeta 1863. Hedlund var efter grosshandlande Gabriel Heymans pionjärinsats vid Vasagatan (nr 16) med Adrian Petersons franska renässansbarock den förste att vid en annan del av samma gata (nr 46) bosätta sig med sin familj i ett nyuppfört privathus vars arkitektur Göteborg dittills inte skådat maken till. Som ett palats för en florentinsk furstefamilj i ungrenässansens epok motsvarade Hedlundska huset (se nedan) den visionära anda som då ännu var levande hos stadens ledande skikt. Man hade uppfattningen att Göteborg var en stad vars utveckling och välstånd med nödvändighet skulle ta sig uttryck i stadsbilden genom exklusiva byggnader i kontinental storstadsstil. Tidningsmannens unge brorson Hans Hedlund, som tillsammans med Carl Fahlström praktiserat hos stadsarkitekt Victor von Gegerfelt sommaren 1878 och därefter avslutat akademiutbildningen i Stockholm, återvände 1880 från den studieresa han och Fahlström gjort på kontinenten, bl.a. i Tyskland. Av kommande arkitektuppdrag att döma hade Hedlund med sig hem särskilt starka intryck av modern tegelarkitektur och dess historiska rötter i Europa. I brev från Tyskland 1879 meddelade han sin farbror S. A. Hedlund i Göteborg: ”Nu, skall det bli Rohbau hemma!” [203]

Experiment i nya rohbauformer

483.

Major Hjalmar Pripps villa i hörnet Vasa- och Teatergatorna, den överblivna tomten 14:e roten 29 B i Engelska kvarteret, hade uppförts 1877 efter ritningar av Adrian Peterson i ”rohbau”. Den uppmärksammades av fackmän som nydanande med sina fasader i gulsten med glaserade band och terrakottaornament.[204] Detta nya bevis på arkitektens mångsidiga begåvning var utfört i Berlinskolans anda. Villan förebådade att en ärligare och mer praktisk

arkitektur var i antågande från kontinenten till Göteborg som ett alternativ till den falska palatsarkitekturen i stenimiterande puts. Redan 1879 använde Peterson i Coldinuordens byggnad vid Östra Nygatan (nu Bellmansgatan) ett mer goticerande formspråk i polykrom rohbau med gult och rött tegel. Fasadbehandlingen framhävde denna byggnad för festliga sammankomster mot de omgivande putsfasaderna till bostadshus av samme arkitekt. Hans Hedlunds byggnad i fyra våningar för Fruntimmersföreningens flickskola vid Chalmersgatan (nr 7) med fasad i norditaliensk ungrenässans i svartbandat rött tegel får emellertid vid tillkomsten år 1881 anses ha introducerat den moderna rohbaustilen i Göteborg.

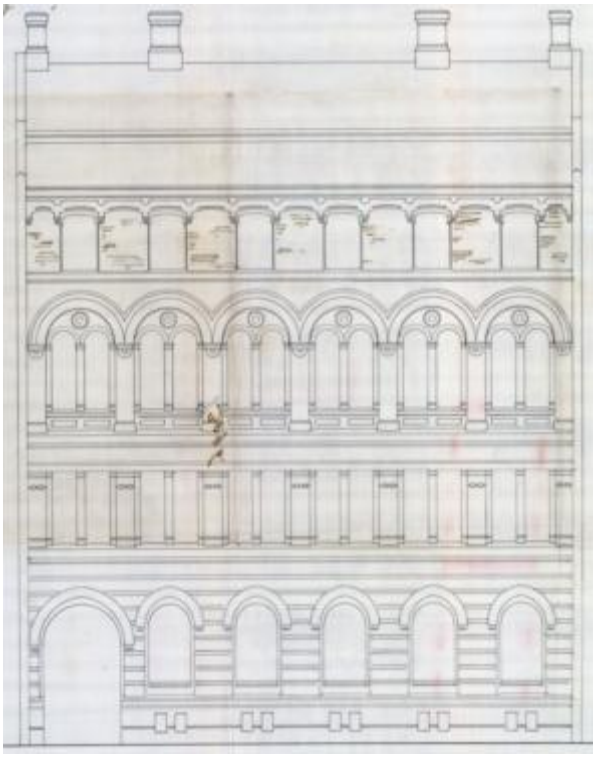

Hans Hedlund lanserade 1881-82 en ny tegelpolykromi. ***484.*** *Chalmersgatan 7.* ***485.*** *Vasagatan 46.*

På hörntomten 14:e roten 43 (Vasagatan 46) ritade Hans Hedlund 1882 familjeresidenset i fyra våningar, vilket uppfördes av storbyggmästaren P. J. Rapp. För den yttre utformningen hade Hedlund uppenbarligen öst ur rika källor företrädda av Berlinskolan och visade här vilken dekorativ verkan som genom harmoniska färgsammanställningar och ett skuggfångande fognät kunde åstadkommas med den för Göteborgs klimat så lämpliga rohbautekniken. Med fasadernas färgprakt, inte minst effektfulla friser som här för första gången kommit till användning i Göteborg, väckte Hedlundska huset i färdigt skick 1884 stort uppseende. Varje våning i fasaden hade fått sin färgkaraktär – de tre nedre genom tegel i rött, gult och gröngrått, den fjärde genom målade figurmotiv på putstavlor mellan fönstren. Materialen kom från flera olika specialtillverkare. Teglet hade importerats från Frankfurt am Main, terrakottaornament från Flensburg medan den glittrande, figurala ornamentfrisen i majolika – byggnadens mest avancerade dekorativa element – hade tillverkats av Rörstrands porslinsfabrik och tornets terrakottafris av ”Packendorfska kakelugnsfabriken härstädes”. Fackmän påtalade att Höganäs genom de skånska lerorna var ett inhemskt fabrikat som hade kunnat anlitas i stället för utländska sådana och förtjänade större uppmärksamhet.[205]

Reallläroverket, som 1883-86 uppfördes av P. J. Rapp på det till skolan upplåtna kvarteret vid Vasagatan mittemot Betlehemskyrkan, fick av Hans Hedlund en monumentalt anlagd renässansstil, synbarligen med norditalienska rötter som i Tyskland, särskilt genom

Berlinskolans vitt spridda inflytande, hade etablerats för moderna institutionsbyggnader. Med den stora byggnadsvolymens proportionering och fasadbehandling visade sig Hedlund fullt kompetent att hantera gestaltningen även av en byggnad med monumentala anspråk. Som lyhörd för de nya arkitekturströmningarna på kontinenten, där tegelindustri och arkitekter framhöll de tekniska och arkitektoniska förtjänsterna med polykrom ”rohbau” i fackpress och planschverk samt på världsutställningen 1878, visade sig Hedlund vara en varm anhängare av ett sådant byggnadssätt. Av uppenbarligen främst ekonomiska och praktiska skäl, säkert även estetiska, ändrades nämligen fasadmaterialet från puts som ursprungligen planerat till rödgult tegel med tektonisk svartbandning av undervåning och lisener. Läroverkets fasadutförande i förbländertegel har rättmätigt tillskrivits arkitekten, som mötte starkt motstånd från putsens förespråkare men lyckades övertyga majoriteten i stadsfullmäktige.[206] Hans materialval hade säkerligen en tillskyndare i den erfarne entreprenören byggmästaren Rapp, som utfört åtskilliga tegelfasader av vilka det nyss nämnda Hedlundska husets vid Vasagatan utan jämförelse var mest avancerad. Den unge arkitekten befäste nu sin position som föregångsman för en ny ”rohbau” i Göteborg. Isen var bruten för tegelarkitekturens återkomst.

486-487. *Reallläroverket fick genom Hans Hedlunds försorg polykroma rohbaufasader (jfr bild* ***481****).*

Villakvarteret vid Vasagatan: den franska ungrenässansens måleriska formspråk

Redan två år efter inflyttningen på Vasagatan 46, hösten 1885, köpte S. A. Hedlunds brorson Hans (arkitekten) för familjens räkning en ny tomt i stadsdelen – tomten mellan Vasa- och Viktoriagatorna, nr 84 i 13:e roten (adressnumret 11 åt båda håll) – av grosshandlande August Carlsson, som på granntomten nr 83 hade sin villa under uppförande. Hedlund hade förbundit sig att inte bygga högre hus än Carlsson[207], en överenskommelse som syftade till att måna om den Carlssonska villans framträdande läge i Vasagatans perspektiv. Vintern 1886 ritade Hans Hedlund en byggnad vilken upptog större delen av tomten – den symmetriska huvudfasaden mot Viktoriagatan skulle vara tre våningar hög med en fjärde våning som ett mittparti, vilket således inte störde sikten i Vasagatan mot Carlssons villa. Byggnadsnämnden avslog förslaget då förträdgården mot Viktoriagatan skulle bli för smal, endast 7 fot (= 2,1 meter) – stadens köpebrev för tomten i augusti 1884 föreskrev en minsta bredd av 15 fot (= 4,5 meter), vilket följde regleringsbeslutet 1878.[208]

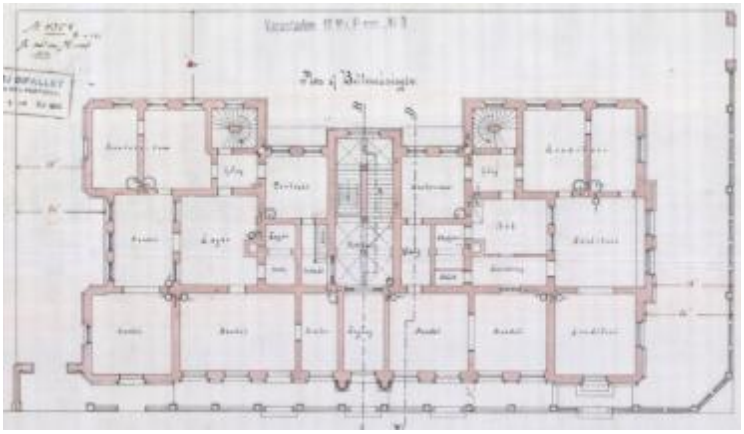

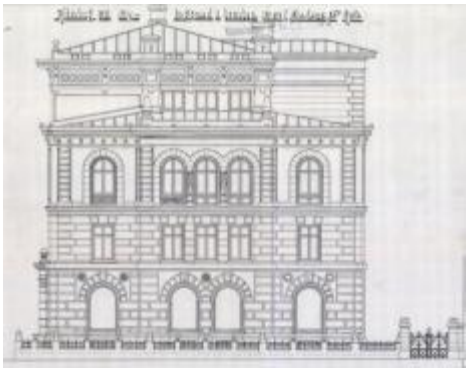

488-490. *H. Hedlunds husprojekt 1886: monumental renässans men för liten förgård åt Viktoriagatan.*

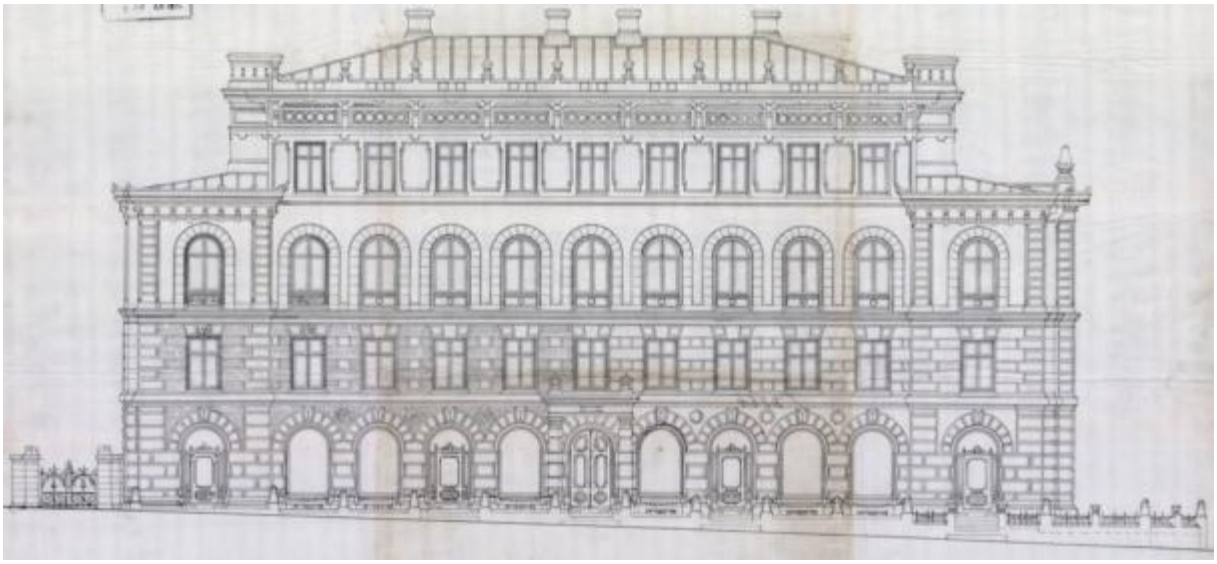

Det hus i fyra våningar som istället 1887 fick uppföras på tomtens södra del – i detta förskjutna läge spelade det ingen roll att byggnaden var väsentligt högre än Carlssonska villan[209] – kunde först flera år senare tillbyggas mot norr med en villa, vilket familjen Hedlund torde ha avsett redan 1887. I höjd och omfång var denna Hedlundska villa väsentligt blygsammare än Carlssons, men i gengäld desto mer avvikande i sin gestaltning (om denna byggnad, det s.k. Tomtehuset, se avsnittet *Genombrottet* nedan).

Hörntomten på motsatta sidan Vasagatan var bebyggd med Heymanska villan, det stadspalats i fransk 1600-talsrenässans – kanske Adrian Petersons främsta verk – som vi minns blev den enda privatbostaden i Byggnadsbolagets korta verksamhet. Hedlunds tomt gränsade i söder till stiftelsen Eduard Magnus´ Minnes slottsliknande anläggning (se ovan) och i väster till grosshandlande Carlssons patriciervilla, vilken på sin västra sida hade stadsarkitekt Gegerfelts franska lantslott innanför en stor trädgård. Möjligheten att utnyttja tomtens strategiska läge för en byggnadsstil ingående i en ensemble av spektakulär fransk slottsarkitektur har uppenbart lett Hans Hedlund till utformningen av familjens nya fyravåningsresidens i en modern fransk chateau-stil anpassad för stadsvillor men tillämpbar på fritt liggande högre hus med lägenheter – mansardtaket utnyttjades för inredning av en ateljévåning.[210] Denna ”villastil” kännetecknades liksom i Gegerfelts villa av borgliknande asymmetrisk och vertikalt betonad fasadkomposition samt en materialbehandling med rötter i färgrik fransk 1500-talsarkitektur i tegel och natursten. Fasadens röda förbländertegel stod varmt mot gesimser, bandningar och omfattningar av kalksten och cement med bjärt målade, gjutna ornamentfriser som livfulla accenter. Fasadens bekröning, den höga takfotens dekorativa konsolfris i mörkbrunt trä, kontrasterade effektfullt mot mansardtakets och hörntornets zinkbeslagning i rutsystem med prydliga runda lukarner. Denna kontinentala villa-rohbau visade vägen mot en ny ”borgerligare” stenstadsarkitektur för medelklassen. Göteborg hade genom familjen Hedlund fått en modern privatbyggnad som i stilhänseende var en motsvarighet till Isak Gustaf Clasons nydanande arkitektur i det 1886 uppförda Bünsowska huset vid Strandvägen i Stockholm. Mot detta byggnadskomplex med sina monumentala proportioner – omfattande en hel, huvudsakligen symmetriskt gestaltad, kvartersfasad (kvarteren längs Strandvägen utgjorde huvudstadens motsvarighet till Göteborgs ”parkkvarter”) – var Hedlundska husets arkitektur, oavsett den begränsade volymen på en villatomt, mindre monumental än festlig och målerisk genom den asymmetriska fasadkompositionen, takaccenterna och materialens användning.

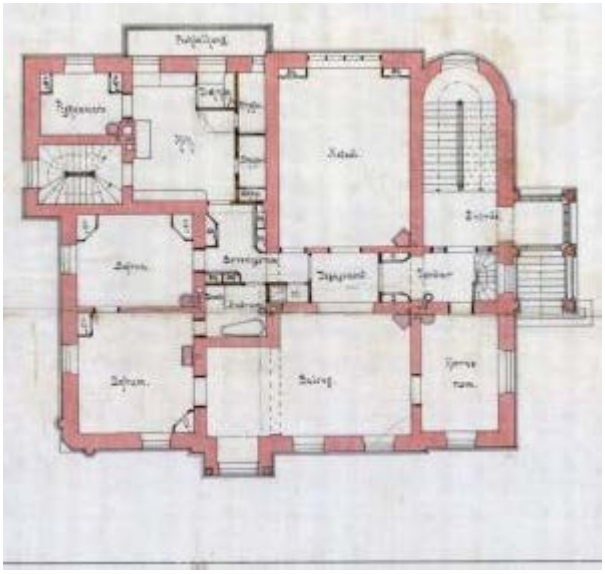

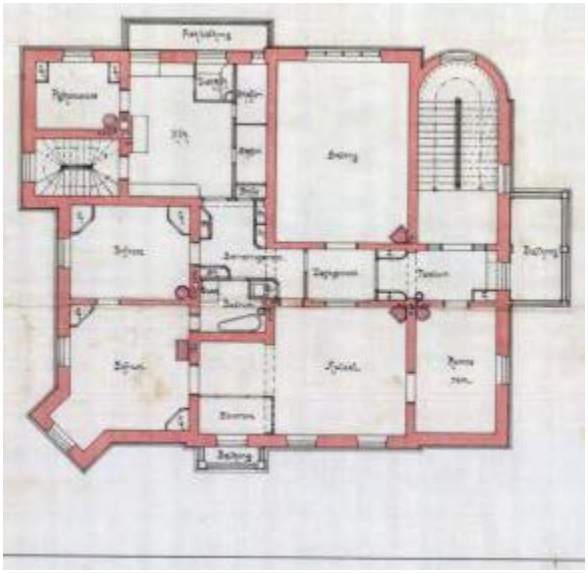

491-493. *Hedlunds projekt i villastil 1887: ett franskt ”chateau” med varierande våningsplaner.*

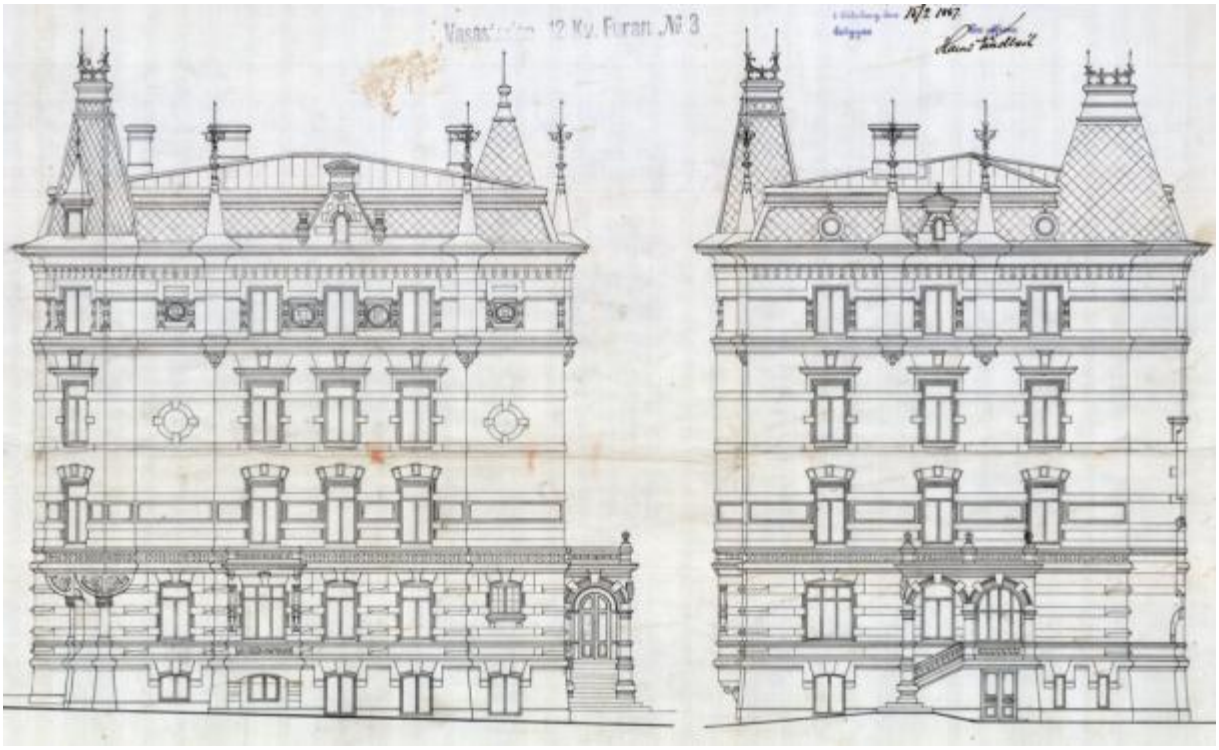

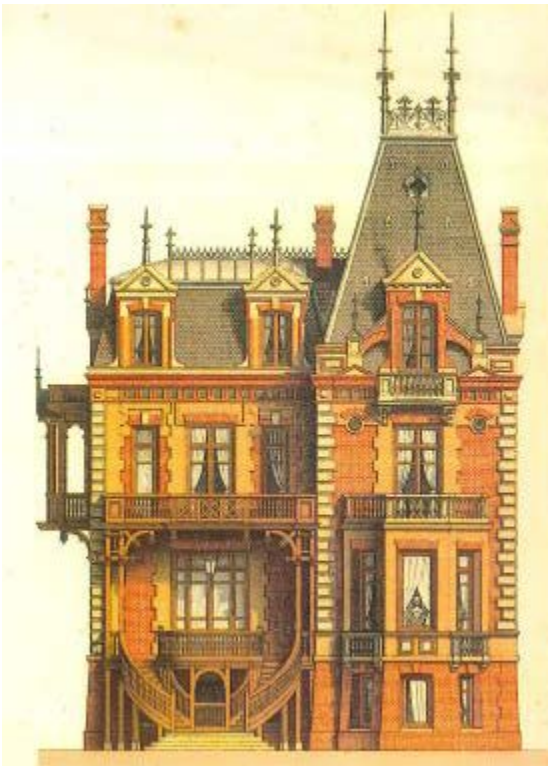

494-495. *Villaarkitekturen tog under 1860- och 70-talen upp tidig nordeuropeisk renässans (1500-talet) – med branta tak och torn, tegel i kontrast mot natursten och tegel i olika kulörer var denna pittoreska ”övergångsstil” befruktande på bostadsarkitekturen i stort.* ***496.*** *Fritt liggande hus i villastil var på 1880-talet en populär bostadsform i de större städernas moderna stadsdelar, t.ex. i Berlin (Schleswig´sche Strasse, arkitekt: Ende & Boeckmann).* ***497-499.*** *Hedlundska huset i Göteborg (Viktoriagatan 11, arkitekt: Hans Hedlund) – mansarden inrymde både vind och fotografisk ateljé.*

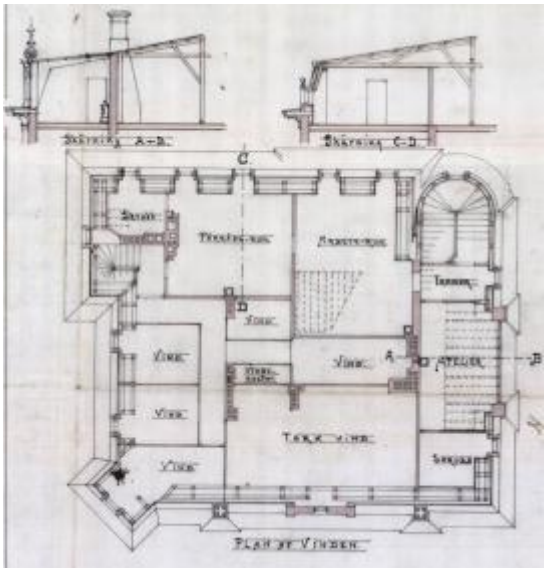

500. *Den franska Chateau-stilen upptogs i Sverige första gången i stor skala när I. G. Clason år 1886 efter studieresa i Loire-dalen ritade ett projekt med hel kvartersfasad för Sundsvalls rikaste träpatron – Bünsowska huset vid Strandvägen.* ***501-502.*** *Viktoriagatan 15, hyreskasern som ett 1500-talsslott.*

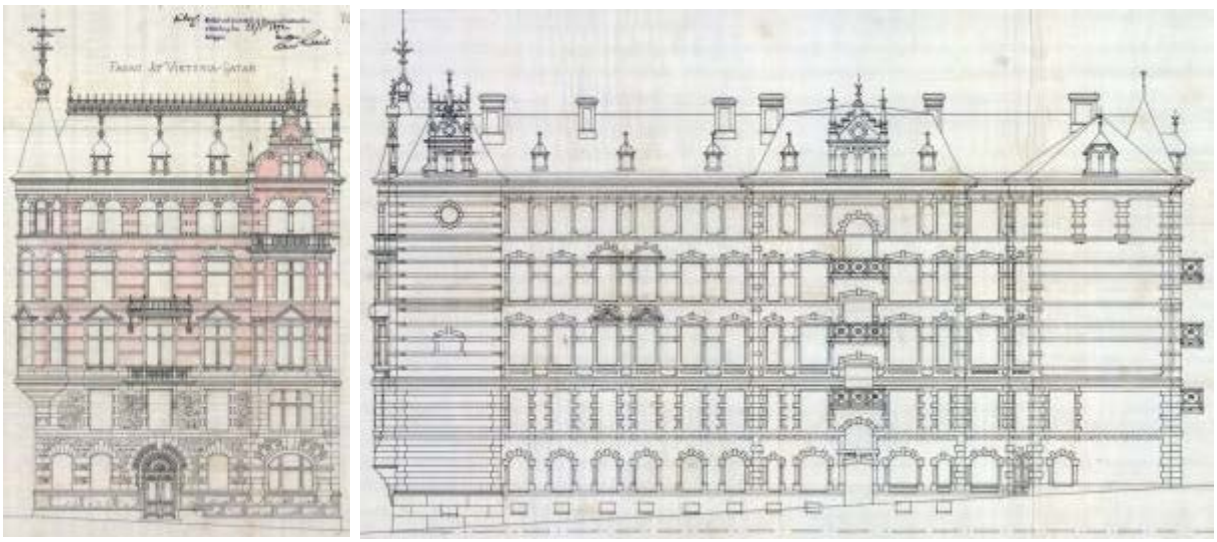

Längre uppåt Viktoriagatan fick fem år senare Eduard Magnus´ Minnes ståtliga byggnad i trädgården söder om Hedlunds fastighet en ny resligare granne, då byggmästare Ernst Friman år 1892 uppförde stadens första femvåningshus i ”villastil” på en året innan avstyckad del av den Kollbergska villatomten. Fritt liggande på den smala tomten nr 87, gränsande i väster till Gegerfeltska villans tomt, fick byggnaden med sin väldiga höjd en reslig kontinental prägel genom väl genomarbetad fasadproportionering och lika exklusiva byggnadsmaterial som i stadsarkitektens närliggande villa. Arkitekten C. F. Ebeling, säkert inspirerad av Gegerfelts franska lantslott, ritade den ståtliga gatufasaden som en modern borgerlig hyreshusvariant av franskt ”chateau” från tidig renässans och kunde här för sin ansedde uppdragsgivares räkning som beklädnad använda alltigenom äkta naturstenssorter av två slag förutom förbländertegel. De båda nedre våningarna utfördes i granit med grovhuggna block infattade av släta i en tektoniskt betingad dekorativ blandning, de övre våningarna i rödgult tegel med mörka bandningar samt omfattningar och gesimser i kalksten. De höga takfallen med hjälmtakskupor liksom det spetsiga hörntornet var på franskt gotiskt manér klädda i mönstrad skiffer. Detta ovanligt konsekventa prov på tidens materialrealistiska ideal hade höjdsträvande bekröningar, varigenom den spektakulära arkitekturen klingade ut mot himlen – taknockens krönande gallerverk, kupornas spiror med bladknippen och hörntornets väldiga spira i ansenlig höjd med en serie olika ornament.[211] Takkonturen kunde ses som en reminiscens av Kollbergska villan, som några få år kvarstod i sin trädgård på den större tomten nr 88. Villans öde beseglades slutgiltigt sedan även denna tomt år 1895 delats av dess ägare handelsbolaget August Carlson & Co. för att kunna bebyggas med två kopplade byggnader (se om villatomter i kap. III B). Redan tre år tidigare hade den förre ägaren byggmästare A. M. Jacobson fått ett byggnadslov som han inte utnyttjat – det gällde en byggnad med gårdsflygel, delad av en brandmur i den tilltänkta tomtgräns som skulle klyva tomten mitt itu. Efter ägarbytet hade bolaget (15/1 1895) förnyat detta byggnadslov men begärde två veckor senare att lovet skulle upphävas då man ville klyva tomten i avsikt att bebygga delarna enligt separata ritningar.[212] Tillsammans bildade dessa byggnader ett friliggande femvånings dubbelhus i putsornerad rohbau med brandmur mellan tomterna i fasadens mitt – därmed följde dessa tvillingfasader den etablerade gestaltningsprincip som skapats för villakvarteren vid 1870-talets regleringar i enlighet med ambitionen för parkkvarteren angiven av Kommitterade i sitt planförslag 1863 (jfr kap II B om planen och kap. III A om hyreshus på villatomter vid Heden och i Anneberg).

Vid huvudgatorna söderut: mot en ny struktiv tegelarkitektur för nobla hyreskaserner

Mot Aschebergsgatan uppfördes mittemot Skojarebacken år 1888 en rad femvåningshus med olika stiluttryck alltefter byggherrarnas ambition. Efter att 1887 ha uppfört Vasagatan 32 med moderna renässansfasader i rött tegel och nedtonad putsornering grep arkitekten Ernst Krüger här tillfället att på tomten 13:e roten 144 bygga de maximalt tillåtna fem våningarna och ta ett stilmässigt mera avantgardistiskt kliv mot en friare tegelarkitektur för höga hyreshus. Fasadritningens enkla struktivism blev i en ny ritning inför byggnadsåret 1889 mer dekorativ i detaljerna. Mellan grannarnas konventionella wienska renässansfasader uppförde Krüger en arkitektoniskt nydanande byggnad (Aschebergsgatan 17, nu nr 3) där begynnande vertikal betoning, fönsterpartiernas tektonik och konstfullt smidda bjälkankare (ankarslutar) i fasadlivets sammanhängande tegelytor följde Berlinskolans uppfattning av det nordeuropeiska formspråket. Krügers fasadkaraktär dominerades ovanför den slätrusticerade undervåningen i puts av det mörkt tegelbandade gulvita teglet – en på kontinenten omtyckt sort påminnande om kalksten (jfr Gegerfeltska villan i kap. IV B) – vars valvslagningar över fönster i flera våningar hade en konsekvent genomförd tektonisk roll som inskränkte cementomfattningarna till tunna lister. Översta våningens funktion som krönande fasadparti enligt renässansens princip hade accentuerats genom mönstermurade mörka inramningar av de ljusa tegelfälten. I motsats till de konventionella fasadernas jämnt fördelade fönster skapade Krüger en fasadrytm genom kopplade fönsteraxlar medan balkonger med smidesräcken utgjorde ett centralmotiv. Detta betonades genom uppbyggnaden av ett tornartat fasadparti i tegel ovanför taklisten av trä, vars stora utsprång var ett karaktäristiskt drag från Vasagatan 32.[213]

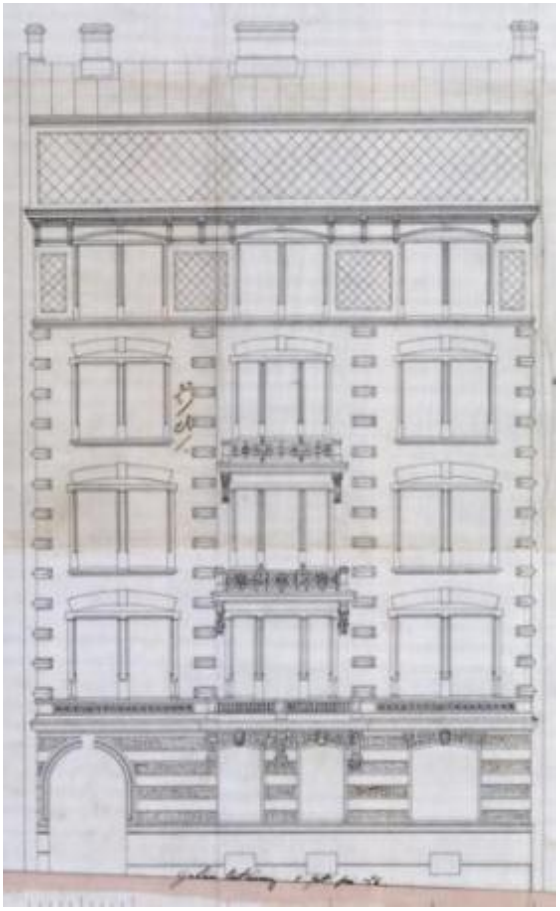

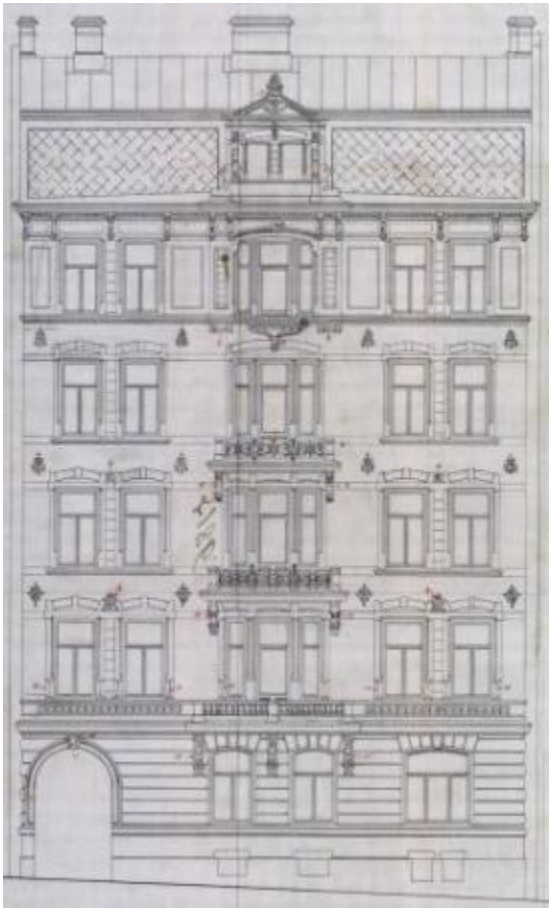

503-504. *Arkitekten Ernst Krüger utvecklade i sitt andra husprojekt (nu Aschebergsgatan 3) en organisk tegelarkitektur av kontinentalt snitt med bibehållande av etablerade tektoniska element som kvaderband i puts och stenimiterande balkongkonstruktioner men också nya struktiva ornament som balkongräcken och bjälkankare av järn – t.v. byggnadslovet 1888, t.h. ny fasadritning med gavelröste i det zinkrutiga taket som förstärkning av balkongernas centralmotiv och smidda ankarslutar i bjälklagshöjd.*
505. *Krügerska huset vid Aschebergsgatan, en trendorienterad byggherres moderna arkitektur mellan konventionella nyrenässansfasader av de nya fastighetsspekulanterna. Jfr bild* ***377****.*

Det påbörjade fasadkonceptet vid Aschebergsgatan fullföljdes 1890 av Ernst Krüger när han uppförde sitt nästa femvåningshus på en högattraktiv hörntomt, 14:e roten 56 i det obebyggda kvarteret vid Vasa- och Götabergsgatorna. I detta dominerande hörnläge på östra sidan av den då under utredning varande parkanläggningen, blivande Vasaparken, med det polykroma Hedlundska huset från 1882 på motsatta sidan allén uppförde Krüger en byggnad med nydanande fasad. Hörnhuset Vasagatan 33 fick jämfört med Aschebergsgatan 3 en glesare placering av fönstren och således större murytor, vilket troligen föranledde den något dämpade kontrasten mellan tegelkulörerna. Tegelmaterialets arkitektoniska roll utvidgades här att omfatta alla fem våningarna emedan endast sockeln blev utförd i rusticerad grov spritputs. Undervåningens tektoniska funktion av styrka markerades genom ett sandgult tegel med mörka tegelband mellan de bågvälvda fönstrens infattningar av breda, släta cementlister. De tre huvudvåningarna utfördes lika föregångaren med motsvarande tegelbandningar och konstsmidda ankarslutar samt fönstrens listinfattningar och valvmurningar. En rytmiserande effekt fick man genom att fasadernas ändpartier betonats av bredare fönster med grövre omfattningar och kornischbekröningar i cement. Den fasadkrönande femte våningen fick sin lätta gallerikaraktär genom ett mönstermurat flätverk med samma färgkontraster.

Båda de nya Krügerska husen fick låga mansardtak, på Vasagatan 33 ovanligt diskret med en slät skiffertäckning utan vare sig kupor eller andra öppningar.

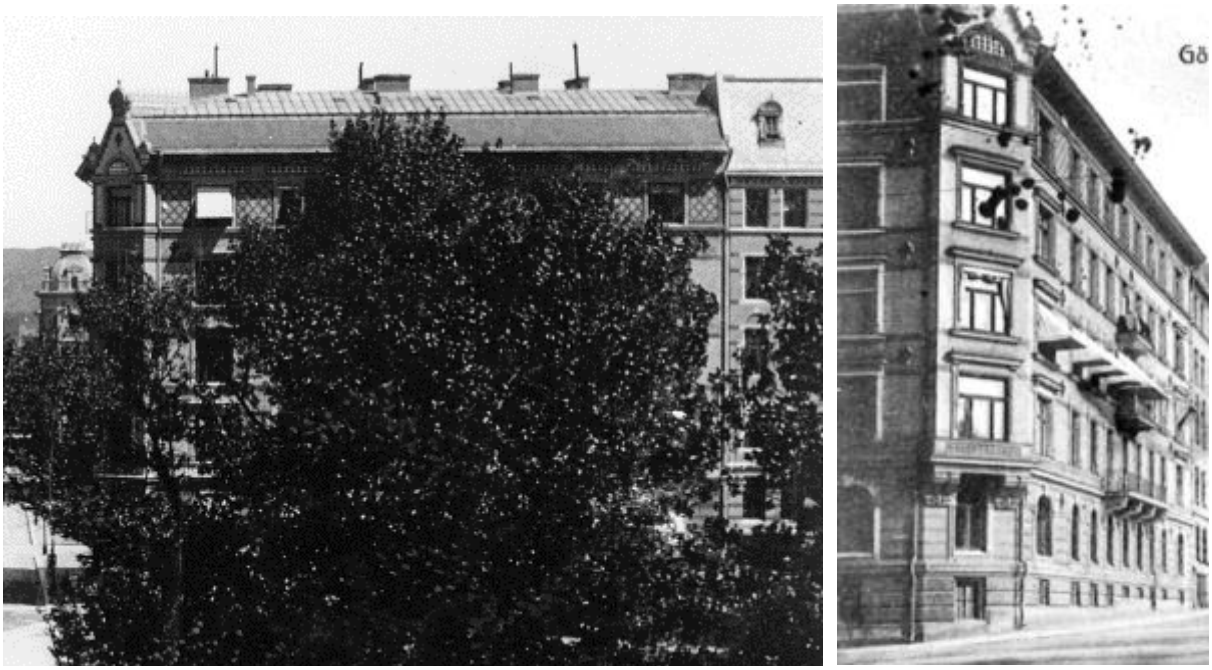

506-509. *Ernst Krüger ritade Vasagatan 33-Götabergsgatan 16 i tegel med band och valvslagningar – i verkligheten blev de kopplade fönstren förenklade till breda fönster vilka fick kornischbekröningar av cement som förstärkning av fönsterrytmiken, likaså tillkom strategiskt placerade bjälkankare och krönvåningens murpelare mönstermurades. Hörnfasadens enkla gavelmotiv med lunett och obelisker var modernt, men både Krüger och Hedlund hade använt det redan 1887 (jfr bild* ***379,469,493,500****).*

Tysk renässans med livliga färgmotsättningar förebådar en ny struktiv polykromi

Redan före 1880 hade som ovan omtalats ett par moderna renässansfasader i det fashionabla nya Göteborg gestaltats med färg- och materialkontrast inom putsarkitekturens ramar – dessa första prov på en ny ”struktiv polykromi” intog hörntomter i anslutning till Stora Allégatan och Kungsportsavenyn och var utformade i holländsk respektive fransk stil. Vid övergången till 1890-talet kom två individuellt markerade fyravånings hörnhus i Storgatans perspektiv österut från Haga Kyrko- och Viktoriagatorna (se nedan) att representera en annan särpräglad stilart, den tyska högrenässansen i skiftet mellan 15- och 1600-talen. Vid Storgatan skulle hörntomternas byggnader sedda från promenadstråket Nya Allén bli mycket framträdande mellan parkkvarteren sedan dessa i sinom tid blivit bebyggda. Vid hörnhusens gestaltning har man även tvingats ta någon hänsyn till deras betydelse som flankering av gatuperspektiven. På ömse sidor om Viktoriagatan var kvarteren mellan Parkgatan och Vasagatan färdigbyggda vid 1880-talets ingång och detta välbalanserade byggnadsperspektiv tedde sig uppenbarligen föredömligt. O. A. Mankells litografier 1884 uppvisade Göteborgs mest framstående gator och byggnader – Viktoriagatan som då enda huvudgata med fullbordad bebyggelsemiljö fick representera det nya Göteborg sett söderut från Nya Allén. Med denna ambitiösa utgångspunkt tycks man sålunda medvetet även fortsättningsvis ha eftersträvat någorlunda jämvikt mellan hushöjderna på ömse sidor.

Storgatans bredd av 18 meter medgav en hushöjd för ”äldre stadsdel” inrymmande fem herrskapliga våningar och genom ändring 1885 i byggnadsordningen gällde den här tillåtna hushöjden – 22,5 meter – hela 30 meter in på smalare tvärgator (om byggnadsstadgan och byggnadsordningen se kap. II A, om tillämpning av höjdbestämmelserna se kap. III B). Det är emellertid tydligt att vid denna gata liksom Vasagatan den formella friheten har begränsats i samförstånd mellan stadens myndigheter och byggherrarna i det gemensamma intresset att upprätthålla fastigheternas attraktionsvärden. För staden var det väsentligt att lediga tomter med angränsande bebyggelse i tre à fyra våningar inte utnyttjades till stadsbildens nackdel – byggnadsnämnden avslog 1891 ansökningar om ett formellt lagligt femvåningshus som ändå ansågs olämpligt högt (se om hantverkarnas borg under *Genombrottet* nedan). För 1880-talets välrenommerade byggmästare var det av stor vikt att kunna erbjuda stora och dyra lägenheter i åtråvärda hörnlägen – tydligen har man ansett fyra våningars höjd utgöra en övre gräns för hus med någon patricierstatus medan femvåningshusen, sin anspråksfulla utstyrsel till trots, ohjälpligt hade något av hyreskasern över sig.

510. *Viktoriagatans perspektiv söderut präglas av putsade fasader och jämnhöga hörnhus.* ***511.*** *Erik Dahlbergsgatan åt norr från Vasagatan med Betlehemskyrkan t.v. och Ernst Krügers hörnhus t.h., vars höjd i fyra våningar torde ha varit ett utslag av hänsyn till både kyrkan och stadsbilden.*

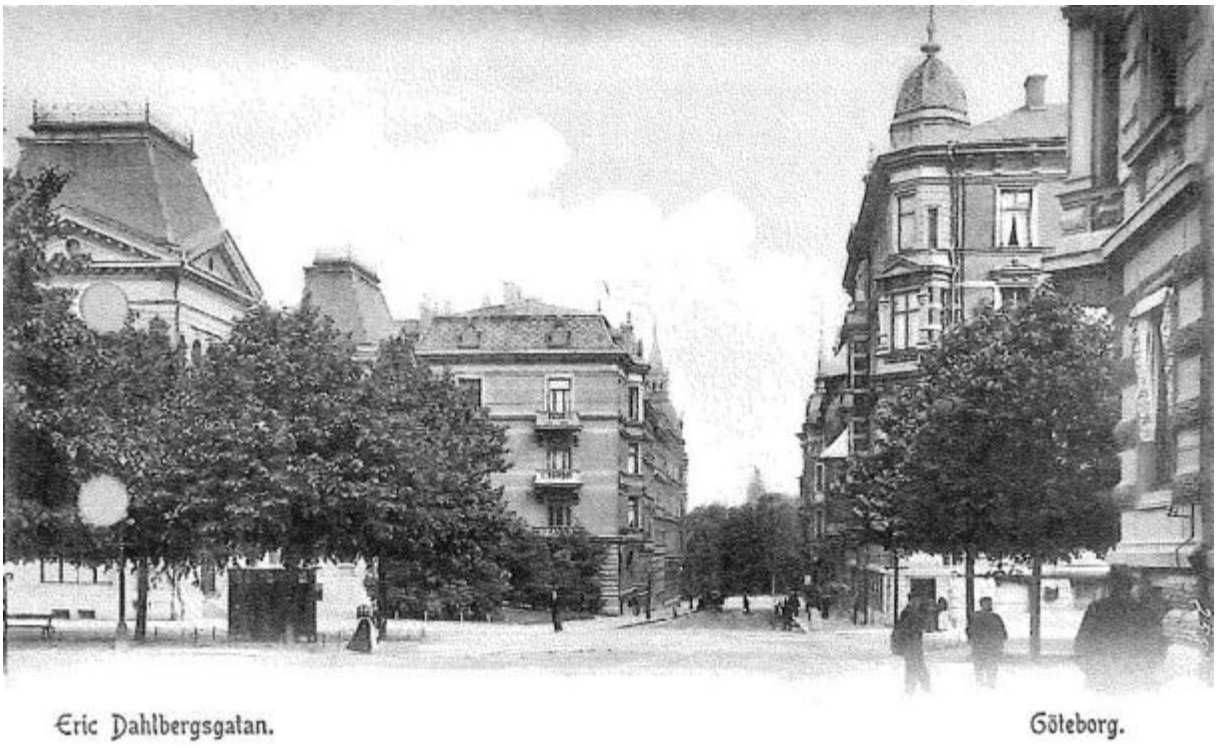

512. *I Storgatans perspektiv österut framträder på högersidan de tornprydda hörnhus som uppfördes av A. Johanson 1889 (Karl Gustavsgatan) och J. Dähn 1890 (Erik Dahlbergsgatan).*

I slutet av 80-talet återstod vid Storgatan tillgängliga hörntomter med utsikt mot Kungsparken endast tre väster om blivande Vasaplatsen i 13:e roten. Två köptes av högt respekterade byggmästare. I det ena fallet valde f.d. stadsinspektor Anders Johanson, sedan 1876 verksam

som byggmästare i den nya stenstaden, det för honom vanliga förfarandet med traditionell cementputsning av fasadlivet – emellertid erhöll han genom målning en tektoniskt motiverad färgeffekt som tydligtvis anspelade på en polykrom tegelarkitektur i samverkan med putstektoniken. I det andra fallet däremot tillämpade byggmästare Joachim Dähn, tillhörande det högt respekterade toppskiktet inom Göteborgs byggnadsvärld, en tekniskt och arkitektoniskt avancerad modern fasadlösning med användning av olika importerade material för en eftersträvad färgverkan.

På sin hörntomt nr 53 (Storgatan 19-Karl Gustavsgatan 4) uppförde byggmästare Johanson år 1889 en byggnad med fasader helt och hållet cementputsade, vilket normalt torde ha inneburit att fasaderna antingen lämnades omålade, fick en föga varaktig behandling med kalkfärg eller genom någon annan beprövad metod försågs med en stenliknande färgton.[214] I detta fall fick emellertid fasadliv och ornering genom målning – troligen genom någon silikatteknik – kulörer som representerade olika fasadmaterial. Denna byggnads färgställning skulle Johanson komma att använda i de närmaste årens byggnadprojekt, men då i form av cement- eller stenornerad rohbau med tegel i två kulörer. Huset innehöll fyra större hörnlägenheter upptagande hela fasaden åt Storgatan – den nedersta med låga rum över portgången – och fyra mindre åt Karl Gustavsgatan, där huvudingången till vestibul och huvudtrappa var belägen.[215] Byggmästarfamiljen flyttade in i det färdiga huset hösten 1890 med bl.a. en kapten och en handlande i byggindustrin som grannar. Källarlokalen uthyrdes till Göteborgs Smörmagasin (Sandelin & Aronson), som här hade filial till butiken i den år 1889 öppnade Stora Saluhallen på Kungstorget och vars målade skyltar med upplysningen att man innehade ”Statstelefon” flankerade nedgången på hörnet.[216]

Byggnadens proportionering vad gäller förhållandet dels mellan de fyra våningarna och dels mellan dessa och taket var typiska för tiden. Däremot förefaller den kraftfulla orneringen i de tre övervåningarna egendomligt grov. Denna märkliga omständighet har genom tillfälligheter kunnat få en förklaring och avslöjar att fasadens detaljprogram valts med hänsyn varken till den utförda byggnadens höjd eller till den valda takformen. Författaren har nämligen vid närmare betraktande av övervåningarnas detaljformer i det Johansonska hörnhusets tektoniska fasadsystem spårat förlagan till Berlins affärskvarter söder om Unter den Linden – detta tack vare antikvarie Staffan Nilssons studie av äldre svensk industriarkitektur, vilken påvisar dess koppling till tysk arkitektur genom exempel ur 1880-talets tyska facklitteratur.[217] Arkitekt Ludwig Klasen i Tyskland hade fem år innan Johanson köpte sin tomt börjat utge ett bokverk med beskrivningar och avbildningar på tidsenliga byggnader av olika slag.[218] De första volymerna återgav renodlade bostadshus och diverse kommersiella byggnader i storstäder. Här redovisades ett affärs- och bostadshus uppfört 1883 för varuhusfirman Mezner i hörnet Markgrafenstrasse-Mohrenstrasse i centrala Berlin.[219] Av en flygbild från mellankrigstiden framgår att byggnaden låg diagonalt mot den planterade Gendarmenmarkt med Tyska domen som den närmaste av tre offentliga byggnader bildande en berömd ensemble av K. F. Schinkel i ett helt kvarter.[220] Meznerska husets läge i rikshuvudstaden var således framstående och en mycket anlitad arkitektfirma, Kayser & von Groszheim, hade utfört ritningarna i tysk 1500-talsrenässans.[221] Byggnadens fem våningar följde det wienska fasadsystemet med de två nedersta våningarna i kvaderrustik – murpelare åtskilda av stora skyltfönster – och övervåningarna utförda i förbländertegel med bandningar och orneringar av sandsten. Stiltypiska karaktärsdrag var lodrätt kopplade fönsteromfattningar, gaveluppbyggnader i den gotiskt höga branta takresningen och på det avskurna hörnet en ”erker” (burspråk) som kröntes av en smäcker lökkupol med lanternin och spira. Vidare utgjorde en rikt ornerad gavelkrönt portal – huvudingång till de tre översta våningarnas bostadslägenheter – ett

centralmotiv på ena fasaden. Hörningången under burspråket till varuhusets lokaler i de två nedre våningarna flankerades av polerade kolonner i svensk grön granit.

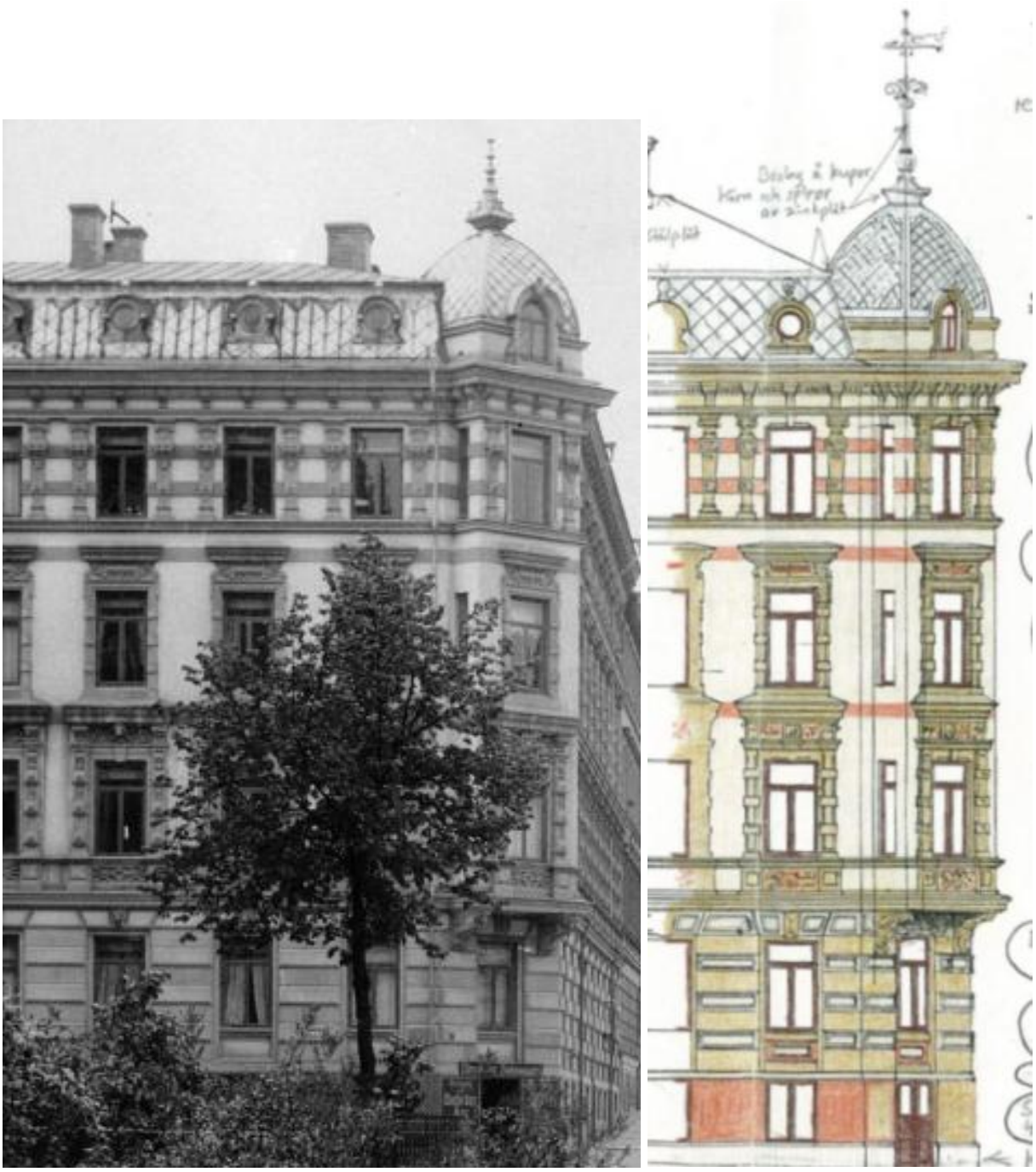

513-514. *Byggmästare A. Johansons hörnhus Storgatan 19-Karl Gustavsgatan 4 – putsfasaden målades i flera färger som skulle efterlikna olika sorters sandsten och tegel. Den sedan länge övermålade polykroma färgsättningen rekonstruerades i samband med husets ombyggnad 1990. De staplade omfattningarnas och pilastrarnas vertikalitet motverkas av en horisontell linjering: kvaderskiften i undervåningen med två nyanser av sandstensimitation resp. övervåningarnas röda tegelimiterande band. Orneringens detaljer är trogna kopior av förlagor i Berlin.* ***515.*** *Affärshus för firman Mezner i Berlin, vars fasadsystem och ornering till stor del använts som förebild i byggmästare Johansons två nybyggen 1889 och 1890 (jfr bild* ***513****,* ***514****,* ***517*** *och* ***518****).*

57. Byggnad för firman Mezner i Berlin. Uppförd 1883 efter ritningar av arkitekterna Kayser och Grozheim. Efter Klasen VI.

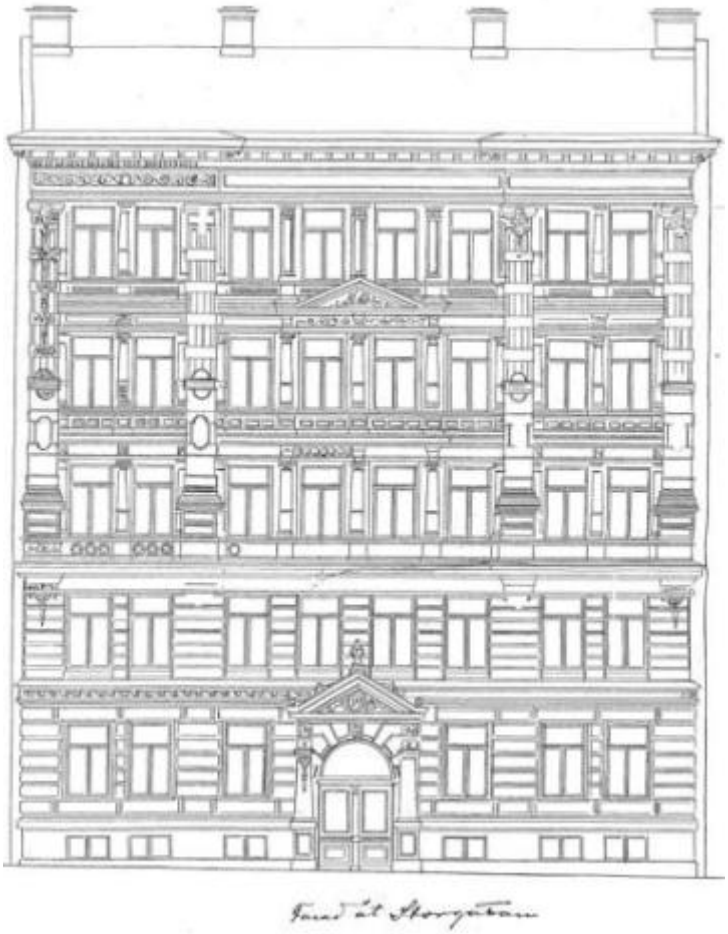

516. *Storgatan 21 med portalen kopierad från Mezner-huset.* ***517.*** *Storgatan 21 i fem våningar har trots en låg källare och pressade rumshöjder en påtagligt större byggnadshöjd mot hörnhuset nr 19.* ***518.*** *Portalen Storgatan 21.* ***519-520.*** *J. A. Forshells betyg från studierna i Göteborg och Hamburg.*

Tju
Elev J. A. Forshell
PREMIE
för flit och godt beteende
i Slöjdföreningens Skola.
Anförd Mortis Jacobsens
premiebok Nr. 10.
Göteborg den 17 Mars 1878
Slöjdföreningens Direktion.

Schule für Bauhandwerker in Hamburg.

ZEUGNISS

für den Schüler der 3ten Classe

Alfred Forshell.

Winterhalbjahr 187 3/9

Fächer.	Fleiss.	Fortschritte.	Kenntnisse oder Leistungen.	Versäumnisse.
Deutsche Sprache	recht gut	gut	mittelmäss	2 mal
Geschäftsaufsätze				
Gewerbliche Buchführung				
Rechnen, Metr. Messungen	sehr gut	recht gut	gut	3 -
Algebra	sehr gut	gut	gut	3 -
Geometrie	sehr gut	recht gut	recht gut	4 -
Trigonometrie				
Naturlehre	recht gut	gut	ziemlich	2 -
Freihandzeichnen	sehr gut	sehr gut	sehr gut	
Zirkelzeichnen	recht gut	gut	recht gut	3 -
Darstellende Geometrie	sehr gut	recht gut	recht gut	4 -
Baukunde, Bauconstructionslehre, Baukostenberechnung, Bauzeichnen	sehr gut recht gut	recht gut recht gut	recht gut recht gut	4 mal

Hat die Reife für die 2te Klasse.

HAMBURG, d. 31 März 1879

Der Director:
Gerrers.

Noten:
sehr gut — ziemlich
recht gut — mittelmässig
gut — schlecht, aber genug

Byggmästare Anders Johanson arbetade sedan 1880-talets början med sonen Johan Alfred Forshell som kompanjon och firmans ”arkitekt” – denne hade efter Slöjdföreningens skola studerat vid den ansedda ”Schule für Bauhandwerker in Hamburg”.[222] Sedan hörnhuset 13:e roten 53 (Storgatan 19) i fyra våningar blivit färdigt fortsatte man 1890 med ett fem våningar högt hus på den angränsande tomten nr 52 (Storgatan 21). Genom pressade rumshöjder, varigenom en föga störande höjdskillnad uppstod mellan taklisterna, blev det senare huset en veritabel ”hyreskasern” – emellertid var en mycket detaljrik nyrenässans i cementputs ägnad att överskyla rangskillnaden gentemot hyrespalatset på hörnet. De skilda proportionerna motiverade vardera fasadens helt separata gestaltning. Hörntomten kan Johanson möjligen ha avsett att bebygga i fem våningar med tillämpning av Meznerska husets fasadsystem. För den av staden nyss nämnda begärda lägre hushöjden med endast fyra våningar har Johanson och Forshell dock begränsat sig till berlinbyggnadens tre fönsteraxlar breda parti mellan risaliterna i de tre översta våningarna för bostäder – huvudvåningarna och den krönande våningen. Den höga gotiska takformen ersatte man med det i Göteborg gängse lägre mansardtaket med runda lukarner (”oxögon”, tyska: ”Oxenauge”). I den strängt symmetriska femvåningsfasaden på nr 21 kunde man tillämpa Meznerhusets wienska höjdproportioner, men avstod från uppbyggnader i taket, vilket tvärtom blev ett diskret sadeltak som inte ökade höjdtrappningen mot hörnhuset. Däremot fick en kopia i cementputs av den praktfulla sandstensportalen vid Mohrenstrasse en dominerande plats som det Johansonska husets mittaxel.

När Johansons hörnhus år 1890 stod nyputsat – och omålat – i sitt framträdande läge i Karl Gustavsgatans perspektiv hade en omständighet samtidigt tillkommit i gatubilden som kan ha motiverat honom och sonen Forshell att ytterligare förhöja den rikt ornerade cementfasadens uttrycksfullhet. Som blickfång i söder reste sig nu nämligen firman H. & J. Börjessons hus med färgstark rohbau-fasad av modernaste snitt i hörnet av Engelbrektsgatan med adress Karl Gustavsgatan 16 (om fondbildningen se *Spekulationsvågen når Brantdala* i kap. III A, om arkitekturen under *Genombrottet* längre fram). Det medel som stod till buds för att Johansonska huset i den breda gluggen mellan parkkvarteren skulle få en lika spektakulär framtoning och dra blickarna till sig från promenadtrafiken i Nya Allén var att tillgripa en polykrom färgsättning av putsen, vilket framgår av fotografier från sekelskiftet 1900.

Sedan färgspår år 1990 kommit i dagen genom fasadrengöring inför renovering bekräftades att putsfasaden haft en polykrom färgsättning som avsett att imitera dyrbarare äkta material, en metod som användes i 1800-talets slut.[223] I samråd med Elvy Engelbrektsson, byggnadsantikvarie och färgkonsult i Stockholm, bedömde författaren att övervåningarnas fasadliv hade målats som ljus sandsten med röda ”tegelband”, fönsterbröstningar och krönvåningens rustikband i tegelrött, bottenvåningens rusticering i två gulbruna sandstenstoner samt de övre våningarnas orneringar i den mustigare av dessa stenkulörer.

Kvaderskiften i undervåningens rusticering, föreställande stenblock med konstruktiv uppgift som löpare och bindare, hade två olika stenliknande nyanser – utsvällande ”spegelkvadror” i ljusare band omväxlade med något mörkare släta. Stående på gördelgesimsen över kvaderbanden avtecknade sig de båda huvudvåningarnas kraftfulla fönsteromfattningar, lodrätt förenade och i grovlek avtagande uppåt, i den mörkare stennyansen skarpt mot fasadlivets ljusa sandstensimiterande ytor. I höjd med omfattningarnas krönande kornischer i respektive våning genomdrogs fasadlivet av ett brett tegelrött band som således avsågs ge intryck av en konstruktiv funktion. Skild från huvudvåningarna av en fönstergesims utgjorde fjärde våningen med sin något lägre höjd fasadens ”krönande dominant” tillsammans med huvudgesimsen. Avsedd att ge ett lättare intryck hade denna ett galleriartat utseende med fönstren utan omfattningar och i stället flankerade av glest ställda pilastrar som vågrätt föreföll sammanbundna av två tegelfärgade band. Kulörsättningen av denna putsade fasad avsåg att genom målad polykromi ge samma arkitektoniska effekt som en modern renässansfasad med fasadliv i rödbandat gulaktigt tegel skulle ha gjort. Denna fasadteknik att med konsekvent genomförd illusionsmålning av puts för att i tektoniskt syfte återge sandsten och tegel var såvitt känt knappast vanlig i Göteborg – ytterligare ett exempel kan beläggas, ommålningen av Götabergsgatan 6 efter påbyggnad 1894 – men synliggjorde det motstånd som

kvarlevde ännu i putsarkitekturens ”sista skälvande minut” mot att låta förbländerteglet ta över det släta fasadlivet.

Ett egendomligt drag hos Johanson-Forshells hus – förutom de illusoriskt målade materialen – är konsekvensen för exteriörens proportioner av att man utan omarbetning övertagit Meznerhusets detaljprogram för orneringen. Fasadorneringens grova dimensioner har ett disproportionerligt förhållande till såväl våningsindelningen som det för Göteborg typiska låga mansardtaket – dessutom innebär fasadens germanska formspråk ett markant stilbrott mot den blygsamt dimensionerade franska takformen. Här har uppenbarligen praktiska synpunkter segrat över konstnärliga. Fasadarkitekturens ”utklingande” hade erfordrat en högre takresning i den tyska renässansens sengotiska anda med stilenliga takkupor (jfr Dähns hus nedan). Mansardtakets låga branta fall täcktes liksom hörnkupolen av zinkplåt i rutmönster och kröntes av en kraftig rundprofil. I fasadens fönsteraxlar satt kupor av den franska 1600-talsrenässansens runda typ med dekorativ omfattning, ”lukarner”. Hörnets utbyggnad med en ”erker” (burspråk), stödd av konsoler med tysk beslagsornamentik och lejonmaskaroner, hade ovan taklisten en krönande attika som pryddes av en välvd kupa och uppbar en fransk renässanskupol. Fasadens och takets missanpassning var resultatet av att övre delen av den berlinska femvåningsfasaden i utpräglat tysk stil hade sammanställts med en undervåning och ett tak i franskt formspråk med blygsammare dimensioner. Detta flagranta prov på bristande konstnärlig bearbetning bör för akademiutbildade arkitekter ha givit ett bisarrt intryck.

Byggmästare Joachim Dähn lät sin landsman arkitekten Louis Enders, till Göteborg från Dresden, utforma hans hörnhus i tysk renässans med fasadliv av tegel, orneringar av cement, balkongräcken av järn samt zinkornerat tak – fasadernas tegelytor är på ritningarna markerade med olika färger, vilka endast i sockeln någorlunda stämmer med verkligheten. ***521.*** *Fasad mot Storgatan.* ***522.*** *Hörntornet, restaurerat och i vissa detaljer återskapat 2004 med stöd av Länsstyrelsen.* ***523.*** *Tre olika burspråk – på hörnet med stödjande porfyrkolonnetter – pryder fasaderna.* ***524.*** *Sektion genom burspråk, vestibul och huvudtrappa från Erik Dahlbergsgatan till gården – gårdsfasaden utförd i enkel rohbau.*

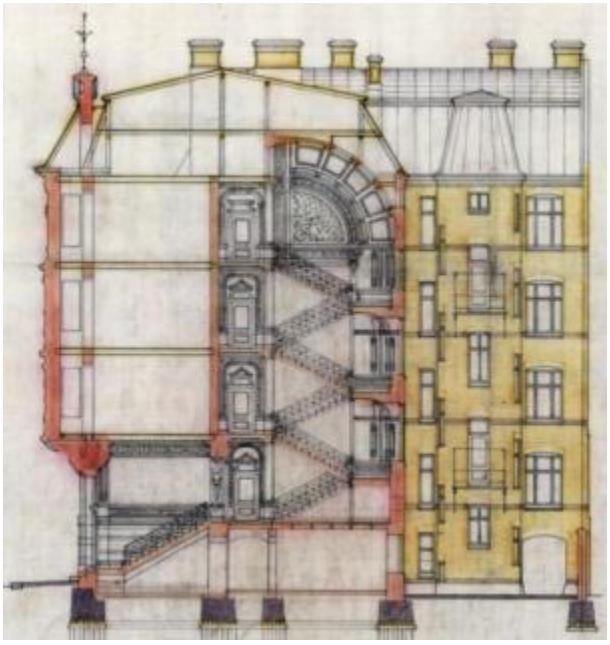

Ett kvarter öster om Johansons hörnhus uppförde den tyske storbyggmästaren Joachim Dähn på Storgatan 25-Erik Dahlbergsgatan 4, hörntomten 13:e roten 69, år 1890 ett fyravåningshus i renaste tyska högrenässans. Byggnaden kunde ha varit direkt hämtad från centrala Berlin eller Dresden och placerad i Göteborg utan alla anpassningar avseende stil eller material. Även fönstren i bostadsvåningarna hade tyska förebilder – såväl burspråkets fasta helrutor i järnram som den rundfalsade träkonstruktionen i övriga fönster med poster och bågar. Byggherrens arkitekt Louis Enders från Dresden, som några år tidigare hade ersatt den äldre dresdenarkitekten J. E. Leo, tillämpade ett tektoniskt fasadsystem som med undantag av sockel och undervåning i huvudsak överensstämde med Johansonska huset på nr 19.[224] I materialbehandling och färgverkan uppvisade dock fasaderna stora skillnader liksom i orneringens detaljarbete, vilket höll högre klass i Dähns hus. Ovanför sockeln i gråsvart tegel, fogstruket i rött cementbruk, utgjorde undervåningens och de två huvudvåningarnas fasadliv i rött tegel fond till konstfullt cementgjutna dekorelement i ljus stenliknande färgton. Undervåningens tektoniska uppgift markerades genom grönglaserade tegelband – istället för de brukliga kvaderbanden – och i huvudvåningarnas röda tegelytor förenade dylika gröna tegelband omfattningarnas bekröningar, kornischerna. Hörnets ”erker”, till skillnad från Johanson-Forshells hus uppbyggd i taket med fönster till vinden, stöddes i undervåningen av kolonnetter i polerad svart porfyr och kröntes stilenligt av en smäcker kupol med hög spira – denna hade zinkbeslagning med kupolen i fjälltäckning och prydd av holkliknande gluggar. Dähn hade, liksom tidigare Ernst Krüger och A. M. Jacobson, med sitt hus i nordeuropeisk renässans närmat sig en tegelpolykrom fasadarkitektur i mustiga färgkontraster.[225]

Genombrottet: en ny rohbau med ett äldre tektoniskt formspråk – exklusivt och dyrbart eller rationellt och billigt

Under 1880-talet fick i nordtyska städer, framför allt metropolen Hamburg, den tysknationella renässansen i tegel med ornering av sten eller puts stark konkurrens av den mer renodlade tegelarkitektur som i främst Hannover utbildats från romanska och gotiska former. Ett senmedeltida formspråk med lisener och blinderingar, mönstermurade valvslagningar och smäckra tornspiror associerade till köpstadsförbundet Hansans glansdagar. Till denna nya nationella ”rohbau” fick tegelindustrin större avsättning för ett rikt sortiment form- och ornamentstenar ur sengotikens formförråd – stenarna fick beroende på lersort och bränningstemperatur olika kvaliteter och färger, vilka kunde erhållas till högst varierande pris. Här fann såväl de kvalitetsmedvetna byggmästarna och arkitekterna som uppkomlingarna ur hantverkarleden och andra husspekulerande småkapitalister en marknad som kunde tillgodose allas önskemål. I sin tekniskt fullt utvecklade form utmärktes det nya rohbau-modet av tunn relief och kontrastrik material- och färgkaraktär. Med förbländerteglets sortiment erhölls fint skuggbildande listprofiler i gesimser, muröppningarnas och blinderingarnas smygar etc. Ornamentfriser i terrakotta och majolika markerade antingen våningskiljande gesimser, fönsterbröstningar eller fasadens krönande våning.

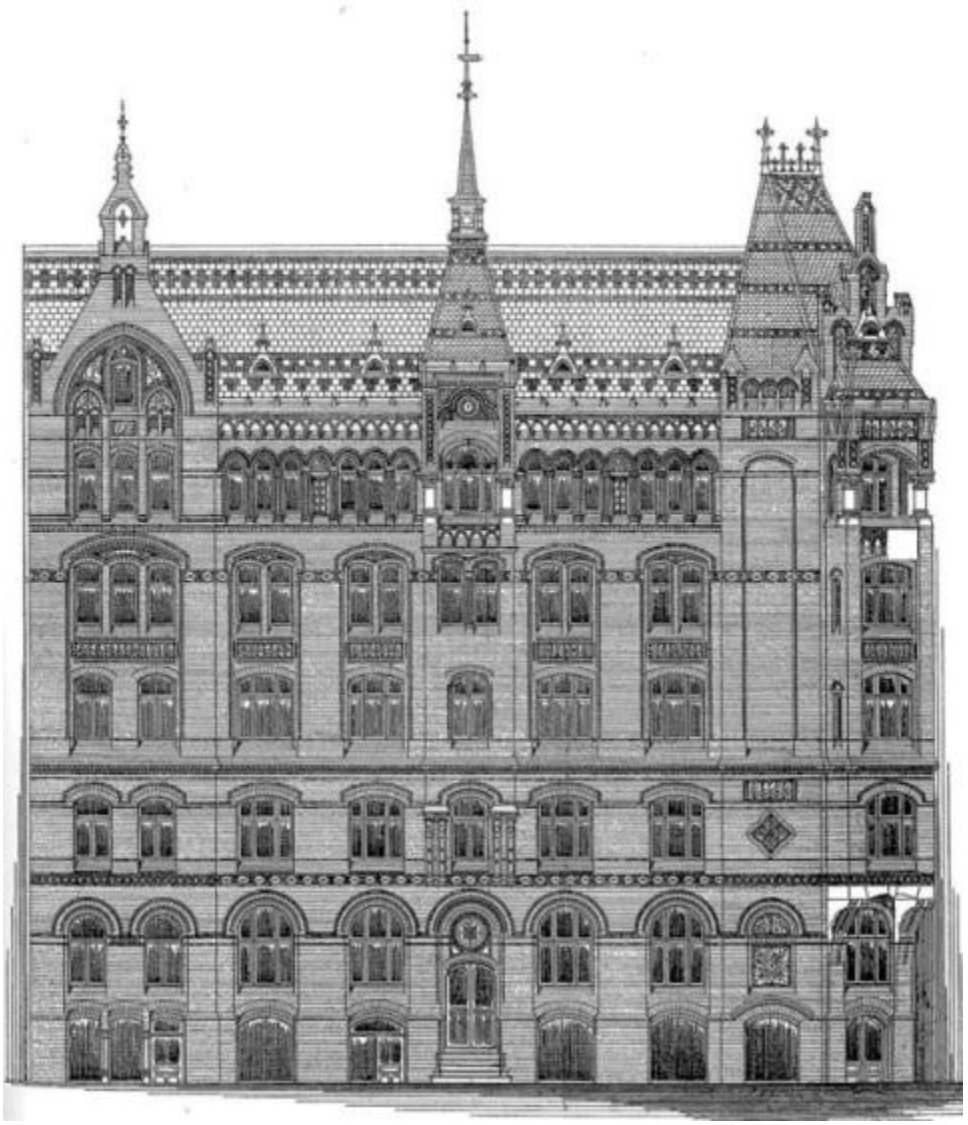

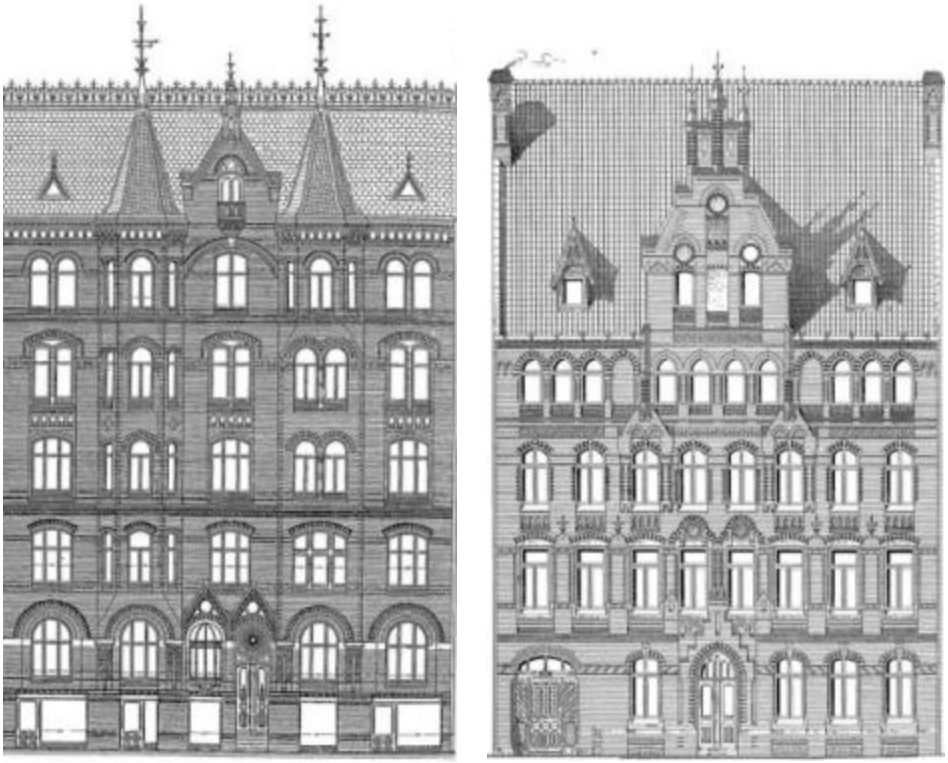

Nordtysk tegelgotik från 1880- och 90-talen – förbländerfasader, skiffertak, torn och spiror snarlika de som några år senare uppträdde i Göteborg kring Vasaplatsen och Vasaparken.
525-526. *Femvåningshus med polykroma tegelfasader i Hamburg (1891-92).* ***527.*** *Polykrom tegelfasad i Hannover (1895).* ***528.*** *Modern rohbau i Hamburg (1880-talets slut) med karaktäristisk livlig takarkitektur i sengotiskt formspråk.*

I Göteborg medförde den livaktiga byggenskapen åren omkring 1890 söder om Vasagatan – vid Aschebergsgatan, Karl Gustavsgatan och Kungsportsavenyn – det verkliga genombrottet för den industriellt utvecklade tegelarkitekturen. Innan en viss kvalitetsfabrikation kom igång i Skåne, framför allt Börringe och Skromberga, måste fasadmaterial importeras till Göteborg från främst Tyskland. Som tidigare nämnts erbjöd tegelindustrin ett rikhaltigt sortiment av olika formstenar till såväl klassicismens som medeltidsstilarnas mönstermurningar och profiler samt ornamentstenar med symboliska figurmotiv. Att i någon mer betydande omfattning utnyttja detta formförråd till stilistiskt ambitiösa fasaduttryck med subtila färgkombinationer ställde sig emellertid dyrbarare än att med släta murstenar konstruera enklare listverk och kombinera olika kulörer till effektfull färgverkan. Således kom skillnaden att bli slående i stadsbilden mellan teknisk-arkitektonisk omsorg och kortsiktigt vinstintresse.

Medeltidssvärmeriets pånyttfödelse

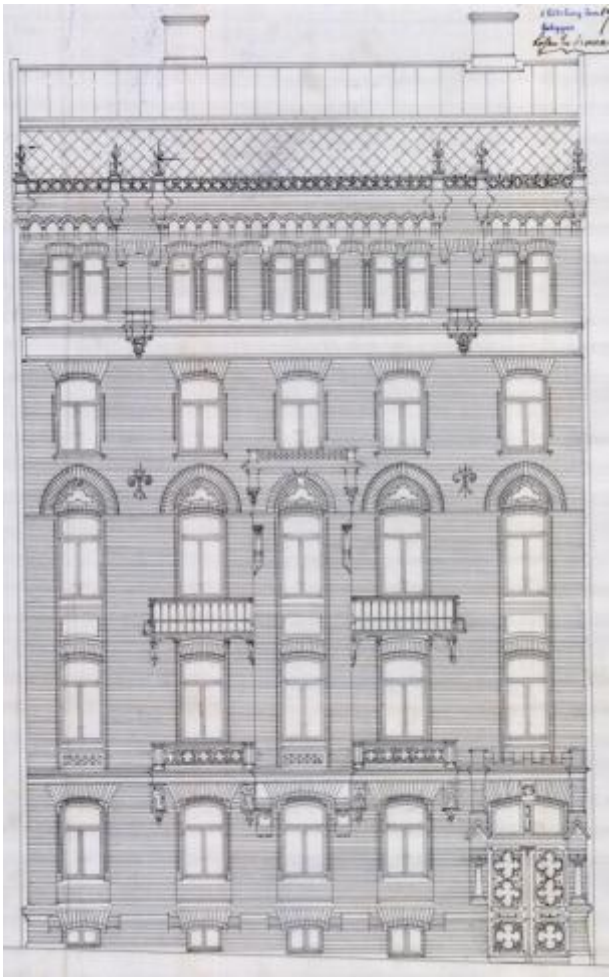

529. *Byggmästare A. M. Jacobsons fasad på Aschebergsgatan 9 med nydanande drag som spetsbågeblinderingar genom två våningar och det krönande partiets toureller kunde ha stått i större nordtyska städer såsom Hamburg och Hannover.* ***530.*** *De Kilanderska husen nr 5 och 7 flankeras av Jacobsons röda och Krügers vita tegelfasader.*

En stilfull form av modern rohbau för vanliga hyreshus uppträdde redan 1888, d.v.s. bara några år efter det att Hedlund debuterat med Fruntimmersföreningens flickskola vid Chalmersgatan och strax därpå med familjens residens i samma kvarter slagit Göteborg med

häpnad. Nu visade byggmästare A. M. Jacobson möjligheterna i ett femvåningshus på tomten 13:e roten 147 (Aschebergsgatan 23, nu nr 9), en byggnad som med sin framtoning av nordtysk tegelgotik kan anses i formspråk och färgverkan ansluta till Adrian Petersons samtida nygotiska kyrkoarkitektur men samtidigt hade en ”hedlundsk” radikal, för att inte säga djärv framtoning i det av tradition klassicistiskt präglade Göteborg.[226] Denna fasad i rött tegel med svartgröna tegelband, rytmiserad genom en långt utkragad erker flankerad av balkonger, kontrasterade mot Krügers i samma länga med sitt dominerande vita tegel. Tydligt medeltidsassocierande var fasadens vertikala riktning i huvudvåningarnas blinderingar, genomgående i två våningar, och allegoriskt målade putsfält samt takgesimsens rundbågefris, på vilken – bakom ett krönande gallerverk och risaliternas tourelleinfattningar – ett diskret mansardtak vilade. Dessa två fasader med sinsemellan högst disparata fasaduttryck hade till skillnad mot husägare H. A. Kilanders två byggnader mellan dem (Aschebergsgatan 19 och 21, nu nr 5 och 7) varsin variant av centralmotiv – balkonger hos Krüger, burspråk hos Jacobson. Såsom moderna varianter av hansastädernas köpmanshus omgav de Kilanders konventionella renässansfasader med rik putstektonik ur den aristokratiska stilhistorien.

Ovan har omtalats att byggmästarfamiljen Johanson-Forshell 1889-90 uppförde sitt hus i hörnet Storgatan 19-Karl Gustavsgatan 4 med den cementputsade fasaden i tysk renässans polykromt målad som tegel i två kulörer med orneringar av sandsten. Det framträdande läget i den breda gluggen mellan parkkvarteren vid sikt från Nya Allén var säkerligen den främsta orsaken, men här ska vi närmare granska den möjligen utlösande faktorn i samma gatuvy. Det är nämligen knappast troligt att Johansons fasadmålning blivit utförd på färsk cementputs – det arbetet kan då inte ha hunnit utföras innan byggmästarna Herman och Johan Börjesson under år 1890 rest ett fem våningar högt hus med kulörstarka tegelfasader precis i fonden av gatuperspektivet från Nya Allén. Den trubbvinkliga hörntomten 13:e roten 167 (Karl Gustavsgatan 16) vid Engelbrektsgatan skulle enligt ett byggnadslov i januari bebyggas med ett hus vars fasader gick i konventionell hyreskasernrenässans med putsorneringen troligen i kontrast mot tegelytor. Ritningarna hade signerats av Nathan Persson, tidigare ritare hos J. A. Westerberg av såväl landshövdingehus som stenhus men sedan ett par år egen byggmästare med en kundkrets av uppåtsträvande småkapitalister tydligen nöjda med denna fasadtyp.

När nya ritningar en månad senare godkändes av byggnadsnämnden gällde det en i norra Tyskland – främst den fria hansastaden Hamburg – modern fasadutformning. Det är okänt vem som stått för omarbetningen, vilken gällde även planerna som blivit mer ytekonomiska inom en smalare byggnadskropp. Om stadsarkitektkontoret medverkat – detta är inte alls osannolikt – är det ändå inte säkert att man känt till vilka tegelsorter och därav betingad kulörverkan som skulle användas. Möjligen blev färgeffekten något av en överraskning. Det torde vara bortom allt tvivel att den braskande färgställningen hade valts med syftet att göra byggnaden till ett markant blickfång i Karl Gustavsgatans fond, kanske främst som ett konkurrensmedel att locka intressenter. På undervåningen i rusticerad puts kring rundbågiga valv följde en polykromt tegelbandad mellanvåning i rött och gult – däröver reste sig huvudvåningarnas starkt gula fasadmurar vars rundbågiga fönsterpartier hade reliefornerade bågblinderingar, kraftfullt inramade av gotisk kantprofilering i rött tegel, samt krönvåningen med stickbågsvälvda fönster och slutligen över taklisten krönande mönstermurade attikor. Användningen av dyrbart formtegel var begränsat till omfattningarna, vilka utgjorde det dekorativa huvudmotivet, medan fasadbekröningarnas mönstermurningar med standardstenar förstärkte den ornamentala effekten. Övervåningarnas vertikalitet tillsammans med den höga takresningen och dess gotiska kupor, samt hörnets gavelröste i mönstermurat tegel som accent, innebar genom detta färgrika dramatiska formspråk en radikal stilkantring åt nordtysk medeltidsromantik bland renässansstilarna i de stenstadskvarter som inramade

gatuperspektivet. Detta spektakulära uttryck för en nymodig struktiv polykromi – deras debut i stenstaden efter några års verksamhet som producenter av landshövdingehus i Landala – lär inte ha setts med blida ögon av stadsarkitekten Victor von Gegerfelt, på sitt sjuttiotredje år en tämligen luttrad klassicist. Dennes avoga inställning mot den moderna tegelstilen i Göteborg torde snart ha varit allmänt känd och blev om inte förr offentlig 1896 då professor I. G. Clason i sin nationella översikt av byggnadsverksamheten omnämnde Gegerfelts sarkasmer över ”harlekinaden”.

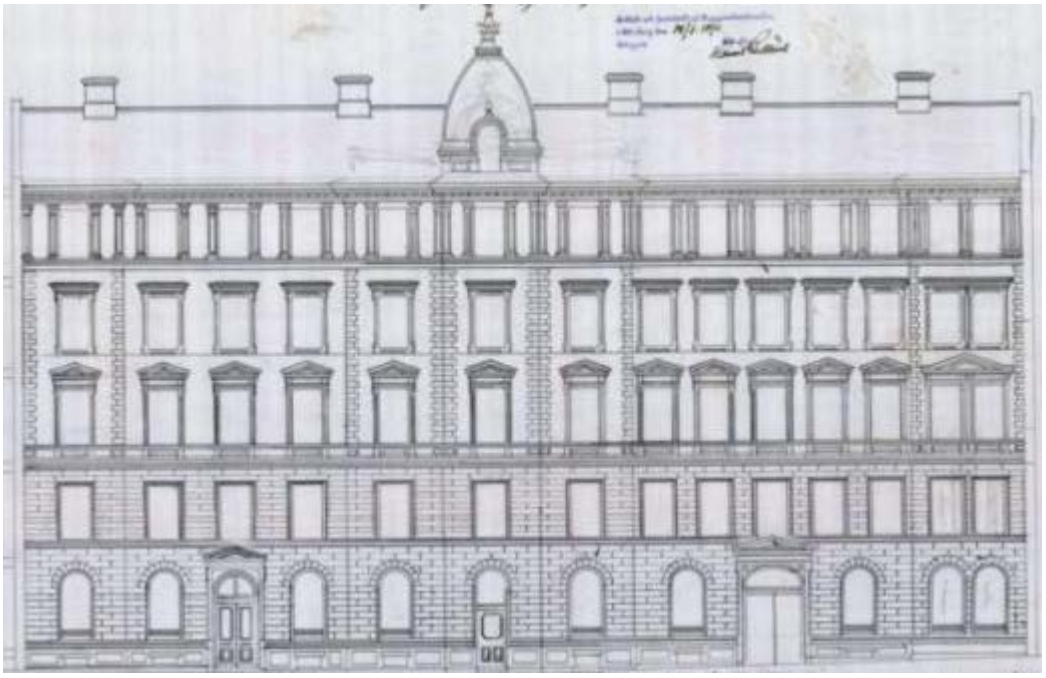

531. *En konventionell nyrenässansfasad av prisbilligaste sort för ”Herrar H. & J. Börjesson”, Karl Gustavsgatan 16, kunde ha bildat fond i gatans perspektiv från Nya Allén. Med sin typiska prägel av byggmästararkitekten Nathan Perssons småborgerliga kundkrets kan meningarna i höga kretsar ha varit delade om dess lämplighet för just detta framstående läge i stadsbilden.* ***532.*** *Inom en månad efter Börjessons byggnadslov blev detta upphävt till förmån för nya ritningar – denna fasad innebar ett så radikalt stilbyte att man måste ha önskat skapa ett modernare, mer publikfriande blickfång.*

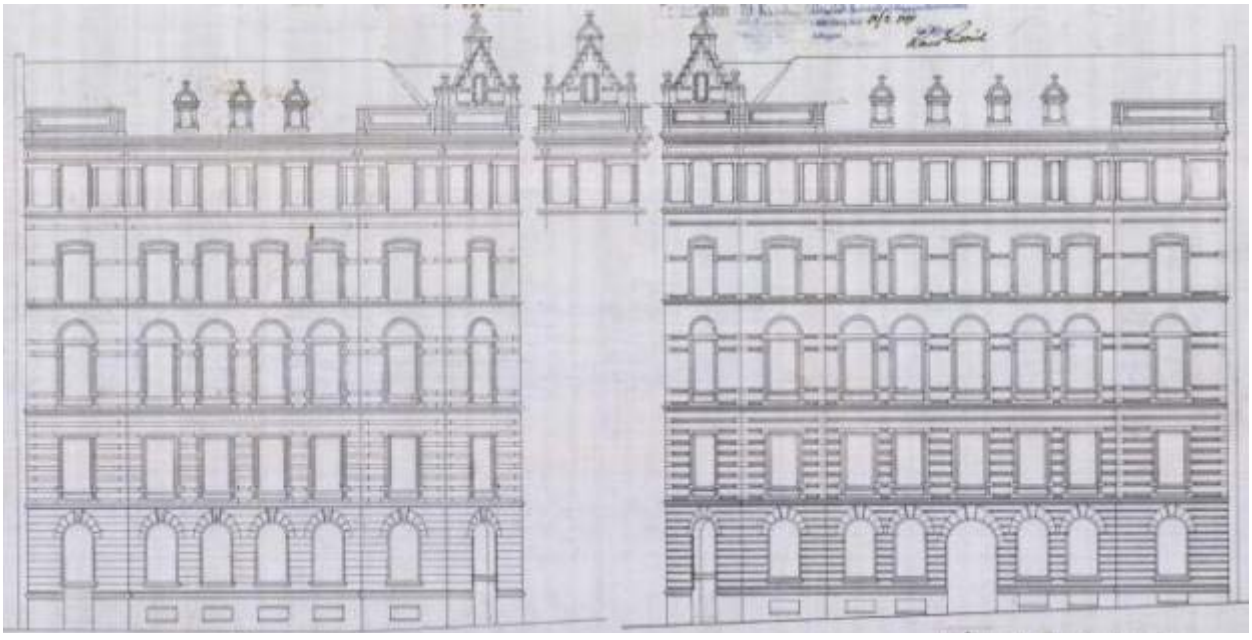

533. *I Karl Gustavsgatans fond (nr 16 i hörnet av Engelbrektsgatan) reste Herman och Johan Börjesson en polykrom tegelfasad 1890, året då byggmästare A. Johansons hus i gatans nedre del (nr 4) stod klart för någon fasadbehandling.* ***534.*** *Engelbrektsgatan 9 med sin fasad mot den backiga Erik Dahlbergsgatan utgjorde under drygt 20 år stenstadens södra utpost.*

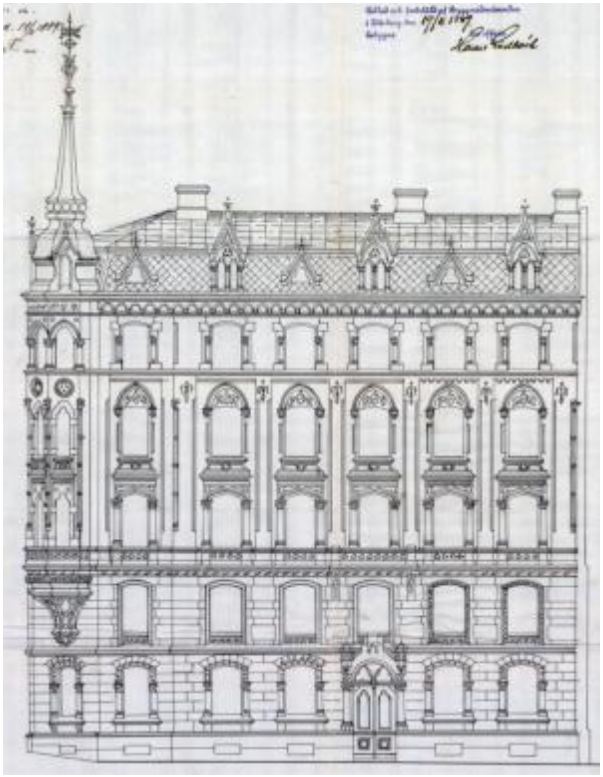
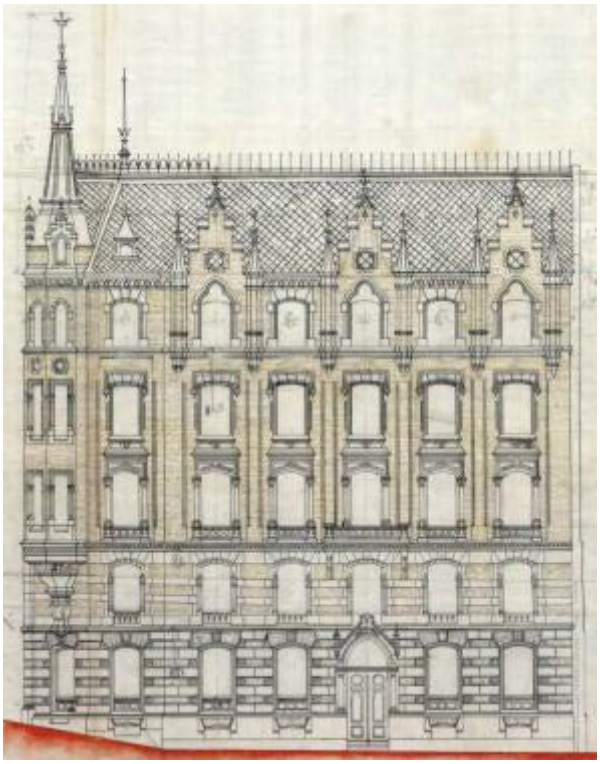

535-536. *Under uppförandet år 1890 av sitt hörnhus Engelbrektsgatan 9-Erik Dahlbergsgatan 15 radikaliserade byggherren Hedström & Svensson den nygotiska arkitekturen – fasadens trappgavlar samspelar med takets högre branta fall mot gatan.* ***537-538.*** *Det i Göteborg etablerade mansardtaket ändrades till en asymmetrisk profil – den höga resningen lämpade sig för tysk renässans och gotik.*

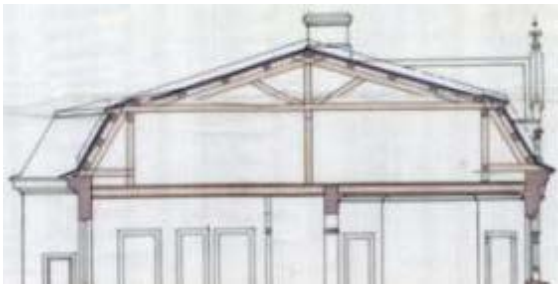
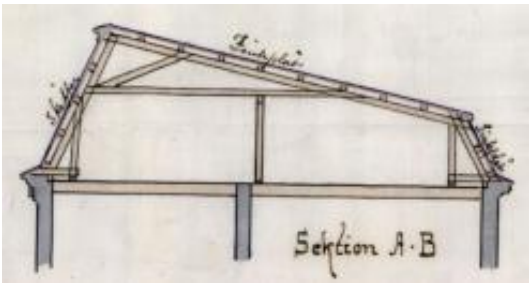

De vidliggande mellantomterna mot Engelbrektsgatan låg ännu outnyttjade när samtidigt med det Börjessonska husbygget snickarparet A. Pettersson Hedström och Johan Svensson uppförde ett femvåningshus på kvarterets östra hörntomt mot Erik Dahlbergsgatan, 13:e roten 153. I detta avsides läge tillämpades för första gången i det av tradition klassicistiskt sinnade Göteborg nygotiska former på en byggnads hela exteriör, vilket hade blivit desto vanligare i Hamburg. Fasaden utfördes i tegel med riklig cementornering – här fanns drag som igenkändes från brittisk viktorianism. Ovan den rusticerade undervåningen i puts indelades övervåningarnas gula tegelytor av risaliter och fönsterskiljande lisener som starkt rytmiserande element. Fönstrens cementinfattningar hade i denna egenartade fasad fått sin form efter den berömda engelska sengotikens s.k. perpendicular style. Det gotiska uttrycket var enligt en under byggnadstiden godkänd ny fasadritning av arkitekt Hjalmar Cornilsen ytterligare förstärkt. Takresningen gjordes högre med kupor i djärv form och de branta fallen skiffertäckta i gotisk mönsterläggning. Det höga takfallet motiverade uppdragandet av fasadpartier i form av trappgavlar infattade av toureller – i beskrivningen benämns sådana gavelpartier ”tinngaflar”. Mot Engelbrektsgatan genombröts takgesimsen av tre sådana, mot Erik Dahlbergsgatan drogs risaliternas gavelkrön högre upp, hörntornets murade kupor fick trappgavelform.[227] Takets ändring innebar att en asymmetrisk takform, tillämpad på såväl tysk renässans som nygotik i städer som Berlin och Hamburg, introducerades söder om vallgraven: två brytlinjer på olika höjd gav ett högt brant fall mot gatan, ett långt fall lätt sluttande inåt och ett lågt mansardfall av gängse typ mot gården.

Modern kulört tegelrenässans i kontrast mot föråldrade stenimitationer

I det 1890 ännu obebyggda kvarteret vid Kungsportsavenyns västra sida, mellan Kristinelunds- och Engelbrektsgatorna, köpte detta år bolaget N. Andersson & Co. – byggmästare Nils Andersson och arkitekt Adrian Peterson – de fyra mellantomterna 14:e roten 102-105 (Kungsportsavenyn 29-35). I det följande byggprojektet har Adrian Peterson uppenbarligen haft god användning av sin son Carl, som 1889-92 gick arkitektutbildningen på Konstakademin och genom en studieresa i bl.a. Tyskland kunnat förse fadern med nya uppslag från aktuell kontinental tegelarkitektur. Adrian hade under 1880-talet blivit ryktbar för ett flertal kyrkor i tegelgotik och utvecklade här en profan rohbau, varvid sonen Carl Peterson, senare Carl Crispin, möjligen har biträtt sin far i ritningsarbetet. Carl visade snart själv en stor fallenhet att hantera rohbau (se nedan). När tomterna vid avenyn bebyggdes 1891-93 med två grupper av fyravånings tvillinghus i berlinska former av norditaliensk renässans fick de båda paren sinsemellan något olika fasaduttryck som balanserade mot varandra och husraden på avenyns motsatta sida. Det norra paret (nr 29-31) utfördes helt enligt Berlinskolans anda i röd rohbau med friser och andra ornament av terrakotta, vilket bildade en stilmässig länk och samtidigt en slående färg- och materialkontrast till de Krügerska husens italieniserande putsfasader tvärs över gatan (nr 26-28). Det södra tvillingparet (nr 33-35) gestaltades dock med cementorneringar mot rött tegel, vilket anslöt till materialkaraktärerna i bolagets hus på motsatta sidan avenyn (nr 30-32 som beskrivits ovan låg precis rakt över gatan, mittför nr 33-35) – emellertid avvek i stilhänseende de nya fasaderna med sitt prestigefyllda maktspråk från den mer poetiska holländsk-tyska formandan i bolagets tio år äldre byggnader. Gemensam för dessa fastigheter på ömse sidor av Kungsportsavenyn var den sociala dubbelsidigheten – rymliga exklusiva lägenheter i ståtliga hus mot huvudgatan, mindre och enklare lägenheter i påvrare hus mot den parallella bakgatan. I likhet med de genomgående tomterna på avenyns östra sida, där enkelt putsornerade fasader kantade Lorensbergsgatan, låg här även mot Teatergatan enklare hus än huvudbyggnaderna

mot avenyn, men utformade i Berlinskolans polykroma rohbau-anda och mansardtak med rutmönstrad zinkplåt. De fyra våningarna i dessa bakre hus hade liksom vid Lorensbergsgatan lägre rumshöjder och innehöll mindre lägenheter, de minsta i nedersta våningen på vardera sidan om portgången till gården.

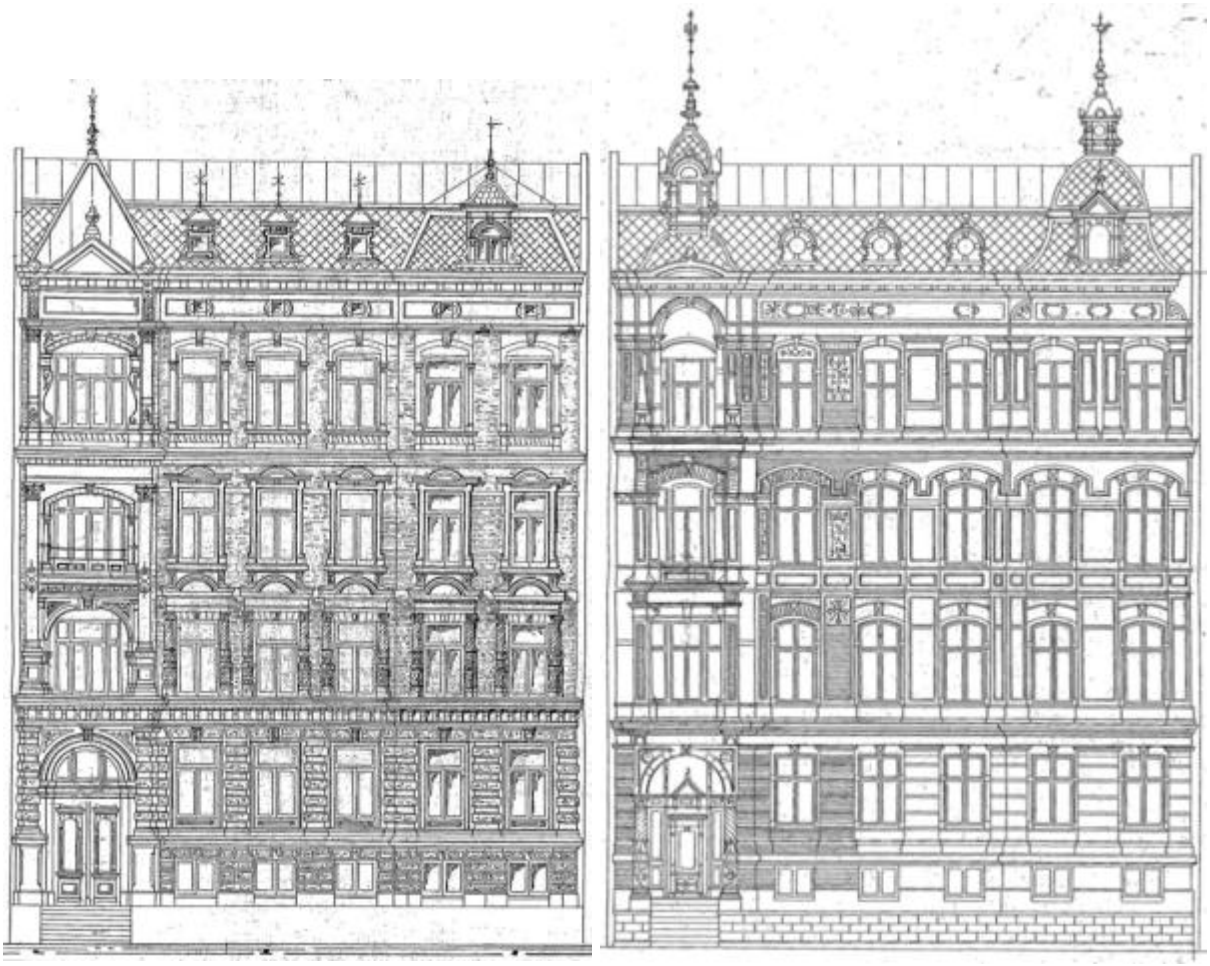

539-540. *Byggmästarfirman N. Andersson & Co. gestaltade två par tvillinghus på Kungsportsavenyn 29-35 med början 1891 – det är troligen till detta projekt arkitekt Adrian Petersons son Carl Peterson lär ha skickat hem förlagor från Tyskland. De två olika varianter av ”rohbau” Adrian ställde parvis intill varandra hörde hemma i den s.k. Berlinskolan. De representeras här av fasadritningar till nr 35 (cementornering som i övervåningarna står i kontrast mot tegelytor – huvudvåningarnas omfattningar bildar staplar på franskt vis) och nr 31 (tegel med orneringar av terrakotta).*
541. *Kungsportsavenyn nr 27-37 (från höger) med Adrian Petersons båda tvillingpar i fyra våningar – nr 29-35 – mellan de en våning högre hörnhusen.*

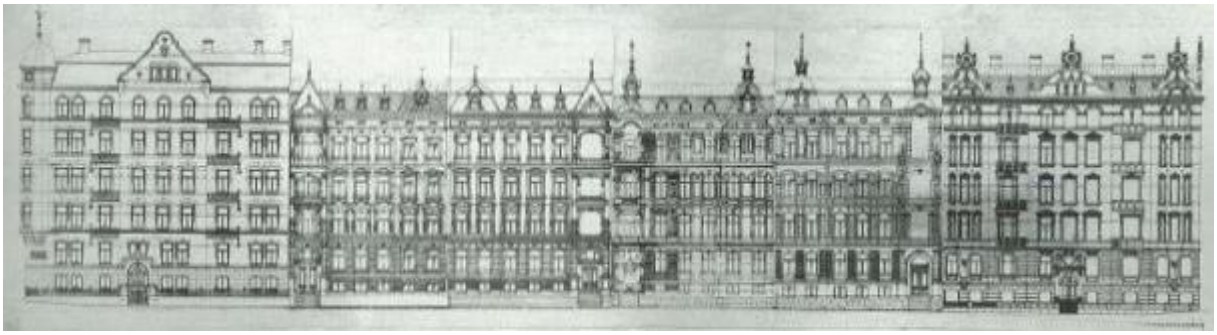

542. *Kungsportsavenyns ståtliga trädrader hade efter ett halvt sekel vuxit till mellanhusens fasadhöjd av fyra våningar – perspektiv norrut vid Engelbrektsgatans korsning med de 1891-93 av Adrian Peterson ritade byggnaderna på vänster sida.* ***543-544.*** *Kungsportsavenyns högsta hus – innan gatan drogs vidare till Götaplatsen och nya kvarter växte upp på 1930-talet – uppfördes strax före sekelskiftet: t.h. nr 27 (Hjalmar Cornilsen 1896), t.v. nr 37 (Oscar W. Nilsson 1897).*

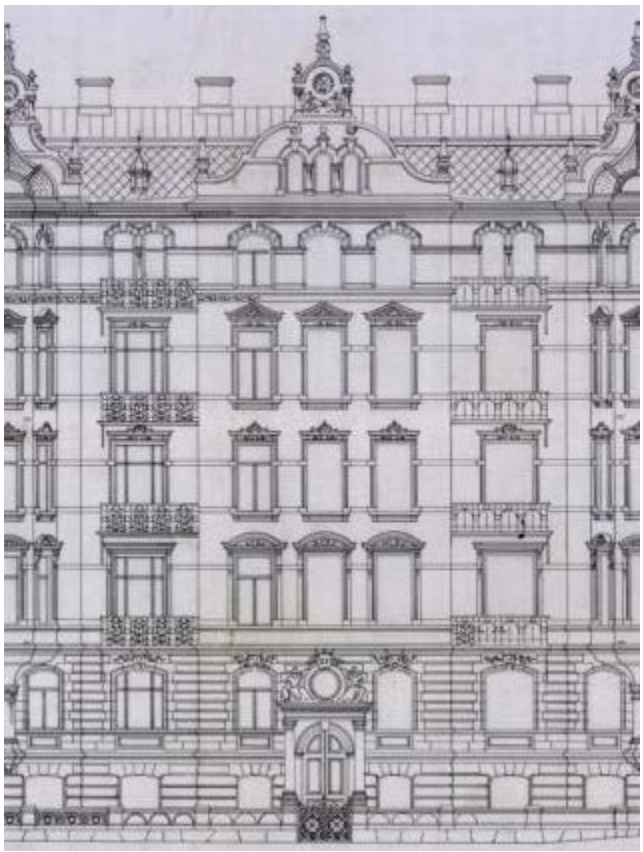

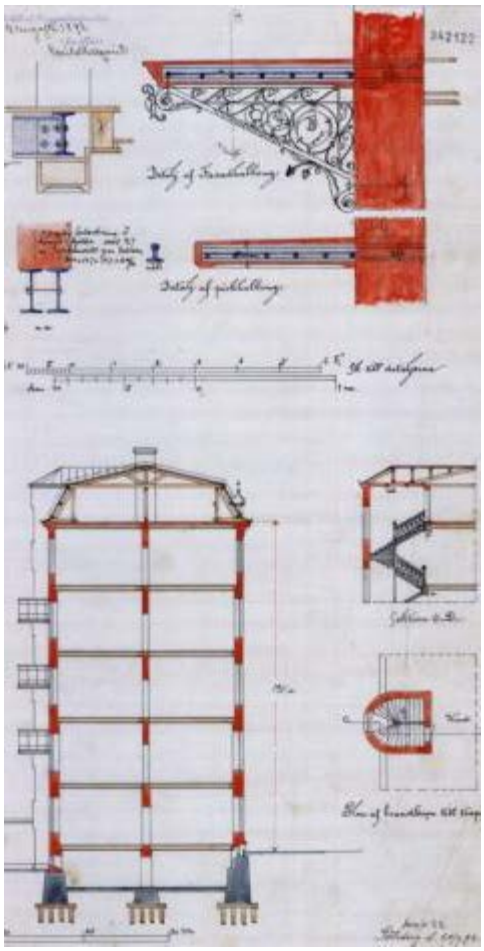

545. *Engelbrektsgatan åt väster vid korsningen med Kungsportsavenyn – på högra (norra) sidan markerar byggnadschefen Ph. Åqvists och byggmästaren A. Westerlinds hus (Kungsportsavenyn 37) avenyns ändpunkt och stenstadens gräns mot obebyggda landerimarker i söder (Lorensbergsområdet).*
546. *Sektion av huskropp och domestiktrapphus samt järndetaljer till balkonger för Robert Hansons hus (Kungsportsavenyn 27).*

Avenyns högsta hus – den nya polykroma tegelarkitekturen på stadens finaste gata

Kvarterets hörntomter skulle inom ytterligare några år också bebyggas, men av byggherrar med ambitionen att låta en mer blandad medelklass få bostad vid och i nära anslutning till Kungsportsavenyn. Den hörntomt vid Kristinelundsgatan, där manbyggnaden till det landeri som lämnat gatan sitt namn fått en nådatid i egenskap av tillfällig skollokal, såldes 1896 av staden till arkitekt Robert Hanson. Denne uppförde genast på platsen, tomt 106 i 14:e roten, ett fem våningar högt hyreshus i polykrom rohbau med zinkornerat mansardtak (nr 27). Tack vare de större rumshöjderna i grannhusets fyra våningar blev trappningen mellan taklisterna måttlig. Den nya byggnaden hade ritats av Hjalmar Cornilsen och fick en i såväl material- som färghänseende effektfull kosmopolitisk fasad. Cornilsens egen smak för renodlad tegelarkitektur förefaller i viss mån ha fått underordna sig kollegans förkärlek för kraftiga frontoner av gjutcement som fönsterbekröningar i huvudvåningarna. Dessa barocka dominanter från italiensk senrenässans – trekantsgavlarna hade använts av bl.a. Michelangelo – fyllde visserligen sin praktiska uppgift som vattenavledare men saknade sammanhang med den släta tegelfasaden, ett av stileklekticismens mer bisarra drag. Som arkitekturelement

anslöt de, avsiktligt eller ej, till den tungt ornerade cementputsade fasaden på norra sidan av Kristinelundsgatan (nr 25), uppförd av byggmästare A. Johanson 1885. Genom sin tegelpolykromi med rödbandade ljusgula ytor och rundprofilerade smygar, en för rohbaustilen karaktäristisk dekor i röd terrakotta – till detta de kraftigt dimensionerade cementorneringarna – avvek den livliga fasaden markant från den omgivande lugnare arkitekturen, men anslöt någorlunda till grannhuset (nr 29) genom kulörtonerna. Vestibulentrén mot avenyn fick en stämningsmättad inramning av polerade kolonner i vinröd porfyr, vilka stödde en tung gavelfronton av kalksten – en portal i den tyska renässansens egenartade proportioner.

Robert Hansons färgstarka byggnad var avenyns första med de maximalt tillåtna fem våningarna under taklisten. Den följdes 1897 av byggnaden på kvarterets södra hörntomt vid Engelbrektsgatan, 14:e roten 101 (nr 37), den sist bebyggda platsen vid Kungsportsavenyn före dess fortsatta utläggning söderut. Här lät A. Westerlind, ”husegare” som numera titulerade sig ”byggmästare”, Oscar W. Nilsson (vid stadsarkitektkontoret?) rita en byggnad med en förenklad renässansgotisk arkitektur karaktäristisk för underliga proportioner och en rationell materialanvändning. Vardera fasaden dominerades av en ovanligt bred och kraftigt utspringande mittrisalit, mot avenyn flankerad av järnbalkonger och avslutad av ett högt gavelparti, medan hörnet pryddes av en snedfasad erker (burspråk) krönt av en hjälmtakskupol med rikt zinkornerad hög takryttare. Erkerns fasad sköt såsom brukligt upp i höjd med det zinkrutmönstrade mansardtaket. Fasadytorna i rödgult tegel med mörkbruna band – omfattningarna bandade i samma färger – och smäckra listverk av ljus sten hade en modern form- och färgkaraktär som skulle bli kännetecknande för sekelskiftets anspråksfulla hyreskaserner i trakten av Vasaplatsen och Linnégatan. Det kan antas att man i högre fackkretsar upplevde denna arkitektur som ett konstnärligt undermåligt prov på modern tegelstil. Säkert väckte den viss besvikelse över att ”slutstenen” i avenykvarteren vid dess påtvingade uppehåll framför Lorensbergsparken inte fick en värdigare och för omgivningen mer passande utformning än vad den nya tidens byggherrar hade ambition och förmåga till.

Rohbau som industriell prakt i hantverkarnas borg

Den överblivna hörntomten 13:e roten 51 (Erik Dahlbergsgatan 3-Storgatan 23) köptes i juni 1890 av ”Göteborgs Handtverks- och Industriförening”. Byggnadsnämnden avslog under sommaren 1891 två ansökningar av föreningen om ett femvånings bonings- och föreningshus, ritat av arkitekterna Hans Hedlund och Yngve Rasmussen – byggnadshöjden 74 fot (22 meter) var formellt tillåten i ”äldre stadsdel” (se kap. II A och III B), men ansågs olämplig då man här eftersträvade att följa bestämmelsen för ”ny stadsdel” (jfr A. Johansons hörnhus Storgatan 19 under *Uppbrottet* ovan).[228] Det första förslaget hade en takfot av trä utkragande hela fyra fot, en dryg meter, vilket nämnden ansåg vara en brandfarlig konstruktion. Fasaderna i kalksten och tegel skulle smyckas av dekormålade putsfält i översta våningen. Takfoten och en liknande fasadbehandling – dock puts i stället för kalksten – var utmärkande innovativa stildrag hos familjen Hedlunds nyuppförda villa, sammanbyggd med fyravåningshuset Viktoriagatan 11 och efter dekormålningarnas folkhumoristiska skildrande av invånarnas yrken i folkmun döpt till ”Tomtehuset”. Denna pittoreska stil var inspirerad av modern tysk villaarkitektur enligt alptrakternas byggnadstradition med rötter i bysantinsk medeltid – såväl takspråket som släta putsfasaders prydande med målade figurer och texter hade emellertid även blivit en ny stilriktning för hyreshus i bl.a. Berlin. Den av Hedlund och Rasmussen föreslagna arkitekturen, starkt avvikande från stadens praktiskt inriktade byggnadstradition, bör ha varit kontroversiell i det strategiska läget nära Kungsparken.

547. *Den Hedlundska villan, Vasagatan 11 – med dekormåleri och långt utkragad takfot av trä Hans Hedlunds nya giv 1890, vilken han två år senare förgäves sökte tillämpa på Hantverksföreningens hus.*

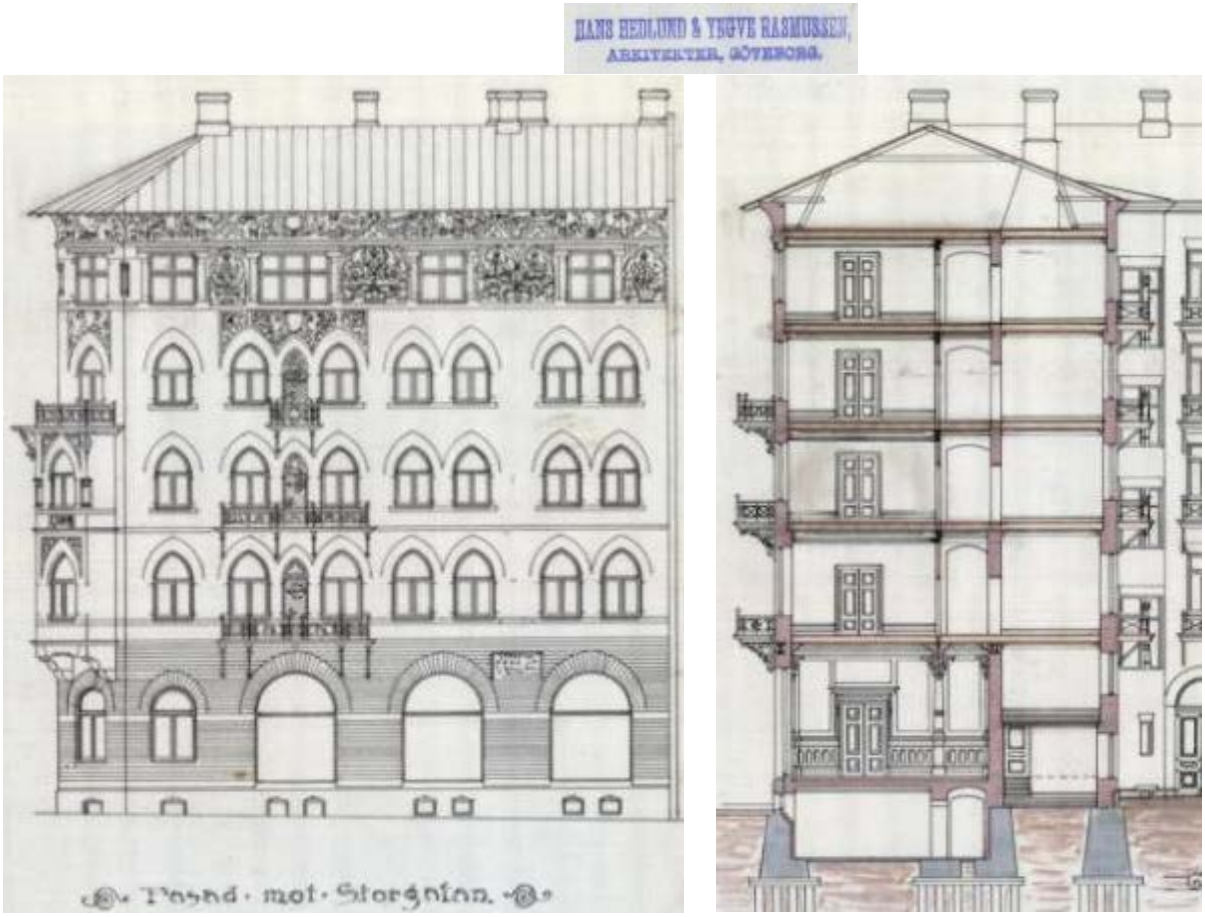

548-550. *Förslaget 1891 av arkitektfirman Hedlund & Rasmussen till en byggnad i fem våningar för Göteborgs Hantverks- och Industriförening blev inte godkänt då byggnadsnämnden hävdade att den formellt tillåtna hushöjden 22,5 m var olämplig för den långa fasaden mot Erik Dahlbergsgatan.*

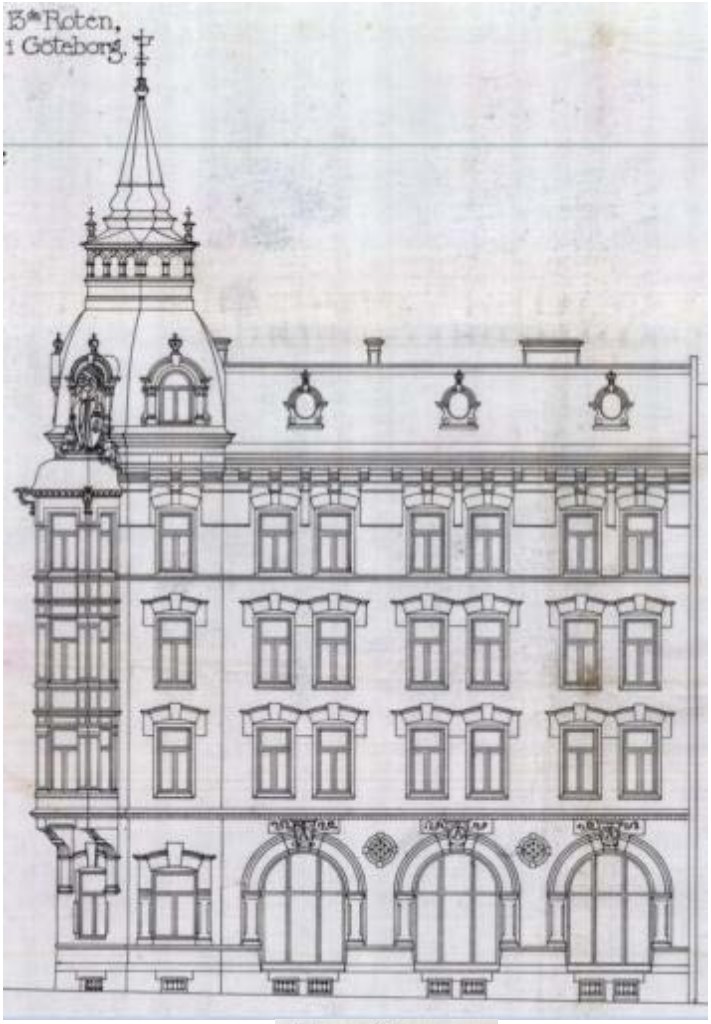

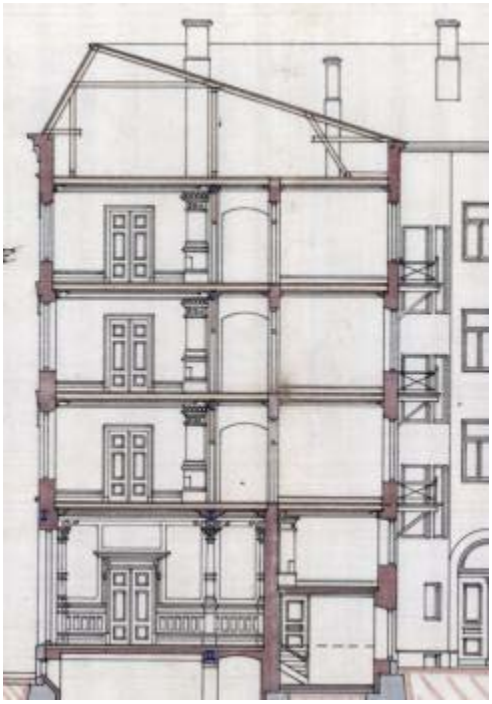

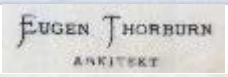

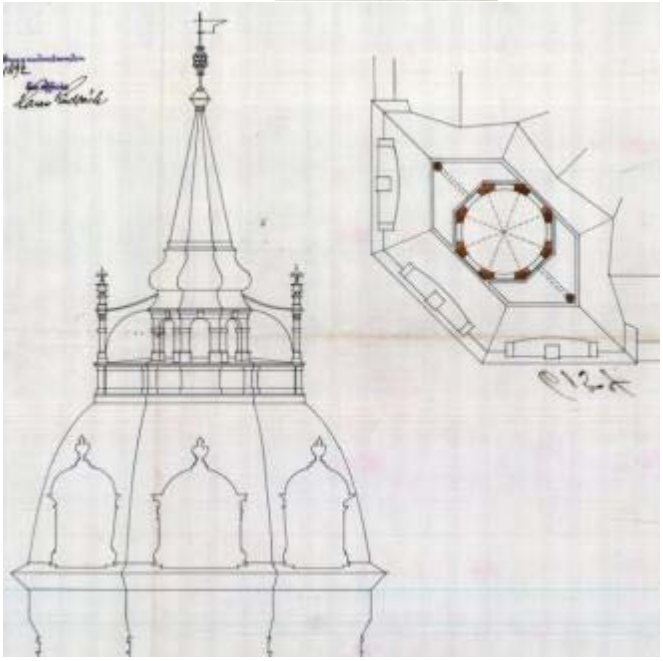

551-555. *En 3 m lägre byggnad i fyra våningar med hörntorn ritades 1892 av Eugen Thorburn i anpassning till byggmästare Dähns nya hus på hörnet mittemot och godkändes av byggnadsnämnden.*

Våren 1892 återkom nämligen föreningen med nya ritningar till ett fyravåningshus ritat av Eugen Thorburn, som hade utbildning till ingenjör vid Tekniska Högskolan och arkitekt vid Konstakademin med flera års praktik i Stockholm och utomlands. Han hade valt en fullt utvecklad modern tysk rohbau med förbländertegel i harmoniska färgkombinationer anpassade till Dähns nybyggda hus i tysk högrenässans tvärs över gatan – även det avskurna hörnets erker med sin effektfulla bekröning hade trots olikheterna i formgivningen stilmässigt släktskap med Dähns byggnad. Förslaget blev genast bifallet av byggnadsnämnden[229], en stor framgång för arkitekten. Om Thorburns ambition var att konsolidera Göteborgs moderna tegelarkitektur i en mer renodlad, både praktisk och konstnärlig form än dittills hade detta uppenbarligen ett starkt stöd i stadens byggnadsväsende. Hedlunds kontroversiella fasadidé, som inom hantverksföreningen kan antas ha väckt olust inför underhållsaspekten, tycks inte ha fallit i god jord – byggnadsnämnden åberopade dock först det stora taksprånget och sedan hushöjden som motiv för avslag. För Thorburn som nykomling blev projektet meriterande och han fick under årens lopp en rad uppdrag för staden såsom ledamot i byggnadsnämnden 1895 och anlitades flera gånger i plan- och byggnadsfrågor av August Kobb, vice ordförande i gatu- och vägförvaltningen (se avsnitten *Visionen av Kungsportsavenyns avslutande fond* och *Parkerna som markreserv för offentliga byggnader* nedan).

Hörnets spektakulära takprydnad i form av en väldig, rikt zinkornerad hörnkupol med lanternin och spira hade framför kupolen som bekröning av hörnburspråket en zinkgjuten skulptur föreställande hantverkets gudinna. Under byggnadstiden ändrades kupolens och lanterninens form enligt ritning av arkitekten Thorburn. Enligt Thorburn avsåg ändringen ”att, såsom modell gifvit vid handen, åt öfvergången mellan tornets under- och öfverdel gifva en mera tilltalande form samt dermed sammanhängande renare kontur”. Byggnadsnämnden biföll förslaget med villkor att alla trädelar måste plåttäckas – anledningen till detta villkor, som förefaller unikt, måste ha varit tornets väldiga dimensioner.[230]

Från en hög kalkstenssockel reste sig undervåningen, innehållande främst utställningslokaler, klädd med gråsvart tegel i skiftande gråskala – denna beklädnad var tveklöst en medveten samklang med Dähns sockelfasad på Erik Dahlbergsgatans motsatta sida (se om tysk renässans under *Uppbrottet* ovan). Breda rundbågade fönstervalv, liknande medeltida arkadbågar, vilade på romanska kolonnetter med valvhjässorna prydda av slutstenar i form av stora lejonmaskaroner – all ornering i terrakotta. Utställningsvåningens gråsvarta fasad stod i effektfull kontrast mot övervåningarnas tegel i terrakottans varmröda färg. De båda huvudvåningarna avgränsades från undervåning och krönvåning av mönstermurade friser och fönstren hade utkragade valvmurningar med slutstenar av stora terrakottaornament. Thorburns fasadbehandling renderade viss uppmärksamhet från ett kanske något oväntat håll, nämligen Stockholms arkitektelit. I sin arkitekturrevy över 25 års svensk byggnadsverksamhet i specialnumret av Teknisk Tidskrift 1896 reflekterade landets ledande smakdomare Isak Gustaf Clason över ”den moderna göteborgska tegelstilen” med ett artigt omnämnande av Hantverksföreningens nya hus.[231]

Hantverks- och industriföreningens mycket anslående arkitektur var klädsam för sitt ändamål och kunde vara värdig en handelsstad i Hansa-förbundet, där Göteborgs tyska motsvarighet Hamburg hade en historisk förgrundsposition. Byggnaden saknade liksom Dähns hus i samma gatukorsning motstycken i Göteborg – Erik Dahlbergsgatans portalbyggnader, dels en modern Hansa-renässans och dels den berlinska nyrenässansen, annonserade tydligt det tyska handels- och kulturinflytandet i Göteborg, exponerade som de var mellan de parkkvarter vilka i en närmare framtid väntades fullborda stadsbilden mot Kungsparken.

Den nya struktiva polykromin i tegel sprids av nya kategorier byggherrar

1890-talet blev landshövdingehuskarriäristernas decennium. Timmermän, snickare och murare med kapital uppbyggt på produktion av bostäder i stadens mindre fashionabla stadsdelar hade sedan 1880-talets senare del börjat investera i stenhusbyggen riktade till en ny kundkrets ur den bredare medelklass som sökte bostad i de nya välbelägna kvarteren omkring Vasagatan. I huvudsak uppfördes sådana hus i fyra eller fem våningar vid tvärgatorna till det ståtliga esplanadstråket. Som nyblivna ”husägare” och ”byggmästare” övergav de under 1890-talets förra hälft den kvardröjande palatsarkitekturen med putsornerade tegelfasader och slog sig på den nya tegelstilen – denna var praktisk och erbjöd nya arkitektoniska effekter som tilldrog sig uppmärksamhet i gatubilden. De strävsamma småkapitalisterna visade med sina fasader ofta en stor förkärlek till de starka färgkontraster, som tegelindustrin i Tyskland var mäktig att leverera. I några fall valde byggherrarna i sparnit att förenkla fasadens plasticitet och i stället betona färgmotsättningarna – genom att minimera inslaget av formstenar inskränktes anspråken till effekter som kunde uppnås genom enklare medel till väsentligt lägre pris som standardstenar och färgkontraster.

Till den nya medeltidsromantiska stilandan anslöt sig den flitigaste av 1880-talets nykomlingar i stenhusbranschen, byggmästare A. Westerlind. I samverkan med J. A. Frise, J. P. A. Rydgren och H. A. Kilander hade han 1886 byggt de gruppgestaltade husen i fyra våningar på Erik Dahlbergsgatan mittemot läroverket. I fortsättning av Ernst Krügers nybyggda hörnhus Vasagatan 33-Götabergsgatan 16, alltså vid den under anläggning varande Vasaparken, uppförde Westerlind 1891-92 två byggnader på tomterna 14:e roten 57 och 58 (Götabergsgatan 18 och 20) med livlig goticerande arkitektur åstadkommen genom rationell fasadteknik. Dessa polykroma fasader i tegel och enkla fönsterinfattningar i cement hade olika rytmiserande horisontalindelning med tunna risaliter och övre utkragningar. Gemensamt var tegel i bjärta färger, avlastningsbågar i segmentformade valvslagningar, balkonger i rikt konstsmide som centralmotiv och en utpräglat vertikal indelning förstärkt av den gotiskt branta takresningen med ruttäckning och spirkrönta kupor i zink. Materialval och detaljarbete höll dock inte någon högre klass och avslöjade att uppkomlingen Westerlind haft en budget som varit avsevärt snävare än hos den kvalitetsmedvetna byggmästarfamiljen Krüger.

556. *Aschebergsgatan 11-13 (ark. J. A. Westerberg 1892) – slät ”stilneutral” tegelfasad på nr 13.*
557. *Götabergsgatan 22, eklektisk rohbau i tegelpolykromi och cement (byggm. A. Westerlind 1895).*

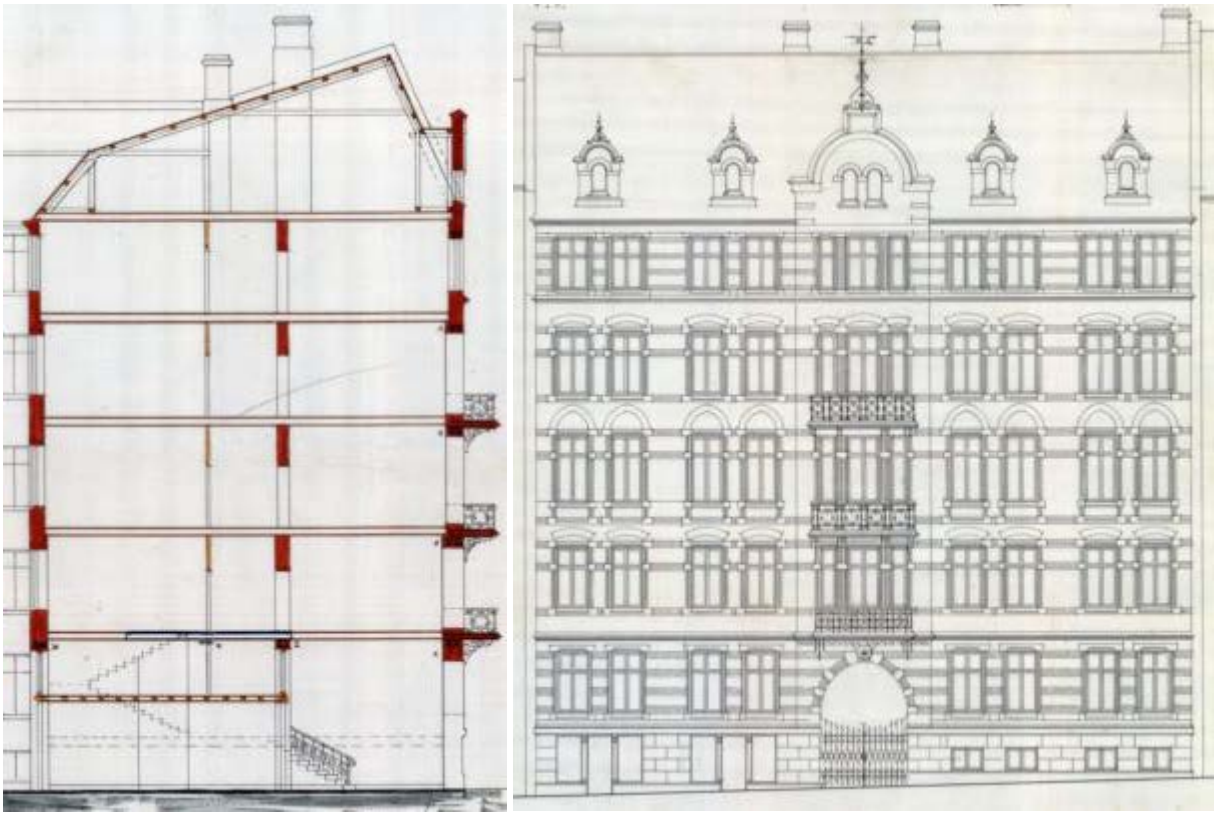

Polykrom rohbau i tegel och cement samt den nya asymmetriska takprofilen med högt och brant fall mot gatan, en passande resning för femvåningshus vars renässansgotiska tegelfasader med fördel kombinerades med den gotiska takarkitekturens spirkrönta kupor (byggm. A. Westerlind 1891-92): ***558-559.*** *Götabergsgatan 18.* ***560-561.*** *Götabergsgatan 20.*

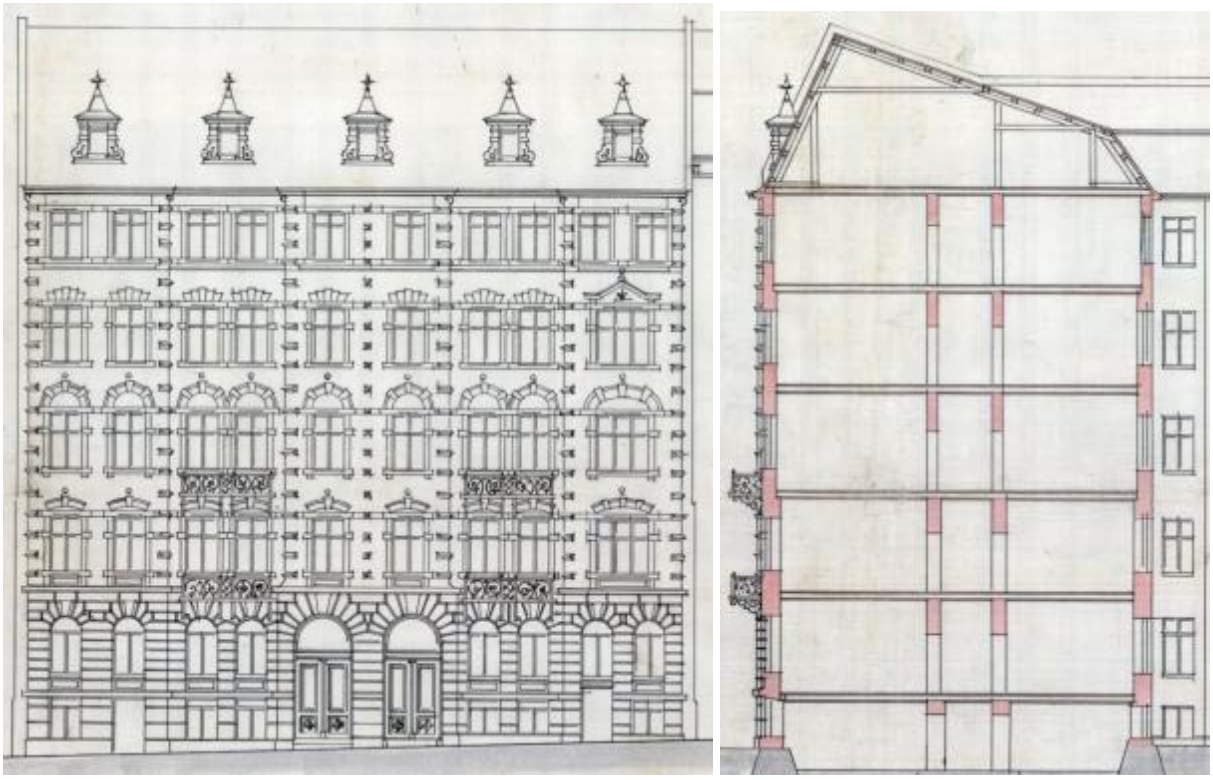

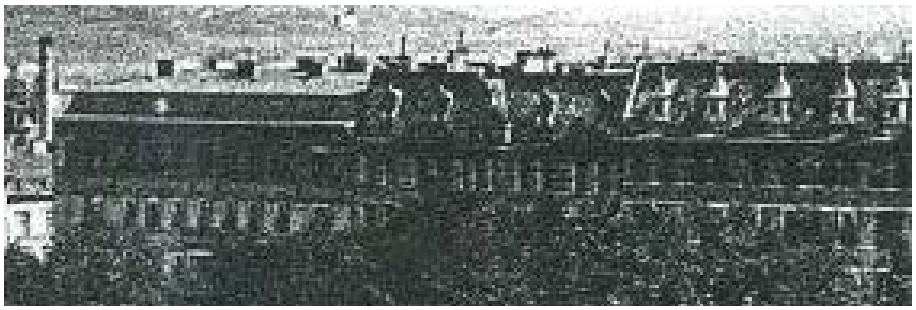

562. *Takarkitekturen i början av 1890-talet blev kontrastfylld vid Götabergsgatan: låg diskret mansard, skiffertäckt utan kupor (nr 16) resp. hög brant nordtysk resning, zinktäckt i rutsystem och ornerad med kupor (nr 18-20) – jfr bild* ***559-560****.*

Vid Aschebergsgatan på Vasaparkens andra sida fylldes den sista luckan i kvarteret också 1892 då en nybyggnad på tomten 13:e roten 149 (Aschebergsgatan 27, nu nr 13), ritad av J. A. Westerberg åt verkgesällen August Hollander, blev uppförd med helt släta tegelfasader i de fyra övre våningarna på en relativt enkel undervåning i puts. Fasaden var genom kraftiga rödbruna horisontella bandningar med valvstensmönster över fönstren indelad i brungula tegelytor och saknade profileringar i fönstersmygar liksom all reliefverkan överhuvudtaget – se bild ***549***. Tillsammans med det låga mansardtaket, prytt av enkla framvalmade kupor i en från J. A. Westerbergs ”villastil” vid Sten Sturegatan hämtad säregen formgivning, framstod säkerligen denna exempellöst rationella fasad som en modern egendomlighet (jfr A. Westerlinds hus Kungsportsavenyn 37 från 1897 ovan).

Byggmästare A. Westerlind fortsatte 1892-93 sin verksamhet med hörnhus på tomterna 13:e roten 81 AA och AC inom den styckade f.d. Bolanderska egendomen (Vasagatan 5 A och C). Dessa byggnader – med raka hörn eftersom sex meter breda förgårdar skiljde husen från gatan – hade Götabergsgatans praktiska fasadsystem i ytterligare rationaliserad form, men här var blekgula tegelytor genomdragna av bruna tegelband. Berlinskolans anda förstärktes av en långt utkragad takgesims av trä, ett lån från norditaliensk ungrenässans. Sedan Westerlind i december 1895 lämnat doktor A. W. Ekman huset 81 AA i byte för hörntomten 14:e roten 59 (Götabergsgatan 22) uppförde han intill sina tidigare byggen (nr 18 och 20) ett hus i samma stil som vid Vasagatan, men det avskurna kvartershörnet pryddes av en erker – bild ***550***. Vid Vasagatan motsvarades Westerlinds ena hörnhus Vasagatan 5 C, västra hörnet av Nedre Fogelbergsgatan, av Janne Johanssons hörnhus på gatumynningens östra sida – denna tomt, 13:e roten 82 C (Vasagatan 7), var en del av stadsarkitekten von Gegerfelts tidigare trädgård. Johansson hade lämnat sin handelsverksamhet för en blivande ny karriär som byggmästare, men byggnadsarbetet förefaller han ha anförtrott åt den erfarne B. S. Hansson. (Se *Annebergskvarteret från villapark till stenöken* om Bolanders och Gegerfelts exploatering.)

I fortsättning av Fromellska huset åt norr på Aschebergsgatans nedre del – Vasaplatsens västra sida – uppfördes 1895-96 i jämn trappning en rad av fem byggnader i den nya, mot konditor Fromells renässansbakelse väsensskilda tegelarkitekturen. Här uppstod en formlig kollision mellan olika formvärldar och färgskalor genom de nya fasadernas hårt kontrasterande tegelkulörer. De fyra mellantomterna 13:e roten 77-80 (Vasaplatsen 11-5) bebyggdes av två byggmästare med varsitt par tvillinghus i likartat formspråk, kulörmässigt kännetecknat av sockelpartiernas svartbruna tegel och övervåningarnas ljusa med bandningar i svartbrunt – ett arrangemang således snarlikt Ernst Krügers hus 1888 högre upp på Aschebergsgatan (nr 3). Muröppningarna infattades av profilerat formtegel i två eller tre färger. Dominerande var de fyra husens fasadindelning med långt utspringande mittpartier i form av breda burspråk, vilka flankerades av balkonger i järnsmide. Janne Johanssons båda

tvillinghus (Vasaplatsen 9-11) pryddes i huvudvåningarna av majolikafriser utan organiskt sammanhang med fasaden i övrigt. Landshövdingehuskarriäristen O. A. Burman, en verklig ”katt bland hermelinerna”, debuterade i den fina världen med det angränsande husparet (nr 5-7), vilket i stället för ornamentfriser hade dekorativa detaljer i fönstervalven.

Sedan Janne Johanssons båda hus bifallits 1895 av byggnadsnämnden – utan protester mot att de uppbyggda gavelpartierna kunde förefalla nedtryckta bakom burspråkens välvda tak – ansökte Burman året därpå att få bebygga sina tomter 13:e roten 79 och 80 (Vasaplatsen 5 och 3) med två hus vilkas fasader och tak skulle överensstämma med grannarnas. Detta godkändes men under anmärkning av arkitekt Eugen Thorburn och en annan ledamot – reservanterna ansåg att de fyra fasaderna skulle bli för likformiga och inte tillräckligt smakfulla för läget vid ”den blifvande Vasaplatsen i en af stadens nyare och bäst bebyggda delar”. Dessutom påpekades att ritningarna hade gjorts under ledning av stadsarkitekten (Carl Fahlström) och att det således fanns fog att här ställa högre estetiska krav än på arbeten av stadens övriga byggmästare och arkitekter.[232] Senare under året återkom Burman med en ansökan att ””gafvelpartiet öfver utbyggnaden … utbytes mot en prydligare bekröning, som … inklädes med zinkplåt”.[233] Förslaget gällde ett rikt zinkornerat tornartat takparti med en s.k. takryttare i tysk renässansgotik och inklusive spiran skulle denna bli nio meter hög. Ritningen av Oscar Nilsson – uppenbarligen genom stadsarkitektkontoret – bifölls och Burman båda hus erhöll denna takprydnad, Vasaplatsens motsvarighet till det spektakulära tornet på Hantverks- och Industriföreningens hus vid Storgatan. Sålunda hade kvarterssidans ena tvillingpar genom en spektakulär ändring av takarkitekturen givits en individuell karaktär utan att fasaden med den dyrbara tegelmurningen i olika färger berördes – om Burmans sandstensgula tegel, avvikande från Johanssons kalkstensvita, var resultatet av en kulörjustering är inte känt.

Intill Burmans hus uppförde samma år, 1896, byggmästare C. B. Andersson som entreprenör åt handlande Otto Berlin och hans kompanjon på tomten 13:e roten 67 i hörnet mot Storgatan, exponerat i fonden av denna gata sett från Kungsportsavenyn, en byggnad med starkt avvikande fasadkaraktär (Vasaplatsen 3-Storgatan 29). Här fick tegelpolykromin sitt kanske mest drastiska uttryck i stadens finaste stadsdel på bekostnad av arkitektonisk form. Undervåningen utfördes i rött tegel, de övre våningarna i kraftigt gult tegel med mörkröda bandningar och valvinfattningar, samt dessutom, som bröstningsfris till nedersta huvudvåningen över gördelgesimsen, ett keramiskt ornamentband. Utmärkande för denna fasad var att den vanliga smygprofileringen runt muröppningarna med dyrbar formsten uteslöts och polykromin, med den relativt billiga gula tegelsorten dominerande, i stället fick den allenarådande dekorativa uppgiften. Mot den starkt kulörta fasaden stod det gängse mansardtaket med sin ruttäckning av zink på det branta fallet, uppbrutet av rytmiskt grupperade ”lukarner” (kupor) – vid Vasaplatsen flankerade två sådana grupper ett gavelröste i fasadens tegel med den nordeuropeiska renässansens livfulla kontur. Hörnets ”erker” eller burspråk, uppskjutande framför taket, täcktes av en barockartad zinkkupol med små utsmyckande kupor i fjälltäckningen och en livligt förkroppad spira. Fasadens konstfulla bekröning med takets dekorativa zinkbeslagningar stod i bjärt kontrast till den släta och ovanligt kulörta fasadarkitekturen – dessa tegelsorter hade 1890 använts i Börjessonska huset.

Arkitektoniskt kan som redan antytts denna sida av Vasaplatsen anses ha formats till ett avtryck av samtidens dominerande riktningar av nordtysk tegelarkitektur. I fasadernas uttrycksfulla keramiska polykromi och takens zinkorneringar med högt uppdragna spiror igenkändes formspråket i Hamburg, där inflytelserna från Berlinskolans klassicistiska inriktning och Hannoverskolans dogmatiska nygotik hade mötts och smält samman.[234]

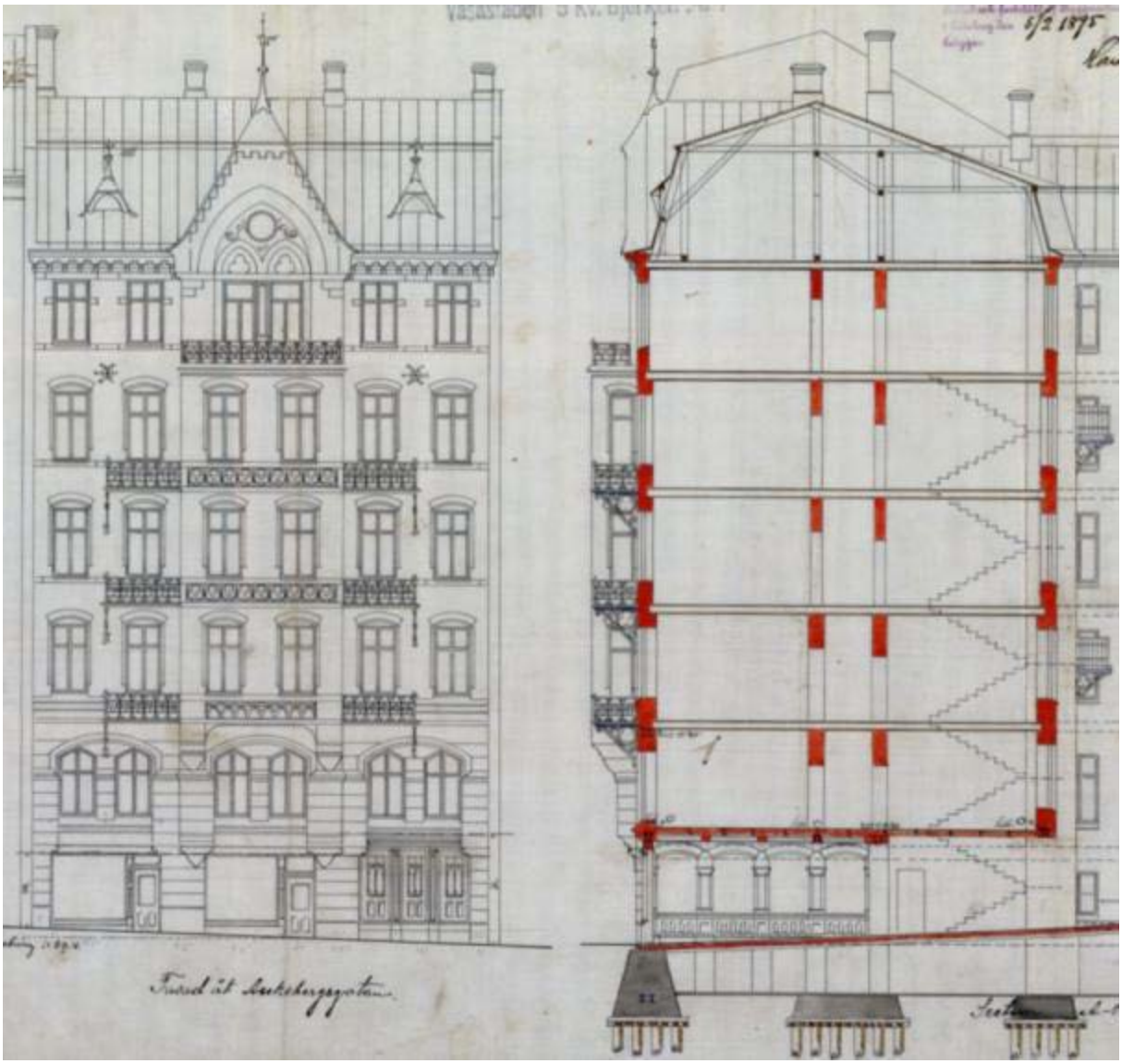

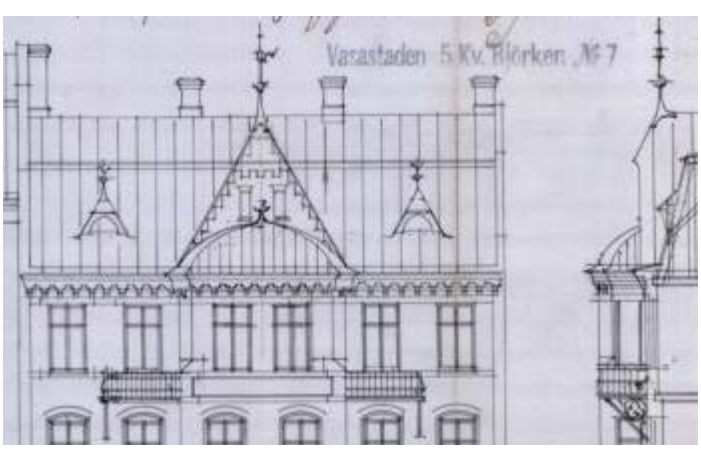

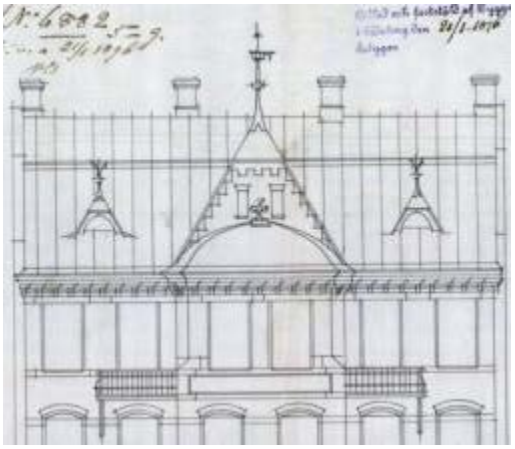

563-564. *Byggmästare Janne Johanssons gavelparti, den tänkta bekröningen i fasadens centralmotiv, kom bokstavligen i bakgrunden genom burspråkets förhöjning och täckning med välvt tak.* ***565-566.*** *Gavelarkitekturen i Johanssons tvillinghus skulle tillämpas även på grannen Burmans snarlika fasader, men ogillande kommentarer i byggnadsnämnden ledde till ny ritning föreställande en ståtlig bekröning i goticerande stil: ett torn med kupa och däröver en spektakulär takryttare med hög spira.* ***567-568.*** *De tornprydda Burmanska husen mellan Johanssons och Berlins vid Vasaplatsen (nr 5-11).*

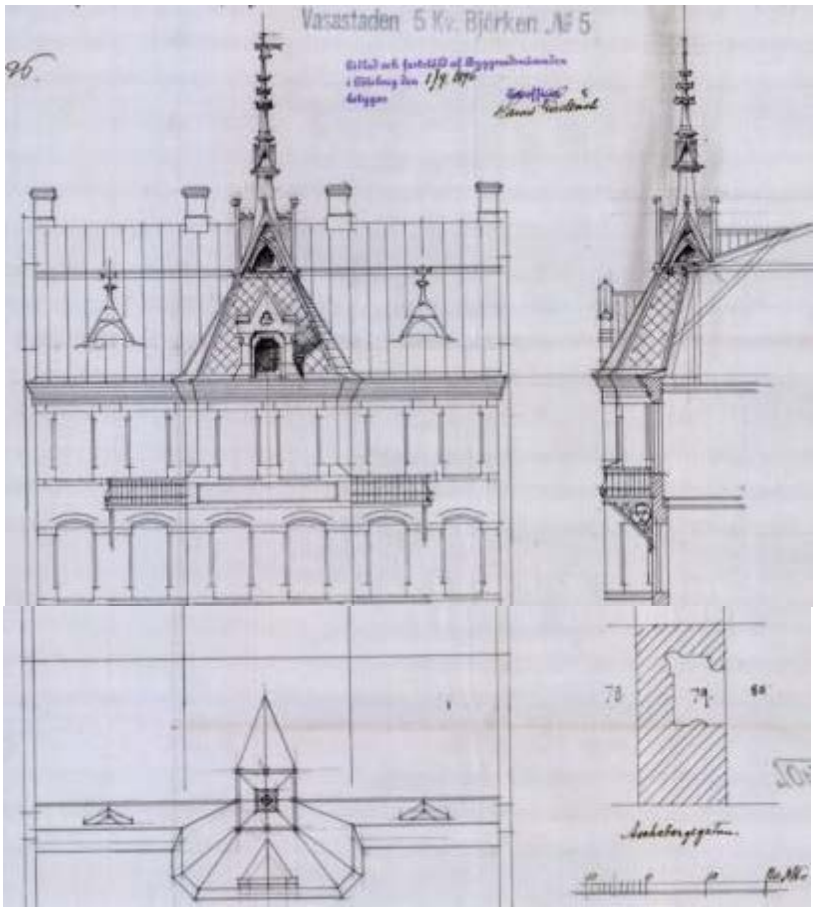
Vasastaden 5 Kv. Björken № 5

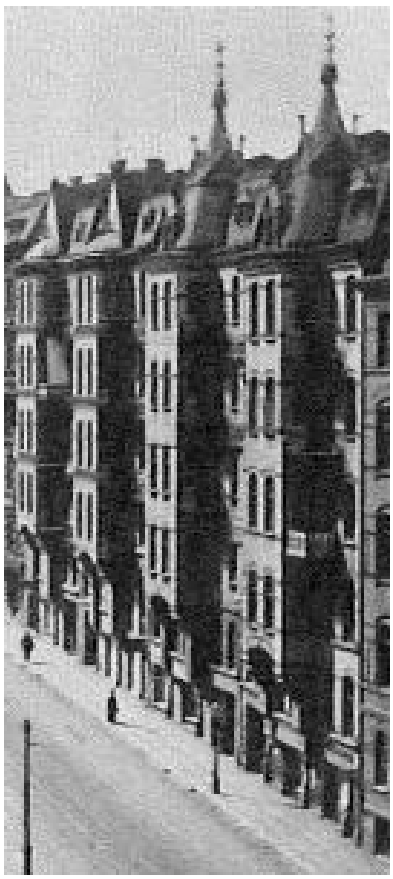

569. *Otto Berlins kupolkrönta hus Vasaplatsen 3 blev ett ståtligt kulörstarkt blickfång i Storgatan.*

Rohbau à la Berlin + Hannover = Hamburg – parkkvarterens hyrespalats fullbordas

Under 1890-talets senare hälft fylldes äntligen den gapande luckan i stenstadsfronten mot parkbältet. Tio år efter tillkomsten av Wijkska villan – den enda privatbostaden i denna märkliga svit av nio kvarter – blev nämligen de fyra sista parkkvarteren, två på vardera sidan av Vasaplatsen, uppförda. Tre kvarter bebyggdes med två samgestaltade bostadshus vardera, två av kvarteren för olika byggherrar. Det blev en skarp kontrast mellan de äldre kvarterens aristokratiska arkitektur och de nya med ett borgerligare kynne. Mot 1870- och 80-talens nyrenässans, formad av mått- och formprinciper som övertagits från de gamla mästarnas läroböcker och översatt från två à tre palatsvåningar i naturlig sten till hyrespalatsens fyra våningar i stenimiterande putsornering, ställdes nu de fem våningar höga tegelborgarna med sin enklare vertikala indelning och en fasadbehandling som likställde våningarna i rang. Stil- och formmässigt fick liksom tidigare varje parkkvarter sin egen karaktär. Till detta bidrog tegelsorternas rikt varierade profilprogram och kulörer med möjligheter att kombinera samstämda toner. Ett verksamt uttrycksmedel i dessa tegelfasader, rikare på kulör än plastisk form, utgjorde järnbalkongernas organiskt sirliga konstsmide. Karaktäristiskt för 1890-talets parkkvarter blev de isärdragna fasaderna på kvarterens baksida – således exponerades bakgårdarnas påvra fasader mot Storgatan ovanför en stängselmur i fasadens arkitektur med en port till respektive gård. Såväl gårdsfasader som brandgavlar fick – med undantag av ett kvarter tillhörigt en inflytelserik organisation – en enkel beklädnad av grov spritputs.

Tillsammans bildade dessa moderna tegelborgar en utställningskavalkad som gav prov på vad byggnadsindustrin kunde leverera i materialhänseende och tekniskt skickliga arkitekter kunde

åstadkomma av fabrikanternas produkter i konstnärlig form. Värt att märka i sammanhanget är att beställarledet 20-25 år efter storbyggmästarnas totala hegemoni i Vasastadens barndom såg helt annorlunda ut. Nu hade generationsskiftet även medfört en social revolution – de gamla murmästarna var borta och den föråldrade palatsarkitekturen i puts med dem. Industrialderns nya rationaliserade konstruktions- och materialteknik hade genererat en svärm av utpräglat spekulationsinriktade yrkesmän, vilka från ”små omständigheter” i arbetarstadsdelarna svingat sig upp till positionen att kunna paradera med en ny tids industriellt producerade form- och färgprakt i Göteborgs framväxande mest fashionabla stadsdel. 1870- och 80-talens hyrespalats av de välrenommerade gamla byggmästarna Rapp, Johanson och Pehrsson var ägnade att med välutrustade lägenheter, upptagande halva eller hela våningsplan, locka högborgerliga familjer ur medelklassens översta skikt. Den nya tidens uppkomlingar i bygg- och fastighetsbranschen vände sig till hyresgäster med lägre inkomst och anspråk på rymlighet, men med en social ”fasad” som krävde ett boende av viss rang innanför ett värdigt yttre. Således utgjorde de ståtliga tegelfasaderna mer eller mindre en kuliss som dolde att huset innehöll ett fåtal medelstora lägenheter men desto fler smärre.

Herman och Johan Börjesson, de två landshövdingehusbyggmästarna i Landala, hade efter sin stenhuspremiär 1890 i hörnet Engelbrekts- och Karl Gustavsgatorna (Karl Gustavsgatan 16, se föregående avsnitt) bildat bolaget H. Börjesson & Co. och under detta namn fortsatt verksamheten med nya projekt. Intill J. Dähns fyravåningshus i hörnet Storgatan-Erik Dahlbergsgatan hade de 1893 på tomten 13:e roten 68 (Storgatan 27) uppfört ett hus i fem våningar med en fasad i rött tegel och detaljer av cement. Såväl form- som färgmässigt var denna rohbau – dyrbarare än i föregående projekt – ett barn av Berlinskolans klassicistiska tegelrenässans, vilken nyss tagit gestalt i liknande form på Kungsportsavenyn 29-35 efter ritningar av Adrian Petersons arkitektkontor med Carl Peterson som faderns medhjälpare.

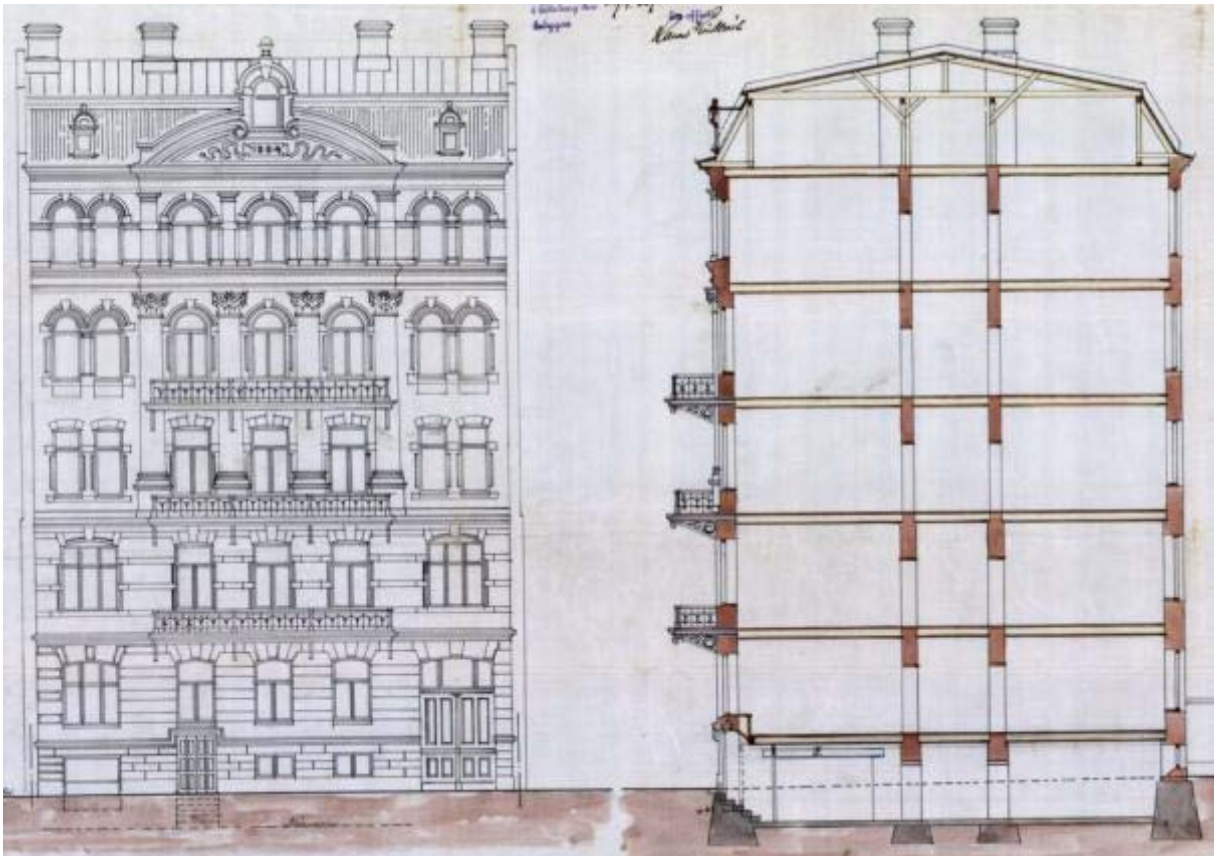

570. *Herman och Johan Börjessons nya hus Storgatan 27 (1893) fick en mer påkostad tegelfasad.*

Byggmästarbolaget H. Börjesson & Co tog tre år senare klivet till den närbelägna Vasaplatsen och parkkvarteret på östra sidan, där de sommaren 1896 fick tillstånd att bebygga tomten nr 1 i 14:e roten (Vasaplatsen 2-Parkgatan 17-Storgatan 18). Byggmästare O. A. Burman fortsatte året därpå med sin kvartershälft, tomt nr 2 (Götabergsgatan 1-Parkgatan 19-Storgatan 20).

Börjessons byggnad och hela kvarterets fasader ritades av Adrian Petersons son Carl Crispin, vars beskrivning till byggherrens ansökan meddelade att man tänkt sig källarvåningen i slät och råhuggen kalkstenskvadrering, övervåningarna i ”tegel från Ullersdorfer Werke i 3:ne färger omvexlande med såväl kalksten som granit” – gårdsfasaderna däremot i sprit- och slätputs. Konstruktivt ovanlig var enligt beskrivningen endast ”uppbärandet af i facaderna förekommande erkerutbyggnaderna …”.[235] Materialambitionen visade sig för hög, naturstensdetaljerna utfördes istället i cement.

Crispins fasadritning användes följande år av Ivar Burman som förlaga till sin fars projektdel.[236] Man anar att O. A. Burman efter stildiskussionen om hans bygge på andra sidan Vasaplatsen valt att följa ett gott råd från högre ort och låta en mer avancerad, skolad byggnadskonstnär stå för den arkitektoniska formgivningen. Crispin gestaltade fasader och tak i en mycket expressiv polykrom nordeuropeisk renässansgotik med en omisskännlig anstrykning av ”Elisabethan Tudor”. Karaktäristiskt för elisabetansk tudorstil är just den frimodiga blandningen av senmedeltida nordiska och renässansens former med intresset inriktat mer på ornamental effekt än en harmonisk helhetslösning enligt den sydländska renässanslärans principer.

Påfallande i Crispins idérika gestaltning var den organiska tektonik som illustrerar spänningen mellan vertikala och horisontella konstruktivistiska element – murarnas lisener och pelare i vertikal riktning, bandningarna av tegel och cement i den horisonella. Murytornas plastiska rytmik genom indragna fönsterväggar mellan framspringande murpelare, uppdragna över taklisten, avspeglade en på 1500-talet kvardröjande gotisk konstruktionsmetod, den historiska byggnadsstilens konstruktivt betingade och materialbesparande indelning av fasadmuren i tnna skivor sammanhållna av förstärkningspelare. På samma sätt åskådliggjorde gavelspetsarnas postgenomdragna ramverk timmerkonstruktioner översatta till sten, likaså ornamentfrisernas mönsterband i relief. Stilkaraktäristiskt var också det komplicerade systemet av vågräta band som symboliserar sammanbindande konstruktioner. I motsats till den kontinentala ungrenässansens fasadkrönande kraftiga ”vilande” takgesims stod den anglosaxiska renässansgotikens ytterst livliga fasadkontur med spetsiga gavelpartier och väggpelarnas fialer uppskjutande i taket.

Den lika livliga takarkitekturen gav sig tillkänna i högt uppdragna hörntorn med branta fall vari små spetsbågiga kurar – ventilationshuvar – infogats i zinktäckningens rutsystem, tornens hörn infattade av rundprofilerade lister, och inte minst de höga takfallens dekorativa gotiska kupor i konstfull zinkbeslagning med listverk och krönande spiror.

Motstående sida:
Parkkvarteret 14:e roten 1 och 2 med fasadarkitektur av Carl Crispin för firman H. & J. Börjesson (nr 1 år 1896), kopierad av Ivar Burman för fadern O. A. Burman (nr 2 år 1897).
***571-572.** Fasad Parkgatan 17-19 (från höger).* ***573.** Kvarterets situationsplan (Ivar Burman 1897).* ***574.** Burmans signatur på sina fasadritningar (1897).* ***575-576.** Fasad Storgatan 18-20 med portmur till vardera gården – märk de enkla gårdsfasaderna vilka är exponerade mot gatan.*

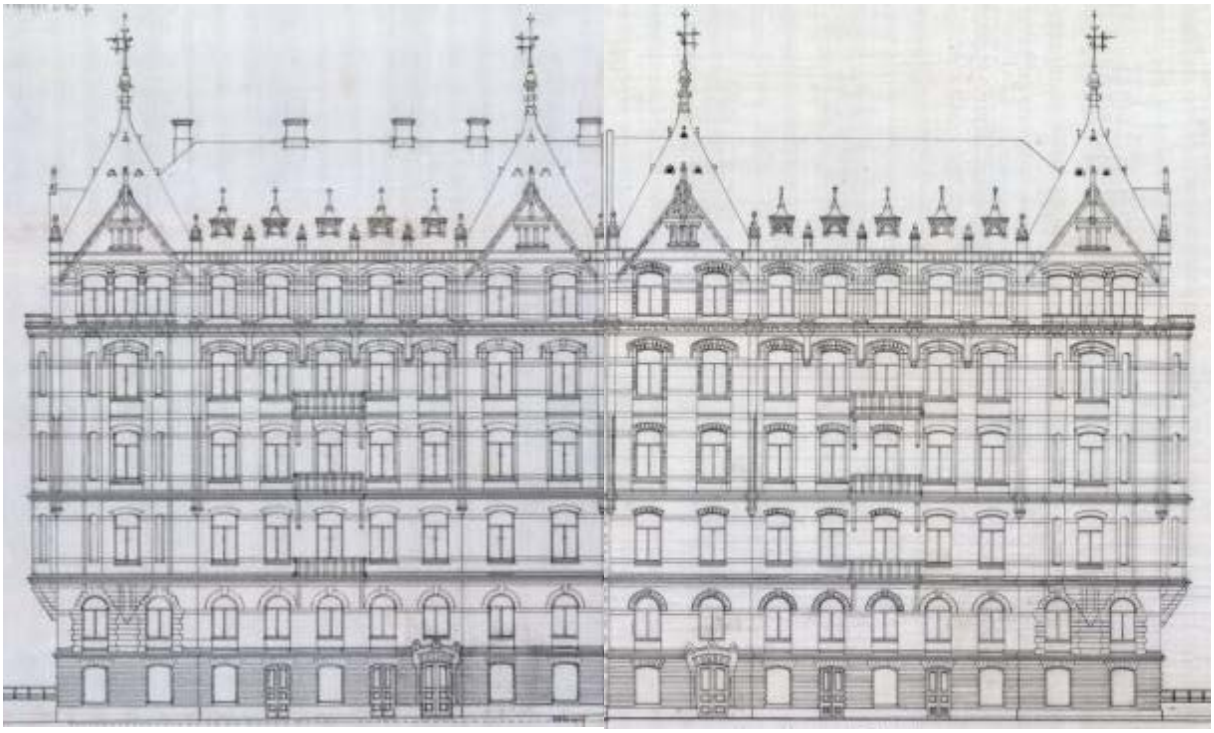

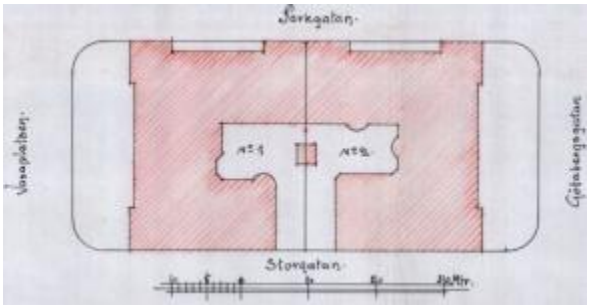
Sörgatan
Vasagatan
Götabergsgatan
Storgatan

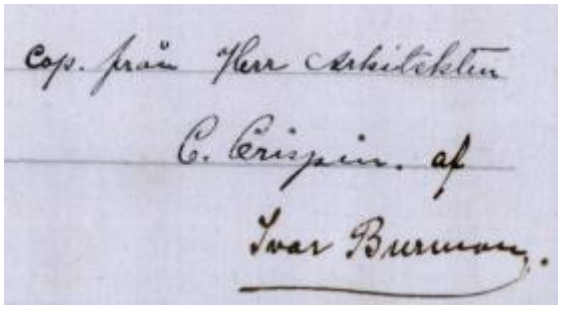
Cops. från Herr Arkitekten
C. Crispin. af
Ivar Bursman.

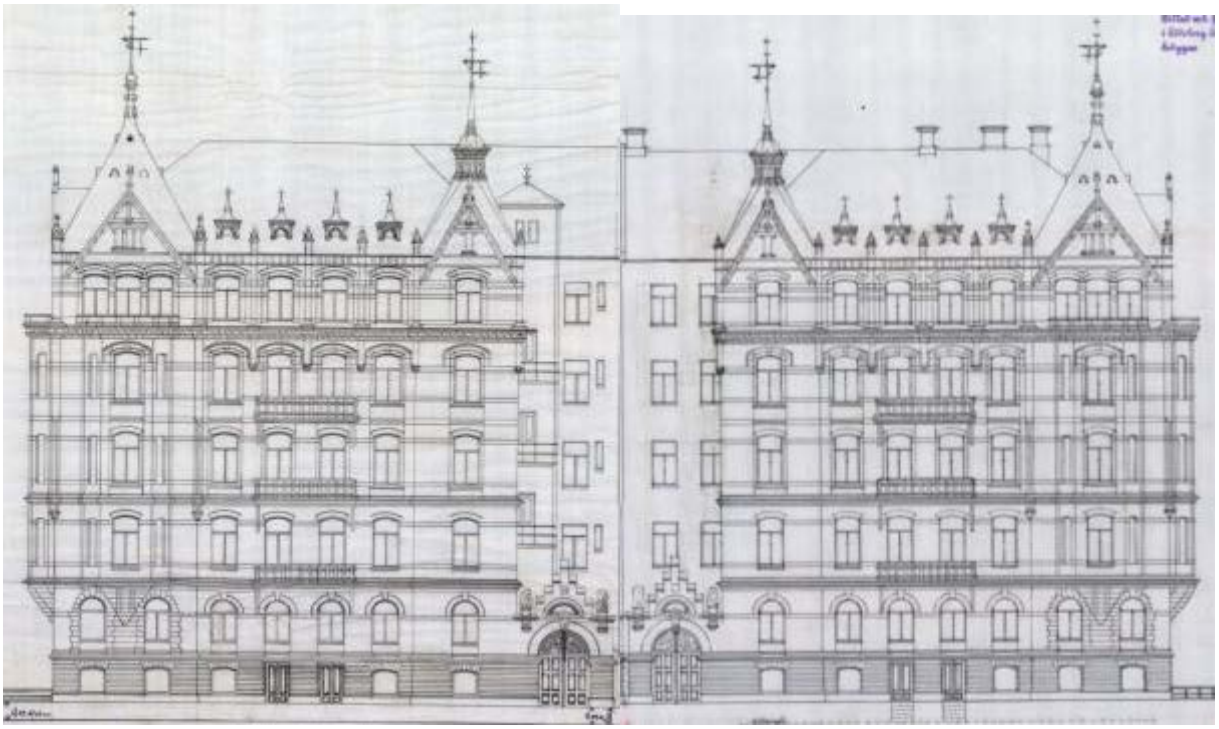

577. *Byggmästarna H. och J. Börjessons nybyggda hus Vasaplatsen 2 – Burmans hus Götabergsgatan 1 är under uppförande på granntomten (arkitekt för kvarterets exteriör: Carl Crispin).*
578. *”Kristliga Föreningen af Unge Män” (K.F.U.M.) lät uppföra sin egen borg på två förenade tomter i parkkvarteret mellan Karl Gustavs- och Erik Dahlbergsgatorna – den utlysta tävlingen om byggnadens utformning vanns av arkitektfirman Lindvall & Boklund i Malmö med tysk tegelgotik, men firman fråntogs detaljarbetet som istället utfördes av göteborgsarkitekten Hans Hedlund.*

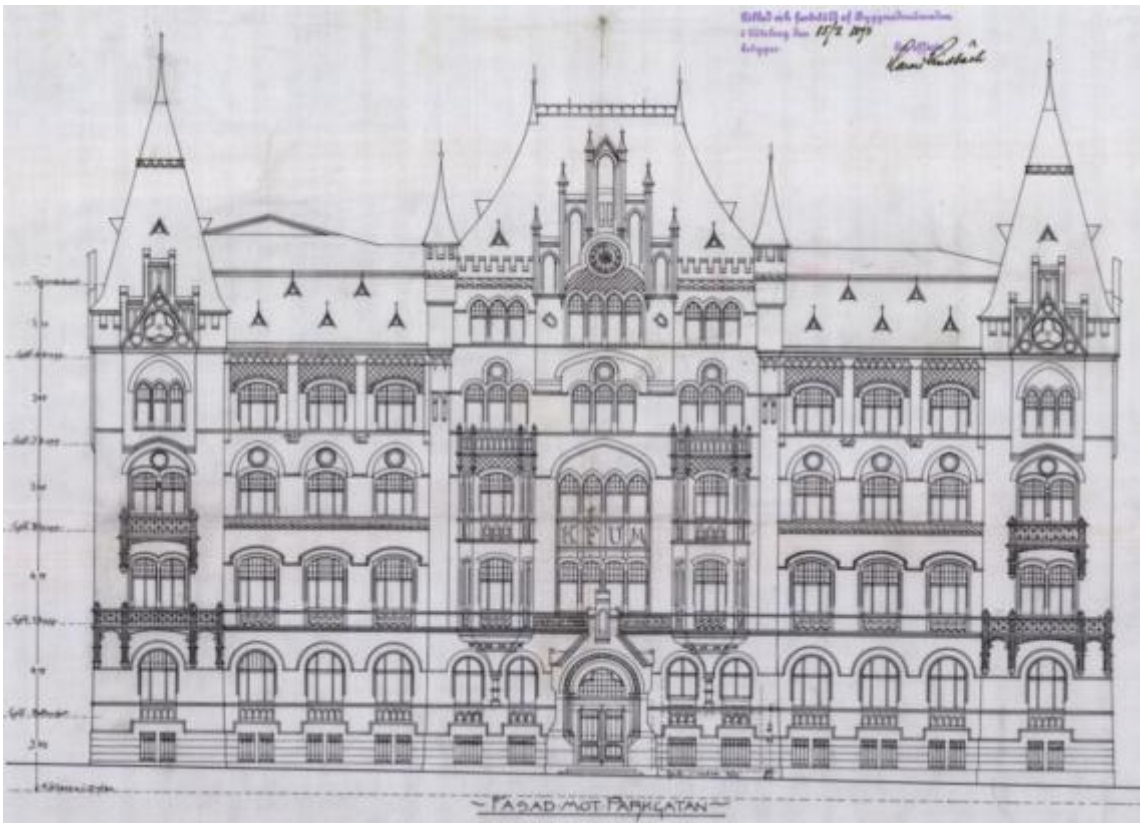

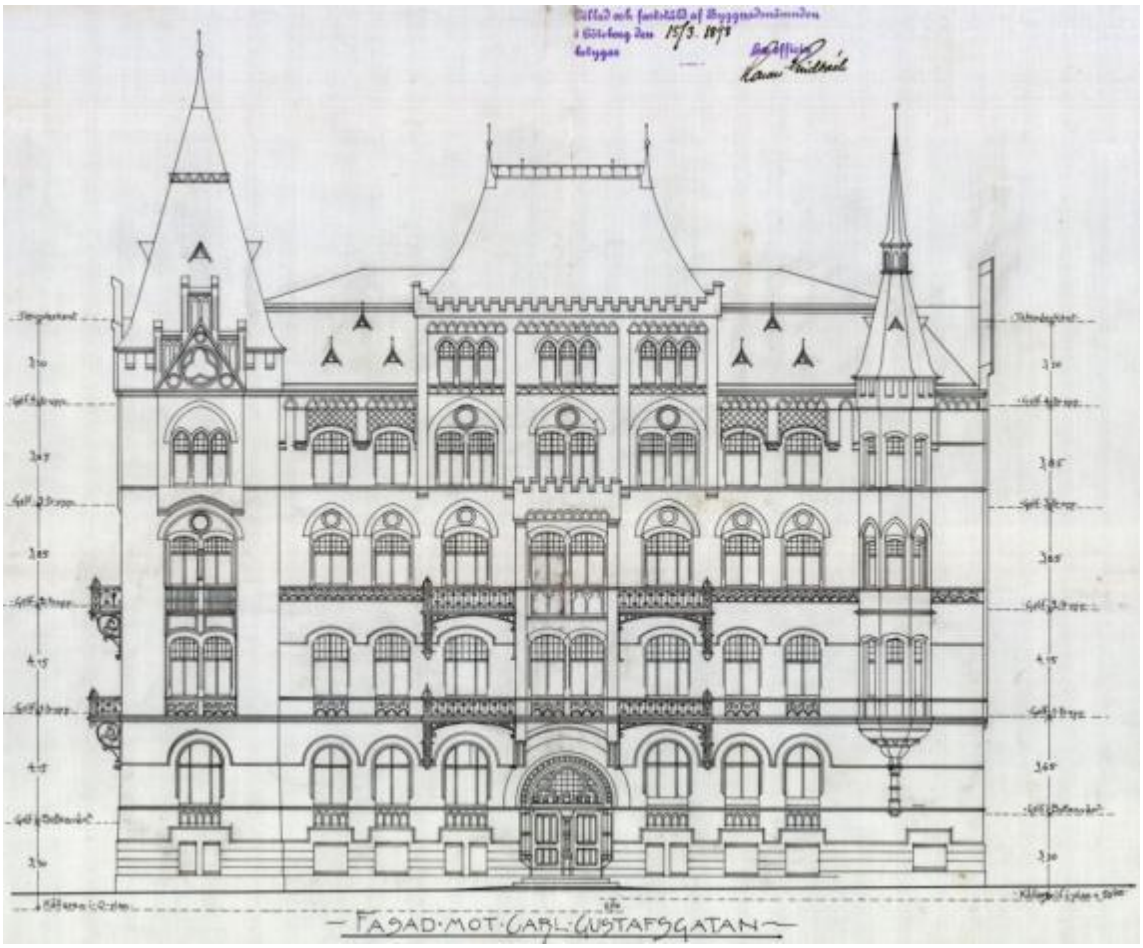

579-580. *Norra och västra huvudfasaderna i K.F.U.M.-borgen dolde föreningslokaler och bostäder.*

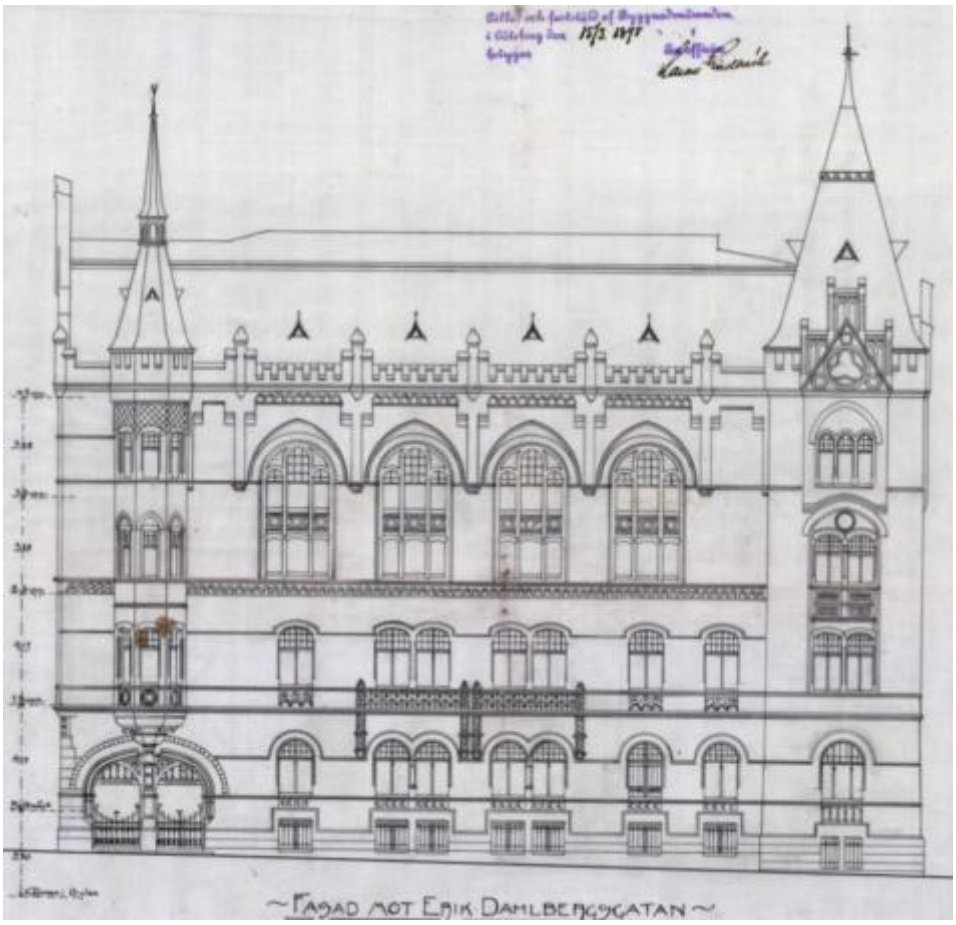

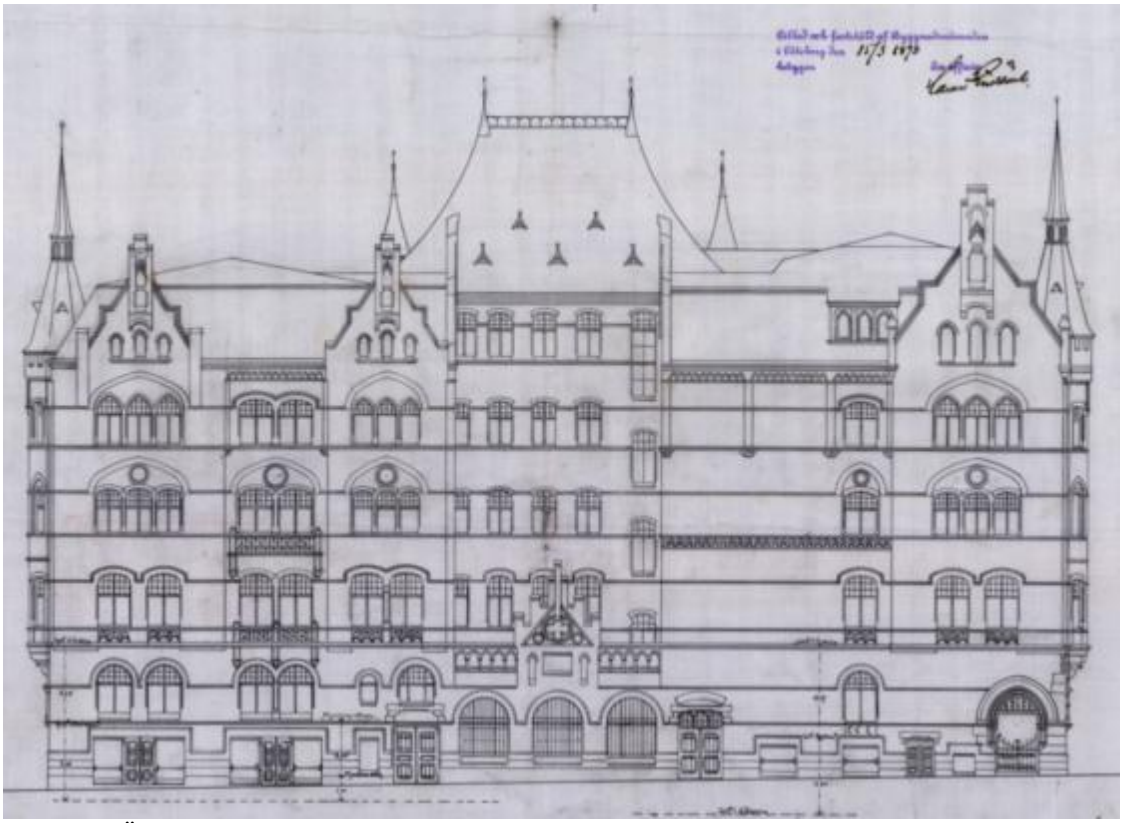

581-582. *Östra huvudfasaden med stora salens fönster och södra fasaden med portmur till den öppna gården bidrar inte mindre än de övriga till föreningshusets monumentala borgkaraktär.*

Två decennier efter den uppmärksammade tillkomsten av storbyggmästaren Rapps palatsmässiga parkkvarter anslogs således en ny ton av en ny byggmästarkategori, men i 1890-talets stenhusproduktion förblev Carl Crispins livliga fasad- och takutformning ett enastående exempel på modern kosmopolitisk storstadsarkitektur. I spektakulärt formspråk – främst avseende den starka höjdbetoningen, frisornamentiken och de höga spetsiga tornens dramatiska konturteckning mot himlen – motsvarades Crispins verk endast av K.F.U.M.:s samtida föreningshus i nordtysk tegelgotik, vilket snarare var överlägset genom sin höga materialkvalitet. Man hade förenat tomterna 13:e roten 49 och 50 (Karl Gustavsgatan 2-Parkgatan 9-Storgatan 10 och Erik Dahlbergsgatan 1-Parkgatan 11-Storgatan 12) för att kunna kombinera föreningslokaler med många bostäder. Den byggnad som här 1897-99 uppfördes, i sin spektakulära formgivning en höggotisk dröm av nordtyskt kynne, var resultatet av en tävling om utformningen som vanns av arkitektfirman Lindvall & Boklund i Malmö.[237] Projektet måste genomföras under lokal ledning och det anförtroddes arkitekt Hans Hedlund, som utförde detaljritningarna med vissa ändringar efter eget huvud.[238] Fasaderna kläddes i av Hedlund utvalt skrombergategel för en flammig effekt med form- och ornamentstenar till listprofiler och friser samt andra detaljer av sandsten. Balkonger med räcken och konsoler i ovanligt detaljrikt konstsmide var prydande accenter medan de höga branta taken och tornen med sin mönsterlagda skiffertäckning i grått och vitt starkt bidrog till byggnadens anslående gotiska resning. Göteborg, den västsvenska kulturprovinsens första stad, som sedan 1850-talet genom inflyttade byggmästare och arkitekter haft stark anknytning till tysk byggnadsteknik och arkitektur, hade av tradition varit öppen för de senaste kontinentala strömningarna. K.F.U.M.:s hus i fyra och fem våningar i den hannoveranska högtsträvande nygotiska byggnadsstilen passade föreningens ambitioner att forma ett monumentalt parkkvarter med egen profil, men Hedlund var föga entusiastisk över detta ”hopkok af främmande stilar”.[239] Byggnaden kunde inte stå i större kontrast mot omgivningen än som granne med 1870-talets monument över fransk nyrenässans, skapat av akademiarkitekten Victor Adler.

Entrén från Nya Allén till Vasaplatsen kom att flankeras av kvarter med rakt motsatta stil- och färgkaraktärer. På östra sidan reste sig den moderna nordtyska tegelgotikens göteborgska festnummer, kännetecknat av dramatisk fasadpolykromi och takkontur. Västra sidans tegelpalats, som i sin återhållsamma polykromi vid jämförelsen kunde förefalla tämligen slätstruket, var ändå ståtligt i sin sparsmakade elegans med ett detaljarbete hemmahörande i Berlinskolans klassicistiska tradition – tornens arkitektur kunde associera till vissa hyrespalats vid Ringstrasse i Wien även om de senare inte var utförda i tegel.

Det av byggmästarna J. A. Frise och B. S. Hansson uppförda parkkvarteret med tomterna 13:e roten 65 och 66 (Erik Dahlbergsgatan 2-Parkgatan 13-Storgatan 14 och Vasaplatsen 1-Parkgatan 15-Storgatan 16) var ritat 1897 av Hjalmar Cornilsen, som från sin lärotid på 80-talet hos Adrian Peterson tillägnat sig ett visst mästerskap. De klara och balanserade proportionernas klassiskt lugna och fasta karaktär är givna av kvarterets horisontella indelning men motverkas något av den ansenliga byggnadshöjden. Arkitekten utnyttjade inte alla möjligheter att göra fasaden uttryckligt vertikalbetonad – fasadindelningen blev i jämförelse med Carl Crispins fasad mittemot tämligen enkel och funktionsenlig genom släta murytor, gles fönstersättning och återhållsamhet i detaljer: sockelpartiets källarvåning för lokaler, fyra huvudvåningar och den femte våningen som diskret krönande dominant. De kraftigt utbyggda hörnpartierna och de mot förträdgårdarna lätt utspringande mittrisaliterna med huvudentrén till respektive byggnad accentuerades genom krönande fasadpartier som torn respektive gavelrösten, vilka kunde associera till engelsk barock. Teglets lugna kulörställning – sockeln rödbrun, överbyggnaden ljust sandfärgad med tunna rödbruna band – fullbordade intrycket av

klassisk värdighet i Schinkels tradition. Den tunnt plastiska tegelorneringen var i detta kvarter begränsad till gesimser och fasadbekröningar samt fönsteromfattningarnas segmentvalv.

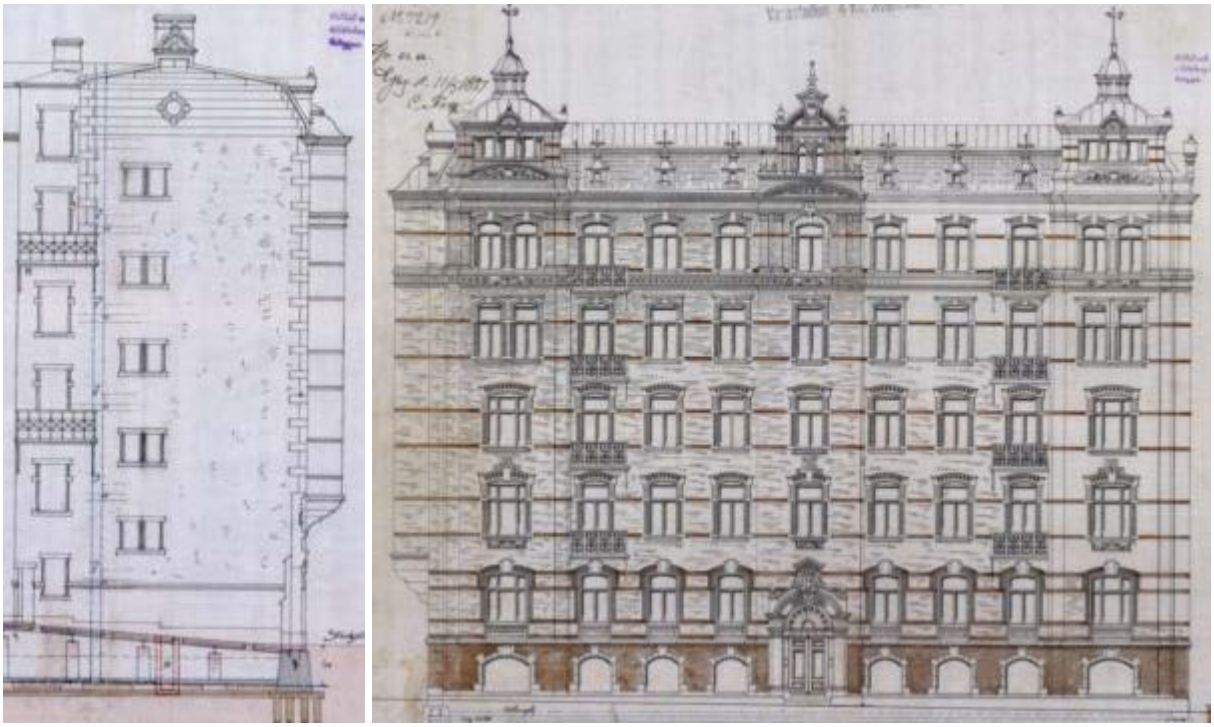

Parkkvarteret 13:e roten 65 och 66 ritades 1897 av Hjalmar Cornilsen för byggmästarna B. S. Hansson och J. A. Frise. ***583-584.*** *Fasader åt gårdsinfarten från Storgatan resp. Vasaplatsen (nr 66).* ***585.*** *Parkkvarteren mellan Vasaplatsen och Viktoriagatan visar sekelskiftets tegelborgar resande sig högt över den cementputsade renässansarkitekturen – K.F.U.M. omges av det f.d. Rappska kvarteret t.h. (1875) och Hanssons-Frises kvarter t.v., närmast Frises hus nr 66 (Vasaplatsen 1).*

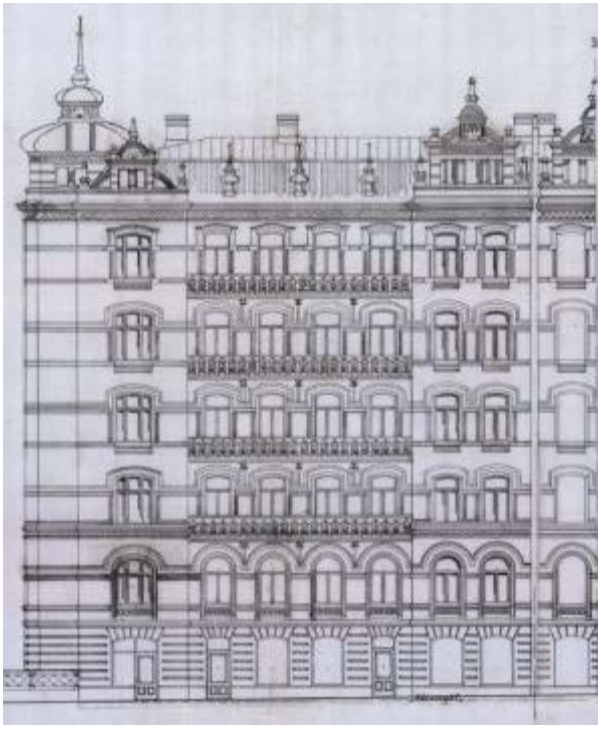

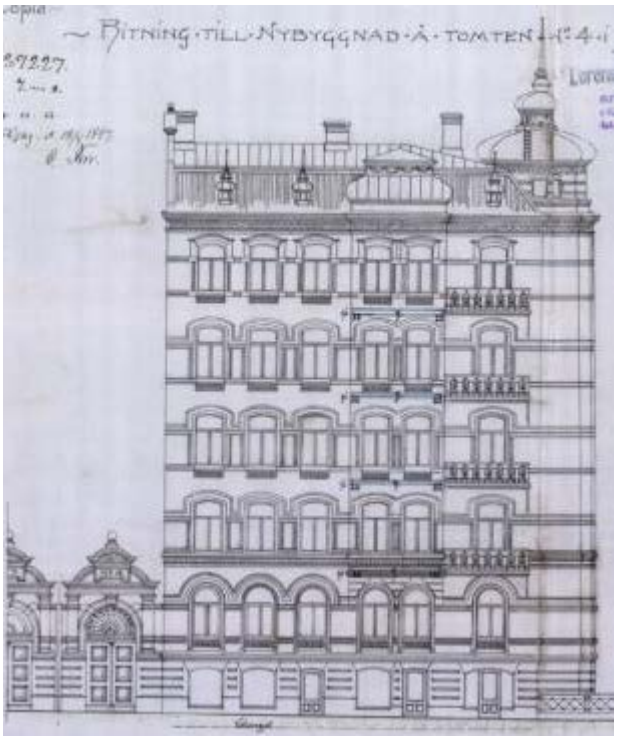

Parkkvarteret 14:e roten 3 och 4 ritades 1897 av Hjalmar Cornilsen för byggmästare Janne Johansson. ***586-587.*** *Fasad åt Park- resp. Storgatorna (nr 4) – märk portmuren till gårdarna.*
588. *Det Johanssonska parkkvarteret, närmast nr 4 (Chalmersgatan 1-Storgatan 24).*
589. *Av byggnadsnämnden år 1898 bifallet förslag till personhissar i Janne Johanssons parkkvarter.*

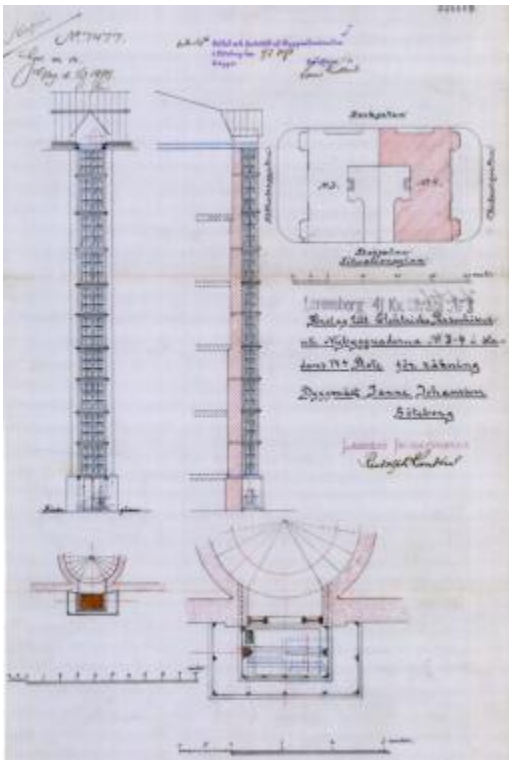

Året 1897 var den febrila byggverksamhetens år i kvarteren kring Vasaplatsen, således var då även de fyra återstående parkkvarteren under uppförande. Mellan familjen Wijks nobla

renässansvilla i eget kvarter och det Börjessonska och Burmanska kvarterets praktfulla tegelborg var byggmästare Janne Johansson ensam bland byggherrarna i dessa kvarter om att bebygga båda tomterna i kvarteret, 14:e roten 3 och 4 (Götabergsgatan 2-Parkgatan 21-Storgatan 22 och Chalmersgatan 1-Parkgatan 23-Storgatan 24). Johanssons första ritningar avslogs – byggnadsnämnden fann nämligen att det 1,5 meter breda område mot Parkgatan, vilket fick användas endast för arkitektoniska utsprång, helt skulle upptas av byggnaden. Sedan korrekta ritningar inlämnats gav nämnden byggnadslov på båda tomterna i april och maj.[240] I likhet med konkurrenterna Hansson och Frise hade Johansson anlitat arkitekt Hjalmar Cornilsen. Denne skapade här inom samma enkla vertikala och horisontella indelningsschema ett livligare och mäktigare intryck – som en modern normandisktegelborg med anstrykning av orientalism i korsriddarnas anda – genom konstfulla bågvalv, friser i gotiskt flätverk och islamiska tornkupoler. Med nästan uteslutande tegel i varmt röd och rödgul kulörton hade Cornilsen åstadkommit vackra effekter genom gesimsernas och omfattningarnas fina plastik, inte minst bandfrisernas mönster vilka genom skarp relief förhöjde tegelmurens estetiska verkan. Det var samtidigt en lugnare arkitektur än Carl Crispins pråliga elisabetanska tudor-renässans – med sin jämna och dämpade färgskala bildade kvarteret en övergång mellan detta och ett annat väsensskilt stiluttryck, Wijkska palatset.

Tegelrohbau med harmonisk stenarkitektur – form och material i organisk samverkan

Diagonalt mittemot Börjessonska huset i Karl Gustavsgatans fond uppförde 1892 A. Johanson och J. A. Forshell var sin byggnad i den polykroma rohbaustilen med skilda material- och kulörsammanställningar. Johansons hörnhus på tomten 13:e roten 134 (Engelbrektsgatan 6-Karl Gustavsgatan 25) fick en undervåning i rött tegel med bandrusticering av kalksten, men övervåningar i sandgult tegel med röda bandningar – även rödbandade valvslagningar. Förutom valvens infattningar och slutstenar av cement fanns även dyrbara ornamentfriser av majolika. På Forshells granntomt 121 (Engelbrektsgatan 4) utfördes undervåningen i sandgult tegel och rustikband av kalksten, var i övervåningarna däremot starkare i kontrastverkan med svarta tegelinramningar mot sandbeige ytor, d.v.s. en blekare gulton än undervåningen. Även här förekom ornamentfriser, såväl majolika som schablonpressad terrakotta. Båda byggnaderna fick traditionellt göteborgska mansardtak med rutmönster i zink, hörnhuset särskilt accentuerat av hörnburspråkets åttahörniga kupol med skiffer i fjälltäckning på ytor infattade av hörnband i zink – kupolen och takets kupor fick bekröningar av zinkspiror. Detta var goda representanter för de bättre hyreshusens vitt skilda arter av 1890-talsstilen i tegel.[241]

590-591. *När byggmästarna A. Johanson och J. A. Forshell 1892-94 bebyggde de sista ödetomterna intill de båda skolkvarteren vid Engelbrektsgatan fick den moderna tegelarkitekturen en dominerande ställning – få år tidigare hade läroverksbyggnaderna ensamma kontrasterat med sin polykroma rohbau mot de cementputsade renässansfasaderna.* ***592-594.*** *Johansons och Forshells tegelfasader vid Engelbrektsgatan röjde en konstnärlig professionalitet i den anda som utgått från Adrian Petersons arkitektkontor genom eleven Hjalmar Cornilsen och sonen Carl Peterson (Carl Crispin).*

595-597. *Sekelskiftets borgerliga hyreskaserner med sin nordtyska tegelpolykromi hade detaljer av cement eller natursten – ofta portaler eller större fasadpartier – vilket bidrog till nyansering av denna ”realism”. Framstående lägen i stadsbilden såsom Forshellska huset (Vasaplatsen 4-Storgatan 31), ett blickfång i gatu- och parkperspektiv, motiverade stor arkitektonisk omsorg i utformningen av såväl fasader som tak genom renässansgotikens måleriska gaveluppbyggnader, spirkrönta torn och kupoler.*

I samma anda som det Johansonska hörnhuset, vilket blev firmaöverhuvudets sista byggprojekt – Anders Johanson avled år 1894, innan byggnaden färdigställts – gick sonen J. A. Forshell vidare med familjeföretaget och bebyggde 1897 den återstående hörntomten vid Vasaplatsens nedre del, nr 50 i 14:e roten (Vasaplatsen 4-Storgatan 31). Byggnaden utfördes efter ritningar av Hjalmar Cornilsen, som 1896 lämnade två alternativa förslag med fasader av tegel. Det ena med ornering av cement eller natursten mot tegelytor, en slags jugendbarock i varierande detaljutformning mellan våningarna, har refuserats – troligen bedömdes detta opraktiskt och oekonomiskt, kanske även i det framstående läget opassande och för avvikande från parkkvarterens tegelarkitektur.[242] Möjligen har stadsarkitekt Fahlström här haft en avgörande roll i valet av en i Göteborg etablerad Hamburg-rohbau. Forshells hörnhus fick en mycket uttrycksfull exeriör trots teglets subtila kulörställning. Fasaderna var uppbyggda med sockel av kalksten, undervåning i rödgult tegel och huvudvåningar i ljust sandgult tegel med horisontella tegelband i undervåningens kulör. Den ståtliga portalen mot Vasaplatsen skulpterades av kalksten. Övervåningarna hade en livlig fasadindelning genom breda utsprång med tourellinfattade gaveluppbyggnader och därtill hörnets ”erker” (burspråk). Samma princip hade Cornilsen använt för Hedström och Svenssons nygotiska hörnhus vid Engelbrekts- och Erik Dahlbergsgatorna 1889-90. De tre fasadutsprången – samtliga med bekröningar av olika kupoler och spiror i koppar – hade emellertid i Forshells byggnad elegantare former. Den dramatiska takkonturen tillsammans med mansardtakets mönsterlagda skiffer gav en sällsynt god målerisk effekt med kosmopolitisk storstadskaraktär. Detta var ett gott prov på modern arkitektur i den renässansgotiska tegelstilen med nordtyskt kynne à la Berlin-Hamburg som under 1890-talet gav Göteborgs stadsbild en ny särprägel.

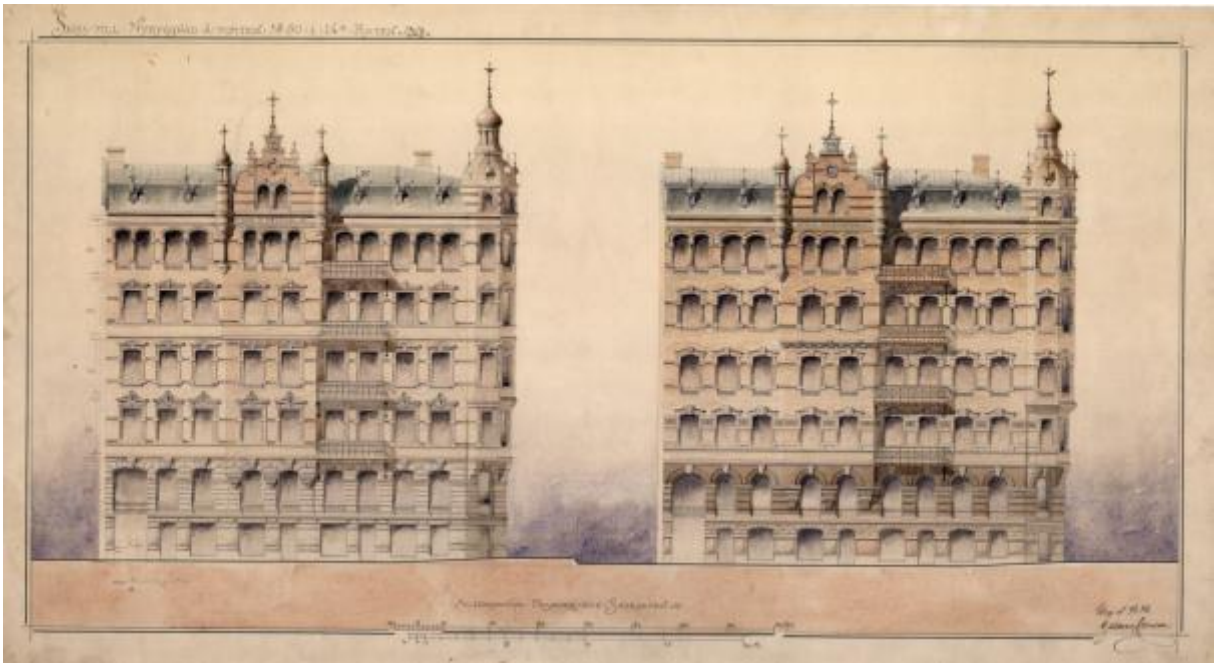

598-600. *Arkitektens fasadalternativ för J. A. Forshell (Storgatan 31) – det vänstra valde man bort.*

Det återstående obebyggda kvarteret i 14:e roten vid Götabergsgatans södra del mittemot Vasaparken började bebyggas 1898 och färdigställdes 1900. Mot parken ritades alla byggnader utom en av arkitekt- och byggmästarfirman Hollander & Westerberg, bildad efter

J. A. Westerbergs död 1895 – sonen Oswald G. Westerberg hade tagit över verksamheten i kompanjonskap med byggmästaren August Hollander. Firman ritade åt byggmästarna A. Westerlind och C. A. Lund – som tidigare omtalats hade staden 1898 ändrat tomtindelningen åt dessa ägare av kvarterets tomter – en ensemble av tre byggnader på tomterna 125-127: en lång fasad på tomt 126 i kvarterets centrumlinje (Götabergsgatan 28) bildade ett 31 meter långt mittparti flankerat av två 17 meter långa fasader (nr 26 respektive 30), vardera motsvarande de två mittersta tomternas fasadlängd före omregleringen.

Det exklusiva läget med utsikt mot parken utnyttjades väl i den arkitektoniska utformningen. Westerlind och Lund hade uppenbarligen gjort goda fastighetsaffärer under de föregående åren – i motsats till deras under 90-talets början uppförda hus vid samma gata (nr 18-20) liksom på Aschebergsgatan (nr 11) kunde dessa herrar nu kosta på sig att välja kalksten i stället för puts till dels socklar, listverk och rusticeringar i undervåningen och dels diverse orneringar. Fasaderna kläddes med pressat tegel i varierande men närstående kulörställningar. Mittpartiet (nr 28) dominerades av s.k. flammigt tegel i olika blandade nyanser för undvikande av förbländerteglets kritiserade maskinmässiga intryck och erhållande av större materialkänsla. De sinsemellan helt olika sidopartierna fick jämnare nyanser, sannolikt med avsikten att framhäva tegelmurens plasticitet – nr 30 med höga rundbågiga blinderingar genom tredje och fjärde våningarna, nr 26 med en dominant naturstensornering i rokokoartad jugend. Alla tre fasaderna pryddes av järnbalkonger i konstsmide, flertalet med ovanligt dekorativ utformning. Mittpartiet betonades livfullt genom ett högt gavelröste med spänstig konturlinje och flankerande spiror av sten som fasadbekröningar, taktäckningen utfördes av skiffer. De smala sidobyggnaderna fick däremot en jämn takkontur då de skiffertäckta mansardtaken enbart pryddes med nätta franska lukarner (kupor).

Följande år, 1899, uppförde byggmästare B. S. Hansson på tomten 14:e roten 124 i hörnet mot Engelbrektsgatan ett hus med mot grannarna avvikande fasad (Götabergsgatan 32) i ljust sandbeige tegel. Året 1900 fullbordades kvarteret i norra änden av byggmästare C. A. Gillberg på tomt nr 128 (Götabergsgatan 24-Kristinelundsgatan 1) med en varmare tegelkulör. Gemensamt för båda dessa hus var de höga och branta taken, skiffertäckta i mönsterläggning med grå och vita plattor i gotisk anda, liksom hörnens markering genom goticerande tornkrönta burspråk i olika former. Hanssons hus, ritat av Oscar W. Nilsson, fick en fasadindelning påminnande om Forshells hörnhus Vasaplatsen 4 från 1897 med Cornilsen som arkitekt. Hörnets ”erker” (burspråk) kröntes av ett synnerligen livfullt barockartat torn, liksom Vasaplatsen 4 med kupol och lanternin men avvikande i konturen – i likhet med det förut beskrivna Hantverks- och Industriföreningens hus vid Storgatan, ritat 1892 av Eugen Thorburn, reste sig lanterninen från den sexhörniga kupolen på ett spindelben i varje hörn. De utkragade breda fasadpartierna var uppbyggda framför skiffertaket med en från nordtysk tegelgotik härstammande genombruten trappgavel, där små spiror prydde varje avsats – detta var en ”ny” form av spektakulär praktgavel, ett av den holländska och nordtyska renässansens mest uttrycksfulla motiv. Även materialbehandlingen liknade Cornilsens vid Vasaplatsen då samma ljusa sandfärgade tegel här sammanställdes med kalksten i sockel, skulpterad portal, gesimser, gavelbekröningar och konsoler under utkragade fasadpartier, men även som hörn- och valvstenar i fönsteromfattningarna. (Den livliga takarkitekturen är sedan länge borta.)

601-603. *Byggmästare B. S. Hansson uppförde 1899 Götabergsgatan 32-Engelbrektsgatan 22 med fasader i förbländertegel och kalksten samt med balkongernas räcken och konsoler i konstsmide.*

604. *Byggmästare A. Westerlinds hus Götabergsgatan 28 och 30 uppfördes efter ritningar av Oswald G. Westerberg (firma Hollander & Westerberg) – ett stort inslag av slät eller råhuggen kalksten och sirligt balkongsmide präglar dessa fasader tillsammans med flammigt eller brunt förbländertegel.*

Stilupplösningen: tegelrohbau viker – tillfälligt – för en ny borgarkitektur i puts

Tegelrohbau träder tillbaka för ett billigare materialrealistiskt samspel

Den moderna förbländerteknikens tegelfasader ansågs visserligen praktiska om än relativt dyrbara. Emellertid utgjorde de inte alltigenom ett estetiskt föredöme i femvånings hyreskaserner om byggherren inte hade offrat en slant på omsorgsfull projektering, ett noggrannt urval av kulörer och inte minst det intrikata murerietsmässiga utförande.

Vid sekelskiftet, då ett större antal lediga tomter återstod i kvarteren öster om Vasaparken i 14:e roten, kom två metoder till utförande i en strävan att genom variation inom materialrealismens ram tillgodose arkitektoniska ambitioner utan att drabbas av högre kostnader. Sålunda begränsade man förbländerteglets roll i fasadarkitekturen till ornering och återinförde puts till ytor mellan gesimser, omfattningar, bandningar och ibland även bröstningar. Det förekom även att underbyggnadens fasad, d.v.s. husets källare och bottenvåning, kläddes i sin helhet med förbländertegel – således det omvända förhållandet mot dittills då underbyggnaden putsats i renässansstil med någon kvaderimitation.

I sekelskiftets nya putsarkitektur utfördes ytorna antingen som grov spritputs med storkornigt rullstensgrus (”ärtsingel” som slutpåslag) eller, då det gällde ytor begränsade av mönstermurat tegel eller inramningar, helt släta – gårdsfasader med detta utförande hade i slutet av 90-talet exponerats mot Storgatan i de sista parkkvarteren. Putsytorna skulle återge materialets egen karaktär, således var målning knappast aktuell – i synnerhet beträffande spritputsen vore detta förödande för den materialkänsla som erhölls av rullstensgrusets naturliga färgskiftningar.

Till denna utvecklade materialrealism hörde alltjämt höga skiffertak i mönsterläggning. Flera byggnader i den nya tegelornerade putsarkitekturen hade emellertid ett nytt karaktäristiskt utförande av hörnet mellan gatorna: för ökad bostadsyta byggdes nämligen övervåningarna ut något över det avskurna hörnet i undervåningen, varvid överkragande tegelmurning under utsprånget gav intryck av en stödjande konsolverkan.

605. *En utvecklad materialrealism kring sekelskiftet 1900 innebar putsens återkomst, men dess huvudsakliga uppgift var att i övervåningarna bilda murytor mellan fönstrens tegelinramningar och horisontella tegelband, men som inramning av muröppningar blev det även vanligt med släta putsband. Hörnhusen i förgrunden (bilden tagen från Engelbrektsgatan) utgör typiska varianter på denna nya materialrealism – t.v. underbyggnad och övervåningarnas omfattningar i tegel, t.h. underbyggnaden i kalksten och överbyggnaden i sprit- och slätputs.*

606. *Bakgatornas fasader utfördes ca 1900 antingen som tegelrohbau (t.v.) eller puts med omväxlande ytstruktur (t.h.). Hörnhuset vid Kristinelundsgatan har i övervåningarna slätputs med tegelorneringar.*

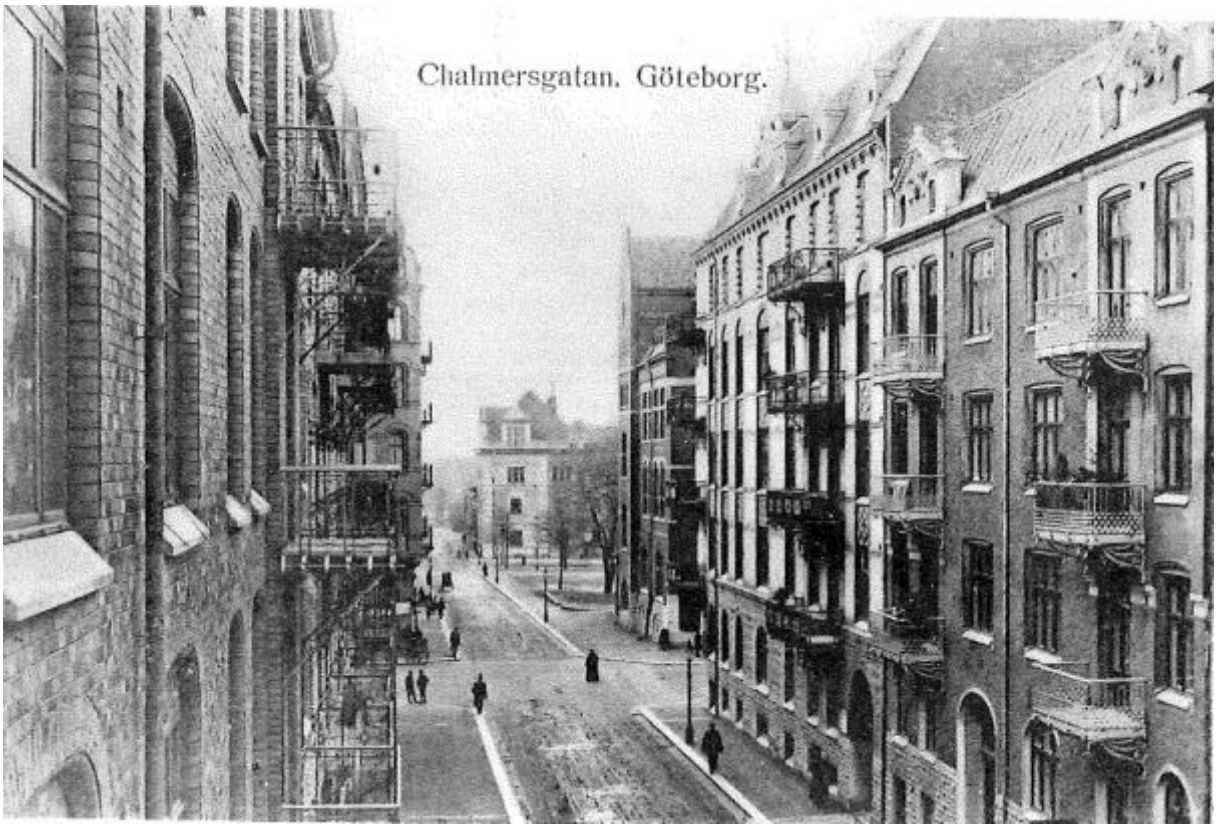

607. *Kristinelundsgatans perspektiv från Vasaparken domineras av förbländertegel som fasadmaterial med inramningar och band i någon mörkare sort, i vissa fall även valvslagningar.*

Ett av de första exemplen i stenstaden på dylik modererad rohbau var byggmästare A. Westerlinds hörnhus på 14:e roten 123 (Engelbrektsgatan 24), ritat 1900 av firman Hollander & Westerberg. Hela undervåningen utfördes i flammigt rödgult tegel och övervåningarna spritputsades omkring fönsteröppningarnas tegelomfattningar. Samma firma utformade 1902 tvillinghusen på tomterna 14:e roten 107 och 118 (Kristinelundsgatan 5-Chalmersgatan 16 och Kristinelundsgatan 7-Teatergatan 15), i hörnen av Chalmersgatan respektive Teatergatan. Dessa fasader fick rött tegel i hela undervåningen, varemot övervåningarna försågs med tegelmönstringar i korsvirkesimitation där de utfyllande ytorna slätputsades.

Till denna moderna tyska medeltidsarkitektur, utvecklad från villastil till höga hyreskaserner, hörde mycket dekorativa smidesbalkonger med sirliga räcken och konsoler. En mer jugendartad variant av sistnämnda formspråk, med låga mjukt buktande mansardtak, ritades vid samma tid av Hjalmar Cornilsen åt byggmästare Nils Vilén på den stora f.d. Kochska villatomten Haga Kyrkogata 26-28 i Bolanderska bergets sydvästra sluttning – ett stort femvåningskomplex anslöts till Nathan Perssons fyravåningshus genom en smal tornprydd familjebostad i fyra plan med spanska barockdrag (se *Femvåningsskalans slutstenar* ovan).

Puts i olika ytstrukturer – ett försök till ny materialrealism

En tillfällig radikalare stilkantring rådde dessa år kring sekelskiftet, då några försök gjordes att rida på anglo-amerikanska strömningar och helt utesluta förbländerteglet i fasaderna. Som ersättning för tegelornering slätputsade man inramningar av fönster m.m. medan de större ytorna spritputsades. Taken fick som tidigare sin materialäkta karaktär genom skiffer i mönsterläggning. Den nya materialrealistiska putsarkitekturen prövades på några av de sista lediga tomterna inom 14:e roten. I kvarteret vid Vasaplatsen uppfördes två sådana exempel, av byggmästarfirman H. Börjesson & Co. på tomt nr 49 A (Storgatan 35-Götabergsgatan 3) och J. A. Forshell på sammanslagna tomterna 51 och 52 (Vasaplatsen 6). Båda husen ritades 1898 av Adrian Peterson och Carl Crispin. Den ansedde Forshells exklusivt belägna fastighet, granne med hans nybyggda hörnhus Vasaplatsen 4, hade kalksten som dominerande material med de utfyllande ytorna i spritputs – detta fasadutförande kom att stå ensamt i sitt slag och bildade en radikal kontrast mot de omgivande tegelfasaderna. Att Börjesson efter åtta år i stenhusbranschen inte kostade på sig äkta stenmaterial till sin hörnfastighet är betecknande för den kategori byggherrar som börjat karriären med att uppföra landshövdingehus i mindre ansedda stadsdelar.

Till samma kategori hörde byggmästarna C. A. Gillberg och Gustaf W. Nilsson, vilka uppförde de spegelvända tvillinghusen på tomterna 112 och 113 (Engelbrektsgatan 28 och 26) i en slags tysk borgrenässans. Husen ritades 1901 av firman Hollander & Westerberg med identisk våningsindelning och exteriör, avsedd att bilda en helhet trots gatans lutning. Undervåningen var beklädd med kalksten och övervåningarna spritputsade med släta omfattningar. Hörnkupolerna krönte inte de vanliga erkerutbyggnaderna (burspråk) utan genom två överkragningar avsmalnande sneda hörn, vilka i form av tornpartier sköt upp i skiffertaket som pryddes av hjälmtakskupor. Arkitekt Hans Hedlund omnämnde dessa ”vackert komponerade hus” i ett föredrag 1903 rörande den moderna gatubilden, men tog resultatet som exempel på en beklagansvärd ignorans av taklinjens betydelse. Två olika byggmästare hade tyvärr fått uppföra husen utan den lilla samordning som varit erforderlig för undvikande av den onödigt iögonenfallande trappningen mellan husen – ”förkastningen har ohjälpligt beröfvat kvarteret dess eljest otvifvelaktiga konstnärliga värde”.[243]

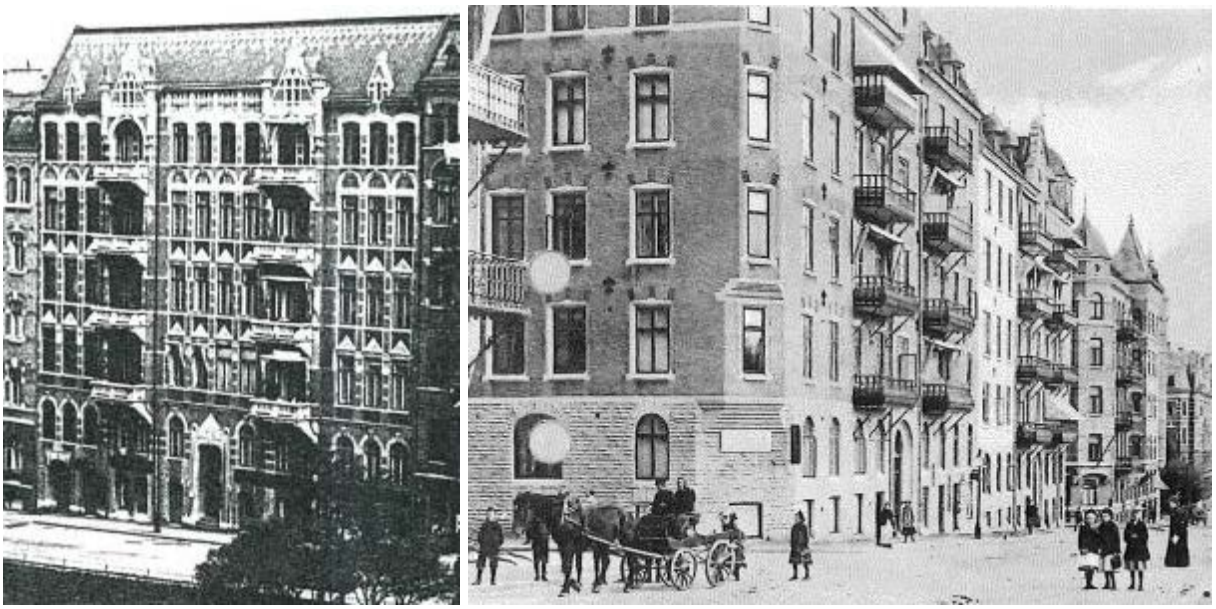

608. *Byggmästare J. A. Forshells hus av Adrian Peterson och Carl Crispin – kalksten och spritputsade fält (Vasaplatsen 6).* ***609-610.*** *Byggmästarna Gillberg och Nilsson hade låtit Hollander & Westerberg rita varsitt hörnhus, vilkas arkitektur berömdes av Hans Hedlund men i hans ögon förringades genom den av gatans lutning betingade ”förkastningen” i den gemensamma brandmuren mellan husen.*

Hans Hedlund var känd som en av landets mest bildade och progressiva auktoriteter på arkitekturen som konstart. Hans positiva omdöme av de borgliknande hyreskasernerna i fem våningar förebådade en ny tids smak för enklare fasader med massiv murverkan. Detta kom också till uttryck i Hedlunds eget skapande av byggnader i Göteborg, vilka genom känslan för mur och material pekade mot en mer avskalad framtida arkitektur med fulländad samverkan mellan material och form. Den tyska och anglosaxiska borgrenässans som Hedlund företrädde fick sin naturliga fortsättning i den s.k. nationalromantikens form av hyreshus som stiliserade vasaborgar (jfr avsnittet om jugend nedan).

Den Hedlundska andan i sekelskiftets ”rohbau”

Arkitekt Hans Hedlund lanserade i början av 1880-talet en polykrom tegelarkitektur med ett ambitiöst materialval och en kulört färgverkan typisk för Berlinskolan. Chalmersgatan 7 (Fruntimmersföreningens Flickskola), Vasagatan 46 (första Hedlundska huset) och Göteborgs Högre Reallläroverk på Vasagatan 19 har Berlinskolans norditalienska stildrag utförda i tyskt förbländertegel. Hedlund införde 1887 på Vasagatan 11 (andra Hedlundska huset) den pittoreska nordeuropeiska renässansen med fasadytor av tegel i kontrastverkan mot orneringar och gesimser av kalksten i stället för det brukliga ersättningsmaterialet cement. En modern rohbau där förbländertekniken på nordtyskt vis återgav ett medeltida formspråk var Hans Hedlund den förste att tillämpa i Göteborg, men det gällde enstaka projekt – endast familjens bostad och läroverket hade framträdande lägen, nämligen vid den breda trädplanterade Vasagatan. Den privata byggnadsverksamheten i allmänhet förhöll sig under 1880-talet avvaktande till den nya fasadtekniken och nöjde sig med släta tegelytor och renässansornering i cement – det är sannolikt att stadsarkitekt Victor von Gegerfelt med sin starkt klassicistiska läggning i det längsta försökte bromsa utvecklingen, men i avsaknad av juridiskt stöd för en helhetssyn i stadsbilden och med avtagande krafter inte mäktade stå emot anloppet av allt fler karriärsugna småkapitalister som investerade i femvånings stenhus producerade så rationellt och billigt som möjligt beträffande teknisk och materialmässig kvalitet. Hedlund, som själv genom sin akademiutbildning hos professor F. W. Scholander vid Konstakademin var mycket kvalitetsmedveten, beklagade djupt situationen (se *Arkitekturströmningar i Sverige…* i början av kapitlet), vilken för övrigt var densamma i Europas större städer med liknande förutsättningar som Göteborg. Det är ingen tvekan om att Gegerfelt vid 1880-talets slut börjat bli tämligen desillusionerad och med tilltagande trötthet efter nästan ett halvsekels verksamhet i Göteborg – varav nära 20 år som stadsarkitekt – lät mycket han ogillade passera innan han ett par år inpå 90-talet släppte greppet och periodvis lät stadsbyggmästare Carl Fahlström överta hans uppgifter under den återstående tjänstetiden fram till 1896 (se ang. Gegerfelts villatomt i *Annebergskvarteret från villapark till stenöken* nedan).

Hans Hedlund hade visat vägen till en ny ”rohbau” i Göteborg och en sådan började i 1880-talets slut uppträda i enstaka femvåningshus av de väl renommerade byggherrarna Ernst Krüger och A. M. Jacobson. I reallläroverkets efterföljd utformades höga fasader i polykrom tegelmurning med stickbågsvalv, rusticeringsimiterande bandningar och sockelvåningar i svart tegel. När 1890-talet bröt in svarade emellertid den nya kategorin kapitalstarka småbyggmästare – de f.d. landshövdingehuskarriäristerna – för en växande andel av stenhusmarknaden, vilket ofta tog sig uttryck i billigare tegelsorter med kraftigare kulörer och få eller enkla profilformer. Plastiska rusticeringar, gesimser och omramande renässansdetaljer var dock under 90-talets första hälft alltjämt vanligen utförda av cement. Ett lysande undantag är byggnaden på villatomten 13:e roten 87 (Viktoriagatan 15) av arkitekt C. F. Ebeling för byggmästare Ernst Friman, ett tidigt femvåninghus i ”villastil” uppfört 1892 med rohbaufasad i granit, kalksten och tegel åt gatan men övriga fasader i spritputs med omfattningar och gesimser av tegel. Även byggmästare A. Johanson och hans son byggmästararkitekten J. A. Forshell använde som redan nämnts i sina byggen samma år i närheten, Engelbrektsgatan 4-6, kalksten som rusticering och gesimsavtäckningar samt polykroma tegelvalv med röda eller svarta stenar mellan sandstensgula – en på sätt och vis ”hedlundsk” arkitektur med drag av Cornilsen eller Crispin. Folkbiblioteket i Haga, ritat av Hedlund 1895, hade en raffinerad polykromi med gul-röd-brun-”flammigt” tegel och detaljer av kalksten, socklarna dock med

nubbsten av granit. De följande åren upptog Hjalmar Cornilsen, Oswald G. Westerberg och Oscar W. Nilsson i flera fasader vid Vasaplatsen och Vasaparken den hedlundska materialkaraktären. Dominerande dekorelement var kalksten, främst som portaler och rusticeringar i socklar och undervåningar men även andra detaljer. Den ljust gråvita stenen, grov- eller släthuggen, gav en effektfull kontrast mot tegelytorna och takens mönsterlagda skiffer.

Krönet på denna verkligt ädla form av materialrealism bildade stadsbiblioteket vid Vasagatan och Haga Kyrkoplan, invigt år 1900. Byggnaden med sin industribetonade fönsterarkitektur var nära att bli utförd i ren tegelrohbau, då detta innebar en femtedel lägre byggnadskostnad än det jämförda alternativet med natursten i fasaderna.[244] Arkitekten Hans Hedlund hade 15 år tidigare i reallläroverket vid Vasagatan lyckats genomdriva ett rationellt fasadutförande i starkt polykrom tegelrohbau. Nu gällde det en kommunal kulturinstitution med hög prestige och Hedlund såg sig tvungen att värva sponsorer för en värdigare arkitektur.[245] På göteborgskt manér tillförsäkrades biblioteket tack vare donationer år 1898 ”ett särdeles prydligt, såväl ändamålet som platsen värdigt skick” genom fasadernas beklädnad av kalksten och siegersdorfertegel, vilket ersatte det skånska börringeteglet som ingick i byggmästare J. Dähns entreprenad.[246] På bekostnad av bl.a. familjerna Röhss, Dickson, Wijk, Fürstenberg och Waern kunde Hedlund i detta fria parkläge låta den naturliga stenens detaljarbete, såsom portalen i svensk marmor, tillsammans med de kalkstensinfattade ytorna av gulrödflammigt tegel fira den struktiva polykromins estetiska triumf över den krassa nyttan. När han 1902 formgav Slöjdföreningens nya skola vid Kristinelundsgatan rymdes inom anslaget en hög sockel av råhuggen kalksten i likhet med stadsbiblioteket men över denna en sparsmakad slät fasadbehandling där tegel dominerade – ”rödt tegel i samverkan med natursten”. Stenmaterialet gällde främst bandningar i teglet och enkla infattningar av muröppningar.[247]

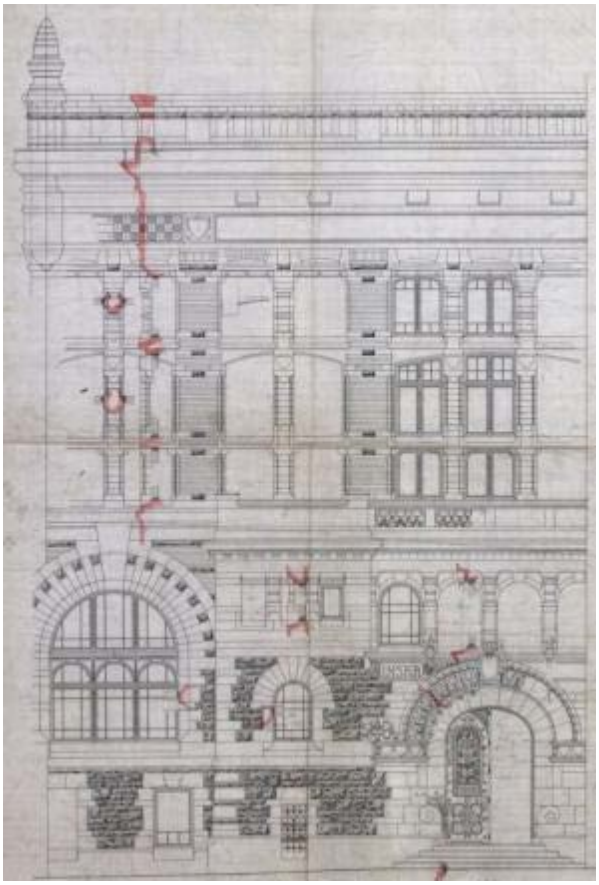

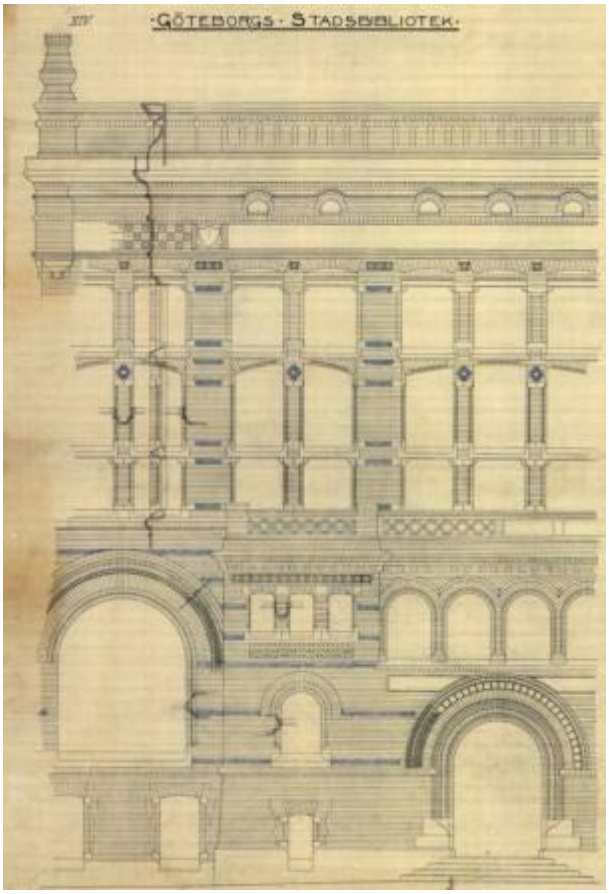

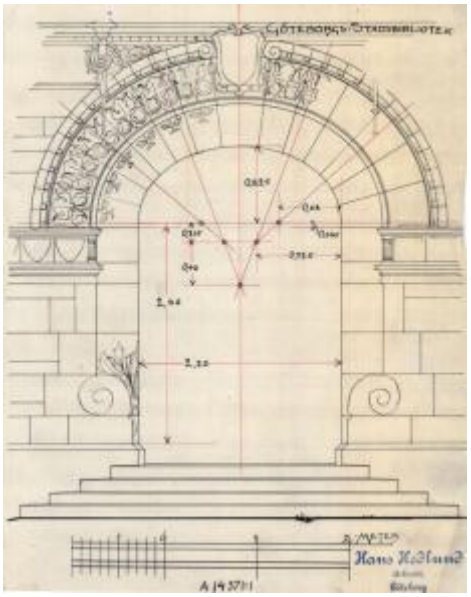

Hans Hedlund ritade 1897 byggnaden för Göteborgs Stadsbibliotek vid Vasagatan med fasader av granit, kalksten och rödgult förbländertegel – staden ställde två alternativ mot varandra: ett billigare utförande än Hedlund föreslagit med sten och tegel resp. en tegelfasad utan sten. Hedlund värvade då förmögna sponsorer att betala merkostnaden för hans ursprungliga förslag med exklusiva stenmaterial och ett dyrbarare tyskt fasadtegel.
611. *Ett förenklat stenalternativ (detaljprofiler).* ***612.*** *En renodlad tegelrohbau – det billigaste alternativet (detaljprofiler).* ***613.*** *Huvudentréns portal mot Vasagatan med skulpterad kalkstensfris.*
614. *Den nyuppförda byggnaden sedd från hörnet Vasagatan-Haga Kyrkogata (gavelfasad åt öster).*
615. *Huvudfasaden mot Vasagatan med portalens skinande nya stenarbete (söder).*

616. *Slöjdföreningens Skola vid Kristinelundsgatan, ritad av Hans Hedlund 1902 och färdig 1904, hade som en mindre prestigefylld institution i ett mindre framstående läge en mer sparsmakad fasadutformning – här kan skönjas en annalkande kärvare arkitektur.*

”Jugend” i Göteborg – förnäm putsarkitektur viker för praktisk rohbau

1890-talets drivna materialdifferentiering, vilken Hans Hedlund hade gjort till en raffinerad lokal konstart, innebar höjdpunkten i den stilhistoriska rationalismen, som i Göteborg aldrig antog mer än lätta anstrykningar av den kontinentala jugendstilen. Utmärkande för Göteborg, sedan Carlbergarnas tid Sveriges största centrum för en rationell tegelarkitektur, var ointresset – kanske rentav motviljan – för att anamma den nya aristokratiska putsarkitektur som frodades i de gamla kejserliga metropolerna Wien, Berlin och Paris samt inte minst Brüssel. Samtidigt som sådana jugendkrokaner restes i huvudstaden genomfördes 1904-08 några strama jugendexperiment i 15:e roten vid Berzeliigatan och Södra Vägen, den gamla ”Vassnöden” söder om Exercisheden. De flesta av dessa byggnader, göteborgska varianter av den i de mjukt kurviga utkragningarna ofta yppigare putsjugend som dessa år satte sin prägel på delar av Stockholms malmar, passade stadens mer rationellt sinnade byggmästarvärld. Ljusa putsfasader dominerade av spritputsade murytor mellan släta inramningar eller band restes sida vid sida med fasader i förbländertegel sparsamt dekorerade med putsade fält och enkla mönstermurningar. Denna nya släta, ljusa men formmässigt dämpade och ofta påtagligt utslätade fasadarkitektur krönte s av höga, ibland lägre, branta tak täckta av skiffer eller glaserat tegel med kupor och torn i böljande former – en skarp kontrast mot sekelskiftets polykroma tegelborgar med deras goticerande livliga takformer krönta av spiror. De sista hade 1902-03 uppförts vid Södra Vägen (nr 26) och Berzeliigatan (nr 20) och redan före 1910 tedde de sig som vilsekomna särlingar i Göteborgs modernaste stadsbild.

617-618. *Södra Vägens östra sida mellan Engelbrekts- och Berzeliigatorna – här kom 1890-talets göteborgska tegelarkitektur som nr 2 av Hj. Cornilsen 1897 (t.v.) att samsas med slät putsarkitektur i modernaste form som nr 18 av Ernst Krüger 1896 (t.h.).*
619-620. *Hedåsgatan flankeras på Berzeliigatans norra sida av väsensskilda arkitekturstilar: en av Hjalmar Cornilsens tegelborgar (nr 20) och stadens kanske överdådigaste jugendkrokan med anstrykning av rokoko, signerad Robert V. Andersson (nr 22) – båda husen ritade 1903.*

621. *Ett ståtligt exempel på jugendbarock (C. A. Gillberg 1905), Berzeliigatan 25-Sten Sturegatan 21.*
622. *Berzeliigatans södra sida från Södra Vägen – strama jugendfasader i puts och tegel (Frans Frise, Zetterström & Jonsson m.fl. 1906).*

623. *Södra Vägen från Johannebergs sluttning mot Korsvägen – Tegnérs- och Burgårdsgatornas mynningar omges av tegelborgar (Cornilsen 1898, Holmén 1902) resp. svällande jugendpalats (Holmén 1906, Zetterström & Jonsson 1908).* ***624.*** *Göteborgsk tegeljugend vid Berzeliigatan (Zetterström & Jonsson 1906).*

Vid denna tid var som vi sett den f.d. Hagaheden fullt bebyggd medan endast randbebyggelse hunnit uppföras söder om Exercisheden. Således kom det sig att just kvarteren på Södra Vägens östra sida, längs såväl detta huvudstråk som de korsande huvudgatorna Engelbrektsgatan och den nya boulevarden Berzeliigatan längre söderut, byggdes ut senare än 13:e och 14:e rotarna. Dessa kvarter uppvisade vid 1910-talets början den mest kompletta exempelsamlingen av fasadkaraktärer som i Göteborg avlöste varandra under två decennier – 1890-talets rohbauformer med eller utan putsornering sida vid sida med prov på den lokalt präglade jugendstilen. Påfallande var ändå att Göteborgs nordtyska rohbau behöll sin dominans och levde vidare om än ofta i rundade former liknande putsfasaderna, exempelvis breda bukiga burspråk, för att plötsligt i slutet av 20:e seklets första decennium upphöra vid det massiva antågandet av en ny borgarkitektur i tegel med mustigare färgskala och mer hantverksmässig ytstruktur.

625. *Göteborgs Högskolas nybyggnad mot Vasagatan (Hahr och Torulf 1904), kraftfullt formspråk i granit och tegel som gav en nordisk materialkaraktär – ett förebud om nationalromantikens tegelstil.*

Högskolans byggnad i Vasaparken fick sin robusta utformning genom en tävling. Vinnarna – Erik Hahr och Ernst Torulf – tillhörde en ny arkitektgeneration som brutit med akademins kontinentala stilhistorism under ledning av professor I. G. Clason. De sökte ett kraftfullt och enkelt organiskt formspråk på klassisk grund med en renodlat nordisk materialkaraktär. Med sin rena avskalade fasadarkitektur – huvudsakligen granit med få starkt stiliserade ornament och ytor av tegel i röda nyanser – kan denna byggnad anses redan 1904 ha förebådat den nya kärva materialrealism som skulle framträda i en mer ”nationell” form.[248] Inom fem år hade stadens byggnadsvärld anslutit sig till den nya tegelarkitektur som kallas nationalromantiken.

Sammanfattning av bebyggelseutvecklingen 1870-1905

I de föregående huvudavsnitten har gjorts ett försök att belysa den borgerliga stenstadens fysiska gestaltning under byggnadsperioden, vilken sammanföll med den historicerande stilarkitekturens livliga högsta utvecklingsfas. Vi har berört sociala, ekonomiska och rättsliga krafter i den gestaltningsprocess varunder såväl arkitekturens modeväxling och tekniska utveckling i form- och materialhänseende som den samtidigt stegrande höjdskalan – en starkt bidragande drivkraft i formutvecklingen – gav det nya Göteborg dess karaktäristiska prägel.

Det klassicistiska idealets symmetriska palatsgestaltning av hela kvarter formade under decennierna vid 1800-talets mitt boulevardernas Paris och hela stadsdelar av representativ bostadsbebyggelse i Londons West End och kring Wiens Ringstrasse. Sådana förebilder var ledstjärna när Göteborg planerade stadens mest exklusiva bostäder vid nya promenadstråk utanför vallgraven. Världsstädernas gestaltningsprincip följdes i Göteborg, enkannerligen stenstadens framkant mot parkbältet, i form av de s.k. parkkvarteren – för dessa hade en särskild planbestämmelse formulerats. Även de nedre kvarteren vid Kungsportsavenyn, vilka saknade planbestämmelser, projekterades som arkitektoniskt genomarbetade helheter. Symmetrin i dessa 1870-talets monumentala satsningar hade en enkel motsvarighet i det först uppförda kvarteret på Hasselbladska ängen (Vasastaden 8 kv. Boken), där rader av modesta tegelfasader – följande 1850-talets tradition inom vallgraven och i Pustervik – flankerades av hörnhus med putsade renässansfasader. Sedan vid 70-talets mitt något ytterligare, men modifierat, försök gjorts att föra den enhetliga fasadgestaltningens princip vidare vid Storgatan (Vasastaden 7 kv. Glasbjörken) och Chalmersgatan (Lorenberg 48 kv. Vik) måste stadens principiella hållning utan stöd av rikets byggnadsstadga kapitulera för de många byggherrarnas och deras arkitekters friare uttryck alltefter håg och ekonomiska ramar.

Det enskilda intressets behov av ett individuellt fasaduttryck, ett intresse gemensamt för såväl byggherrar som arkitekter, sammanföll med driften till högre tomtexploatering på grund av vikande konjunkturer. Den oundvikliga följden av den riksgiltiga byggnadsstadgans liberala regel för största hushöjd blev ett successivt ökat våningsantal – trevåningshus fick nu grannar i fyra våningar, vilka kom att dominera vid några av områdets smalare gator och gjorde dessa mörkare. Vid de breda huvudgatorna blev fyravåningshusen i sin tur snart grannar till fem våningar höga hus, vilka på hörntomter formellt fick uppföras i full höjd även vid en smalare tvärgata – i äldre stadsdel norr om Vasagatan lyckades staden få byggherrar att acceptera en begränsning till fyra våningar av hörnhus i anslutning till tomter vid tvärgator där detta våningsantal rådde (se under *Uppbrottet* och *Genombrottet*).

Vid smala sidogator med osålda tomter innanför de breda huvudstråken blev staden nödgad att stimulera den privata byggnadsverksamheten genom gatubreddningar – detta medel tillgrep man 1885 och 1898 för de fyra nordsydliga gator som i regleringarna enligt den 1866 fastställda planen avsågs ha 12 meters bredd men blivit bebyggda endast på en sida. Ökad gatubredd var en förutsättning för att tomterna vid dessa gatudelar i stenstadens dåtida utkanter skulle bebyggas i en nära framtid, men vid Chalmers- och Teatergatorna blev följden karaktäristiska höjdskillnader mellan rader av fyravåningshus och hörnhus i fem våningar – detta är ett av de tydligaste bevisen på byggnadsförfattningarnas påverkan av stadsbilden.[249]

Tidsandans och markvärdets förändring under samma period avspeglades genom såväl byggnadernas gruppvis gemensamma eller varierande hushöjder som formspråkets utveckling över 30 år i fasader och tak. Detta blev åskådligt genom puts- och tegelmaterialens yt- och

färgverkan, deras sammansättning och detaljutförande samt orneringens stilkaraktär. Men det ökade antalet våningar och fasadarkitekturens skiftningar avslöjade också den sociala strukturomvandling som styrde byggmarknaden från skråandans gedigna hantverk till industrisamhällets rationella metoder. Den förmögna handelssocietetens patricierpalats avlöstes först av billigare palatsimitationer och senare av borgliknande ”hyreskaserner” för en bredare medelklass. Utvecklingen av fasadernas form- och materialkaraktär drevs av det borgerliga samhällets tilltagande intresse för den måleriska nordeuropeiska renässansen som ideologiskt grundad uttrycksform – således gick fasadpolykromin med en allt mer uttalad materialrealism hand i hand med en dramatisk silhuettverkan genom takformer, torn- och gaveluppbyggnader vilka mer eller mindre troget hämtats ur stilhistoriens formförråd. Arkitekturens konststilar var uttryck för överhetens makt i kulturcentra utomlands. Medelklassen i Göteborg och övriga Sverige sökte ett demokratiskt uttryck med nationell symbolkraft, ett sökande som bar frukt först i slutet av1900-talets första decennium och därför inte hann sätta någon prägel på stadsbilden i 1860- och 70-talens planområde.

Under planområdets utbyggnad ca 1870-1910 fick varje gaturum en dekorativ inramning med särpräglad arkitektonisk utformning – vissa sträckor kan på endera sidan eller båda med skäl antas ha blivit utformade genom stadens informella styrning. Detta kan skönjas även där olika avsnitt av en gata präglas av dels lugn uniformitet genom paraderande formupprepningar och dels livliga kontraster genom individuella gestaltningar med hjälp av en uttrycksfull detaljflora, men hållen inom den enhetliga fasadproportioneringens ram. Varje gatuperspektiv erhöll härigenom sin egen karaktär med enhet och mångfald i olika grad. Enkel tegelrohbau kunde stå sida vid sida med renässansornerad putsarkitektur. Vad som inte fanns, och inte heller kunde förekomma, var byggnader som blott och bart visade sin tekniska funktion – utan ambitionen att genom sina proportioner och någon konstnärlig omsorg i fasadens indelning och beklädnad utgöra en prydnad i stadsbilden. Att anse en byggnad färdig med fönsterhål upptagna i helt släta murar som saknade harmoniskt dimensionerade och formade listverk, omfattningar, bekröningar etc. var helt enkelt otänkbart under den period av stadsbyggande som här behandlas.

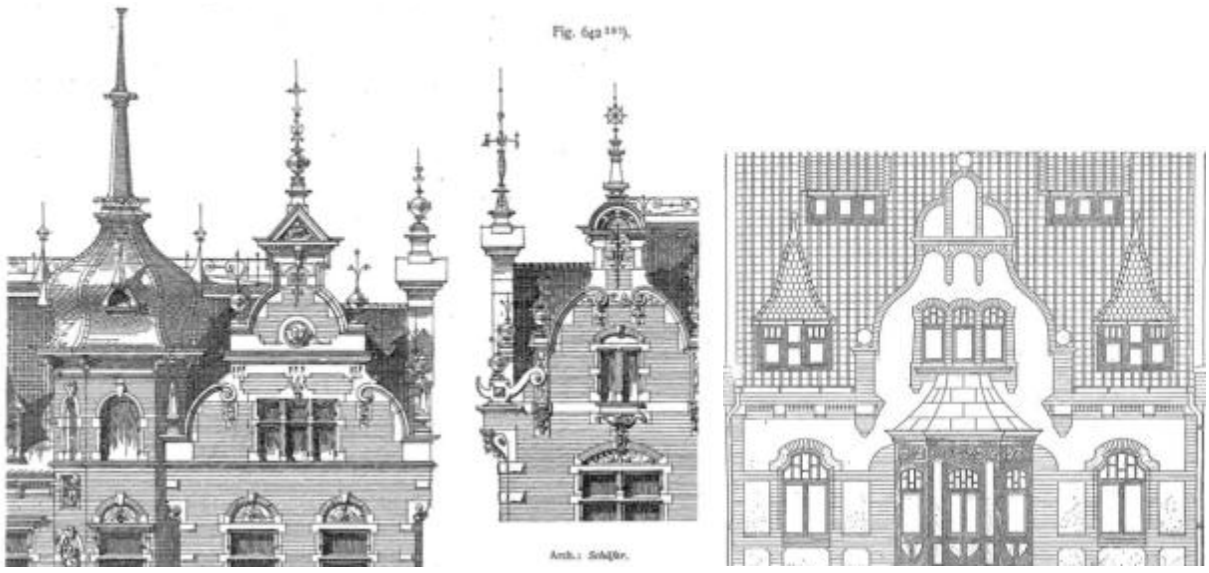

Fasad- och takarkitekturens stilutveckling från 1880-talet till början av det nya seklet följde i huvudsak tyska trender: ***626.*** *Nordeuropeisk renässansgotik (rohbau med tegel och ornering av natursten eller cement, tak av skiffer med orneringar av zinkplåt).* ***627.*** *Jugend på gotisk grund (putsytor med inramningar etc. av tegel, tak av tegel som ofta var glaserat).*

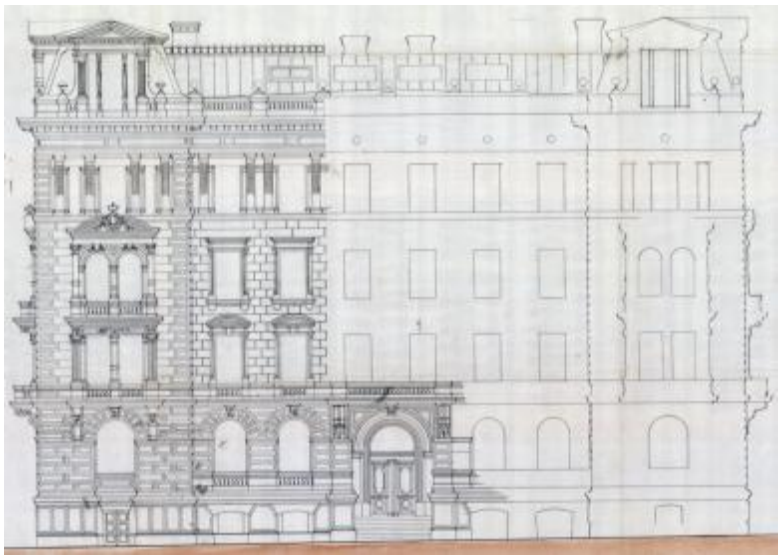

Göteborgs förnämsta kontinentala ansikte var parkkvarterens hyreshus med deras intryck av stora palats med fyra symmetriskt gestaltade fasader. ***628-629.*** *14:e roten nr 7 (1882) och nr 1 (1896).*

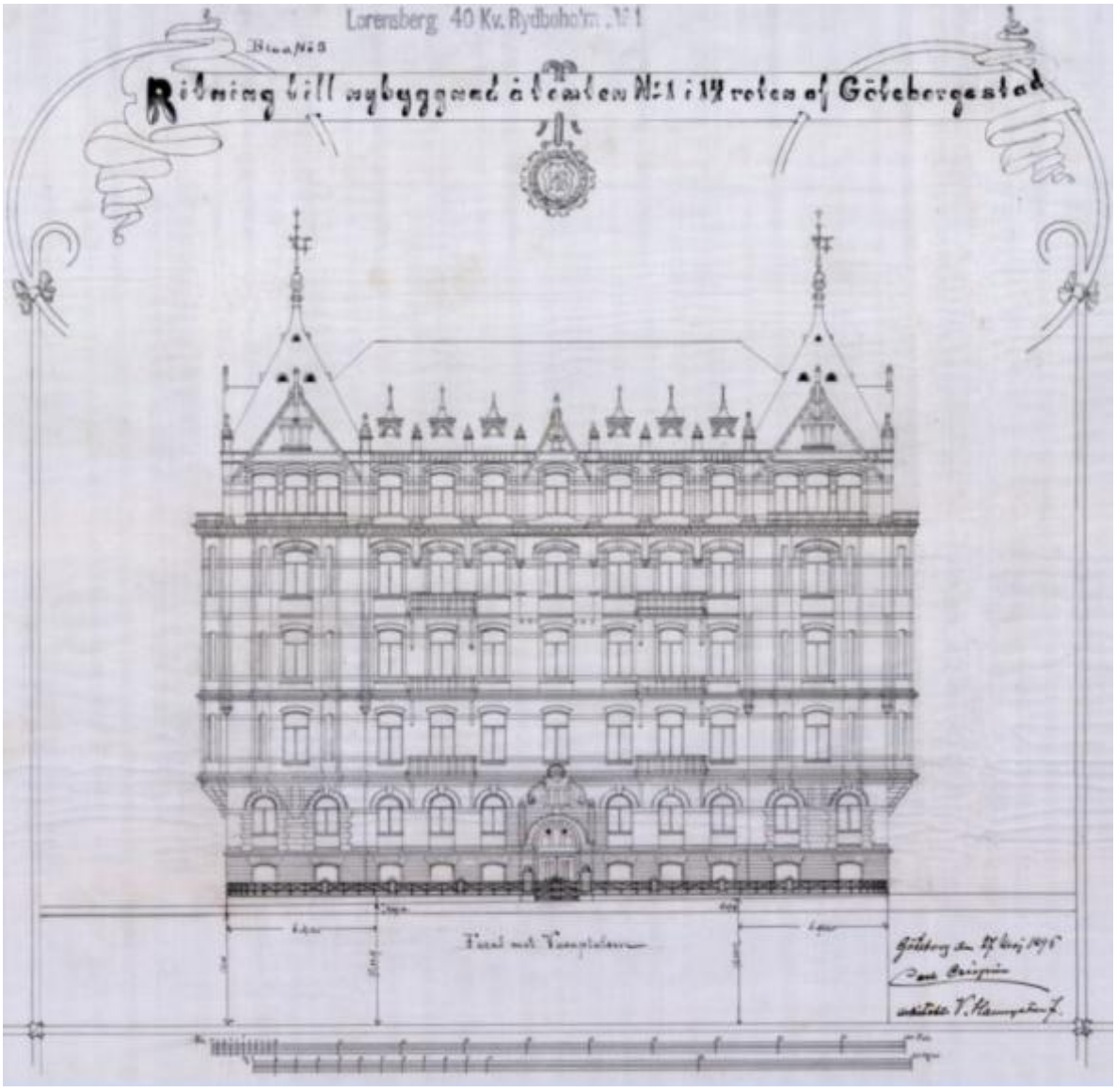

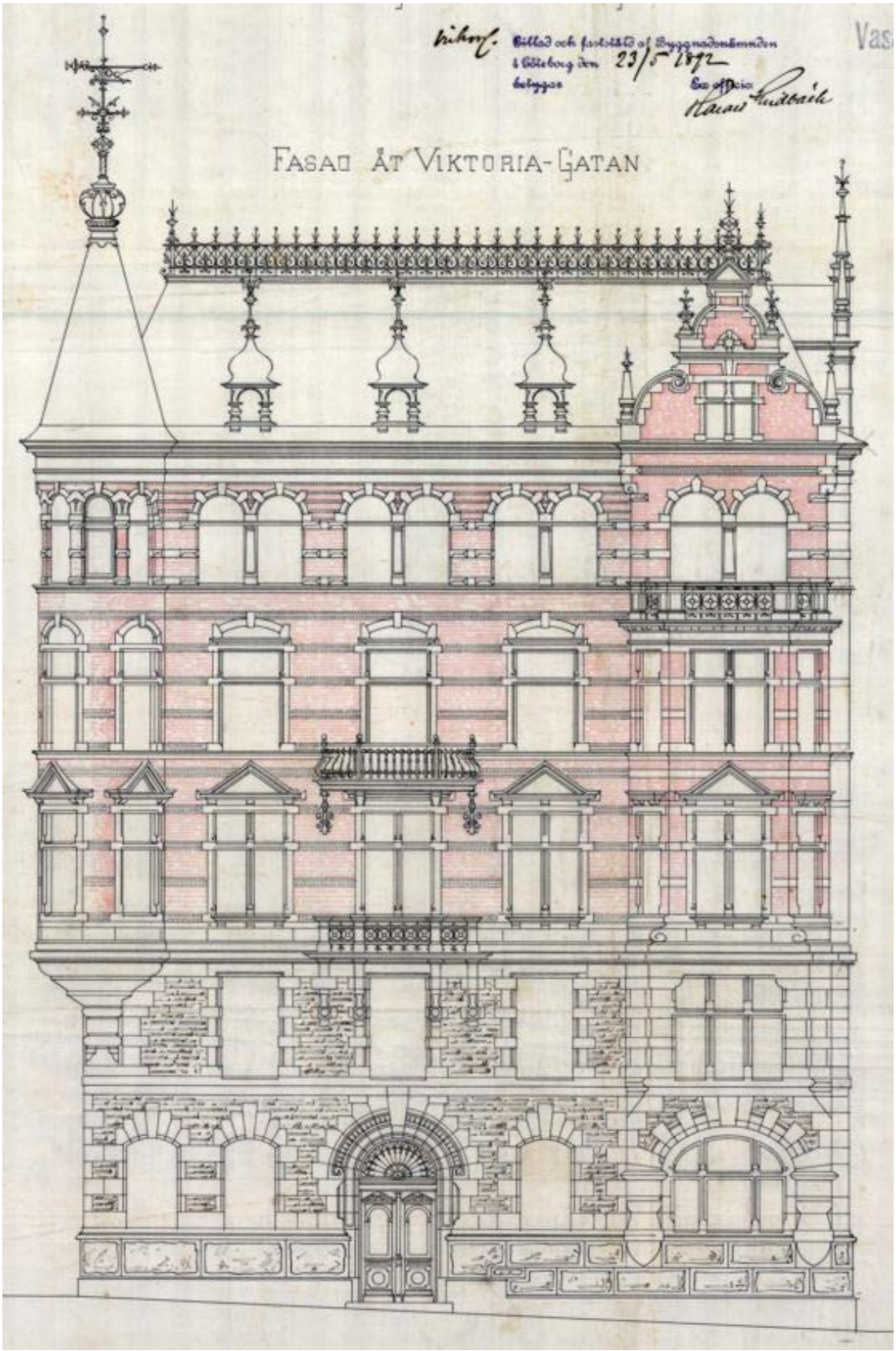

630. *Hyreshus på styckade villatomter fick uppföras i full höjd, men enligt byggnadsbestämmelser fritt stående i s.k. villastil – här 13:e roten 87 (Viktoriagatan 15).*

B. Stenstaden och grönskan – planteringarna i elden (1865-1910)

Järnväg i promenadbältet – tre decennier av kontroversiell miljöfråga

Parkvännen Nils Ericson byter fot: en godstågslänk behövs vid allén

Som berättats angående planen för Göteborgs utvidgning (kap. II B) insände den pensionerade chefen för ”Statens Jernvägsbyggnader”, överste Nils Ericson, ett PM till Göteborgs stadsfullmäktige inför deras behandling av Kommitterades plan vårvintern 1864. Han framförde där en synpunkt som berörde planens utökade promenadbälte utefter vallgraven och dess möte med ett representativt bostadsområde vänt mot parkerna. Ericson hävdade att plats måste reserveras för ett järnvägsspår längs Nya Allén. Där skulle genomgående godståg mellan statens bangård i Gullbergsvass och hamnbanan inte störa verksamheterna vid Skeppsbron när denna i framtiden måste förlängas västerut genom Masthugget med järnväg i en strandgata. Den av Ericson önskade järnvägen menade Kommitterade kunde rymmas i Kungsparkens föreslagna tillökning mellan Nya Allén och blivande Parkgatan.[250] 1864 års hamnberedning upptog därför året därpå i sin plan för hamnutbyggnad ett spår på alléns sydsida.[251] Beredningsledamoten August Kobb, som i Kommitterades planarbete ivrat för gröna stråk, var knappast förtjust av tanken på tågtrafik i promenadbältet framför de exklusiva parkkvarteren – hans motvilja visade sig i sinom tid delas av åtskilligt fler i stadens ledning.

Frågan om en järnvägsförbindelse på stadens insida har emellertid sitt ursprung längre tillbaka – den hade nämligen utretts redan 1855 som följd av regeringens beslut att Västra Stambanan skulle ha sin ändstation i Göteborg (se kap. I A). Som nyutnämnd chef för S. J. (se ovan) hade Nils Ericson då pläderat för att station och bangård av praktiska och handelsstrategiska skäl borde placeras på stadens östra sida med stort utrymme för framtida behov och god anknytning till stadens gator, inte vid hamnen i sydväst där kontakten med staden var sämre och utrymmet begränsat. Vidare vore en spårdragning dit vid Nya Allén söder om vallgraven och över flera korsande vägar till stor nackdel för trafiken och de promenerande i allén och han befarade att en järnväg i detta läge skulle bli så störande att fortsatt utveckling av det påbörjade parkbältet hämmades.[252] Nils Ericsons väl motiverade förslag till hur järnvägs- och nya hamnanläggningar skulle ordnas för bästa utnyttjande av stadens fördelaktiga läge mot älven hade vunnit de styrandes gillande och var 1864 i huvudsak utfört.

Den förre banbyggnadschefens uppfattning att en järnväg ändå på sikt behövdes vid allén mellan Gullbergsvass och Masthugget bör 1864 ha varit minst lika kontroversiell som nio år tidigare. Levererad av landets störste auktoritet på hamn- och järnvägsbyggande skulle dock visionen om ett spår för avlastning av hamnbanan hållas levande i stadens ledning och förvaltning under ett kvartssekel – en påstådd förutsättning i Göteborgs emotsedda utveckling till modern storhamn, västra Sveriges nav för kommunikationer till lands och sjöss.

Järnvägens nytta för staden ställs mot parkernas ”behag” och ”trefnad”

Olika beredningar 1873-79 angående järnvägens och hamnens utveckling – självfallet med fokus på ömsesidig nytta – förutsatte alla en spårdragning i parkbältet, men i enlighet med överingenjören J. G. Richerts förslag på alléns norra sida istället för den södra såsom hamnberedningen hade förutsatt 1865. Emellertid reserverade sig August Kobb våren 1873 mot utlåtandet av den beredning ”angående afsättning af mark å stadsområdet för möjligen blifvande jernvägar med slutpunkter härstädes”, där både han och Richert var ledamöter. Kobb ansåg att en järnväg längs Nya Allén skulle medföra ”högst betänkliga olägenheter” för den korsande gatutrafiken mellan staden och de nya stadsdelarna.[253] Vidare varnade Kobb för stora miljökonsekvenser:

> Då ... banan måste genomlöpa såväl Trädgårds-Föreningens park som stadens nya parkplantering /Kungsparken/, och detta ej låter sig göra utan att åtskilliga träd och buskpartier måste stympas och borttagas, samt den larmande jernvägstrafiken otvifvelaktigt kommer att högst väsendtligt minska det behag och den trefnad dessa anläggningar afsett att bereda stadens innevånare, tyckas tillräckliga skäl förefinnas att ej medgifva denna banas utförande förr än den oundvikligen påkallas.

Kobb framhöll att hamnbanan skulle få tillräckligt utrymme genom kajutbyggnader vid älvstranden. Förr eller senare måste t.ex. Skeppsbron breddas och kajen på Gullbergsvass börja anläggas. Han var viss om att nära den senare ”kommer att blifva en centralstation för alla här sammanlöpande jernbanor” – stora varumängder kunde då omlastas direkt till såväl exportens som importens stora fördel utan att belasta hamnbanan! August Kobb poängterade att staden skulle främja kommunikationerna, men endast i sista hand på promenadområdets bekostnad.[254] När beredningsutlåtandet togs upp i stadsfullmäktige den 29 maj 1873 blev detta bifallet med tillägget att ”beslutet icke innebure godkännande af beredningens ... åsigt derom att jernvägsspårs utdragande till hamnen från vestra stambanan vid sidan af Nya Alléen *snart nog* kunde ifrågakomma” (förf:s kursivering). När ett kommittébetänkande om järnväg till en godsstation i Majorna togs upp i fullmäktige sex år senare yrkade emellertid Kobb förgäves ”att jernvägsanläggning utefter nya alléen icke bör ifrågakomma förr än det visat sig att den ökade jernvägstrafiken från stationerna /statens respektive bergslagernas/ till hamnen ej på annat sätt kan framföras”. Men August Kobbs uppfattning skulle visa sig ha tiden på sin sida.

I ett stadsplaneärende 1875 för Masthuggets hamnområde hävdade överingenjör J. G. Richert som stadens tekniska expert bestämt angående hamnbanans förbindelse med bangården på Gullbergsvass att ”någon annan plats härför torde icke finnas än efter Öfverste Ericsons plan, utefter Nya Alléen”.[255] Tydligen i avsikt att lugna en besvärande opinion argumenterade Richert:

> Flera hysa stor fruktan för en sådan anläggning; men jag tror dock icke att fullt grundade skäl finnas för dessa farhågor. Terrängen är öfverallt jemn och … knappast något enda större träd kommer att rubbas. --- Då anordningarna således icke behöfva att i något afseende förstöra parkanläggningen blir den hufvudsakliga olägenheten att de i alléen promenerande alltemellanåt komma att af framgående jernvägståg påminnas om att Göteborg är en handelsstad med liflig rörelse; men detta, om ock störande för några få, torde dock ej kunna anses innebära större uppoffring än att stadens handels och rörelses kraf i detta fall bör lemnas företräde.

Richert gav ett exempel på att man i utlandet tvingats till mycket större ingrepp i parkmiljöer:

> ... i Hamburg, der likasom i Göteborg storartade planteringar blifvit anlagda omkring den gamla vallgrafven, /har/ jernvägen blifvit framdragen genom dessa anläggningar, hvilket der likväl endast varit möjligt genom en så godt som total omläggning af desamma. -Jernvägen går

stundom i nivå med öfverfartsvägarna och stundom under dessa. Oaktadt en högst betydlig trafik för närvarande existerar anses dock icke parkanläggningens trefnad derigenom vara förstörd, och än mindre dess *sanitära* och förskönande ändamål förfelade (originalets kurs.).

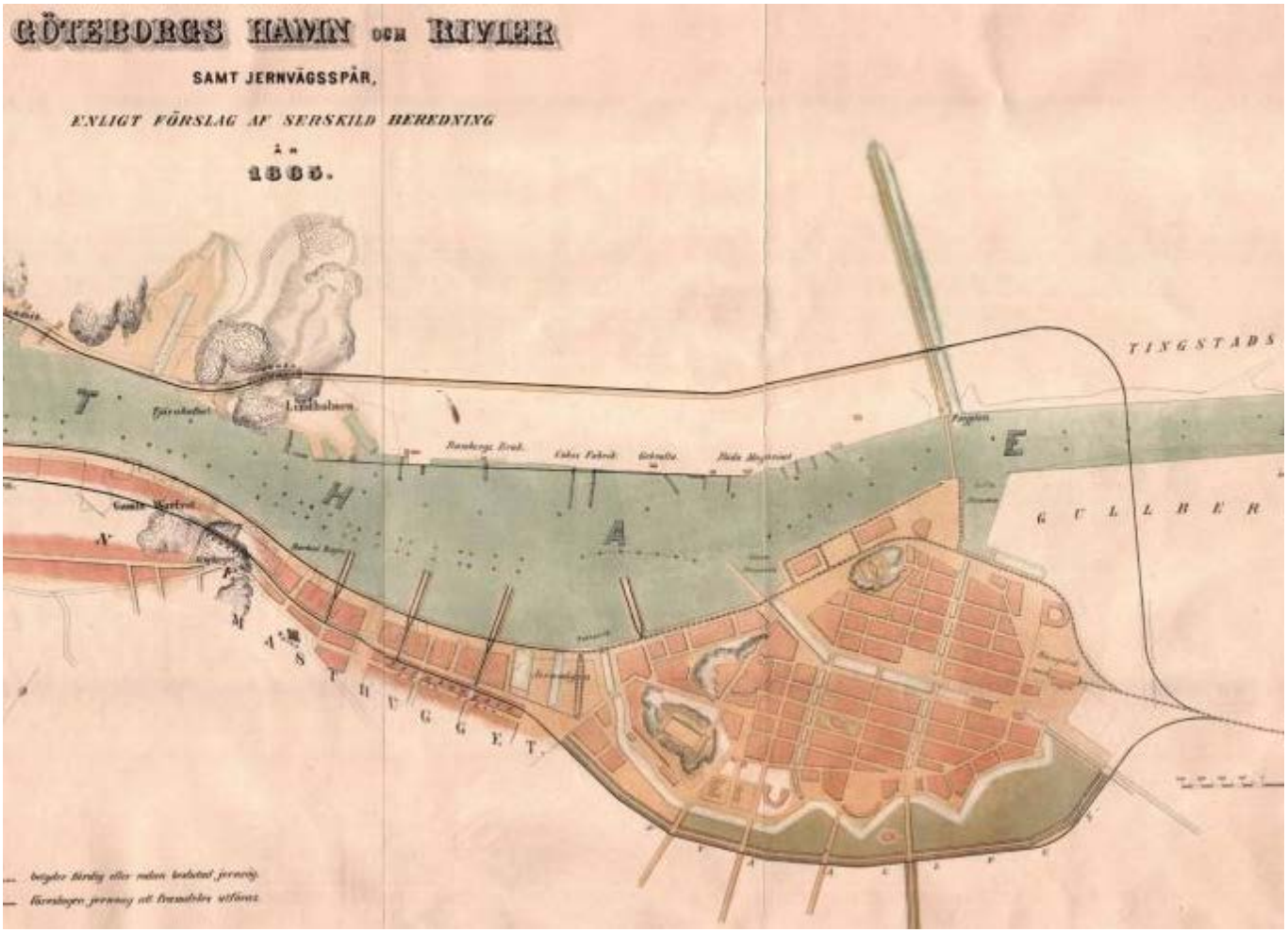

631-633. *En järnvägsdragning längs Nya Allén ansågs på sikt nödvändig för att avlasta hamnbanan vid kajerna mot älven. Förslaget 1865 till spår på alléns södra sida av en hamnberedning (ovan) anslöt till de synpunkter Nils Ericson (mitten) haft på Kommitterades plan 1863 för Göteborgs utbyggnad. August Kobb (t.v.), den som mest ivrat för parkbältets utveckling, hävdade att alléspåret borde kunna undvikas.* ***634.*** *Förespråkarna av Ericsons idé hade stöd av överingenjör J. G. Richert (t.h.), som i olika sammanhang 1873 och 1879 ansåg att spåret skulle dras på alléns norra sida utan större intrång i parkerna.* ***635.*** *Planberedningen 1888 för Masthugget hävdade i sitt betänkande att Richerts principlösning var den enda tänkbara (nedan).* ***636-637.*** *Från S.J. deltog i denna beredning maskiningenjör F. W. Pegelow – som förstärkning blev hans överordnade bandirektör D. Insulander 1890 en av fyra invalda och bidrog till en betydligt mer omfattande planutredning.*

Nyttans förespråkare skärper tonen och slipar argumenten

Sedan staden efter ett decennium av förberedande underhandlingar med berörda parter – och planarbete för Skeppsbrokajens fortsättning västerut från Skeppsbron – kunnat expropriera Masthuggets privathamnar beslöt man hösten 1887 att påbörja den nya kajens anläggning enligt den år 1881 fastställda stadsplanen. Våren 1888 framställdes i stadsfullmäktige krav på ”en fullständig plan för utförande af strandgatan i Masthugget ... /innanför kajanläggningen/ … med tillhörande anordningar och anstalter m.m.”. Det gällde bl.a. hamnbanans utformning och ”förbindelser med stadens bangårdar”.[256] En beredning tillsattes med bl.a. hamnkaptenen G. Krusenstjerna, som tilldelades medel för en studieresa till flera hamnstäder i Europa, och konsul C. G. Prytz[257] – den sistnämnde som vi sett (kap. II B) en eldsjäl för spårlösningar. Som fackman på järnvägstrafik ingick i beredningen maskiningenjör F. W. Pegelow.

I betänkandet hösten 1889[258] uttryckte beredningen bestämt att förhållandena vid Skeppsbron och anslutande gator var så besvärliga att enda sättet för deras avhjälpande utan orimliga konsekvenser – såsom partiell rivning av Cellfängelset och Residenset – vore ett järnvägsspår på stadens södra sida för hamnbanans avlastning. Richerts tidigare förslag vid Nya Allén, av beredningen i princip oförändrat, hade även ekonomiska fördelar. I Trädgårdsföreningen krävdes endast ”undanflyttning af några få träd och buskväxter” medan i Kungsparken ”någon nämnvärd skada å planteringarne ej ifrågakommer ... Endast /!/ omkring trettio träd ... torde behöfva flyttas eller borttagas”. Beträffande ”olägenheter för allmänheten som möjligen kunna anses uppstå genom jernvägstrafik uti en del af stadens planteringar ... samt derutaf att denna trafik korsar gator” försäkrade beredningen ”att tågen aldrig må gå fortare än att en man, försedd med signalflagga eller lykta, gående kan passera omedelbart framför tåget i dess bana”. Trafiken borde med hänsyn till gatutrafikanterna ske nattetid (!). Rök och gnistor från loken kunde elimineras på teknisk väg. Och mot ”den estetiska sidan af saken” ställdes åter nyttan med hänvisning till vad stora hamnstäder utomlands tvingats offra:

> ... om det ock för estetikern skulle vara mest tilltalande att slippa se lokomotiver och godsvagnar passera genom stadens planteringar så må det ej glömmas att i en handels- och sjöstad som Göteborg de merkantila intressena måste i första rummet tillgodoses. På liknande sätt har man gått tillväga – ja måst gå tillväga – i flera av utlandets större städer t.ex. Hamburg, Antwerpen, Edinburg och Lübeck; öfverallt har det nyttiga beredt sig terräng, hvaremot det behagliga måst i erforderlig mån vika åt sidan. Der större kraf i detta hänseende ej framställas än dem om hvilka här är fråga har man sannerligen ej skäl till klagan.

Fördjupad utredning löser konflikten mellan två oförenliga intressen

638-640. *I stadsfullmäktige var 1890 oviljan stor mot tåg genom parkbältet. Vältaliga motståndare och förespråkare av hamnbanans förstärkning på Skeppsbron var bl.a. Pontus Fürstenberg (t.v.) och Mauritz Rubenson (t.h.) – på förslag av L. G. Bratt (mitten) gjordes en grundligare utredning av den i detta syfte förstärkta beredningen och resultatet blev en ny plan med parkbältet bevarat intakt.*

Att beredningen hade underskattat viljan inom stadens ledning att skydda promenadbältet blev uppenbart när ärendet kom på stadsfullmäktiges bord i februari 1890. Pontus Fürstenberg hade föregående höst – på August Kobbs initiativ – varit en av tre ledamöter bakom motionen att ersätta Skojarebacken med en park (se avsnittet *Från rackarnäste till barnens paradis* nedan om Vasaparkens tillkomst). Fürstenberg gav nu luft åt många ledamöters åsikter när han yrkade att fullmäktige ej borde anse ”förslaget om förläggande af jernvägsförbindelsen genom alléernas och trädgårdsföreningens områden lämpligt eller önskvärdt”, varför ”en grundligare undersökning måtte vidtagas” i syfte att hitta alternativ. Mauritz Rubenson,

medarbetare till S. A. Hedlund på Handelstidningen, tog avstånd från ”en järnväg löpande längs alléen – vår stads förnämsta promenadplats”. Han förespråkade en annan lösning av ”denna för vår stads trafikförhållanden så ytterst viktiga fråga”: hamnbanan kunde förbättras vid kajerna genom provisoriska broar över kanalerna.[259] Stadsfullmäktiges beslut blev att på förslag av L. G. Bratt återremittera ärendet till beredningen förstärkt med fyra ledamöter[260], däribland bandirektören D. Insulander vid S. J. – denne torde som blivande maskindirektören Pegelows överordnade ha haft betydelse för att hamnbanans kapacitetsbehov och förbindelse med bangårdarna kunde lösas på ett smidigt sätt genom ett noggrannt arbete av beredningen.

Den förstärkta beredningen presenterade den 3 januari 1891 ett förslag till ny stadsplan för hamnområdet.[261] Man hade verkligen ”grundligare” utrett frågan om spårförbindelse mellan Masthugget och bangårdarna – totalt hade man kostnadsberäknat 16 spårvarianter i sju olika sträckningar: i parkbältet, på Stora Badhusgatan och Skeppsbron med olika brolösningar samt tunnel under Otterhällan. Tre linjer var utredda som två alternativ med spår på viadukt eller i markplan – vid vallgraven hade dock båda alternativen viadukt över parkmark och vatten. Beredningen avfärdade alla viaduktalternativ som för dyra och opraktiska för såväl gatu- som tågtrafiken. Bergtunneln valdes bort både av kostnadsskäl och då järnvägen skulle korsa Norra och Södra Hamngatorna tätt inpå aktningsvärda byggnader. Alléalternativet i markplan hade den lägsta anläggningskostnaden, men nackdelarna var flera: sträckans längd, ”dess korsande af vigtiga trafikleder, deribland fyra spårvägslinier; dess korsande af vestra stambanans hufvudspår, samt dess saknad af direkt förbindelse med den för Bergslags- och Vestkustbanorna gemensamma stationen”. Till dessa praktiska synpunkter kom så den känsliga miljöaspekten, understödd av en vid denna tid högaktuell framtidsvision:

> Derjemte kan anföras störande inverkan å stadens planteringar genom jernvägstrafiken, samt att möjligen för *anläggning af ny jernvägsstation för statsbanan* det kan vara en fördel om spår å Polhemsplatsen icke komme att utläggas (förf:s kursivering).

Beredningen drog följande slutsats:

> Under dessa förhållanden och då Eder remiss /stadsfullmäktiges/ till förstärkta beredningen synes afsett ... att få uppställdt ett mera tilltalande och ändock med afseende å kostnaderna ej alltför svårutförbart förslag till jernvägsförbindelse, så får beredningen föreslå att detta alternativ ej må utföras förr än det visat sig att annat lämpligare icke kan åstadkommas.

Utredningen 1889-91 hade således resulterat i fullt genomslag för August Kobbs likartade argument 18 år tidigare. Beredningens förslag till stadsplan gällde istället att hamnbanan på sikt skulle byggas ut vid Skeppsbron. Som temporär lösning förespråkade man vad som i vår tid skulle kallas ”förstärkningsalternativet”: genom utnyttjande av två befintliga svängbroar – den över Stora Hamnkanalen breddad till dubbelspår och en över Rosenlundskanalen flyttad från Järnvågshamnen till ett läge innanför den enkelspåriga Pusterviksbron – kunde detta arrangemang till låg kostnad väntas fylla hamnens behov för överskådlig tid. (Lösningen blev i själva verket bestående ända fram till hamnverksamhetens avveckling på 1960-talet!)

På tillstyrkan av flera remissorgan[262] godkände stadsfullmäktige den 28 maj 1891 beredningens förslag. Den nya stadsplanen för hamnområdet i Masthugget – utan spår från Nya Allén över Järntorget – fastställdes den 11 september samma år av Kungl. Maj:t. Därmed var Nils Ericsons 28 år gamla tanke om en järnväg i parkbältet för hamnbanans godstrafik slutgiltigt avförd från stadens agenda. Det stora promenadstråket var till mångas lättnad utom fara – för denna gång, men det skulle inte dröja länge innan parkernas försvarare måste mobilisera till kamp mot ett annat föreslaget intrång (se *Parkerna som markreserv…* nedan).

”Flora” och ”Mammon” skördar segrar (1887-92)

Skojarebacken och Annebergskvarteret

De två större kvarter som innefattade den kuperade terrängen på södra sidan av Vasagatan hade i planen 1866 avsatts för fritt liggande byggnader eftersom vanliga byggnadskvarter med sammanhängande bebyggelse var olämpliga för mark med stora höjdskillnader. Under 1870- och 80-talen skapades de olika förutsättningar som på 1890-talet genom beslut om ändrat markutnyttjande och omregleringar medförde skilda miljökonsekvenser för grannskapet.

Av landeriet Annebergs friköpta delar vid Haga Kyrkogata låg den stora Bolanderska tomten i det s.k. ”Annebergskvarteret”, det stora kvarter kring ”Bolanderska berget” som i den 1866 fastställda utvidgningsplanen avsatts för villabebyggelse – genom stadsplanen 1877 för 13:e rotens högre terräng delades kvarteret i två (nu Vasastaden 10 kv. Enen och 12 kv. Furan). Som privat egendom kom denna att kunna utnyttjas helt utom stadsplanens kontroll, vilket av personliga skäl drog med sig den angränsande egendomen i öster med total omvandling från öppen trädgårdsstad till sluten stenstad som följd. I motsats härtill blev stadens utarrenderade terräng kring den s.k. Skojarebacken förskönad till en allmän promenadplats eftersom intresse för bebyggande här saknades. För att använda en tidstypisk metafor lämnades sålunda Flora och Mammon varsin tribut – den förstnämnda utgjorde ett vackert prov på den göteborgska kommunalandans framsynthet medan den senare innebar den största förlust i miljöhänseende som drabbade Göteborg under stenstadens utbyggnad på Hagaheden och dessutom uppenbarade att privatintresset hade en starkare ställning än planinstrumentet. Dessa tilltänkta villakvarter gick alltså olika öden till mötes – det ena ställdes i allmänhetens tjänst för skönhetsupplevelse och rekreation, det andra kunde i skydd av den privata äganderätten berövas staden som vacker och hälsofrämjande miljö. Hur detta gick till är av så stort intresse i ett nutida perspektiv att omständigheterna behöver en närmare genomgång i detta arbete.

Från rackarnäste till barnens paradis

Skojarebacken ersätts av Vasaparken

Höjdpartiet mitt på Hagaheden hade i stadsplanen infogats i ett oregelbundet kvarter som vid regleringen av 14:e roten 1876 undantagits för framtida behov. I slutet av 1880-talet var kvarteret sedan länge ökänt för det vilda livet kring Skojarebackens kåkar. Bara två gator med stenhusbebyggelse begränsade området, Vasagatan med sin allé i norr och Aschebergsgatan i väster. Betraktat av den nya omgivningen och stadens styrande som naturskönt var området likafullt frånstötande i sin egenskap av social oroshärd. På tillskyndan av engagerade kommunalmän avstod nu staden ännu en gång med sedvanlig generositet från att utnyttja byggbar mark till förmån för stadens behov av ordnade planteringar. Tre decennier tidigare hade det gällt att fullborda det påbörjade parkbältet vid vallgraven till en storslagen

anläggning – initiativtagaren då, handlande August Kobb i drätselkommissionen, var nu sedan 25 år tillbaka pådrivande i gatu- och vägförvaltningen, tidvis som stadsträdgårdsmästare.

Där Kallens gata och Kalfgatan möttes på Hagaheden hade en klunga trähus byggts på mindre tomter åtskilda av en kort backig återvändsgata inom lägenheten nr 101 i gamla oreglerade 12:e roten – här på den ökända ”Skojarebacken” huserade traktens fattigaste befolkning. Det lilla höjdområdet mitt i den blivande stenstaden ansågs inte lämpligt som byggnadskvarter och var därför i plan och reglering betecknat med grön färg, d.v.s. mark för villor och planteringar. ***641.*** *Skojarebacken (101) på grundkartan 1861 – i norr (109 B) Hagahedens skolhus.* ***642.*** *Plankartan 1864, fastställd 1866, visar inte befintlig bebyggelse.* ***643.*** *Tomtreglering 1876 (rödkantade kvarter).* ***644.*** *Hagahedsskolan.*

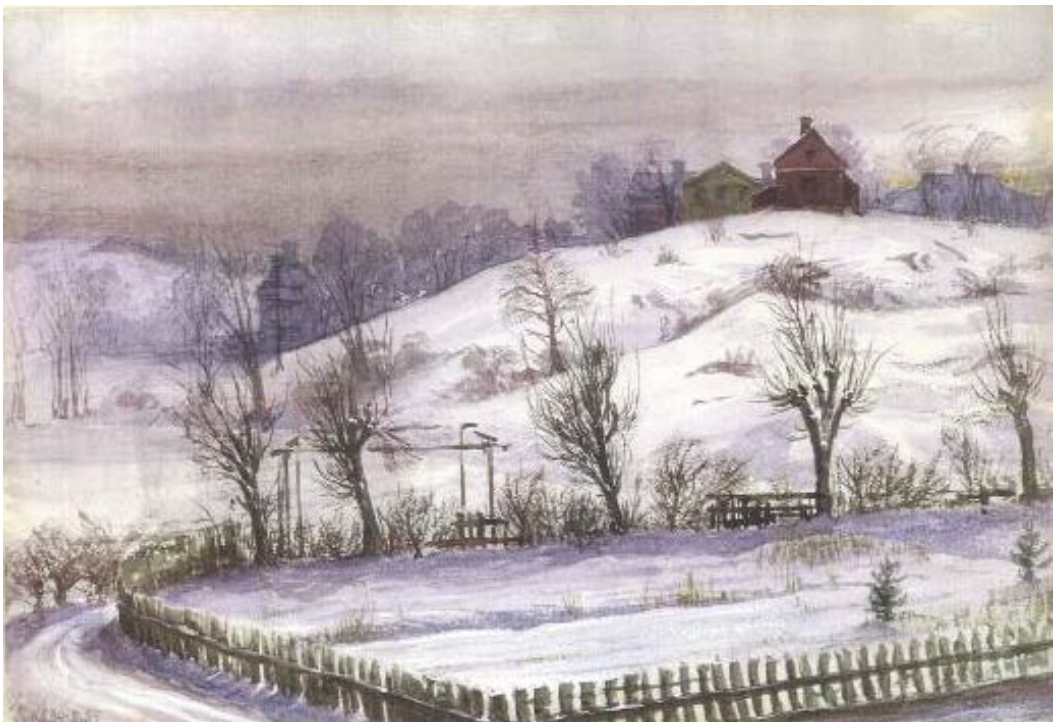

645. *Skojarebacken 1884 från Hedlundska huset (Vasagatan 46).* ***646-647****. Usla kåkar på höjden.*
648. *Utsikt 1888 från Landalabergen mot Skojarebackens trähusklunga vid korsningen av Aschebergs- och Engelbrektsgatorna – samma år uppfördes flera stenhus som stängde siktens vänstra del. Närmast i bakgrunden Teatergatans husrad i det nybyggda Valandskvarteret.*

649-652. *Männen bakom den parkanläggning som i början av 1890-talet intog Skojarebackens plats – August Kobb i gatu- och vägförvaltningen ansvarade för stadens planteringar, stadsfullmäktiges ledamöter Josef Andrén och Ernst Bring skrev tillsammans med Pontus Fürstenberg 1889 den motion som ledde till parkbeslutet påföljande år.*

I oktober 1889 motionerade tre stadsfullmäktigeledamöter – handlande Josef Andrén, assuransdirektör Ernst Bring och grosshandlande Pontus Fürstenberg[263] – om ”att den emellan Wasa-, Engelbrekts-, Aschebergs- och Götabergsgatorna belägna del af stadens 14 rote skall så fort ske kan anordnas till en enkel parkanläggning”.[264] De påminde om att vid regleringen 1876 området hade undantagits som blivande plats ”för Göteborgs museum eller andra större allmänna inrättningar”, men då museifrågan 1889 var vilande och andra byggnader kunde bli aktuella först långt fram i tiden ”skulle hela detta område, beläget i en af stadens vackraste delar, … förblifva i samma oordnade skick som för närvarande”. Utan större kostnader skulle här kunna skapas en park anpassad till den ursprungligen avsedda användningen och det fanns fördelar att vinna: ”I stället för att denna plats nu är tillhåll för den sämsta delen af stadens befolkning, som der tillställer allehanda störande uppträden, skulle platsen … blifva icke endast en vacker promenadplats, utan äfven en lämplig lekplats för traktens ungdom, hvarjemte de omkring detta område befintliga, staden tillhörande tomter säkerligen skulle erhålla ett högre värde”.[265]

Bakom denna motion lär ha stått den för stadens planteringar ständigt ömmande August Kobb, som lämnat stadsfullmäktigeposten 1882 för att hänge sig åt andra uppdrag – inte minst i rollen som ansvarig för de kommunala planteringarna. Den borgerliga stenstaden trängde på med höga hyreshus, vid Aschebergsgatan en ofullbordad rad i fem våningar. En förskönande offentlig park förutsatte bortstädning av den sociala misären. Skojarebackens kåkar med Hagahedens fattigaste befolkning, som legat på platsen sedan 1850-talet till allt större allmän förargelse, kunde rivas efter uppsägning till den 1 april 1891 – arrendetiden löpte då ut.

653-654. *Regleringen enligt planen 1866 hade 1872 inte hunnit beröra trakten söder om den nya ringboulevarden Stora Allégatan (Vasagatan), men 1888 var området tomtindelat och kvarteret närmast väster om Skojarebacken hade börjat bebyggas.* ***655.*** *År 1888 uppfördes de första stenhusen mittemot de gamla trähus som hyresvärdar och hyresgäster senare gick till aktion för att få undanröjda. Här ses från Molinsgatan Krafves smidesverkstad (t.h.) och Skojarebackens kåkar (t.v.) vid Engelbrektsgatan – i bakgrunden Aschebergsgatans nybyggen med kupolen till Vasagatan 23.*

Stadsfullmäktige remitterade förslaget till gatu- och vägförvaltningen för kostnadsberäkning och yttrande.[266] Utlåtandet den 6 december 1889 var grundat på en PM av stadskamrerare P. Andréen som redogjorde för markens pågående användning. Hagahedsskolans träbyggnad med tillhörande trädgård låg nära Vasagatan och kunde få ligga kvar tills en ny skolbyggnad inom några år måste uppföras som ersättning för flera av traktens mindre skolhus.[267] I kvarterets sydvästra hörn låg Skojarebacken med 283 invånare på 11 bebyggda tomtplatser under lägenheten nr 101 i gamla 12:e roten. Dessa boningshus av trä hade tillkommit som följd av arrendeavtal 1850 och hade fått kvarstå sedan den avtalade hyrestiden utgått 1875 – man kunde anta ”att staden nu ej behöfver hysa betänklighet mot de nuvarande husegarnes uppsägning till afflyttning”.[268] Husen var taxerade till hela 103 700 kronor, ett belopp man konstaterade inte motsvarade byggnadernas värde utan grundades på de årliga hyror som arrendatorerna inhöstade. Stadens hyresförlust till följd av tomternas avröjning skulle dock bli endast 344 kronor inklusive smeden Krafves verkstad åt Engelbrektsgatan. Förvaltningen hade uppfattningen att platsen nu var i ett för omgivningen ”föga värdigt skick”, men ”synnerligen väl egnar sig till enkel parkanläggning och jemväl erbjuder fördelen af en lätt tillgänglig om ock ej högt belägen hvilo- och utsigtsplats” samt ”för annat ändamål f. n. ej behöflig”. Kostnaderna för parkanläggningen beräknades till 16 000 kronor, vilka borde fördelas på de tre åren 1890-92, då man ansåg arbetet behövde genomföras.[269]

Sedan förvaltningsyttrandet inkommit remitterades det mellan jul och nyår för vidare yttrande till drätselkammaren, som på ledamoten L. G. Bratts begäran utredde ”områdets lämplighet för bebyggande antingen med hus vid hus eller med villor” samt ”den inkomst staden skulle kunna påräkna genom områdets indelning och försäljning till byggnadstomter”.[270] Stadskamrerarkontoret gjorde en grundlig undersökning med stadsingenjör Brandels bistånd och överlämnade den 27 september 1890 resultatet till drätselkammaren. Kontoret konstaterade att området till stor del bestod av berg och ”å den af kongl. maj:t den 23 November 1866 fastställda planritning för stadens utvidgning är betecknadt med sådan färgläggning, hvarmed, enligt hvad ritningen åtecknad förklaring angifver, villakvarter med parkanläggning utmärkes”. Höjdskillnaden i kvarteret på 14 meter skulle kräva omfattande sprängning för gatuanläggning och tomternas bebyggande. Stadsingenjören föreslog att

området skulle indelas i tre kvarter med antingen 40 tomter för ”hus vid hus” eller 20 tomter för ”fritt liggande hus”. Han förutsatte att av de 40 tomterna för tätt bebyggande fem tomter mot Vasagatan kunde säljas för 40 kronor per kv.m., 14 tomter vid Aschebergs- och Engelbrektsgatorna för 25 kronor och de övriga 21 tomterna för 15 kronor. Gatu- och vägförvaltningen fann ”de af stadsingeniören föreslagna gatulutningar af 1:12,3 och 1:14,5 alldeles för branta i denna stadsdel, i hvilken … större lutning än 1:20 ej bör tillåtas”. Därigenom skulle gatuanläggningen bli avsevärt dyrare. Efter avdrag för gatuarbeten och gasbelysning skulle tomtförsäljningen ”tillföra stadskassan en inkomst af omkring 600 000 kronor” – emellertid ansåg stadskamrerarkontoret ”dessa åsatta värden väl lågt beräknade”. Kontoret tillade att villatomter betingade ett betydligt lägre pris.[271]

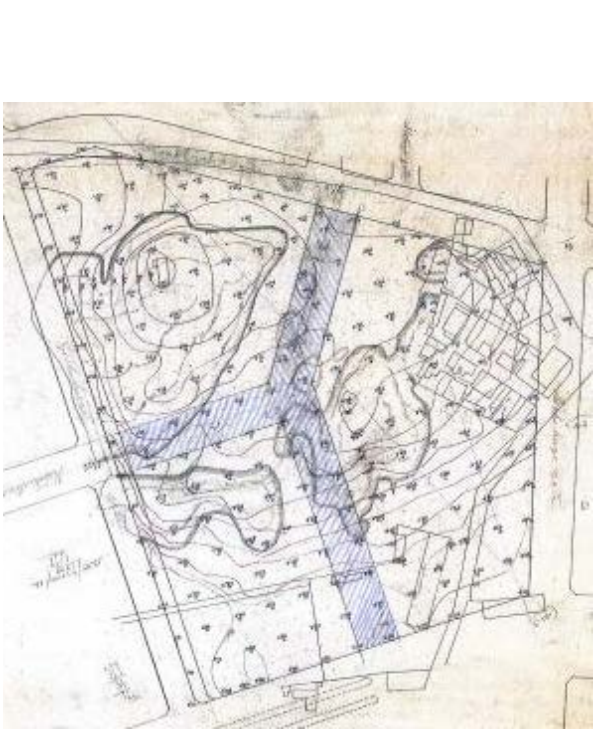

Staden beräknade sina kostnader för såväl gatu- som parkanläggning i kvarteret och fann det bäst att göra en enkel men vacker plantering eftersom inget behov fanns att bebygga denna mark. ***656.*** *De tre gator som behövdes för byggnadstomter skulle bli dyrbara och branta till nackdel för tomtvärdena (skissen visar endast gatornas läge).* ***657.*** *Parkförslaget var utformat i engelsk stil med utnyttjande av den rundkulliga terrängen till krökta gångvägar och utsiktsplatser på olika nivåer – mot Vasagatan tänkte man sig att Hagahedens skola med trädgård kunde bibehållas tills vidare.*

Det kan tyckas märkligt att staden koncentrerade sig på att redovisa just det alternativ för bebyggande som man inte ansåg planenligt och som knappast heller var till fördel för omgivningen. Sannolikt var avsikten just att påvisa de avskräckande effekter av en maximal exploatering som väntade om Bratts idé skulle realiseras. Det var i själva verket fråga om huruvida staden själv på egen mark var beredd att genomföra det skräckscenario som Kungl. Maj:t knappt två år tidigare hade konstaterat lagligt kunde genomföras på privat tomtmark emedan staden hade avyttrat den utan uttryckliga villkor för begränsning av nyttjanderätten (se nedan om Annebergskvarteret, det första styckningsprojektet). I närheten fanns ett stort antal osålda tomter för tätt bebyggande – här avsågs tre kvarter vid Kristinelundsgatans västra del, två stycken belägna mot Götabergsgatan – och stadsfullmäktige hade nyligen beslutat om tomtförsäljning i flera sådana kvarter mellan Engelbrektsgatan, Södra Vägen, Sten Sturegatan och Skånegatan. Därför ansåg kontoret ”stadens behof af byggnadstomter i dessa trakter vara för åtminstone de närmaste tio åren tillgodosedt”. Det vore således ”mindre välbetänkt att nu

anordna för bebyggande det område, hvarom här är fråga, utan bör detsamma för framtida behof reserveras". Men att göra detta område, "beläget inom en af stadens vackraste delar", till park ansåg kontoret "väl funnet", i synnerhet då detta kunde åstadkommas "utan synnerligen stor kostnad för stadskassan".[272] Drätselkammaren instämde i förvaltningens och kontorets uppfattning att "behof nu icke förefinnas för områdets indelning och försäljning till tomter för bebyggande". Man stödde "den av förvaltningen uttalade åsigt, att området bör afhållas för något stadens behof, äfven om staden derigenom för närvarande skulle vidkännas ekonomisk uppoffring". Den profetiska slutsatsen var: "I följd af stadens fortgående utveckling kommer nämligen förr eller senare behof att visa sig af någon större öppen plats för offentlig byggnad; och någon lämpligare än den nu ifrågavarande, med högt dominerande läge i en af stadens vackraste delar, torde näppeligen gifvas". Då staden dock inte hade något sådant behov i sikte tillstyrkte drätselkammaren gatu- och vägförvaltningens förslag med tillägg av gasbelysning till en kostnad av 1 800 kronor.[273]

Stadsfullmäktige beslöt den 30 oktober 1890, ett år efter motionen, att säga upp arrendena och anslå 17 800 kronor för parkanläggning med belysning. På anhållan av arrendatorerna medgav fullmäktige ett års uppskov med avflyttningen då detta inte skulle försena parkanläggningen, men när ytterligare ett års anstånd söktes hösten 1891 – husägarna hävdade att de inte hunnit skaffa ny plats att ställa byggnaderna på – blev det kalla handen vid frågans avgörande den 22 oktober. Magistraten hade nämligen två veckor tidigare till stadens fäder överlämnat en begäran av sju husägare och 33 hyresgäster i sex nybyggda fastigheter vid Aschebergsgatan om att staden inte skulle förlänga arrendena på Skojarebacken. Högre tjänstemän, handlande, ingenjörer, militärer, en sjökapten, änkefruar m.fl. respektabla samhällsmedborgare hade undertecknat skrivelsen – bland dessa fanns även en ung skådespelare, Anders de Wahl, som vid denna tid var nyanställd på Stora Teatern och boende i hörnhuset Engelbrektsgatan 12-Aschebergsgatan 29 (nu nr 15). Någon eller några personer hade författat ett ampert aktstycke som inte sparade på argument man bedömde kunna göra verkan i stadens högsta beslutsorgan. Att träkåkarna med sitt oroskliental tvärs över gatan var genom områdets "beslutade och nu hastigt pågående reglering så godt som lifdömde" var ett oantastligt konstaterande. Utan underhåll, upplyste man, blev husen "för hvarje år allt värdelösare" medan gatans nya "prydliga stenhusbyggnader … i taxering utgöra öfver 800 000 kronor".[274] Hyresgästerna hade flyttat dit i förväntan att här snarast skulle uppstå "en tidsenlig stadsdel" – detta påpekande tyder på besvikelse över att staden efter 15 år, och sedan museifrågan nyligen fått sin lösning i Ostindiska huset, inte funnit något allmänt ändamål av värdig art för kvarteret. Man gav eftertryck åt sin frustration genom tillägget att många av sommarens besökare i staden hade förundrats över att trähusen stod kvar.

658-662. *Hyresgäster med samhällsställning hade signerat en klagoskrift till stadsfullmäktige med den bestämda uppmaningen att inte förlänga Skojarebackens nådatid: fr. v. civiling. Alfred Hennig, handl. Edvard Berg, v. häradshövding Ivar Berger, sjökapten Wilhelm Lundgren och löjtnant B. von Matern.*

663. *En sida namnteckningar av husägare och deras hyresgäster i stenhusen mittemot Skojarebacken.* ***664.*** *Aschebergsgatans husrad sedan de två återstående tomterna blivit bebyggda under pågående anläggningsarbeten i parken (jfr bild* ***667****).* ***665-666.*** *Skådespelaren Anders de Wahl hade 1891 som 22-åring efter utbildning på Kungl. Dramatiska Teatern påbörjat sin lysande karriär med anställning vid Stora Teatern i Göteborg och var bosatt i J. A. Frises hörnhus rakt mittemot Skojarebacken när han gjorde gemensam sak med sina grannar och hyresgästerna i de övriga fem husen på gatan.*

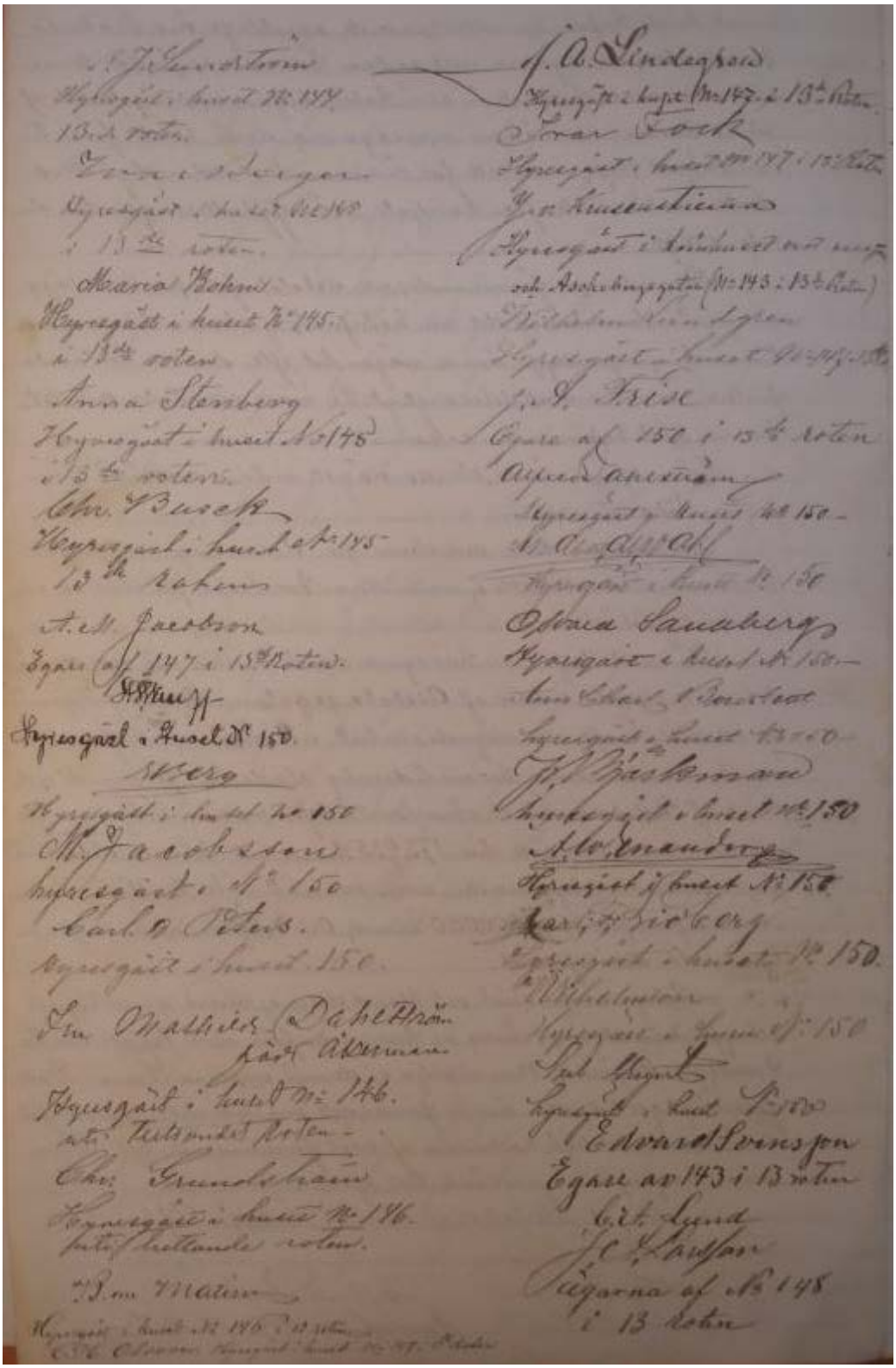

Tiden var således obevekligen ute för arrendetomterna på Skojarebacken. Sedan husen undanröjts kunde stadens anläggningsarbeten i parken fortsätta obehindrat 1892, samtidigt fylldes luckan i husraden vid Aschebergsgatan med två nybyggnader. Påföljande år hade vad de nya stenhusens invånare hade kallat ”grannskapets mångfaldiga obehag” ersatts av en stadspark i tidens stil med träd- och buskgrupper, terränganpassat gångsystem och gaslyktor. Vasaparken fyllde inom kort de kringboendes behov av en trygg plats för promenad och lek – emellertid skulle snart andra behov bli aktuella (se *Parkerna som markreserv.*…).

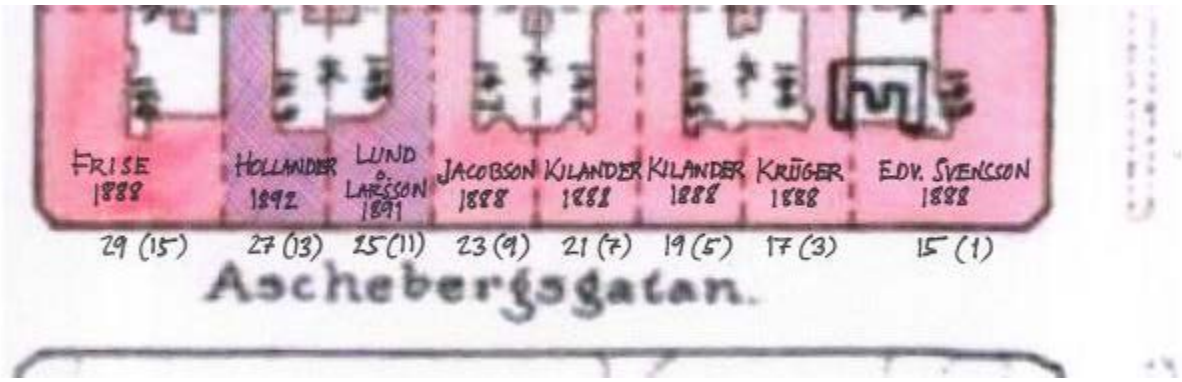

667. *Mittemot Skojarebacken hade sex stenhus uppförts 1888, sedan trähusens ägare blivit uppsagda bebyggdes de två sista outnyttjade tomterna (nr 25-27, nu 11-13).* ***668-669.*** *I det nya seklets första år var Vasaparken även på östra sidan omgiven av förnäma hyreshus.*

Bolanderska och Gegerfeltska egendomarna

Tullförvaltare Gustaf Theodor Bolander hade 1845 – på sin 40-årsdag den 28 juli – gift sig med den 24-åriga Ida Carolina von Gegerfelt. Sålunda befryndad med arkitekten Victor von Gegerfelt hade han samma år på arrendetomten 12:e roten 96 A vid Nya Allén – belägen i fonden mot söder av kastanjeallén från Kungsportsbron – låtit uppföra en trävilla efter svågerns ritningar.[275] Denna byggnad blev senare känd som ”Monkhouse´ska villan” efter sin nye ägare. (se angående avenyns utläggning i *Markåtkomst* ..., kap. III A). Efter arkitektstudier hos Stüler vid Berlins ”Kunstakademie” hade von Gegerfelt 1841 etablerat sig i Göteborg, där han efter ett kvarts sekel av privat verksamhet blev överhuvud för stadens byggnadsväsende som stadsarkitekt. Under 1840- och 50-talen hade han i kompanjonskap med Bolander gjort affärer med fastigheter, en sådan var basarbyggnadsprojektet i Rosenlund där han även uppförde en villa som blev hans bostad. Gegerfelts arkitektur var starkt påverkad av den enkla klassicism som mästaren K. F. Schinkel lärt ut vid sin berömda ”Bauakademie” och från Berlin utgick över Europa.[276]

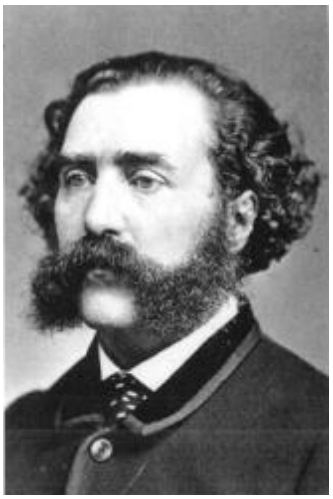

670-671. *Tullförvaltare Gustaf Theodor Bolander (foto 1854) och hans villa vid Nya Allén (1845).*
672-673. *Arkitekten Victor von Gegerfelt ritade även sin egen villa i Rosenlund (1849).*

Sedan Bolander 1858 skaffat ett annat arrendekontrakt i ett lantligare läge flyttade han med växande familj[277] från Nya Allén till den kuperade delen av landeriet Anneberg, lägenheten Östra Haga 70A söder om Hasselbladska ängen. Arrendevillkoren stipulerade bl.a. att han

byggde ”ett prydligt hus” och en stor villa av sten uppfördes också redan samma år på höjden ovanför landeriet Annebergs huvudbyggnad, den senare belägen i blivande Haga Kyrkogatas fortsättning (delvis på nuv. fastigheten Annedal 2:1). ”Villa Gustafsberg” utformades i Schinkels tradition av byggherrens svåger Victor von Gegerfelt. I anläggningssättet fick den ett modernt tycke av italiensk lantvilla under renässansens dagar.[278] Med sin nobelt flärdfria fasadarkitektur i gult tegel och orneringar i puts bildade denna patricierbostad ett majestätiskt krön i den omgivande parken mot bakgrund av barrskog och med uppfartsväg i sluttningarna mot Kalfgatan och avtagsvägen från denna till Anneberg (dessa småvägar motsvarade den blivande Vasagatan och Haga Kyrkogata). ”Gustafsberg”, beläget i en av Göteborgs vackraste naturmiljöer, dominerade under 1860- och 70-talen sin lantliga omgivning och utgjorde ett symboliskt landmärke för rikedom och inflytande. Från villans balkong och tornterrass var utsikten vidsträckt mot älvdalen – bortom Hasselbladska ängens gula fält låg staden med sina två höga kyrktorn utbredd innanför Nya Allén och parkerna, åt väster tronade den gamla grå skansen på sin kala bergkulle högt över tegeltaken i arbetarförstaden Haga.

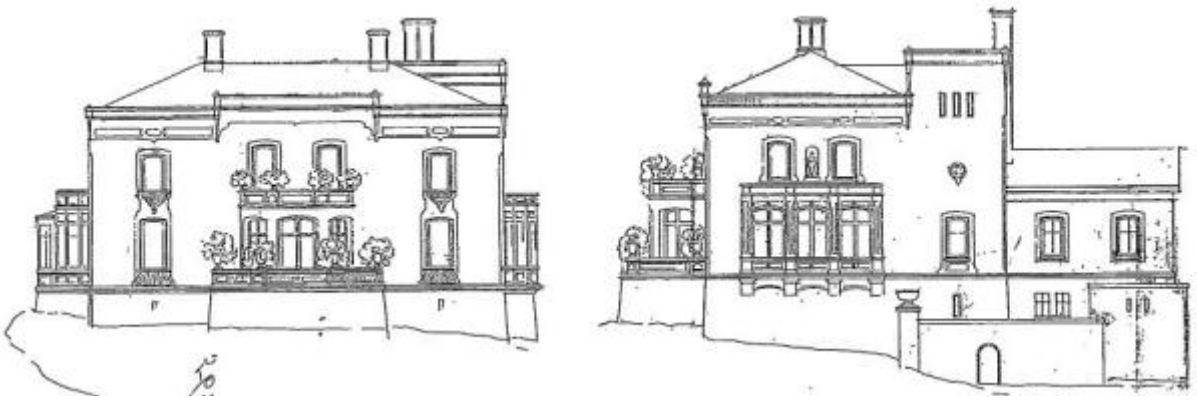

***674**. G. T. Bolanders nya villa på landeriet Anneberg, ritad av Gegerfelt samma år Bolander arrenderade marken (1858) – arrendatorn döpte stället till ”Villa Gustafsberg”. **675.** Hasselbladska ängen och landeriet Anneberg skiljdes av Kalfgatan – mitt i bilden Bolanders villa och trädgård, söder därom Annebergs gamla byggnader och kvartersindelade trädgårdsanläggning. **676.** Villan sedd från Hagakyrkan med det barrskogsklädda Bolanderska berget som fond (nuv. Utsiktsplatsen).*

År 1870, då dottern Helga och sonen Gustaf var myndiga, hade arrendatorn Gustaf Bolander fått friköpa sin del av landeriet Anneberg med en areal av 112 725 kvadratfot eller 9 937 kvadratmeter för ett belopp av ”728 riksdaler 28 öre riksmynt”.[279] Vid friköpet bestämdes den stora tomtens gränser mot blivande gator enligt år 1866 fastställd plan för stadens utvidgning – Stora Allégatan och Haga Kyrkogata var dock ännu inte aktuella för utläggning vid tomten. Enligt stadsfullmäktiges beslut år 1867 skulle gränsen mellan Östra Haga och 13:e roten följa Haga Kyrkogata, således fick Bolanders egendom en ny beteckning (om Anneberg se under *Storstadsmässig markspekulation tranformerar de planlagda idyllerna* i kap. III A).

Den kuperade terrängen i ”Annebergskvarteret” hade såsom särskilt passande för villor med trädgårdar reserverats för sådant ändamål av Kommitterade på plankartan. Då tomten vid friköpet redan var bebyggd i enlighet med planens intentioner fann staden ingen anledning att ställa några villkor för det framtida utnyttjandet – detta var inte heller brukligt vid friköp. Angränsande mark på och vid ”Bolanderska berget”, merparten i stadens ägo, blev i enlighet med år 1877 fastställd plan indelad i tomter för villabebyggelse. Bolanderska egendomen 81 A gränsade i öster till tomten 82. Planen innebar att en ny gata skulle dras fram över denna tomt i gränsen mot 81 A – det var den blivande Fogelbergsgatan, avsedd som förbindelse mellan Stora Allégatan och den framtida utsiktsplatsen på bergkrönet. Då staden drog fram Stora Allégatan och Haga Kyrkogata uppförde Bolander ett nytt staket i tomtens nya raka gränslinjer, varvid entrén placerades i kvarterets avskurna hörn så att uppfarten kom att riktas snett i stället för rakt mot villan på kullen. Delar av den nyreglerade tomtmarken friköptes i enlighet med regleringen av arrendatorerna, av vilka Bolander på 81 A, grosshandlanden Charles Koch på 81 B och handlanden Gustaf Kollberg på tomterna 87 & 88 måste avstå mark till den planerade utsiktsplatsen.[280] (Se regleringarna, kap. III A).

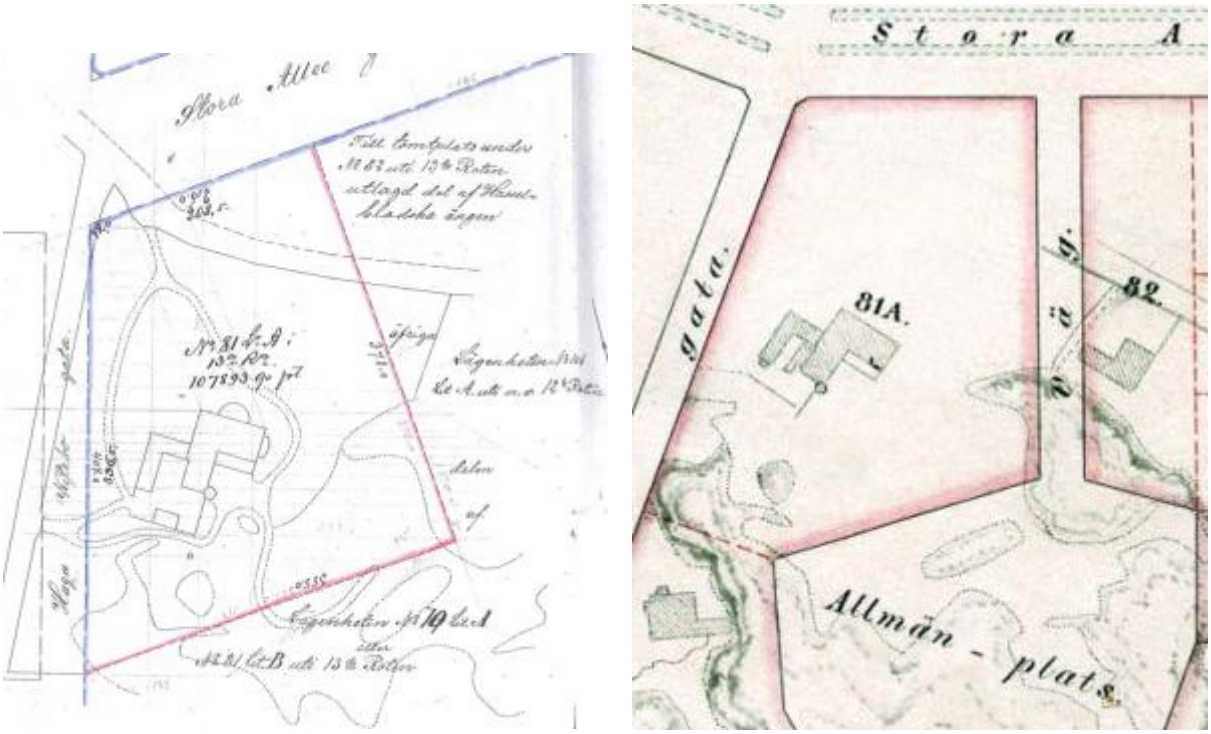

677. *Gustaf Bolander fick år 1870 av staden friköpa den mark han arrenderat sedan 1858 och samtidigt reglerades gränsen mot blivande gator enligt planen 1866 (förtydligat av förf.: blå linje = kvartersgräns, röd linje = gräns mot granntomter).* ***678.*** *Stadsplanen 1877 för villakvarter söder om Hasselbladska ängen innebar att Bolanders tomt 81A såväl som övriga berörda tomter måste ge utrymme åt en utsiktsplats på berget – en ny gata blev Bolanderska tomtens gräns i öster.*

Victor von Gegerfelt hade före utnämningen till Göteborgs stadsarkitekt 1872 haft mångårig verksamhet i staden, bl.a. med Gustaf Bolander vid omvandlingen av Rosenlundstrakten till affärsområde. Av de åtskilliga villor han ritat i Göteborg med omnejd var några för egen del – efter den nyklassicistiska villan i Rosenlund nedanför Lilla Otterhällans brant hade han vid ”Bolanderska berget” år 1861 omskapat en spannmålsbod till sitt ”Lilla Anneberg”, en privat villa i en pittoresk träbyggnadsstil med branta tak.[281] Sålunda hade Gegerfelts familj under några år bott granne med Bolanders vid Haga Kyrkogata. Därefter hade han väckt stor uppmärksamhet och beundran genom de påkostade residens han skapat – 1870 åt kommunalmannen, grosshandlande Julius Lindström ett polykromt tegelchateau med höga skiffertak i fransk ungrenässans på nya Wilhelmsberg i Örgryte, några år senare än en gång åt sig själv innanför vallgraven men nu ett italieniserande renässanspalats med putsade fasader. Dessa praktbostäder överträffades ändå vida av stadsarkitektens sista egna privathus i Göteborg, kulmen på decenniers yrkesverksamhet. Vid 67 års ålder hade Gegerfelt 1884 köpt tomten 82 i 13:e roten, den år 1878 reglerade tomt mot Vasagatan som gränsade till Bolanderska egendomen, varvid han av förre ägaren klockare G. O. Wikander övertog regleringens bestämmelse att få arrendera blivande Fogelbergsgatans mark på villkor att avstå från denna när staden beslutade att gatan skulle läggas ut.[282] Tomtens form med långsida mot gata inbjöd till dess framtida styckning – detta kan ha föresvävat Gegerfelt, placeringen av den märkliga byggnad han uppförde närmast berget i söder var den bästa tänkbara från denna synpunkt. Villkoren föreskrev fritt belägna hus, men inte förlagda i gränsen mot Fogelbergsgatan. Gegerfelt fick trots detta uppföra villan delvis i den blivande gatulinjen.[283]

Stadsarkitekten Gegerfelts villa, belägen intill Bolanderska berget med trädgården mot Vasagatan.
679-680. *Villans pittoreska franska slottsarkitektur i kalksten från Carlssons resp. Bolanders tomter.*
681. *Huset förlades i blivande gatulinje trots att detta stred mot tomtens byggnadsbestämmelser.*

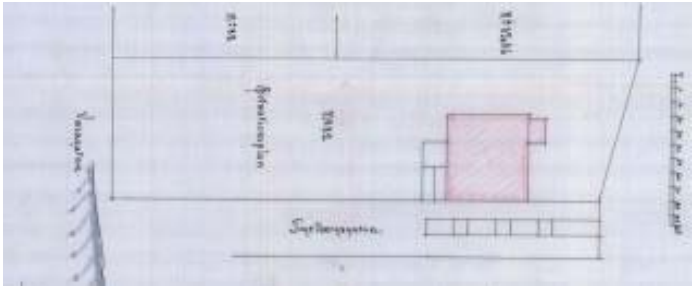

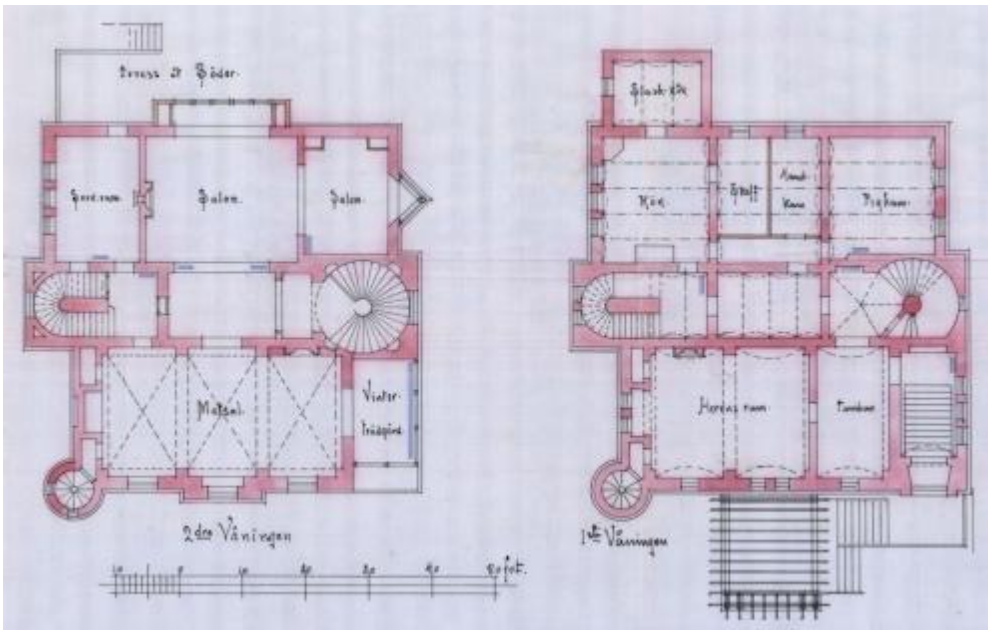

Victor von Gegerfelt utformade 1884-85 sin nya villa i den karaktäristiska ”öfvergångsstil” – tidig nordeuropeisk renässans med kvardröjande gotik – som några år senare skulle bli högsta mode för höga hyreskaserner. ***682.*** *Våningsplaner.* ***683.*** *Sektion i norr-söder.* ***684-686.*** *Huvudfasaderna.*

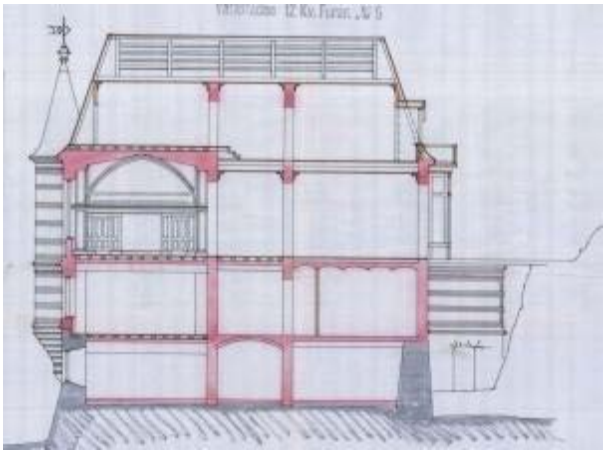

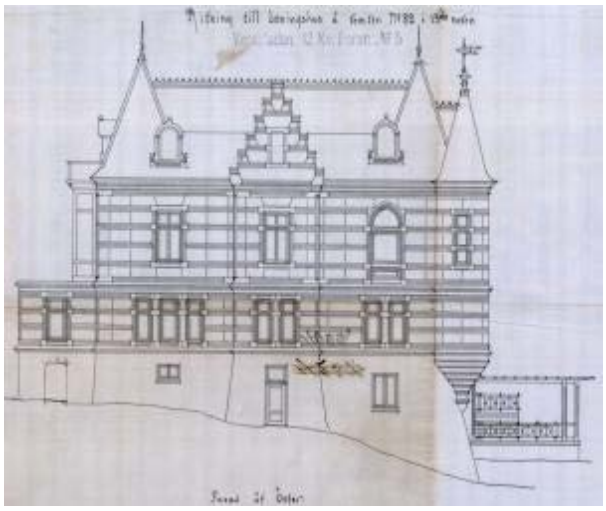

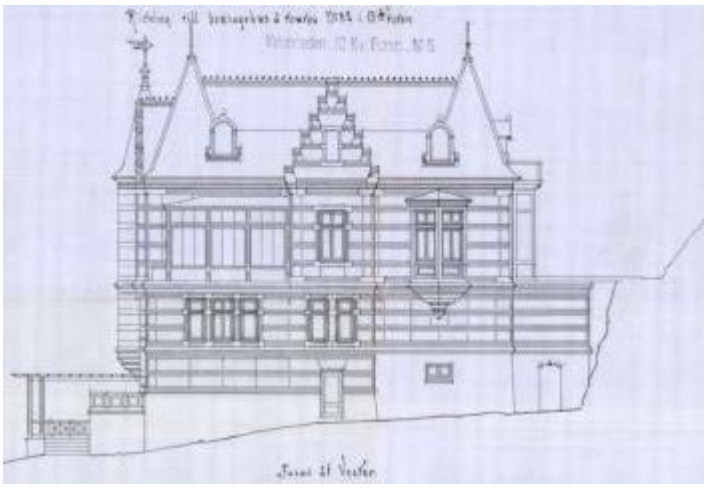

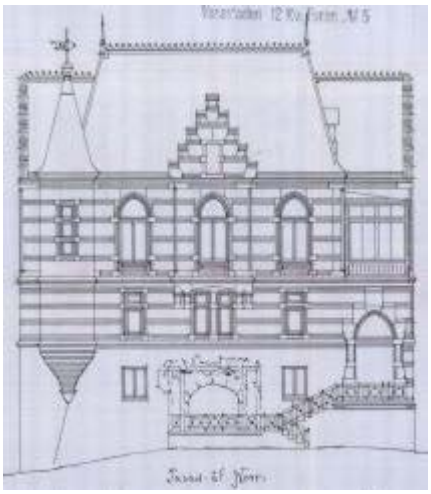

Byggnaden uppfördes 1884-86 och Handelstidningen skrev hösten 1885 uppskattande om ”denna märkliga villa, hvilken i stilfull egendomlighet söker sin like i Göteborg och som kanske icke har många motstycken i hela landet”.[284] Ägaren hade valt den moderna franska chateau-stilen i kontrast mot de närmaste grannarna i öster – grosshandlande August Carlssons mot Vasagatan samtidigt uppförda villa i italiensk barock av arkitekt Louis Enders och stiftelsen Eduard Magnus´ Minne mot Viktoriagatan i holländsk renässans av Adrian Peterson från 1879. På hörntomten mellan dessa båda tillkom 1887, då Gegerfeltska villan var nybyggd, familjen S. A. Hedlunds andra hus i ordningen vid Vasagatan – ritat av Hans Hedlund som en färgrikare motsvarighet till Gegerfelts stengrå franska slottsrenässans – och långt indragen från det förnäma esplanadstråket. Gegerfelts 3 200 kv.m. stora tomt nr 82 var mot Vasagatan 30 meter bred och mot tvärgatan drygt 100 meter lång, varav största delen utgjorde trädgårdsterrass framför villan. Byggnaden höjde sig pittoreskt invid bergets fot, formad i tidens ”öfvergångsstil” som ett franskt ungrenässansslott med toureller och trappgavlar samt höga tak. Utförandet var mycket påkostat och särskilt uppmärksammat för de exklusivt svenska materialen. Fasaderna var utförda i Hellekis-kalksten (”grå marmor”) med band av svartglaserat Höganäs-tegel, tak och torn i skiffer mönsterlagt i olika toner med gallerverk och spiror av zink som bekröning. Villans inredning har beskrivits som utsökt, en konstnärlig prestation med få motsvarigheter i landet.[285]

Med de i 1880-talets slut färdigställda familjeresidensen för stadsarkitekten och redaktören för stadens största tidning (Vasagatan 7 respektive 11) hade ”Annebergskvarteret” blivit utbyggt i den form som staden angivit i stadsplaner fastställda 1866 och 1877 av Kungl. Maj:t. Här vid Vasagatan skulle den luftiga villastaden möta stenstaden och Bolanders egendom utgjorde en bevarad pärla från den nyss flydda landeriepoken. Emellertid nalkades redan undergången för den samlade villamiljö med 175 meters längd som bidrog till Vasagatans särprägel av omväxling mellan tät stenstad och grönskande trädgårdar med fritt placerade byggnader. Staden hade själv nyligen på flera håll gynnat spekulationsbyggande med stenhus i fyra à fem våningar. Något år tidigare hade ett kvarter med oreglerad bebyggelse i bergsluttningen vid Karl Gustavsgatan, avsett för fritt liggande hus, beslutats få ändrat byggnadssätt till ”hus vid hus” och vid Sten Sturegatan utefter Exercisheden var flera av stadsplanens ”villakvarter” sedan flera år öppnade eller bestämda för tättbyggd stenstad (se *Markutnyttjandet*, kap. III A).

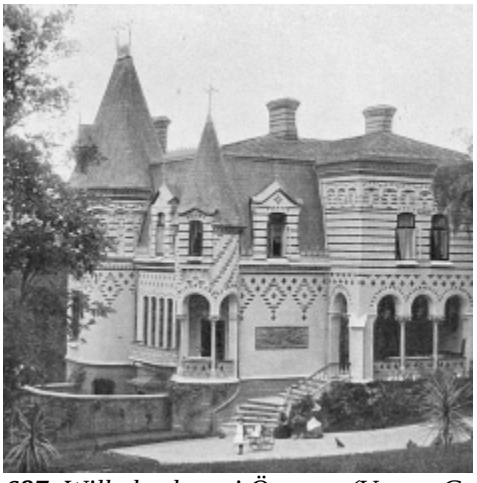

687. *Wilhelmsberg i Örgryte (V. von Gegerfelt 1870).* ***688.*** *Från Hedlundska huset (Viktoriagatan 11) hade man utsikt över Vasagatans stora villatomter åt öster med Skansen Kronan i bakgrunden – t.v. Gegerfeltska och Bolanderska villorna, i förgrunden Carlssonska villans trädgård.*

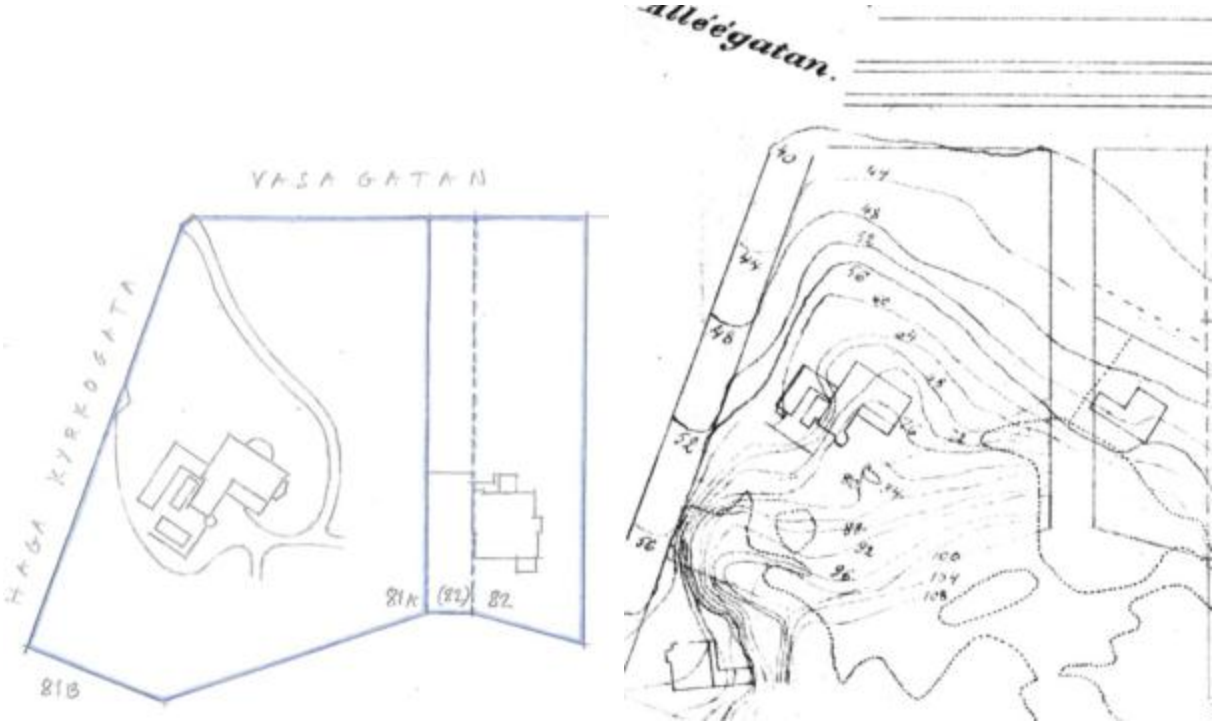

Bolanderska egendomens utseende före exploateringen på 1890-talet. ***689.*** *G. T. Bolanders villatomt, vars gränser hade reglerats 1877 enligt stadsplan fastställd samma år för 13:e rotens kuperade delar, gränsade i öster till Victor von Gegerfelts villaträdgård som delvis var belägen på blivande gatumark.* ***690.*** *Bolanderska villans gårdsplan låg som höjdkartan 1877 visar 40 fot (ca 12 m.) över gatuplanet i kvarterets hörn.* ***691.*** *Tomtens delvis branta sluttningar mot gatorna liknade en lummig park i engelsk trädgårdsstil – mellan träden skymtar vägen upp till byggnaden och en fontänstråle böjs i västvinden.*

Medan Gegerfelt i livets höst inredde sin nyuppförda villa arbetade hans åldrige svåger och yngre syster, ägarna av Villa Gustafsberg, på att för familjens väl utnyttja egendomens värde

på den moderna fastighetsmarknaden. Sonen Carl Gustaf var ledare av firman Gust. Bolander & Co. och Greklands vice konsul samt styrelseledamot i AB Alliance som vid denna tid byggde om ett bostadskvarter vid Kungstorget för ”Bazar Alliance”. Han hade också haft uppdrag som revisor i flera kommunala styrelser och förvaltningar.[286] Uppenbarligen med hans hjälp inledde föräldrarna en flerårig konflikt med Göteborgs stad om rätten att exploatera egendomen och kunde med lagens hjälp krossa stadens ambition att vidmakthålla det planlagda områdets utkant mot Östra Haga som trädgårdsstad. Inom tre år var den vackra Bolanderska egendomens öde beseglat av dess skapare, därefter fullföljt av arvtagarna. I denna process kom den tilltänkta utsiktsplatsen på berget och vägarna dit att få en strategisk betydelse. Göteborgs vackraste och mest centralt belägna privata parkmiljö blev av bristande förutseende från stadens sida i uppföljningen av stadsplanen totalt spolierad och förvandlad till tät stenstad. I spåren av denna skövling följde ännu en när den avlidna änkefru Bolanders bror och granne, hårt drabbad av både grannegendomens öde och förlusten av sin hustru, gav upp det hem han med stort konstsinne nyligen skapat för en behaglig ålderdom i kretsen av familj och vänner. Den vackra Gegerfeltska villan överläts redan några år efter inflyttningen till byggspekulanters skövling och dess upphovsman lämnade inom några år staden för alltid. Mammon skapade här den krassa vinningslystnadens monument, 1890-talets högexploaterade stenstadskvarter. Med byggnadsnämndens bifall till hushöjder över det formellt tillåtnas gräns torde denna omvandling ha varit Göteborgs första stora miljöskandal – se nedan.

Bolander frestas av Mammon – första styckningsprojektet (1887-1888)

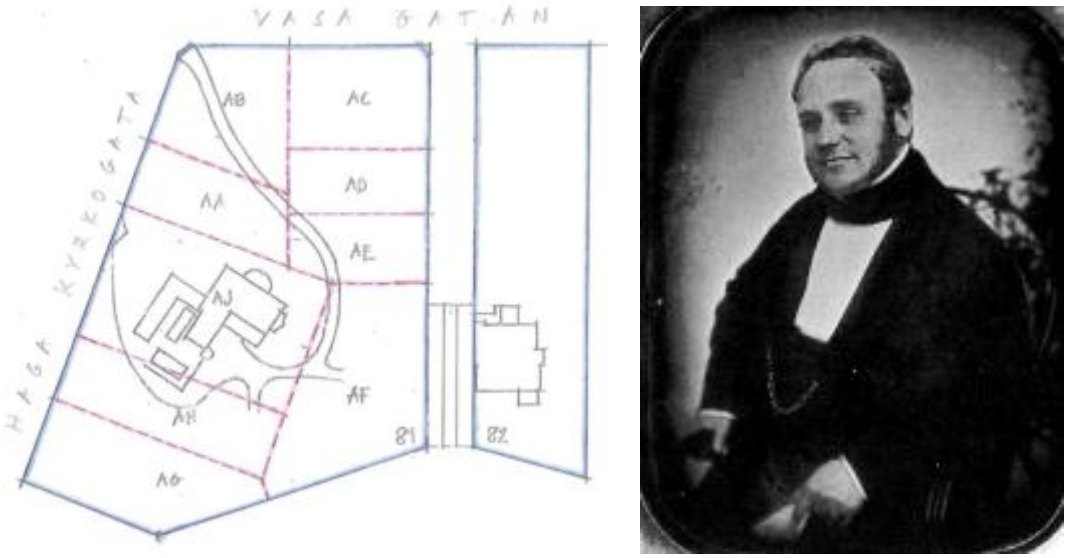

692-693. *Bolanderska tomten delas för tätt bebyggande med stenhus? – ägaren och staden var oense.*

Hela bergterrängen intill Vasagatan, mellan Haga Kyrko- och Viktoriagatorna, hade redan i Kommitterades plan 1863 reserverats för villabebyggelse. Bolanders påkostade egendom måste ha ansetts vara i trygga händer eftersom inga byggnadsvillkor utfärdats vid friköpet 1870. Däremot hade mellan Bolanderska tomten och Viktoriagatan flera ståtliga bostadspalats med stora vackra trädgårdar skapats enligt villkoren 1878 för dessa tomters bebyggande. Staden förefaller ha tagits på sängen när den 82-årige f.d. tullförvaltaren G. T. Bolander i en skrivelse den 26 september 1887 ansökte om byggnadsnämndens tillstånd att dela den nära 10 000 kv.m. stora egendomen i nio tomter, benämnda 81 AA-AI, avsedda för ”hus vid hus af sten i gatulinien”.[287] Villan skulle tydligen kvarstå på en större tomt, som i framtiden avsågs bli delad mitt itu när den blivit åtkomlig för arvingarna efter föräldrarnas död. Förslaget

upptog parvis koppling av de tio tomternas gårdar till fem större gårdar åtskilda av staket – detta möjliggjorde som tidigare visats (ändring 1884 i byggnadsstadgan avseende gårdsrum, kap. III A) högre exploatering av varje enskild tomt, vilket gynnade intressenter som småbyggmästare. Den största tomten var belägen mot den blivande Fogelbergsgatan precis mittför Gegerfeltska villan, vilket tyder på att man tänkte sig en pendang till stadsarkitektens villa. Förslaget innebar på sikt ett utplånande av villatomten med dess lummiga park, vilken klädde sluttningarna från den stilfulla byggnaden ända ned till staketet mot Vasagatan och Haga Kyrkogata med entrégrindarna på kvartershörnet. Nämnden bordlade ansökan den 4 oktober och övervägde situationen under två veckor – man måste ”i anledning af jäf för stadsarkitekten V. von Gegerfelt” begära magistratens förordnande av en ställföreträdare. Antagligen behövde man också resonera med sökanden om de allvarliga konsekvenser för den nya stadsdelens utseende som skulle bli följden om ansökningen beviljades, men skeendet utanför det som kan spåras i protokoll och tjänsteyttranden är oklart. Vad stadsarkitekt von Gegerfelt själv ansåg är höljt i dunkel. Det förefaller mest sannolikt att Gustaf Bolander senior avsåg att låta egendomens reella ekonomiska värde komma de fem vuxna barnen till godo – den framgångsrike sonen Gustaf, känd i staden som driftig affärsman, var i sitt fyrtionde år ännu ogift liksom den yngsta av tre döttrar, 25-åriga Agnes. Den 18 oktober 1887 fann sig nämnden tvungen att remittera ärendet till ”arkitekten C. Fahlström att i Gegerfelts ställe såsom stadsarkitekt handlägga ifrågavarande ärende” – man begärde ett yttrande av denne och stadsingenjören H. W. Brandel.[288] En dryg månad senare, den 23 november, var yttrandet klart men bordlades sex dagar därefter. Brandel och Fahlström konstaterade:

> att tomterna var ”afsedda för bebyggande i gatulinierna och med brandmurar i tomtgränserna, eller hvad man benämner tätt-byggd stadsdel, … två och två med kopplade gårdar”,
>
> att Bolanders tomt var belägen i bergsluttningarna söder om Hagaheden, en trakt där enligt den av stadsfullmäktige den 19 maj 1864 antagna plan för stadens utvidgning ”byggnadsplatser för villor borde beredas i omkretsen af de nya stadsdelarne”,
>
> att enligt drätselkammarens föreskrift i november 1864 tomtindelning inom detta kvarter var avsedd för sådana ”villor eller fritt liggande byggnader” som därefter blivit uppförda ”omgifna af planteringar samt med förgårdar emellan husen och gatorna”,
>
> att dels Bolander fått arrendera dåvarande tomten 70 A i Östra Haga (1858) på villkor att uppföra ”ett prydligt hus … hvilket kunde blifva en förskönin̊g för staden och trakten”, dels magistraten 1855 angivit att denna ”landeridel” bestod av ”endast dälder, backar och berg, som icke i likhet med slättmarken i öfriga Haga kunde till byggnadstomter lämpligen indelas” och staden således inte ansett det angeläget att i framtiden åter få disponera tomten, samt dels området enligt stadsfullmäktiges beslut fått sina gränser före friköpet och ”såsom erforderligt för der uppförda byggnad med tillhörande gårdsplaner och vägar borde anses och benämnas för hvad det sålunda blifvit eller en byggnadstomt” (originalets understrykning),
>
> att stadskamrerarkontoret 1870 angående det ansökta friköpet framhållit att genom gränsernas reglering området ”synes erhålla en för en villaplats lämplig storlek”, samt
>
> att ”Herr Bolander, enligt hvad ansökningen om friköpet ger vid handen, icke heller sjelf kan anses varit obekant dermed att tomten aldrig varit afsedd att få, för tätt bebyggande, till flere tomter indelas”.

Med hänsyn till anförda omständigheter och förslagets estetiska konsekvenser avstyrkte Brandel och Fahlström bifall till ansökningen.[289] Byggnadsnämnden dröjde ännu en vecka med sitt ställningstagande, ett avslag skulle inte G. T. Bolander och son nöja sig med utan

omedelbart följas av ett överklagande. Den 6 december tog nämnden sitt beslut, vilket blev inledningen till en femårig strid mellan familjen Bolander och staden:[290]

> På grund af hvad stadsingeniören Brandel och t.f. stadsarkitekten Fahlström uti ärendet anfört och då ifrågavarande fastighets indelning och bebyggande på sätt som föreslagits, skulle komma att i hög grad störande inverka å utseendet af det qvarter, hvari fastigheten är belägen och hvilket qvarter i öfrigt är till villatomter indeladt och i öfverensstämmelse dermed bebygdt, finner BN:n med stöd af § 7 mom. 2 och § 17 mom. 1 i den för Göteborgs stad gällande byggnadsordning, sig lagligen förhindrad att till ansökningen lemna bifall.

Byggnadsordningens åberopade stycken löd i tillämpliga delar:

> §7 mom. 2: Ej må staden byggas i strid mot gällande plan … eller indelad trakt annorlunda än i öfverensstämmelse med fastställd reglering bebyggas. (BS §9 mom. 3)
>
> §17 mom. 1: Byggnadstomt, som en gång blifvit till sina gränser bestämd, får icke klyfvas i smärre delar … utan att byggnadsnämnden, då synnerliga orsaker dertill föranleda, det medgifver. (BS §19 mom. 1)

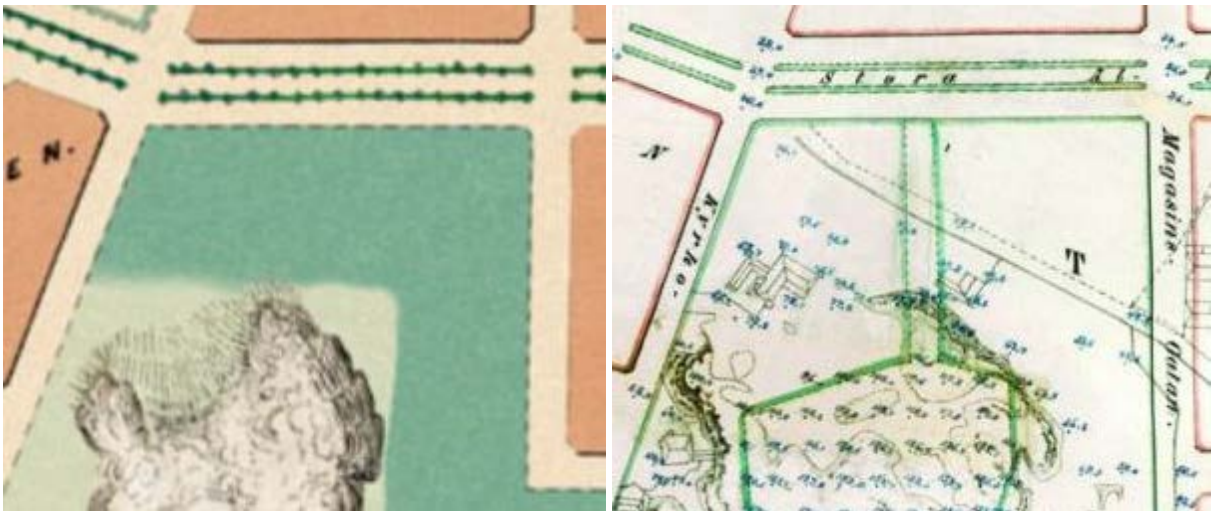

694-695. *Den 1866 av K.M. fastställda planen angav i förklaringen att kvarteret där Bolanderska tomten låg var reserverat som ”Villaqvarter med parkanläggningar” och staden hänvisade vidare till att Bolanders tomt redan hade den bebyggelse som tomten och resten av kvarteret var avsedd för.*
696. *Planalternativet 1876 för villakvarteret delat av en gata och utsiktsplats på berget.*

Tullförvaltare Bolander överklagade byggnadsnämndens beslut till Länsstyrelsen, som den 16 januari 1888 emellertid fann nämndens bedömning riktig. Sedan den klagande gått vidare till Kungl. Maj:t anmodade magistraten i april 1888 byggnadsnämnden och stadsarkitekten att yttra sig.[291] Fahlström inkom med sitt yttrande i juni, men nämnden var först den sista juli

redo att avge sin långa förklaring grundad på stadsarkitektens sakuppgifter.[292] Argumenten från tjänsteutlåtandet föregående höst hade slipats och utvecklats i en längre skrivelse som ställde samhällsnytta mot privatintresse.[293] Inledningsvis refererade nämnden vad Bolander hävdat i överklagandet:

1. Myndighetsbeslut saknades för tomtens bebyggande med s.k. villor – Kommitterades plan 1863 angav villor i kvarteret, men denna del hade inte godkänts av stadsfullmäktige eller Kungl. Maj:t (stadens skriftliga ansökan om planens fastställelse angav inte villor i specificerade kvarter och plankartan upptog ingen villabebyggelse).

2. Då tätt bebyggande alltså var tillåtet hade klaganden med stöd av byggnadsordningen §17 mom. 1 rätt att stycka tomten enligt förslaget.

I verkligheten, ansåg nämnden, stämde inte Bolanders beskrivning. Stadsfullmäktige hade visserligen inte nämnt villabyggande i detta kvarter under handläggningen, men på plankartan översänd till Kungl. Maj:t hade man med grön färg markerat kvarteret söder om Vasagatan öster om Löndalaängen. Beskrivningen på kartan angav att gröna områden avsåg ”villaqvarter med parkanläggningar”. Denna karta, ej att förväxla med Kommitterades förslagskarta 1863, hade enligt fullmäktiges beslut den 20 april 1865 blivit insänd till Kungl. Maj:t, som den 23 november 1866 gillat ”den uppgjorda planen för stadens utvidgning sådan densamma upptogs å samma planritning, jemförd med de af fullmäktige i afseende å planen fattade beslut”. Byggnadsnämnden hävdade att stadsfullmäktige, då man för Kungl. Maj:ts fastställelse skickat kartan som uttryck för sitt beslut, ”måste anses hafva godkänt bestämmelsen om ifrågavarande områdens bebyggande med villor, enär det skulle vara oförklarligt om fullmäktige låtit qvarstå en bestämmelse som varit af fullmäktige ogillad”. Kungl. Maj:ts nådiga brev bevisade att samma bestämmelse fastställts och ”borde såsom allmänt gällande byggnadsstadgande tillämpas”. Då detta inte förut betvivlats hade hela det bergiga området blivit bebyggt med fritt liggande hus – detta framgick av en karta, ”genom hvilken ock vederlägges klagandens … uppgift att öfriga i närheten befintliga qvarter fått med hus vid hus i gatulinien bebyggas”.[294] (Endast i nuvarande kv. Aspen söder om Engelbrektsgatan hade 1886 byggnadssättet ändrats, något som kan ha givit Bolander idén – se kap. III A.)

Nämnden betonade att egendomen redan vid friköpet 1870 i enlighet med innehavaren Bolanders ansökan var bebyggd som villatomt, varigenom man måste anse frågan om byggnadssättet avgjord. Detta förhållande och den i friköpebreven brukliga frånvaron av byggnadsbestämmelser var orsaken till att sådana saknades i klagandens köpebrev. Byggnadsnämnden betvivlade att något enda av alla friköpebrev innehöll byggnadsbestämmelser.

Rättigheten för ägare att ”stycka en till sina gränser en gång bestämd tomt” var knappast så ovillkorlig eller ”på storleken af tomtarealen uteslutande beroende” som klaganden antog. ”17:de § 1 mom. i stadens byggnadsordning uppställer delning af byggnadstomter snarare såsom en förmån, hvilken må af BN:n medgifvas då synnerliga orsaker dertill föranleda, men hvilken naturligen bör nekas då dylika orsaker i ett eller annat afseende tala emot en föreslagen delning. BN:n har icke förbisett, att den ifrågavarande tomtens storlek tillåter densammas delande och skulle säkerligen icke haft något att invända mot ett på gällande bestämmelser om bebyggandet grundadt ändamålsenligt delningsförslag” (se om SF:s och KM:s beslut ovan) ... ”Men äfven om annat hinder ej mötte mot bifall till delningsförslaget anser dock BN:n ett dylikt ligga uti det för ifrågavarande terräng föga lämpliga sätt för bebyggandet, hvilket blifvit föreslaget”. Byggnadsnämnden konstaterade att ”den 120 fot

breda, med träd planterade Vasagatan … jemte Kungsportsavenyen utgör de nya stadsdelarnes förnämsta och prydligaste gata". Från hörnet av Haga Kyrkogata höjde sig tomten i "en jemnt stigande bergskulle" 11 meter till den punkt inom tomten AI där villan låg, medan platsen för tomten AG befann sig 6,7 meter högre upp, 12,4 meter över angränsande Haga Kyrkogata, och tomten AF vid den blivande Fogelbergsgatan nådde en meter högre eller hela 19 meter över Vasagatan. Nämndens slutsats var att "med det slags byggnader som numera brukas, eller 4 till 5 våningars stenhus, komme tomterna att erbjuda anblicken af hopgyttrade husmassor med höga öfver hvarandra stigande brandgaflar och tak, en syn, som väl icke kan förefalla vacker, åtminstone icke för den som sett den nu så prydliga stadsdelen".[295] Vi drar oss här till minnes det motsatta resonemanget 1885, då man ansåg det fördelaktigt att låta stenhus klättra i den sluttande terrängen vid Karl Gustavsgatans backe med uppgift att dölja Brantdalas oansenliga trähus (jfr kommentaren om kv. Aspen ovan).

Det förvånade nämnden att ansökningen saknade uppgift om hur klaganden tänkt sig att de översta tomterna skulle få tillträde, något man menade hade varit behövligt för ärendets prövning. (Detta påpekande är svårförståeligt eftersom det av mätningsattestens mått framgår att tomten AF skulle få flera meter av den farbara delen av Fogelbergsgatan – gott om utrymme för en port nedanför den planerade trappan – medan tomten AG skulle få full fasadlängd mot Haga Kyrkogata. Möjligen utgick man ifrån att ingångar skulle behövas även mot den allmänna platsen på berget, den s.k. utsiktsplatsen i 1877 års stadsplan.) Beträffande Fogelbergsgatan framhöll nämnden att dennas enda uppgift var att leda till den allmänna platsen som Kungl. Maj:t hade beslutat skulle avsättas "till framtida behof" utan att vidare bestämmelser meddelats. "Ännu synes således användningen af samma plats med dit från Vasagatan ledande väg vara en öppen fråga, å hvilken dock anläggningen af tomter, som icke skulle erhålla annan gatukommunikation än nämnda väg, komme att inverka".[296]

Byggnadsnämndens yttrande konkluderade med ett hovsamt förklarande smakresonemang:[297]

> Huruvida nu denna indelning och bebyggande af tomten må anses såsom lämplig och prydlig må bero på olika uppfattning af dylika frågor. BN:n har, såsom den bort, sökt att i underdånighet bjuda objektiva skäl för sin åsigt, att den föreslagna anordningen skulle komma att i hög grad störande inverka på utseendet af den ifrågavarande stadsdelen.

Sedan Konungens Befallningshafvande i länet, Länsstyrelsen, lämnat sitt yttrande den 6 november 1888 och Bolander insänt "underdåniga påminnelser" avgjordes äntligen frågan i högsta instans på årets sista dag. Frampå vårkanten 1889 mottog stadens magistrat Kungl. Maj:ts brev av den 31 december 1888 med utslaget i det överklagade ärendet, vilket överlämnades till byggnadsnämnden. Staden hade säkerligen haft goda förhoppningar om att vinna målet. Beslutet blev emellertid ett svidande bakslag för såväl Göteborgs stad som Länsstyrelsen. Det kunde enligt Kungl. Maj:t inte anses vara utrett att myndigheternas beslut innebar lagligt hinder att använda tomten enligt ägarens förslag och inte heller kunde villkoren vid tomtens friköp omprövas – således avfärdades stadens tolkning att befintligt byggnadssätt gällde som "bestämmelse". Därmed hade det blivit uppenbart att en stadsplans rättsverkan stod sig slätt mot den privata äganderätten. Myndigheternas beslut angående tomtindelningen respektive byggnadssättet hade undanröjts och ärendet återvisats "i hela sin vidd" till byggnadsnämnden, vilken måste "på anmälan" av den klagande ta upp ärendet för ny behandling och "dermed vidare lagligen förfara, dervid byggnadsnämnden har att jemväl pröfva klagandens anhållan om tomtens bebyggande på angifvet sätt".[298] Någon sådan anmälan blev dock aldrig gjord emedan Gustaf Theodor Bolander avled den 11 januari 1889 i sitt 84:e år, troligen medveten om att han med framgång sått vad de efterlevande skulle få skörda.

Bolanders änka sänker anspråken – andra styckningsprojektet (1889)

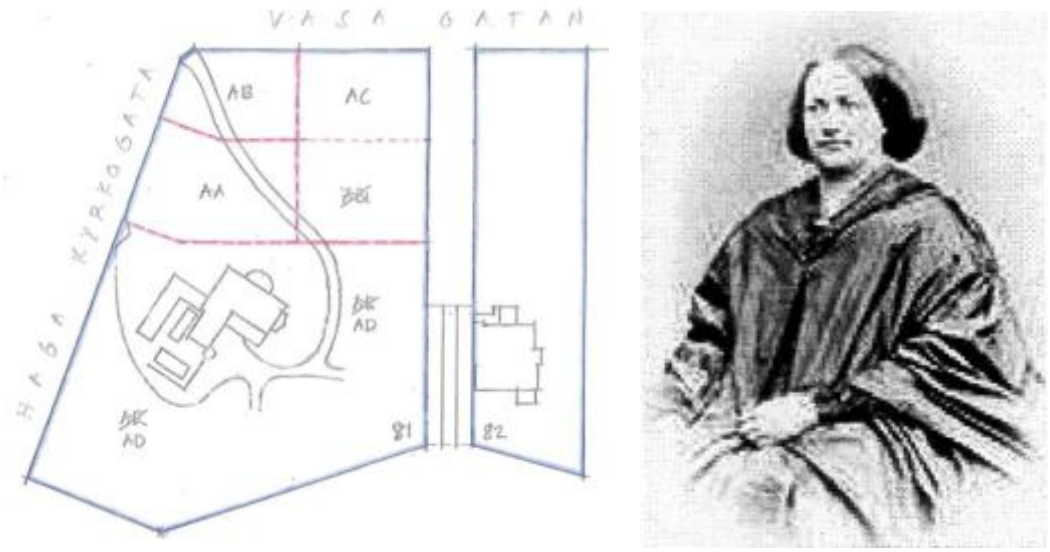

697-698. *Bolanderska tomten delas för bebyggande med fler villor – ägaren och staden föreföll ense.*

Som nybliven änkefru efter avlidne Gustaf Theodor Bolander ansökte Ida Bolander, född von Gegerfelt, den 14 september år 1889 hos byggnadsnämnden om att få stycka egendomen i fem tomter.[299] Egendomens höglänta södra del med ”Villa Gustafsberg” kvarstående skulle utgöra en tomt, 81 AE, medan den norra delen, sluttande mot Vasagatan och Haga Kyrkogata samt Gegerfeltska egendomen i öster, skulle bestå av de fyra tomterna AA-AD för nybebyggelse. Änkefruns förslag angav inte hur man avsåg att bebygga de mindre tomterna, men stadens agerande visar att man utgått ifrån att det var fråga om villabebyggelse. Indelningen innebar samtidigt ett avsevärt större hänsynstagande till broderns angränsande egendom. Man får tänka sig att det efter Gustaf Bolanders frånfälle förts ingående resonemang under våren och sommaren mellan de gamla syskonen om det lämpligaste sättet att stycka och bebygga den stora tomten 81 A – stadsarkitekten kan ju antas ha utövat ett visst inflytande på systern.

På byggnadsnämndens sammanträde redan den 17 september konstaterades att stadsarkitekten var ”af slägtskapsförhållande till sökanden jäfvig att med förevarande ärende taga befattning”. Sedan magistraten tre dagar senare, i likhet med två år tidigare, förordnat stadsbyggmästare C. Fahlström till stadsarkitekt i de ärenden Gegerfelt inte fick handlägga blev ansökan den 24 överlämnad till honom för yttrande.[300] Två veckor senare hade detta inkommit med tillstyrkan av förslaget (Fahlströms yttrande har inte återfunnits) och ansökan gick vidare till stadsingenjören Brandel, som dagen därpå, den 9 oktober, gav en från stadsarkitekten avvikande synpunkt. Han påpekade att då kvarteret var avsett för villor eller fritt liggande hus bedömde han de två tomterna mot Vasagatan ”väl smala för uppförande af särskilda byggnader å hvarje tomt”. Han förordade därför att ”byggnaderna å dessa och vidliggande söder derom belägna tomter kopplades medelst brandmur i gränsen emellan tomterna”, varigenom ett sådant dubbelhus skulle ligga på tomterna AA och AB vid hörnet Haga Kyrkogata och ett annat på tomterna AC och AD vid hörnet Fogelbergsgatan.[301] Byggnadsnämnden beslöt veckan därpå att ”till stadsfullmäktige skulle aflåtas sådan skrifvelse som brefboken utvisar”.[302] Då skrivelsen förefaller saknas är det inte säkert att den hann bli av, för nu hade änkefrun blivit otålig.

Redan den 21 oktober gjorde nämligen Ida Bolander en ny ansökan. De fyra tomterna i kvarterets norra del hade nu blivit tre genom sammanslagning av tomterna AC och AD mot Vasa- och Fogelbergsgatorna, tomter stadsingenjören önskade bebyggda med dubbelhus. Sålunda skulle kvarterets två största tomter med de nya beteckningarna AC och AD gränsa till varandra mot Fogelbergsgatan. För Gegerfelts egendom innebar detta fördelen att även framgent ha en trädgårdsmiljö till granne i väster. Staden kunde vara nöjd med detta resultat och när det nya ärendet togs upp följande dag i byggnadsnämnden biföll man förslaget utan dröjsmål.[303] Tomtindelningen fastställdes beredvilligt i laga ordning av Länsstyrelsen den 6 november.[304]

Änkan Bolanders byggprojekt motas av staden (1890)

Just när förhållandet mellan familjen Bolander och staden föreföll att ha normaliserats gjorde emellertid änkefru Ida Bolander ett drag som rev upp konflikten på nytt. Hon hade biträde av sin affärsmässige son vilken i november ingått äktenskap med norskan Asta Graah. Den nya tomtindelningen hade av staden och Länsstyrelsen godkänts såsom lämplig för fritt liggande hus utan att ägarna yppat någon annan mening. Emellertid visade man snart sin egentliga avsikt genom en ansökan till byggnadsnämnden om nybyggnad av sten i tre våningar på hörntomten 81 AB, Vasagatan-Haga Kyrkogata. Ansökan föredrogs i nämnden på nyåret 1890 av Fahlström, som ”i anseende till jäf för stadsarkitekten och riddaren Victor von Gegerfelt” åter blivit förordnad till dennes ersättare. Fahlström visade ”att ifrågavarande boningshus vore afsedt att uppföras i gatulinierna med brandmurar mot angränsande tomter, till hvilka byggnaden skulle framdragas” trots att området ifråga genom stadsfullmäktiges beslut den 20 april 1865 och det kungliga brevet den 23 november 1866 ”vore afsedt för villaqvarter att bebyggas med fritt inne å tomterna liggande hus”. På grund härav och ”att genomgående tvärmurar i byggnadens öfre våningar icke förefunnes i tillräckligt antal, så att nödige förankringar kunde utföras” avstyrkte t.f. stadsarkitekten bifall. Ärendet bordlades.[305]

I denna egendomliga situation kanske somliga misstänkte att fru Bolander drivit gäck med stadens byggnadsväsende. Hur som helst handlade det om ett första försök av Ida Bolander att utöva byggprincipen ”hus vid hus”, som Kungl. Maj:t i sitt utslag nyårsaftonen 1888 medgivit den strax därpå avlidne maken. Huruvida änkefrun ansåg sig ha sin bror stadsarkitektens inofficiella samtycke kan man spekulera i, troligare är att han hade avrått. Hon tycks i vilket fall ha föreställt sig att den modesta hushöjden av endast tre våningar – motsvarande 1870-talets bebyggelse på motsatta sidan Vasagatan – skulle få staden medgörlig. Nämnden avslog dock ansökningen vid påföljande sammanträde med hänvisning till Fahlströms yttrande.[306]

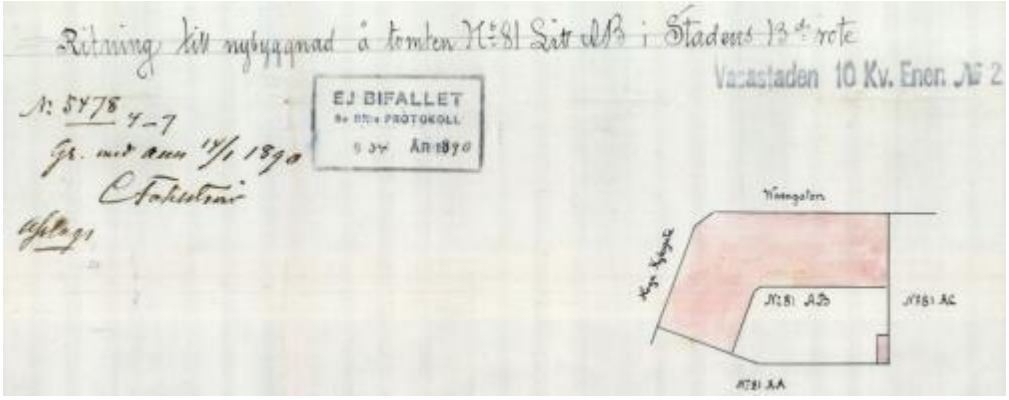

699. *Byggnadsnämndens avslag på en ansökan att få uppföra stenhus i gatulinjen med full fasadlängd på en villatomt tände gnistan till en vilande konflikt som staden i praktiken redan hade förlorat.*

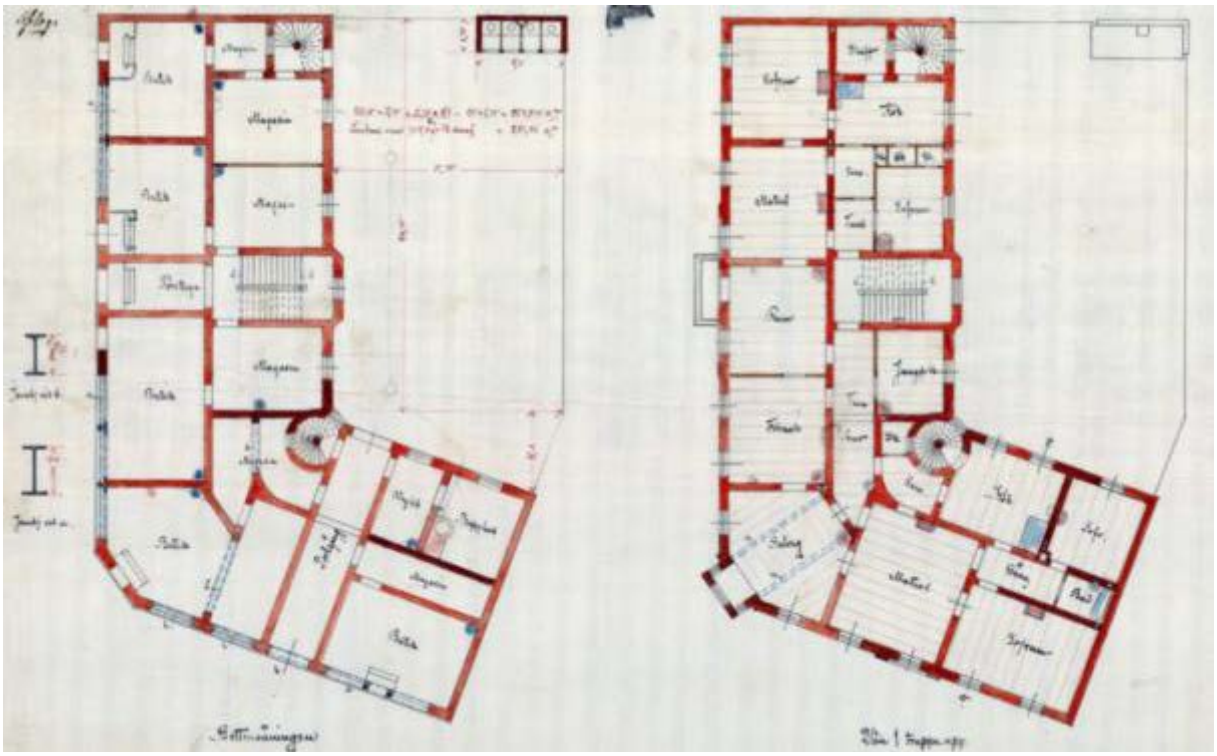

700-703. *Byggnaden skulle innehålla tre butiker i bottenvåningen och fyra lägenheter i de två övre våningarna med en balkong mot Vasagatan i ”piano nobile” – det ovanligt höga mansardtaket med tätt sittande kupor och risaliternas gavelpartier ger huset proportioner utan hyreskasernkaraktär.*

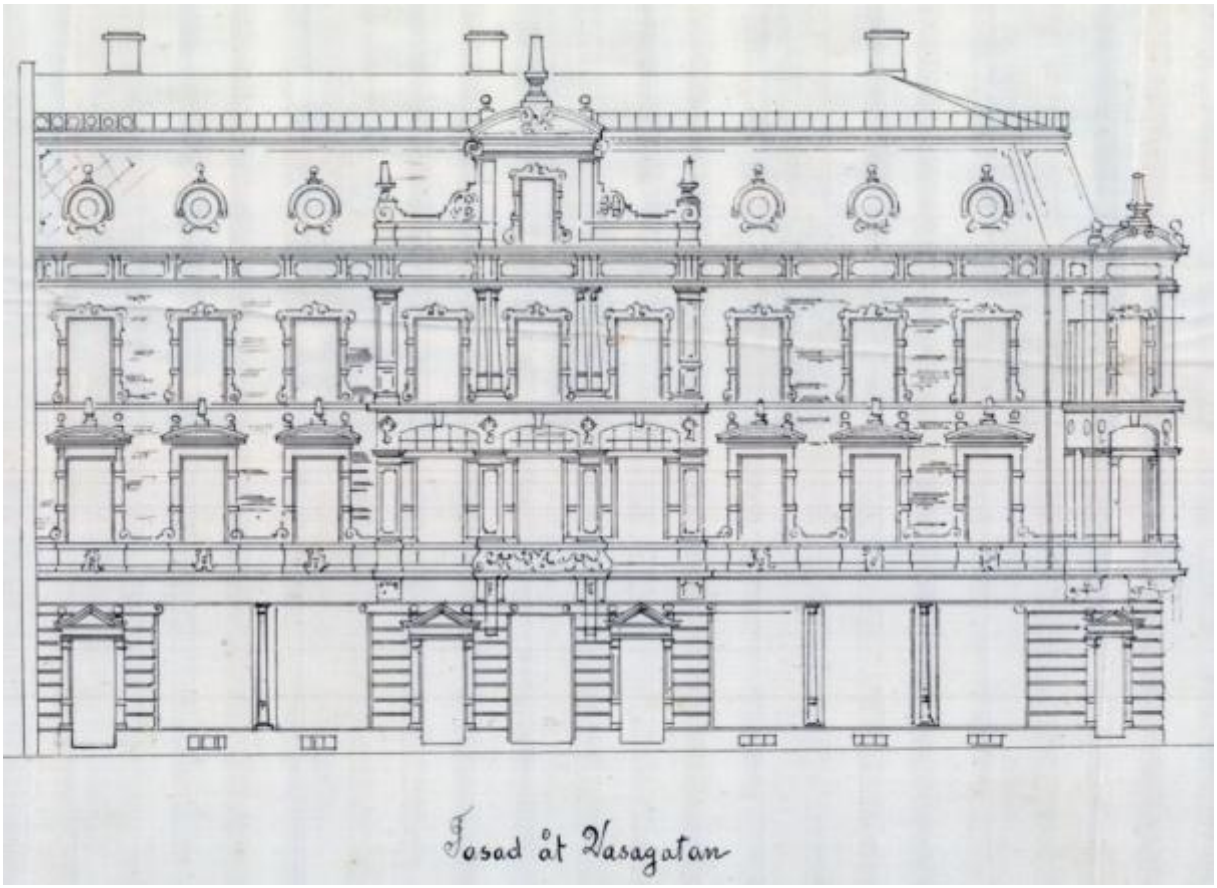

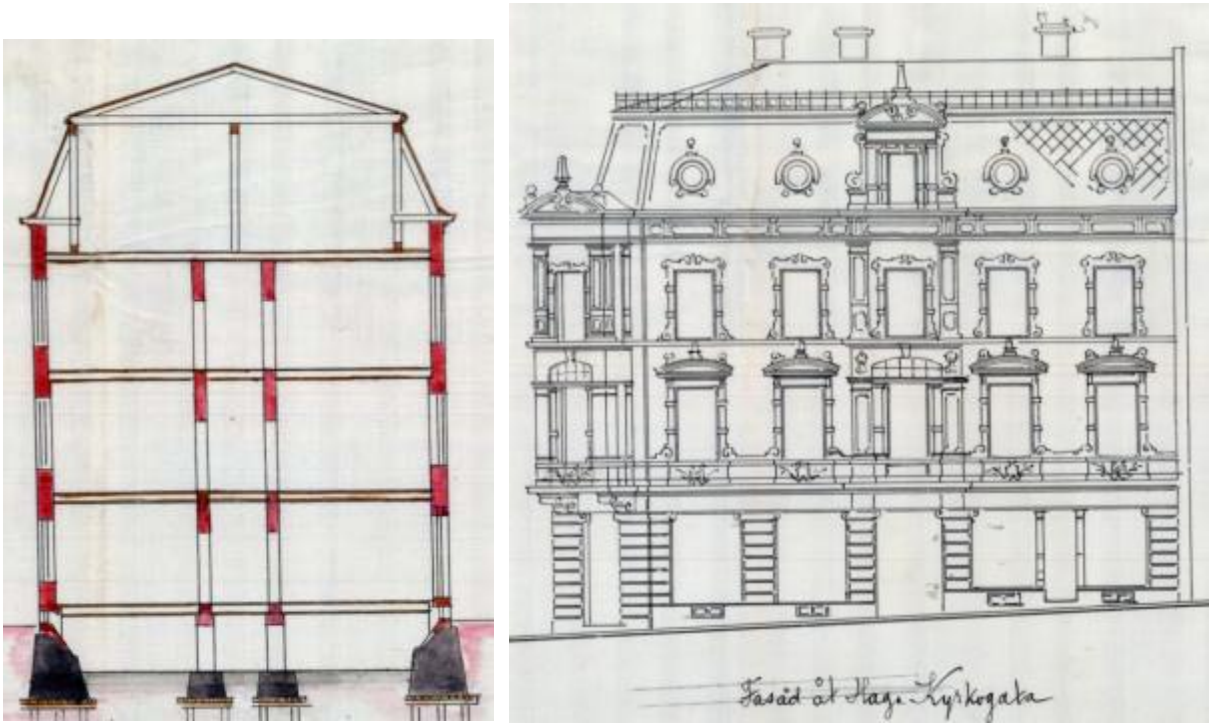

Nu följde en upprepning av processen 1887-88. Avslaget överklagades till Länsstyrelsen, som även nu stod fast på stadens sida och inte fann anledning ändra byggnadsnämndens beslut. Ida Bolander besvärade sig som maken två år tidigare i högsta instans och liksom då fick besvären gehör. På samma grunder fann Kungl. Maj:t inte heller denna gång det föreslagna byggnadssättet lagligen kunna förhindras och undanröjde därför de lägre instansernas beslut. Göteborgs stad hade åter förgäves hävdat stadsplanens rättsliga status gentemot den privata egendomsrätten. Nu satt man i rävsaxen. De segervissa ägarna var inte bara ogenerat skrupelfria utan, som det visade sig, dessutom tämligen uppretade och såg chansen att få större utdelning genom den uppkomna situationen med två kungliga beslut i ryggen.[307]

Änkan Bolander skärper tonen mot staden – tredje styckningsprojektet (1891)

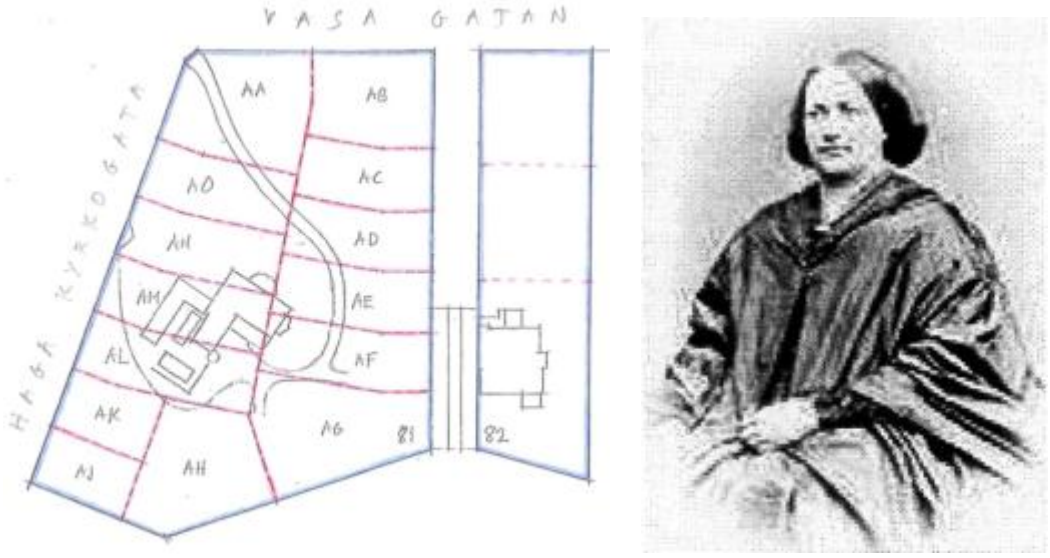

704-705. *Bolanderska tomten delas för många ”hus vid hus” – Idas sista kraftansträngning, förgäves.*

Änkefru Ida Bolander, styrkt av framgången hos Kungl Maj:t, höjde helt frankt sina anspråk och begärde den 28 mars 1891 hos byggnadsnämnden en ny indelning av egendomen till hela 14 tomter, 81 AA-AO.[308] Nu var det inte längre fråga om att villan skulle kunna ligga kvar, inte heller visade raden av smala tomter mot Fogelbergsgatan något hänsynstagande till brodern Victors villa. Om än inte uttalad var avsikten tydligtvis, såsom det uttrycktes fyra år tidigare, att bebygga alla tomterna med ”hus vid hus i gatulinien”. Sökanden uppgav att den gällande indelningen i fyra tomter, godkänd hösten 1889, ”utgick från det antagande, att sagda fastighet ej finge annorledes än med fritt liggande hus bebyggas” (detta hade ju som ovan nämnts varit stadens utgångspunkt men knappast fastighetsägarens). Emellertid innebar det kungliga utslaget att hennes ”af Byggnadsnämnden förut icke erkända rättighet” nu var obestridlig. Således fann hon sig ”hafva en synnerlig orsak” (Ida Bolanders understrykning) att få indelningen ändrad ”så att alla mina intressen tillvaratagas”. Som ytterligare stöd för sin sak hänvisade hon till flera fackmän i höga positioner inom byggnadsväsendet i Stockholm och västra Sverige, bl.a. de kända göteborgsarkitekterna Adrian C. Peterson som ”Arkitekt vid Kongl. Öfver Intendents Embetet” och Victor Adler som rektor vid Tekniska Högskolan i Stockholm samt hovintendent Axel Kummlien, ledamot i Stockholms byggnadsnämnd. De intygade ”att detta förslag icke allenast öfverensstämmer till alla delar med Byggnadsstadgan för rikets städer af den 8 Maj 1874 jemte den för Göteborgs stad antagna byggnadsordning utan äfven eljest är i alla hänseenden ändamålsenligt”.[309] Ida Bolander upplyste att sonen Gustaf Bolander hade fullmakt att företräda hennes intressen.

706. *Bolanderska tomten hade våren 1891 hotet hängande över sig: från villapark till stenöken – i bakgrunden en nybyggd hyreskasern i ”villastil” men i gatulinjerna. Dess byggherre (A. Westerlind) hade retat byggnadsnämnden, vilket kan ha stärkt unge Gustaf Bolander i hans spekulationslust.*

I byggnadsnämnden, som tog upp ärendet den 14 april, torde man ha insett att ödestimman denna gång var slagen, men det gällde för staden att använda de medel som stod till buds för att lindra den annalkande katastrofen. I denna bergterräng innebar förslaget ett problem. Fogelbergsgatans framtida utläggning syftade till att förbinda Vasagatan med den tilltänkta utsiktsplatsen på Bolanderska bergets höjdplatå – ovanför villatomten – och trappor måste

anläggas i den branta nordsluttningen. Dessa trappor ansåg staden måste börja 68 meter in från Vasagatan, vilket innebar att de skulle löpa längs Bolanderska egendomen på en sträcka av ca 36 meter. Tre av Bolanders nya tomter kunde inte bli tillgängliga från farbar gata då de kom att ligga vid trapporna eller den allmänna platsen – den plats staden i själva verket inte var särskilt angelägen att förverkliga. Byggnadsnämnden efterlyste besked om på vilket sätt sökanden hade tänkt sig att göra tomterna i sluttningen tillgängliga från trafikerad gata. Genom sin son meddelade Ida Bolander skriftligt (18/4) sin bestämda uppfattning att detta ”torde … sakna all betydelse” eftersom ägaren ”icke har någon byggnadsskyldighet och följaktligen kan efter godtycke använda sin fastighet till park, trädgård eller annat dylikt”. När bebyggande skulle bli aktuellt – ”då först men icke förr” – var det byggnadsnämndens sak att ta upp tillgänglighetsfrågan. För övrigt menade änkefru Bolander att tomterna lätt kunde bli nåbara på olika sätt. Som ägare stod det i hennes makt att ge de tre berörda tomterna tillträde från Haga Kyrkogata genom en väg över angränsande tomter. Hon hävdade vidare att ”Fogelbergsgatan och den s.k. allmänna platsen icke lagligen torde kunna få förbindas genom en sådan trappa som beröfvar tomterna … utfartsväg till nämnda gata”.[310] Stadsarkitektens syster och granne var således som markägare betänkt på att hindra stadens anläggande av en förbindelselänk i promenadsystemet. Med anledning av skrivelsen begärde byggnadsnämnden yttrande av stadsingenjör Brandel och stadsbyggmästare Fahlström, den senare åter förordnad som stadsarkitekt ”i frågor der … stadsarkitekten och riddaren V. von Gegerfelt är af jäf hindrad att tjenstgöra”.[311] Men Ida Bolander hade redan dagen före sammanträdet – 20 april, knappt två månader före sin 70-årsdag – hunnit avlida och fick aldrig uppleva de sista faserna i familjens strid mot staden.

Sedan Brandel och Fahlström avgivit yttrandet den 3 juni bordlade byggnadsnämnden ärendet ett par gånger i rad, varefter saken blev vilande till slutet av sommaren – arvskiftet efter Ida Bolander fördröjde ärendeprocessen. När den åter togs upp i nämnden (se nästa avsnitt) var det efter en kraftig omarbetning med ledning av de båda tjänstemännens synpunkter. Dessa synpunkter förtjänar en närmare granskning innan historien fortsätter med nästa akt. Stadsingenjören och t.f. stadsarkitekten konstaterade[312] att Kungl. Maj:t hade avgjort två frågeställningar för Bolanderska egendomens bebyggande, såväl tomtindelning som byggnadssätt, till efterrättelse för staden. Ägaren hade nu föreslagit en indelning lämpad för tätt bebyggande, men tjänstemännens åsikt var som man framfört redan 1887 att denna typ av tomtindelning betingade ett byggnadssätt som stred mot den 1866 fastställda planen – särskilt ville man betona att stadens beslut 1870 om försäljning av den redan med en villa bebyggda fastigheten som en tomt måste betraktas som rättsgrundande vad gällde byggnadssättet, varför man inte kunde frångå användningen som villakvarter. Om, så som sökanden tycktes förutsätta, den av Kungl. Maj:t medgivna tomtindelningen även innebar rätten att frångå det byggnadssätt som rådde då den stora tomten friköptes – ”enär friköpehandlingen ej upptar bestämmelse om tomtens bebyggande” – skulle detta ”kringgående af att tillämpa vederbörande myndighets beslut vara af så betänklig art, att kännedom om förhållandet bör meddelas stadsfullmäktige för de åtgärder, som i anledning deraf från deras sida kunna anses böra vidtagas”. Fallet visade att den svaga rättsstatusen hos besluten om stadsplanen var ett oacceptabelt samhällsproblem. Man vidhöll tolkningen att den aktuella tomtindelningen inte kunde anses förenlig med tillämpliga delar av §7 mom. 2 i stadens byggnadsordning: ”Ej må staden byggas i strid mot gällande plan … eller indelad trakt annorlunda än i öfverensstämmelse med fastställd reglering bebyggas”.

Tjänstemännen avstyrkte därmed förslaget på i huvudsak samma grunder som de åberopat hösten 1887. Dessutom påpekades i yttrandet att höjdskillnader på från 6 à 13 respektive 20 meter fanns inom tomterna i söder och att byggnader inte fick förläggas i gränsen mot allmän

plats (stadsplan fastställd av Kungl. Maj:t 1877 och villkor vid tomtförsäljning enligt stadsfullmäktiges beslut 1878). Slutligen framhölls ovissheten om när och hur vägen uppför berget skulle ordnas, tomterna skulle möjligen få tillgång enbart till en gata som ”endast kan begagnas af gående … med väg i midten och plantering vid sidorna”. Förslaget innebar att tomterna AF, AG och AH skulle få tillträde enbart genom den tilltänkta trappan i Fogelbergsgatan. Detta ledde fram till följande konstaterande: ”--- få vi såsom vår åsigt framhålla: dels att någon sådan delning, hvarigenom tomter endast få tillträde från Fogelbergsgatan icke kan tillåtas med mindre än att stadsfullmäktige först besluta gatans anordnande för körtrafik dels ock att delning hvarigenom tomter endast få tillgång till gatan från eller genom trappor icke bör medgifvas”.[313]

Bolanders sterbhus förhandlar – fjärde styckningsprojektet (1891-1892)

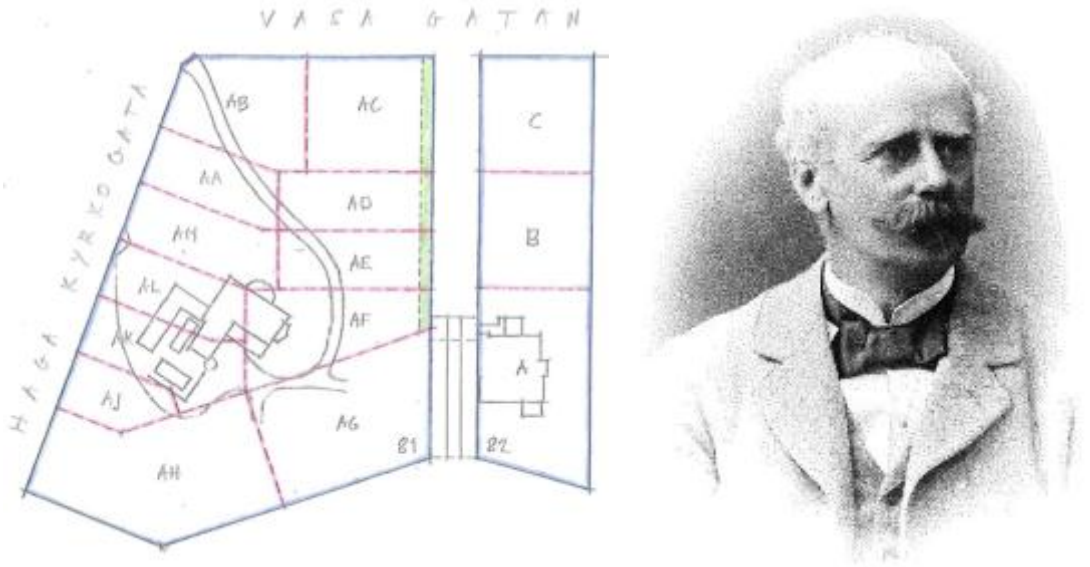

707-708. *Bolanderska tomten delas något mindre brutalt av dödsboet – ett förhandlingsbud till staden.*

Ida Bolanders sterbhus bestod av de fem bröstarvingarna Gustaf Bolander och hans fyra systrar: änkefru Helga Röhss, Ida Fewster, Gerda Romilly och ännu ogifta Agnes (Ida och Gerda var som gifta omyndiga under sina män, vilka båda hette Charles Edward).[314] Efter bouppteckningen hade man valt att ändra familjens strategi från öppen konfrontation till förhandling. Arvingarnas talesman, diplomaten och affärsmannen Gustaf Bolander, insåg i högre grad än modern hade gjort det ekonomiska värdet av att realisera stadsplanens tilltänkta förbindelse mellan Vasagatan och den allmänna plats som avsatts på berget intill fastighetens övre södra del. Därifrån ledde redan den övre Fogelbergsgatan till Föreningsgatan med dess tjänstemannavillor – Fogelbergsgatans övre respektive nedre del skulle 1895 få separata officiella namn, men dessa hade redan använts i stadens utredningar. Det var angeläget att snarast få egendomen styckad till tomter för tätt bebyggande med stenhus och därefter tomterna avyttrade – uppenbarligen stod intressenterna i kö till dessa attraktiva byggplatser. En förutsättning var till att börja med att Nedre Fogelbergsgatan snarast blev utdragen till bergsfoten för att senare kunna fortsättas med trappor till allmänna platsen, Föräldrarna hade under livstiden, med sonen Gustafs beställsamma bistånd, ombesörjt den rättsliga grunden – staden var bakbunden genom Kungl. Maj:ts båda beslut 1888 och 1890 vad gällde principerna för markutnyttjandet men hade visat sig obenägen att underlätta genomförandet av det kompromisslösa förslag som var under utredning. Det gällde nu att träffa ett fördelaktigt avtal med staden, helst i samförstånd.

Sterbhusets ansökan den 25 augusti – i ordalydelsen identisk med den avlidna moderns, med ”jag” utbytt mot ”vi” – innebar ett förslag till indelning med 12 tomter, 81 AA-AM.[315] Byggnadsnämnden tog upp ärendet den 8 september med genomgång av vad som förevarit angående Bolanderska tomtens indelning och bebyggande sedan den gällande tomtindelningen behandlats hösten 1889. Man konstaterade då att Ida Bolanders ärende ”fortfarande vore på byggnadsnämndens pröfning beroende”. Som sterbhusets talesman, själv närvarande, ställde ”Konsuln Bolander … med fränträdande af hans moders i lifstiden framställda begäran” ett villkor för sterbhusets förslag till byggnadsbestämmelser, angivna i ansökningen: staden måste förbinda sig att inom ett år efter det nya förslagets fastställelse bekosta Fogelbergsgatans utläggning från Vasagatan så långt söderut att tomten i bergsluttningen blev tillgänglig för fordonstrafik. I gengäld erbjöd sig sterbhuset att följa vissa föreslagna villkor, ägnade att förenkla och påskynda processen.

Åtta tomter mot Vasagatan och Haga Kyrkogata skulle bebyggas i gatulinjen med ”grundmurade stenhus” som hade brandmurar i tomtgränserna och parvis kopplade gårdar. På de två större tomterna AG och AH mot allmänna platsen och mittför Gegerfelts villa skulle hus ”förläggas fritt inne å tomterna och uppföras i villastil till högst tolf meters höjd räknat från marken vid tomternas södra gränser”, d.v.s. mot platsen – den ena tomten gränsade till Haga Kyrkogata och skulle där bebyggas i hela sin längd med brandmurar. Angränsande tomters gårdar i norr skulle kopplas med de båda ”villatomterna” och brandgavlar mot de senare ”arkitektoniskt prydligt dekoreras och sålunda vidmakthållas”.[316] T.f. stadsingenjör Arthur Nordensvan, som upprättat förslaget, anger ”skyldighet att uppföra fasadmur, men ej brandmur” och att de friliggande husen måste hålla 12 meters avstånd från dessa fasader.[317] Genom tre meter breda planterade förgårdar mot Nedre Fogelbergsgatan – således mittemot Gegerfelts villa och trädgård – avstod man från sin byggrätt på 2 % av tomtarealen. Emellertid hade redan Gegerfelt, som förstås insett att hans villatomt var dömd att förlora i värde, inlämnat förslag till styckning av tomten i samma syfte som sterbhuset (se nedan).

709. *Dödsboets förslag 1891 till indelning av Bolanderska tomten innebar förutom parvis kopplade gårdar att fasader istället för brandmurar skulle gränsa mot de övre tomterna med friliggande hus.*

Konsul Bolander hade anat att nämnden skulle reagera på hushöjden mot den allmänna platsen på bergsplatån och uppgav därför i ett tillägg att man kunde tänka sig minska höjden med en meter. Byggnadsnämnden förklarade sig välvillig till förslaget utom just angående hushöjden, ”hvarom bestämmelse lämpligen borde vid pröfning af byggnadsansökan i hvarje särskildt fall meddelas”. Förslaget remitterades i vanlig ordning till stadsingenjör Brandel och t.f. stadsarkitekt Fahlström.[318] Eftersom sterbhusets villkor innebar anläggningskostnader för

staden beslöt nämnden även att lägga fram ärendet för stadsfullmäktige, vilka nu först fick den segslitna frågan om Bolanderska tomtens framtid på sitt bord och tog upp ärendet den 22 oktober. Byggnadsnämnden rekommenderade i sin skrivelse fullmäktige att anta erbjudandet. Nämnden fann nämligen att Kungl. Maj:t hade slagit fast ägarnas rätt att ”uppföra byggnader liggande i gatulinien och förenade med hvarandra genom brandmurar i tomtgränserna”. Under denna förutsättning, ansåg man, ”synas de bestämmelser i fråga om tomternas bebyggande, som sökanderne nu underkastat sig och hvilka delvis innefatta en inskränkning till förmån för det allmänna uti deras rätt att öfver tomterna förfoga, vara af beskaffenhet att böra godkännas, äfven om desamma skulle medföra någon uppoffring från stadens sida”.[319] Stadsfullmäktige remitterade ärendet ”till drätselkammaren för skyndsamt utlåtande efter gatu- och vägförvaltningens hörande”.[320] Detta tog sin tid då ställningstagandet måste grundas på stadskamrerarkontorets synpunkter och byggnadschefens redovisning av kostnader för gatuarbetena.

Gatu- och vägförvaltningen, där August Kobb som förut nämnts var en drivande ledamot sedan 1864, fann Bolanders villkor ”icke i och för sig vara för staden oantagligt”. Emellertid ansåg man ”förslaget till tomtens indelning och bebyggande … ej vara tillfredsställande så till vida, som det inrymmer medgifvande att mot Vasagatan hus må uppföras i gatulinien. Detta byggnadssätt komme nemligen att i förhållande till redan bebyggda delen af området vid Vasagatan mellan Viktoriagatan och Haga Kyrkogata verka högst stötande, enär hela nämnda området, äfven vid utläggning af Fogelbergsgatan, torde för ögat framträda såsom ett kvarter och sålunda kräfva någorlunda enartad karakter i fråga om bebyggandet”. Förvaltningen ansåg därför ”synnerligt önskvärdt uttala, att bestämmelse må komma till stånd derom, att framför hus … mot Vasagatan skall finnas en sex meter bred, för plantering afsedd förgård”.[321] Byggnadschefen Philip Åqvist redovisade en kalkyl av gatuarbetena och tillade: ”Att hägnaden emellan gatan och de föreslagna planteringslanden bör vara af prydlig beskaffenhet, således ej af trä utan af sten, beton eller jern, samt genombruten, anser jag mig böra framhålla”. Angående en trappa i Fogelbergsgatan kunde det ”med fog ifrågasättas om denna kostsamma del af gatan någonsin bör utläggas”. Den var olämplig och ”alldeles obehöflig” eftersom en bekvämare väg till utsiktsplatsen kunde ordnas från gatans övre del. I stället skulle en plantering i sluttningen mot Nedre Fogelbergsgatan ”kunna göras ganska prydlig”.[322]

Stadskamrerare Fredrik Hegardt sammanfattade alla synpunkter i sitt utlåtande den 23 december. Han delade byggnadsnämndens åsikt att Bolanders sterbhus hade ”skyldighet att bebygga tomten endast med fritt liggande hus … på grund af de bestämmelser, som enligt kartan öfver 1866 års stadsplan böra anses hafva meddelats i sammanhang med planens antagande och fastställande”. I motsats till nämnden kunde han däremot inte finna att Kungl. Maj:t slagit fast en frihet att bygga ”hus vid hus”, endast ”husens förläggande i gatulinien” (se utslaget om änkan Bolanders byggprojekt ovan). Eftersom ett fritt liggande hus kunde ligga antingen inne på tomten eller ute vid gatan borde staden vidhålla sin föreskrift om detta byggnadssätt. Då emellertid det aktuella fallet var av ”så tvistig art” ansåg han sterbhusets erbjudna villkor innebära en för alla parter fördelaktig kompromiss med tillägget om ”skyldighet för tomtägarne att lämna en sex meter bred förgård mot Vasagatan” så som gatu- och vägförvaltningen förslagit. För att få sterbhuset att frivilligt acceptera detta borde staden kunna avstå från anbudet på tre meters förgård mot Nedre Fogelbergsgatan. Med dessa ändringar i villkoren tillstyrkte Hegardt såväl sterbhusets krav på stadens utläggning av gatan fram till bergsfoten som dess förslag till indelning och bebyggande.[323]

Den 12 januari 1892 gav drätselkammaren i det begärda yttrandet sitt fulla stöd åt stadskamrerarens och gatu- och vägförvaltningens utlåtanden.[324] Stadsfullmäktige antog den 4 februari 1892 drätselkammarens förslag till beslut och anslog 3 500 kronor till utläggning av Nedre Fogelbergsgatan i erforderlig längd, 74 meter. Beslutet innebar ett godkännande av tomtens indelning som den skulle bli sedan till följd av de ändrade villkoren ”möjligen erforderliga jemkningar vidtagits” beroende på den indragna byggnadslinjen vid Vasagatan.[325] Stadens främsta intresse var således förgårdar mot huvudgatan till sex meters bredd i stället för smalare sådana mot tvärgatan. Kvarterets bebyggelse med en tillåten fasadhöjd av fem våningar kunde därmed få en något försonligare inverkan på den breda trädplanterade gatan än i Bolanders förslag. De två långa husfasader som skulle ha uppförts enligt denna indelning kom dock att ändras till tre kortare (se följande avsnitt), även detta till stadsbildens fördel.

Bolanders sterbhus gör upp med staden – femte styckningsprojektet (1892)

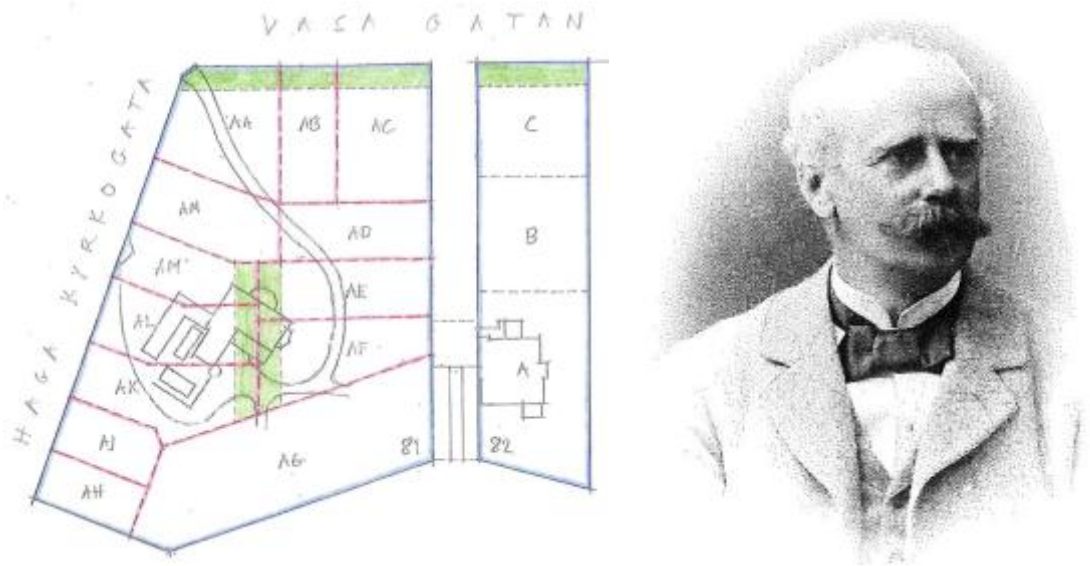

710-711. *Dödsboets sista bud blir en accepterad kompromiss: Grönytor mot Vasagatan och i mitten av kvarteret, i gengäld fick exploatören fler mindre tomter och en stor ”villatomt”.*

Som talesman för sterbhuset efter Gustaf Theodor och Ida Bolander var konsul Bolander personligen närvarande då byggnadsnämnden den 1 mars 1892 tog upp magistratens redogörelse för stadsfullmäktiges beslut. Han accepterade de beslutade villkoren och aviserade att han skulle inkomma med ett justerat förslag. Den 4 mars gjorde man den ansökan till ”jämkad” tomtindelning som blivit följden av stadsfullmäktigebeslutet en månad tidigare enligt tillägget i villkoren, men markerade samtidigt att sista budet var lagt.[326] Det handlade nu om 13 tomter, 81 AA-AN, men sterbhuset hade gått med på att avstå nära 400 kv.m. till planterad förgårdsmark, dubbelt så stor areal som i sitt eget förslag, och därutöver nära 500 kv.m. till planterat gårdsrum inne i kvarteret. Totalt utgjorde planteringar 8,7 % av hela tomtarealen jämfört med tidigare 2,1 %. Mot villatomten skulle fyra fastigheter ha dekorerade brandmurar. Bolander ville påminna om att man varit generös och gjort avkall på sin fulla rätt, således ställde han ett ultimatum:

> I händelse denna vår ansökan icke bifalles, få vi, med tillkännagifvande att vi i så fall ej medgifva andra inskränkningar uti vår rätt öfver tomten N:o 81 A än dem lag påbjuder, anhålla det byggnadsnämnden måtte meddela den fastställelse å upprättadt förslag till indelning af berörda tomt, som Enkefru Ida Bolander sökt uti en den 28 Mars 1891 daterad … skrift.

Sterbhuset hotade alltså att ta upp den avlidna moderns förslag från våren 1891 för avgörande. Gustaf Bolander kan inte ha varit omedveten om att detta var det sista staden önskade utan att man tvärtom hade ett intresse gemensamt: att få till stånd förbindelsen mellan Vasagatan och den planerade utsiktsplatsen. Dessutom fruktade staden givetvis att gå miste om förgårdarna mot Vasagatan. Byggnadsnämnden remitterade den fyra dagar gamla ansökan rutinmässigt till stadsingenjör Brandel och t.f. stadsarkitekt Fahlström, vilkas utlåtande föredrogs i nämnden tre veckor senare, den 29 mars. Varken utlåtandet eller nämndens protokoll vidrör Bolanders hot, men det är uppenbart att staden var angelägen att undvika risken att behöva förhandla om ett avsevärt sämre alternativ.

De båda tjänstemännen konstaterade i sitt yttrande den 26 mars att tomtindelningens justering innebar ett par stora förändringar. Antalet tomter hade ökats till 13 genom att en mellantomt infogats åt Vasagatan och 12 stycken skulle bebyggas med hus vid hus i gatulinjen. Detta var en konsekvens av stadens krav på förgårdar mot Vasagatan. Eftersom byggnadslinjen där dragits in sex meter hade tomtgränserna flyttats söderut i motsvarande grad med påföljd att de två rymliga villatomterna 81 AG och AH mot utsiktsplatsen på berget ersatts med den extremt långsmala tomten AG för hus i ”villastil”. Mot formen på denna tomt ställde sig Brandel och Fahlström negativa då man såg svårigheten att utan särskilda bestämmelser åstadkomma ett ”ändamålsenligt” bebyggande, en farhåga som senare skulle visa sig besannad. Vidare var de skeptiska till ägarnas åtagande att ”brandmurarna i gränsen mot tomten N:o 81 AG skola dekoreras arkitektoniskt prydligt och sålunda vidmakthållas”, något som för övrigt borde gälla även brandmuren mot tomten 81 B vid Haga Kyrkogata söder om sterbhusets egendom (som tidigare nämnts blev denna brandmur åtta år efter uppförandet 1894 motbyggd av nuvarande Haga Kyrkogata 26-28). I detta sammanhang ville de lufta en estetisk synpunkt: ”för vår del kunna vi icke underlåta att framhålla våra betänkligheter i afseende derå, att dessa brandmurar, äfven om de dekoreras, komma att störande inverka på utseendet såväl från Haga Kyrkogata som ock från den Allmänna platsen”.[327]

En allvarlig konsekvens av den ändrade indelningen var att trappans planerade läge i fortsättning av Nedre Fogelbergsgatan skulle förhindra tillträde till tomterna AF och AG såvida den inte flyttades – det problem som påpekats för Ida Bolander ett år tidigare hade således nu återkommit. Denna omständighet föranledde byggnadsnämnden att genom stadsingenjören ta fram en förändrad höjdprofil för gatan och i april tillställa gatu- och vägförvaltningen underlag för kalkylering av nya trappalternativ. Resultatet av utredningen låg klar den 6 maj.[328] Gatans utläggning skulle bli 500 kronor dyrare, totalt 4 000 kronor. Trappan som sådan skulle kosta 5 500 kronor och kostnaderna för bergsprängning drastiskt öka från 500 till 5 400 kronor som följd av trappans början de tre meter söder om infarten till ”villatomten” vid berget som Bolander begärt. Gatu- och vägförvaltningen avstyrkte trappförbindelsen[329] och förordade byggnadschefens förslag att Nedre Fogelbergsgatan borde avslutas mot en bergvägg eller mur.[330] Byggnadsnämnden beslöt den 17 maj att remittera frågan till stadsfullmäktige med rekommendationen att trappan upp till allmänna platsen skulle utgå ur stadsplanen – staden skulle då nämligen endast behöva bekosta själva gatans utläggning till Bolanders ”villatomt” och spara 5 400 kronor (den ursprungliga kalkylen för Nedre Fogelbergsgatan inklusive en längre och mindre brant trappa var 9 500 kr). Nämnden ansåg att fullmäktige borde besluta att sterbhuset måste betala halva kostnaden för gatuarbetena och likaså för trappan om denna ändå skulle bli beslutad att anläggas.[331] Detta innebar emellertid en risk att både uppgörelsen och en framtida utsiktsplats skulle gå i stöpet. Två reservanter (Åqvist och Lindbäck) ville inte ”obetingadt tillråda” stadens fäder att utesluta trappan ur stadsplanen.[332] Nämnden höll inne skrivelsen och avvaktade.

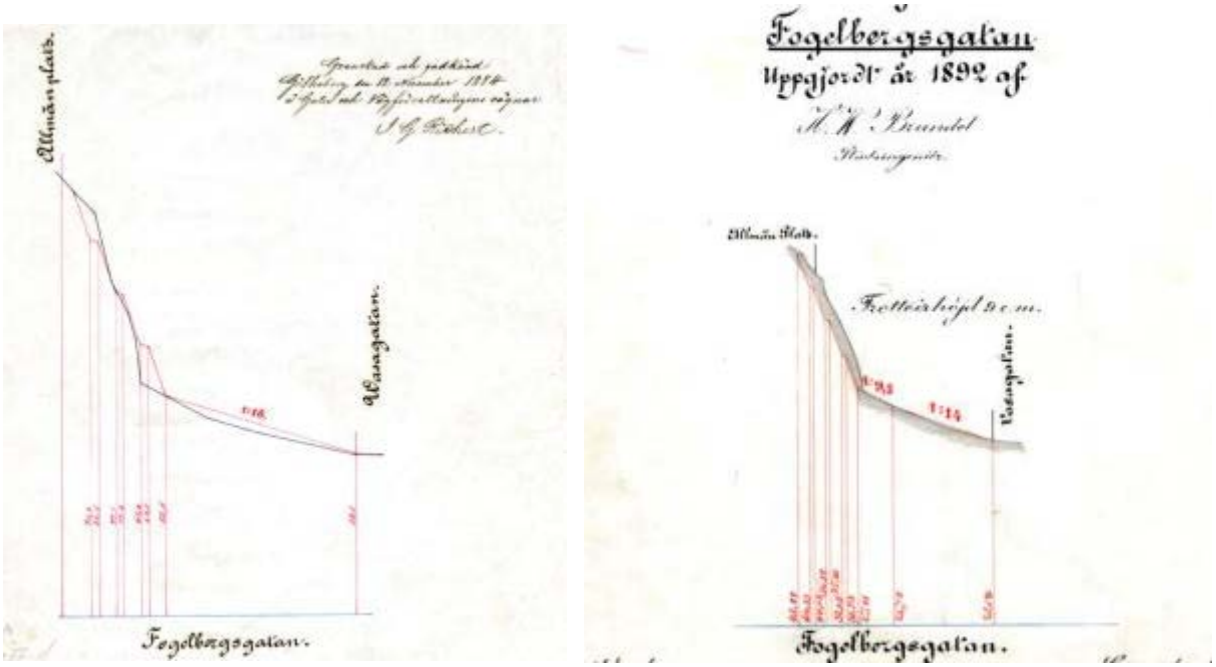

712-713. *Höjdprofil för gata och trappa hade fastställts 1884 men måste 1892 ändras till en dyrare.*

Staden hade förmått Bolander att som ersättning för Nedre Fogelbergsgatans utläggning acceptera breda förgårdar mot Vasagatan och ett planterat område mellan gårdshusen inne i kvarteret. Han hade då gripit tillfället att pressa in en ytterligare tomt mot huvudgatan och utesluta en av villatomterna, samt minska den oekonomiska villatomtytan med en tredjedel. Nu hade staden använt sitt sista trumfkort för att få länken i promenadsystemet utförd till så låg kostnad som möjligt för det allmänna: den trappförbindelse som Bolander i rent fastighetsekonomiskt intresse hett åstundade kunde endast bli verklighet med hans egen medfinansiering. Sterbhusets otålighet att komma igång med fastighetsförsäljningen hade han ju oblygt deklarerat i ansökningen två månader tidigare. Detta strategiska drag föll väl ut, vilket staden sannolikt också kallt räknat med.

Konsul Bolander inställde sig hos byggnadsnämnden följande vecka, den 23 maj, angelägen att lösa upp knuten. Han hade anledning befara att ”därest ärendet nu åter … hänskötes till stadsfullmäktige … detsamma icke kunde komma att blifva slutligen afgjordt före hösten, men det vore för sterbhusdelegarne af stor vigt att ärendet så snart som möjligt slutbehandlades på det att (de) måtte komma i tillfälle att afyttra de nya tomterna”. Bolander erbjöd sig därför vid sittande bord för sterbhusets räkning dels att bidra till utläggningen av Fogelbergsgatan från Vasagatan med 500 kronor för dess utökade längd förbi infarten till ”villatomten” vid bergsfoten, dels – om en trappa anlades inom tio år – ersätta staden för de ökade kostnader som skulle uppstå av dess inflyttning, 5 400 kr.[333] Byggnadsnämnden, som i detta läge ”fann den beslutade skrifvelsen till stadsfullmäktige icke vara erforderlig”, granskade nu det justerade förslaget till tomtindelning. Man ansåg att ”det ur arkitektonisk synpunkt vore fördelaktigare” att bebygga tomten AH mot Haga Kyrkogata så som sterbhuset nu önskade ”med hus försedt med brandmurar mot angränsande tomter” – här talade således den klassiska traditionens uppfattning om gatans estetik! I övrigt bedömde nämnden att ”de föreslagna ändringarne vore att anse såsom jämkningar, de der kunde af nämnden, jemlikt stadsfullmäktiges medgifvande, tillåtas” och fann inga hinder för bifall av förslaget med de villkor för bebyggandet som utgick från stadsfullmäktiges beslut den 4 februari – utan kommentar av stadsingenjörens och t.f. stadsarkitektens anmärkningar (se ovan). För

tomtindelningens fastställelse krävde byggnadsnämnden att sterbhuset inlämnade en bekräftelse av byggnadsvillkoren och en förbindelse angående de utlovade ersättningarna till staden.[334] Dessa handlingar signerades den 30 maj och sedan de inlämnats till byggnadsnämnden blev följande dag familjen Bolanders slutliga förslag till styckning av sin stora villatomt bifallet (fastställt av Länsstyrelsen 21 juni).[335]

Göteborgs stad hade under fem år med lika många ärenden rörande Bolanderska egendomens indelning i byggnadstomter försökt att gentemot privatintresset hävda den princip man i 1860-talets planering formulerat för bebyggandet av kuperade områden. Annebergskvarterets tid som villakvarter blev emellertid en historisk parentes då stadsplanen underordnades den enskildes förfoganderätt över sin egendom. Staden måste nöja sig med att efter omfattande utredningar slutligen nå en närmast patetisk kompromissuppgörelse med exploatören och även i genomförandet skulle man tvingas kapitulera för en överexploatering gynnad av högsta instans.

Bolanders sterbhus´ stora fastighetsaffär – från villapark till stenstad (1892-95)

714-715. *Villa Gustafsberg, syskonen Bolanders barndomshem, i lummig sommarskrud – vägen ledde upp till gårdsplanen på husets baksida, där besökaren möttes av en idyllisk inramning.*
716. *Gustaf Bolander med systrarna Gerda Romilly och Helga Röhss några år efter deras livs fastighetsaffär.* ***717.*** *Villatomtens 10 000 kv.m. styckades till 13 attraktiva tomter, 12 av dessa för bebyggande med ”hus vid hus, vilka hugade spekulanter ur den nya generationen byggmästare i småkapitalistleden stod på kö för att få köpa och bygga – den stora tomten 81 AG, belägen högst upp mot den blivande Utsiktsplatsen, hade mer än dubbelt så stor areal som den största av de övriga tomterna vid Vasagatan och var avsedd för en byggnad i villastil.* ***718.*** *Den byggnad som kom att uppföras på tomten 81 AG (Nedre Fogelbergsgatan 9) hade staden bedömt för stor med för många lägenheter, men K.M. undanröjde byggnadsnämndens avslag. Här ses ovanför Haga Kyrkogatas husrad – fr.h. nr 26 (Nils Viléns hus på 81 B), nr 24-20 (Nathan Perssons hus 81 AH, AI, AK) – den norra långsidans utbyggnader och små gårdar mot uppfarten från Nedre Fogelbergsgatan.*

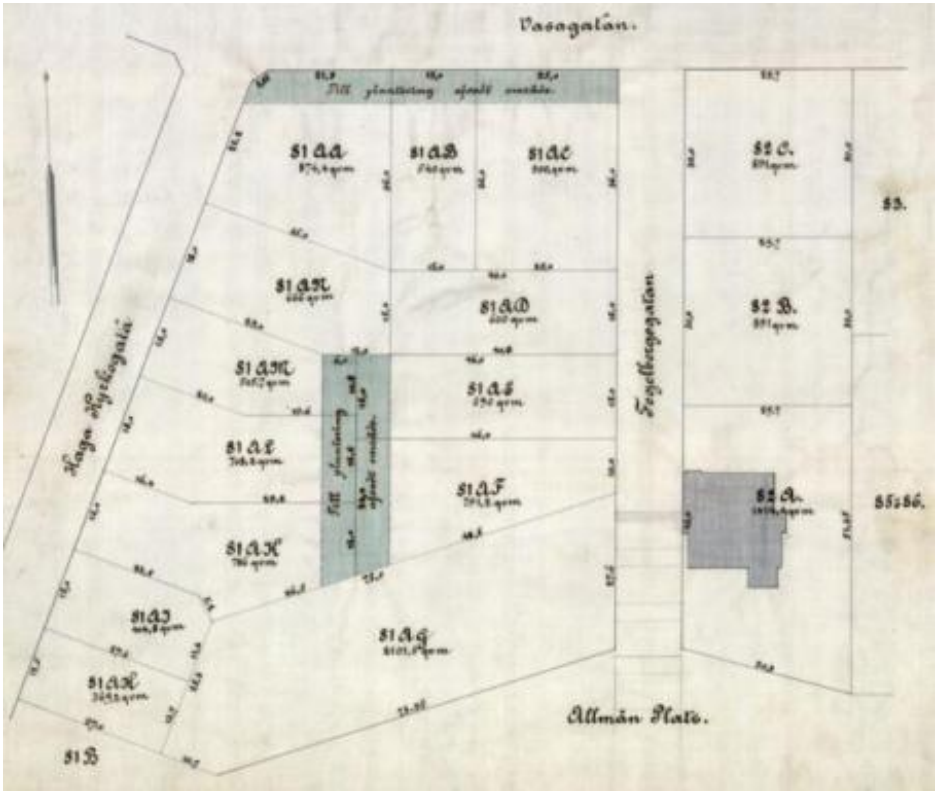

Efter genomförd tomtindelning sålde Bolanders dödsbo de 13 tomterna under hand – tio stycken redan i december 1892 och två i maj året därpå – till olika byggmästare i kategorin landshövdingehuskarriärister. Det var sådana män som 1893-95 bebyggde hela Bolanders del av kvarteret. Troligen sköttes tomtaffärerna av Fastighets AB Union som leddes av konsul Bolander – den största tomten vid Utsiktsplatsen avyttrade Union först 1897 efter att ha låtit intressenten uppföra en stor byggnad enligt starkt ifrågasatta ritningar (se nedan). Från november 1892 till januari 1893 hade dödsboet sökt och erhållit några få byggnadslov för blivande ägares räkning. I ett fall – Nedre Fogelbergsgatan 3 – föregicks lovet i december 1892 av ett avslag med allvarliga anmärkningar gällande ett i flera hänseenden olagligt byggnadssätt beträffande gårdsmiljö och hushöjd – gatufasaden hade ritats 1,2 meter högre än vad byggnadsordningen tillät vid den 12 meter breda gatan.[336]

Kvarterets femvåningshus åt Vasagatan fick en medvetet balanserad gestaltning genom hörnhusens likartade italienska huvudproportioner med flacka sadeltak – byggmästare A. Westerlinds hörnhus på tomterna 81 AA och AC (Vasagatan 5 A och C) flankerade ett resligt mellanhus, 81 AB (Vasagatan 5 B) med gotiskt höjdsträvande brant tak på ömse sidor av ett gavelparti. För denna i sammanhanget udda arkitektur i modern rohbau med sandgult förbländertegel ansvarade byggmästare B. S. Hansson. Även hörnhusens fasader utfördes i rohbau, men med brunbandat tegel av den sandgula typen. Hörnhuset 81 AA (Vasagatan 5 A-Haga Kyrkogata 12) med sitt mer framträdande läge i gatubilden fick en särdeles expressiv fasadutformning åt båda håll genom de mörka tegelbandens kraftiga linjering och de långa balkongerna. De utkragade mittpartierna och den höga konsolgesimsen av trä under det flacka taket tycks stilmässigt ha anspelat på en modernare villaarkitektur än den hädangångna villans norditalienska renässans av den då 41-årige Victor von Gegerfelt. Kanske skulle de Westerlindska jättehusen ändå uppfattas som en respektfull honnör – möjligen hade den nu 75-årige Gegerfelt ett inflytande.

719. *De tre femvåningshusen Vasagatan 5A-C (13:e roten 81 AA-AC), med förgårdar på stadens begäran – B. S. Hanssons gavelprydda hus 5B flankeras av A. Westerlinds hörnhus med balkonger.* ***720-721.*** *Nr 81 AA skulle få sådan höjd över husen mot Haga Kyrkogata att staden avtalade med sterbhuset om dekorering av brandmuren.* ***722-723.*** *Vasagatan 5B (13:e roten 81 AB) – ett högt brant tak med gavelröste som uppbyggt fasadparti, flankerat av hörnhusens flacka tak (t.v. 81 AC).*

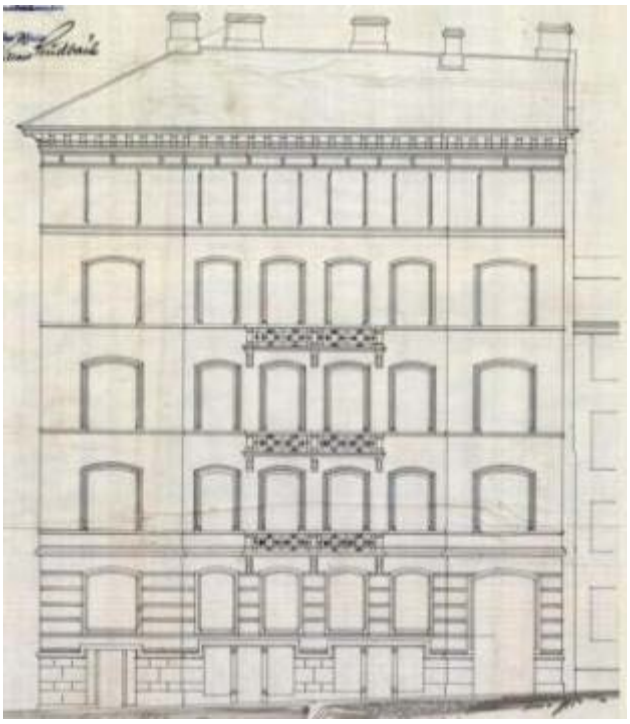

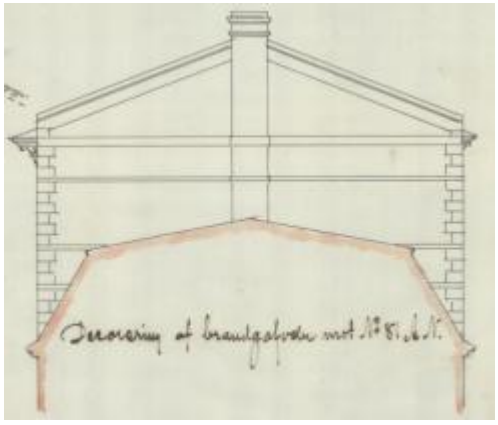

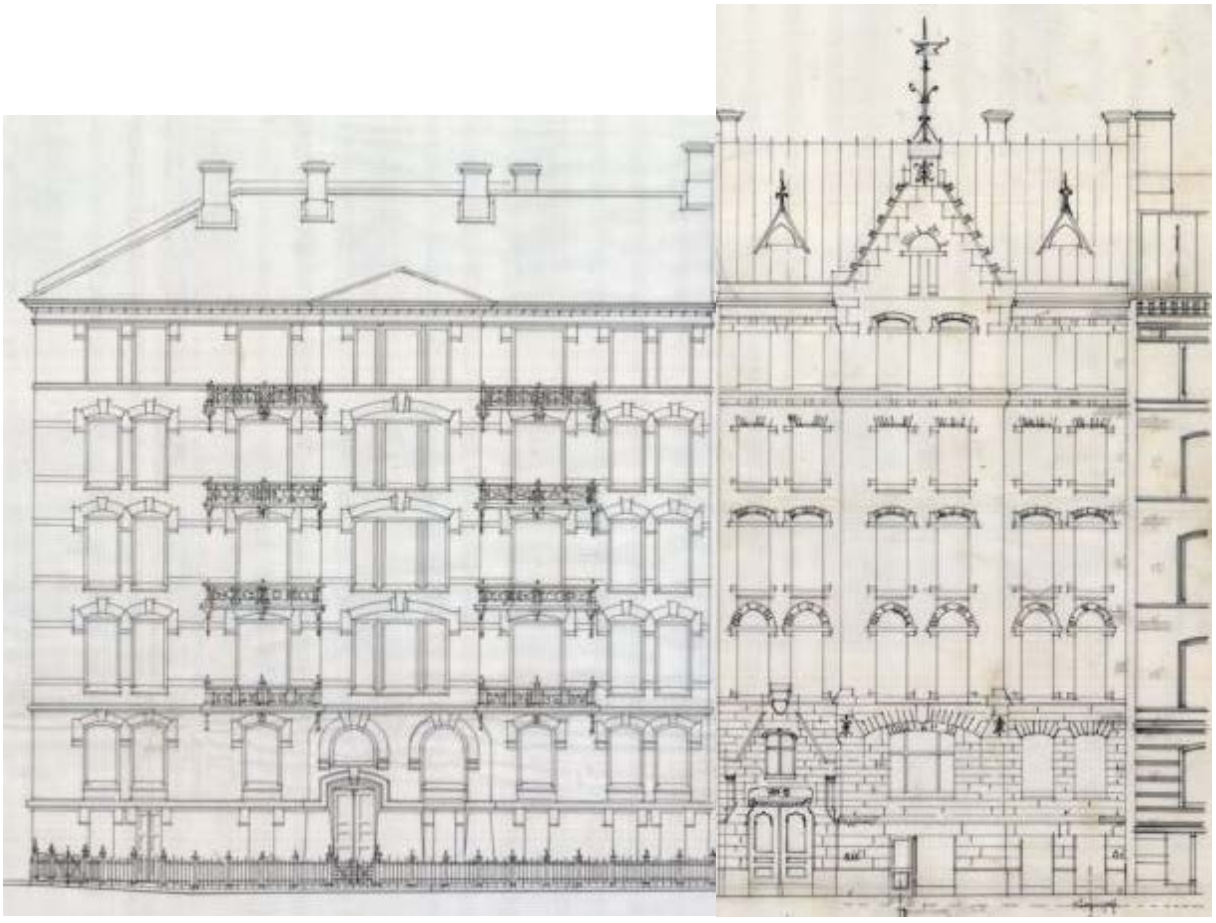

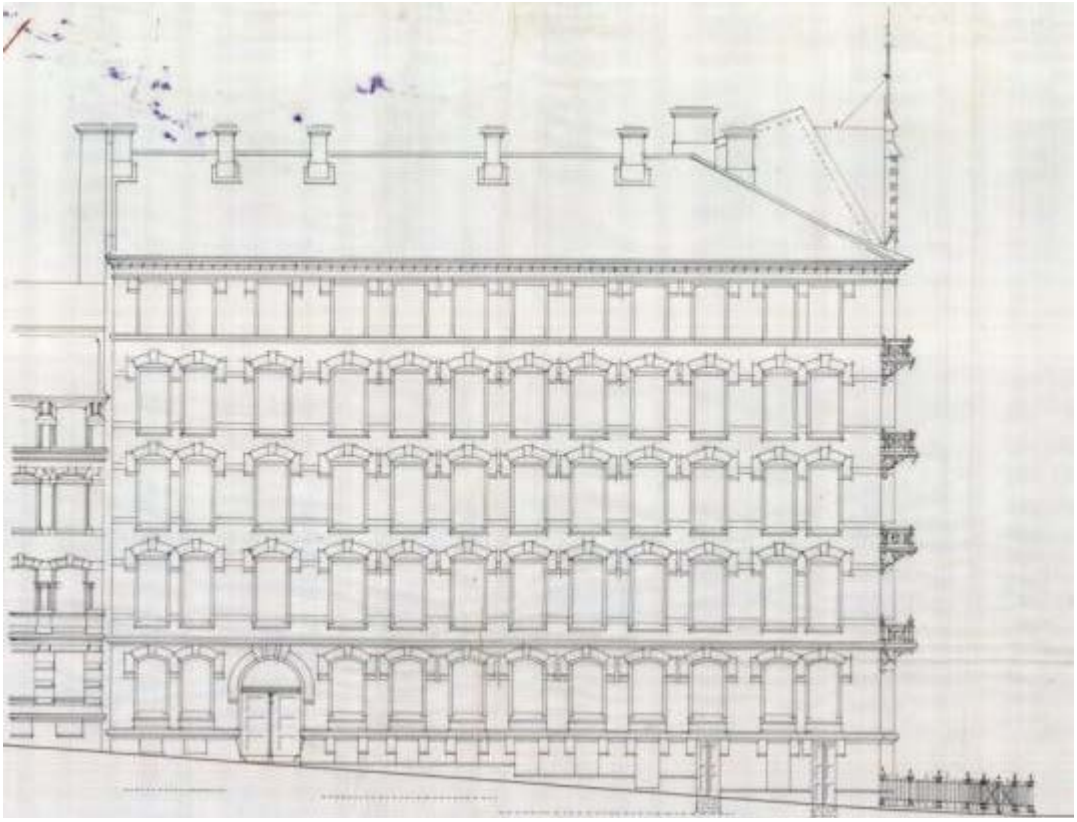

724. *Nedre Fogelbergsgatan 1 (13:e roten 81 AC) med 5,5 m. högre fasad än grannen – t.h. Vasagatans förgårdsstaket och gavelröstet i det branta taket på nr 81 AB.* ***725-726.*** *Nedre Fogelbergsgatan 3 (13:e roten 81 AD) skulle genom attika m.m. över taklisten bli för högt vid 12 m. gatubredd – en ny ritning har modestare takarkitektur och lägre rumshöjder p.g.a. högre källare.*

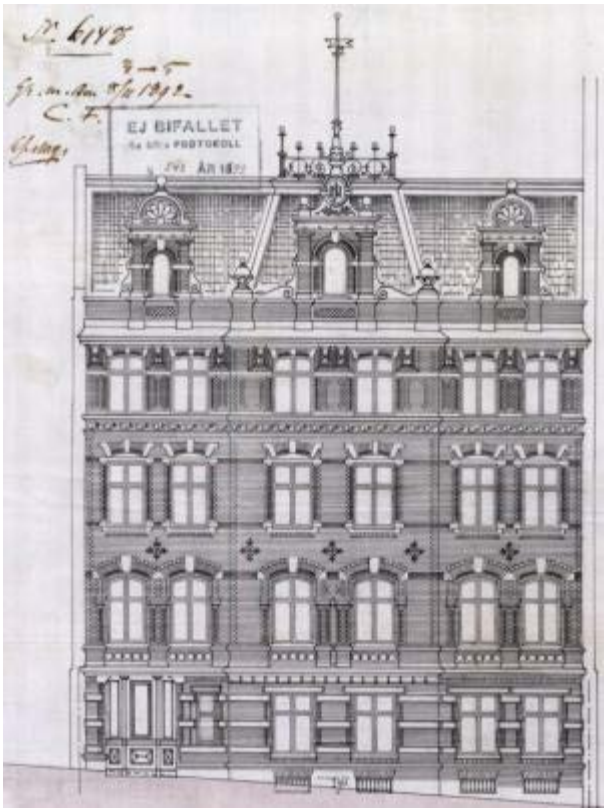

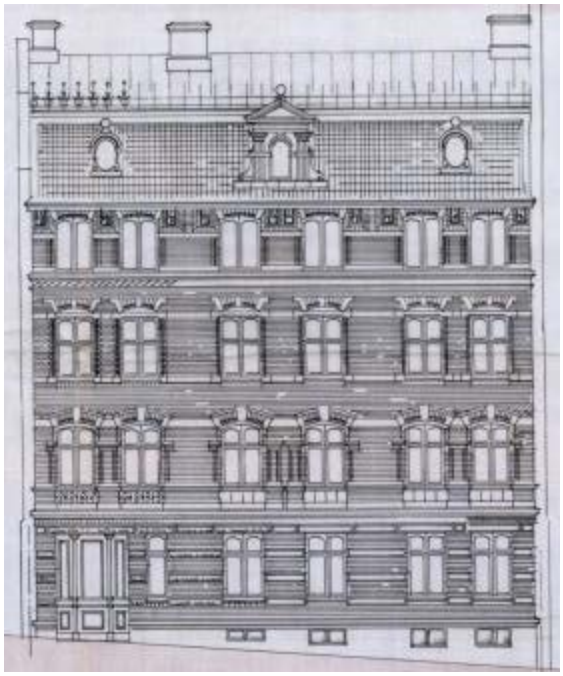

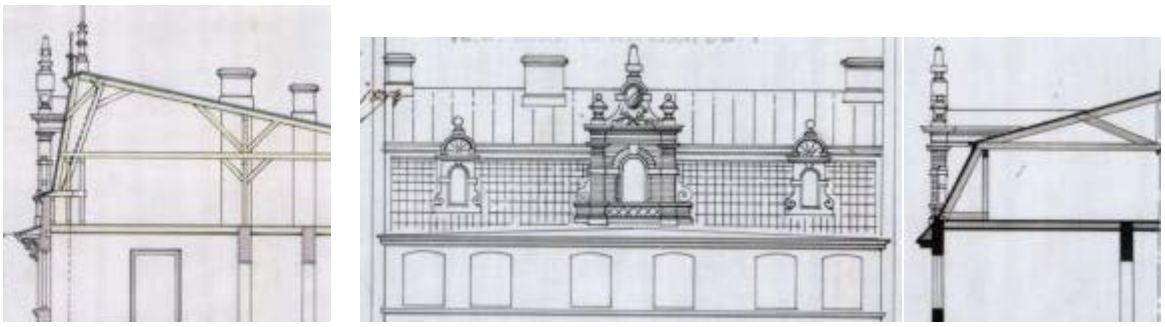

727-729. *Byggherrarna Alfred Johansson och August Nilsson ville inte avstå från den avslagna ritningens murade takkupa, vilken blev godkänd utan attika i det låga mansardtaket – däremot återtog man inte den höga takresningen, vilken var juridiskt oantastlig vid smala gator (jfr* ***537-538****).*

Mot Haga Kyrkogata och Nedre Fogelbergsgatan – där byggnadsordningen inte medgav högre hus än fyra våningar – blev de flesta fasaderna utformade i stadens arkitekters och byggnadsritares efterapningar av modern nordeuropeisk renässans på kontinenten, några på traditionellt sätt med rusticerad bottenvåning i puts och putsornerade övervåningar med fasadliv i tegel. Detta gäller särskilt byggmästare Nathan Perssons husrad på tomterna 81 AH, AI och AK (Haga Kyrkogata 24-20) med varierad dekorativ takarkitektur och smidda balkongräcken. Även byggmästarna J. H. & David Jakobsson använde denna fasadtyp på tomt 81 AE (Nedre Fogelbergsgatan 5) – balkongerna indragna av hänsyn till gatans ringa bredd – och tomt 81 AL (Haga Kyrkogata 18). Av utpräglade rohbaufasader var B. S. Hanssons båda hus 81 AM och AN (Haga Kyrkogata 16-14) monokromt ljusa. Grannen till Jakobsson på tomt 81 AD (Nedre Fogelbergsgatan 3), tillhörigt snickarna Alfred Johansson och August Nilsson vars emblem uppsattes på gavelröstets krön, fick en modern polykrom tegelarkitektur med rik profilering i smygar och listverk, glaserade bandningar och keramiska ornamentfriser. Fasaden röjde en verklig arkitekt med konstnärliga ambitioner i Adrian Petersons och Hans Hedlunds anda – ambitionen svarade emellertid knappast mot läget vid den smala gatan innanför Westerlinds 30 meter långa fasad. Mindre konstfull tegelarkitektur kom att prägla de båda innersta fastigheterna 81 AF och AG (Nedre Fogelbergsgatan 7 och 9), vilka uppfördes av byggmästare O. A. Burman med sonen Ivar som ”arkitekt”. Dessa fasader var försök att med små medel för låg kostnad åstadkomma liv och variation, men Hans Hedlund, lärare i byggnadskonst, torde ha varit lättad över att byggnadsritaren Burmans simpla tegelteknik med hushörn fogade av tillslagna tegel istället för hörnstenar låg undanskymd från Vasagatan.

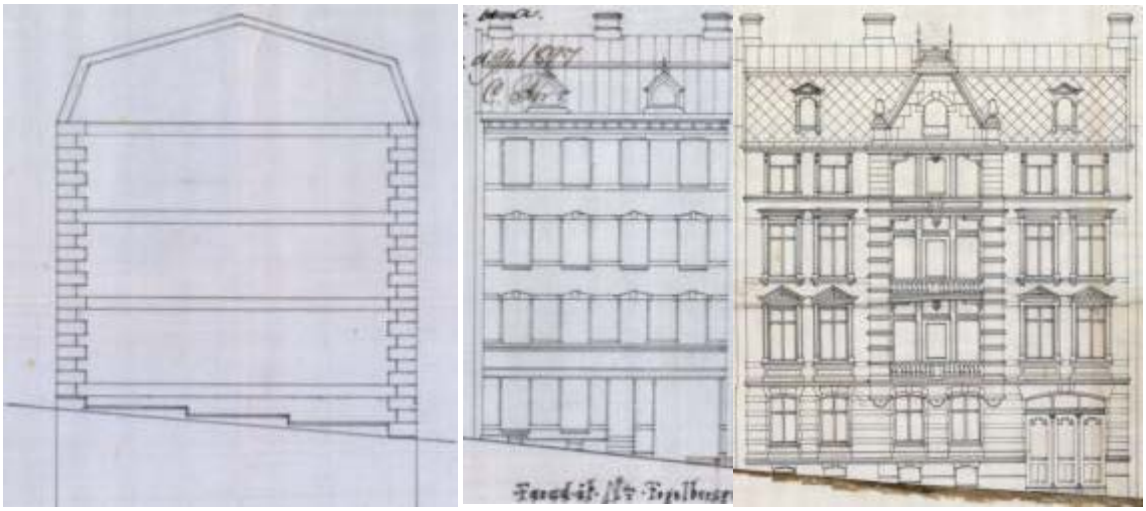

Nedre Fogelbergsgatan 5 och 7 (13:e roten 81 AE och AF fr.h.). ***730-731****. O. A. Burmans hus 81 AF med dekorerad brandmur mot uppfartsvägen på granntomten 81 AG.* ***732.*** *Jakobssonska huset nr 5.*

733. *Haga Kyrkogatas husrad på f.d. Bolanderska tomten – nr 12 (femvåningshuset Vasagatan 5A) höjer sig över grannarna nr 14-24 (balkonger på Nathan Perssons tre hus nr 20-24, jfr bild* ***718****).*
734-735. *Byggmästare Nathan Persson uppförde 1893-94 Haga Kyrkogata 20 och 22, ritade i den rohbau med tegelvalv över enkla cementinfattningar som arkitekt Ernst Krüger introducerat 1887 – även gavelpartierna hade Krüger använt 1887 (nr 22) och 1889 (nr 20) – jfr bild* ***469*** *och* ***504****.*

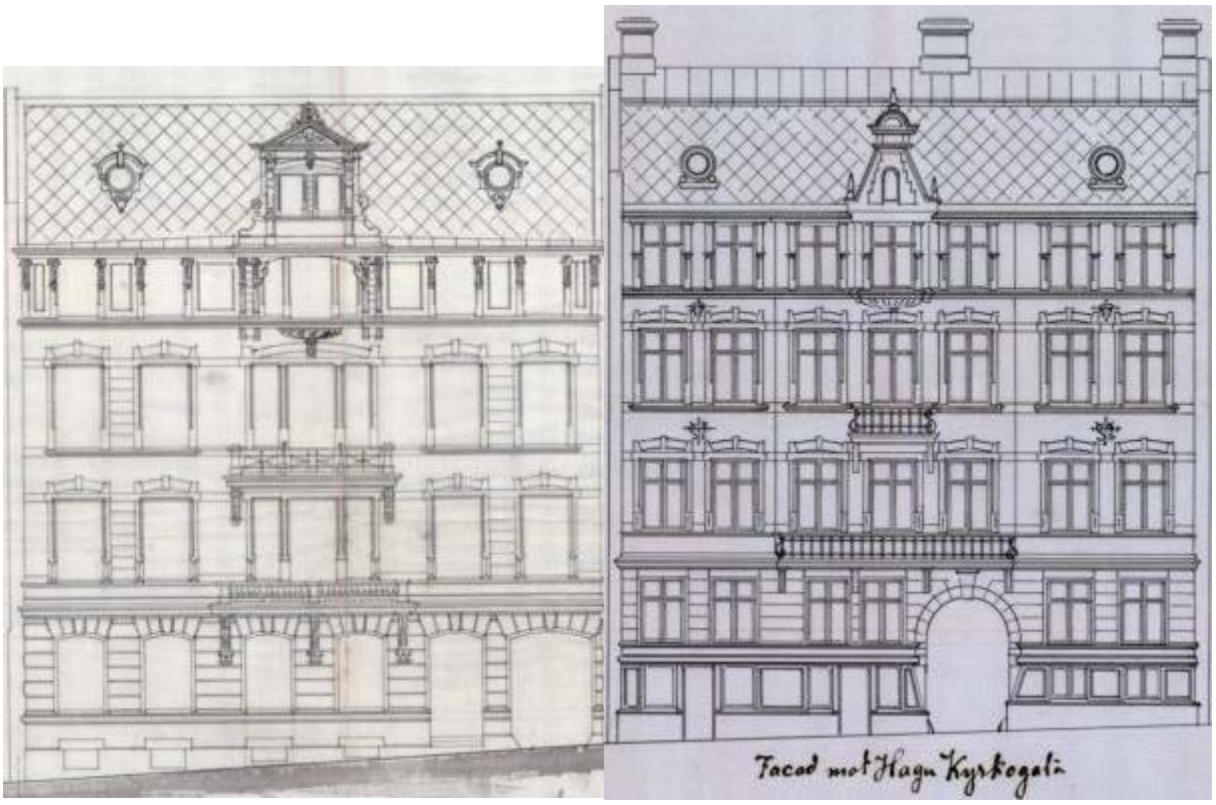

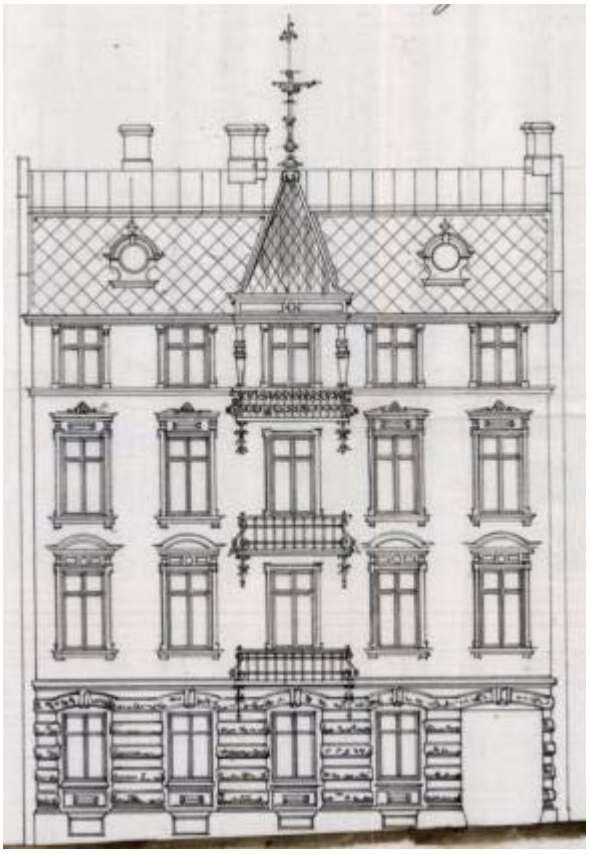

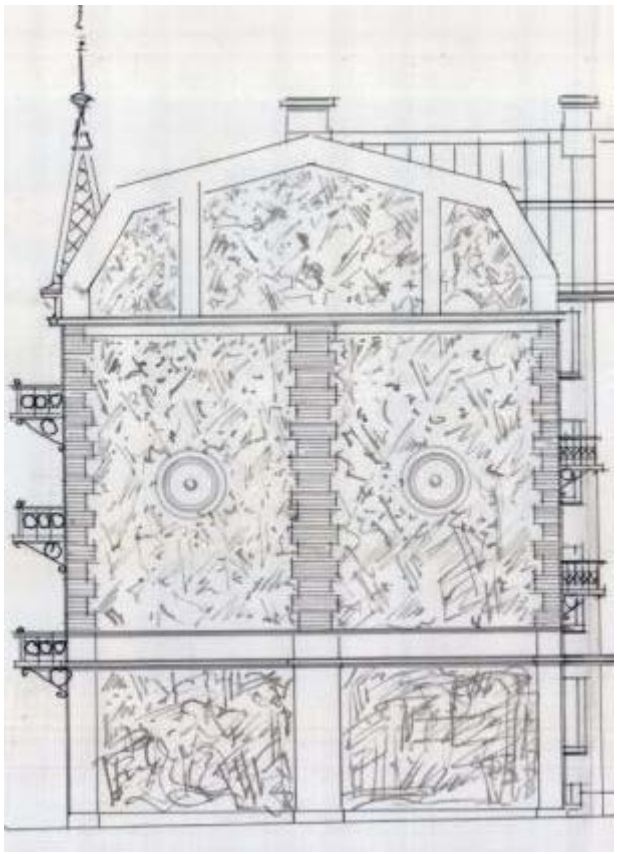

Nathan Persson ornerade taken med zink och skiffer. ***736-737.*** *Haga Kyrkogata 24, uppfört 1894 med traditionell putsornering och fasadliv i tegel – dekorerad brandmur mot trädgårdstomten 81 B i söder.* ***738.*** *Principen för bebyggandet av Bolanderska egendomens tomter med stenhus skilda av brandmur, fasader indragna 6 m. från Vasagatan och en linje i kvarterets mitt – mot den översta tomten AG för ett friliggande hus skulle grannhusens brandmurar dekoreras.* ***739.*** *Gårdshuset på tomt 81 AK (Haga Kyrkogata 20) hade den längsta brandmuren mot uppfarten på 81 AG – enkel putsad fältindelning.*

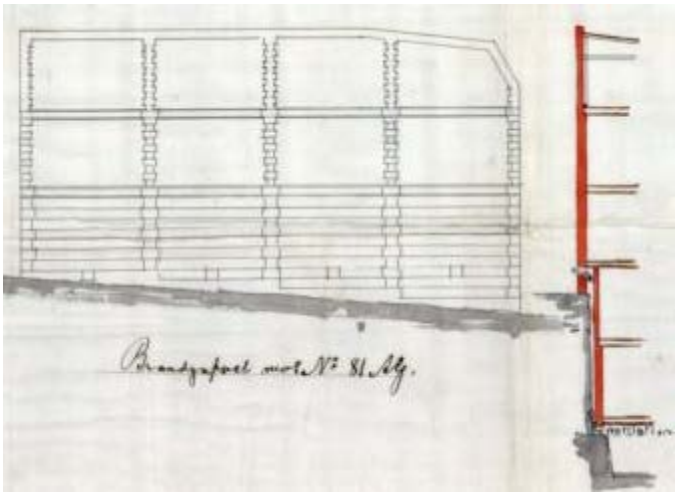

Den största och högst belägna tomten 81 AG på Nedre Fogelbergsgatan 9, överst i kvarteret på en avsats i berget vid den tilltänkta utsiktsplatsen, skulle enligt de byggnadsvillkor konsul Bolander påtagit sig bebyggas i ”villastil”, således med fasaderna indragna från gränsen till granntomterna. Stadsarkitekt von Gegerfelt och stadsingenjör Brandel hade befarat att tomten skulle bli svår att bebygga på grund av sin form. Bolaget Unions projekt på den stora tomten,

syftande till ett maximalt utnyttjande av tomtarealen inom den byggnadshöjd man avtalat med staden, blev emellertid ännu ett rättsligt bakslag för staden. Kungl. Maj:t underkände nämligen i augusti 1895 byggnadsnämndens avslag våren 1894, då en ny byggnadsordning var under utarbetande med bestämmelser för exploatering av ”villatomter”. Bifall hade nekats med motiveringen att ansökan gällde en byggnad som genom sin storlek och inredning med många lägenheter (21 stycken varav sex hade 2-3 rum, sex 4 rum och de övriga 5 rum och kök) var olämplig för tomtens långsmala form och inte kunde hänföras till sådan villabyggnad som avsågs i regleringsvillkoren, vidare att huset blev svårt att utrymma och komma till i händelse av brand. De små gårdarna var avstängda från varandra genom inbyggda passager och den 75 meter långa tillfartsvägen så smal och brant att eldsläckning skulle försvåras.[337]

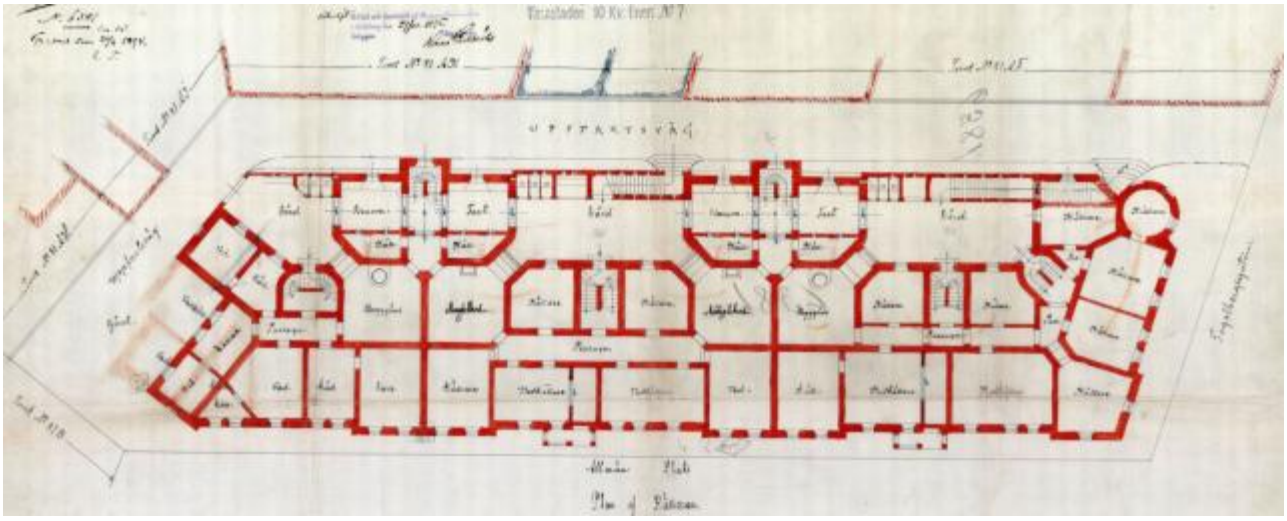

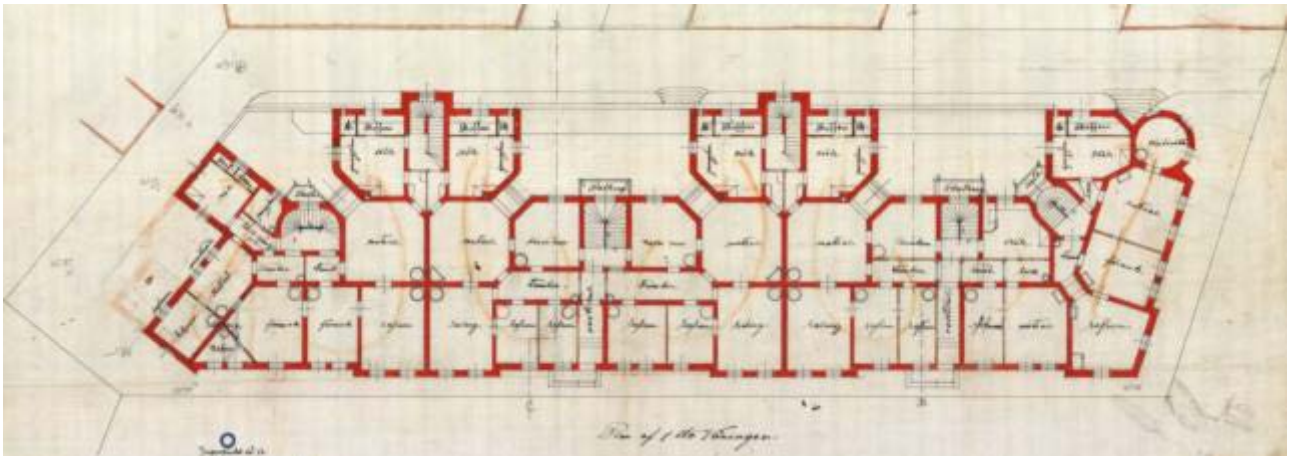

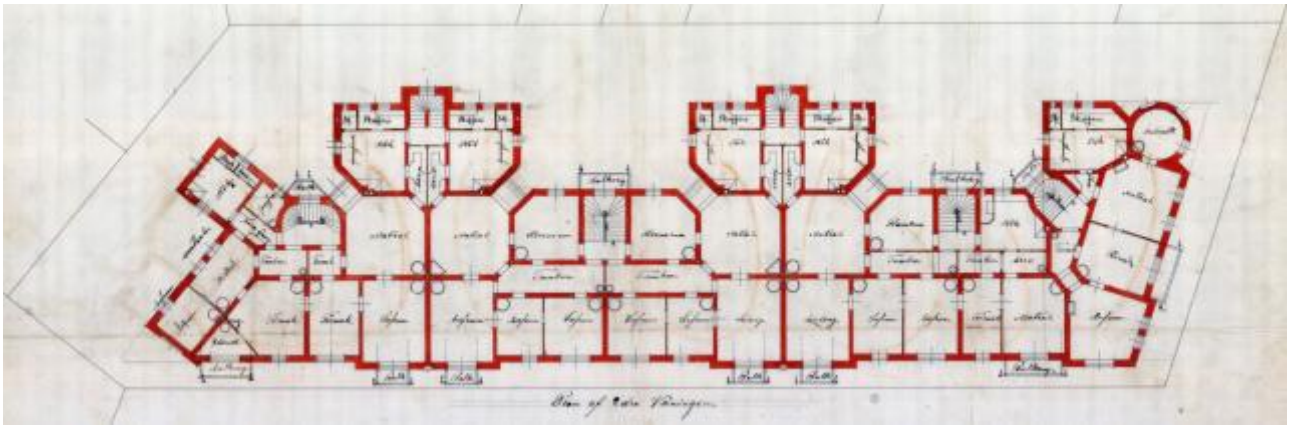

Den stora tomten 81 AG skulle enligt avtalet mellan Ida Bolanders sterbhus och staden bebyggas i villastil. Stadsarkitekt Gegerfelt och stadsingenjör Brandel hade påtalat det problematiska i tomtens långsmala form för ett fritt liggande hus. Fastighets AB Union (Gustaf Bolander) vände sig till K.M. när Göteborgs stad avslagit det stora projekt man ansåg olämpligt för villatomten och en fara för hyresgästerna – Bolander fick rätt och byggnadsnämnden tvingades 1895 bifalla de ritningar man givit avslag på föregående år. ***740.*** *Plan av källaren med genomfarter i flyglarna mellan de tre gårdarna på terrasseringen mot den långa uppfartsvägen.* ***741.*** *Plan av våning 1 med vestibuler för utgång till den allmänna platsen på södra sidan.* ***742.*** *Plan av våning 2 (lika våning 3).*

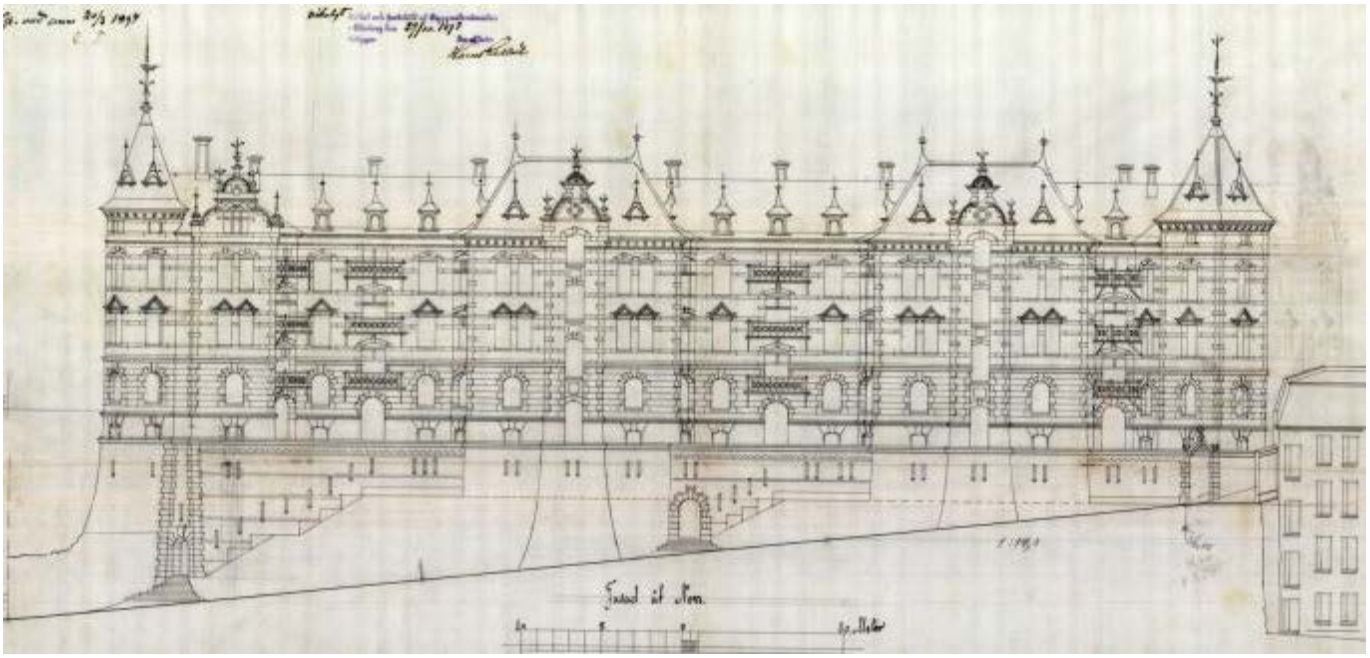

Fasadritningarnas imponerande slottsarkitektur blev i verkligheten av byggmästare O. A. Burman vad gäller fasadorneringen reducerad till enkel tegelrohbau medan taket gav huset en livlig silhuett fram till 1930-talet då alla torn- och gavelpartier samt kupor försvann genom en brand. ***743.*** *Fasad åt norr (uppfarten Nedre Fogelbergsgatan 9 med trappor till gårdarna).* ***744.*** *Fasad åt söder (Utsiktsplatsen).*

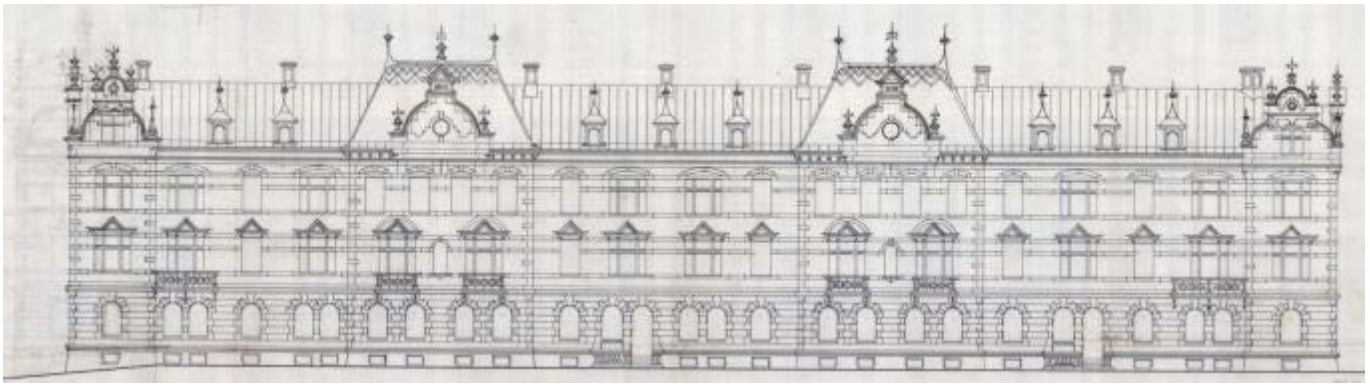

När konsul Bolander överklagade avslaget fick han åter gehör i högsta instans med påföljd att byggnadsnämnden i oktober 1895 tvingades ge lovet på oförändrade ritningar och endast kunde sätta villkor för trappornas minsta bredd – i trapphus 1,2 meter och terrasstrappor 1,5 meter. Staden måste också acceptera att denna byggnad mot den allmänna platsen (”Utsiktsplatsen”), vilken inte var beslutad att anläggas, fick så obetydlig indragning från platsmarken att all körtrafik framför fasaden skulle bli omöjlig.[338] Den av stadsfullmäktige i februari samma år beslutade nya byggnadsordningen, vars §22 mom. 8 skulle ha hindrat detta

bygge om författningen hunnit träda i kraft, var just fastställd av Länsstyrelsen men blev överklagad hos Kungl. Maj:t av bl.a. Bolanders bolag Union. Denna gång visade sig centralmakten vara på stadens linje, men på Bolanderska berget var ju skadan redan skedd (om turerna kring BO 1895 se kap. III B).

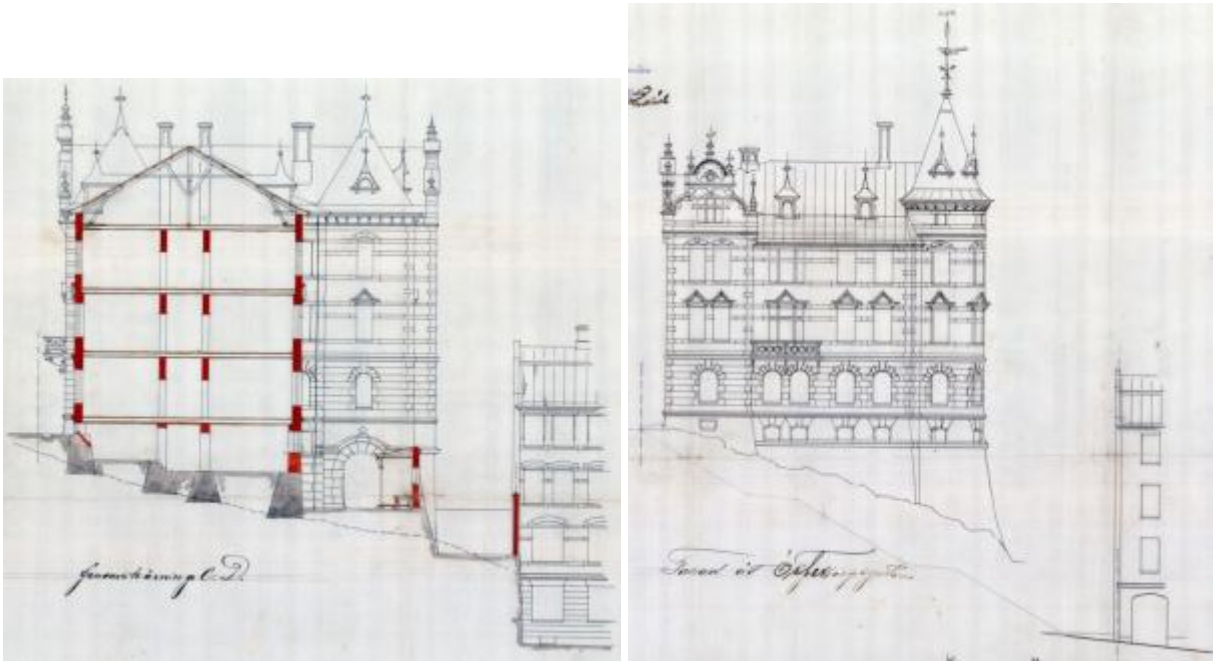

745. *Sektion mellan Utsiktsplatsen och bakgården till den lägre liggande fastigheten Haga Kyrkogata 20, den plats där villa Gustafsbergs gårdsplan hade legat.* ***746.*** *Fasad åt öster med profil av trappan som skulle förbinda Nedre Fogelbergsgatan (nr 7 t.h.) med Utsiktsplatsen.*

En bruten stadsarkitekt offrar till Mammon (1891-93)

För staden var utgången av konflikten med Bolanders dödsbo genom Kungl. Maj:ts utslag hösten 1890 en svår missräkning. Personligen hårdast drabbad var närmast berörda granne, den luttrade gamle stadsarkitekten Victor von Gegerfelt, som efter systern Ida Bolanders framställning till byggnadsnämnden i mars 1891 om indelning av fastigheten till 14 tomter för tätt bebyggande tycks ha funnit situationen hopplös. Vid 74 års ålder alltjämt fullt verksam anpassade han sig till de nya förhållandena sedan systern avlidit i april och anhöll ett par månader därefter om byggnadsnämndens tillstånd att få stycka sin egendom öster om Nedre Fogelbergsgatan till tre tomter, 82 A-C (nu Vasastaden 12 kv. Furan 5, 4 och 1) – tydligen var avsikten initialt att behålla villan med en mindre trädgård på den innersta tomten 82 A. Ansökan blev vilande under stadens årslånga behandling av ärendet angående Bolanderska sterbhusets förslag till villkor för tomtens nya indelning. På höstkanten 1892, då Gustaf och Ida Bolanders arvtagare var i full färd med att avyttra sina tomter och Gegerfelts hustru nyligen avlidit, tedde sig sannolikt framtiden som åldring i slottet – bokstavligen i skuggan av grannkvarterets hyreskaserner – tämligen dyster. Änklingen Victor med sönerna Harald och Wilhelm aktualiserade nu den föregående år bordlagda ansökningen. Denna bifölls omedelbart av byggnadsnämnden sedan Gegerfelt påtagit sig villkoret att, ”derest vid nybyggnad å tomterna den mig i friköpebref den 23 Juli 1878 medgifna rätt att koppla byggnaderna (i gemensam brandmur) ej tages i anspråk, mellan inbördes gränserna för dessa tomter och byggnad med fönster till boningsrum mot sådan gräns lemna 6 meter af hvardera tomten för vinnande af gemensamt gårdsrum med 12 meters bredd”[339] (jfr BO 1874, rev. 1885, §25:5). Detta byggnadssätt på gatans ena sida måste ha tett sig tämligen meningslöst.

Att styckningen av Gegerfeltska egendomen avsåg hög exploatering på alla tre tomterna framgick två veckor senare av stadsarkitektens begäran hos byggnadsnämnden att nya hus skulle få uppföras i tomternas gräns mot Nedre Fogelbergsgatan – motiveringen var att detta byggnadssätt hade beslutats för tomterna på Bolanders sida av gatan, men det stod däremot i strid mot stadens byggnadsbestämmelser i Gegerfelts köpekontrakt 1884. Likafullt hade villan uppförts i gatulinjen och t.f. stadsarkitekt Fahlström tillstyrkte förslaget på sammanträdet den 20 september 1892. Nämnden överlämnade den intrikata frågan till stadsfullmäktige, vilka tre veckor efter remissen beslöt att godkänna Gegerfelts begäran.[340] Således valde stadens ledning att tolka begreppet ”fritt liggande hus” så som stadskamrerare Hegardt gjort i december 1891 – dessutom utnyttjade Gegerfelt sin kopplingsrätt och byggnadsnämnden biföll 12 dagar efter fullmäktiges beslut ritningar till två byggnader i gränsen mot gatan och kopplade i gemensam brandmur med indragning sex meter från angränsande tomter och Vasagatan. I praktiken måste således endast tomten 82 A med villan intill berget bebyggas på ett sätt påminnande om ”villastil” – med fasaderna indragna från granntomter och allmän plats samt delvis från gatan.

747-749. *Den åldrade änkemannen Victor von Gegerfelt 1896 då han lämnade stadsarkitekttjänsten – villan vid Fogelbergsgatan ersattes samma år av en hyreskasern med liknande arkitektur.*

Stadsarkitekten hade efter ett halvt sekels verksamhet i Göteborg drabbats av sitt livs nederlag och givit upp tanken på att åldras utan hustrun i det ståndsmässiga hem de skapat tillsammans. Victor von Gegerfelt var nu färdig att lämna krönet på ett långt yrkesliv och fick den 25 oktober 1892 byggnadsnämndens godkännande av sina ansökningar om två femvånings hyreskaserner på tomterna 82 B och C framför villan, Vasagatan 7-Nedre Fogelbergsgatan 2-4. Ärendena föredrogs av medarbetaren Carl Fahlström som t.f. stadsarkitekt. Denne hade inte några invändningar mot husens stora höjd. Hörnbyggnaden mot Vasagatan (82 C) – på föreskrivet sätt indragen bakom en sex meter bred planterad och inhägnad förgård – skulle härifrån ha såväl entré till huvudtrapphus som ingångar till butiker, ett arrangemang som blev kritiserat av reservanten Lindbäck, vilken i likhet med Pripp också ansåg ”källaren” för butikerna så hög att huset i praktiken skulle innehålla sex våningar och således var olagligt. Lindbäck påpekade att åsidosättandet av kraven på prydlighet och begränsad hushöjd gav ägaren större inkomst och därför skulle medföra upprepning. Lindbäck reserverade sig även mot grannhuset, vars höjd 14,8 meter mot den 12 meter breda Fogelbergsgatan översteg den högsta tillåtna med över en meter.[341]

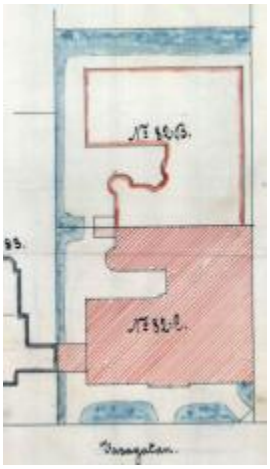

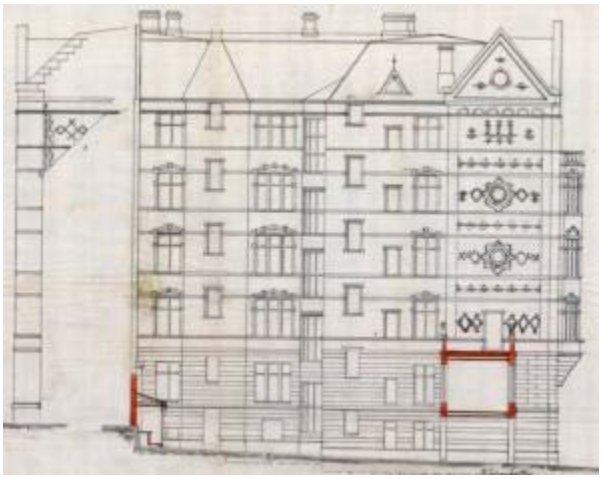

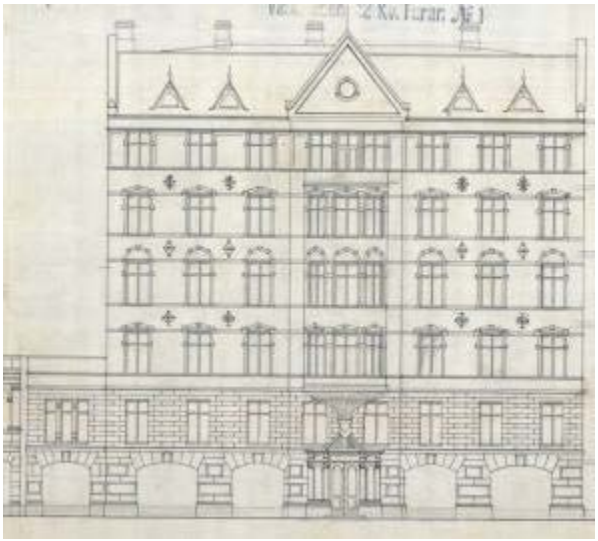

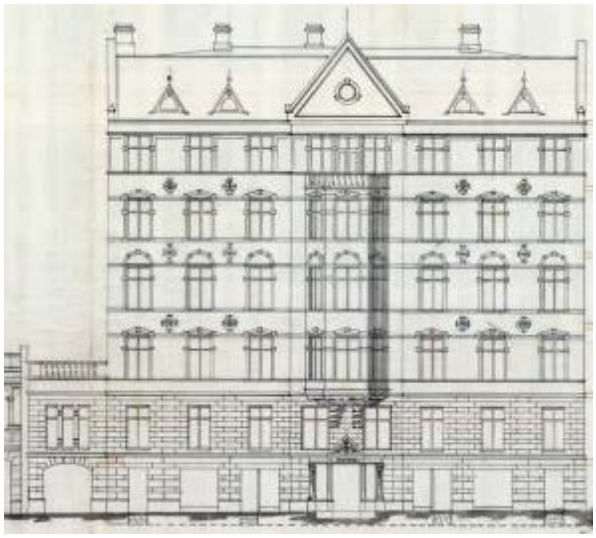

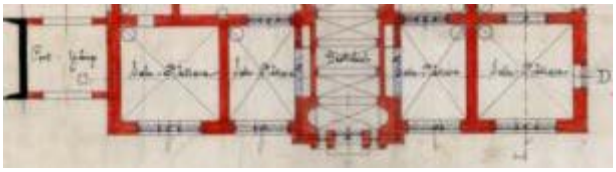

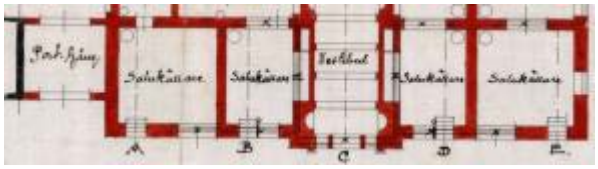

750. *Gegerfelt avyttrade 1892 tomterna 82 B och C (Vasagatan 7-Nedre Fogelbergsgatan 2 och 4), vilka kunde bebyggas med utnyttjande av rätten att koppla två byggnader i tomtgränsen.*
751-752. *Byggnadslovet 25/10 1892 för 82 C togs med reservationer då butikerna låg i gatunivån och det ansågs handla om ett olagligt 6-våningshus.* ***753-755.*** *Andra byggnadslovet 13/12 1892 togs under pågående byggnadsarbete på nya ritningar med lägre butikfönster (trappsteg till sänkta butiksgolv!) – ett villkor var att den synliga brandmuren vid tvärgatan och det höga fönsterlösa murpartiet vid Vasagatan dekorerades genom mönstermurat fasadtegel.* ***756-757.*** *Det högt över Carlssons villa uppskjutande husets fasad tillfördes 1893 olika prydnader genom ändrad fasadritning – bl.a. balkonger och gavelkrön skulle göra byggnaden mer smakfull, vilket tyder på viss arkitekturkritik.*

I januari 1893 behandlades Gegerfelts ansökan om den byggnad med fyra respektive fem våningar som skulle ersätta villan på tomten 82 A, Nedre Fogelbergsgatan 6. Även denna ansökan bifölls under Lindbäcks och Pripps protest då hushöjden på 16,3 meter vida översteg den högsta tillåtna 13,5 vid den 12 meter breda gatan.[342] Stadsarkitekten hade som stadens högst respekterade person inom byggnadsväsendet av det följande att döma åtagit sig att under eget namn företräda de blivande ägarnas spekulationsintresse.

Tomterna 82 B och C, vilka upptog villans trädgårdsmark nedåt Vasagatan, bebyggdes genast, varvid i estetiskt syfte ändrade ritningar bifölls under arbetets gång – förutom förgårdsstaket gällde det brandmursdekor och takkupor. Det först igångsatta bygget närmast Vasagatan (82 C) drabbades av en intern rättstvist mellan berörda myndigheter. Gegerfelts byggnadslov i oktober 1892 blev nämligen överklagat av byggnadsfiskalen Emil Mellqvist på grund av att nämnden medgivit en olaglig hushöjd. När Länsstyrelsens begäran om byggnadsnämndens förklaring togs upp på sammanträdet den 6 december visade det sig att Gegerfelt några dagar tidigare överlåtit tomten till den egentlige byggherren, nämligen förre handlande (senare byggmästare) Janne Johanssons hustru Christina. Det konstaterades att grundgrävningen var i princip klar och ”pålningen för grunden bedrefves med stor arbetsstyrka”. Ägaren omtalade vid förhör den 8 december att pålningen redan verkställts och bergschaktning påbörjats. Byggnadsnämnden förbjöd fru Johansson allt byggnadsarbete. Fem dagar senare behandlade nämnden nya ritningar utvisande att sockelhöjden hade sänkts och då dessa ritningar med dekorativa tillägg bifölls återtog byggnadsfiskalen sitt överklagande – ett villkor för såväl denna som den tidigare fastställelsen var nämligen att husets murar mot angränsande tomter dekorerades med ”mosaik i murverk”, d.v.s. mönstermurat tegel.[343]

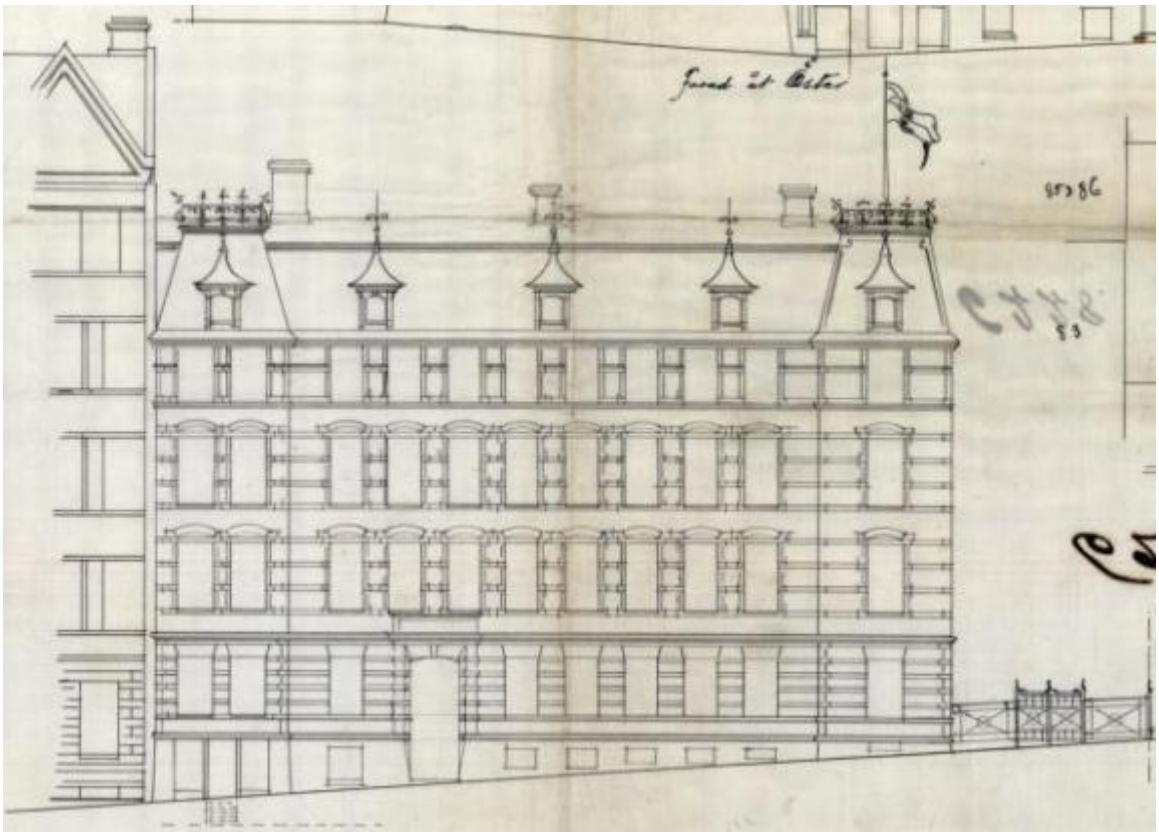

758-760. *Huset på tomt 82 B (Nedre Fogelbergsgatan 4) uppfördes 1893 enligt ny ansökan en meter lägre än i det första byggnadslovet som togs under protest mot olaglig hushöjd. Byggnaden, indragen 6 m. i öster och söder (se entrégrindarna från gatan!), stod härigenom fritt mot Gegerfelts villa på den återstående tomten 82 A vid bergsfoten.*

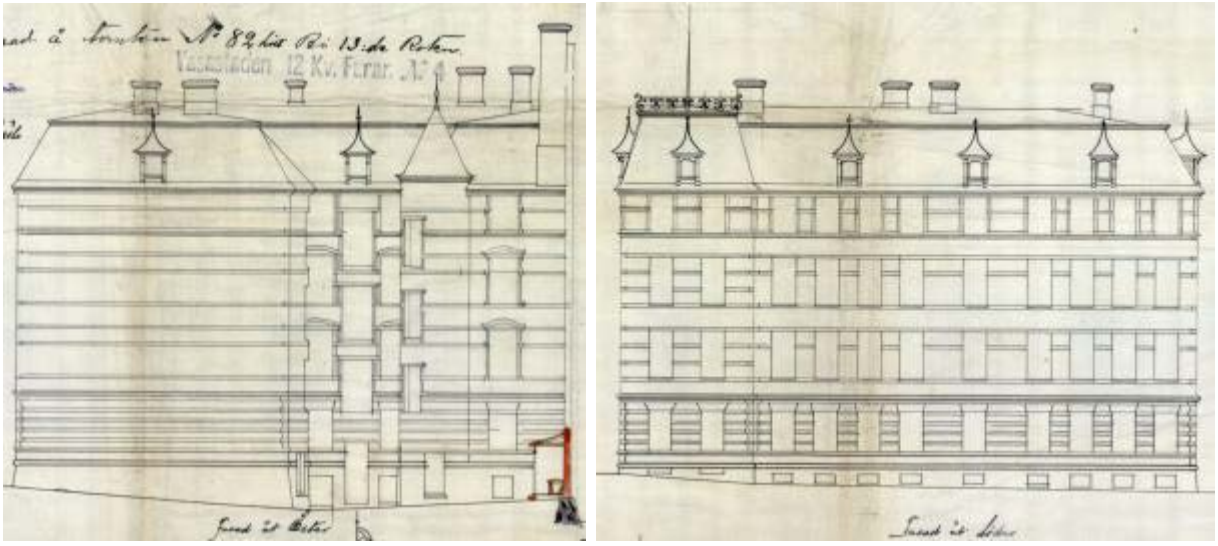

Victor von Gegerfelt hade vintern 1892-93 lyckats avyttra alla tre tomterna med de godkända ritningarna till byggherrar med olika bakgrund – förutom Christina Johansson (82 B och C) var det byggmästare B. S. Hansson (82 A), f.d. snickare och flitig landshövdingehusbyggare i bl.a. Majorna – på Sågängen och Stigberget – vilken som ovan nämnts köpt tomter även på den Bolanderska egendomen intill.[344] Villan behöll Gegerfelt ett par år för att hinna avveckla sitt boende – med all sannolikhet blev den exklusiva fasta inredningen, möjligen även fasad-

och takmaterial, tillvaratagna eller avyttrade.[345] Hösten 1895, då B. S. Hansson ville påbörja byggnadsarbetet på villatomten, måste det byggnadslov Gegerfelt fått i januari 1893 förnyas men nu av ägaren själv. Under pågående bygge våren 1896 biföll byggnadsnämnden Hanssons ansökan om åtskilliga ändringar av husets arkitektur, bl.a. med karaktäristiska attribut som hade kännetecknat stadsarkitektens beundrade villa – förutom tillägg av ”flera balkonger af jern och beton” skulle i likhet med villan det stora hyreshuset prydas av två trappgavlar och ”ett tornparti”, vilka blev framträdande i sikten från Vasagatan.[346]

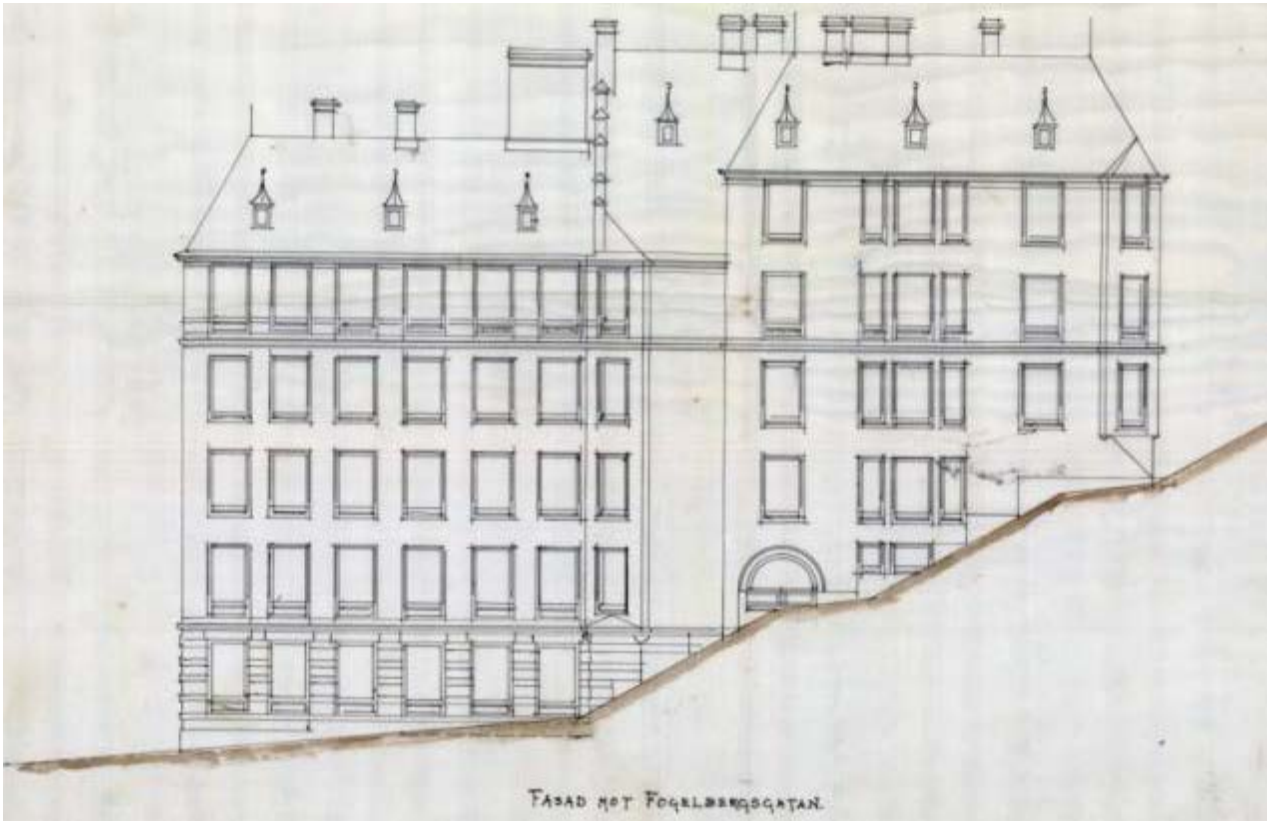

761-763. *På Gegerfelts sist sålda tomt fick han 1893 ett byggnadslov för detta fem våningar höga hus med två reservationer mot byggnadshöjden, nästan 3 m. större än tillåtet vid 12 m. bred gata. För ett maximalt utnyttjande av terrängen var huset tänkt att byggas i två avdelningar med entré på norra sidan. Projektet blev inte utfört, troligen för att säljarens villa behövde kvarstå ytterligare ett par år.*

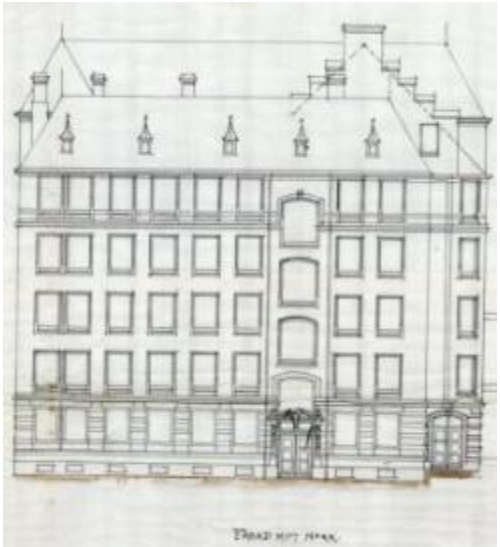

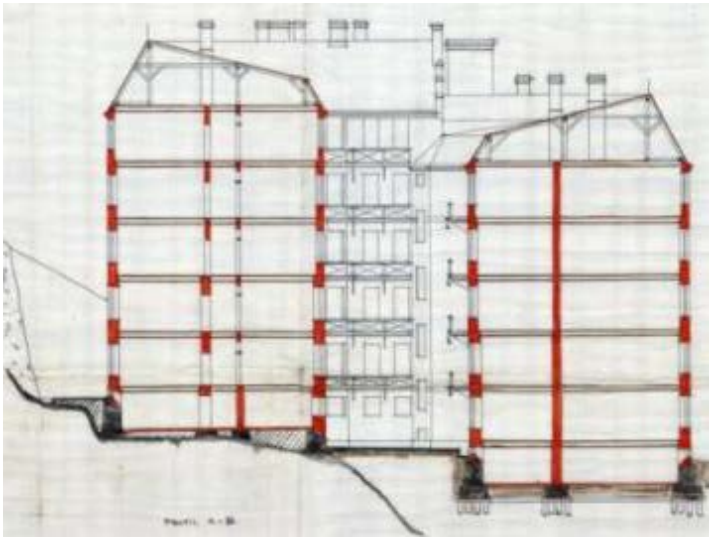

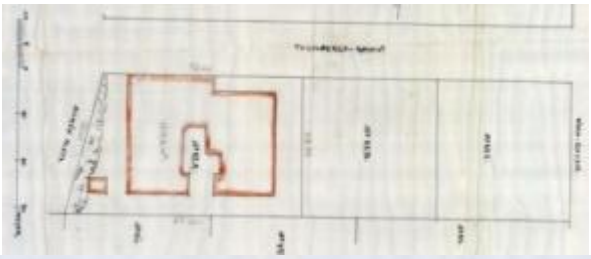

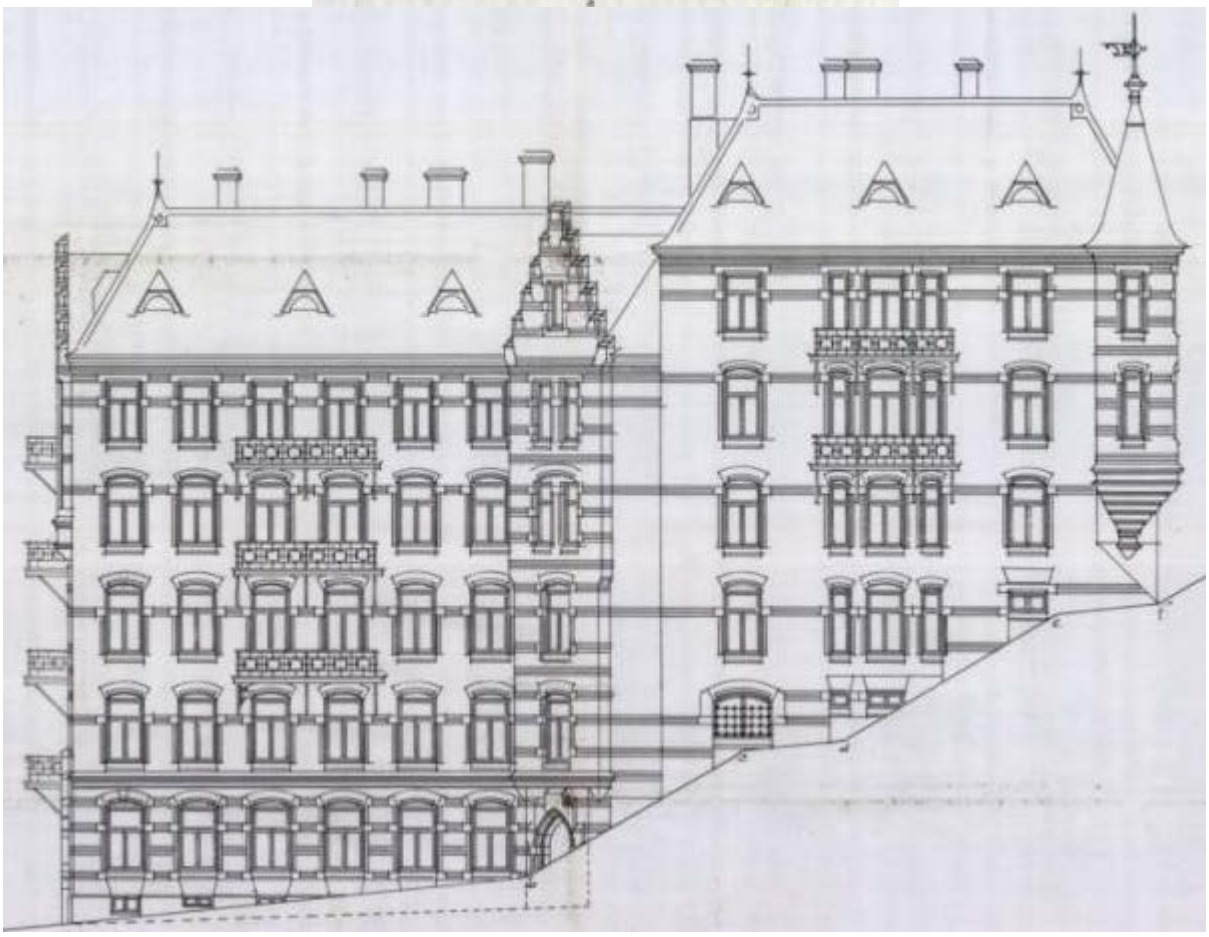

764-767. *Gegerfelts villa måste rivas när tomtens ägare B. S. Hansson år 1895 ville börja bygga efter nya ritningar – i branten vid den planerade trappgatan en hyreskasern i villans ”öfvergångsstil”.*

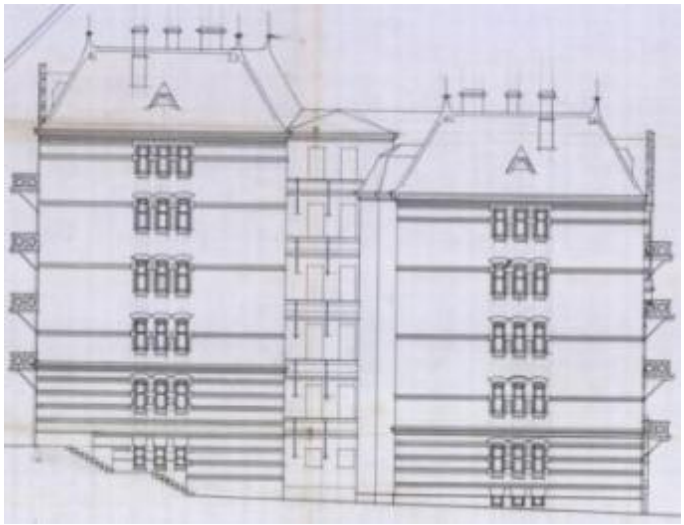

Högexploatering med förmildrande omständigheter

Med de exceptionella hushöjderna och samtliga byggnader förlagda i kvartersgränsen mot Nedre Fogelbergsgatan blev resultatet av den Gegerfeltska egendomens exploatering förskräckande. Genom Bolanders sammanhängande hus på västra sidan av Nedre Fogelbergsgatan med 70 meter fasadlängd och Gegerfelts ca 80 meter total fasadlängd på östra sidan, varav 45 meter sammanhängande närmast Vasagatan, förvandlades gatan – i stadsplanen 1877 tänkt som förbindelselänk i promenadsystemet – till ett mörkt schakt med trappan i bergsluttningen som ljusare fond.

Förutom de symboliska förträdgårdarna mot Vasagatan, vilka staden lyckades genomdriva, gjorde det öppnare bebyggandet av de innersta tomterna mot berget att gluggar lämnades på vardera sidan Nedre Fogelbergsgatan mellan husen genom fasadernas indragning sex meter från de tomtskiljande gränserna. På den förra Gegerfeltska egendomens sida har sannolikt stadsarkitektkontoret sett till att fortplanta något av den spolierade villans form- och färgkaraktär i exteriören till det femvånings hyreshus som uppfördes i dess ställe på Nedre Fogelbergsgatan 6. Fasaderna utfördes i brunbandat grågult förbländertegel och kröntes av trappgavlar och ett runt hörntorn i gatuperspektivet mot berget från Vasagatan. Man åstadkom vidare ett symboliskt respektavstånd på 12 meter mellan denna byggnad och grannhuset – att jämföra med Bolanders sida, där endast sex meter lämnats fritt för en uppfart till den högst upp i bergsluttningen belägna byggnaden på Nedre Fogelbergsgatan 9. Båda dessa högre belägna hus fick skyhöga fasader vid trappans början, men vette i endast tre våningars höjd mot den blivande Utsiktsplatsen på bergets topp – den platsbildning som inför planarbetet för detta bergsområde livligt rekommenderats 1873 av stadskamrerarkontoret, vars åsikt om det stora värdet av en sådan plats mötts av misstro i staden men fått gehör hos Kungl. Maj:t.

En annan egendomlighet värd att särskilt uppmärksamma är att vardera kvartershörnet åt Vasagatan formades till en slags reminiscens – om än något bisarr i höghusformat – av ”Villa Gustafsberg” som legat på den trädomkransade kullen i kvarterets inre.

En samtida observatör får avrunda med en kärnfull sammanfattning. Arkitekt Hans Hedlund gav 1907 i sin återblick på 25 års byggande luft åt samtidens upprörda känslor:[347]

> Vid sidan om [Bolanderska villan] hade det lilla v. Gegerfeltska slottet rest sig, omgifvet af en ända till Vasagatan nående, konstnärligt ordnad och skött trädgård. Allt tillsammans ett af Göteborgs och hvarje stads skönaste partier, prof på äkta stadsbyggnads- och landskapskonst. Allt är nu graflagdt, och som grafvårdar resa sig två jättestora byggnadskvarter […] för hvilka dynamiten hjälpt till att plana väg ända upp till kullens trädbevuxna topp […] Hvarje stad har sin Helgeandsholms-fråga; Göteborg har haft sin här. Här står emellertid kommunen skuldfri: byggnadsnämnden gjorde hvad den kunde för att hindra ödeläggelsen; men områdena voro enskild egendom, och med lagens och Kungl. Maj:ts hjälp genomdrefs en förstörelse, som aldrig kan repareras.

768. *Bolanderska villans ännu orörda trädgård mot Haga Kyrkogata i början av 1890-talet – i fonden det nybyggda Västergatan 2.* ***769.*** *Nedre Fogelbergsgatan förmörkas av stenhus i fyra à fem våningar, sammanbyggda fram till den ”himlastormande” trappa som förbinder Vasagatan med Utsiktsplatsen.* ***770.*** *Vid Vasagatans södra sida skymtar Hedlunds och Carlssons villor bakom förgårdarnas träd, vilka däremot låter storstadskolosserna på de f.d. Gegerfeltska och Bolanderska villaegendomarna framträda med balkonger, burspråk och mönstermurningar som skulle ge arkitektonisk omväxling.*

Platser med förhinder (1897-99)

Utsiktsplatsen – planlagd och avtalad kommunikationsled till billigaste pris

Stadsplanen 1877 för 13:e rotens kuperade del söder om Vasagatan har omnämnts tidigare i olika sammanhang (om regleringsprocessen i kap. III A, angående Bolanderska egendomen ovan). Kungl. Maj:t hade fastställt planen på villkor att staden, trots fullmäktigse ogillande, reserverade mark för planalternativets allmänna plats på höjden mitt i Annebergskvarteret. Denna utsiktsplats skulle bli nåbar från två håll via korta gator från dåvarande Stora Allégatan (Vasagatan) respektive Trädgårdsgränden (Föreningsgatan).[348] Den 1882 namngivna Fogelbergsgatan hade i sin övre del utlagts mellan tjänstemannavillorna då dessa uppförts och den nedre delen från Vasagatan blev utlagd till berget 1892, då den styckade f.d. Bolanderska egendomen skulle bebyggas. För att få styckningen godkänd av staden utan tidsutdräkt hade Ida Bolanders sterbhus förbundit sig ersätta stadens kostnad för anläggning av såväl gatans förlängning med 11 meter som det ökade sprängningsarbetet för en framtida trappa från Nedre Fogelbergsgatan till allmänna platsen på berget – det ålåg emellertid Göteborgs stad att utföra trappan inom 10 år eller senast före utgången av år 1902. Något beslut om användning och utformning av den allmänna platsen hade inte fattats.

Sedan de till den blivande utsiktsplatsen och trappan gränsande tomterna 81 AG och 82 A börjat bebyggas ansåg staden hösten 1896 tiden vara inne att avgöra frågan. Därför gav byggnadsnämnden stadsingenjör Brandel uppdraget att föreslå hur platsen skulle ordnas och sammanbindas med Övre och Nedre Fogelbergsgatorna. Brandels förslag den 22 oktober att plantera platsen och bygga ett utsiktstorn, anlägga en vändplats vid Övre Fogelbergsgatan och en sex meter bred förbindelse för gående mellan gatorna, kommenterades något resignerat den 30 november av stadsarkitekt Fahlström, som tillstyrkte med följande motivering:[349]

> Detta område, som genom sitt höga och ursprungligen fria läge naturligt nog ansågs kunna blifva en synnerligen lämplig utsigtsplats, har genom de på senare tiden tillkomna höga husbyggnaderna i områdets omedelbara närhet blifvit till sina lägre liggande delar nästan helt och hållet omöjliggjordt såsom utsigtsplats, ett missförhållande som i ytterligare grad kommer att ökas sedan de påbörjade nybyggnaderna … blifvit fullbordade. Ehuru alltså i följd häraf ej någon egentlig utsigt öfver staden och dess omgifningar torde kunna vinnas … med mindre än att … ett utsigtstorn anordnas, så torde dock under förhandenvarande förhållanden … förslaget … böra antagas till utförande.

Man får väl tolka Fahlström så att ändamålet visserligen blivit av tveksamt värde, men att staden ändå borde se till att i tid utnyttja Bolanders löfte om bidrag till att få trappan och gångvägarna utförda som den felande länken i promenadsystemet. Byggnadsnämnden betonade i sin skrivelse till stadsfullmäktige den 9 februari 1897:[350]

> Hvad stadsarkitekten … anfört mot området såsom utsigtsplats har byggnadsnämnden funnit ega fog hvad angår utsigten öfver de vestra och norra stadsdelarne, hvaremot utsigten öfver de nordöstra, östra och sydöstra stadsdelarne med Göta elfs floddal och de staden omgifvande natursköna trakterna af Örgryte socken torde komma att äfven för en längre framtid förblifva af byggnader fri och ostörd.

Således ansåg nämnden att förslaget till utsiktsplats på högsta punkten och vägarna dit borde godkännas, men man framhöll att utsiktstornet borde bli en särskild fråga för stadsfullmäktige sedan platsen ordnats för sitt ändamål. Det kunde tyckas märkligt att det alltså förflöt drygt två månader innan byggnadsnämnden äntligen beslöt remittera förslaget till stadens högsta beslutsorgan. Stadsfullmäktige tog upp ärendet den 4 mars 1897 och remitterade det till drätselkammaren för yttrande efter hörande av poliskammaren förutom gatu- och vägförvaltningen. Den utredning som förvaltningsorganet nu gjorde tog drygt ett halvt år i anspråk, men inte förrän hösten 1898 var drätselkammaren klar med ett yttrande. Att saken var lika kontroversiell som 20 år tidigare framgår med all önskvärd tydlighet av att det alltså krävdes ytterligare ett års funderande att komma fram till det begärda ställningstagandet. Handlingarna i den fortsatta ärendebehandlingen[351] visar en febril kostnadsjakt för att staden med minsta möjliga insats skulle få till stånd den vägförbindelse över berget som öppnade Bolanders plånbok med det utlovade bidraget för trappanläggningen.

Den för kommunens kostnader särskilt ömmande linjen gav sig till känna redan vid ärendets föredragning i drätselkammaren den 16 mars 1897 genom en sarkastisk skrivelse med vilken ledamoten grosshandlande L. G. Bratt avvisade förslaget – denne hade sju år tidigare initierat utredningen av vilken ekonomisk vinning staden kunde få av Skojarebackens bebyggande i stället för en föreslagen parkanläggning (se om Vasaparken ovan). Bratt respekterade nu Vasaparken, men ansåg att ”ett utsiktstorn, eller belvedere” (se kammarförvanten Wieselgrens förslag 1873 i kap. III A) … vore en öfverflödig och onyttig kostnad för stadskassan och ännu mindre behöflig”. Han kunde inte heller se nyttan av en gångförbindelse mellan Vasa- och Föreningsgatorna eller någon ”trefnad för närboende om fritt tillträde till nämnda plats lemnas allmänheten utan områdets bevakning under hela dygnet, medförande en afsevärd kostnad”. Platsen kunde ”utan ständig och kraftig bevakning” befaras bli ett ”tillhåll för allehanda löst folk” – här påminner vi oss rådman Melins reservation i byggnadsnämnden under planutredningen 1875 – och således föga använd av andra, ”vare sig för utsigten derifrån eller som hvilopunkt för promenerande, såsom t.ex. den helt nära belägna Vasaparken nu är och äfven Vasaplatsen torde blifva”. Tyvärr var det inte möjligt att bebygga området eftersom det på tomterna 81 AG och 81 B fick uppföras hus ”med fulla fasader och fönster” åt detta håll. Bratt påvisade tre möjliga alternativ:

- antingen att stänga platsen helt,
- eller att, om trapporna och gångvägen blev anlagda, sätta upp ”ett *högt jernstaket*” (Bratts kurs.) mot omgivande tomter och på ömse sidor av vägen,
- eller att till ägarna av mot platsen liggande tomter hyra ut området på sidorna av vägen ”mot låg afgift eller nödfallsvis gratis” med skyldighet för var och en att inhägna marken, i vilket fall staden skulle undkomma kostnaden för staket.

Angående trappan från Nedre Fogelbergsgatan skulle enligt Bratt ”denna besvärliga och tunga trafikled … blott göra något gagn som en föga behöflig och högst obeqväm genväg till endast några få hus vid Öfra Fogelbergs- och Föreningsgatorna”. Slutsatsen blev: ”En afslutning af såväl Nedra som Öfra Fogelbergsgatorna torde kunna verkställas genom ett jernstaket eller en mur”.[352] Som utredningen 1891 av kostnaderna för gata och trappa förbi Bolanders tomt 81 A visade hade byggnadschefen Philip Åqvist då framfört samma åsikt (se Bolanders fjärde styckningsprojekt ovan).

Den avvisande attityden hos Åqvist och Bratt fick ett grundskott av poliskammaren, som i sitt yttrande redan den 6 april kom med det lugnande beskedet att man tillstyrkte förslaget. Detta grundade man på erfarenheten, då ”det visat sig att förut icke för trafik upplåtna allmänna

platser, som varit tillhåll för allehanda löst folk och i följd deraf störande för allmän ordning och säkerhet, blifvit, sedan de upplåtits för trafik, prydligt anordnats och försetts med belysning, öfvergifna af sina förra besökare och befunnits med den tillsyn, som ordningsmakten derefter lättare kunnat … utöfva, icke vidare … medföra någon olägenhet”.[353] Även gatu- och vägförvaltningen kunde en månad senare tillstyrka med åberopande av byggnadschefen Åqvists utlåtande. Han hade funnit behovet av platsens ordnande ”fullt ådagalagdt” och var nöjd med att stadens kostnad för trappan reducerats till halva beloppet genom en ersättning av 5 400 kronor från Bolanders sterbhus (se Bolanders femte styckningsprojekt ovan). Då däremot byggnadsnämndens förslag ansetts för dyrt förordade man uteslutning av vändplatsen vid Övre Fogelbergsgatan, vilket minskade kostnaden från 10 000 kronor till endast 4 500. Någon kostnad för staket mot angränsande tomter hade inte medtagits, då man inte hade klart för sig om staden helt eller delvis hade ett ansvar att ombesörja en hägnad mot angränsande tomter.[354]

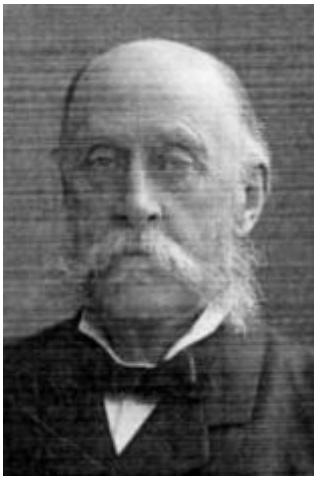

771. *Grosshandlande L. G. Bratt hävdade att en utsiktsplats vid Fogelbergsgatan var en onödig utgift.* ***772.*** *Stadsarkitekt Carl Fahlström ansåg att platsen borde anläggas trots den begränsade utsikten.* ***773.*** *Byggnadschef Philip Åqvist hade tidigare avvisat både platsen och trappan från Vasagatan.* ***774.*** *K.M. hade 1877 fastställt det stadsplanealternativ som innehöll en utsiktsplats i förbindelse med Vasa- och Föreningsgatorna genom en ny gata över berget.* ***775.*** *Gatu- och vägförvaltningens förslag i maj 1897 till gångväg och utsiktstorn fick stöd av den tidigare negative byggnadschefen Åqvist.*

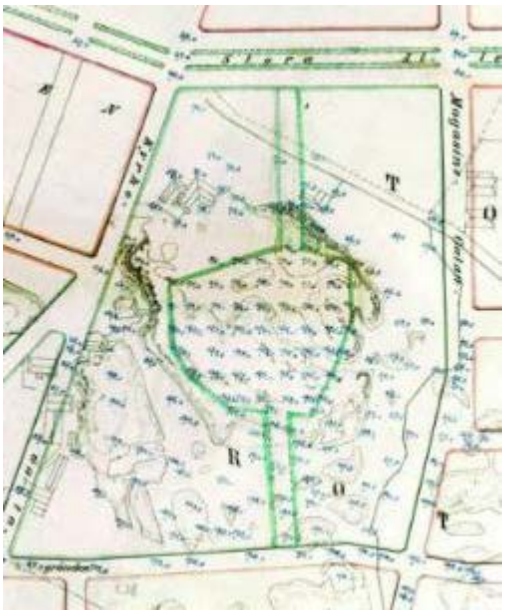

Drätselkammaren remitterade den 18 maj 1897 handlingarna till stadskamrerarkontoret. Emellertid kom under remisstiden en skrivelse av den 6 juli i bekymrad ton från två villaägare, borgmästare F. M. Colliander och fil. dr Philip Leman, vilkas trädgårdar i den östra bergsluttningen gränsade till den allmänna platsens område. Ifall den allmänna platsen skulle beslutas ville man påminna drätselkammaren om att det enligt bestämmelserna vid tomternas försäljning ”åligger staden att uppsätta stängsel mot våra tomter”. Man önskade att i stället få detta uppsatt på deras sida av den väg som föreslagits sammanbinda Fogelbergsgatorna – de båda villaägarna ansökte nämligen samtidigt om att få arrendera stadens område mellan tomterna och vägen. Anledningen var ”att trädgårdsanläggningarna å de intill den allmänna platsen belägna delarne af våra tomter skulle komma att tillskyndas mycken skada genom okynniga pojkars förstörelselusta; hvarjämte allmänhetens vistande tätt intill våra delvis något lägre belägna tomtgränser skulle för oss medföra stor otrefnad, helst som, i följd af platsens afskiljda läge med antagligen föga genomgående trafik, tillräcklig polisbevakning å platsen icke … torde kunna påräknas”. Colliander menade att han ”häraf haft mycket ledsam erfarenhet” och därför sedan över fyra år arrenderade området där vägen nu skulle dras fram i ett östligare läge än det ursprungligen planerade, ”hvilket område jag (Colliander) med ganska betydlig kostnad inhägnat och genom uppförande af jord förbättrat så att gräs, träd och buskar nu kunna växa bland klipporna”.[355]

Då A. Cavalli vid stadskamrerarkontoret ansåg en inhägnad av hela den allmänna platsen mot fastigheterna välbehövlig lät han t.f. stadsbyggmästare J. Emil Billing göra kostnadsförslag på ett järnstaket mot alla de nio angränsande tomterna. I kontorets utlåtande den 2 augusti uppgav Cavalli att totalkostnaden för stängsel var 7 160 kronor – dock skulle 1 500 kronor falla på ägaren av tomten 81 AG, Fastighets AB Union (konsul Gustaf Bolander), som enligt byggnadsordningen var skyldig bekosta stängsel mot allmän plats. Om staketet drogs utefter vägens östra sida såsom Leman och Colliander önskade sparade staden 80 kronor, men en senare flyttning av staketet till deras tomtgränser skulle medföra en ökning av totalkostnaden med 312 kronor – om villaägarna ersatte staden härför kunde kontoret tillstyrka deras begäran. För övrigt kunde kontoret – i likhet med drätselkammarledamoten Bratt – inte se något som helst behov att ordna den allmänna platsen med direktförbindelse mellan Övre och Nedre Fogelbergsgatorna, men om drätselkammaren delade byggnadsnämndens och gatu- och vägförvaltningens åsikt ville man förorda förvaltningens billigare förslag.[356]

Med anledning av stadskamrerarkontorets utlåtande lät drätselkammaren efter överläggning ta fram nya kalkyler för enklast tänkbara åtgärder. Mellan den 18 september och 25 oktober 1897 inkom de uppgifter man begärt. Gatu- och vägförvaltningen redovisade att en sex meter bred gångväg kunde anläggas mellan Övre Fogelbergsgatan och trapporna till Nedre Fogelbergsgatan för 2 500 kronor. Stadsbyggmästaren presenterade två alternativa utföranden av järnstaket utefter vägens sidor, ett smidesräcke mellan gjutjärnsstolpar för 4 800 kronor – ”tätt och starkt samt prydligt” – och ett enkelt gjutjärnsräcke till en mer än 3 000 kronor lägre kostnad. Gasverksstyrelsen uppgav att vägbelysningens anläggning kostade 1 600 kronor och den årliga gasförbrukningen 200 kronor – tre extra lyktor vid ett utsiktstorn och platsens högsta del kunde erhållas för 700 kronor med en förbrukningskostnad av 150 kronor per år. Stadskamrerarkontoret meddelade i ett nytt utlåtande den 25 oktober att man förhandlat med berörda fastighetsägare, varvid Leman och Colliander lovat att medfinansiera ett stängsel på sin sida av vägen under förutsättning att detta utfördes ”af smidt jern med stolpar af gjutjern”, således den mer dekorativa varianten. Detta föranledde drätselkammaren att låta stadsbyggmästaren ta fram tre nya jämförande staketalternativ, varav förstahandsalternativet var ett något billigare staket av järnstolpar med smide beräknat till 4 080 kronor.[357]

Det av stadsfullmäktige den 4 mars 1897 begärda yttrandet från drätselkammaren, daterat den 1 november 1898[358], behandlades i fullmäktige den 24 i samma månad. Den utdragna handläggningstiden berodde uppenbarligen på att man hade svårt att enas om ett entydigt ställningstagande, vilket därför kom att andas kompromiss. Man hade visserligen då ”ifrågavarande område genom de derinvid liggande tomternas bebyggande numera till stor del förlorat sin betydelse såsom utsigtsplats … ej funnit sig kunna förorda bifall till hvad byggnadsnämnden eller gatu- och vägförvaltningen föreslagit i fråga om ordnandet af sagda område”. Emellertid, konstaterade drätselkammaren, hade enligt den 2 mars 1877 av Kungl. Maj:t fastställd stadsplan Fogelbergsgatornas övre och nedre delar blivit utlagda och tomterna därintill bebyggda. Således var tiden inne att förbinda gatorna med en lämplig trafikled över det till allmän plats undantagna området, ”helst den tidpunkt nu närmar sig, då sterbhusdelegarnes efter fru Ida Bolander utfästelse om bidrag af 5 400 kronor för anläggning af den i trafikleden ingående trappan … förfaller”. Vidare hette det: ”För sagda ändamål anser drätselkammaren det vara tillfyllestgörande att, jemte nyssberörda trappa, en sex meter bred gångväg anlägges öfver området, hvilken väg för områdets fredande från intrång och till förekommande af oordningar derstädes bör förses med lämpligt stängsel samt nödig belysning under den mörkare årstiden”. Marken på sidorna av gångvägen kunde även fortsättningsvis utarrenderas till de omgivande tomternas kontraktsinnehavare, även byggmästare O. A. Burman hade som ny ägare av tomten 81 AG visat intresse i motsats till säljaren AB Union.

Stadsfullmäktige biföll drätselkammarens förslag till beslut och anslog äskade medel till trappan (10 900 kr), gångvägen (2 500 kr) med prydligt järnstaket (4 080 kr) och gasbelysning av själva vägen (1 600 kr) – de tillkommande tre lyktorna på platsmarken utanför vägen var inte med i förslaget. Från totalbeloppet 19 080 kronor avgick 5 400 kronor som Bolanders sterbhus åtagit sig att betala, således var stadens kostnad 13 680 kronor.[359] Motståndet i förvaltningen hade fördröjt processen, men denna hade visligen inletts hösten 1896 och när frågan avgjordes två år senare hade man fyra år på sig att verkställa arbetet med utnyttjande av det utlovade bidraget. Det förefaller uppenbart att motståndarna ansåg beloppets storlek oförsvarligt högt i jämförelse med en anläggning som den större och välbelägna Vasaparken, för vilken staden hade anslagit 17 800 kronor inklusive gasbelysning.

Visionen av Kungsportsavenyns avslutande fond

En ny stadsplanefråga engagerar den outtröttlige herr Kobb

I Kommitterades plan för stadens utvidgning 1863, liksom i planärendets handläggning fram till Kungl. Maj:ts fastställelse 1866, begränsades det planlagda området mot söder av ”Kalfgatan”, löpande utefter foten av den bergiga terräng vilken bildade en sammanhängande front mot den lågsluttande marken nedåt vallgraven. I denna huvudsakligen jämna sluttning utlöpte från bergmassivet enstaka höjdpartier (nu Vasaparken och kring Fogelbergsgatan). Kommitterades plan 1863 föreslog på flera ställen i planområdets bergpartier fristående större byggnader, bl.a. en monumental fondbyggnad på höjden i slutet av den tilltänkta avenyn. Med denna byggnad uppmärksammade plankommittén potentialen till monumental stadsbildseffekt som naturen här gav, men byggnaden hade tillsammans med de övriga nämnda byggnaderna sedan uteslutits vid uppgörandet av den plankarta som våren 1865 medföljde stadens ansökan om Kungl. Maj:ts fastställelse. Av den godkända plankartan att döma lämnades det således åt

framtiden att avgöra hur gator och bebyggelse skulle fortsätta uppför bergmassivet (den juridiska vådan av detta visade Bolanderska egendomens styckning). Ännu efter decenniers byggnadsverksamhet i den reglerade borgarstaden ledde branta småvägar upp i skrevorna förbi små utkantslanderier och Brantdalas eländiga kåkstadsbebyggelse, stadens utpost mot Landala som tillkommit utanför stadsgränsen med ödsliga bergnaturvidder som grannskap.

Ett 1878 påbörjat planarbete av 13:e och 14:e rotarnas oreglerade höglänta terräng var föranlett av det för Göteborg problematiska slumområdet Landalas kommande införlivning med staden. Det ålåg drätselkammaren att i samråd med byggnadsnämnden och gatu- och vägförvaltningen få till stånd en plan för reglering av Landala som kunde börja genomföras snarast efter införlivningen. I samband med den komplicerade frågan hur den låglänta stenstad som sedan 10 år var under utbyggnad borde sammanbindas med Landala- och Gibraltarbergen och höjdmassivets fortsättning i öster stod problemet angående en värdig avslutning av Kungsportsavenyn. Byggnadsnämnden stödde stadsingenjören Brandels åsikt att denna borde vara en tvärlagd platsbildning vid bergsfoten med en från Södra Vägen utdragen gata mynnande i platsen – denna tänktes i rak fortsättning av den ännu ej utlagda gatan genom 15:e roten enligt 1866 års utvidgningsplan (blivande Berzeliigatan). Gatu- och vägförvaltningen sammanträdde den 23 december 1879 angående begärt yttrande över byggnadsnämndens plan varvid ledamoten August Kobb reserverade sig mot förvaltningens förslag, motiverat av kostnadsskäl, att bergspartiet mittför avenyn inte borde regleras innan områdets användning blivit bestämd att avvakta framtida behov. Kobb pläderade för ”att den framtid som kommer att ordna och bekosta dessa arbeten icke måtte få anledning beklaga att åtgärder vidtagits, som försvåra eller omöjliggöra ett värdigt användande af denna sällsynt vackra belägenhet”. Till stöd för denna varning anförde han:[360]

> Kungsportsavenyen fullbordad och bebygd såsom den är påbörjad blifver sannolikt Göteborgs prydligaste gata. Det synes derföre vara af vigt att i tid beakta, att denna vackra gata måtte erhålla en fullt värdig afslutning, synnerligast som dess naturliga ändpunkt, bergsluttningen vid landeriet Lyckan, erbjuder den mest lämpliga belägenhet för en större offentlig byggnad.

I sak var Kobb överens med stadsingenjören om att platsen var högst motiverad, men han påtalade att en annan form var önskvärd – om fondens konturlinje i stället för rak gjordes exempelvis rundad (konvex) ”torde den vackra terränen [sic] på detta sätt blifva väl använd och anordningen i sin helhet komma att förete en storartad anblick, samt tillika betydligt öka omgifvande byggnadstomters värde”. Det är tydligt att Kobb har återuppväckt en idé från plantävlingen 1862 – den kartskiss som sannolikt utförts av stadsarkitekt H. J. Strömberg och återger hans tävlingsbidrag (se kap. II B), har nämligen en rundad platsbildning – konkav – i fonden av en bred allégata i det läge Kungsportsavenyn fick i Kommitterades plan. Emellertid stannar Strömbergs aveny vid Lorensbergsparken med dess nya huvudentré från fondplatsen.

776-777. *Gatu- och vägförvaltningens förslag 1882 till stadsplan för 14:e rotens höjdområden upptog beträffande Kungsportsavenyns fond först August Kobbs konkava platsbildning (streckad linje), men valde sedan en konvex linje, vilket torde ha motiverats av kostnaderna för bergsprängning.*

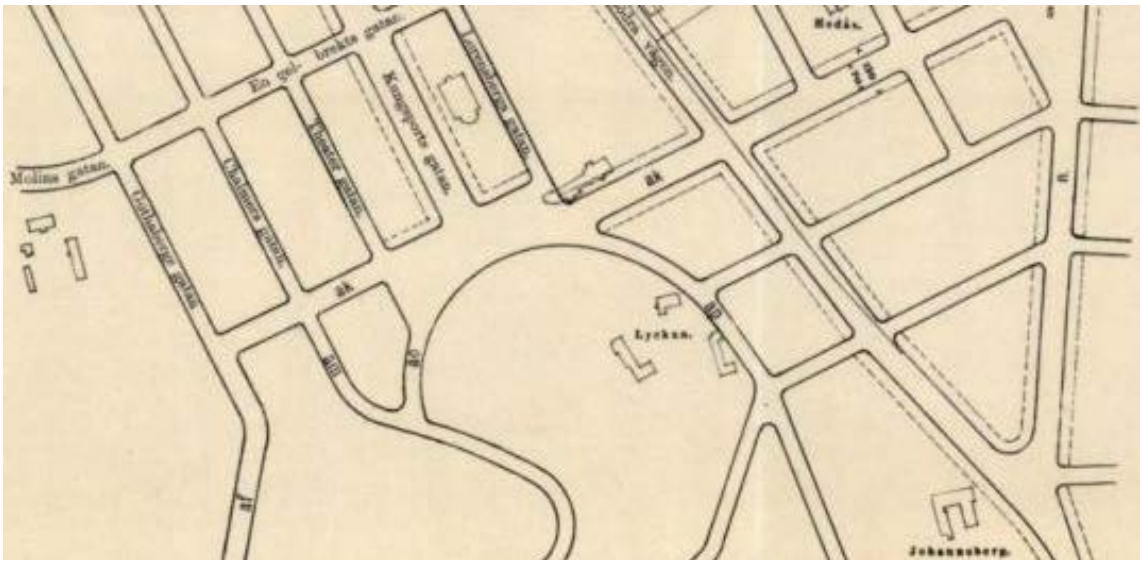

I skrivelse till stadsfullmäktige den 27 april 1880 tillstyrkte drätselkammaren ”antagande af stadsingeniören Brandels förslag till reglering af gator och qvarter” med föreslagna ändringar av gatu- och vägförvaltningen. Angående avenyns avslutning föredrog man ”Brandels förslag med den af herr Kobb deri föreslagna modifikation”.[361] Stadsfullmäktige återremitterade i juni ärendet till byggnadsnämnden. Stadsingenjör Brandel, som vid förslagets utarbetande hade sett sig tvungen att i bergsluttningen delvis frångå den raka gatans princip, vidhöll nu att Kungsportsavenyns fondplats borde ha raka linjer med hänsyn till ett ordnat symmetriskt bebyggande. Nämndens omarbetade förslag kom i oktober 1881 upp i stadsfullmäktige, som godkände planen beträffande Landala den 23 mars 1882 men samma dag remitterade den del som avsåg 14:e roten för ytterligare utredning av gatu- och vägförvaltningen. Sedan denna i maj inkommit med ett nytt förslag som innehöll Kobbs fondkurvatur gav fullmäktige sitt godkännande den 15 juni. Kungl. Maj:t fastställde den 13 juni 1884 de till en karta sammanförda planerna. Den angelägna huvudprioriteringen var ett reglerat bebyggande för arbetarbefolkningen i Landala, som 1883 blivit en del av Göteborgs stad. Terrängens svårigheter och flera ännu obebyggda kvarter i stenstaden gjorde emellertid att planens genomförande i övrigt kom att läggas på is.

I en rapport om stadens byggnadsverksamhet den 12 mars 1884 framhöll Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning att avenyns storstadskaraktär förpliktade till dess förlängning upp till landeriet Lyckans bergsluttning. Som man förut påtalat var ”Göteborg … på god väg att vid Kungsportsavenyen få ett motstycke, om ej i så stor skala så dock aktningsbjudande nog, till den ståtliga Ringstrasse i Wien med dess präktiga husrader”. Tidningen drog denna slutsats:

> Kungsportsavenyen kan af lätt förklarliga skäl ej komma att afslutas, der Lorensbergs staket nu står, utan *måste* utsträckas genom Lorensbergsparken och in på Lyckans (område), ty *då*, först *då*, varder denna aveny en värdig bild af sin tids förmögna Göteborg. Huruvida så skall ske, och derom torde föga meningsskillnad råda, skola herrar stadsfullmäktige snart bestämma.

Emellertid, förväntningarna på ett sådant beslut kom på skam och frågan lades åt sidan.

Kungsportsbrons omgestaltning aktualiserar terrassmotivet som avenyns fond

Den gamla frågan om hamnkanalernas igenfyllning och bättre broförbindelser över vallgraven hade återupptagits 1881-83, då stadsfullmäktige efter vederbörliga utredningar av berörda organ med anlitande av experter skrinlade de framställda förslagen i beslut hösten 1883.[362] När emellertid Östra Hamnkanalens kajmurar visat sig alltmer svikta, vilket tillskrevs spårvägstrafiken, beslöt stadsfullmäktige 1897 på förslag av drätselkammaren och enligt en beredningens snabbutredning att fylla kanalen på sträckan söder om Södra Hamngatan.[363] Det tilltänkta införandet av dubbelspårig elektrisk spårväg och körtrafikens ökning på detta stadens livligaste affärsstråk påkallade såväl gatans ombyggnad som en bredare och bekvämare bro över vallgraven i stället för den puckelryggiga ”Gamleportsbryggan” av gråsten från 1810. En reservant i beredningen efterlyste dock en vackrare bro än i förslaget och föredrog kanalen av estetiska skäl framför en bred trädlös gata med en rad belysningsstolpar i mitten.[364] Fullmäktige lät gatu- och vägförvaltningens och gasverksstyrelsen ta fram lämpliga uföranden och godkände förvaltningens yrkande på gatans omdaning till en storstadsmässig ”boulevard”, kantad av breda trottoarer med trädrader och gasstolpar mellan träden i likhet med den ståtliga Kungsportsavenyn utanför Kungsportsbron.[365] Härigenom vann också tanken på en anspråksfullare bro insteg. Under hösten undersökte byggnadschef Philip Åqvist några alternativa utföranden, ett av sten och tre av stål.[366] Han förordade en stenbro i tre spann till en kostnad av 213 000 kronor framför de mindre storstilade och avsevärt billigare stålalternativen. Efter drygt fyra månaders arbete av en i oktober tillsatt beredning framlade denna i mars 1899 ett nytt förslag av arkitekt Eugen Thorburn till en plan och bred bro i två spann med stilfullt utförande av granit, vilken dock beräknades öka kostnaden till 312 000 kronor.[367] Detta monumentala broförslag mötte stort gillande och sedan hamnstyrelsen efter byggnadschefens justering av plattformar, barriärer och belysningsarmaturer – kostnaden ökade härav med 8 000 kronor – tillstyrkt detta utförande[368] gav stadsfullmäktige sitt bifall den 4 april 1899. Med skulpterade balustrader prydda av gjutjärnskandelabrar för gasbelysning motsvarade denna broarkitektur avenyns förnämitet och karaktär av storslaget huvudstråk. Bron öppnades för trafik 1901.

778-781. *Kungsportsbron (”Gamleportbryggan”) hade i samband med utredning och genomförande av hästspårväg från Brunnsparken till Getebergsäng föreslagits ombyggd, men staden lade detta projekt på hyllan. Först 1897-99 togs alternativa förslag fram till en ny, bred och plan bro med plats för dubbelspårig elektrisk spårväg – staden valde Eugen Thorburns monumentala utformning i granit trots avsevärt högre kostnad än de andra alternativen. Brons invigning 1901 var ett folkevenemang.*

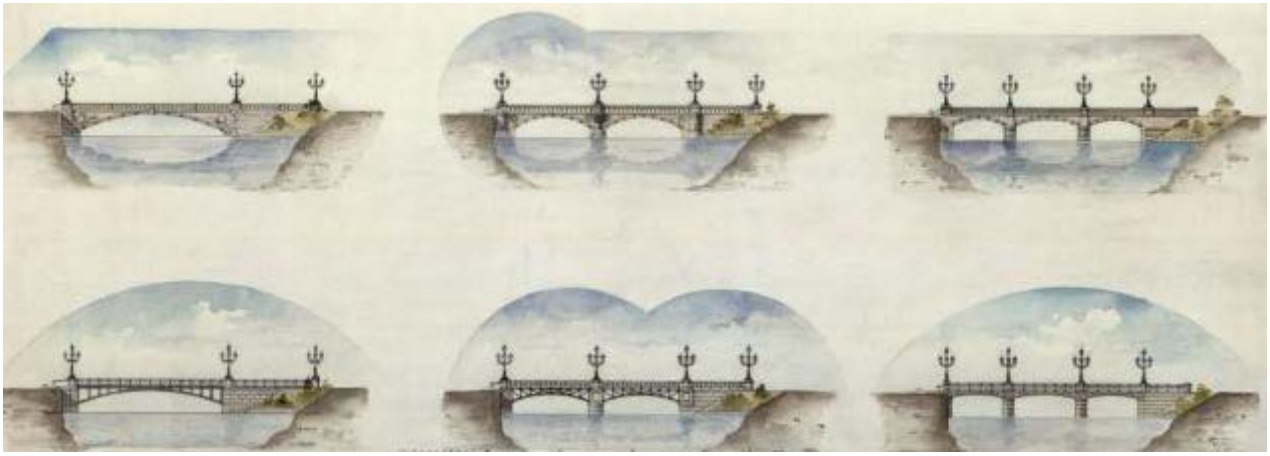

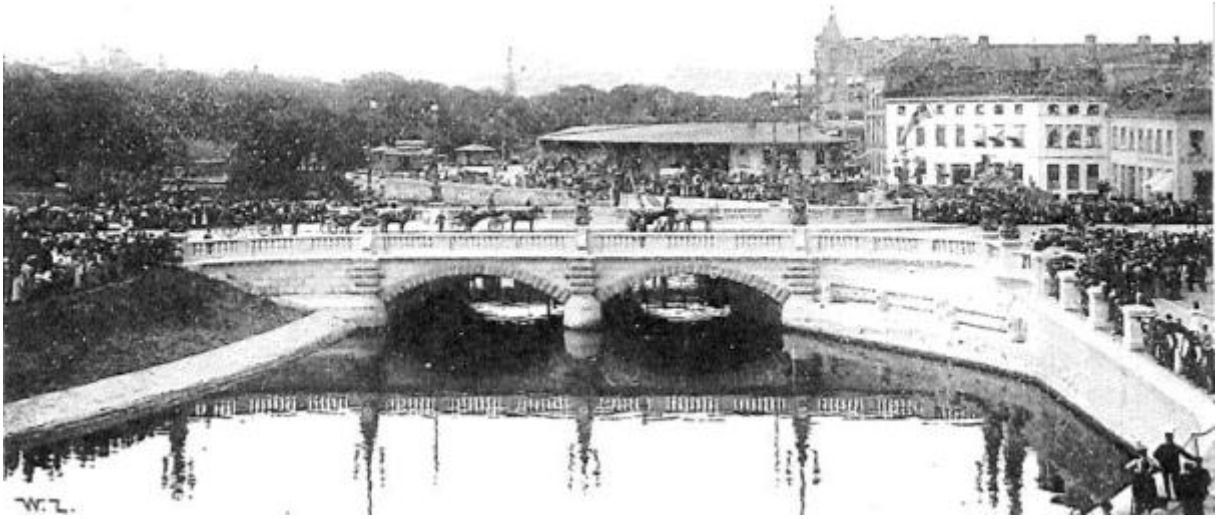

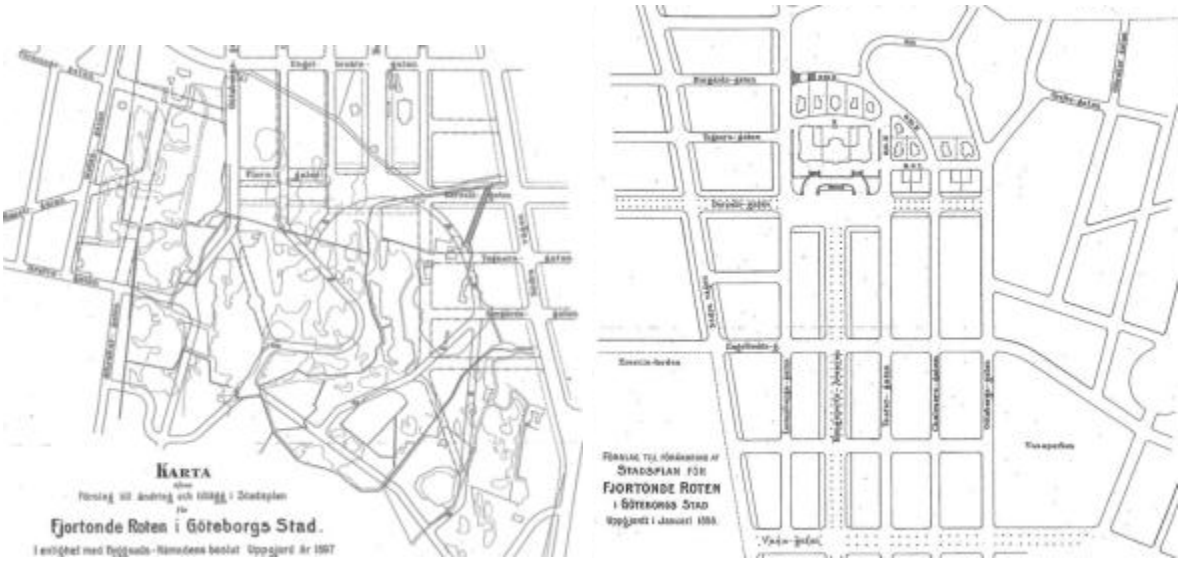

782-783. *Byggnadsnämndens förslag 1897 till stadsplan för 14:e rotens höjdparti (t.v.) undvek att beröra Kungsportsavenyns avslutning, vilket föranledde August Kobb och Eugen Thorburn att 1898 avge ett gemensamt förslag med ingående motivering till ett monumentalt fondparti (t.h.). Kobb och Thorburn har valt en omvänd kartbild (söder uppåt) för att tydliggöra avenyns riktning ut från staden.*

Frågan om Kungsportsavenyns avslutning mot höjderna i söder blev åter aktuell först sedan drätselkammaren i november 1896 hos byggnadsnämnden begärt ändringar i stadsplanen för 14:e rotens obebyggda delar söder om Engelbrektsgatan – detta i samband med att man ville öka Teater- och Chalmersgatornas bredd (se om stadens marknadsanpassning i kap. III A). Byggnadsnämndens ändringsförslag den 26 september 1897 innebar att ”såsom afslutning å Kungsportsavenyen bildas en rektangulär öppen plats med 50 meters bredd” medan kvartersdelen söder om platsen och Berzeliigatans fortsättning åt väster” borde afhållas för anordnande till byggnadsplats för något stadens allmänna behof”.[369] Således var man i detta avseende tillbaka i situationen vid slutet av 1870-talet, då stadsingenjör Brandels enkla lantmätarkonst stött på patrull. Hans tillkortakommande som stadsplanerare hade i själva verket nu blivit uppenbarat inför tidens nya krav på att med moderna metoder bemästra planuppgiften i höjdområdena.[370] Drätselkammaren remitterade i början av november 1897 planförslaget till gatu- och vägförvaltningen, som den 16 februari 1898 förordade att en plan för det aktuella delområdet skulle upprättas ”i hufvudsaklig öfverensstämmelse med herr Kobbs förslag”, dock med undantag av hans fondbyggnad. Vice ordföranden August Kobb fann sig nu föranlåten att reservera sig och plädera för gestaltningen av det område man ville undanta från reglering. Hans förslag blev inte genomfört, men skulle få stor betydelse för den slutliga utformningen av Götaplatsen genom tävlingar två decennier längre fram. Kobbs plädering för sin övertygelse tyder på att han såg ett gyllene tillfälle att i slutet av sin levnad äntligen slutföra vad 1860-talets Kommitterade, i synnerhet han själv, haft i åtanke. Därvid hade han ingalunda ställt praktiska och ekonomiska faktorer åt sidan för estetiken, tvärtom var dessa en del av idén och argumentationen. Liksom vid seklets mitt ingick sundhet och skönhet ett symbiotiskt förhållande. Tre dagar efter förvaltningens beslut yttrade Kobb:[371]

> Vid granskningen af byggnadsnämndens förslag tyckes det vara en stor brist deruti, att (ett särdeles välbeläget område) icke ingår i regleringen. Dess utmärkt vackra belägenhet å en mindre höjd, midt för stadens prydligaste gata, ”Kungsportsavenuen”, tyckes tydligt angifva att här är rätta platsen för en monumental byggnad, som liksom afslutar avenuen och bildar ett värdigt fondparti för densamma.

> För att detta framgångsfullt skall kunna utföras är dock af särdeles vigt att såväl läget som rätta höjden för denna byggnadsplateau temligen noggrannt bestämmes, ty häraf beror att de hufvudgator, som komma att omgifva och leda till nyssnämnda plateau, redan vid anläggningen erhålla lämpliga höjdprofiler för att beqvämt kunna föra trafiken dit. Utläggas dessa nya gator utan att några bestämmelser vidtagits för ifrågavarande områdes anordning, kunna lätt misstag uppstå, hvilka framdeles blifva svåra, kanske omöjliga att rätta.
>
> Af denna anledning bifogas härjämte en planritning, som åtminstone försöker angifva huru platsen i fråga skulle kunna ordnas, för att icke allenast söka tillfredsställa skönhetssinnets rättmätiga fordringar, utan äfven bereda högst behagliga och sunda bostäder för ett ej ringa antal samhällsmedlemmar, som veta att uppskatta värdet af angenäma hem. Detta kan ske utan någon ekonomisk uppoffring för stadskassan, ty tomtvärdet blifver nog så betydligt, till följe af den vackra och sunda belägenheten, att det vida öfverstiger de kostnader som anläggningen förorsakar.

Det var en mycket anspråksfull vision av den praktfulla bostadsgatans stilenliga fond som den 78-årige August Kobb utarbetat i nära samarbete med arkitekt Eugen Thorburn – denne var sedan ett par år livligt engagerad ledamot i byggnadsnämnden. Kobb skriver:[372]

> Å höjdplateauen uppföres ett byggnadskomplex med hufvudfacad midt för Kungsportsavenuen samt sammanhängande flygelbyggnader åt öster och vester – åt söder lemnas öppet tillträde för sol och frisk luft. Byggnadskomplexet utgöres af 3:ne hus, hvarje med särskild afdelad gårdsplan af tillräcklig storlek för mindre planteringar, - dessa gårdsplaner böra mot söder erhålla öppet jernstaket med prydliga infartsgrindar på sätt som ofta användes utrikes vid större byggnader af liknande stil och alltid åstadkommer ett städadt och tilltalande utseende.
>
> Byggnadskomplexet bör uppföras i ren och ädel stil, af natursten, och sådan arkitektur att dess yttre angifver en sammanhängande monumental byggnad af storartade och prydliga dimensioner. Komplexet omgifves af en terrass, å alla sidor tillgänglig för allmänheten med utspringande partier åt Kungsportsavenuen. Terrassen utlägges af tillräcklig bredd för att rundt om kunna befaras med åkdon samt hufvuduppfart från den föreslagna öppna platsens vid Berzeliigatan nordvestra hörn. För promenerande till fots beredes tillträde till terrassen medelst prydliga stentrappor, omgifna af planteringar och blomsterrabatter. Ungefärligen ordnadt på detta sätt borde det hela, synnerligast för avenuen, komma att förete en storartad anblick.

Således var tanken att fondkomplexets tre sammanbyggda hus skulle utformas i en anslående palatsarkitektur som stod i samklang med Kungsportsavenyns äldre kvartersbebyggelse. Fondkomplexets monumentalitet fordrade enligt förslagsställarnas uppfattning att fasaderna kläddes med natursten – i Göteborg med sin långa tegeltradition var givetvis en sådan exklusiv fasadbehandling extraordinär. Man bör notera att hänsyftningen på utländska förebilder var närmast identisk med de som förekom i Kommitterades redogörelse för sitt planförslag 1863 (se kap. II B). Terrassbyggnadskvarteret i Kobbs och Thorburns förslag, i tidsenlig brittisk ”terrace architecture”, kan ses som en monumental slutmanifestation av en 40 år gammal projektidé som blev realiserad 15 år senare i det första projektet vid Kungsportsavenyn. Kobb hade ju redan 1857 som ledamot i drätselkommissionen lanserat sitt alternativ till villakvarter vid vallgraven, nämligen idén om ett ”Esplanade- eller Terass-qvarter” bestående av ”wackra byggnader i sammanhängande stil” beläget vid Nya Allén i anslutning till Kungsparken utsträckt åt väster (se angående parkbältet i kap. I A). Denna tanke utvecklades i plantävlingen 1862 av Knut Forsberg till en storslagen vision för det utvidgade Göteborgs representativa bostadsfront mot parkbältet – hans ena bidrag innehöll ”terassbyggnader” närmast söder om Nya Allén (med större kvarter bakom) – men fick sin verkliga tillämpning i J. A. Westerbergs ”engelska” och ”franska” kvarter vid avenyn.

Kobb betonade även stadens ekonomiska fördel av sitt förslag:[373]

Då värdet af de osålda tomter, som blifva tillgängliga genom Kungsportsavenuens fortsättning söder ut, otvifvelaktigt kommer att ökas derigenom att en vacker afslutning anordnas för denna avenue, hvilket äfven fördelaktigt kommer att inverka å tomtvärden vid Berzeliigatan och den åt söder förlängda Lorensbergsgatan, torde verkligen flera goda skäl förefinnas för att icke från regleringen utesluta det område byggnadsnämnden förordar.

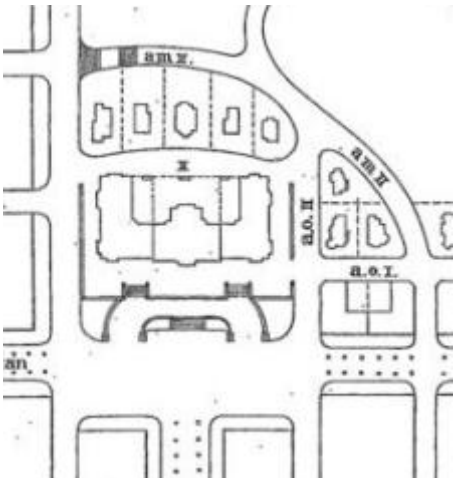

784-786. *Handlande August Kobb – 1897 vice ordförande i Gatu- och vägförvaltningen och sedan nära 40 år ansvarig för stadens planteringar – lade 1898 med hjälp av arkitekten Eugen Thorburn – ledamot i byggnadsnämnden – fram sin vision av Kungsportsavenyns värdiga avslutning: en terrass med ramper och trappor till ett komplex av tre bostadshus skulle bli en ståtlig fond (jfr bild* ***783****).*
787. *Thorburns fågelperspektiv över den tänkta stadsbild som skulle bli Göteborgs mest monumentala.*

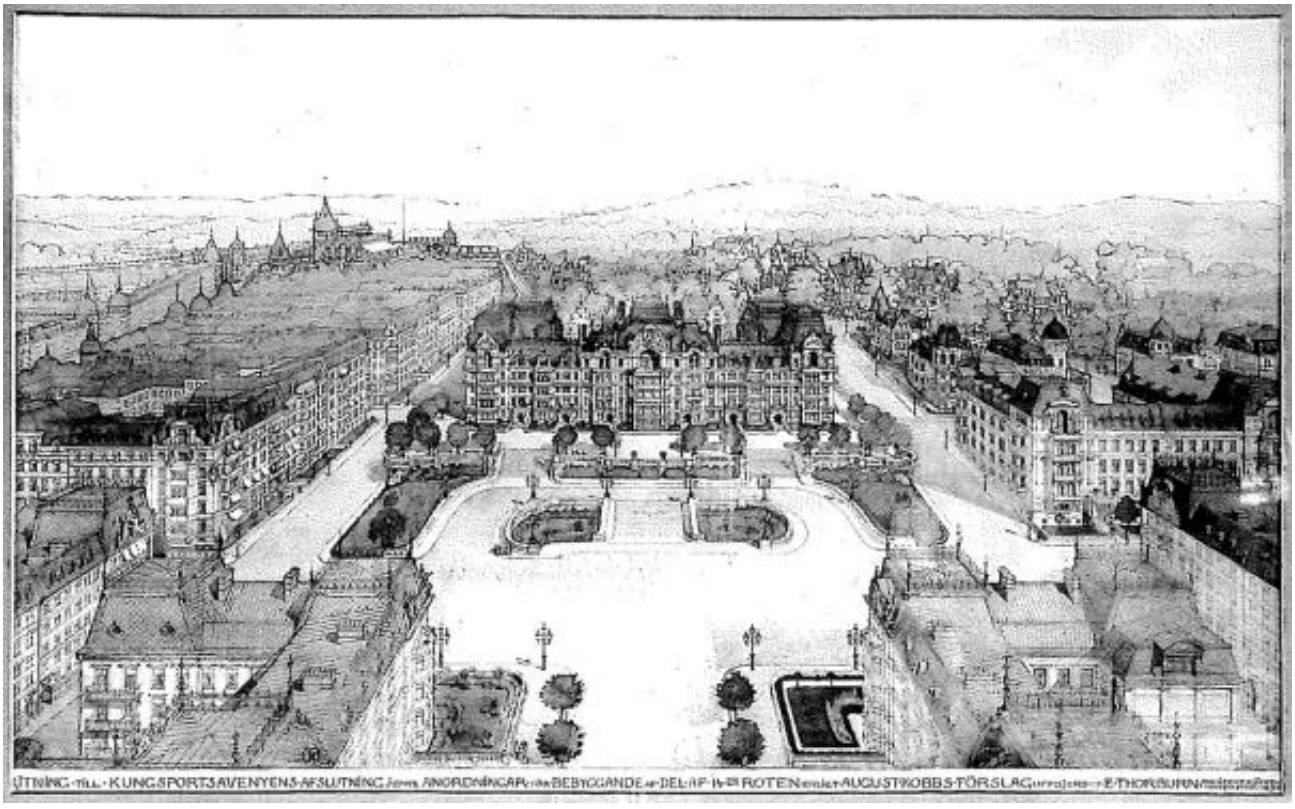

På drätselkammarens begäran i slutet av februari lämnade byggnadsnämnden den 26 april ett yttrande över det Kobbska förslaget. Nämnden ansåg visserligen att ”berörda förslag i flera

hänseenden innefattar en lycklig lösning af frågan om åstadkommande af en värdig afslutning af stadens vackraste trafikled", men det var inte lämpligt att nu göra bestämmelser som måste ersättas av andra "för det fall att området i framtiden skulle komma att användas för någon eller några offentliga byggnader i stället för att, såsom nu föreslagits, afyttras till enskilda personer eller bolag".[374] Med andra ord borde staden inte låsa en användning för bostäder när det kunde befaras att platsen i framtiden skulle behövas för offentliga ändamål.

Synsättet hos byggnadsnämndens majoritet delades inte av ledamoten Thorburn, som i ett eget yttrande anförde att "herr Kobbs förslag bättre än nämndens motsvarar de fordringar man bör ställa på en plan för ifrågavarande stadsdel och dess genomförande medför ekonomiska fördelar för staden". Han hävdade att det var en stor fördel att redovisa kvartersbebyggelsen då detta underlättade bedömningen av det ekonomiska värdet – "att besluta om en stadsplan utan att först hafva undersökt huru dess qvarter skola kunna bebyggas anser jag vara ett oriktigt förfarande". Han delade Kobbs åsikt att det var "en stor brist uti nämndens förslag att det icke redogör för huru det vigtiga partiet i fonden af Kungsportsavenyen skulle ordnas, ty stadsplanen bör ju utgöra ett sammanhängande helt? Att (såsom i byggnadsnämndens förslag) framdraga gator vid sidorna om en plattform, hvaråa ett större byggnadskomplex skall förläggas utan att försäkra sig om att ett nöjaktigt samband mellan dem kan uppnås synes mig vara olämpligt".[375] Rörande fondkomplexet intog arkitekt Thorburn ett rent estetiskt förhållningssätt: "Huruvida qvarteret närmast terrassen skall afses för en allmän eller en enskild byggnad anser jag vara en fråga för sig, men synes mig herr Kobbs förslag häruti vara tilltalande". Han tillade lugnande: "Klädas byggnaderna med naturlig sten behöfver deras vanställande genom olika målning icke befaras". Således hade man vid denna tid erfarit det estetiska problem som uppstått när husägarna i enhetligt gestaltade kvarter med putsad palatsarkitektur inte hade enats om en gemensam färg – detta gällde säkerligen såväl Norra Allégatan som Kungsportsavenyn och Parkgatan – och Sten Sturegatans landshövdingehus.

788. *De palatsartade kvarterens symmetriska arkitektur rubbades när husens olika ägare målade fasaderna utan samordning – det skulle man undvika i Kungsportsavenyns fond genom naturlig sten.*

Drätselkammaren ingav den 2 augusti 1898 byggnadsnämndens förslag till stadsfullmäktige, som den 1 september beslöt låta trycka nämndens och Kobbs kartor och i november tillsatte en beredning – rådman Lindbäck, gatu- och vägförvaltningens ordförande Ivar Waern och

vice ordförande August Kobb samt arkitekt Yngve Rasmussen och ingenjör A. J. Atterberg – för granskning av stadsplanefrågan i sin helhet. Beredningen skulle fästa särskilt avseende på Kobbs förslag, dels till stadsplan för Kungsportsavenyns avslutning och dels till ny kyrka vid Berzeliigatans slutpunkt i väster (se *En kyrka i Vasaparken?* nedan). Beredningens yttrande den 20 april 1899 konstaterade att åsikterna var delade om hur området i avenyns fond skulle användas. Majoriteten avfärdade Kobbs förslag och ville inte heller ge något annat förslag till lösning. De tre mindre villakvarteren intill fondkomplexet ansåg man i likhet med byggnadsnämnden vara en oekonomisk lösning då de skulle medföra dyrare gatuarbeten. I stadsplanen borde området undanhållas för framtida planering. Man framhöll att ett senare beslut om användningen ”ingalunda behöfver föranleda missprydlighet, för den händelse å qvarteret anordnas en enkel parkanläggning af provisorisk beskaffenhet”.[376] Häremot reserverade sig Kobb, som vidhöll och förtydligade sin tidigare framförda åsikt att:

> … det icke är med stadens fördel och nytta öfverensstämmande, att vid nu förestående reglering af 14:de roten utesluta ett så välbeläget område som den terrain, hvilken har sitt läge å en mindre höjd midtför stadens vackraste och ståtligaste gata, Kungsportsavenuen. – Sedan herrar stadsfullmäktige genom sitt såväl i estetiskt som praktiskt hänseende så tilltalande beslut bestämt, att Kungsportsbrons ombyggnad skall utföras i den vackra monumentala stil, som beslutet innebär, framstår ännu klarare betydelsen deraf att nämnde avenue måtte erhålla en fullt värdig afslutning.

Vi påminner oss att den nya Kungsportsbron var ritad av Kobbs arkitektvän Eugen Thorburn. Kobb bedömde anmärkningarna mot förslaget som ”ganska underhaltiga” och vittnande om bristande uppfattningsförmåga. Det borde vara lätt att inse den lyckliga lösningen genom ”en prydlig terrass i den stil arkitekten Thorburns vackra skizz angifver” och denna ”anordning … skulle ytterligare förskönas om derå uppföres en byggnad i ren och ädel stil och af tillräckligt storartade proportioner”. Kobb insåg själv att tiden inte var mogen för ett sådant projekt och hade därför en vacker lösning även för ett övergångskede, varvid han inflikade en varning:

> Men då meningarne beträffande denna byggnads ändamål tyckas vara delade, kan … byggnadsplatsen tills vidare med jemförelsevis ringa kostnad anordnas som plantering med gräsmattor och blomstergrupper, hvilket alltid framkallar ett städadt och prydligt utseende … Annorlunda kommer detta att gestalta sig, om området lemnas uti ovårdadt skick för att afhållas för framtida obestämda ändamål. Af denna vackra plats skulle derigenom lätt kunna skapas en ny ”skojarbacke” – för Göteborgs samhälle så bedröflig i åminnelse. Detta skulle äfven sannolikt komma att inverka hämmande å byggnadsverksamheten vid omgifvande gator, då deremot en prydande terrassanläggning skulle mäktigt främja denna verksamhet.

Vidare påpekade Kobb att om ”ett byggnadskomplex för privata bostäder” – således radhus – uppfördes här ”skulle det säljbara tomtvärdet fullt ersätta kostnaden för terrassanläggningen med omgifvande planteringar och gator, och således ej förorsaka stadskassan några uppoffringar”. Han tillade att ”den årliga kommunalskatten för byggnaden skulle rikligt gälda kostnaderna för planteringars och vägars underhåll”. En offentlig byggnad i detta föga centrala läge skulle däremot bara bli en årlig utgift. Det vore som Kobb såg det beklagligt om frågan uppsköts och staden därigenom gick miste om inkomsten av ”13 stycken sundt och vackert belägna villatomter”, vilka ”efter verkställd reglering sannolikt snart kunna försäljas till afsevärda priser”. Han framhöll också vikten från estetisk synpunkt av att kvarteren på sidan om terrassen blev utförda enligt förslaget: ”Skall terrassanläggningen komma till sin fulla rätt, är äfven angeläget att närliggande omgifningar och byggnadsqvarter bringas i harmoni med denna anordning”.[377] Den ökade kostnaden för gator uppvägdes av tomtvärdena, påminde Kobb. Även ingenjör Atterberg reserverade sig och framhöll rörande fondmotivet att

med tanke på stadens pågående tillväxt åt sydost en kyrka skulle behövas i området och borde få detta läge. (Om utredningen av platser för ny kyrka se avsnitt nedan.)

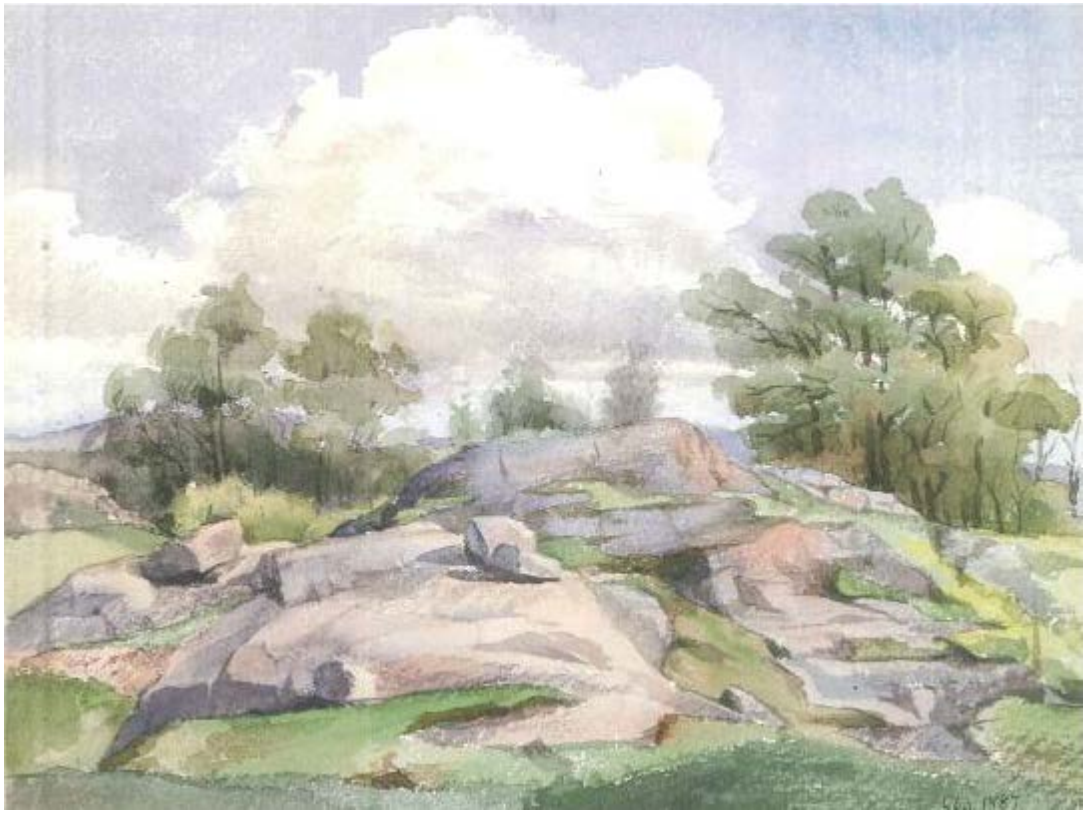

789. *Om inte den vackra platsen bakom Lorensberg ordnades som plantering i väntan på beslut om gestaltningen av Kungsportsavenyns fond kunde enligt August Kobb följden bli ”en ny skojarbacke”.*

Meningsutbytet mellan stadens kommunalmän rörande detta begränsade område bådade inte gott för ett fortsatt arbete med det helhetsgrepp som drätselkammaren ansåg nödvändigt. Utvägen blev i det nya seklets början såsom 40 år tidigare en plantävling, men denna gång var Kungsportsavenyns värdiga avslutning en huvudfråga som måste sammanlänkas med både befintliga planförhållanden och en ny planstruktur som skulle tillgodose många framtida behov över stora outnyttjade områden.[378] Den planprocess som sålunda inleddes 1901 innebar en väldig utmaning – att lösa bebyggelsens övergång från den flacka terrängen till bergmassivet söderut var ett akut problem där fortsättning och avslutning av stadens mest prestigefyllda gata hade en huvudroll med högt symbolvärde. Denna fråga fick sin definitiva lösning först genom förberedelserna av den stora Jubileumsutställningen till minne av Göteborgs 300-åriga tillvaro, stadens dittills största publika evenemang som med två års försening avhölls 1923 med huvudentrén till utställningsområdet från den nyanlagda Götaplatsen.[379] Terrassmotivet som monumental fondbildning i Kungsportsavenyn har sitt ursprung i plankommitténs arbete 1863 – då tog stadens förnämsta gata, kantad av terrassplanteringar framför kvarteren, gestalt genom medverkan av den i stadsbildens estetik engagerade August Kobb. Som vi sett framförde 35 år senare Kobb med hjälp av arkitekt Eugen Thorburn – båda i egenskap av ledamöter i två av stadens mäktigaste styrelser – det monumentaliserade terrassmotivet som fondavslutning i avenyn. Idén från 1898 hölls således levande som huvudtanke ända fram till Götaplatsens slutgiltiga gestaltningsförslag efter nya tävlingar 1917-18 och blev äntligen genomfört i en gestalt skapad av en ny tid med nya ideal.

Parkerna som markreserv för offentliga byggnader (1895-1902)

Byggnadsfrågan i Kungsparken och Vasaparken

Göteborgs promenadsystem, centrala stadens luftrenare, hade som vi sett (kap. I A) tillkommit genom både undanhållande av attraktiv mark från bebyggande och stora ekonomiska insatser under bortåt trekvarts sekel. Denna uppoffring till den stora allmänhetens fromma fanns klart i göteborgarnas medvetande när i 1800-talets senare del olika offentliga behov gjorde anspråk på utrymme i väl etablerade parker. Vi har ovan sett hur en järnväg vid Nya Allén avfärdats, snart gällde det centralt placerade institutionsbyggnader. Alla dessa anspråk visade sig mycket kontroversiella. Uppenbart är att kraven på intrång i parkmiljöerna tedde sig provokativa för hög som låg, politiker och tjänstemän. Det är intressant att ta del av hur det kommunala beslutsmaskineriet då arbetade för att finna en långsiktig lösning för det allmänna bästa.

Under närmare 1 ½ år, från sommaren 1895 till hösten 1896, utredde staden ett flertal alternativa placeringar av ett stadsbibliotek, varvid meningarna gick vitt isär inom de berörda förvaltningarna och fullmäktigeförsamlingen. Såväl Kungsparken som Vasaparken och det s.k. Hagatorget (härmed avsågs de öppna trafikytorna mellan Vasagatan och Hagakyrkans plantering, vilken sistnämnda 1883 hade döpts till Haga Kyrkoplan) hade många förespråkare som hävdade praktiska, ekonomiska och estetiska skäl för sin åsikt. Sedan man undersökt flera andra alternativa lägen men dessa avfärdats som sämre återstod de tre nämnda platserna som enda tänkbara placeringar. Av de båda promenadplatserna blev Vasaparken såsom den unga och mindre etablerade anläggningen föremål för en större utredning av dess framtida eventuella användning som institutionspark och detta bidrog till att befästa Kungsparkens roll som fredat område. I den verbala dragkamp som utspelades från första början inom såväl biblioteksstyrelsen som kommunala myndigheter och förvaltningar visade sig det mest kontroversiella alternativet naturligt nog vara Kungsparken.[380] Denna mest publika del av stadens promenadbälte vid vallgraven, var 35 år efter anläggningens fullbordan väl uppvuxen med en vacker lummighet. Att lägga en stor offentlig byggnad i denna parkmiljö stående i sitt bästa flor var för de flesta inom som utom etablissemanget en drastisk åtgärd. Minnet var ännu levande av hur 1850-talets kontroversiella halvsekelgamla byggfråga på begäran av borgerskapet – initierad av August Kobb i dåvarande drätselkommissionen – hade fått vika för allmänhetens behov av ett sammanhängande parkområde och detta hade kunnat förverkligas genom stora kommunala ansträngningar. Vid besluten 1857 och 1859 utgick man ifrån att någon offentlig byggnad i framtiden kunde behöva infogas i parken, men detta redan då ömtåliga ämne visade sig nu vara en minst lika het potatis som någonsin förr.

790. *Hagakyrkan från Kungsparken nära Nya Allén – ett romantiskt stadsparti av bästa europeiska märke.* ***791.*** *Kungsparkens utbyggnad hade beslutats av staden 1857 på August Kobbs initiativ, varmed parkbältet vid vallgraven blivit fullbordat. Vasaparken var 1895 nyligen anlagd enligt stadens beslut 1890 sedan August Kobb använt sina kontakter i stadsfullmäktige.*

Redan några år efter anläggandet av Vasaparken i det rundkulliga kvarteret mitt i den växande stenstaden visade sig utredningarna angående olika byggnader i parkmiljön väcka oro inom stadens förvaltningar och högsta beslutsorgan för att ingrepp i parken skulle ske som hade kunnat undvikas. Med ökande ansvarskänsla blev byggnadsfrågan ett allt ömtåligare ämne. Sedan man 1896 avfärdat bibliotekets placering med tanke på en eventuell kyrka i parken fördes de följande åren intensiva diskussioner om den tilltänkta kyrkans läge kontra parkens egenvärde med resultatet att platsfrågans lösning söktes i grannskapet utanför parken. Under debatten om Högskolans förläggande till Vasaparken 1901-02 påminde såväl stadens kamerala organ som byggnadsexpertis och andra förespråkare om att staden redan inför beslutet 1890 att anlägga parken för framtiden hade betraktat detta bergsparti ”såsom jemförelsevis synnerligen lämpligt till plats för någon offentlig byggnad”.

Då staden 1891 beslutade att vägra Skojarebackens arrendatorer ytterligare anstånd och inte fördröja anläggandet av en park på kullen ovanför den blivande Vasaplatsen, mitt i den framväxande stenstaden, var det efter påtalan av husägare och hyresgäster i raden av höga hus i det nybyggda kvarteret vid Aschebergsgatan (nu Vasastaden 17 kv. Häggen). Medelklassens höga pretentioner på sin livsmiljö och den sociala misär som spreds från fattigkåkarna tvärsöver gatan var två oförenliga kulturer. Tio år efter stadens beslut att omdana Skojarebacken till park, i det nya seklets gryning, fyllde nya ståtliga stenhus de sista luckorna i kvarteret på östra sidan. Parken hade under tiden börjat växa sig frodig och allt vackrare och följaktligen blivit allt mer uppskattad av de nyinflyttade invånarna – för inte minst barn och jungfrur i de välsituerade familjerna erbjöd denna plats, fredad från de okynniga

landalapojkarna, en kär tillflyktsort för vinterlekar men även dagliga promenader och lekplatser för de mindre barnen under övriga årstider. Från stadens horisont var parken en tillfällig lösning i väntan på det rätta tillfället att upplåta mark inom kvarteret för nyttigare ändamål och man skulle med förvåning bli varse de starka försvarsreaktioner sådana förslag satte i svallning hos befolkningen, inte bara boende i de kringstående respektabla husen.

Kungsparken som byggnadsplats en stridsfråga

Stadsfullmäktige beslöt den 20 december 1894 att 200 000 kronor ur Renströmska fonden skulle disponeras av drätselkammaren till Styrelsen för Göteborgs Stadsbibliotek ”för uppförande och inredande af en tidsenlig byggnad”, vilken förutom ett stadsbibliotek skulle kunna inrymma delar av stadsarkivet. Biblioteksstyrelsen skulle föreslå plats och ta fram kalkyl för stadsfullmäktiges bedömning. När frågan togs upp i styrelsen den 8 mars 1895, utgick man från att kriterierna för placering av ett offentligt bibliotek måste vara ”ett fritt och så vidt möjligt centralt läge, skydd mot buller, damm och eldfara samt tillräckligt utrymme för utvidgning”. Man menade att kraven ”i säregen grad” uppfylldes av offentliga planteringar och hänvisade till att sådana platser valts i Stockholm och Kiel. Göteborg hade ”ganska vidsträckta parkanläggningar, som af en dylik enstaka byggnad icke nämnvärdt inkräktas”.[381]

Eftersom de valda platsalternativen var stadens mark till allmänna behov uppdrog styrelsens kommitté för utredning av byggnadsplats åt stadens byggnadschef Philip Åqvist att beräkna kostnaderna för grundläggning på sex alternativa platser: Bältespännareplatsen, Kungsparken och två alternativa lägen i Vasaparken samt Hagatorget. Åqvist kom fram till att det billigaste alternativet var Vasaparken mot Vasagatan medan de övriga var avsevärt mer kostsamma, Kungsparken något dyrare än Hagatorget och Bältespännareplatsen. Emellertid ville han också ge sin syn på andra för- och nackdelar med de olika alternativen:

A. Haga torg – ganska centralt med god byggnadsgrund och stor plats för tillbyggnad.
B. Kungsparken – lös grund och stor förändring av parken skulle krävas.
C. Vasaparken – utmärkt grund, men en byggnad här skulle låsa användningen för fritt liggande bebyggelse.
D. Bältespännareplatsen – god byggnadsgrund, men medgav ingen större tillbyggnad, dessutom ett brandfarligt läge nära teaterhuset.

Beträffande Kungsparken var det enda praktiskt möjliga läget mellan Karl Gustavs- och Erik Dahlbergsgatorna i tänkt fortsättning genom parken. Byggnadschefen underströk att ”intrång i detta, ett af de mest prydliga partier af hela denna park, nog kommer att möta motstånd i sådan grad, att jag anser mycket sannolikt, att denna plats icke upplåtes för det ifrågavarande byggnadsföretaget”, och beträffande Hagatorget att han ”med afseende å stadens tillvext hufvudsakligen åt sydvest”, platsens närhet till två spårvägslinjer, den goda grunden och utrymmet, samt ”då den derjemte bör kunna erhållas utan svårighet och utan att väcka motvilja från något håll” inte tvekade att ”*förorda Haga torg framför alla de öfriga platser som föreslagits till byggnadsplats för Göteborgs stadsbibliotek*” (originalets kursivering).[382]

Styrelsen redogjorde i skrivelse till stadsfullmäktige den 19 maj 1895 för sina bedömningar av de olika alternativen, varvid man beträffande platsernas lämplighet kommit till helt andra slutsatser än byggnadschefen. I motsats till denne ansåg styrelsens majoritet att Hagatorget bara i nödfall skulle väljas.

792. *De alternativa placeringarna av en ny byggnad för Göteborgs Stadsbibliotek berörde enbart offentliga planteringar då endast sådana lägen var rymliga nog även med hänsyn till framtida tillbyggnad – de tre omstridda huvudalternativen hade byggnadschefen Philip Åqvist givit biblioteksstyrelsen sin mening om, vilket man dock ignorerade, men Åqvists uppfattning segrade.*

Kungsparken befanns ha flera företräden framför de övriga alternativen, då platsen innebar

- ”först och främst det afgjordt *vackraste* läget” – man citerade Arkitektföreningen i Göteborg, som engagerat sig i frågan och fällt omdömet att ”en monumentalt anlagd byggnad af de blygsamma dimensioner som här ifrågakomma skulle i samvärkan med omgifningarnas rika grönska bli en prydnad för stadsdelen och – långt ifrån att skada – kanske till och med höja Kungsparkens landskapliga skönhet”…,
- ”det utan all gensägelse *centralaste* läget” – nära spårvägslinje och stadens fem fönämsta läroverk, Latinläroverket (Hvitfeldtsplatsen), Handelsinstitutet (Läroverksgatan), Chalmersska institutet (Storgatan), Reallläroverket (Vasagatan) och Högskolan (Kungsportsavenyn)…,
- ”det *lugnaste* och mest *skyddade* läget. Här är intet störande grannskap, ingen trafik som upphvirflar damm, ingen eldfara. De … studerande kunna här i ro drifva sina studier” …,
- ”rikt tillfälle för *framtida utvidgning*” …, samt krävde
- ”*icke någon ekonomisk uppoffring från stadens sida*, då denna plats hvarken rimligen kan upplåtas till enskildt bebyggande, eller i framtiden komma att behöfvas för annat praktiskt ändamål, ej heller förhindrar den ett större utrymmes användande i ena eller andra riktningen”.

Den högre kostnaden ansåg styrelsen motiverad med hänsyn till de praktiska och estetiska fördelarna, i korthet ”den bästa möjliga platsen”.

I andra hand framhölls Vasaparken, vars fördelar var det fria läget – fastän inte så lugnt och centralt – ”vid en af nystadens förnämsta gator” och nära spårvägslinje, vidare den avsevärt

billigare grundläggningen samt att parken ”synes vara sparad just för offentliga byggnader af detta slag” (se ovan).

I sista hand kom Hagatorget, visserligen fritt och centralt beläget med gott om utrymme, men nackdelarna var flera – här kunde i framtiden behövas en större byggnad, närheten till ”ett större industriellt etablissement” (Valhalls bryggeri) och trafiken ”omöjliggör den önskvärda dammfriheten och lugnet”. Vidare skulle kostnaden här ligga obetydligt under Kungsparken.[383]

Styrelsen visade sig splittrad. Valet av Kungsparken framkallade en stark minoritets reservationer. Viceordförande professor Ernst Carlsons yttrande innehöll synpunkter av stor vikt för frågans behandling av staden – den vision han lade fram blev också i de flesta avseenden verklighet. Carlson ville inte ta ansvaret för att stora kostnader för grund och framtida underhåll skulle belasta biblioteket ”och detta endast för att uppnå ett vackrare läge” – det rymliga Hagatorget tillät framtida tillbyggnad och ”att på alla sidor genom plantering af träd skydda biblioteket från damm, rök och eldfara”. Han tillade: ”Den af styrelsens majoritet befarade olägenheten af rök från bryggeriet Valhalls skorsten torde med hänsyn till … biblioteksbyggnadens läge midt å en öppen, med träd planterad plats vara af föga betydelse”. Ernst Carlson lade även stor vikt vid den sociala aspekten, från vilken han ansåg

> Hagatorget … vida centralare och för den stora allmänheten bekvämare än Kungsparken, i synnerhet om man – såsom tillbörligt är ifråga om ett stadsbibliotek, som är afsedt att tjäna alla samhällsklasser – tager hänsyn ej blott till staden inom Vallgrafven och Hasselbladska ängen utan äfven till Haga, Masthugget och Majorna, stadsdelar som innesluta öfver hälften af stadens befolkning. För de senare stadsdelarne vore läget å Hagatorget onekligen bättre, för de förra icke sämre än i Kungsparken.

Två spårvägslinjer gjorde det lätt att komma dit, också från utkanter av staden, som naturligt utvecklades åt sydväst. Från skönhetssynpunkt såg Carlson platsens möjligheter:

> Äfven i estetiskt afseende torde tomtplatsen å Hagatorget – om också mindre anspråksfull än den i Kungsparken – blifva särdeles tilltalande. Hvilken värdig pendant till Hagakyrkan skulle ej kunna bildas af en monumentalt hållen, lagom stor biblioteksbyggnad, som förlades parallellt med kyrkan med facad åt Vasagatan och omgafs af planteringar! Om den provisoriska tvärvägen till Haga Nygata igenlades, Vasagatans norra del tillsvidare ej utdroges /gatumarken på norra sidan av allén var planterad/, alléer med soffor anordnades kring biblioteket och platsen mellan kyrkan och biblioteket pryddes med en liten springbrunn eller byst, omgifven af blomstergrupper, kunde anläggningen å Hagatorget för ringa kostnad anordnas så, att den blefve en prydnad och verkade lyftande för denna i flera afseenden hittills försummade trakt. Frågan om användningen af den öppna, intill Hagakyrkan stötande platsen, som på grund af sitt grannskap till kyrkan bör på ett hänsynsfullt sätt användas, vore därmed för framtiden löst.

Då Skanstorget sannolikt skulle användas som salutorg var denna fråga inte aktuell (tidigare har omtalats att Hagatorget under 1880-talets utredningar om torghandeln tillmätts strategisk betydelse som framtida handelsplats med saluhall, men tack vare sin potential som park vid den förnäma Vasagatan avförts 1889). Således, menade Carlson, ”kan man väl knappast tänka sig ett för staden, Hagakyrkan och den omgifvande trakten lämpligare sätt att använda platsen … än att dit förlägga en af skyddande och prydande planteringar omgifven biblioteksbyggnad. Däremot lärer lämpligheten af att i den för promenad afsedda Kungsparken förlägga en offentlig byggnad, som snart torde komma att efterföljas af flere, vara ganska omtvistad”. Byggnaden kunde på grund av för litet anslag inte ”göra nämnvärd arkitektonisk effekt” på en så krävande plats. Slutsatsen blev en from förhoppning som kom att besannas:

> Önskvärdt vore … utan tvifvel att den härliga parken, som i sitt nuvarande skick utgör en af vår stads förnämsta prydnader, finge i möjligaste mån förblifva oberörd af byggnadsverksamheten.

Carlson betonade slutligen att ”sparsamhetens och den praktiska nyttans synpunkt” talade för Hagatorget och mot Kungsparken som plats för stadsbiblioteket, vilket även borde ha varit styrelsens begäran – i andra hand ville han framhålla den föreslagna platsen i Vasaparken. Herr Hasselblad ansåg att Hagatorget borde ha varit förstahandsalternativ vid omröstningen i stället för Kungsparken. Herr Olbers föredrog Vasaparken av ekonomiska skäl. Bibliotekarie Wåhlin, som i slutomröstningen valt Kungsparken framför Vasaparken då den senare innebar ett läge nedanför en bergsluttning ”utsatt för vattenflöden”, reserverade sig också på grund av de höga kostnaderna och framhöll att byggnaden vid Hagatorget kunde omges av planteringar på tre sidor till skydd mot eld och damm och få ett lugnt läge mot Hagakyrkan.[384]

Stadsfullmäktige behandlade den 6 juni biblioteksstyrelsens ansökan och remitterade ärendet till drätselkammaren för yttrande efter hörande av gatu- och vägförvaltningen. Under ett halvårs tid granskades och övervägdes de av biblioteksstyrelsen föreslagna alternativen – först tre månader av gatu- och vägförvaltningen, därefter två månader av stadskamrerarkontoret och slutligen drätselkammaren med en månads handläggning.

Gatu- och vägförvaltningen konstaterade den 6 september att alternativen Hagatorget och Vasaparken inte berörde några gator, ”hvaremot arealen i Kungsparken /4 400 kv.m./ så störande berör der anlagda gångar och planteringar, att systemet för parkanläggningen till större delen upprifves” och ”nästan hela bredden af parken här upptages, så att endast den nedersta gången utmed Vallgrafven blefve oberörd”. Man beskrev oförbehållsamt den effekt som skulle uppstå:[385]

> Då denna plats äfven innesluter parkens lummigaste trädpartier, och ett stort antal vackra skuggrika träd, hvilka nu utgöra dess prydnad och fylla ett vigtigt sanitärt ändamål, måste fällas för att lemna utrymme för byggnadens uppförande, kommer detta otvifvelaktigt att högst menligt inverka på anläggningens både utseende och nytta.

Man var mycket klar över den slutsats man måste dra:

> Det torde derföre vara uppenbart att förvaltningen, som har åt sig uppdraget att ansvara för vården av stadens planteringar … ej kan annat än på det bestämdaste afstyrka att upplåta den förnämsta af dem till bebyggande, helst antagas må, att, … denna areal kan komma att, förr eller senare, till det hela eller åtminstone till större delen blifva bebyggd.

Förvaltningen påtalade i sammanhanget att man – i motsats till biblioteksstyrelsen och arkitektföreningen – förutsåg en ganska enkel byggnad, då de 200 000 kronor som anslagits måste räcka till fyra fasader och en dyr grundläggning, varför ”byggnaden således sannolikt icke kan blifva någon prydnad för platsen, särskildt om man, såsom sig bör, jemväl tager i betraktande att byggnaden blifver allt för stor i förhållande till parkens bredd”. Vidare måste man inse parkens ”vanprydliga skick” under en byggnadstid av minst tre år. Alternativet Vasaparken var acceptabelt, ”förutsatt att man vill upplåta någon del af sagda park till bebyggande innan någon plan blifvit uppgjord och antagen, som angifver huru byggnader böra förläggas å detta område”. Förvaltningen gav i stället sitt fulla stöd åt alternativet Hagatorget, som vältaligt förespråkats av byggnadschefen och biblioteksstyrelsens reservanter. Man ville därför med eftertryck varna för vådan av att fatta ett felaktigt beslut:

> Slutligen får förvaltningen framhålla, att om en byggnad för allmänt ändamål blifver förlagd i Kungsparken, det med skäl må befaras, att för andra sådana ändamål platser komma att begäras derstädes när byggnader ifrågakomma till uppförande, tilläfventyrs med påföljd att parken inom kortare eller längre tid blefve såsom sådan alldeles förstörd, ty besparingsskäl vid val af tomter lära nog aldrig saknas.

Bakom gatu- och vägförvaltningens kraftfulla yttring anar man den driftige ledamoten handlande August Kobb, inflytelserikt språkrör för en stark opinion. Kungsparken betraktades av en större krets som kronan av stadens parker och var Kobbs första skötebarn. Under hand inlämnade han till drätselkammaren en skiss över ”förslag till ordnandet af Hagaplatsen med stadsbiblioteket”.[386] Som tidigare nämnts (om Kungsparken i kap. I A) hade Kobb år 1857 som ledamot av drätselkommissionen inför magistraten pläderat för en större allmänt tillgänglig parkanläggning vid vallgraven (se även nedan om en kyrka i Vasaparken).

Stadskamrerarkontoret meddelade den 14 november att man låtit byggnadskontorets avdelningschef ingenjör J. G(ust.) Richert – son till stadens förste vattenbyggnadschef, överingenjör J. G. Richert, som på 1860-talet projekterat Göteborgs vattenförsörjning och avloppssystem – närmare undersöka läget för ”den stora afskärande kulverten” som var nedgrävd i Kungsparken parallellt med vallgraven. Kulverten hade anlagts på 1880-talet för att leda avloppet ut i älven och minska föroreningarna i vallgraven och kanalerna, men dess läge visade sig omöjliggöra den av biblioteksstyrelsen önskade och Arkitektföreningen förordade placeringen i parken då en byggnad inte fick uppföras närmare ledningen än 10 meter. Byggnadskontoret hade med Richerts hjälp tagit fram två nya alternativa lägen mellan Aschebergs- och Karl Gustavsgatorna i tänkt utdragning norrut till vallgraven (Vasaplatsens västra sida, vid denna tid till större delen obebyggd, räknades ännu till Aschebergsgatan) – det ena med fasad mot Nya Allén, det andra enligt Arkitektföreningens förslag med fasaden mot Aschebergsgatans fortsättning. Då den senare placeringen innebar att byggnaden med hänsyn till avloppsledningar måste ligga ”alltför nära allén för att (byggnadens) läge från estetisk synpunkt kan anses fullt tillfredsställande” ville kontoret prioritera läget med fasad åt allén, vilket samtidigt innebar en ökning av det för byggnaden behövliga utrymmet till 4 680 kv.m. Av de tre aktuella platsalternativen fann kontoret inte oväntat att Vasaparken hade det största ekonomiska värdet för staden och Kungsparken det minsta – en placering i Vasaparken var ofördelaktig då det saknades en plan för områdets bebyggande. Beträffande Hagatorget var byggnaden visserligen väl liten för denna plats, liksom för Vasaparken, vilket talade till Kungsparkens fördel. ”Emellertid låter det sig icke förnekas, att gatu- och vägförvaltningen samt reservanterna inom biblioteksstyrelsen framdragit flere skäl, hvilka göra det för staden mindre önskligt, att biblioteksbyggnaden blefve förlagd i Kungsparken”. Om dessa skäl var avgörande för drätselkammaren ville kontoret föreslå Hagatorget, alternativt Vasaparken i hörnet av Vasa- och Götabergsgatorna, i annat fall förordade man Kungsparken.[387]

Plan af den Afskärande Kulverten
i Kungsparken.

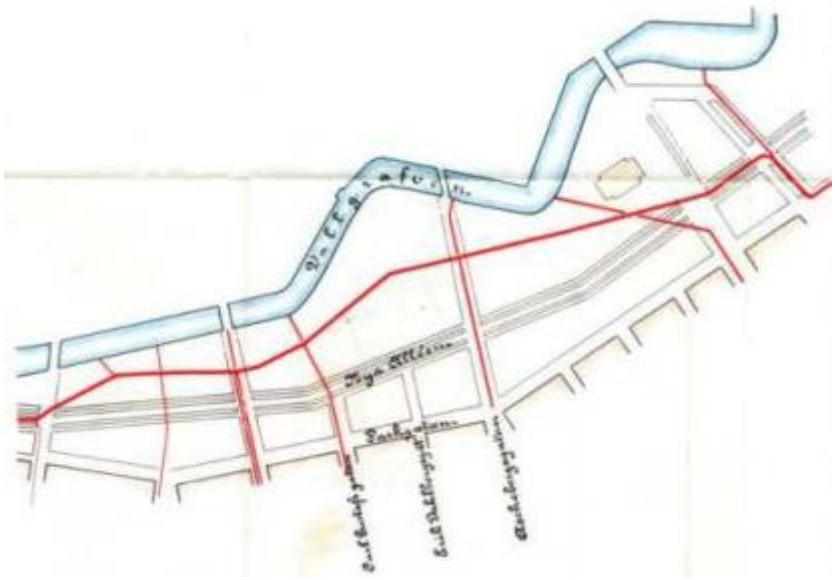

793-795. *Den avskärande kulverten hade konstruerats på 1880-talet av överingenjör J. G. Richert.*
796-797. *Dess läge i Kungsparken begränsade en möjlig placering av stadsbiblioteket till ett område norr om Nya Allén och väster om Aschebergsgatan i tänkt fortsättning mot vallgraven.*

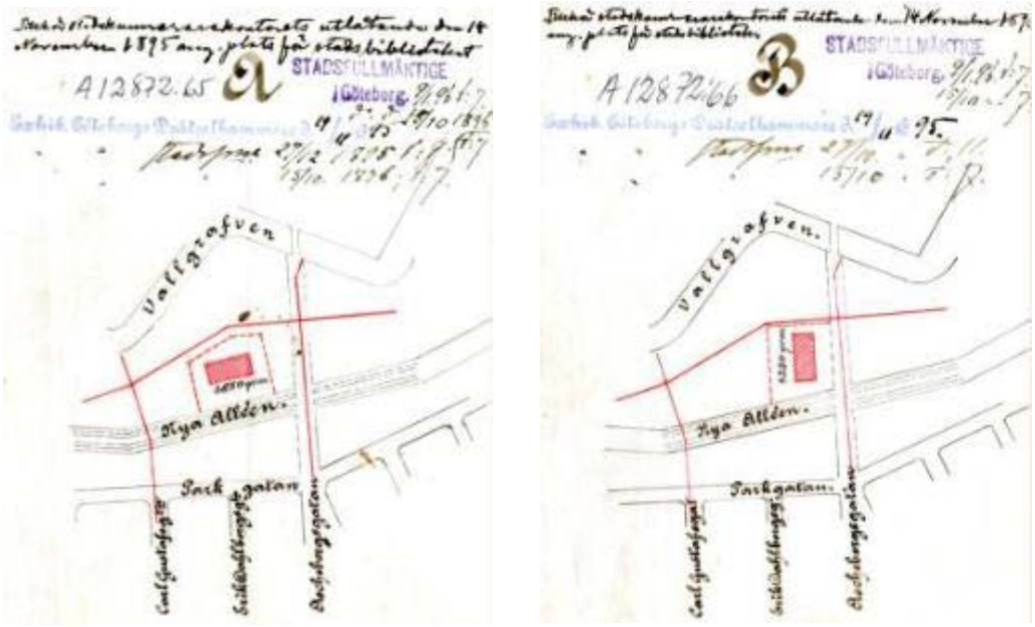

Drätselkammaren förordade i sitt av stadsfullmäktige begärda yttrande den 17 december, så som stadskamrerarkontoret och gatu- och vägförvaltningen föreslagit, bibliotekets placering vid Hagatorget. Man instämde i argumenten från förvaltningen och reservanterna i biblioteksstyrelsen angående Kungsparken, men fyra ledamöter – ordföranden borgmästare Svanberg, viceordföranden stadsnotarie Trana (även ledamot i stadsbibliotekets styrelse), herr Johansson och stadsnotarie Segerdahl – reserverade sig i särskilda yttranden för Kungsparken.

Trana, i vars yttrande Johansson instämde, ville påtala att användningen av Hagatorget till biblioteket vore ”ett kommunalt missgrepp af betänkligaste art”. Han hade redan innan biblioteksbeslutet togs 1894 haft ett framtidsperspektiv för Vasaparken och då föreställt sig Göteborgs Högskola i mitten, biblioteket i hörnet Vasa- och Götabergsgatorna och ”en med denna corresponderande byggnad för universitetsändamål” i hörnet Vasa- och

Aschebergsgatorna. Då emellertid ”den allmänna meningen i denna vidtgående plan kunde vädra en fara för stadskassan” och universitetshuset säkert skulle dröja 10-tals år hade han vid frågans första behandling anslutit sig till Kungsparkens förespråkare. Biblioteket placerat vid Hagatorget vore markslöseri, Kungsparken riskerade då bli platsen för framtida större projekt mer olämpliga än ett bibliotek. Det vore även ”långt ifrån välbetänkt att utan tvingande skäl slopa den öfver Hagatorget utlagda breda gatan emellan Vasagatan och Haga Nygata, hvilken … dagligen trafikeras af tusentals personer” – en ny gata i linje med Bellmansgatan kunde inte ersätta den nuvarande. Biblioteket skulle där hamna ”i en af centralpunkterna för gatutrafiken” med ”damm, buller och rök”. Angående ”den befarade vandalismen å parken” påpekades dels att stadens centrala planteringar exklusive Hagatorget upptog hela 235 000 kv.m., det var därför fråga om ingrepp utan minsta betydelse, och dels att man inom och utom landet numera brukade placera bibliotek i parker. Farhågorna motsades av ”stadens arkitekter – män, hvilka väl i en fråga som denna äro att i främsta rummet anse såsom sakkunnige”.[388]

Segerdahl påtalade Hagatorgets många nackdelar till förmån för Kungsparken:[389]

- Eldfaran och den för boksamlingarna skadliga inträngningen genom stängda fönster av damm, sot och buller – läget intill Haga med dess omfattande trähusbebyggelse och det närmast belägna stora bryggeriet vid Sprängkullsgatan mittför Vasagatans mynning med alla skorstenar innebar risk för skador på boksamlingarna och störningar för besökarna,
- Det mindre centrala läget för läroverken och stadens tjänstemän om biblioteket skulle innehålla även stadsarkiv,
- Kommunikationerna, som var lika goda eller bättre vid parken,
- Genvägarna över Hagatorget måste ledas om till omvägar,
- Om inte Hagatorget sparades till framtiden skulle staden behöva köpa tomt för större behov, men parken hade ett ringa ekonomiskt värde.

Han ansåg att omsorgen om stadsbiblioteket fått vika för andra intressen, nämligen:

- Den orörda parken,
- Lokalpatriotisk ambition att genom bibliotekets placering höja stadsdelens anseende, ”ett skäl … af alltför underordnad vigt, för att jag skulle kunna tillerkänna det någon som helst betydelse”.

Biblioteksstyrelsen hade energiska kombattanter för de alternativa placeringarna av stadsbibliotekets nybyggnad, av vilka Ernst Carlson vältaligt motiverade varför varken Kungsparken eller Vasaparken borde bebyggas. ***798.*** *Erik Trana (helst Vasaparken jämte en högskola, men gärna Kungsparken).* ***799.*** *Ernst Carlson (Hagatorget).* ***800.*** *L. Wåhlin (någon av parkerna, men accepterade Hagatorget).*

Stadsbiblioteket i Vasaparken? – Nej!

Med anledning av de olika åsikter som framförts av reservanterna i drätselkammaren beslöt stadsfullmäktige den 9 januari 1896 att frågan om Kungsparkens lämplighet från grundläggningssynpunkt skulle utredas vidare, att alternativet Vasaparken fordrade särskild utredning för placering av offentliga byggnader, men även att fler möjliga alternativ skulle tas fram. Fullmäktige tillsatte den 23 januari en beredning av sju personer – av dessa satt Wåhlin och Olbers i biblioteksstyrelsen, Trana i drätselkammaren och Ivar Waern ordförande i gatu- och vägförvaltningen. Uppdraget var att utreda ärendet ”i hela dess vidd” och föreslå ”en plan för anordnande i Vasaparken af platser för offentliga byggnader, med särskildt angifvande af den för biblioteksbyggnaden lämpligaste platsen”. Då kyrkofullmäktige påtalat behov av en kyrka för en blivande ny församling och föreslagit denna placerad i Vasaparken beslöt stadsfullmäktige den 5 mars 1896 att beredningen skulle ta hänsyn även till denna begäran.

Beredningen redovisade den 9 maj sina resultat.[390] Två av ledamöterna, arkitekt Eugen Thorburn och stadens byggnadschef major Philip Åqvist, hade såsom beredningens fackexpertis gjort varsin byggnadsplan för Vasaparken. Båda föreslog biblioteket placerat i nordöstra hörnet – med huvudfasaden åt Götabergsgatan enligt Thorburn, åt Vasagatan enligt Åqvist men indragen 60 meter därifrån. Kyrkobyggnaden hade båda föreslagit i anslutning till Aschebergsgatan men i olika lägen. Thorburn ansåg att den borde ligga i parkens nordvästra hörn vid Vasagatan medan Åqvist hade valt det högre läget i sydvästra hörnet. Den tredje byggnaden hade båda förlagt i parkens södra del, Åqvist längst ut i sydöstra hörnet. Thorburns grundtanke var den arkitektoniska effekten av två monumentalbyggnader i Vasagatans perspektiv och kyrkan i fonden av Vasaplatsen. Åqvist gav i stället biblioteket och kyrkan maximalt åtskilda placeringar i dominanta lägen som innebar en större monumental effekt – den högt placerade kyrkan skulle bilda ”fond för utsigten från Korsgatan och Vasaplatsen”.

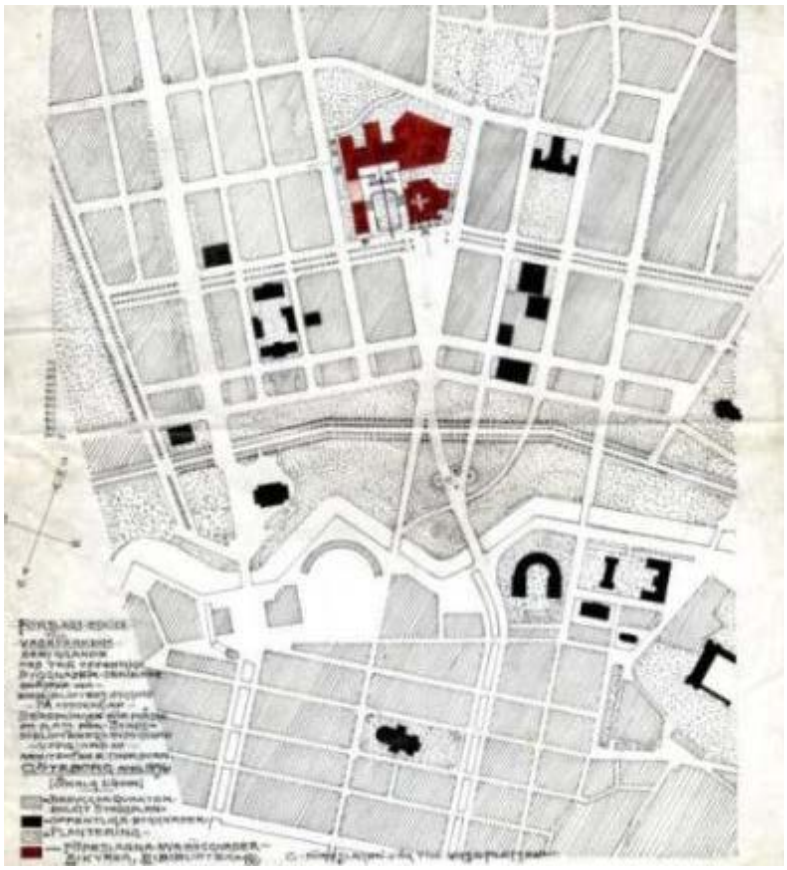

801-802. *Som ledamot i en 1896 tillsatt stadsfullmäktigeberedning föreslog arkitekt Eugen Thorburn placeringen av tre offentliga byggnader i Vasaparken: stadsbibliotek och kyrka vid Vasagatan i hörnet av Götabergs- resp. Aschebergsgatorna – Thorburn hade liksom byggnadschefen Åqvist, vars något annorlunda förslag i samma fråga blev antaget av beredningen men aldrig blev verklighet, den bestämda uppfattningen att Vasaparken kunde och borde bebyggas med institutioner. Överst på kartan är en park markerad där stadsplanen hade en rund plats avsedd för en kyrka som gatufond.*
803. *Stadsingenjör Brandel föreslog Vasaparkens indelning till tre tomter för offentliga byggnader med stadsbiblioteket på den nordöstra tomten i hörnet av Vasa- och Götabergsgatorna.*

Stadsingenjör Brandel hade från sin karta 1890 till utredningen av kvarterets indelning i mindre kvarter och tomter uteslutit de 18 meter breda gatorna men behållit de tre små kvarteren som platser för fritt placerade offentliga byggnader. Den nordöstra hörntomten var avsedd för biblioteket och de andra betydligt större tomterna för ospecificerade byggnader. Emellertid ville Brandel i sammanhanget framhålla att han sedan 30 år märkt hur ”de lägre belägna delarne af staden, deribland Trädgårdsföreningens park och Lorensberg, särdeles om afton efter solens nedgång besväras af från marken uppstigande fuktighet i form af dimma”. Som vi sett hade redan 1835 denna kvällsfukt beskrivits som ett sanitärt hot, på den tiden orsakat av dåtidens träskmarker inpå staden (se *Den sanitära frågan* i kap. I B). Då detta måste anses vara en sanitär fara för allmänheten som ”till förströelse i fria luften” vistades på dessa platser vore det bäst om den mest centrala högt belägna ”Vasaparken … i dess helhet afhålles till allmänhetens begagnande”. Angående kyrkan påminde Brandel om att planen för Landala 1884 söder om Engelbrektsgatan upptog en rund plats i fonden av Aschebergsgatan avsedd för en sådan byggnad med samma dimensioner som Hedvig Eleonora kyrka i Stockholm, vars byggnadsyta motsvarade Domkyrkans – detta vore ett mer framstående läge för kyrkan än Vasaparken.[391] Beredningen hade dock motsatt åsikt.

804. *Angående läget för en kyrka påminde Brandel om att det i stadsplanen för Landala 1884 fanns avsatt en rund kyrkplats i slutet av Aschebergsgatan.*

Av de båda planerna förordade beredningen Åqvists förslag då det ”synes minst förrycka parkens användning jemväl för sitt nuvarande ändamål” och då ”biblioteksbyggnaden komme att i jemförelsevis ringa mån skymma utsigten öfver parken och kyrkan”. Emellertid ansåg beredningen kyrkan och biblioteket vara så väsensskilda byggnadstyper att det vore störande att placera dessa i närheten av varandra. Således föreslog beredningen att – såvida en kyrka skulle förläggas i parken – det samtidigt borde beslutas att ”der icke uppföra någon som helst annan byggnad utan bibehålla parken i öfrigt oförändrad för sitt nuvarande ändamål”. Vidare påminde beredningen om att stadsfullmäktige 1890 beslutat områdets nuvarande användning för parkändamål, något beslut om bebyggande var inte fattat.[392]

Stadsingenjören hade funderat över fler tänkbara platser för biblioteket med ett ”framstående och centralt” läge. Ingen sådan fanns inom vallgraven, men då platsen borde ligga inom ”den del af nya staden som begränsas af Sten Sturegatan, Engelbrektsgatan och Sprängkullsgatan” hade han där synat sex nya alternativ. Han instämde dock i åsikten att det föreslagna läget i Kungsparken inte skulle ”störande inverka på parkens utseende” och att ingreppet inte skulle få ”någon nämnvärd betydelse”, men ansåg att fasaden borde vara vänd åt Aschebergsgatans fortsättning enligt Arkitektföreningens förslag. Bland de nya alternativen fanns på begäran två mindre platser i Kungsparken nära Parkgatan, vilka Brandel själv var skeptisk till med hänsyn till gatans utseende från Nya Allén, medan tre andra låg i närheten av Vasagatan:[393]

- Utsiktsplatsen, där byggnaden skulle nås via den planerade trappan i Nedre Fogelbergsgatan och ligga 32 meter över Vasagatan,
- Vasaplatsen, där omgivande 18 meter breda gator skulle göra tillbyggnad möjlig endast åt norr utan att ”misspryderligt utseende” kunde befaras,
- Det lediga s.k. Kristinebergskvarteret vid Vasagatan mittemot skolkvarteret med Chalmers och Slöjdföreningen – kvarteret ifråga, vilket 1876 hade sparats från tomtförsäljning i omgivande kvarter som framtida plats för stadens behov, kunde rymma två offentliga byggnader.

Beredningen hade ställt kravet att stadsbiblioteket måste ha en plats som gav ett ”centralt, fritt, ljust och fuktfritt läge, trygghet mot eldfara, utrymme för framtida tillbyggnad samt … fullt betryggande byggnadsgrund”. Centralt avsåg att det skulle vara ”lätt och beqvämt tillgängligt för besökande af alla samhällsklasser; öfverensstämmande detta äfven med bibliotekets ändamål, som är, icke blott att tillgodose behofvet af ett fackbibliotek, vare sig för stadens bildningsanstalter eller af annat slag, utan äfven, och framför allt, att utgöra en allmänt medborgerlig institution”. Bästa platserna var därför i ”brännpunkterna för trafiken” och i utlandet var erfarenheten att ”bullret af trafiken bör anses såsom en jemförelsevis ringa olägenhet”.

Bibliotekets placering i Kungsparken vore i beredningens tanke att göra stor skada på en miljö av största betydelse för staden och som skapats genom stora uppoffringar av allmänna medel:

> Denna park … har med stora kostnader anordnats till en sådan och befinner sig nu i det skick att den är en prydnad för staden, på samma gång den fyller sin uppgift att genom ett bälte af grönska och frisk luft skilja den äldre staden från de söder om denna belägna nyare stadsdelarne. Ur principiell synpunkt är beredningen derför emot hvarje åtgärd, som skulle i större eller mindre grad förrycka syftet med denna anläggning, hvilken utgör ett af de karakteristiska dragen i vår stads utseende.

De parkbältets värdegrunder – hälsa och skönhet – man här åberopade var desamma vilka Borgerskapets Äldste nästan 40 år tidigare hade anfört som huvudsakliga motiv för Kungsparkens utbyggnad. Bortsett från själva principen ”skulle en biblioteksbyggnad i parken …, såväl med hänsyn till byggnadens höjd som dess läge, verka afgjordt ofördelaktigt ur estetisk synpunkt, då de i öster och vester sig sträckande planteringarne komme att genom byggnaden liksom skiljas i två delar och perspektivet i planteringarne derigenom brytas”. Bibliotekarien Wåhlin hade i beredningen också påpekat att på grund av de omgivande höga träden tillräckligt dagsljus i lokalerna skulle saknas, ”en olägenhet af synnerlig vigt, som icke låter sig afhjelpa annorledes än genom borttagandet af en del träd i Alléen och planteringarne”. Då dessutom grunden var dålig ”anser beredningen hvarje förslag att i Kungsparken förlägga den blifvande biblioteksbyggnaden böra bestämdt afvisas”.[394]

Enligt beredningen kunde ingen av de nya alternativa platserna uppfylla kraven. Beträffande Kristinebergskvarteret borde inte dyrbar tomtmark offras på en byggnad som hellre borde förläggas på allmän plats – läget var inte så centralt och skulle snart omges av höga stenhus med sämre dagsljusförhållanden som följd. Utsiktsplatsen var ”afgjordt olämplig” såsom för svårtillgänglig. Vasaplatsen skulle som öppen plats försvinna ”till men för den fria utsigten från Korsgatan och nedre delen af Vasaplatsen och öfver Vasaparken”. Angående denna park ville man inte genom en biblioteksbyggnad försvåra en framtida bättre användning, särskilt då en kyrka, vilken ”för att komma till sin fulla rätt bör tänkas fritt och högt belägen samt utan grannskap af andra byggnader i parken”. Slutsatsen rörande Vasaparken följde den hållning som uttalats av stadsingenjören. Denna låg i linje med gatu- och vägförvaltningens åsikt då parkens anläggande utreddes 1890 – i beredningen satt ju även förvaltningens ordförande Ivar Waern, som väl företrädde sin energiske och stridbare ledamot August Kobb:

> Då beredningen alltså uttalar sig mot bibliotekets förläggande i Vasaparken, tillåter sig beredningen i detta sammanhang framhålla hurusom under den tid som förflutit sedan parken anlades man alltmera torde hafva kommit till insikt om att denna, med sitt höga och friska läge samt sin kuperade terräng, fyller ett allmänt behof, hvilket, med bebyggandet af de omgifvande qvarteren i framtiden varder ännu mera framträdande, hvarför såsom ett önskningsmål torde böra uppställas, att parken allt framgent bör såsom sådan bibehållas och således afhållas från allt bebyggande, med undantag möjligen af den … omtalade kyrkobyggnaden.

I valet mellan parkerna och Hagatorget antog beredningen den senare platsen då ”andra och vigtigare samhällsintressen icke åsidosättas, såsom förhållandet skulle blifva beträffande Kungsparken och Vasaparken”. Två ledamöter, Olbers och Trana, anslöt dock till arkitekt Thorburns motsatta uppfattning att Vasaparken borde ”bebyggas med lämpligt till hvarandra grupperade offentliga byggnader” och krävde att biblioteket förlades i parkens nordöstra hörn. Man åberopade Kommitterades planförslag 1863, där två byggnader lagts in på kartan i kvarterets norra del mot Vasagatan.[395]

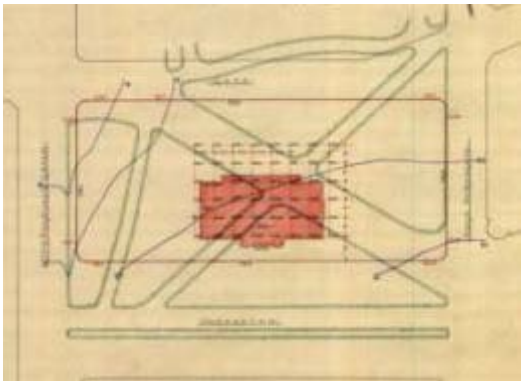

805-806. *Erik Trana värnade om Hagatorgets trafikflöde, men genom stadsbibliotekets placering var dammande körtrafik över platsen omöjlig och den breda diagonalgatan måste ändras till en gångväg.*

Vid biblioteksfrågans avgörande den 15 oktober 1896 valde stadsfullmäktige att låta kyrkans byggnadsfråga i Vasaparken vänta – aktualiserad under hand hade den komplicerat ärendet, bibliotekets placering måste emellertid lösas snarast. När man röstade om de tre alternativen Kungsparken, Vasaparken och Hagatorget avfärdades med sex rösters övervikt Kungsparken, där stora miljövärden stod på spel, till förmån för Vasaparken. I slutomröstningen gick 34 ledamöter på beredningens, drätselkammarens och gatu- och vägförvaltningens linje att Hagatorgets södra del mot Vasagatan var den lämpligaste placeringen efter sammanvägning av strategiska, miljömässiga, estetiska, grundtekniska och ekonomiska faktorer. Vasaparken med endast 15 röster hade således valts bort av en stor majoritet i stadsfullmäktige.

En kyrka i Vasaparken? – Nej!

Efter biblioteksfrågans lösning hade kyrkans byggnadsfråga lämnats ”utan åtgärd”, varefter kyrkofullmäktige i mars 1897 beslutat att en ny kyrka skulle uppföras i södra delen av Domkyrkoförsamlingens område – den nya stenstaden. I en ny ansökan till stadsfullmäktige den 12 september 1898 återkom kyrkofullmäktige med ett konkret förslag. Man ville placera kyrkan i Vasaparkens höga sydvästra del, på den av byggnadschefen Åqvist 1896 föreslagna platsen där Skojarebackens klunga av trähus tidigare legat. Läget i parken hade valts tvärt emot den egna beredningens uppfattning i utlåtandet den 24 mars 1898 – i beredningen satt bl.a. stadsingenjör H. W. Brandel. Markundersökningar visade att bara två platser var aktuella och tämligen likvärdiga från ekonomisk synpunkt. I Vasaparken ansåg beredningen att kyrkan ”skulle komma att delvis undanskymmas från … nedre delen af Aschebergsgatan af en backe och från södra sidan af höga hyreskaserner vid Engelbrektsgatan”. Den skulle därför inte bli ”tillräckligt imponerande eller estetiskt tilltalande från hvilket håll den än må ses”. Även terrängens form talade i stället starkt för det av stadsingenjören två år tidigare förordade alternativet, en rund plats i fonden av Aschebergsgatan – där fanns också utrymme för en kyrkoplan.[396] Mot beredningens val reserverade sig ledamoten J. G. Siljeström, som framhöll Vasaparkens fördelar – där kunde endast en och annan offentlig byggnad komma ifråga och kyrkan hindrade inte ”platsens användning för planteringar i temligen stort omfång”. Mot den valda fondplatsen anmärkte han att ”de … i söder belägna bergen … skola verka nedtryckande på kyrkans utseende, hvilken olägenhet ökas om dessa berg bebyggas vare sig med vanliga s.k. landshöfdingehus eller, derest sådant byggnadssätt ej tillåtes, med höga stenhus”.[397] På grund härav och den ojämna terrängen med Erik Dahlbergsgatans branta backe i väster måste man anlägga ”en hög och kostbar grund, på det kyrkans läge ej må förefalla nedsänkt”. De tre byggnadskvarteren med dyrbar tomtmark omkring platsen måste dessutom slopas för att ge utrymme omkring kyrkan. Siljeström sökte nu stöd på olika håll för sin idé om kyrkans läge.

Beredningens argument att platsen i Vasaparken inte var rymlig eller jämn nog för en plan vid kyrkan var tydligen ett orosmoment för kyrkofullmäktige, som i maj lät beredningen ta fram ett förslag till minsta behövliga plats för en kyrka med samma längd som Oscar Fredriks kyrka och tillhörande körvägar – denna Masthuggsförsamlingens kyrka hade invigts fem år tidigare, 1893. Förslaget, utfört av stadens byggnadschef Åqvist men beledsagat av gatu- och vägförvaltningens påpekande att man förväntade sig ”innan plats till ny kyrka ... anvisas blifva i ärendet hörd”, motsade beredningens uppfattning. Det var beredningsreservanten Siljeström som den 28 juni tillställde kyrkofullmäktige resultatet. Med detta stöd vågade

kyrkofullmäktige föreslå kyrkans förläggande i parken med föreställningen att så kunde ske utan större intrång i de vackra planteringarna.[398]

Stadsfullmäktige remitterade den 6 oktober 1898 kyrkofullmäktiges förslag till drätselkammaren för yttrande efter hörande av gatu- och vägförvaltningen. Intresset för en kyrkobyggnad i den allmänt högt uppskattade Vasaparken förefaller dock ha avtagit efter debatten om stadsbiblioteket – ändå hade dettas placering vid Hagatorget tillstyrkts av många som framhållit att den lämpligaste monumentalbyggnaden i Vasaparken vore just en kyrka. Efter två månader mottog drätselkammaren gatu- och vägförvaltningens yttrande, daterat den 2 december 1898, med det säkert väntade beskedet:[399]

> Förvaltningen anser det vara önskvärdt, att Vasaparken i sin helhet förbehålles för sitt nuvarande ändamål så länge förhållandena det medgifva, och finner det fördenskull öfver hufvud icke vara lämpligt att i Vasaparken anvisa plats för kyrkobyggnad, derest annan tjenlig plats för sådan finnes tillgänglig inom det stadsområde, för hvilken kyrkan skulle uppföras.

Trots att uppdraget inte varit att utreda andra lämpliga platser tvekade man inte inför antagandet att sådana måste finnas – man avsåg särskilt området söder om Engelbrektsgatan. Kyrkofullmäktiges begäran avstyrktes då ”kyrkan, som beräknats skola uppföras för en kostnad af 400 000 kronor, icke lärer kunna erhålla det imponerande och prydliga yttre, som torde få anses påkalladt för en kyrka å den särdeles vackra och framstående Vasaparken”. Mot förvaltningens beslut reserverade sig August Kobb, som delade majoritetens åsikter men ansåg att man åtminstone borde ha givit förslag på en lämplig plats. Med åberopande av en skiss – som ovan har nämnts hade Kobb tidigare i olika sammanhang inlämnat skisser med egna förslag, första gången redan 1857 – ville Kobb själv påvisa en sådan plats:[400]

> För min del tvekar jag icke att … förorda den nedre bergsplatå tillhörande Götabergs område, som är belägen alldeles midtför den nu redan påbörjade breda och vackra Berzeliigatan, som i vestlig riktning här erhåller sin naturliga slutpunkt … Kyrkan torde här kunna erhålla en i alla hänseenden lämplig plats, den kommer att stå på hälleberget, så som det egnar tempelbyggnaden, med chorfacad åt Berzeliigatan och tornspiran åt vester så som det af ålder iakttagits vid kyrkobyggnader i vårt land. Omgifven af planteringar och grönska skulle kyrkan här få ett särdeles tilltalande läge, lugnt och fridfullt samt lätt tillgängligt från alla sidor.

Platsen menade Kobb var en ”ganska central belägenhet för den stadsdel som här är i stark utveckling och för hvars behof den är afsedd”. Detta är betecknande för Kobbs framsynthet, likaså anar man en social ambition bakom placeringen mitt emellan den borgerliga stenstaden och arbetarstadsdelen Landala, som på 12-13 år hade nästan fyllts med landshövdingehus.

Byggnadschefen Åqvist ingav också en reservation, där han påpekade att Vasaparken inte var avsedd som ”en för all framtid anordnad park, utan ett för bebyggande afsedt qvarter”, som stadsfullmäktige 1890 beslutat skulle ”tills vidare användas till en enkel parkanläggning”. Med denna förutsättning ansåg Åqvist, som ju själv 1896 föreslagit en kyrka på platsen, att:

> … då nu denna anläggning kan anses vara en prydnad för staden och är en omtyckt promenad- och lekplats, synes det föga sannolikt att qvarteret kommer att bebyggas med tätt intill hvarandra liggande hus. Ej heller torde fritt liggande enskilda hus der komma att uppföras, hvaremot en eller ett par fritt liggande allmänna byggnader derstädes utan olägenhet kunna uppföras. Jag vågar derföre antaga att i framtiden åtminstone någon offentlig byggnad der kommer att uppföras och jag kan ej finna annat än lämpligt, att man då i första rummet sätter en beslutad ny kyrka, då en sådan i denna stadsdel torde böra förläggas.

Åqvist höll med om att anslaget till kyrkobygget var för litet, men antog att kyrkan, liksom Oscar Fredrik, ändå skulle bli dyrare än beräknat. Han ifrågasatte också om inte behovet krävde en avsevärt större kyrka än man tänkt sig – för en sådan ansåg han platsen i parken ”synnerligen lämplig”. Slutsatsen blev att det i avsaknad av projektering för en större och prydligare kyrka inte gick att bedöma om platsen i Vasaparken borde upplåtas.[401]

Drätselkammaren hade den 13 december 1898 begärt stadskamrerarkontorets yttrande, vilket var klart den 3 februari 1899. P. Andréen relaterade där fem olika platsalternativ varav han avförde tre som opraktiska. Två av dessa är för vårt vidkommande intressanta: det lediga kvarteret vid Vasagatan mellan Teater- och Chalmersgatorna, som utretts 1896 i biblioteksfrågan, var för smalt att rymma en kyrka i riktningen öster-väster över kvarterets bredd; i August Kobbs förslag, ämnat ”som en vacker afslutning af Berzeliigatan”, låg platsen för högt över omgivande gator och blev därför svårtillgänglig. I valet mellan fondplatsen i Aschebergsgatan och Vasaparkens sydvästra hörn, båda lämpliga som plats för en kyrka, rekommenderade Andréen läget i parken. Emellertid ansåg han att det förutom dessa platser fanns ytterligare två möjliga placeringar, dels området närmast söder om Engelbrektsgatan och dels den av gatu- och vägförvaltningen påtalade platsen i Kungsportsavenyns södra ändpunkt. Andréen menade att stadsfullmäktige om man så önskade kunde överlämna frågan till den beredning som sedan november 1898 arbetade med ändring av stadsplanen för de bergiga områdena i söder.[402] I sitt yttrande till stadsfullmäktige den 28 februari 1899 tog drätselkammaren fasta på den tanke Andréen framfört att vidga utredningsområdet söderut och ignorerade därmed kontorets rekommendation att ta ställning för läget i Vasaparken. Viceordföranden anmälde avvikande mening då han ansåg Aschebergsgatans fond vara den lämpligaste kyrkplatsen och vidare utredning således inte behövlig. Drätselkammarens förslag innebar en ny väg ut ur en prestigeladdad situation och bifölls av stadsfullmäktige den 16 mars. Stadsplaneberedningen anmodades efter kyrkfrågans vidare utredning lämna förslag till drätselkammaren, vilken därpå skulle avge nytt yttrande till fullmäktige.[403]

Stadsplaneberedningen inkom till stadsfullmäktige redan den 20 april med yttrande över både stadsplanen och kyrkfrågan.[404] Den sistnämnda remitterades samma dag till drätselkammaren, där ärendet genomlystes under våren och sommaren. Man begärde genast yttrande från stadskamrerarkontoret över beredningsutlåtandet. Stadsfullmäktiges beredning hade avfärdat Vasaparken då ”kyrkan å denna plats komme att, huru den än förlägges, te sig skeft och snedt mot närliggande gator och byggnader”, samt då ”Vasaparken bör, så vidt möjligt, uteslutande användas för sitt nuvarande ändamål”. Kyrkans läge hade man därför funnit böra sökas i terrängen söder om Engelbrektsgatan, där den skulle göra sig bättre i stadsbilden, och beredningen rekommenderade sålunda tre alternativa platser: fondplatsen i Aschebergsgatan, bergsplatån vid Berzeliigatans västra ändpunkt och Götabergsområdet intill Engelbrektsgatan.

Ledamoten August Kobb ingav en lång reservation angående stadsplaneringen – i synnerhet avenyns avslutning – och utvecklade även visionen av sitt platsförslag:[405]

> Beträffande de 3:ne platser beredningen uppgifver såsom lämpliga för den nya kyrkan tvekar jag icke att fortfarande gifva företrädet åt den, som är belägen å Götabergsområdet midt för Berzeliigatan. Denna plats erbjuder framstående fördelar för en tempelbyggnad. Läget å bergsplateauen är sådant, att det kan sänkas eller höjas efter godtfinnande om kyrkan dit förlägges. Platsen kan göras beqvämt tillgänglig från 3:ne sidor, och chorfacaden åt öster skulle bereda den mest tilltalande afslutning af Berzeliigatan. Två kyrkan omgifvande gångvägar kunna förmedla samfärdseln från nämnda gata till den ofvanför föreslagna Gibraltargatan och öfriga stadsdelar i vestlig riktning. Omgifvet af planteringar kommer templet å denna plats att framträda serdeles fördelaktigt.

Reservanten Atterberg tyckte Aschebergsgatans fondplats var bäst, i andra hand Götaberg vid Engelbrektsgatan, men ville ändå framhålla att ”parken för ändan af Kungsportsavenyen” skulle kunna bli den bästa tänkbara placering om församlingsområdet utökades österut.

Då stadskamrerarkontoret yttrade sig till drätselkammaren den 15 juni avfärdade P. Andréen åter Kobbs förslag, nu med stöd av stadsingenjörens ”höjdlinier” som visade 17-18 meters nivåskillnad mellan de från norr och söder tillstötande gatorna – detta styrkte hans tidigare uppgift att kyrkplatsen vid Berzeliigatans slut var för svårtillgänglig. Beredningens estetiska resonemang om kyrkans skevhet mot omgivande bebyggelse vid Vasaparken förstod sig Andréen inte på – han ifrågasatte om inte samma effekt skulle uppstå genom en placering i Berzeliigatans fond eller på Götabergsområdet. Den senare platsen var tillika för staden ekonomiskt ofördelaktig eftersom kvartersmarken där kunde inbringa uppskattningsvis 320 000 kronor. Andréen var därmed framme vid den ömmande punkten i ärendet och tog bladet från munnen:[406]

> Hufvudsakliga skälet emot att för kyrkan upplåta plats inom Vasaparken synes vara en lätt förklarlig önskan, att, sedan Vasaparken blifvit ordnad såsom park, dervid bibehålla densamma. - Det må härvid erinras, att det område, hvaråt Vasaparken anlagts, enligt stadsplanen utgöres af byggnadsqvarter, som å regleringskartan är betecknadt med sådan färgläggning, hvarmed enligt hvad kartan åtecknad förklaring angifver, villaqvarter med parkanläggning antydas; och att, sedan år 1889 förslag väckts att anordna området såsom park i afsigt att … föranleda dess bevarande till en framtida byggnad för museum eller för andra större allmänna inrättningar, samt drätselkammaren … funnit sig böra tillstyrka förslaget, stadsfullmäktige den 30 Oktober 1890 beslutat, att området *tills vidare* skulle användas till en enkel parkanläggning. - Detta beslut var i full öfverensstämmelse med drätselkammarens förslag, och torde det i följd deraf få antagas, att de motiv som föranledt förslaget godkänts af stadsfullmäktige, och att således parkanläggningen tillkommit för att *bevara området för att derå framdeles kunna uppföra offentliga byggnader*, och *icke för att hinder häremot skulle resas af den provisoriskt tillkomna parkanläggningen*. (Originalets kursivering)

Andréen vidhöll sin tidigare åsikt att kyrkan borde förläggas till Vasaparken. Han framhöll att ”anläggning i Vasaparken af någon eller några offentliga byggnader utan tvifvel skall bidraga, att området i öfrigt bibehålles såsom park”, vidare att kyrkans placering var till ekonomisk fördel för staden även om kostnaderna skulle överstiga anslaget på 400 000 kronor.

Drätselkammaren valde, synbarligen efter månaders diskussioner, att i yttrandet den 12 september rekommendera stadsfullmäktige besluta förlägga kyrkan enligt August Kobbs förslag.[407] Genom att instämma i det av kyrkofullmäktige negligerade utlåtandet i mars 1898 från dess beredning beträffande stadsbildens estetik och det trånga utrymmet hade man åter underkänt stadskamrerarkontorets bedömning. Fondplatsen avstyrktes likaså av de estetiska skäl som tidigare framförts av Siljeström. Tre reservanter – rådman Trana, arkitekt Leo och skeppsredare Olson – menade emellertid att stenstadens tillväxt tydde på att kyrkan snart måste följas av en till. Således borde inte kyrkobygget bli en så dyrbar anläggning som fordrades för det dominerande läget på ”den s.k. Kobbska platsen”. Vidare skulle den höga placeringen hindra de gamla församlingsbornas kyrkobesök. Man föreslog i stället fondplatsen i Aschebergsgatan alternativt Götabergsområdet vid Engelbrektsgatan och tillbakavisade påståendet att en betydande nackdel med dessa platser var stadens ekonomiska förlust:[408]

> Anmärkningen torde … icke förtjena något afseende då frågan, såsom här, gäller en kyrka och då man tager i betraktande de högst betydliga områden, öfver hvilka staden efter inköp af

landerierna i 12 roten numera förfogar. Att man öfverallt i utlandet icke drager sig för att upplåta för kyrkobyggnader de bästa och dyrbaraste platserna inom stadsområdena torde vara allmänt bekant.

Stadsfullmäktige avgjorde ärendet den 19 oktober 1899, då man med två rösters majoritet fattade beslutet att avslå kyrkofullmäktiges förslag om Vasaparken och att kyrkan i stället skulle få placeras på den ”Kobbska platsen” som fond i den planerade förlängningen västerut av Berzeliigatan. Här kunde kyrkan även bli synlig i Östra Hamngatans perspektiv söderut och således utgöra ett blickfång från staden inom vallgraven – på motsvarande sätt hade den inre stadens kyrkor blivit landmärken i flera av den nya stenstadens gatuperspektiv norrut. Emellertid återkom kyrkofullmäktige i februari år 1900 till stadsfullmäktige med anhållan om det av drätselkammarens reservanter föreslagna läget vid Engelbrektsgatan – man ansåg i likhet med reservanterna den beslutade platsen för obekväm för äldre besökare och estetiskt ofördelaktig.[409] På drätselkammarens skyndsamma tillstyrkan återkallade fullmäktige den 15 mars sitt beslut och godkände det begärda läget nedanför höjden, på förra landeriet Götabergs område söder om Engelbrektsgatan. Här invigdes nio år senare den nya församlingens helgedom Vasakyrkan, arkitekt Yngve Rasmussens nyromanska verk i granit.

807-808. *Tillväxten under 1880- och 90-talen av stenstaden söder om vallgraven skapade ett trängande behov att av Domkyrkoförsamlingens södra del bilda en församling med egen kyrka – att kyrkobyggnaden skulle få ett framträdande läge i stadsbilden var självklart, men om den borde placeras i Vasaparken eller som fond antingen i Aschebergsgatan eller Berzeliigatan blev ett hett diskussionsämne. Den monumentala Vasakyrkan, arkitekt Yngve Rasmussens mest berömda prestation, kunde enligt ett nytt beslut i stadsfullmäktige år 1900 – då man rev upp det beslut man tagit 1899 – senare uppföras söder om Engelbrektsgatan på f.d. landeriet Götaberg.*

En akademisk högborg i Vasaparken – ja, men hur förena olika intressen?

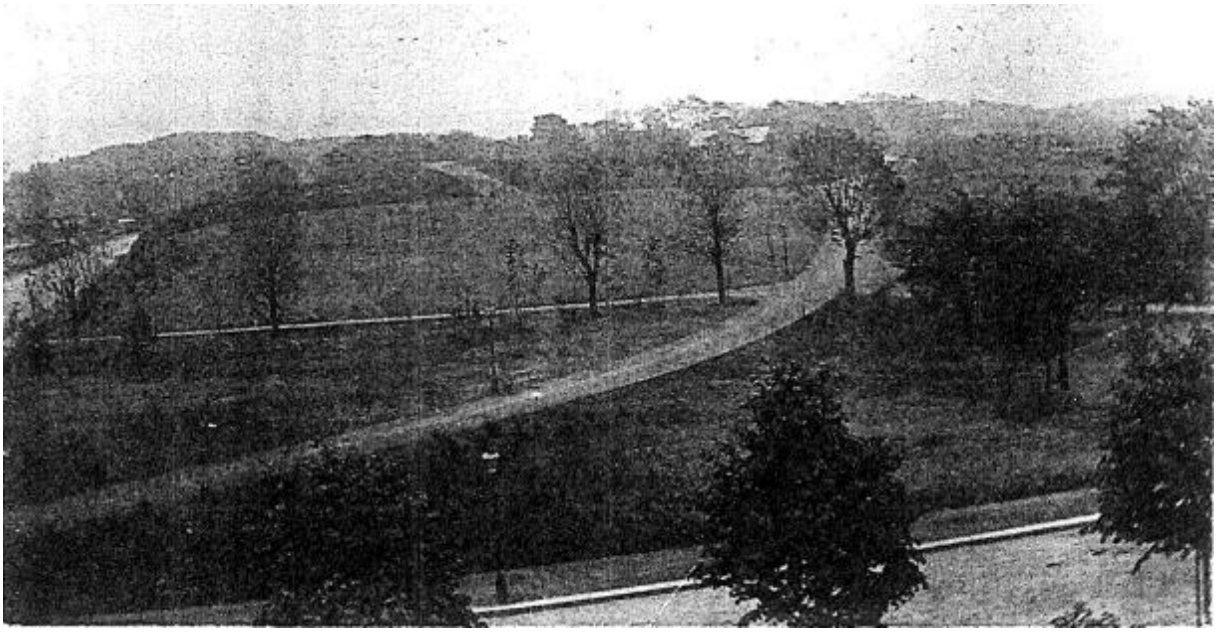

809-810. *Vasaparken, en oas för den växande stenstadens invånare under såväl sommar som vinter.*

År 1901 hade Vasaparken under sin snart tioåriga tillvaro blivit en oumbärlig oas för de kringboende, såväl småbarnens lek som de äldres promenader. Den var också ensam bland stadens centrala parker om att erbjuda en för vintersport synnerligen lämplig terräng med mjukt rundade kullar utmärkta för kälkåkning – man räddes de högläntare omgivningarna i söder där landalaungdomen gjorde trakten osäker. Parken var nästan årsbarn med högskolan, stadens främsta akademiska institution. Den kommunalt engagerade finansmannen, ”hr konsuln m.m.” Oscar Ekman, hade på förslag av rådhusrättsnotarie Sigfrid Wieselgren (se regleringarna i kap. III A om ”utsiktsplatsen”) medverkat till instiftandet 1891 av Göteborgs Högskola. Denna inrymdes i f.d. Schillerska skolans hus vid Södra Vägen och Nya Allén,

men träbyggnadens brister pockade på en annan lösning. En värdig ny byggnad ansågs ge den behövliga samhällsförankringen. Frågan fick stark aktualitet genom tillkomsten av stadsbibliotekets byggnad, som blivit ”värdigare” i utformningen tack vare donationer från flera av stadens kända familjer – ordförande i den byggnadskommitté för biblioteket som utsågs våren 1897 var nämligen högskolans rektor Johan Vising.[410]

811. *Rådhusnotarien Sigfrid Wieselgren hade donatorernas öra för högskolan och dess utveckling.* ***812.*** *Rektor Johan Vising arbetade skrupelfritt för sin institutions prestigefyllda nybyggnadsprojekt.* ***813.*** *Konsul Oscar Ekman gjorde upprepade donationer till högskolans nybyggnad, men hölls okunnig om konflikten kring den av Vising valda platsen.* ***814.*** *Göteborgs Högskola hade sedan 1891 inrymts i f.d. Schillerska skolan med entré åt Södra Vägen (t.v. i bakgrunden Kungsportsavenyn).*

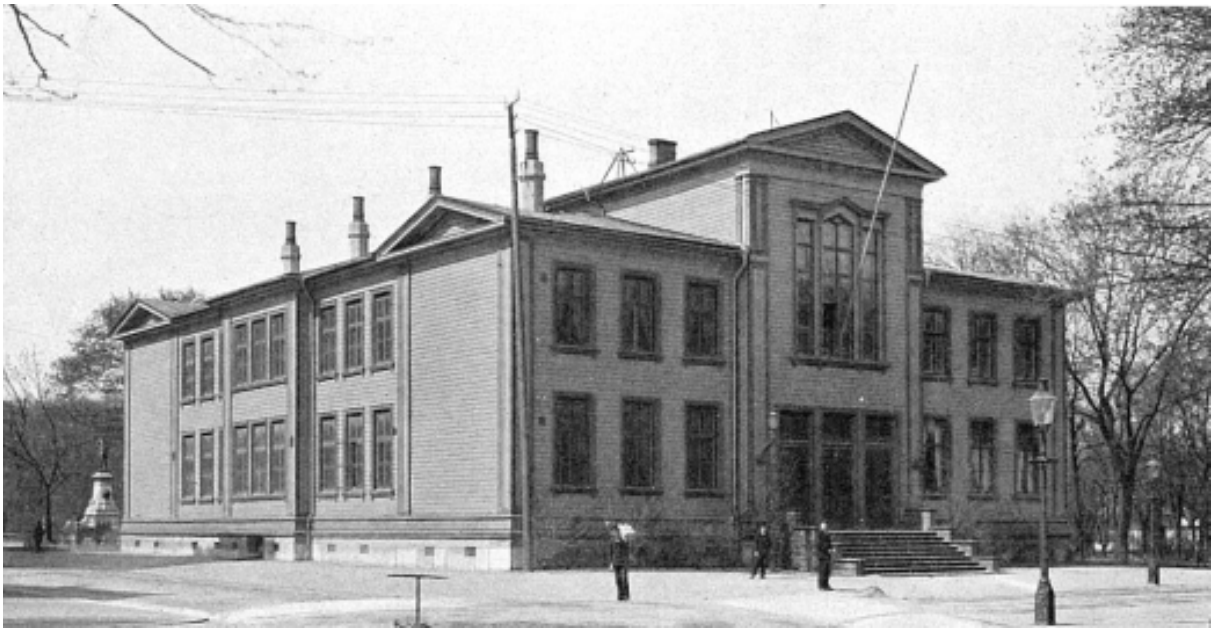

Oscar Ekman, som gjort upprepade donationer till högskolan, upprättade vid 88 års ålder den 9 januari 1901 med Wieselgrens förmedling ett donationsbrev på det ansenliga beloppet 450 000 kronor i avsikt att ensam bekosta en ny byggnad. Villkoret var att staden erbjöd en lämplig tomt på förslag av högskolestyrelsen och att byggnationen skedde utan dröjsmål.

Rektor ansåg en monumental byggnad med ett dominerande läge mitt i Vasaparken och vänd mot stadens centrum vara självklart – denna värdiga placering skulle symboliskt uttrycka institutionens prestigefyllda position i staden och bara ytterligare försköna den vackra parken. Högskolan förväntades härigenom ge Göteborg en akademisk status jämförbar med Lund och Uppsala, något som säkert skulle få staden att gratis upplåta platsen vilken dessutom var genast tillgänglig. Läget var såväl centralt som ljust och fritt från damm och buller och från ekonomisk synpunkt ytterst fördelaktigt då en säker och billig grundläggning på hälleberget medgav att donationsmedlen kunde utnyttjas maximalt till själva byggnadens utformning. Knappt en månad efter donationsbrevet enades styrelsen om att av staden begära Vasaparken. Diskussionen rörde emellertid två alternativa placeringar, antingen ”någon plats på höjden på Vasaparkens mittpunkt”…”eller om byggnaden skulle befinnas ej nog stor och hög för att motsvara detta läge, någon plats längre ned, närmare Vasagatan”.[411] Underförstått kunde en utökning av donationen åstadkomma den bättre placeringen.

När Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning rapporterade om högskolans planer framhölls vilken prydnad en monumentalbyggnad skulle bli för parken, som ansågs tillräckligt rymlig, och hur praktiskt det var för staden att upplåta en tomt som ändå inte skulle bebyggas med exempelvis bostadshus och därför saknade ekonomiskt värde. Donator hade överlåtit åt styrelsen att välja plats och ombesörja alla förberedelser. Följaktligen anhöll styrelsen den 1 mars 1901 hos stadsfullmäktige om kostnadsfri upplåtelse av tomt för Göteborgs högskola, för vilken man ”ansett sig böra föreslå, att plats … måtte anvisas i Vasaparken”, dock utan närmare angivet läge.[412] Fullmäktiges ordförande remitterade den 7 mars skrivelsen till drätselkammaren för yttrande efter gatu- och vägförvaltningens hörande – det är uppenbart att staden ansåg ärendet angeläget att behandla skyndsamt med hög prioritet.

Drätselkammaren fann en dryg månad senare att frågan om en monumental byggnads läge i parken inte var helt okontroversiell. Man uppdrog åt en särskild beredning av sju personer från olika håll inom stadens förvaltningar att ”föreslå bestämd plats inom Vasaparken”.[413] Här deltog, liksom fem år tidigare i utredningen av offentliga byggnaders placering i Vasaparken, förutom Ivar Waern – högskolans kassaförvaltare, gatu- och vägförvaltningens ordförande – byggnadschefen major Philip Åqvist och arkitekt Eugen Thorburn.

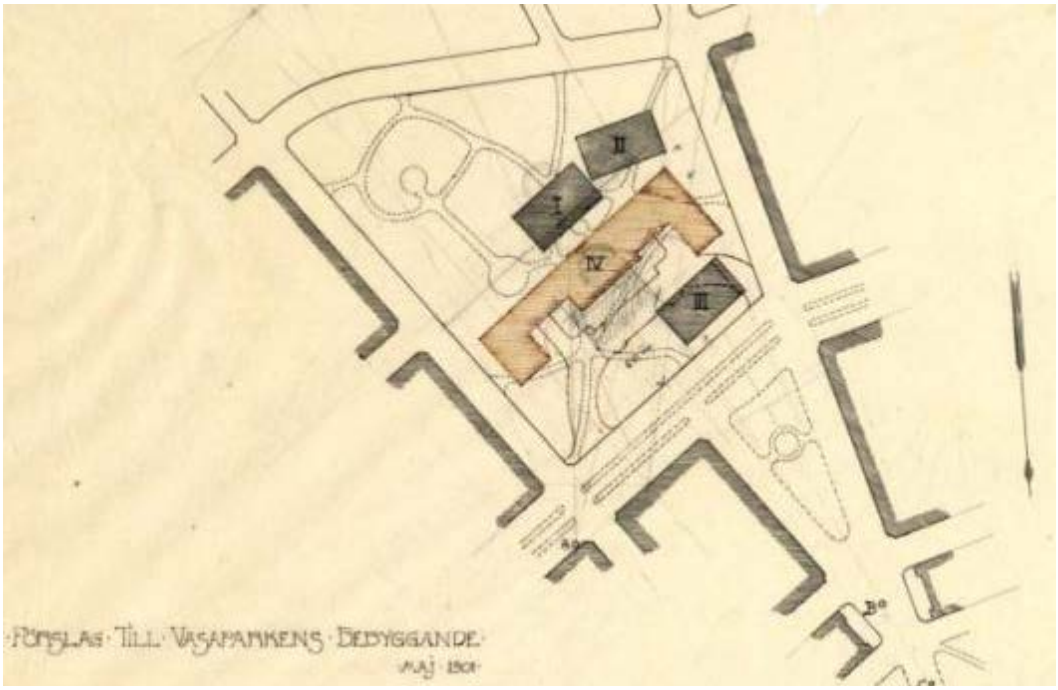

815-816. *Högskolebyggnadens av rektor Vising åstundade läge var högst upp i parkens mitt (I) eller nordvästra hörn (III) medan byggnadschefen Åqvist föredrog ett östligare läge (II). Arkitekt Thorburn gjorde ett visionärt förslag till ett större komplex, indraget hela 50 m. från Vasagatan. Folkopinionen skulle emellertid göra ett sådant ingrepp i parken omöjligt.*

Fackexpertisen var utökad med stadsarkitekt Carl Fahlström och tycks ha delat rektor Visings åsikt att högskolan borde få ett högt och dominerande läge i parken. Det förlidet år beslutade läget för en ny kyrka (se föregående avsnitt) söder om parken innebar nu emellertid en viss begränsning i valmöjligheterna. De inkomna yttrandena från såväl gatu- och vägförvaltningen som stadskamrerarkontoret tog nämligen upp stadsbildsaspekten med hänsyn till den blivande kyrkan. Förvaltningen tillstyrkte visserligen en centralt placerad byggnad i parken, men ”med sådant läge … att den ej komme att skymma den kyrka, hvars uppförande å Götabergsområdet beslutits”. Stadskamrerare P. Andréen påminde om att han två år tidigare ”tillstyrkt anvisandet af plats i Vasaparken för … en kyrka, och fortfarande anser, att uppförande inom parkområdet af några offentliga byggnader öfverensstämmer med förutsättningarne för parkens tillkomst”. Emellertid var han skeptisk mot att ”man … tänkt sig byggnaden förlagd i förlängningen af Kristinelundsgatan och ungefärligen midt uti parkområdet, så att byggnadens östra gafvellinie skulle sammanfalla med huslinien vid Vasaplatsens östra sida” – tydligen var syftet att högskolan skulle bli ett dominerande blickfång som gatufond både framifrån och från sidan. Om än byggnaden på så vis skulle ”synas framstående” menade Andréen att detta läge skulle medföra inte bara ett stort tillfälligt ingrepp utan ”varaktiga olägenheter för parken … såsom promenadplats”. Han pekade på fyra orsaker:

- Byggnadens framsida mot norr behövde en plan med ”godt utrymme för åkdon”.
- Både dagliga transporter och ”en mera liflig trafik dit vid festliga tillfällen” måste ha breda körvägar från minst två huvudgator.
- En framtida tillbyggnad kom att i princip dela parken i två delar.
- Den nya kyrkan, vars läge valts med tanken att den blev synlig på långt håll, skulle ”väsentligen undanskymmas”.

Stadskamreraren ansåg därför att högskolebyggnaden borde förläggas till något av hörnen mot Vasagatan, helst det nordvästra där hela framsidan skulle bli exponerad mot Vasaplatsen. Då Vasagatans framdragning förbi området hade krävt omfattande sprängning antog han att även

parkens norra del mot nämnda gata skulle erbjuda ”god byggnadsgrund …, om också på något större djup än i parkens midt”.[414]

Beredningen var splittrad angående byggnadens placering med hänsyn till dess roll i stadsbilden och parkens funktion. Man frågade sig tydligen inte *om* utan *var* högskolan skulle ligga i Vasaparken – uppdraget gav heller inte utrymme för något annat. Flertalet ansåg i likhet med stadskamreraren, men i motsats till högskolestyrelsen och fackexpertisen, att parkens mitt och övre del måste i möjligaste mån lämnas i fred som promenad- och lekområde. Då det visade sig omöjligt att enas om ett bestämt läge tvingades man till en kompromiss som skulle kunna godtas av såväl staden som högskolan – allmänhetens intresse av en orörd park var känt och tillät inte fler institutioner. Beredningen föreslog att ”byggnaden skall uppföras å den del af Vasaparken, som är belägen norr om Kristinelundsgatan, tänkt rakt utdragen öfver parken, samt förläggas … på en linia, som, dragen från midten af parkens gräns vid Vasagatan, framgår ungefärligen midt igenom parkområdet, och på minst 12 meters afstånd från den utdragna Kristinelundsgatans norra gränslinia”. Genom att inta platsen i kvarterets mittlinje skulle högskolan bli ensam institution utan omgivande grannar.[415]

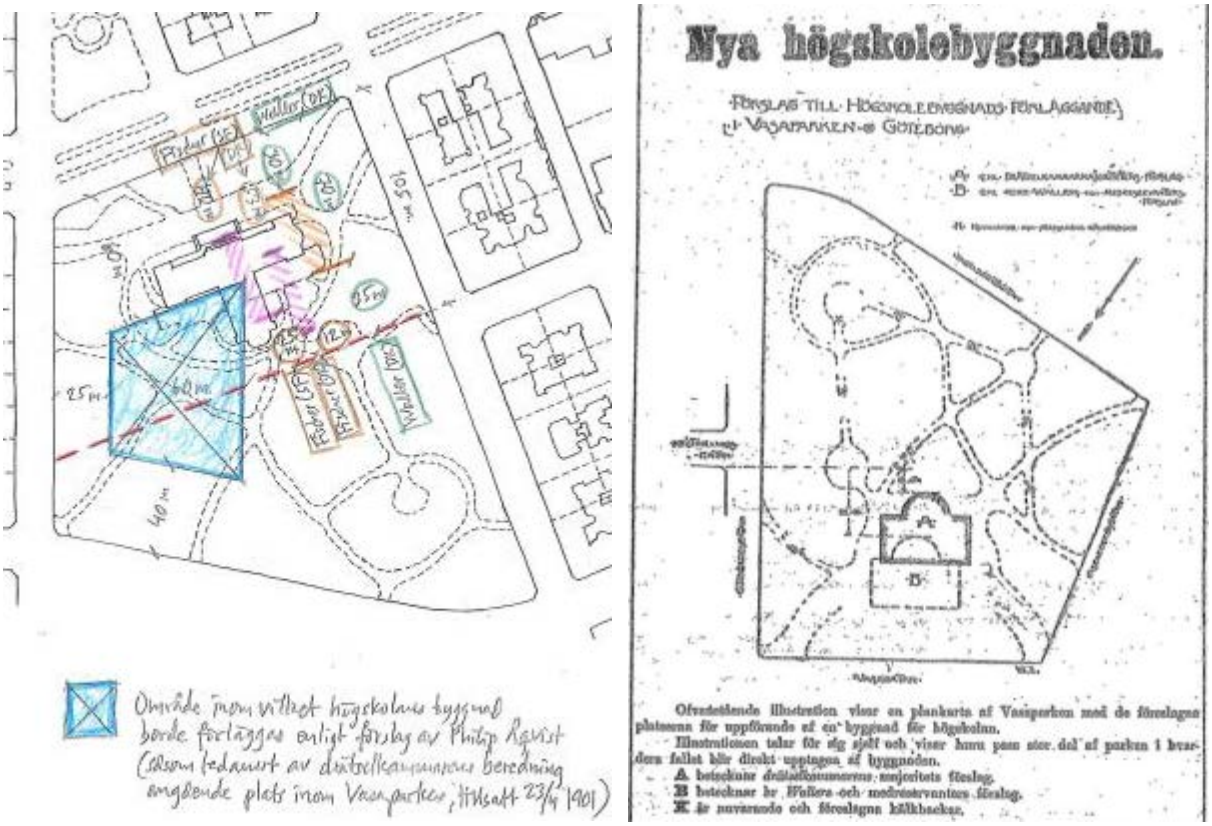

Högskolebyggnadens alternativa lägen i förhållande till en linje i fortsättning av Kristinelundsgatans norra sida diskuterades först i drätselkammaren och senare i stadsfullmäktige. ***817.*** *Förslag av Åqvist till byggnadsområde, av Fischer och Waller beträffande avstånd mellan byggnad och Vasa- resp. Kristinelundsgatorna.* ***818.*** *Alternativen i drätselkammaren.* ***819-820.*** *Handlande Emil Fischer och skeppsredare Justus Waller, ledamöter i drätselkammarens beredning, fortsatte driva frågan i stadsfullmäktige varvid Fischer föreslog en kompromiss.* ***821.*** *Ernst Carlson fick fullmäktiges majoritet med sig på en utredning av fler platsalternativ.* ***822.*** *Ivar Waern hade dubbla lojaliteter men drev högskolans linje och hävdade att parken skulle vinna estetiskt på en byggnad.*

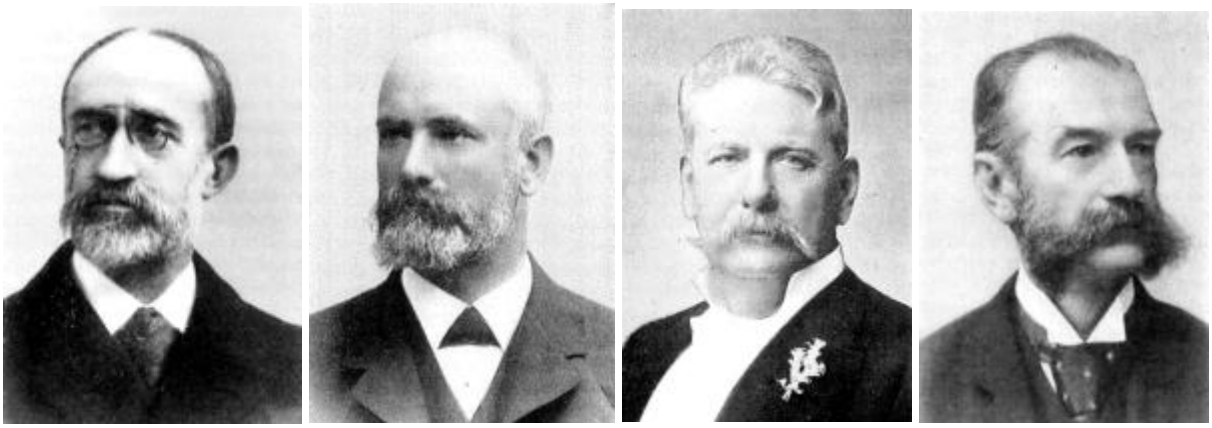

I drätselkammaren den 21 maj 1901 stod valet mellan beredningens förslag, förordat av handlande Fischer med stöd av rådman Trana, och ett för parken mer skonsamt alternativ presenterat av skeppsredare Justus Waller (Fischer och Waller ingick båda i beredningen). Waller framhöll att en avsevärt större del av parken inklusive de populära kälkbackarna skulle sparas om avståndet 12 meter ökades till 35 meter och byggnaden således placerades 23 meter närmare Vasagatan – detta innebar 30 meters indragning av byggnaden från gatan, vilket han hävdade var mer än tillräckligt för effekten i stadsbilden och ”nödiga anordningar framför hufvudfacaden”. Drätselkammarens majoritet röstade enligt Fischers förslag, dock med bara en rösts övervikt. Mot beslutet reserverade sig Waller och byggnadschefen Åqvist. Den senare hade en motsatt uppfattning och menade att ”parkens mest bemärkta del torde vara den närmast Vasagatan belägna,... den minst besökta den i närheten af Aschebergsgatan”. Således ansåg han ”att platsen för byggnaden bör väljas i parkens vestra hälft”. För detta läge talade också ”att byggnaden bör till hela sin längd vara synlig från Vasaplatsens hela område”. Han ville lämna högskolestyrelsen ”en viss frihet vid byggnadens förläggande” och föreslog därför valfri placering inom ett 60 meter brett område upptagande parkens västra höjdparti med gränslinjer 25 meter från Aschebergsgatan, 40 meter från Engelbrektsgatan och 60 meter från Vasagatan.[416]

Vasaparkens lämplighet för monumentalbyggnader ifrågasatt

Medan högskolans byggnadsfråga behandlades i den kommunala organisationen gjorde sig även allmänhetens röster hörda genom insändare i tidningarna. Den 5 juni 1901, dagen innan ärendet skulle upp i stadens högsta beslutsorgan, publicerade Handelstidningen ett förslag av signaturen ”Många intresserade genom ingeniör och fackman”. Byggnaden borde ligga i parkens södra del nära Engelbrektsgatan med entrén mittemot den blivande Vasakyrkan. Denna lösning innebar att högskolan och kyrkan tillsammans skulle bilda en traditionell akademisk miljö. Härigenom kunde byggnadens parkfasad bli ett blickfång ända nedifrån Nya Allén samtidigt som barnens lekplatser lämnades i fred. En stor nackdel var att högskolan i denna position vände sig från staden, inte mot den, och förslaget fick heller inget genomslag. De flesta ville dock ha parken bevarad intakt utan intrång av bebyggelse. Fem år tidigare hade även Kungsparken varit hotad. Att bygga i Vasaparken skulle för den omgivande stenstadens hyresgäster i höga hus med mörka bakgårdar innebära en alldeles för stor uppoffring – man kunde också befara att det inte skulle stanna vid högskolan utan komma fler institutioner i framtiden. Parken hade vuxit in i allmänhetens hjärta och det undrades om Oscar Ekman själv, sedan länge bosatt i Stockholm, skulle ha velat trotsa en så stark opinion i hemstaden om han känt till den. Redan före donationen hade rektor Vising varit angelägen förespegla Ekman att högskolans placering i Vasaparken inte skulle stöta på några problem eftersom det

låg i Göteborgs stads intresse. Som en tidigare högskoleprofessor – stadsfullmäktiges ledamot Ernst Carlson – påpekade stod här nu högskolans och stadens intressen mot varandra och man hade utnyttjat Ekmans höga ålder som påtryckning för snabb beslutsgång.[417]

Stadsfullmäktige behandlade på sammanträdet den 6 juni det utlåtande drätselkammaren avgivit tre veckor tidigare. Nu visade sig uppfattningen hos flera att en monumentalbyggnad överhuvudtaget inte passade i parken, främst på grund av det sneda läget mot Vasaplatsen enligt drätselkammarens förslag. Ledamoten ingenjör Atterberg satte fingret på detta problem: ”Den enda platsen i parken vore midt uppe på höjden, men då vore parken också spolierad som sådan”.[418] Handlande Emil Fischer, som själv var upphov till drätselkammarens förslag, yrkade på bifall till detta men med ändringen att byggnaden skulle ligga 13 meter närmare Vasagatan, d.v.s. på högst 40 meters avstånd. Häremot yrkade professor Ernst Carlson liksom lektor Söderblom på återremiss till drätselkammaren för utredning av andra möjliga platsalternativ. Främst bland de betydligt färre förespråkarna i fullmäktigeförsamlingen var grosshandlande Ivar Waern – som vi sett företrädde denne såväl högskolans som stadens intressen, det senare i egenskap av ansvarig för parkanläggningarna. Han vände sig mot vad han kallade tidningarnas ensidiga skriverier och framhöll att varken barnens lekplatser eller parken som sådan behövde ta skada – tvärtom skulle högskolans byggnad ”istället för att misspryda platsen” bli ”en verklig prydnad för densamma” – och påminde om att till villkoren för donationen hörde att staden hade att anvisa den tomt styrelsen föreslagit. Waern uppgav vidare att den mångårige ledamoten i hans förvaltning, August Kobb, ”den man som har anordnat Vasaparken, har tänkt sig parken som en plats för en högskolebyggnad”[419] (den 82 årige Kobb avled före årets slut). Han befarade att en återremiss innebar ärendets fördröjning med två år. Professor Carlson, som emellertid ansåg utredningen torftig och även ville se ett nytt förslag till lokalisering av högskolestyrelsen, vann majoritetens gehör med 26 röster mot 24 för Fischer.[420]

Högskolans strategiska kompromiss vänder motgång till framgång

Återremitteringen var en svår besvikelse för högskolans styrelse och rektor Vising, som bara kunde tänka sig Vasaparken – som inramning av högskolan och resurs för dess tillbyggnad. Då Vising hade mindre intresse för parken som sådan och fullständigt ignorerade en opinion han ansåg sakna all betydelse sökte han omedelbart stöd hos ledande sakkunskap i arkitektur och byggnadskonst.[421] På Visings begäran kom ett utlåtande i oktober av rikets högst ansedde arkitekturexpert, professor I. G. Clason vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm (se *Arkitekturströmningar i Sverige* ovan). Clason ingick i prisnämnden för den pågående plantävlingen för bergsområdena söder om Engelbrektsgatan. Tävlingen avslutades med utgången av oktober (se *Stadsplanetävlingen 1901*… nedan). Resultatet blev till hjälp när det i november visade sig att andrapristagarna i parkhörnet mittför Vasaplatsen hade föreslagit en offentlig byggnad, varmed åsyftades den planerade högskolan. I sitt nya yttrande den 21 november till drätselkammaren hänvisade högskolestyrelsen till Clasons utlåtande, där han förespråkade högskolan placerad i Vasaparken, antingen högt eller lågt, men ”midt för Vasaplatsen … ett det allra yppersta läge för en monumental byggnad, i synnerhet det öfre planet, då terrängen framför medelst terrasseringar, trappor, planteringar och konstverk kan ordnas såsom en den vackraste fortsättning af Vasaplatsen”. Han påpekade att ”en byggnad af så måttliga dimensioner som här ifrågasättes icke kan sägas förstöra parken som sådan utan fastmer väl får betraktas och söka användas såsom ett moment i dess prydande”.[422]

Det estetiska resonemanget var oantastligt, men dess svaghet var att det samtidigt på sikt innebar ett uppenbart hot om ytterligare exploatering av parkmiljön. Om högskolans byggnad, enligt mångas fromma önskan och med stöd av den konstnärliga sakkunskapens rekommendation, uppfördes i parkens nordvästra del skulle den inte bara bli fondbildande i Vasaplatsen utan samtidigt vara möjlig att bygga till – som redan antytts räknade i själva verket högskolestyrelsen redan med utökning av lokalbehovet men vågade inte yppa några sådana tankar. Genom en placering vid Vasagatan skulle intrånget i parken initialt bli mindre än uppe på höjden och högskolan åtnjuta fördelen att inlemmas i det redan etablerade kulturstråket mellan Valand och stadsbiblioteket. En monumental byggnad i detta läge, i anslutning till både promenadallén och den vackra parken, skulle göra det akademiska livet väl synligt i Göteborg.[423] Högskolestyrelsen kunde dock inte längre räkna med ett dominerande höjdläge utan förklarade sig nöjd med vilken som helst av de aktuella platserna vid Vasagatan, antingen i nordvästra hörnet eller såsom drätselkammarens föreslagit i parkens mittaxel – men som reservanten Waller förordat på endast ca 30 meters avstånd från gatan.

Stadskamrerare P. Andréen redovisade för drätselkammaren redan den 29 juni, tre veckor efter stadsfullmäktiges återremiss, sin åsikt om åtta ifrågasatta nya platser.[424] Han bedömde fem som intressanta då de var i stadens ägo och tillgängliga, tre av dem centralt belägna i anslutning till stenstadskvarteren söder om vallgraven – förutom den tidigare tilltänkta kyrkplatsen i fonden av Aschebergsgatan enligt stadsplanen 1884 var det två olika platser i Kungsparken mellan Vasaplatsen och Södra Vägen. Emellertid uppgav Andréen att endast de båda parklägena hade fördelen att sakna ekonomiskt värde för staden. Andréen avstod från att förorda någon ny plats för högskolan – han såg inte något alternativ till Vasaparken, vilken han betraktade som en självklar lokalisering, naturligtvis väl medveten om att Kungsparken inte kunde bli aktuell. Delen väster om Stora Teatern hade som nämnts ovan år 1896 varit ett omstritt alternativ i biblioteksfrågan och då blivit förklarad så värdefull som promenadplats att ingen bebyggelse borde ifrågakomma. Den öster om teatern belägna delen av Kungsparken – den s.k. Bältespännareplatsen – var användbar endast om Södra Vägen och Gamla Allén offrades för att ingå i byggnadstomten. Beträffande 13:e och 14:e rotarna söder om Engelbrektsgatan, liksom områdena öster om Södra Vägen, omfattades de av arbetet på en stadsplan för fortsatt utbyggnad av staden, varför byggnadsplatser där inte kunde regleras inom kort. Hit hörde platsen i Kungsportsavenyns fond, ett gammalt men sedan flera år åter aktuellt diskussionsämne som blivit en huvuduppgift i stadsplanetävlingen. Som stadskamrerarkontoret också kände till hade just denna omständighet närmast föranlett högskolans brådska att försöka få en centralt belägen byggnadstomt utan fördröjning.

Drätselkammaren förstärkte den 2 juli sin sjumannaberedning med två ledamöter hämtade från högskolans styrelse – byggprojektets drivande kraft rektor Johan Vising och hans ställföreträdare professor Stavenow. Sedan beredningen tagit del av stadskamrerarens redogörelse för återstående tänkbara platser konstaterade man att de alternativ som förutsatte ändrad stadsplan måste falla på grund av tidsaspekten. Angående tomtens egenskaper och läge i staden uppställde beredningen flera krav i enlighet med högskolans intressen. Ett ”framstående läge” och goda grundförhållanden var ”synpunkter hvilka gifvaren af de för byggnadens uppförande erforderliga medel … särskildt betonat”. Förutom mycket ljus borde platsen vara ”så stor, att tillfälle förefinnes åtminstone till rymlig plats framför byggnadens facad och till planteringar omkring byggnaden, hvarigenom olägenhet af buller och damm minskas” (jfr kraven på plats för stadsbiblioteket 1895). Att tomten låg ”så centralt som möjligt” hade stor betydelse, mindre av hänsyn till de studerande än med tanke på allmänheten – inte minst handelsanställda ”hvilka ju först sent på dagen sluta sitt arbete å kontor eller lager” – som hade bråtт att från arbetsplatsen hinna fram till ”de populära

aftonföreläsningarna". Dessa kvällsbesökare kom från staden inom vallgraven och stadsdelar närmast söder och öster därom – Masthugget, Pustervik, Haga, Annedal, de förnäma 13:e till och med 15:e rotarna samt Stampen. Då beredningen bestämde sig för att båda sidor av Engelbrektsgatan utgjorde det centrala området borde således högskolan få sitt läge i denna trakt, varvid man angav Södra Vägen som gräns i öster. Två av stadskamreraren påtalade platser i 15:e roten kunde därmed avfärdas eftersom de per definition låg för långt åt öster. De tre återstående platserna var visserligen centralt belägna men olämpliga av både estetiska och andra skäl. Fondplatsen i Aschebergsgatan var "redan delvis förbyggd genom de vid Engelbrektsgatans norra sida uppförda byggnaderna" (nu Vasastaden 17 kv. Häggen). Här "skulle … högskolans byggnad ytterligare komma att nedtryckas af de höga stenhus, som tvifvelsutan blifva uppförda söder och vester om byggnaden" (nu Vasastaden 18 kv. Hasseln). Rörande Kungsparkens huvuddel, där stadskamreraren påvisat ett utrymme på endera sidan av vägen till Kungstorget, förklarade beredningen att man instämde i utlåtandet 1896 av den beredning som hade undersökt platser för stadsbibliotekets nybyggnad och kraftfullt avstyrkt en placering i detta grönskande bälte vilket tillkommit genom stora uppoffringar av staden. Bältespännareplatsen, den lilla parkdelen öster om teatern, blev för trång även om Södra Vägen och Gamla Allén skulle offras för att ge större utrymme för högskolans tomt – denna åtgärd innebar dessutom en sämre trafiklösning till stora och onödiga kostnader för staden. Den särskilda beredningens slutsats i sitt yttrande den 31 oktober var att man som tomtplats för högskolan inte kunde föreslå något enda alternativ till Vasaparken.[425]

Inte heller gatu- och vägförvaltningen fann sig kunna tillstyrka någon av de ifrågasatta platserna utom Vasaparken och instämde den 6 december i professor Clasons utlåtande. Man förordade således det av högskolestyrelsen eftertraktade läget i parkens nordvästra hörn, "midt för Vasaplatsen" och "på lämpligt afstånd från Vasagatan". Drätselkammaren yttrade på själva julaftonen 1901 att man delade den av såväl särskilda beredningen som gatu- och vägförvaltningen meddelade uppfattningen angående stadskamrerarens alternativa tomter. Emellertid vidhöll drätselkammaren sin tidigare framförda åsikt att högskolebyggnaden borde förläggas i parkens mittaxel mot Vasagatan, "ungefär midt emellan Götabergs- och Aschebergsgatorna, dock att platsen bestämmes till minst 25 och högst 40 meters afstånd från Vasagatans södra gränslinie". Detta spelrum var ämnat att ge viss frihet vid en tävling om utformningen. Mot beslutet reserverade sig en ledamot, herr Lamberg, som åberopade utlåtandet av "professoren" Clason – den ståtliga visionen av Vasaplatsens fond.[426]

Folkopinionen påverkar stadens beslut – till parkens fördel men stadsbildens nackdel

Inför avgörandet i stadsfullmäktige någon vecka in på det nya året, 1902, hårdnade folkmotståndet genom insändare i tidningarna, protestmöten och namnlistor. Direkt efter trettondehelgen, två dagar före sammanträdet, hölls ett offentligt möte i Arbetareföreningens hus vid Järntorget, där salen var fylld till sista plats av "folk ur skilda samhällsklasser". Följande dag rapporterade Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning att "en kompakt opinion mot Vasaparkens bebyggande finnes inom samhället".[427] Få deltagare hade talat för en byggnad i Vasaparken. Lektor Söderblom påpekade att "detta förslag liksom påtvingats stadsfullmäktige". Bland dessa ansåg flera att "i en stor stad bör man akta sig för att borttaga en park, … som … blir omöjlig att ersätta". Man borde inte förstöra "en park, hvilken de små i samhället, de som äro små till åldern och de som äro små till inkomsterna, finna sin vederkvickelse af rörelse och frisk luft". Det gällde bl.a. "barn och föräldrar, hvilka sommartiden icke hafva råd att lämna staden och flytta till landet". Det hade sagts "att man genom att bebygga endast den norra delen af parken kunde rädda återstoden", men … "det är

det första steget man bör motarbeta, ty kommer blott *en* byggnad dit så följes den nog snart af flere". Att "högskolestyrelsen begärde plats nära nog i parkens midt var för att i en framtid kunna få parken i sin helhet anslagen till högskolan". Dr Hallgren påpekade svagheten i att argumenten riktats mot andra platser men enbart för Vasaparken. "Det skulle vara högst egendomligt om hrr stadsfullmäktige icke hade rättighet att anvisa annan plats än den styrelsen behagar föreslå." Hallgren fortsatte:

> Det har visat sig, att ett utomordentligt kompakt motstånd mot Vasaparkens bebyggande utbredt sig i staden. Tidningarna af alla färger, folk af alla klasser hafva varit eniga härutinnan, och hrr stadsfullmäktige skulle komma i en egendomlig ställning till sina valmän, om de tvärt emot den kompakta folkmeningen beslutade att upplåta den begärda platsen i parken.

Hallgren framhöll som avslutning att "intet annat reelt skäl för Vasaparkens upplåtelse funnes än högskolestyrelsens egen vilja". Dr Åkermark upplevde obehag att kallas "högskolfiende" för att man var emot högskolestyrelsens önskemål. Herr Röing ansåg skälen mot en byggnad i Vasaparken väga tungt och ville att en resolution skulle tydliggöra att den författats av "en talrik samling myndige och vederhäftige medborgare". Mötets avslutande resolution löd: "Medlemmar af Göteborgs samhälle, samlade till offentligt möte, våga härmed vördsamt hemställa, att hrr stadsfullmäktige måtte besluta, att icke förlägga högskolebyggnaden till Vasaparken!".[428]

På stadsfullmäktiges sammanträde den 9 januari 1902 – på dagen ett år efter konsul Ekmans donation – haglade argumenten från båda sidor, som nu visade sig bättre förberedda än ett halvår tidigare. Lektor Söderblom kom med kritik mot den utredning många ansåg ofullständig och föga övertygande då det gällde "en uppoffring för allmänheten af så stor räckvidd". Han fullgjorde det "hedrande" uppdraget att lägga fram namnlistor, trots kort tid påskrivna av 2 300 personer representerande alla samhällsskikt – bl.a. "just de grupper, som man angifvit som trägna besökare af Högskolans föreläsningar" såsom 902 personer ur "handelskåren" och 180 lärare av båda könen. Advokat Drakenberg berömde allmänheten, som han framhöll hade visat sig lika omdömesgill som stadens högsta beslutsorgan. Det var "ett glädjens tecken, att en stadens angelägenhet omfattats med så odelat intresse utanför stadsfullmäktiges egen krets". Flera talare manade då till hänsyn mot den allmänna opinionen.

823. *Allmänhetens högljudda protester mot ingrepp i Vasaparken pressade stadsfullmäktige att fortsätta utreda andra tänkbara byggnadsplatser för högskolan. På stadsfullmäktiges sammanträde 9 januari 1902 fick utredningen hård kritik och allmänheten beröm för sitt engagemang i en viktig samhällsfråga.* ***824.*** *Ledamoten lektor Söderblom (t.v.) var stolt att lägga fram protestlistor med 2 300*

namnunderskrifter. ***825.*** *Advokat Drakenberg (t.h.) uttryckte sin glädje över att allmänheten varit lika omdömesgill som stadsfullmäktiges ledamöter.*

Ingenjör Atterberg påtalade att en offentlig byggnad i Vasaparken måste förläggas så att den blev ”en vacker fonddekoration” – i nordvästra hörnet – men föredrog i likhet med andra den tidigare diskuterade platsen i Kungsportsavenyns fond. Handlande Boman yrkade på läget mittför Vasaplatsen för symmetrins skull. Andra hävdade att var byggnaden än placerades i Vasaparken ”kommer den att ligga snedt”. Skeppsredare Waller, som ville att ytterligare bebyggelse i parken skulle förhindras, kunde nu tänka sig byggnaden placerad 10 meter längre från Vasagatan än han pläderat för året innan och anslöt sig därför till de som stödde drätselkammarens förslag. Denna uppfattning hade vunnit terräng sedan man ställts inför de kalla fakta som redovisats av beredningen, förstärkt av högskolans främsta män. Mot en allmän uppfattning att andra platsalternativ avfärdats för lättvindigt ställdes nu beredningens slutsats att ingen av totalt åtta undersökta platser kunde ersätta Vasaparken. Den ovan citerade Ivar Waern, som i drätselkammarberedningen företrätt både stadens och högskolans intressen, pekade på tre aspekter vilka alla talade för högskolans förläggande i Vasaparken:

Skönhetssynpunkten: ”En prydlig byggnad höjer parkens utseende”.

Nyttighetssynpunkten: En byggnad gör parken hygieniskt sämre, men det innebär inget avkall på uppfattningen ”att våra parker böra betraktas som stadens lungor”.

Den ekonomiska synpunkten: Denna byggnadsplats blir ”obestridligt den billigaste”.

Dessa argument från den ansvarige för stadens planteringar fick starkt gehör. Beredningens ordförande Fischer tillbakavisade påståendet att man inte hade utrett tomtfrågan ordentligt och beskrev utförligt hur man bedömt de undersökta alternativen och funnit det orimligt spoliera sådana värden som Kungsparken och Södra Vägen. Han skulle själv ”om en annan lämplig plats kunnat upptäckas … hälsat den med glädje”. Anförandena slutade med en ledamots konstaterande att ”hvad han i dag hört hade öfvertygat honom att Vasaparken vore den lämpligaste platsen” och att man med tanke på donators höga ålder genast borde ta beslut.[429]

Lektor Söderbloms yrkande på ytterligare utredning av två alternativ som tidigare avförts – Bältespännareplatsen och den blivande fonden i Kungsportsavenyn – blev nedröstat eftersom en klar majoritet nu accepterat Vasaparken och endast ville avgöra byggnadens placering utan dröjsmål. Viktigast för högskolan var det prestigefyllda läget i staden, därför hade styrelsen övergivit den åtrådda platsen högst upp i parken och skulle tacksamt ta emot ett erbjudande på den lägsta norra delen. Högskolestyrelsen, gatu- och vägförvaltningen och en nu decimerad fullmäktigegrupp stadsbildsesteter lutade sig mot rikets högsta sakkunskap i Stockholm och hävdade läget i nordvästra hörnet ”därför att det lämnade symmetri från Vasaplatsen sett”. En ledamot befarade dock att högskolan i detta läge skulle te sig nedtryckt av femvåningshusen i närheten. Med 32 röster mot 23 segrade anhängarna till Wallers yrkande att byggnaden såsom drätselkammaren föreslagit skulle förläggas ungefär i kvarterets mittlinje mot Vasagatan. Denna linje var lagd så, att den sammanföll med mittlinjen i Vasaplatsens östra gatusektion. Därigenom hamnade byggnaden visserligen snett i Vasaplats-perspektivet söderut, men det dominerande centrumläget i kvarteret var ägnat att utesluta fler intrång i parkens norra del. Beslutet medgav också ett så stort indrag från gatan att detta tillsammans med byggnadens längd i praktiken gjorde placering av andra byggnader på endera sidan omöjlig om inte centralmotivets monumentalitet i gatubilden skulle förringas.[430]

Att högskolans byggnad fick sin placering i Vasaparken var en kompromiss, frampressad i ett försök att förena motstridiga intressen. Parkens tillblivelse som tillfällig anläggning i väntan på bebyggelse för nyttiga offentliga ändamål hade skett i en situation då det gällt för staden att snygga upp ett illa beryktat område för att göra detta tillgängligt och öka grannskapets attraktivitet så att överblivna tomter i kvarteren blev sålda och bebyggda. Inom ett årtionde hade detta utkantsområde blivit i det närmaste fullt utbyggt och parken en oumbärlig livskvalitet för stadsdelens allt flera invånare, gamla som unga. De valda kommunalmännens respekt för folkviljan att behålla parken intakt gav dock resultatet att stadsbilden i perspektivet från Kungsparken och Nya Allén uppåt Vasaplatsen från arkitektonisk synpunkt blev mindre lyckad än om högskolan fått något av de mer dominanta lägen som styrelsen själv, flera sakkunniga och många andra förespråkade. Högskolan hade emellertid stor nytta av läget i anslutning till det etablerade kulturstråk som Vasagatan blivit. Som följd av kompromissen hamnade Vasakyrkan bakom högskolans byggnad just så som gatu- och vägförvaltningen hade varnat för i utredningens början. Från Nya Allén och Vasaplatsen sett kunde därigenom inget av dessa estetiskt förtjänstfulla byggnadsverk komma till sin fulla rätt.

826-829. *Byggnadens läge 40 m. från Vasagatan gav utrymme åt såväl gammal som ny vegetation.*

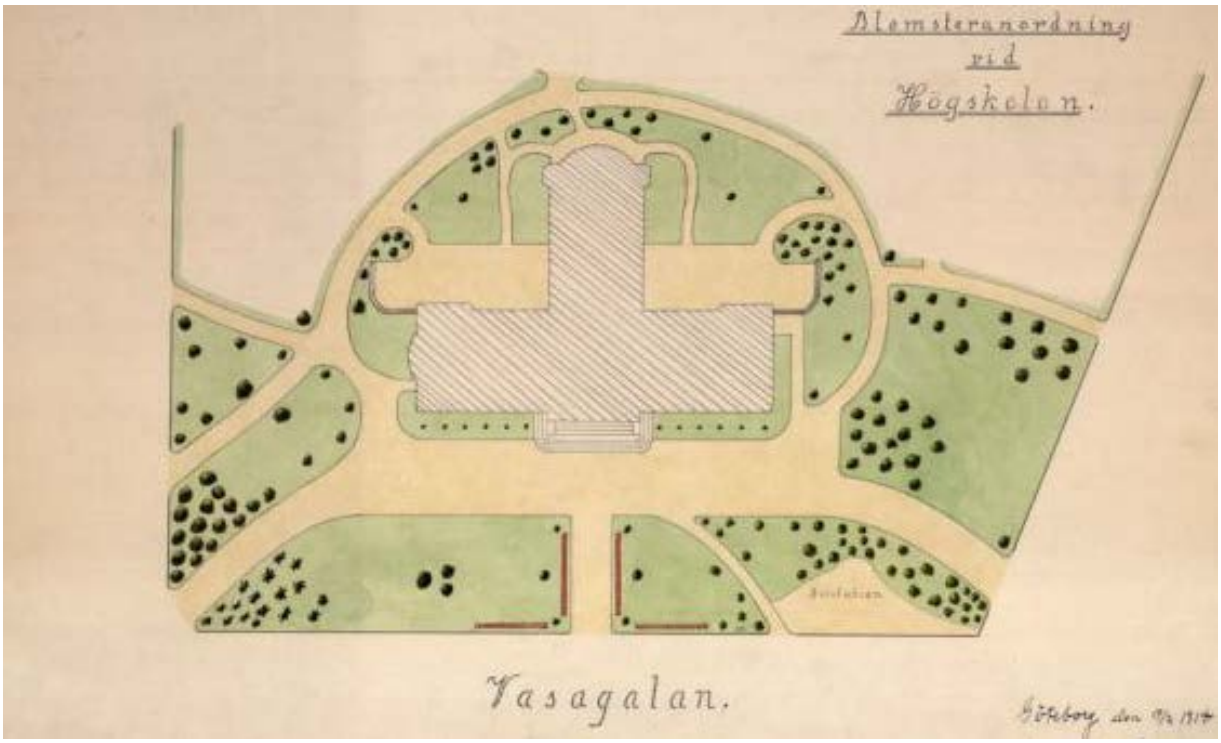

830. *Vasavägen vid Vasaplatsen, ett perspektiv mot framtidens Göteborg där högskolans byggnad hamnade snett (rakt fram i bilden) – när Vasakyrkan uppförts blev det kritiserade estetiska problemet uppenbarat och förvärrat genom att kyrkan och högskolan stör varandra. Se även* ***832*** *där högskolans sneda läge mot Vasaplatsen är tydligt i utsikten från kyrktornet.*

Vägen mot framtidens Göteborg tar en ny riktning

Tillkomsten under åren 1904-09 av de båda offentliga byggnaderna för profant respektive sekulärt samhällsliv – behörigt avskilda genom inramande parkvegetation – markerade slutpunkten i stenstadens 40-åriga utbyggnad enligt 1866 års plan, men samtidigt inledningen till en ny epok. Den jämnt sluttande terrängen mellan Exercisheden och Haga var lagd under stadskulturen och stadens fortgående tillväxt krävde ett besittningstagande av höjdmassivet i söder. Nu inföll brytningstiden mellan det gamla och det nya seklets synsätt och metoder. Avslutningsvis tas här upp det övergångsskede som öppnade för det upplösta stadsbyggandet.

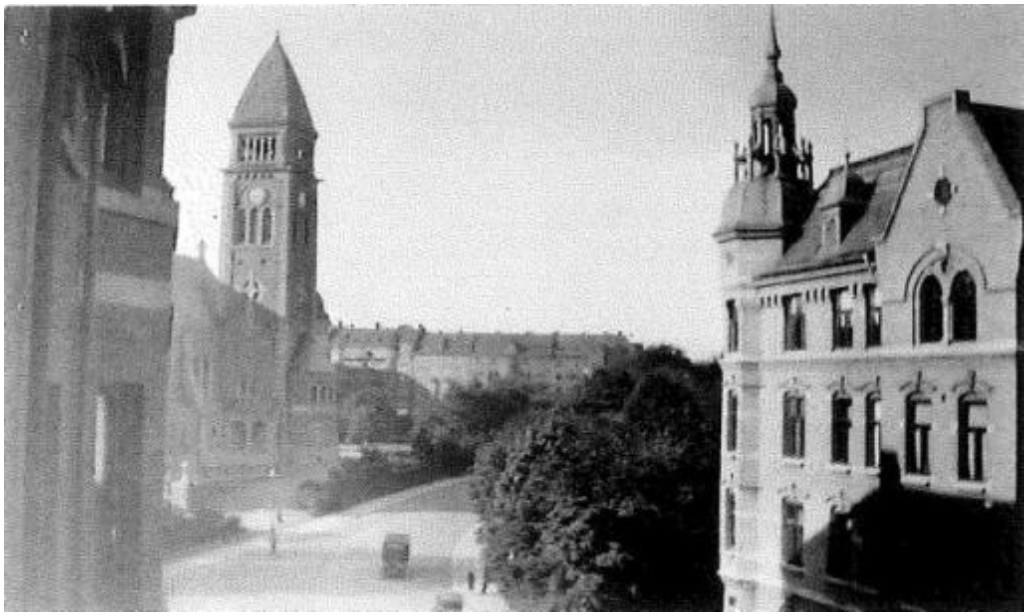

831. *Vasakyrkan står i Engelbrektsgatans fond jämte 1910-talets tegelborgar vid Aschebergsgatan.*
832. *Från kyrkans torn ser man Vasaplatsen och en ny förbindelse inåt staden – Vasavägen.*

833. *Stenstadens utbyggnad enligt planen 1866, resultatet av tävlingen 1862, övergick 45 år senare i en fortsättning enligt nya planer som var efterbörden av en vida mer uppmärksammad tävling 1901.*

Stadsplanetävlingen 1901 och dess efterbörd

Som tidigare beskrivits var den 1898 tillsatta planberedningens arbete begränsat till trakten kring Kungsportsavenyns avslutning. Betänkandet den 20 april 1899 visade att man inte hade en gemensam syn på hur den svåra uppgiften borde lösas. Förutom rörande fondplatsens utformning var beredningen oenig om graden av terränganpassning av gatusträckningarna i den anslutande bergsluttningen (nu Lorensbergs villastad). Man var överens om att terrängen krävde delvis krökta gator – detta hade stadsingenjör Brandel konstaterat redan 20 år tidigare – vilket ansågs innebära ”en afvikelse från gällande byggnadsbestämmelser /*man syftade sannolikt på byggnadsstadgan, där det rörande tomtindelning anbefalldes att tomtgränser i möjligaste mån skulle göras raka och rätvinkliga*/, som i viss mån har sitt berättigande i den omständigheten att området till större delen kommer att användas för bebyggande med fritt liggande hus, för hvilket byggnadssätt den krokiga trafikleden, ur synpunkten af omvexling och prydlighet, erbjuder afsevärda fördelar”. Dock betonade man att ”dessa gatukrökningar ej böra göras större, än nödvändigheten fordrar, i hvilket hänseende erinras derom, att nutiden med sina rikare tekniska hjelpmedel allt mera kan vid gatubyggnaders utförande göra sig oberoende af ogynnsamma terrängförhållanden”.[431]

834. *I stadsplaneberedningen 1899 fick ingenjör Atterberg genomslag för sin tanke att kurviga gator borde begränsas till ett minimum, en åsikt som den 26 år äldre August Kobb inte alls kunde godta.*

A. J. Atterberg och August Kobb hade i denna fråga motsatta uppfattningar som de uttalade i var sin reservation. Den välfrejdade ingenjören, vars åsikter genomsyrade beredningens uttalande, påpekade att man borde begränsa gatukrökningar till det minsta möjliga. Kommunalmannen Kobb, allmänt aktad för sin omsorg om stadens planteringar, konstaterade att då området genom läget ”utmärkt lämpar sig för anordning till villastad” var de föreslagna gatorna i och för sig ”utlagde i … väl beräknade riktningar för sammanbindning med äldre stadsområdets hufvudgator”. Därmed var han emellertid långtifrån nöjd och fortsatte:[432]

> Men för en villastadsdel är det af vigt att vägar och byggnadsqvarter erhålla ledigare och mjukare former än de skarpa och hårda linier, som vanligen tilldelas egentliga stadsqvarter. En villastadsdel bör, för att verka tilltalande, liksom angifva att der förlagda byggnader äro uppförda i en park, hvilket utan svårighet kan åstadkommas då man har att behandla så gynnsam och pittoresk terrain som här föreligger.

Det var välbekant att August Kobb hade ägnat en stor del av sin långa kommunala verksamhet åt att genom införande av vegetation mildra ingenjörskonstens effekt av stelhet i de långa raka gatuperspektivens stadsbild. Nu propagerade han för att gator skulle krökas av estetiska skäl som anpassning till karaktären hos den vegetationsrika villastad han tänkte sig. Härigenom hade Kobb, i likhet med 42 år tidigare, åter dragit lansen för en modern kosmopolitisk stadsbyggnadskonst. Då hade det gällt parkbältets fulla utsträckning som stadens lunga längs vallgraven, nu handlade det om att i Göteborgs nyaste stadsdel lansera det stadsbyggnadsideal som utomlands fått snabbt genomslag sedan arkitekten Camillo Sitte i Wien 1889 publicerat

sin sensationella bok.[433] I sitt 80:e år representerade ändå Kobb den moderna riktningen i stadsplanekonsten medan den 26 år yngre Atterberg hävdade ett ingenjörsmässigt axiom som hörde till den svunna epok då Kobb varit aktiv i planarbetet.

Beredningen hade inte kommit fram till något avgörande resultat eftersom meningarna var så delade. Stadsfullmäktige återemitterade i maj 1899 stadsplaneärendet till drätselkammaren, som yttrade sig över läget precis ett år senare – med anledning av pågående diskussion om Exercishedens framtid och en ny bangård med centralstation vid Stora Katrinelund förordade man en öppen tävling om stadsplan för såväl centrala som perifera områden sedda i ett större sammanhang.[434] Stadsfullmäktige beslöt den 25 oktober 1900 att låta en beredning utlysa en pristävling för stadens fortsatta utbyggnad på områdena närmast de centrala stadsdelarna. Den stora uppgiften 40 år efter tävlingen om plan för Göteborgs utvidgning var att bemästra stadsbyggnadsproblematiken i den högre terräng man stod inför, men nu var tiden inne att använda moderna planidéer och metoder. Det gällde att föreslå olika bebyggelsetyper och anläggningar för rekreation m.m. i hela det för nyexploatering aktuella planområdet söder om Engelbrektsgatan och öster om Landala-Gibraltar. Till större delen handlade det om de oländiga Gibraltarbergen (i nuvarande stadsdelen Johanneberg), samt det 1866 planlagda men bara delvis bebyggda flacka området mellan Nya Allén, Fattighusån och Mölndalsån.[435]

Plantävlingen utannonserades i april 1901 och löpte ut den 1 november, då 34 förslag inkommit. Av de fem utsedda prisdomarna var tre framstående personer i stadens tjänst – stadsarkitekten C. Fahlström, byggnadschefen Philip Åqvist och vice ordföranden i gatu- och vägförvaltningen August Kobb som av sjukdom aldrig deltog och avled före jul – och två ämbetsmän från huvudstaden, bl.a. professor I. G. Clason. Nämnden prisbelönade tre förslag och inköpte fem, vilka alla utgjorde varianter på den högmoderna stadsbyggnadsmodell som spridits av Sittes efterföljare. Främst bland dessa ”de nya idéernas män” stod arkitekt Per O. Hallman i Stockholm och stadsarkitekt Fredrik Sundbärg i Landskrona (första pris), arkitekt Torben A. Grut och civilingenjör U. O. Gellerstedt i Stockholm (andra pris), samt arkitekterna K. Lindahl och V. Thomé i Helsingfors (tredje pris).[436] Tävlingsresultatet och dess inverkan på gestaltningen av nya stadsdelar har varit föremål för tidigare forskning[437] och ligger för övrigt utom ramen för detta arbete. Här ska istället några tidigare förbisedda aspekter med avgörande inflytande på utvecklingen lyftas fram. Såsom efter prisutdelningen i tävlingen nära 40 år tidigare, i maj 1863, kunde inte heller 1902 något enskilt tävlingsbidrag användas. Stadsfullmäktige tillsatte den 6 mars en beredning om sju personer med uppdrag att utarbeta ett nytt förslag på grundval av tävlingsresultatet. Fyra ledamöter som hade suttit i tävlingsberedningen – Ivar Waern (ordförande i gatu- och vägförvaltningen), J. G. Siljeström (rådman), Philip Åqvist (byggnadschef) och Eugen Thorburn (arkitekt) – kompletterades av bl.a. A. J. Atterberg. Den ansedde civilingenjören troddes bli en god parhäst till Thorburn, som var den av de båda med visionär kraft och sålunda blev planens egentlige upphovsman.

I Thorburns och Atterbergs planförslag för 13:e, 14:e och 15:e rotarna, vilket stadsfullmäktige tog upp den 5 maj 1904, angavs byggnadssätt för hyreshus med planterade storgårdar och villor i parkmiljö. Här hade det storstilade ”Kobbska förslaget” från 1898 bearbetats med Kungsportsavenyn avslutad i en symmetrisk plats där hela sju gator utmynnade och en vattenbassäng på tre sidor omslöts av bebyggda terrasser med ramper. En monumental byggnad med långt framspringande flyglar bildade fond i gatuperspektivet, vilket vidgades genom bredare förträdgårdar på sträckan söder om Engelbrektsgatan. Däremot hade förslaget inte tagit upp August Kobbs idé att skapa en ny nöjespark med ”utvärdshus” på f.d. landeriet Johanneberg vid Korsvägen som ersättning för Lorensberg. Istället hade man för ändamålet reserverat den pastorala sluttning som skulle avskärmas från Kungsportsavenyn genom den

monumentala platsens byggnader för bl.a. restauranger. Sålunda var den tidigare föreslagna villastaden, som här skulle ha brett ut sig i en park, till stor del undanträngd.[438]

835-837. *Ingenjör Atterberg och arkitekt Thorburn utarbetade 1902-04 ett förslag efter plantävlingen.*
838. *Den högre terrängen ansåg de lämplig för villor och radhus, Kungsportsavenyn skulle avslutas med en plats vari sju gator utmynnade och där ett nytt Lorensberg nöjescentrum bildade fond.*

En utdragen behandling 1904-06 i drätselkammaren, som under hand inhämtat yttrande av byggnadsnämnden, resulterade i en kraftigt reviderad plan begränsad till 13:e och 14:e rotarna – liksom stadsarkitekt Carl Fahlström och t.f. stadsingenjör Ludvig Simon ansåg drätselkammaren förslaget till stora delar verklighetsfrämmande och för omfattande. På stadskamrerarkontorets uppmaning framhöll drätselkammaren vidare att byggnadssättet i kvarteren inte borde ingå i stadsplanen utan på vedertaget sätt bestämmas i samband med senare tomtindelning – det gällde att värna om stadens handlingsfrihet. Därmed fick en av planberedningens viktigaste utgångspunkter i sitt arbete, med ursprung i det Kobb-Thorburnska förslaget 1898, ett grundskott i avgörandets stund.[439] Sålunda omarbetad antog stadsfullmäktige beredningens plan den 11 april 1906. Kungl. Maj:t fastställde beslutet den 21 juni 1907.[440] Likväl skulle det fortsatta planarbetet inte följa denna plan, vilken istället omarbetades i delar under de följande åren – detta blev det första resultatet av en omorganisation inom stadens byggnadsväsende (se nedan om 1:e stadsingenjör Albert Lilienbergs planmodell). När så skedde hade förutsättningarna förändrats genom en annan planändring, vilken avsåg en ny broförbindelse över vallgraven söderut från Västra Hamngatan – liksom tidigare Östra Hamngatan omdanad från kanalstråk till storstadsaveny.

Ny storstadsförbindelse över vallgraven: Vasabron och vägen genom Kungsparken

1860-talets orealiserade planeringstanke: den rakt utdragna Västra Hamngatan

I enlighet med planen 1808 för nya anläggningar efter fästningsverkens rasering var Kungsportsplatsen och bron mittför denna över vallgraven riktade vinkelrätt mot Nya Allén. I linje härmed hade en aveny dragits från bron söderut genom Kungsparken till allén. Gatunätet i planen 1863 dikterades av dessa huvudriktningar, ringgatorna löpande nära parallellt med alléns brutna linje. Den estetiskt olyckliga konsekvensen att Kungsportsavenyn träffade Östra Hamngatan i sned vinkel hade irriterat Länsstyrelsen, då ”den vackra anblicken af en rak … chaussé” genom staden inte blev möjlig. Detta skulle inte upprepas i Västra Hamngatans tänkta fortsättning söderut – Karl Gustavsgatan hade ju vid planens utarbetande placerats i linje med den bredare hamngatans östra del (jfr om regleringarna i 13:e roten, kap. III A).

839. *Västra Hamngatans raka fortsättning söderut var förberedd i planen 1866 med en huvudgata i den nya stenstaden – Karl Gustavsgatan linjerar med hamngatans östra sida (Jfr* ***841****).*

Västra Hamnkanalens fyllning och en bro rakt fram över vallgraven aktualiserades hösten 1881 i stadsfullmäktige av Charles Dickson, som ansåg tiden inne att skapa en rymlig direkt utfart till den nya stadsdelen på Hasselbladska ängen.[441] Gatu- och vägförvaltningen avstyrkte dock både kanalens igenfyllning och broläget – man ville på ingenjör J. Gust. Richerts inrådan avvakta att avloppet från södra stadsdelarna flyttats från vallgraven ut till älven med den avskärande kulverten, vidare fanns större behov av två andra nya körbroar, nämligen som ersättning av gångbroarna vid Korsgatan respektive Magasinsgatan.[442] Sedan Hälsovårdsnämnden yttrat att fyllningen av kanalen inte borde ge någon skadlig inverkan på kanalsystemet tillsatte fullmäktige i maj 1882 en beredning som ett halvår senare förklarade sig instämma i gatu- och vägförvaltningens åsikt. Man stödde sig på Richerts nya uttalande att förslaget innebar en dålig trafiklösning och dessutom vanprydande ingrepp i staden och Kungsparken.[443] Man tillsatte då en ny beredning, vilken på hösten 1883 redovisade läkarsällskapets avståndstagande från idén att fylla igen kanalen.[444] Stadsfullmäktige avslog den 1 november Dicksons förslag efter två års utredning och det skulle dröja 20 år innan man samlade sig att gå till verket med såväl kanalens fyllning som en ny broförbindelse. Vid den tiden hade tanken på Karl Gustavsgatan som huvudled till Landala fått ny luft under vingarna.

840. *Igenfyllning av Västra Hamnkanalen var i decennier en omstridd fråga inom stadens ledning.*
841. *Västra Hamngatans fortsättning skulle ha skurit rakt genom sjukhusets park och Kungsparken.*

Staden behöver en bro vid Västra Hamngatan – men åt vilket håll?

Brofrågan återupplivades genom Östra Hamngatans omvandling till bred aveny, fullbordad 1901 med den nya ståtliga Kungsportsbron (se *Visionen av Kungsportsavenyns avslutande fond* ovan). Emellertid tyder ett förslag 1894 av den livligt kommunalt engagerade arkitekten E. Thorburn till ”samfärdsel-led mellan Vasastaden och Vestra Hamngatan, Köpmannavägen” – i den sträckning som 10 år senare beslutades – på att ämnet åtminstone tidvis varit aktuellt.

Grosshandlande Olof Melin ingav i stadsfullmäktige den 2 januari 1902 en motion, där han påminde om ”Kanalens obehöflighet som trafikled”, vattnets ”osunda beskaffenhet” och att den redan trånga gatan saknade utrymme för spårvägen i dess snart utbyggda skick. Han bifogade en lista över husägare vid Västra Hamngatan, vilka förväntade sig höjda tomtvärden efter en omdaning till storstadsaveny och erbjöd sig bidra till omdaningen med 1 % av taxeringsvärdena. Melin framhöll som ”ytterligare viktigt skäl” den ökade trafikens behov av ännu en huvudförbindelse mellan de södra stadsdelarna och centrala staden – i framtiden även Hisingen – via en bro över vallgraven.[445] Melin hade rätt, året därpå inleddes nämligen en utredning av Aschebergsgatans fortsättning till Landala (se nedan).

Melins motion väckte åter en diskussion som förts 1898-1900 huruvida Västra Hamngatans fortsättning till vallgraven skulle vara rak eller bågformig – den räta linjens princip emanerade ju från 1860-talets plankommitté medan den krökta linjen tillhörde den moderna estetiska riktningen i stadsplanekonsten (jfr Kobbs och Atterbergs olika åsikter i plandiskussionerna angående stadens utbyggnad i kuperad terräng, se ovan). Likväl hade Västra Hamnkanalen efter fästningsraseringen fått en något böjd sträckning för utloppet i vallgraven, en anpassning till Sahlgrenska sjukhusets upphöjda tomt på f.d. bastionen Carolus Dux väster om kanalen. Det av byggmästare August Krüger år 1863 uppförda byggnadskvarteret på östra sidan följde kanalens och gatans mjuka kurva till det samtidigt anlagda Grönsakstorget. Sedan det nya Sahlgrenska sjukhuset i Änggården öppnats år 1900 fanns nu möjligheten att nyexploatera den gamla sjukhustomten och olika alternativ ingick i en utredning angående ändrad stadsplan för ett område inom det s.k. 8:e kvarteret, del av det forna fästningsområdet mellan Larmgatorna och Vallgraven.[446] Byggnadsnämnden hade 1898 fått drätselkammaren med sig på den raka linjen enligt ett förslag av ledamoten ingenjör Atterberg – mot beslutet den 1 november samma år hade arkitekt Thorburn med stöd av stadsarkitekt Fahlström reserverat sig och påpekat att en krökt fortsättning av Västra Hamngatan efter kanalens och Krügerska husets svängning hade fördelen ”att ett tilltalande och på historiskt grundlag befintligt drag i stadsbildens utseende bibehålles, att svängd väg genom Kungsparken till Vasaplatsen får ett organiskt samband med inre staden, att den stora bågen för större trafik är att föredraga framför den om ett mera rätvinkligt hörn”. Vidare blev den säljbara ytan av sjukhustomten för nybebyggelse större. År 1900 hade dock nämnden bytt fot sedan den fått en ny sammansättning. Nu framhöll man att vid Göteborgs pågående förändring ”det för staden säregna och karakteristiska” om möjligt borde behandlas ”med mera pietet än kanske hittills alltid egt rum”, särskilt historiska minnen av betydelse. Man menade att den f.d. bastionen var orsak till Västra Hamngatans böjning, vilken alltså var ett sådant ”minne af stadens äldsta tider”. Nämnden ansåg ”bågformen ... såsom mera harmonierande med Vallgrafvens linier och beredande mera omvexlande perspektiv ... böra föredragas framför en gata, framdragen i rak linie på samma enformiga och jemnstrukna vis som de flesta andra af stadens gator”.[447] Drätselkammaren hade inte funnit anledning att motsätta sig nämndens nya alternativa förslag. Byggnadschefen Åqvist uppgav däremot åtskilliga praktiska skäl för gatans raka

fortsättning och tillbakavisade med viss ironi byggnadsnämndens historiska uppfattning som felaktig. Han övertygade majoriteten i gatu- och vägförvaltningens styrelse, där till och med August Kobb röstade för den raka linjen.[448] I stadsfullmäktige hade sedan både Atterberg och grosshandlande Melin yrkat att drätselkammaren skulle utreda ”läget för en bro öfver Vallgrafven från Vestra Hamngatan till gator från samma bro söderut”, d.v.s. nya vägdragningar genom Kungsparken. Fullmäktige hade vid detta sammanträde den 3 januari 1901 ställt sig avvisande till förslaget och med 34 röster mot 17 antagit byggnadsnämndens nya förslag. I juli samma år blev beslutet fastställt av Kungl. Maj:t. Den krökta linjens estetik hade således segrat över den gamla räta linjens.

842-844. *Krügerska husets och Västra Hamnkanalens krökta sträckning mot vallgraven talade av estetiska skäl mot Västra Hamngatans raka fortsättning och för en sned bro med väg mot Vasaplatsen. Philip Åqvists förslag 1900 innebar stora ingrepp i f.d. sjukhustomten och ett förstorat grönsakstorg.*

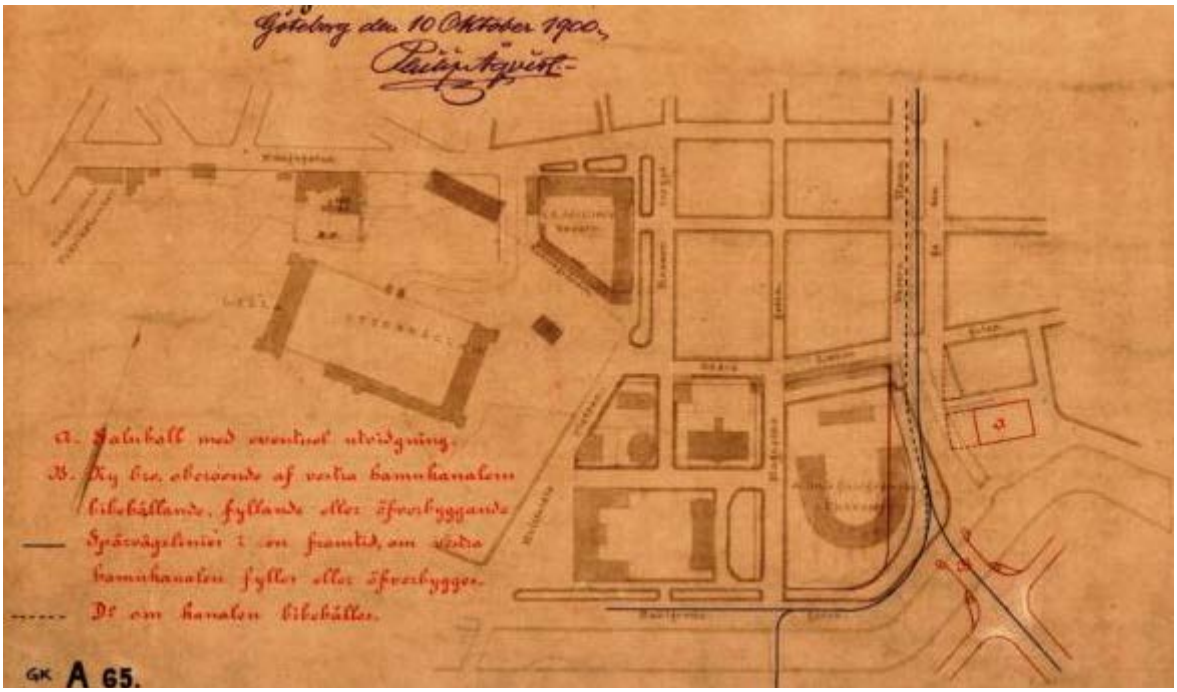

När stadsfullmäktige den 2 januari 1902, ett år efter stadens ställningstagande, remitterade Melins motion till drätselkammaren var det således bäddat för en ny konfrontation mellan de båda huvudriktningarna. Den 23 september redovisade drätselkammaren yttranden från alla berörda organ, huvudsakligen angående själva principfrågan. Poliskammaren intygade att en

ny körbro behövdes mellan Kungsportsbron och Viktoriabron, särskilt när elektrisk spårväg (med dubbelspår) väl blivit dragen över den senare. Hamnstyrelsen avstyrkte såväl kanalens fyllning som brobyggnaden såsom ”icke af behofvet påkallade”. Byggnadschefen Åqvist däremot tillstyrkte förslaget i samråd med gatu- och vägförvaltningen – han hade ändrat uppfattning om brons riktning av flera tunga skäl och förutsatte en lätt, relativt enkel järnbro för 100 000 kronor med vägförbindelse genom Kungsparken till Vasaplatsen. Angående ombyggnaden av gatan förordade Åqvist samma slags allégata som den förut ombyggda Östra Hamngatan trots väsentligt högre kostnad än två andra alternativ, en esplanad och en trädlös gata. Med detta underlag föreslog drätselkammaren såväl gatuanläggning som brobyggnad i enlighet med byggnadschefens förslag till en totalkostnad av 262 000 kronor varav 150 000 för gatan och 12 000 för ny väg. Genom bidrag enligt anbud från fastighetsägare vid Västra Hamngatan – 35 209 kronor för gatans ombyggnad och det dubbla om även en bro kom till utförande – borde gatan vara klar 1905 och bron senast 1908.[449] Ärendet återremitterades den 30 oktober till drätselkammaren för närmare utredning i samråd med byggnadsnämnden, hamnstyrelsen och gatu- och vägförvaltningen.

Drätselkammarens nya yttrande i maj 1903[450] föreslog *att* arbetena skulle beslutas men brons läge och utförande avgöras senare – de olika meningarna om förbindelsens riktning hade nämligen åter gjort sig gällande i såväl byggnadsnämnden som Hamnstyrelsen. Byggnadsnämndens majoritet, som tidigare delat stadsarkitekt Fahlströms uppfattning att Västra Hamngatan av praktiska och estetiska skäl borde förbindas med Vasaplatsen, ansåg nu (10/12 1902) att förbindelsen skulle gå i rak linje med Västra Hamngatan enligt en skiss av ledamoten ingenjör Atterberg – en kommunikation i detta läge över vallgraven ansåg man borde ledas till Karl Gustavsgatan – och framhöll att den nya elektriska spårvägen i Viktoriabron vid en tänkbar flyttning måste ha detta sydvästliga läge, vidare skulle en rak spårvägssträckning bli bekvämare. Stadsarkitekten var i sitt utlåtande till nämnden (26/11 1902) visserligen i princip emot igenfyllning av stadens kanaler då dessa var karaktäristiska för Göteborg, men såg fördelen med en bro i detta gynnsamma läge för de södra stadsdelarna – en snett åt öster riktad och minst 20 meter bred bro, ”på det att den fortsatta trafikleden söderut må kunna inmynna i Vasaplatsen”, menade Fahlström skulle fylla kommande trafikbehov och bli ”från estetisk synpunkt … fullt tillfredsställande”.[451] En sådan bro i rät vinkel mot vallgraven var både billigare och lättare att bygga än en bro i linje med Västra Hamngatan. Till detta anslöt sig i princip t.f. stadsingenjör Ludvig Simon, som också ville behålla kanalerna, och två reservanter i nämnden, ordföranden Rhodin och arkitekt Thorburn.

Reservanterna föreslog en väg till Vasaplatsen ”med nog böjda linier för att harmoniera med parken” och dessutom ännu en körväg genom parken i fortsättning av Haga Kyrkogata.[452] Vidare var Thorburn som stadsplaneförfattare (tillsammans med ingenjör Atterberg) angelägen att uppmärksamma Aschebergsgatans framtida betydelse som huvudtrafikled. Denna skulle få en jämnare, mer modest lutning än de smala parallellgatorna – Karl Gustavs- och Erik Dahlbergsgatorna – med sina branta backar och således bli den bekvämaste huvudleden genom de nya stadsdelarna upp till bergshöjderna. Byggnadschef Åqvist hade för Hamnstyrelsen utrett fyra alternativ, varav en 18 meter bred tvåspannsbro i vardera riktningen för 117 000 (alt. I) respektive 188 000 kronor (alt. IV). Konstruktionen av järn istället för en tyngre och dyrare av sten var motiverad av den bottenlösa leran, samt då ”brons läge ej betingar en mera prydlig och kostsam konstruktion”. Åqvist förordade (28/2 1903) det billigare sneda broalternativet och konstaterade att en rak bro söderut som byggnadsnämnden föreslagit skulle bli ”längre och afsevärdt dyrare än nödigt är”. Den kom för nära Viktoriabron men för långt från Vasaplatsen, ”så att från bron till denna plats skulle behöfva dragas en väg, som i hög grad förstör denna mycket prydliga del af Kungsparken”.[453] Samma farhåga hade

föga oväntat den för planteringarna ansvariga gatu- och vägförvaltningen i avlidne Kobbs anda och påpekade: med en andra körväg genom parken borde man ”i det längsta anstå, emedan Kungsparken skulle förlora i prydlighet och trefnad för promenerande alltmera ju flera vägar för körande, som komme att korsa parken”.[454] Hamnstyrelsens majoritet instämde med byggnadsnämndens och man tillade att en rak fortsättning av Västra Hamngatan skulle ge större utrymme åt det trånga Grönsakstorget och samtidigt göra gatuperspektivet mera tilltalande med Kungsparken som bakgrund.

Stadsfullmäktige godkände den 4 juni 1903 drätselkammarens förslag till gatans omdaning och att en körbro skulle byggas i dess fortsättning – anläggningssättet återstod att avgöra. Nu påbörjades igenfyllningen av Västra Hamnkanalen, ett arbete som kom att ta två år i anspråk.

Drätselkammaren återkom i september till stadsfullmäktige med förslaget att en beredning skulle utreda själva utförandet av projektet avseende brokonstruktionen och den uppkomna frågan om vallgravens rätning för att öka Grönsakstorgets utrymme[455] – vid mätning på en karta i skala 1:2000 synes att det handlade om en sträcka av ca 290 meter mellan bastionshörnet framför Kungstorget till hörnet vid gamla Sahlgrenska sjukhusets kvarter. Istället för att tillsätta en beredning remitterade fullmäktige frågan den 1 oktober 1903 till Hamnstyrelsen och gatu- och vägförvaltningen med uppdraget att utreda den ifrågasatta rätningen såväl som flera alternativa trafikleder över vallgraven. Deras yttranden i mars 1904 redovisade olika brolägen utredda av byggnadschefen Åqvist, med eller utan vallgravens rätning i någon form, och olika vägriktningar genom Kungsparken.

Alternativen innebar inte bara skilda trafiklösningar utan även varierande konsekvenser för parken och stadsbilden som helhet vid vallgraven.[456] Åqvists utlåtande visade att det bro- och vägalternativ han tidigare förordat skulle bli avsevärt billigare än de övriga och genom det något västligare läget än i Fahlströms förslag medföra jämförelsevis små ingrepp i Kungsparken. Vidare påpekade Åqvist för Hamnstyrelsen att det raka broalternativet inte bara blev dyrare utan också tvingade staden att ersätta Basarbron – gångbron av trä i Korsgatans förlängning vid Kungstorget – med en ny körbro. Förutom vid Västra Hamngatan, där en ny bro (riktad mot Vasaplatsen) borde anordnas för både spårväg och övrig trafik, hade staden inte behov av fler stora körbroar mellan Kungsportsbron och Viktoriabron – den sistnämnda var nyligen anpassad för även spårväg men borde genom den nya bron avlastas från annan trafik. Hamnstyrelsen avstyrkte bestämt någon rätning av vallgraven då inget av alternativen hade fördelar som uppvägde vare sig kostnaderna eller de skador som Kungsparken skulle åsamkas. Styrelsens uttalande att Västra Hamngatan borde få en rak fortsättning över vallgraven fick mothugg av två reservanter som åberopade dels förslaget av byggnadschefen och dels de synpunkter som framförts i byggnadsnämnden av arkitekt Thorburn.[457] Gatu- och vägförvaltningen vidhöll sin åsikt 1903, alltså en snedriktad bro och väg mot Vasaplatsen eftersom man inte önskade fler vägar genom parken.[458]

845. *Den pittoreska Basarbron kunde behållas genom att Västra Hamngatan fick en sned fortsättning.*

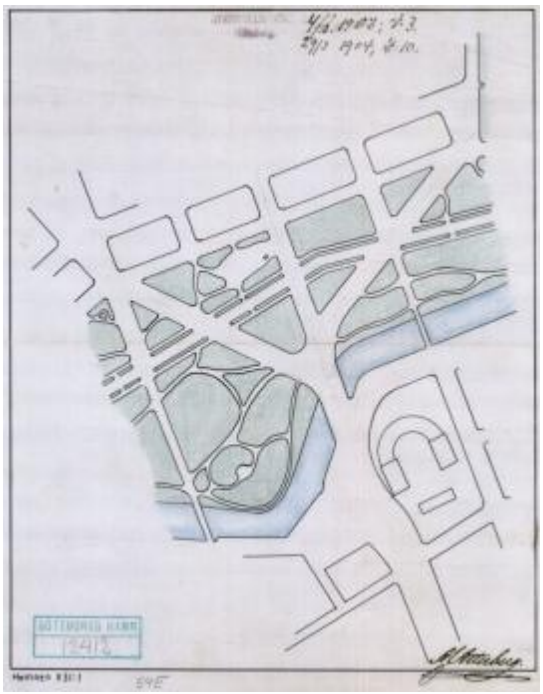

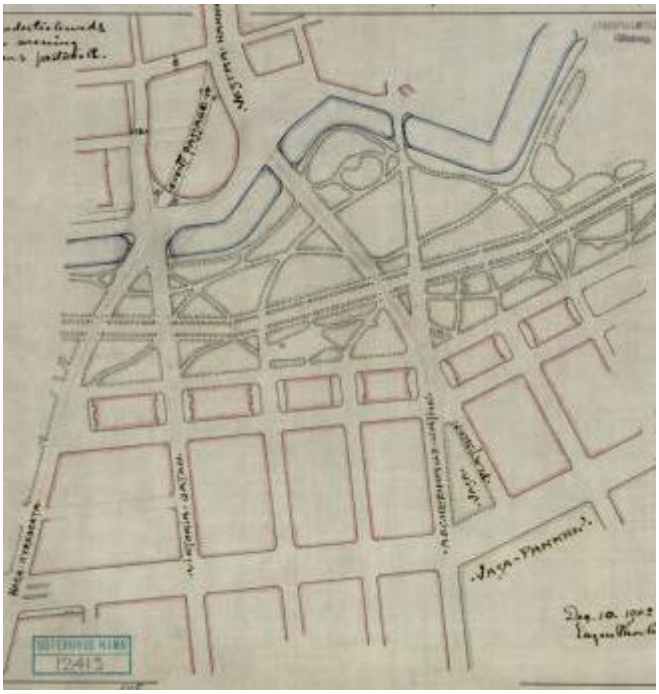

846-847. *Förbindelsens läge över vallgraven och genom parken i förslagen av ingenjör Atterberg och arkitekt Thorburn visar skillnaden mellan teknikern och konstnären i uppfattningen av stadsbildens skönhetsvärden.* ***848.*** *En rak förbindelse innebar ett broläge snett över vallgraven – både fult och dyrt.* ***849.*** *Rätning av vallgraven studerades som ett alternativ för ny förbindelse söderut, men en sådan miljöpåverkan ansågs inte motivera nyttan – konsekvenserna för Kungsparken ansågs orimliga.*

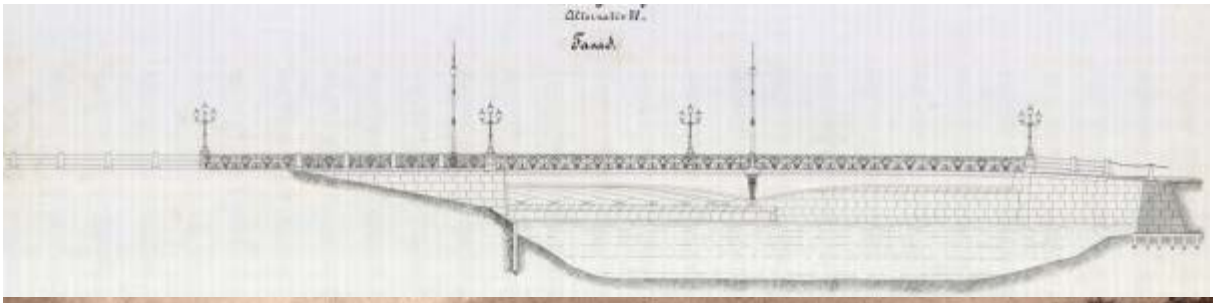

Vid behandlingen i stadsfullmäktige kom ingenjör Atterberg med förslaget om en 30 meter bred bank istället för bro i linje med Västra Hamngatan, i vilken skulle sammanlöpa körvägar genom Kungsparken från Haga Kyrkogata och Vasaplatsen. I denna situation valde fullmäktige att den 29 mars tillsätta den av drätselkammaren tidigare föreslagna beredningen – denna bestod av fem ledamöter, däribland kontrahenterna ingenjör Atterberg från byggnadsnämnden och stadsarkitekt Fahlström samt handlande Sternhagen som hade reserverat sig i Hamnstyrelsen. Av de fem var tre kända anhängare av alternativet Vasaplatsen. Med anledning av en motion i stadsfullmäktige samma dag som beredningen valdes, den 21 april, måste man först utreda huruvida en bro över vallgraven kunde medföra sanitära olägenheter genom vattnets hämmade rörelse till följd av kanalens igenfyllning.[459] Frågan var utredd 1902 av drätselkammaren – stadsläkaren, Hälsovårdsnämnden och byggnadschefen hade då dragit slutsatsen att bron inte skulle påverka vallgravens vattencirkulation.[460] Sedan beredningen gjort en ny genomgång av dessa yttranden avslog stadsfullmäktige den 10 juni motionens begäran om att brobyggnaden skulle uppskjutas tills effekterna visat sig av kanalfyllningen.

Den sneda vägen – bekväm lösning för det nya seklets trafikbehov

Broberedningen fullföljde sitt arbete medan stadsplaneberedningens förslag diskuterades i den kommunala organisationen. Under det halvår man begrundade alternativa brolägen framstod Aschebergsgatans strategiska betydelse klart. Broberedningens betänkande den 18 november 1904 instämde med Hamnstyrelsen rörande vallgravens rätning, som skulle ”ej blott afsevärdt skada Kungsparken utan äfven i väsentlig mån beröfva hithörande delar af Vallgrafven deras egenskap att utgöra ett bland de få minnena från stadens fästningstid”, liksom åsikten att behov saknades av fler broar än den föreslagna vid Västra Hamngatan. När det gällde dennas läge och riktning konstaterade man att 13:e och 14:e rotarnas bebyggda delar norr och söder om Vasagatan, såväl som de inom dessa rotar belägna ”högst betydliga höjdområdena … för hvilka stadsplan är under utarbetande”, skulle få sina huvudförbindelser med Västra Hamngatan genom gator till Vasaplatsen – detta gällde även Landala som ”skulle erhålla sin för körtrafik lämpligaste förbindelse med öfriga stadsområdet genom den i Vasaplatsen utmynnande Aschebergsgatan”. Landalas högsta del och Annedal hade redan god förbindelse via Viktoriagatan-Viktoriabron, de västra stadsdelarna över flera andra broar. Förslagen om vägar genom Kungsparken från olika håll avstyrktes.

Det var beredningens ”bestämda åsigt, att den trafik, som efter broanläggningen söderifrån tillflyter Västra Hamngatan och tvärtom, måste till sin betydligt öfvervägande del komma att passera Vasaplatsen och gatudelarne närmast därintill”. Man tillstyrkte därför byggnadschefens förslag såsom lämpligaste förbindelse söderut. Förutom dess ”prisbillighet” framhölls att vyn mot Vasaplatsen skulle erbjuda ”ett synnerligen tilltalande perspektiv”. Beredningen påpekade att Viktoriabron som del av en betydande huvudgata snart måste breddas – ett tungt argument mot en rakt utdragen broförbindelse på grund av det ringa avståndet – och kunde ”icke … tillerkänna de påstådda fördelarne af hamnstyrelsens förslag någon afgörande vikt”. Gatu- och vägförvaltningens något krökta vägsträckning genom Kungsparken ville beredningen göra rakare ”i ändamål att skona planteringarne … så mycket som möjligt” – ändringen hade ”äfven en afgjord fördel genom en större och friare utsikt … öfver Vasaplatsen och Vasaparken”.[461]

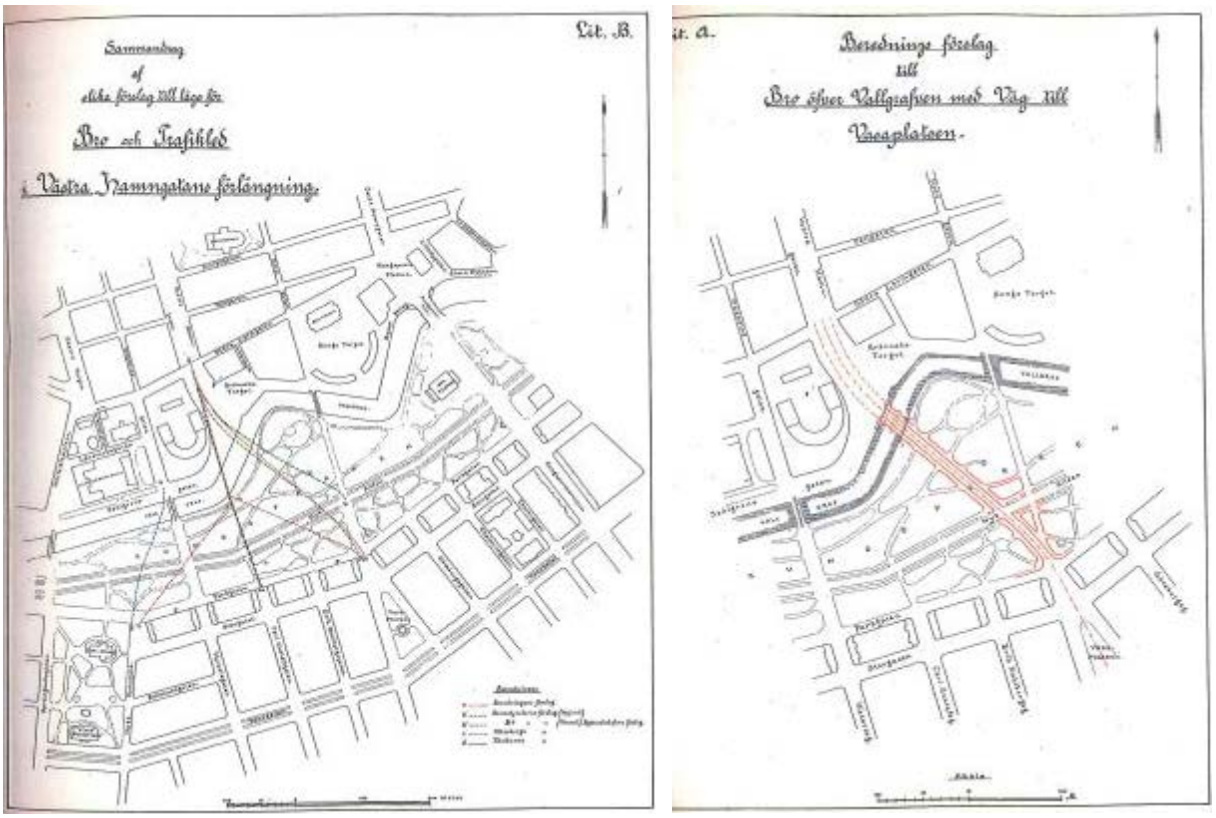

850-851. *Av sträckningsalternativen genom Kungsparken valde staden den snedriktade förbindelsen mellan Västra Hamngatan och Vasaplatsen, då denna bäst förenade nytta med miljöhänsyn.*

De utredda bro- och vägsträckningarna framgick av två ritningar.[462] Mot ställningstagandet reserverade sig ingenjör Atterberg och en annan ledamot. Atterberg menade att stadens södra höjdområden kom att bli folkrika stadsdelar, vilka borde förenas med Västra Hamngatan rakt söderifrån via Karl Gustavsgatan. En sydostlig förbindelse över vallgraven skulle dock ”endast upptaga trafiken från Vasaplatsen med de mindre begärliga vägarna förbi arbetsinrättningen” (den obehagliga fattigvårdsinrättningen Gibraltar vid Aschebergsgatans förlängning till Landala) ”och från den del af höjdområdet hvars trafik … till största delen kommer att föras in på Kungsportsavenyen och Östra Hamngatan”. Atterberg konstaterade syrligt stadens förbiseende att i tid ordna huvudgator till höjdområdet:

> Carl Gustafsgatan, som är hufvudgata för Landala, skulle annars blifvit utförd med mindre stigning och äfven till läget fått en plan som hufvudgata, då den kunde blifvit *en ståtlig rak förbindelseled* i fortsättning af Vestra Hamngatan ända upp till den stora dalgången söder om Landala, istället för att af småaktig sparsamhet *krökas i många vinklar*. (Förf:s kursivering.)

Här satte Atterberg fingret på en öm punkt – man hade under 1880-talets planarbete för Landala valt den billiga utvägen att inte räta och bredda Landalavägen för fri passage och genomsikt utan låta byggmästarna stå för en värdig fondbildning som den präktiga stenstadens avslutning.[463] Att detta bör ha påverkat stadens beslut 1883 att bibehålla Västra Hamnkanalen har omtalats (se *Spekulationsvågen når Brantdala* i kap. III A).

Stadsfullmäktige godkände den 29 december 1904 beredningens förslag, grundat på praktiska och estetiska motiv vilka hade hävdats av stadsarkitekten och byggnadschefen med stöd av reservanterna i byggnadsnämnden och Hamnstyrelsen. En fullmäktigeledamot yrkade att beslutet beträffande bron och den nya vägen måste prövas av Kungl. Maj:t som ändring i den år 1866 fastställda stadsplanen. Vid omröstning segrade denna linje. Ändringen beviljades

enligt kungligt brev den 5 maj 1905[464], varefter den nya förbindelsen äntligen kunde utföras – Vasabron och vägen till Vasaplatsen öppnades med kronprins Gustafs färd till högskolebyggnadens invigning i september 1907. Aschebergsgatans fortsättning var aktuell för genomförande enligt årets nya stadsplan, men dessförinnan väntade fler planutredningar.

852. *För Vasabron ansågs en stålkonstruktion vara estetiskt acceptabel.* ***853.*** *Vasavägen gjorde ett brett snitt genom Kungsparken, men sträckningen hade särskilt studerats för att skona vegetationen.*

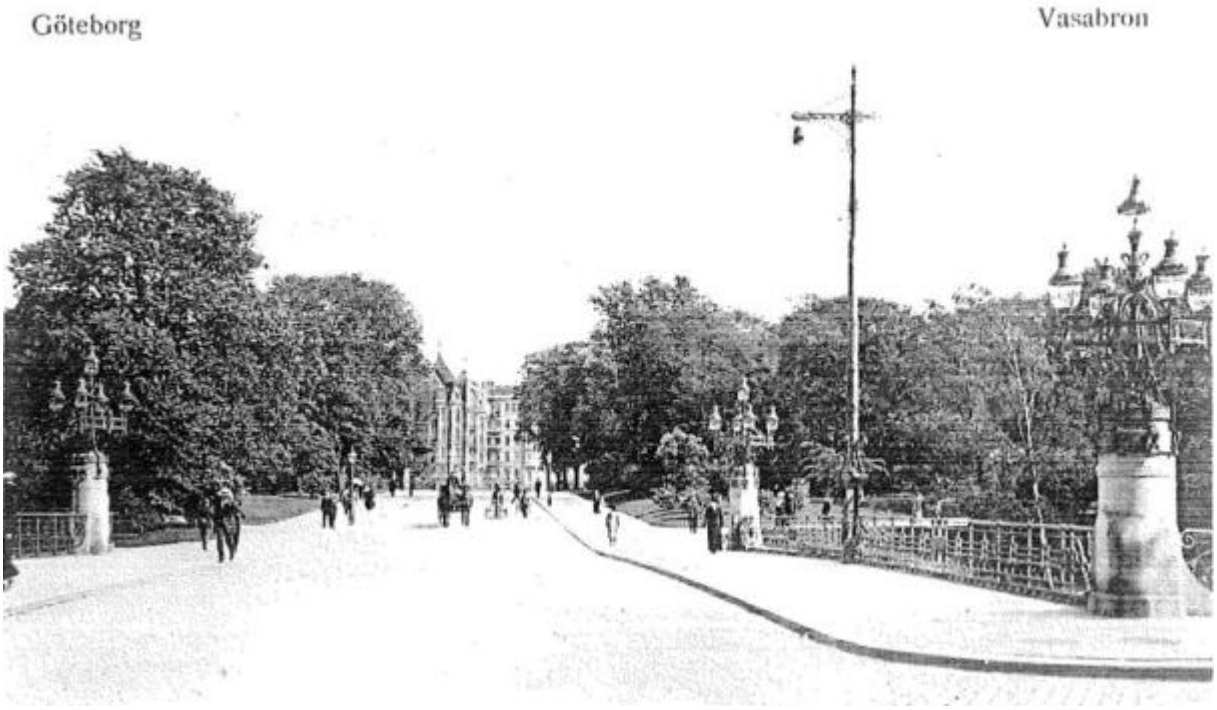

Beredningens förslag till ny stadsplan utgår söder om Heden

Planeringsprocessen för erövring av bergsluttningarna visade sig 1904-05 problematisk och dra ut på tiden – stadsfullmäktiges planuppdrag inklusive pristävlingen hade tagit fyra år att genomföra, inemot 1 ½ år längre än motsvarande arbete på 1860-talet avseende den jämna terrängen framför höjderna (därtill bidrog att tävlingen hade måst uppskjutas fem månader medan stadsfullmäktige lät utreda den kommande Säröbanans stationsläge i staden). Uppgiftens magnitud och komplexitet hade fört med sig stora åsiktsbrytningar inom de två successiva planberedningarna. Efter planens presentation i april 1904, där två av beredningens ledamöter inlämnade en skarp reservation som skulle avgöra ärendets gång, följde långdragna diskussioner inom stadens myndigheter och förvaltningar. Drätselkammaren konstaterade våren 1905, efter ett års utredning av beredningens förslag, att bristen på centrala obebyggda tomter hade ökat oroväckande under en allt otåligare väntan på ett planbeslut.[465] De flesta sådana tomter fanns i 15:e rotens sju kvarter mellan Södra Vägen och Skånegatan, där stadsplan och tomtindelning var uppgjord för tätt bebyggande med stenhus. Planen för detta område hade fastställts år 1884[466] och 1886[467]. Då tomtindelningen 1889[468] avsåg långa rader av relativt smala tomter vid de smala Vadmans-, Hedås-, Tegnérs- och Burgårdsgatorna hade endast attraktivare tomter längs de breda huvudgatorna Engelbrektsgatan, Södra Vägen och Berzeliigatan blivit sålda. Stadskamreraren meddelade drätselkammaren att de kritiska synpunkterna i den pågående plandiskussionen antagligen skulle fördröja ärendet ytterligare en längre tid, en situation som han betonade var till stor nackdel för staden.[469]

854. *Tomtindelningen 1889 för stenstadskvarteren söder om Heden – inga förgårdar på smågatorna.* ***855.*** *Planförslaget 1904 hade förgårdar vid Vadmans- och Hedåsgatorna, men de smala tomterna var oattraktiva.* ***856.*** *Staden ansåg att tomterna kunde säljas genom bibehållande av gällande stadsplan.*

15:e rotens stenhustomter var ännu 1910 bebyggda främst vid huvudgatorna. ***857.*** *Engelbrektsgatan mot Exercisheden.* ***858.*** *Södra Vägens östra sida.* ***859.*** *Berzeliigatans östra del, en ståtlig boulevard.*

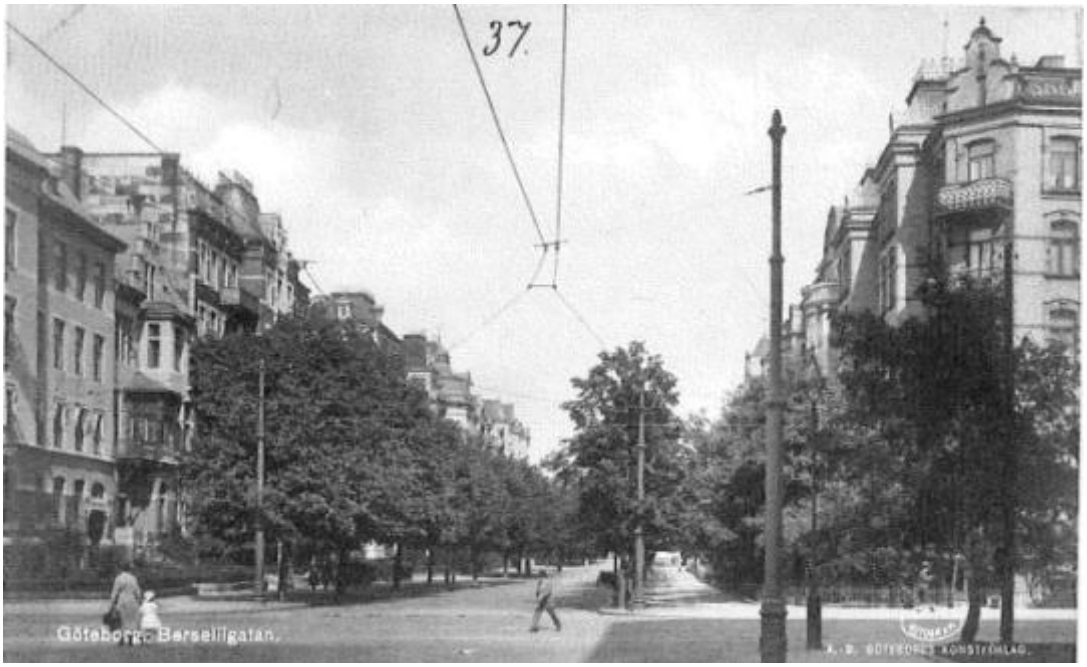

Planberedningen hade föreslagit radikala ändringar i 15:e roten: förgårdar vid de nämnda bakgatorna, en gårdsgata fri från genomfartstrafik (Tegnérsgatan) och söder därom ett större kvarter istället för två mindre i avsikt att ge utrymme för en stor platsbildning (Korsvägen) i mötet mellan landsvägarna söder- och österut samt den blivande Skånegatan. Denna del av beredningens plan ville reservanterna Atterberg och Siljeström utesluta och i enlighet med en av civilingenjör Atterberg uppgjord karta ersätta med befintlig plan något justerad.[470] Genom ärendets avslut skulle 89 lediga tomter bli tillgängliga för intressenter – härigenom kunde drygt 4 000 kv.m. mer tomtmark säljas jämfört med enligt beredningens plan.[471]

Atterbergs förslag åberopades i december 1904 av stadsarkitekten Carl Fahlström och t.f. stadsingenjören Ludvig Simon, vilkas yttrande fick byggnadsnämnden att ändra sin tidigare positiva grundsyn på beredningens plan.[472] Genom att behålla planförhållandena avstod man emellertid från att utveckla tanken bakom de av planberedningen föreslagna förgårdarna vid 15 meter breda gator (jfr följande avsnitt) – man fäste sig bara vid att dessa från estetisk synpunkt skulle ge nackdelen att redan uppförda hörnhus i gatulinjen skulle få brandmuren exponerad mot de blivande grannhusens förgårdar. Drätselkammarens slutsats i sin framställning till stadsfullmäktige den 16 maj 1905 var att de rådande planförhållandena i denna stadsdel var att föredra framför beredningens förslag, vilket således borde utgå.[473] Stadsfullmäktiges beslut den 15 juni blev att bevilja drätselkammarens begäran och göra en mindre ändring i gällande stadsplan för området mellan Engelbrektsgatan, Södra Vägen och Skånegatan. Kungl. Maj:t fastställde beslutet den 20 oktober.[474] Åtgärden hade emellertid inte önskad effekt, spekulanterna visade nämligen alltjämt ett svagt intresse. Problemet kunde angripas med framgång först sedan staden två år senare fått en uppfinningsrik och handlingskraftig chef för det omorganiserade stadsingenjörskontoret.

Stadens södra knutpunkt möter framtiden: Korsvägen får storstadsmässig form

Arkitekt Eugen Thorburn var som huvudförfattare till planberedningens förslag inte nöjd med beslutet 1905 att kvarteren mellan Södra Vägen och Skånegatan skulle bibehållas enligt 1886 års stadsplan. Främst vände han sig mot att det sydligaste kvarterets rundade spets mot Korsvägen hindrade den tilltänkta stora trafikplatsen i planberedningens förslag.

Bara några månader efter Kungl. Maj:ts ovan nämnda fastställelse av den gamla planens justering, medan drätselkammaren förhandlade med intressenter om försäljning av stadens tomter i området, motionerade Thorburn i stadsfullmäktige den 25 januari 1906 om förbud mot att avyttra de 15 tomterna i det berörda kvarteret (nu stadsdelen Heden, 31 kv. Turmalinen). Endast härigenom skulle staden få möjlighet och tid att närmare utreda om kvarterets gränser borde ändras med hänsyn till det framtida behovet av större utrymme för Korsvägen som viktig trafikknut. Här möttes gamla huvudvägar från norr, söder och öster vilka i en snar framtid skulle utökas med två nya som var planerade att förbinda Stampen och järnvägsstationsområdet med höjdområdena väster om Södra Vägen (nu Skåne- och Eklandagatorna) – alla gatorna måste ha dubbla spårvägsspår som skulle sammanföras i denna trafikplats. Förutom det faktum att platsens storlek i den gamla stadsplanen således var för liten, påpekade motionären, ”lära väl ej heller många önska att som fond för Södra Vägens yttre del få se ett af dessa rundade hyres-”palats”, på hvilka den äldre stadsdelen har att bjuda så talrika prof”.[475] Man inser härav att Thorburn måtte ha övergivit sin åtta år gamla vision av stadsbildens framtida utseende – hans detaljrika perspektiv över Kungsportsavenyns avslutning från 1898 har nämligen i bakgrunden just flera runda och tornprydda kvartershörn

vid Södra Vägen och angränsande gator. Nu gällde således att åstadkomma en mot platsens betydelse svarande värdig och tidsenlig gestaltning av fondbyggnaden i perspektivet från söder. Följaktligen borde enligt Thorburn en så välbelägen tomt inte på det gängse sättet tanklöst säljas till privatintressen utan reserveras för något offentligt ändamål. Trots allt återstod i de övriga kvarteren ca 70 tomter till försäljning.

Drätselkammaren, som fått ärendet på remiss, yttrade i april stadskamrerarkontorets bestämda mening att staden inte borde öka den rådande bristen på lediga tomter och undanhålla drygt 1 200 kv.m. säljbar areal. Eventuella offentliga behov kunde ges byggnadsplats i grannskapet och vidare måste planfrågan anses ha blivit tillräckligt utredd genom beslutet föregående år att vidhålla den gamla planen. På dessa grunder avstyrkte man förslaget. Däremot hade byggnadsnämnden, där motionären sedan länge var ledamot, inga invändningar. Man åberopade ett yttrande från stadsarkitekten Fahlström och t.f. stadsingenjören Simon, vilka instämde i Thorburns åsikt att Korsvägen hade stor strategisk betydelse som trafikplats.[476]

När stadsfullmäktige behandlade frågan den 3 maj 1906 yppades motsatta uppfattningar, men kyrkoherden Conricus fick majoriteten med sig på förslaget att ärendet skulle återremitteras till drätselkammaren – frågan gällde nu ”huruvida icke afsedda fördelar kunde lämpligen vinnas genom afhållande af en del af kvarterets tomter från försäljning”, men bara under pågående utredning och planarbete. Därmed hade fullmäktige funnit en smidig utväg att nå ett samförstånd omkring Thorburns tanke, vilken med all tydlighet hade fått stor uppslutning – dock endast kvarterets gränslinje mot platsen, hörntomtens användning lämnade man därhän. Nu övergick frågan snabbt från tanke till handling. Sedan byggnadsnämnden under de närmaste månaderna utarbetat ritningar till en ny rak kvarterslinje mot Korsvägen begärde man att drätselkammaren skulle söka stadsfullmäktiges antagande av detta förslag till ändrad stadsplan. Eftersom nämnden samtidigt påvisat behovet av att hela kvarterets tomtindelning justerades måste samtliga tomter undantas från försäljning tills omregleringen blivit genomförd. På grund av omständigheterna måste drätselkammaren i sitt yttrande i oktober förklara att man ändrat hållning och accepterade en planändring – denna gång i motsättning till stadskamrerarkontoret, som vidhöll sin åsikt.[477] På stadsfullmäktiges sammanträde den 29 november yrkade skeppsredare John E. Olson avslag och arkitekt Eugen Thorburn bifall till drätselkammarens förslag, varvid Thorburns linje segrade. Beslutet fastställdes i februari 1907 av Länsstyrelsen och därmed hade stenstadens utpost mot Korsvägen fått sin slutgiltiga form, inom några år realiserad genom hörntomtens bebyggande.

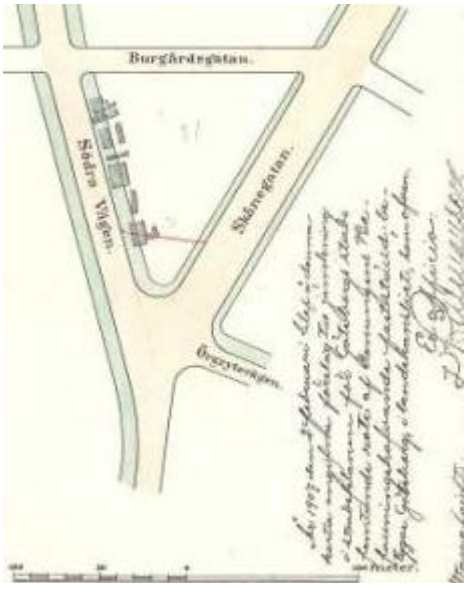

860-861. *Det triangelformade sydligaste av 15:e rotens stenstadskvarter hade en rundad spets mot Korsvägen, något som arkitekt Eugen Thorburn påtalade skulle allvarligt minska den viktiga trafikplatsens kapacitet med hänsyn till behovet av utrymme för spårväg och fordon. Genom spetsens avskärande till en bred hörnlinje – enligt hans och Atterbergs förslag till stadsplan 1904 – skulle dessutom skapas en tomt för någon offentlig byggnad som kunde pryda den förstorade platsen. Den omreglering som staden genomförde 1906 avsåg dock hela kvarterets bebyggande med bostadshus.*
862. *På kvarterets breda hörntomt uppförde firman N. Andersson & Co., som 1878 hade inlett sin verksamhet på Hasselbladska ängen och 1880 fortsatt vid Kungsportsavenyn, år 1911 en byggnad i tegeljugend ritad av byggmästare Nils Anderssons son Robert Anderson Arelius. Grannhusen hade uppförts 1909-10 i rikt putsad jugend av byggmästare O. A. Burman, som börjat på 1880-talet med landshövdingehus och på 90-talet byggt stenhus i exklusiva lägen som Vasaplatsen och Parkgatan.*
863*. Södra Vägens stugor i den s.k. Vassnöden då de börjat lämna plats för moderna femvåningshus.*

Ny lag möjliggör ny planmodell: stadens ingenjör lanserar formeln för sundare stadsmiljö

Stadsplaneringen förnyad genom nya konstgrepp

Det komplicerade arbetet med att stadsplanera Gibraltarbergens svåra terräng hade lagt i dagen det stora problem som bestod i att förena moderna tekniska och konstnärliga krav med den rådande kommunala organisationen av byggnadsväsendet och dess resurser för stadens planering och byggande. År 1907, då Kungl. Maj:t äntligen fastställt den nya stadsplanen för Göteborgs utbyggnad, handplockades den unge civilingenjören Albert Lilienberg med sin rika bildning i stadsbyggnadsfrågor till den nyinrättade tjänsten som chef för Göteborgs omorganiserade stadsingenjörskontor. Med titeln förste stadsingenjör fick han fria händer att planera det framtida bebyggandet i landets dynamiska andra stad som befann sig i en period av stark tillväxt.[478] Lilienbergs administrativa och juridiska kompetens gav honom därvid möjlighet att utnyttja den nya lagen om stadsplan och tomtindelning, som medgav särskilda detaljbestämmelser om byggnadshöjd och husens läge i förhållande till gata och gård. Efter noggranna studier av den nyss fastställda stadsplanen bedömde Lilienberg att denna var till stora delar ekonomiskt ogenomförbar. Det gällde både gatuanläggningar och bebyggandet av kvarter, där han såg att även större ”trefnad” här och var kunde åstadkommas genom bättre tillförsel av ljus och luft. Dessutom pekade han på åtskilliga brister utifrån estetiska synpunkter beträffande såväl gatusträckningar som öppna platser i förhållande till de möjligheter som naturen givit genom terrängens form.[479]

ALBERT LILIENBERG
Albert Lilienberg (1879–1967) tog civilingenjörsexamen 1903 på KTH och verkade som förste stadsingenjör i Göteborg 1907–1927. Han var gift med Ingrid Wallberg (1880–1965) under en period 1909–1925 då hon genom självvald praktik utbildade sig till arkitekt. Tillsammans vann paret ett uppmärksammat tredjepris i en stadsplanetävling 1913 i Chicago.

864.

Efter en inledande jämkning av stadsplanen i 15:e roten (se nästa avsnitt) framlade Lilienberg i februari 1910 för 14:e rotens del ett nytt planförslag med särskilda bestämmelser för bebyggandet. Stadskamreraren Gärde hade i princip inga invändningar, men förde i sitt långa yttrande resonemang som ger intressanta perspektiv på planfrågan. Han anmärkte att planprocessen pågått ända sedan byggnadsnämnden väckt frågan 1896 och ändå inte givit mycket resultat – detta visade sig genom att det aktuella förslaget var det hittills mest överensstämmande med de principer som redan 1898-99 uttalats av August Kobb och Eugen Thorburn i deras reservationer. Deras uppfattning att en stadsplan inte bör antagas utan att man först bestämt hur kvarteren ska bebyggas var genomförd i det nya förslaget. Vid antagandet av planberedningens förslag 1906 hade man på drätselkammarens begäran inte tagit med några byggnadsbestämmelser, vilka förste stadsingenjör Lilienberg nu med all rätt bedömde vara av central betydelse som garanti för det avsedda resultatet. Intressant var också att stadsingenjörskontorets ingående omarbetning sedan två år nu lett till att ett förslag av August Kobb 1899 var med i det nya förslaget – ett nytt Lorensberg, i olikhet med planberedningen beläget på samma plats (landeriet Johanneberg) och under samma motivering.[480] Efter drätselkammarens tillstyrkan i september 1910 presenterade byggnadsnämnden den 29 november förslaget för stadsfullmäktige som gav sitt godkännande några veckor senare.[481] På begäran av Överintendentsämbetet[482] måste staden omarbeta den del som anslöt till Landsarkivets tomt. Emellertid avvisade staden ämbetets alternativ och lade fram en mer ekonomisk lösning – istället för nära 2 000 kv.m. minskad kvartersareal och motsvarande ökning av gatumarken enligt ämbetets förslag[483] innebar Lilienbergs förslag tvärtom ett nästan lika stort tillskott i kvartersarealen genom uteslutande av Chalmersgatans förlängning söder om Engelbrektsgatan.[484] Den sålunda justerade planen blev antagen av stadsfullmäktige den 13 juni 1912 och fastställd av Kungl. Maj:t i februari 1913.[485]

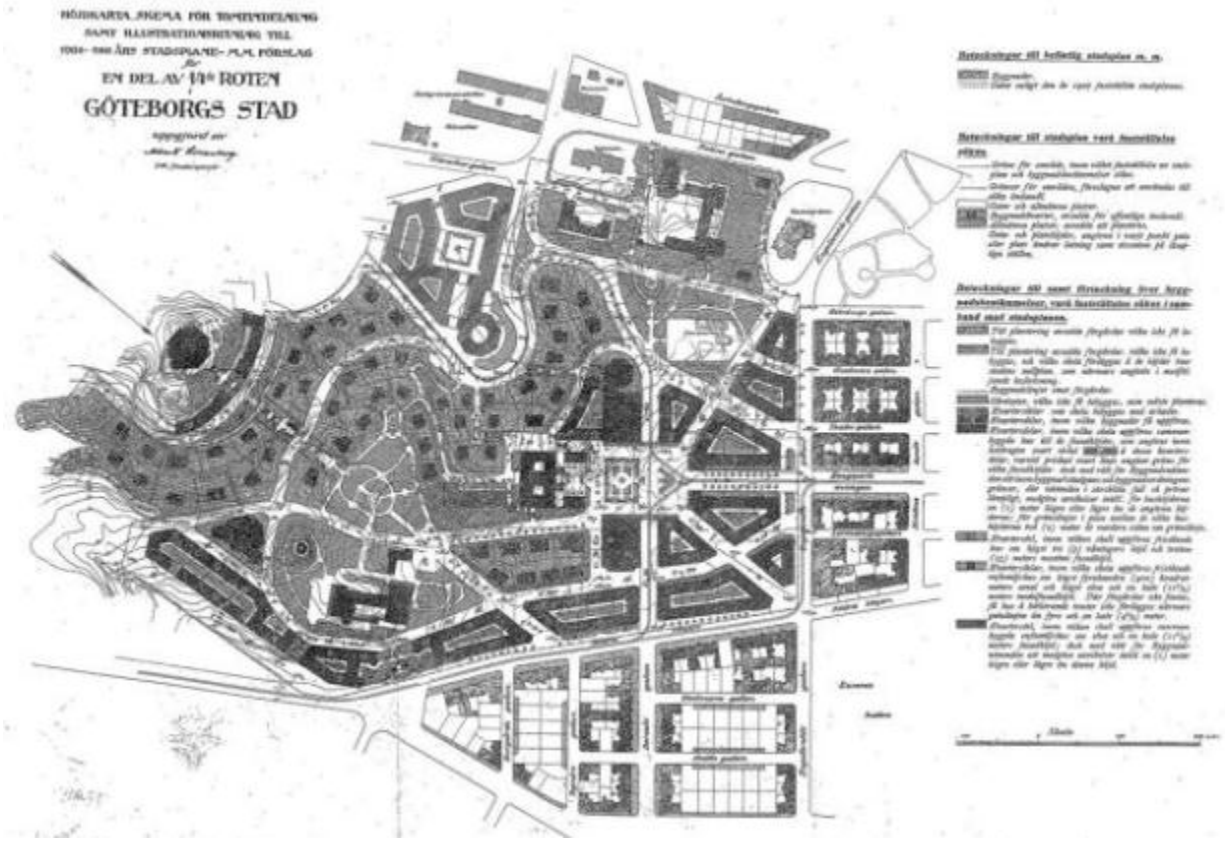

865. *Albert Lilienbergs förslag till ny stadsplan 1910 avsåg ett effektivare utnyttjande av terrängen, vackrare stadsbild och sundare bostadsmiljö genom byggnadsbestämmelser som inte införts 1907.*

Stenstadens hyreskaserner får försonande drag

Som nytillträdd förste stadsingenjör tog Lilienberg genast itu med att justera stadsplaner i stenstaden enligt bestämd prioriteringsordning, inte minst med syftet att på drätselkammarens uppdrag göra osålda tomter attraktiva. Han inledde sitt program hösten 1907 i 15:e roten mellan Engelbrektsgatan och Korsvägen. Det gällde här att göra det bästa av att stadsdelen var ”redan oåterkalleligen prisgifven åt kasärnsystemet” genom att tillförsäkra smågator och kvarterens innergårdar mer ljus och grönska. Som ovan nämnts hade 1880-talets gatubredder och tomtindelning inte blivit ändrade genom den år 1905 justerade stadsplanen sedan förslaget 1904 av stadsplaneberedningen blivit underkänt. Lilienberg påpekade i motiveringen till sitt förslag i november 1907 att ”gatubredder af 15 meter utan förgård … ansågos den tiden /1880-talet/ vara fullgoda, men vår tids större behof af luft, ljus och trefnad har gjort, att stadsplanen ej längre kan anses tidsenlig”. Att raderna av mellantomter vid tre 15 meter breda gator ”visat sig för staden svåra att afyttra” berodde också på att man vid denna gatubredd bara fick bygga ”en föga omtyckt hustyp” (16,5 meter inrymde fyra våningar och källare för butiker). Därtill kom de år 1889 indelade ”tomternas … i regel alltför ringa breddmått”.[486] Lilienberg föreslog därför att olägenheterna med bredden hos Vadmans-, Hedås- och Tegnérsgatorna skulle avhjälpas genom omreglering av de tre berörda kvarteren (nu stadsdelen Heden 25 kv. Bergkristallen, 26 kv. Ametisten, 30 kv. Granaten).

Genom 6 meter indragning av byggnadslinjerna kunde mellan gata och hus skapas ”förgårdar, hvilka, med hänsyn till förgårdars … förmåga att göra stadsdelar behagliga, torde komma att rycka upp … stadsdelen till en högre klass”. Vid förgårdar på Vadmansgatans östsida liksom Tegnérsgatans sydsida och båda sidorna av Hedåsgatan, med bredderna 21 respektive 27 meter mellan fasaderna, skulle enligt 1895 års byggnadsordning – förgårdsbredd räknades till gatubredden – kunna uppföras femvåningshus i den maximala hushöjden 22 meter (om BO 1895 se kap. II A och III B), d.v.s. högre hus än den befintliga planen medgav. Men då detta vore att motverka ”den i de flesta länder och äfven hos oss påbörjade reaktionen emot de högsta hustyperna” innehöll förslaget begränsning av taklisthöjderna till 20 meter vid förgård och 16,5 meter i motstående kvarter utan förgårdar. Lilienberg menade att ett sådant hus i fyra våningar hade uppförts på Vadmansgatans västsida enligt gällande plan med 15 meter mellan fasaderna och framhöll den estetiska fördelen: ”Genom dessa höjdbestämmelser kommer äfven att undvikas vanprydande variationer i hushöjderna samt synliga brandgaflar”. Därför hade han också föreslagit att övergångarna mellan hörntomter utan förgård och angränsande tomter med förgård skulle göras så att fasadlinjens indragning började ett stycke innanför tomtgränsen och sålunda gav plats åt rum med fönster i gatulinjen. Av samma skäl borde den av byggnadsordningen föreskrivna höjdskillnaden mellan dessa hus och befintliga hörnhus vid en bredare gata utföras genom avtrappning i de blivande husens översta våningar – på detta sätt skulle man få ”billiga och goda tillfällen till utbildandet af behagliga arkitektoniska motiver med terrasser”.[487] Lilienbergs förslag omfattade således dels tomtindelning med längre fasadlinjer och dels byggnadsbestämmelser avseende hushöjder, byggnadslinjer mot såväl förgårdar som innergårdar och gårdarnas kopplingslängder. Stadsingenjörskontoret hade introducerat ett radikalt grepp som syftade till utnyttjande av den nya lagens möjligheter att i detalj reglera byggandet inom stadsplan. Kontoret sökte emellertid inte fastställelse för de inre byggnadslinjerna, viktigare var gårdarnas angivna ”kopplingslängd” som angav minsta tillåtna mått för gårdsbredd i tomtgräns. Byggnadsnämnden ingav i april 1908 förslaget till stadsfullmäktige, som gav sitt bifall den 7 maj. Det fastställdes i juni av Länsstyrelsen.[488] Lilienberg var nu fri att applicera sin metod i den pågående översynen av 1907 års stadsplan.

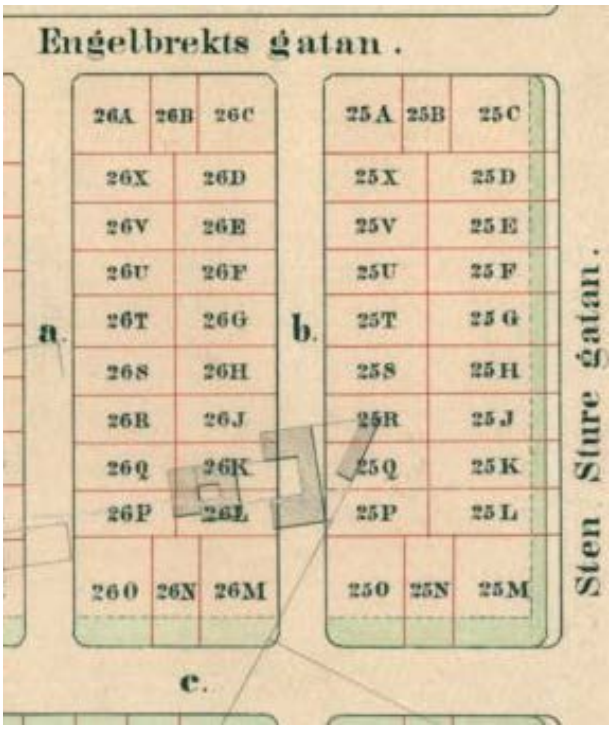

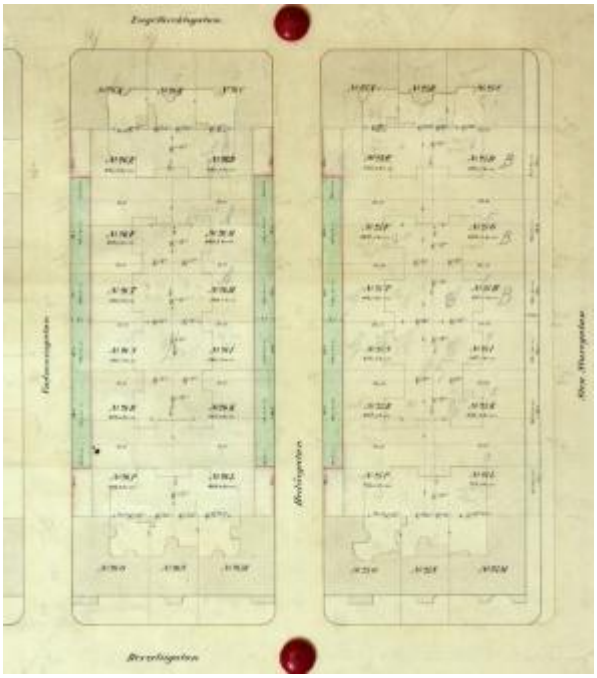

Kvarter 25 och 26 i 15:e roten (mellan Vadmans- och Sten Sturegatorna) omreglerades av Lilienberg för ljusare gator och större fasadlängder, vilket gjorde tomterna attraktiva för intressenter.
***866.** Tomtindelningen 1889: smala tomter utan förgårdar vid smågatorna.* ***867.** Ny indelning 1908: bredare tomter med förgårdar.* ***868-869.** Bestämmelserna i stadsplaneändringen 1908 av Lilienberg.*

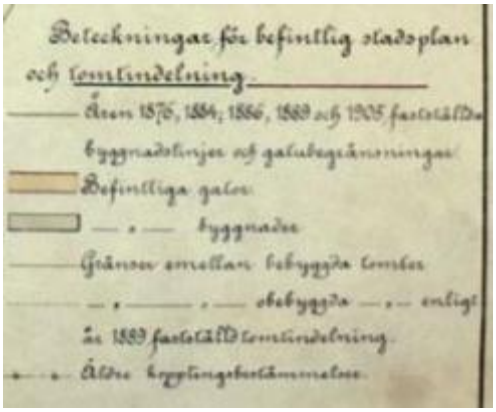

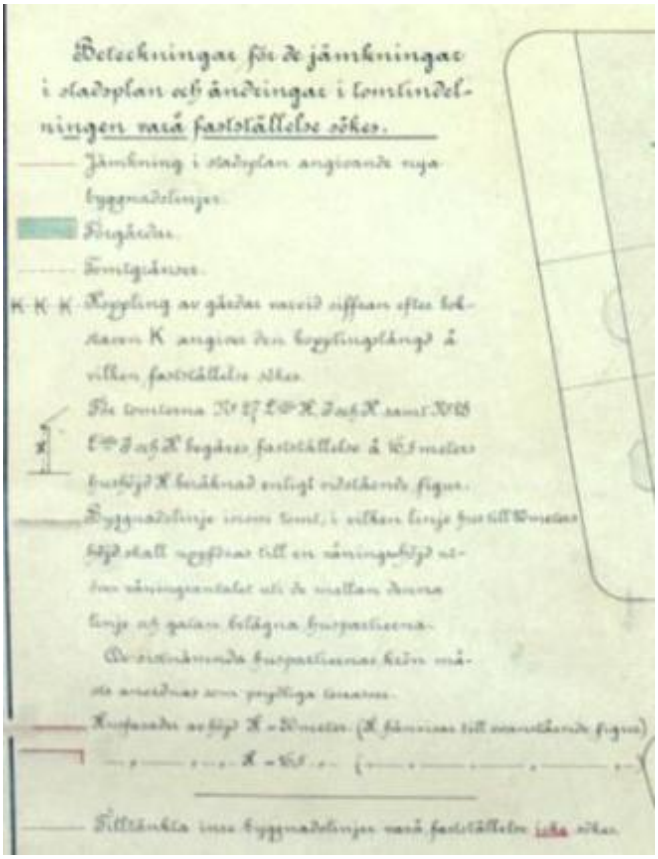

Sedan alla stadsdelens tomter utefter Södra Vägen och Skånegatan blivit sålda och bebyggda kom den länge emotsedda byggnadsverksamheten på tomterna med förgårdar i väster- och österläge igång vid Hedås- och Vadmansgatornas östsida 1911-12 – västra sidan av Hedåsgatan bebyggdes under första världskriget och därmed fick stenstaden sin först fullbordade gatumiljö enligt Lilienbergs formgivningsprogram för soligare och vackrare gator där den nationalromantiska tegelarkitekturen fått fullt genomslag. Emellertid förblev tomterna med skuggigt norrläge vid Tegnérs- och Burgårdsgatorna lediga ända inpå 1920-talet och blev bebyggda först i samband med Göteborgs Jubileumsutställning 1923.

870-872. *Förgårdarna vid Vadmans- och Hedåsgatorna slutade mot fasader istället för brandmurar.*

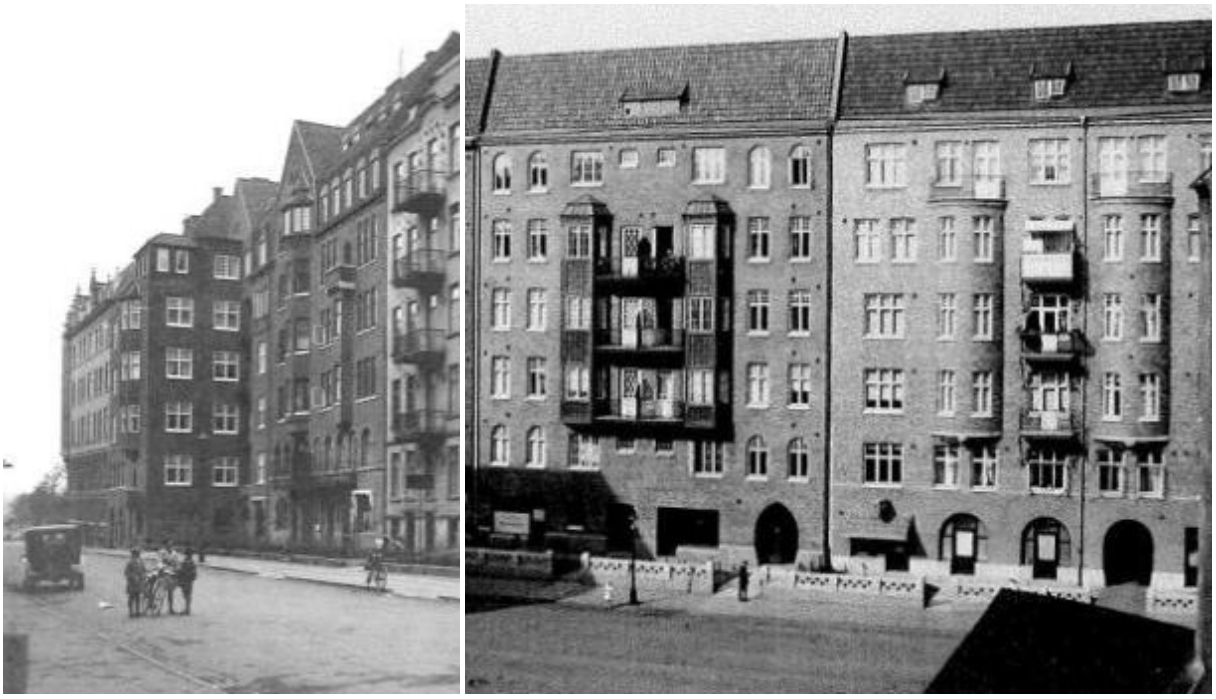

873. *Omregleringarna 1906-08 stimulerade byggnadsverksamheten vid smågator med ödetomter.*
874. *Södra Vägen norrut från Korsvägen ca 1910 – stenhusrader i öster, landeriträdgårdar i väster.*

Den nya stadsplanens pulsåder söderut: en spårvägsgata direkt till Landala

Som tidigare nämnts blev det av särskild beredning år 1904 framlagda förslaget till stadsplan för de höglänta områdena av 13:e och 14:e rotarna antaget av stadsfullmäktige våren 1906. Vid denna tidpunkt väckte arkitekt C. F. Ebeling förslag i fullmäktige om att en spårvägslinje skulle dras från Vasagatan upp till Landala – han bifogade en skrivelse med över 400 Landalabors namnpåskrifter.[489] Med sina drygt 12 000 invånare var Landala den enda större stadsdel i Göteborg – förutom det nyinkorporerade Lundby – som saknade spårväg trots att de flesta landalabor hade arbete i andra delar av staden. Förslaget översändes till spårvägsstyrelsen, som sedan stadsplanen väl fastställts av Kungl. Maj:t sommaren 1907 meddelade sin åsikt att spårväg borde anläggas i den blivande förlängningen av Aschebergsgatan. Stadsfullmäktiges ordförande remitterade ärendet den 12 augusti till drätselkammaren för inhämtande av gatu- och vägförvaltningens yttrande – förvaltningen tillstyrkte i februari 1908 spårvägsdragningen och hänvisade till förslaget av byggnadschefen om en enklare och billigare gatuanläggning genom Aschebergsgatans tillbakaflyttning i läget enligt 1884 års plan.[490] På drätselkammarens begäran lämnade byggnadsnämnden hösten 1908 ett förslag till den begärda jämkningen i planen, men under protest av ledamoten arkitekt Thorburn. Denne hävdade att den fastställda planen, som vi minns utarbetad av honom och ingenjör Atterberg i stadsplaneberedningen, ingalunda behövde ändras – spårvägen borde istället gå i Molinsgatan, då denna huvudgata söderut i gällande plan erbjöd en närmare förbindelse till Gibraltarbergen. Förste stadsingenjör Lilienberg framhöll tvärtom att Aschebergsgatan var ”väl ägnad att i en framtid blifva en synnerligen viktig trafikled” då den stod i direkt förbindelse med den nyanlagda Vasabron. Denna naturliga huvudled var sålunda lämplig för spårväg. Han hävdade bestämt att gatans uppgift krävde större bredd än planerade 18 meter – minst 22 meter – för att kunna ge plats åt ”såväl tvänne (dubbla) spårvägsspår som gång- och körtrafik”. Med ett något östligare läge enligt byggnadschefens förslag skulle man minska sprängningsarbetena och således anläggningskostnaden bli avsevärt lägre. Lilienberg konstaterade att det ändrade läget trots breddökningen innebar ungefär samma kostnad som 18-metersgatan i planen 1884. Stadskamrerare A. Gärde instämde i Lilienbergs åsikter och tillade att spårvägstrafik i Molinsgatan, där två stora folkskolor låg på vardera sidan, innebar en olycksrisk eftersom man kunde utgå ifrån att många skolbarn hade sina lekar på gatan.[491]

875.

På Gärdes rekommendation av föreslagen spårvägsdragning till Landala och jämkning i planen 1907 för 13:e roten tillstyrkte drätselkammaren detta den 8 december, dock ville man avvakta med sitt yttrande angående spårvägen tills planfrågan blivit avgjord.[492] Sedan stadsfullmäktige den 11 mars 1909 godkänt planens jämkning enligt den från byggnadsnämnden begärda beskrivningen[493] fastställde Länsstyrelsen detta beslut den 20 april. Samma år anslog stadsfullmäktige medel till utläggning av Aschebergsgatans fortsättning till Kapellplatsen. Därmed kunde drätselkammaren avsluta sin spårvägsutredning och yttrade våren 1910 till stadsfullmäktige att Landalas stora befolkning motiverade en spårvagnslinje – om än knappast vinstgivande kunde den inte heller befaras medföra ekonomisk förlust för staden.[494] Drätselkammarens uppfattning hade gehör i stadsfullmäktige, som tog beslutet den 2 juni. Gatan drogs fram 1910 och detta år inleddes bebyggandet i kvarteret på östra sidan (nu Vasastaden 27 kv. Rönnen). Spårvägslinjen till Landala öppnades 1911 för trafik från befintlig linje i Vasagatan och 1914 fullbordades spårdragningen Vasaplatsen-Vasabron-Västra Hamngatan. Olof Melins vision 12 år tidigare om en ny huvudförbindelse mellan city och stadsdelar i söder hade äntligen blivit verklighet. Aschebergsgatans ändring fick liknande följder i närheten. Inom en månad under sommaren 1909 tog stadsfullmäktige och Länsstyrelsen även beslutet om en mindre jämkning i planen genom att Molinsgatans norra ände vreds åt väster och samtidigt fick ökad bredd trots att spårväg inte var aktuell. Stadsingenjörskontoret hade även påpekat att genom breddökningen kunde husen vid Molinsgatan uppföras i maximal höjd och domkyrkotornet skulle bli en mer tilltalande fondbildning – man ansåg att dessa fördelar övervägde nackdelen med den något minskade bredden hos det redan relativt smala kvarteret mellan Aschebergs- och Molinsgatorna (13:e roten 248-266 och 269, nu Vasastaden 27 kv. Rönnen 1-20).[495]

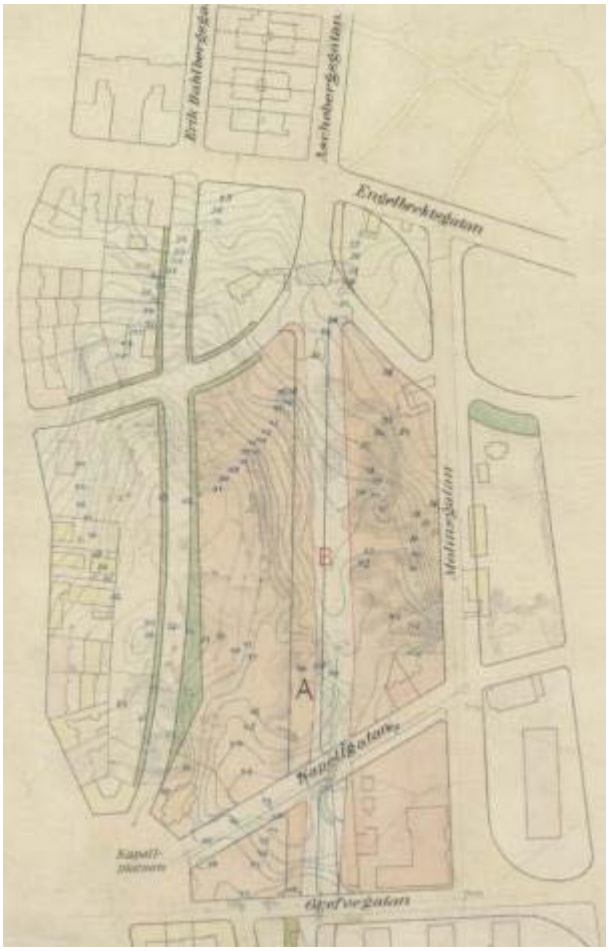

876-877. *Lilienberg justerade 1909 Aschebergs- och Molinsgatorna – ökad bredd till lägre kostnad.*
878. *Aschebergsgatans fortsättning under anläggning medan byggnadsarbete pågår vid östra sidan.*
879. *Gatan blev med spårväg den nya huvudleden genom stenstaden mot arbetarstadsdelen Landala.*
880-881. *Tomtindelning 1909 för kvarteret på bild 860-861 hade Lilienbergs byggnadsbestämmelser.*
882. *Det nybyggda kvarteret vid korsningen med Kapellgatan – t.v. ger ödetomterna på Aschebergsgatans västsida fri sikt mot Föreningsgatans nya elegant svängda husrad.*

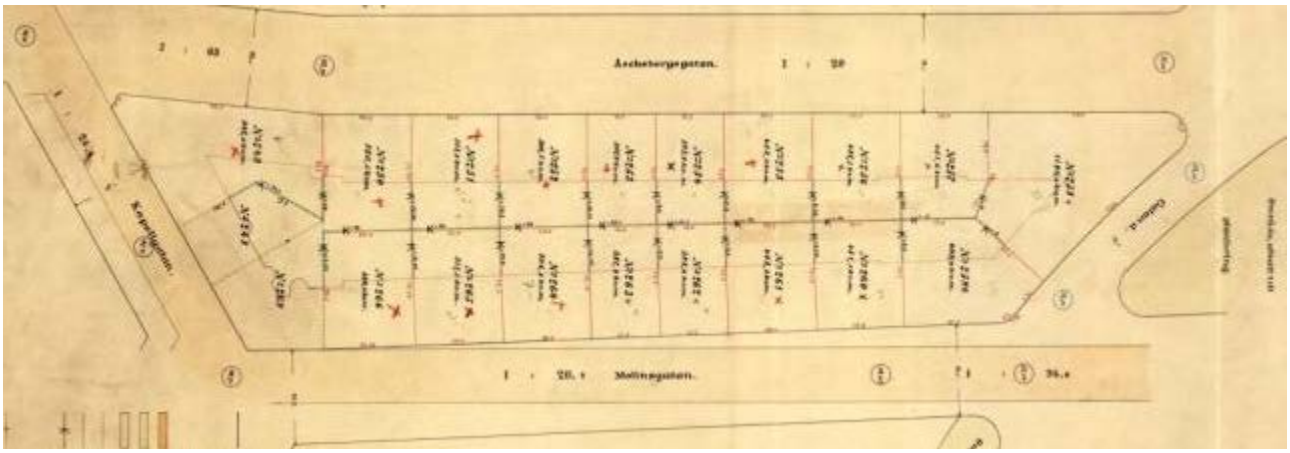

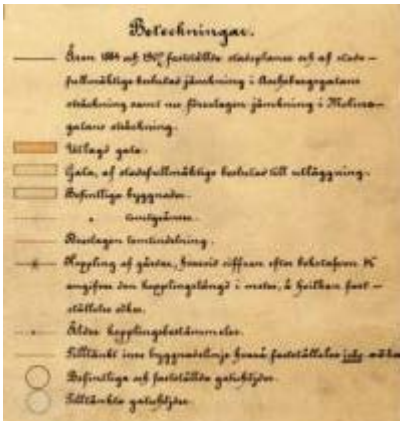

Det nya byggnadssättet finslipas inför stadens besittningstagande av höjderna

883. *Visionen av en uppfartsväg i Landala med Erik Dahlbergsgatan korsande gatan på viadukt ingick i planförslaget i tävlingen 1901 av andrapristagarna Nils Gellerstedt och Torben Grut.*

Stadsplanen för stadens fortsatta utbyggnad söderut, framlagd i stadsfullmäktige 1904, hade som förut visats två år senare blivit godkänd *med undantag av* de föreslagna bestämmelserna för bebyggandet. Sedan planen fastställts av Kungl. Maj:t år 1907 hade den särskilt för 13:e och 14:e rotarnas del, alltså bergen mellan Haga Kyrkogata och Södra Vägen, omgående blivit aktualiserad för revidering – förste stadsingenjören såg här behovet av ekonomisk realism i kombination med möjliga estetiska förbättringar. Med anledning av tomtägares begäran om tillökning från Erik Dahlbergsgatan hemställde drätselkammaren i mars 1909 att byggnadsnämnden skulle tomtindela obebyggda kvartersdelar i 13:e roten söder om Engelbrektsgatan och öster om Karl Gustavsgatan. Detta föranledde Lilienberg att samtidigt föreslå ändring av 1907 års stadsplan för de fyra kvarteren väster om Aschebergsgatan med avseende på Erik Dahlbergsgatans sträckning i krökt form och med växlande bredd, vilket tjänade ett dubbelt syfte:[496]

- Gatuperspektivet skulle bli mer omväxlande och tilltalande – en genom gatans krökning bevarad höjd i fonden söderut var lämplig plats för någon offentlig byggnad.
- Tomterna på västra sidan av gatans södra del nära Kapellplatsen skulle genom ökat djup kunna bebyggas mer ändamålsenligt.

Vidare passade Lilienberg på att här utveckla de nyligen införda byggnadsbestämmelserna vid smågator i 15:e roten – i samband med den förut nämnda tomtindelningen 1909 i det smala kvarteret mellan Aschebergs- och Molinsgatorna angav han där särskilda mått för gårdarnas kopplingslängder och utarbetade för kvarteren i väster planbeteckningar rörande hushöjd, fasadlinje och planteringsytor på innergårdar. Även förgårdars läge och omfattning i dessa kvarter omstuderades med utgångspunkt från de av terrängen betingade ljusförhållandena.

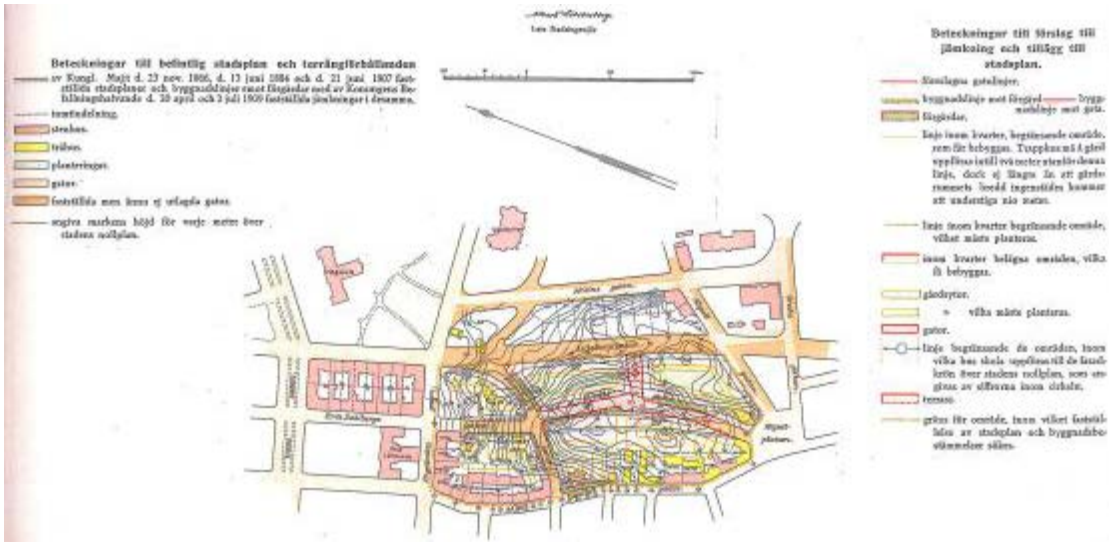

884. *Jämkning i stadsplanen för kvarteren väster om Aschebergsgatan – Lilienbergs förslag till byggnadsbestämmelser 1909 mildrades något efter påpekanden av drätselkammaren.*
885-886. *Egnahemsområdet vid Erik Dahlbergsgatan i stadsplanen 1907 utgick i Lilienbergs omarbetning till förmån för höga stenhus, vilket upprörde arkitekt Eugen Thorburn, som 1904 hade utarbetat det av Lilienberg kritiserade planförslaget tillsammans med ingenjör Atterberg.*

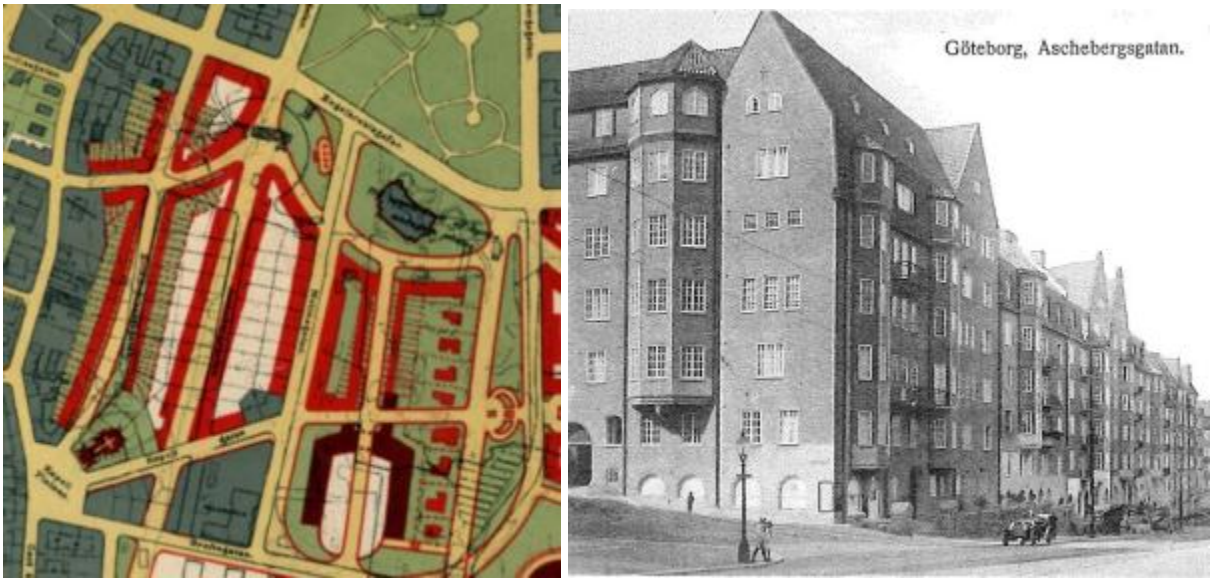

Lilienbergs utkast i juni 1909 tillstyrktes i huvudsak av drätselkammaren i augusti. Ett reviderat förslag i november innehöll såväl en ny trappgata, vilken delade det ”onaturligt” långa kvarteret mellan Aschebergsgatan och den högre liggande Erik Dahlbergsgatan, som mer i detalj utformade byggnadsbestämmelser. Detta förslag godkändes av byggnadsnämnden 4 januari 1910 under protest från arkitekt Eugen Thorburn. En av hans synpunkter hade ett särskilt intresse för en större allmänhet utanför de borgerliga kvarterens välsituerade kretsar. I egenskap av primus motor i planarbetet 1902-04 ansåg nämligen Thorburn ”den redan fastställda stadsplanen med dess egnahemstomter … för samhället lämpligare”. På uppmaning av drätselkammaren, som ville mjuka upp bestämmelserna om byggnadslinjer på gårdar och fixerade mått för hushöjder liksom det kategoriska förbudet mot uthusbyggnader, medgav förste stadsingenjör Lilienberg och stadsarkitekt Fahlström smärre justeringar.[497]

När byggnadsnämnden presenterade förslaget i april 1910 för stadsfullmäktige var man inte enig. Arkitekt Thorburn kände sig tydligen såsom delaktig i den gällande planens utformning manad att reservera sig på flera punkter som särskilt berörde Erik Dahlbergsgatan. Den breda trappgatan för gående hade motiverats av ”hänsyn till eldfara och bekvämlighet”, men detta menade Thorburn var fel tänkt. Gatan berövade staden inkomsten från försäljning av två tomter och en gångväg kunde lika väl anordnas vid dessa – dessutom ”framstår som säkert … att en sådan bred tvärgata komme att släppa in den pinande ostanvinden jämte medföljande damm uti Erik Dahlbergsgatans öfre del”. Rörande sistnämnda gata som planerad fortsättning söderut från Föreningsgatan var han kritisk mot att Lilienberg ville minska gatubredden från fastställda 14 ända ned till 12 meter. Gatukostnaden blev ändå onödigt stor just på grund av den nämnda tvärgatan – och, påminde Thorburn, i sitt planarbete hade beredningen följt principen 14 meter som minimibredd för gator utan förgårdar enligt stadens beslut 1898 att bredda Teater- och Chalmersgatorna från 12 till 14 meter ”för att få köpare till tomterna”. Sedan var det den sociala bostadsfrågan, där Thorburn uttryckte en viss indignation över att staden på sistone ändrat kurs:[498]

> I öfverensstämmelse med stadsfullmäktiges beslut och en inom samhället utbredd önskan föreslogs i den fastställda stadsplanen ett antal tomter för ”arbetarebostäder” eller s.k. egna hem för mindre bemedlade. Då Erik Dahlbergsgatans öfre del icke i nämnvärd mån kan väntas blifva besvärad af genomgångstrafik och marken för staden komme att äga ett jämförelsevis lågt värde föreslogos här – med särskild hänsyn till läget – sammanbyggda egna hems hus med trädgårdstäppa åt gård och gata. Ännu ett skäl för valet af denna hustyp låg däruti, att den af stadsplaneberedningen gjorda utredningen visade, att det ur estetisk synpunkt vore önskvärdt, att denna höjd bebyggdes med sammanhängande *låga* hus. Men i föreliggande plan äro alla enfamiljehusen ersatta af hyreshus – utan ett ord till motivering! Det tyckes vara svårt att få egna hems tanken realiserad.

Thorburn påvisade att man här, i motsats till tidigare diskuterade jungfruliga områden, hade de bästa förutsättningar att anlägga egnahem genom närheten till ett fullt färdigt gatu- och ledningsnät. Från hygienisk synpunkt var behovet av solljus i kvarteren i norrsluttningen väl tillgodosett i gällande plan medan Lilienbergs förslag innebar sämre förhållanden genom Erik Dahlbergsgatans krökar och den förut berörda tvärgatans bebyggelse. Även en tilltänkt stor skolbyggnad på höjden väster om Erik Dahlbergsgatan skulle försämra tillgången på sol för grannkvarteren i norr. Rörande denna byggnad från estetisk synpunkt var enligt Thorburn meningarna delade om det var till stadens fördel att i samma stadsbild från Vasagatan, där läroverket redan utgjorde en mäktig fond, föra in ett ytterligare fondmotiv av den storlek som föreslagits uppe på berget – istället kunde en solig och mjukt böjd backe vara att föredra.

887. *Arkitekt Thorburn ansåg att en av Lilienberg föreslagen skolbyggnad som fondbildning i Erik Dahlbergsgatan var ett fondmotiv för mycket i en stadsbild där reallläroverket redan hade sin plats.*

Förste stadsingenjör Lilienberg hade stadens fulla förtroende för sin agenda – behovet av egnahemsområde skulle tillgodoses långt söderut i terrängen ovanför Landala. Thorburns kritik i byggnadsnämnden föll således på hälleberget. Nämndens förslag om tomtindelning och byggnadsbestämmelser togs upp till beslut i stadsfullmäktige efter en dryg månads bordläggning, den 2 juni 1910. Förslaget godkändes med de lindrade bestämmelser som drätselkammaren hade önskat – det gällde avvikelse i byggnadshöjder, undantag för smärre utbyggnader såsom trapphus från byggnadslinjer mot gårdarna och möjlighet att på dessa uppföra uthus eftersom avloppssystemet ännu inte var dimensionerat för W.C. Som tidigare nämnts hade Lilienberg redan 1907 infört flertalet nya detaljerade byggnadsbestämmelser vid ändrad tomtindelning i 15:e roten och staden hade sökt fastställelse hos Länsstyrelsen utom vad gällde fixerade inre byggnadslinjer. Nu följde stadsfullmäktige stadskamrerarens slutsats i yttrandet i juli 1909 till drätselkammaren – han tolkade där stadsplanelagens direktiv om beslutsordning – och anhöll om hela förslagets fastställelse hos Kungl. Maj:t.[499] Det kungliga beslutet togs den 24 februari 1911, dock med undantag av kvarterens tomtindelning som det ankom på Länsstyrelsen att pröva. Angående byggnadsbestämmelserna fastställdes modererade hushöjder och byggnadslinjer, dock inte planteringsytor på gårdarna med hänsyn till det behov av uthus som ännu en tid skulle föreligga.[500]

Kvarteret Aspen i Vasastaden: två epokers planering och byggande i Göteborg

Det kontrastfyllda mötet mellan gamla och nya planförhållanden liksom mellan därmed sammanhängande olika byggnadssätt kom således beträffande kuperad terräng att först äga rum i 13:e roten väster om Aschebergsgatan. Som följd av stadsplaneberedningens förslag 1904 och Albert Lilienbergs omarbetning 1909 blev kontrastverkan drastisk på Föreningsgatans norra sida, där ett halvfärdigt byggnadskvarter i bergsluttningen väntat i två decennier på sin fullbordan (nu stadsdelen Vasastaden, 19 kv. Aspen). Som förut beskrivits (om den bergsklättrande stenstaden i kap. III A) hade detta kvarter omreglerats 1886 för bebyggande med vanliga stenhus i gatulinjen varigenom inom några år en rad trappande hyreskaserner i fyra våningar med fasader i dåtidens schablonmässiga palatsarkitektur följde Karl Gustavsgatans krökta backe mot Engelbrektsgatan, där man uppfört husen en våning högre på grund av den större gatubredden. Kvarterets indelning i relativt smala tomter är karaktäristisk för byggnadssättet i norra och västra delen. De återstående sju tomterna i oländigare terräng hade inte avyttrats när förste stadsingenjör Lilienbergs omreglering av denna trakt ändrade indelningen till sex större tomter med antingen bred förgård till plantering eller öppningar mellan husen från gatan till gårdarna. Stadsplaneberedningen hade här tänkt sig smala hus i radhuslängor med små förgårdsplanteringar mot gatan, således en del av det egnahemsområde kring Erik Dahlbergsgatan som legat planförfattaren Eugen Thorburn så varmt om hjärtat.[501]

Det nya byggnadssätt som Albert Lilienberg infört i kvarteret gällde istället stora hyreshus och påbörjades 1912 av byggmästarkompanjonerna C. G. Winkvist och C. T. Larsson, vilka lät olika arkitekter rita sina två byggnader med det moderna handslagna teglet i fasaderna vid Erik Dahlbergsgatan (nr 17-19) – det ena av Hjalmar Cornilsen, det andra av byggmästarfirman Zetterström & Jonson. Den moderna ”nationella” arkitekturen blev i detta undanskymda läge vid stenstadens brantaste gata skäligen enkel. Z. & J. hade på senare år uppfört flera hus i Göteborgs sparsmakade jugend som blivit nya landmärken i stadsbilden,

dels vid Södra Vägen och Berzeliigatan med fasader i förbländertegel och dels mellan Aschebergs- och Molinsgatorna där den slätputsade längan mot Vasa Kyrkogata flankerades av kraftiga torn. Det dröjde ännu några år innan kvarteret blev slutet mot Föreningsgatan med slätputsade fasader, varvid anslutningen till det över 30 år äldre hörnhuset utfördes i enlighet med den estetiskt betingade föreskrift som förste stadsingenjör Lilienberg hade lanserat 1907 för bebyggande av tomter med förgårdar vid Vadmans- och Hedåsgatorna i 15:e roten.

888. *Den av Albert Lilienberg justerade stadsplanen med omreglerade kvarter mellan Molins- och Karl Gustavsgatorna, fastställd 1911, hade 1915 realiserats så när som på luckor vilka snart fylldes.*
889-890. *Erik Dahlbergsgatan 17 (t.h.) och 19, uppförda enligt Lilienbergs byggnadsbestämmelser med en bred öppning till kvarterets inre genom att byggnaderna var indragna från tomtgränsen.*

891-892. *Erik Dahlbergsgatans övre del under anläggning och efter uppförande av landshövdingehus.*

893-894. *Mötet mellan Aschebergs- och Föreningsgatorna bildade ett rundat kvartershörn, vilket Lilienberg, säkert med hänsyn till både ljusförhållanden och gatans estetik, föredrog att forma som en gråstensterrass innehållande lokaler medan bostadshuset genom några meters indragning fick en mäktig hörnfasad liknande den vid Korsvägen – denna hade gjorts möjlig genom arkitekten Eugen Thorburns förslag till omreglering (jfr bild* ***862****).*

Byggnadsverksamheten vid den nya sträckningen av Aschebergsgatan hade år 1910 inletts på östra sidan och blev aktuell även på den västra samt vid övre Erik Dahlbergsgatan genom den tomtindelning som följde på planändringens fastställelse i februari 1911. Då en föreslagen terrass för butiksändamål i hörnet Aschebergs- och Föreningsgatorna inte blivit fastställd av Kungl. Maj:t gjorde Albert Lilienberg i augusti 1911 förslag till nya jämkningar i stadsplanen som bl.a. innebar högre terrassering av förgårdarna mot den stora spårvägsgatan men framför allt syftade till att underlätta uppförande av landshövdingehus vid Erik Dahlbergsgatan.[502] Efter vissa justeringar blev denna planändring antagen av stadsfullmäktige den 2 maj 1912 och fastställd av Kungl. Maj:t tre månader senare.[503]

Som tidigare omtalats gällde Thorburns kritik 1909 mot den då aktuella planändringen bl.a. att staden ville frångå egnahemstanken till förmån för hyreshus. Den ringaktade typen av trevånings hyreskaserner i Göteborg – landshövdingehus – fick genom den tävling som 1910 ordnades för smakfullare arkitektur en ny borgerlig skepnad som skulle höja dess anseende. Med den nationalromantiska stilens landshövdingehus för lägre medelklass garanterades en pittoresk gatumiljö, vilken också blev ljusare genom förgårdsplanteringar – samtidigt bildades en övergång mellan stenstaden och de äldre landshövdingehuskvarteren i Landala. Med fullbordandet ca 1920 av stenstadskvarteret Aspen mot Förenings- och Erik Dahlbergsgatorna framstod tydligt i övre Vasastadens stadsbild att en ny stadsbyggnadsepok för det tjugonde århundradet hade fötts ur den drygt sekelgamla tradition som inletts i Göteborg av stadsarkitekt C. W. Carlberg. Genom gammalt och nytt byggnadsskick och arkitektoniskt uttryck var cirkeln sluten i den tättbyggda stenstadens gestaltningsutveckling.

EPILOG: en tillbakablick 1910 över de 50 år då Göteborg formades till storstad

> *Denna del av staden utanför Vallgraven försvarar . . . påståendet att Göteborg är en stad med många skönhetsdrag. De långa alléerna som söka sina likar, Kungsparkens väldiga blomstersmyckade plantering, garnerad av Vallgravens pittoreska vattendrag , . . . Vasaparken, denna lilla pärla av fägring och behag . . . kunna vi visa främlingen till ögonfägnad . . . Därtill komma de ståtliga byggnadskvarteren, vilka i motsats till den inre stadens reguliära men stela och skumma gator ge ett storslaget intryck. Här finna vi flera kulturella institutioner, med rätta berömda såsom monument över en i Sverige enastående offervillighet och lokalpatriotism.* - - - (C.R.A. Fredberg III 1922)

> *Hela detta stadsparti gav ännu för ett tjugutal år sedan samma karakteristiska uttryck för det göteborgska patriciatet under 1800-talets senare årtionden som Södra Hamngatan under förra århundradets början. Det gav uttryck för den i vårt land enastående ställning som de stora köpmanssläkterna intogo i Göteborgs samhällsliv. Ej nog med att de voro ledande inom affärslivet och tongivande inom sällskapslivet . . . De intogo självskrivet de viktigaste platserna inom det kommunala och politiska livet. De styrde och ställde i staden. Men de gjorde det i en känsla av djupt ansvar och med tillämpning av satsen att rikedom förpliktar.* (Svenska Turistföreningen 1931)

1860-80: Storstadsplan och stenstadstradition för det rika Göteborg

> *Redan innan staden på allvar ryckt fram utom vallgravarna, hade de stora alléerna söderut anlagts, och i dessa var en präktig början gjord till de storartade planteringar, vilka i de nya stadsdelarna kommit att ersätta så mycket av den skönhet och trevnad, som den arkitektoniska stadsbilden fått försaka. Inte nog med att de flesta av huvudgatorna planterades med trädrader och förträdgårdar, vilka sommartiden lysa upp och ge liv åt de grå gatuperspektiven, vidsträckta områden ha reserverats mitt inne bland dyrbar byggnadsmark och utformats till allmänna parker.* - - - (Albert Lilienberg och Sixten Strömbom 1915)

Industrialiseringen och affärslivets expansion hade 1860 gjort Sveriges andra stad till handelskapitalismens stamort i riket och sedan 1850 ökat befolkningen med nära 50 % varje påföljande decennium – från 26 000 invånare till 37 000 år 1860 och 56 000 år 1870. Befästningarna hade gett vika för den pågående nya ytterhamnens utbyggnad och en ny stadsbild för den växande handelsstadens olika behov, som tagit form mot älven och vallgraven – från torgen och kajgatornas byggnader såg man det ståtliga parkbältet med Nya Allén omge stadsområdet som en hälsobringande ersättning för den yttre fästningsgördeln till stadens förskönande. Landshövding Carpelan och stadsarkitekt Carlberg hade skapat denna möjlighet genom planen för vallarnas rasering, borgerskapet hade tack vare sina visionärer Wijk, Normann, Westring och Kobb realiserat denna gröna lunga som visade att Göteborg med sin nya rikedom gjorde anspråk på internationell ryktbarhet i modern kontinental anda. Donationsjorden därutanför hade endast till en liten del tagits i anspråk för stadsliknande bebyggelse – det trångbyggda Haga och påbörjade nya stenstadskvarteren Pustervik och Masthugget var de enda planerade förstäderna medan landeriernas öppna hedar och odlingsmarker omgav oreglerad förstadsbebyggelse. Förutom villaområdet längs Nya Allén, som skapats till promenadstråkets ytterligare förskröning, hade Hagahedens trähusklungor i Flygarns Haga och Skojarebacken sålunda uppstått genom närheten till staden av billig ounyttjad arrendemark.

Trots Göteborgs berömmelse som för svenska förhållanden ovanligt välbyggd med europeiskt tycke hade ledningen tvingats inse att staden var en sanitär katastrof. Samhället hotades av social oro och ekonomisk infarkt. Under 1880-talet väntades staden överskrida 100 000 invånare och måste förbereda sig att lägga de väldiga disponibla landerimarkerna under ett

planmässigt bebyggande. Det rika Göteborgs framtidsvision var den moderna kontinentala storstaden, handelns och kulturlivets centrum i Skandinavien. Man tvingades planera för en storskalig stadsutvidgning med målet att skapa ett välorganiserat och sunt Göteborg, varvid Hagaheden skulle prioriteras för en anspråksfull stenstadsutbyggnad.

Plantävlingen 1862 gav resultatet att fästningsstadens enkla rutnätsplan och de stora alléerna utanför vallgraven togs till utgångspunkt för en tidsenlig stadsbyggnadsmodell med goda praktiska, hygieniska och estetiska kvaliteter enligt principer som ledde kontinentens främsta storstadsomdaningar. För en modern stad med högt internationellt anseende krävdes en stadsbild av tidsenligt representationsvärde. Den carlbergska stenstadens klassicistiska byggnadstradition med jämn reglerad hushöjd och ordnande estetik enligt lokala föreskrifter anpassades till nya europeiska storstadsimpulser – palatsarkitekturen i enhetliga gestaltningsformer kopplad till parkbältet och ett vidareutvecklat promenadsystem med breda allégator skulle ge Göteborg ett världsanlete.

895-896.

1890: Det nya ståtliga Göteborg breder ut sig och uppgår i storstadsklassen

Göteborgs nya fysionomi skildrad i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning

1873 12/12: ”Det nya Göteborg”
Det som byggts i Göteborg de senaste decennierna påstås visa att staden haft bättre byggmästare än arkitekter. I stället har liksom på andra smakområden konstutövarna tvingats avstå från många idéer som byggherrarna ansett onödiga och för dyra att genomföra. På sistone har liksom i andra stora handelsstäder tecken på ett nytt tidsskede visats i det väckta skönhetssinnets vilja att efter tavlor och skulpturer ge även arkitekturen dess rätta position. När man betraktar de sista årens nybyggnader blir intrycket att Göteborg är på denna väg.

1878 13/9: ”Byggnadsverksamheten i Göteborg I”
De senare årens omfattande byggande har på sistone genom det ändrade tidsläget minskat betydligt. Dock har ännu arkitekten frihet att åt nutidens palatslika hus ”egna mera studier och omsorg än i förra tider varit vanligt”. Särskilt i de nya stadsdelarna, Hasselbladska ängen och Kungsportsavenyn, har ”byggnadskonsten riktigt kommit till heders ----- och om det kommer att fortgå såsom här börjats skall man svårligen, äfven i större städer, kunna finna stadsdelar hvilka mera motsvara tidens fordringar i såväl arkitektonisk smak som praktisk inredning”.

1880 30/10: ”Byggnadsverksamheten i Göteborg under år 1880 II”
De senare årens nybyggnader visar övertygande ”att man numera i allmänhet egnar mera uppmärksamhet åt såväl inredningen af lägenheterna med afseende på beqvämlighet som åt det yttre med hänsyn till facadernas stilfulla ornering”. ”Det nya Göteborg har att uppvisa partier, hvilka kunde försvara sin plats äfven i städer med större anspråk på arkitektoniska skapelser. Också hör man tidt och ofta främlingar uttala sin öfverraskning när de se dessa stadsdelar, och Göteborg skall utan tvifvel, när tillfälle gifves att fortsätta såsom början är gjord, vinna allt mera rykte för att vara en vacker stad. Utan att underskatta de arkitekter från andra land, hvilkas krafter här tagits och tagas i anspråk, är det dock ett synnerligt nöje att kunna säga, att det unga Sverige ifrån akademien för de fria konsterna här gjort en betydelsefull insats, och att upphofvet till de flesta af de prydliga byggnaderna utgått från deras ritstift. Professor Scholanders lärjungar häfda här sin lärares stora anseende” – ”Kungsportsavenyens … ”franska” qvarter, Hasselbladska ängens och Parkqvarterets byggnader äfvensom Tjenstemannastadens hus bära alla vittnesbörd om det ofvan sagda.”

1884 12/3: ”Byggnadsverksamheten i Göteborg I”
De senaste åren har byggandet särskilt i de nya stadsdelarna pågått ”med oförminskad ifver och med glädjande resultat”, såsom ”de ståtliga husraderna vid Kungsportsavenyen och å Hasselbladska ängen”, vilka ”utan öfverdrift … skulle vara en prydnad i hvilken större stad som helst”. Arkitekterna har haft tillfälle att i viss mån fylla vår tids anspråk på byggnadsindustrin. Man månar inte bara om att göra fasaderna tilltalande, även inredandet går framåt – dels genom ”tillräckliga utrymmen och … sådana bekvämligheter som bidraga till hemtrefnaden och särskildt för husmodern äro af oskattbart värde”, dels betr. material och utförande. – Som förut påtalats är ”Göteborg … på god väg att vid Kungsportsavenyen få ett motstycke, om ej i så stor skala så dock aktningsbjudande nog, till den ståtliga Ringstrasse i Wien med dess präktiga husrader. Äfven här är det den moderna renaissancen, hvilken herrar arkitekter med mesta förkärlek behandla”.

Göteborg hade 1889 passerat 100 000-strecket i invånarantal och därmed formellt blivit storstad. I stadsbilden utgjorde nydaningar med modern kosmopolitisk prägel spektakulära tecken härpå. Samtidigt som Trädgårdsföreningen höjt sin vackra anläggnings attraktionskraft till högsta internationella klass gav sig cityomvandlingen inom vallgraven tillkänna vid hamngatorna och salutorgen genom nya kontors- och affärspalats samt de gamla köpmanshusens uppglasade bottenvåningar för butiker. Trenden med stora skyltfönster började följa Viktoriagatan och Vasaplatsen men motades i Kungsportsavenyn. Här utanför parkbältet hade stora palatslika kvarter uppstått vid promenadstråken och den nya borgerliga stenstadens framväxt pågick främst vid huvudgatorna mellan Haga Kyrkoplan och Södra Vägen vid Exercisheden. Nu togs områdets sista arrendemark i anspråk när Nya Alléns villor och kåkgyttret vid Kallens gata gav plats åt hyreshus. Till allmän bestörtning offrades – med stöd av lagen – även villastadens parkgrönska på större, exklusiva tomter vid Vasagatan för markvärdestegringen. Bebyggelseutvecklingen var i princip densamma som i utlandets storstäder. Husen hade genom ökande tomtpriser och medelklassens tävlan i effektfulla fasader blivit allt större och ståtligare med individuell gestaltning – stadens krav från utbyggnadens början att hålla en jämn skala och enhetliga fasader var till följd av de liberala föreskrifterna i rikets byggnadsstadga 1874 inte möjligt att hävda gentemot olika intressenter.

Kungsportsavenyn med ett återstående ledigt tomtkvarter hade gjort halt framför entrén till Lorensbergsparken, men uppfattningen var utbredd att stadens ståtligaste gata måste fortsättas och få en värdig avslutning. I väster hade kvartersbebyggelsen hejdats av villastaden i den högre terrängen, men just där gamla vägen till Landala behållits som Karl Gustavsgatans krokiga förlängning – den tänkta huvudgatans raka fortsättning var inbesparad – hade den tättbyggda stenstaden börjat klättra uppför bergsluttningen med hus i avtagande social rang och bildat fond framför Brantdalas rader av arbetarbostäder. I gränsen mot Hagas institutionspark vid Vasagatans början och Annebergsområdets villor hade 1890 den slutliga omvandlingen till stenstad av landeriepokens trädgårdslandskap inletts med en fondbildning i Haga Kyrkogata, det fyra våningar höga huset Västergatan 2. Nu följde ett storstadsmässigt utnyttjande av närliggande villaegendomar, en förnämare motsvarighet till högexploateringen av 1870-talets mönstergillt bebyggda arbetarkvarter i det angränsande Annedal.

897-898.

899.

Närmast väster om avenyns norra del, mellan Park- och Vasagatorna, fyllde kvarter och gator de forna trädgårds- och ängsmarkerna. Från två håll trängde ofärdiga byggnadskvarter samman Hagahedens villor och kåkar, dömda att vika för Vasaplatsen med angränsande kvartersbebyggelse. Sedan 1880-talets slut var villorna vid Nya Allén och Flygarns Haga i stadens disposition och tiden var sålunda inne för nya storstadskvarter att i utbyggnadens sista etapp läggas ut för att omsluta Vasaplatsen och därmed fullborda genomförandet av 1860-talets utvidgningsplan. Storstadsupphöjelsens år 1889 innebar, såsom en bekräftelse av den symboliska händelsen, att Hagahedens slutliga omvandling för den högre medelklassens stadskultur stod för dörren när även fattigdomens sista hemvist Skojarebacken och dess återstående orörda naturparti skulle kultiveras till park för den välsituerade stenstadsbefolkningens friluftsliv.

1910: Högexploatering och mindre stått när storstaden rycker fram

> *Utanför Kungsportsbron - - - möter oss en stadsbild som mer än någon annan ger en föreställning om Göteborgs storartade utveckling under det senast förflutna halvseklet. Den berättigar till storstadstiteln och - - - ingen svensk stad i sitt yttre, i hela karaktären, i själva hållningen är så europeisk som Göteborg.* (C.R.A. Fredberg III 1922)

> *Stadens moderna bostadscentrum har . . . vuxit fram söder om vallgravarna och Nya Allén. Denna gränszon, som med växlande bredd sträcker sig ända från Järntorget till Fattighusån, har närmast karaktären av en stor sammanhängande park. - - -

femvåningskaserner har dock ett gemensamt tycke av industriell stilarkitektur. Och gator och platser ha utan svårighet kunnat dragas linjalrätt fram genom den svagt sluttande terrängen. – Söder om Engelbrektsgatan, där bergen stiga brantare, med rikare utformad terräng, har kasernstaden hejdats ett ögonblick i sin frammarsch. … Under denna väntetid ha sålunda andra stadsplaneprinciper, som ta större hänsyn till terrängen, hunnit göra sig gällande, och hustyperna ha förändrat karaktär både till material och utbildning. Skillnaden visar sig kanske mest påtagligt som färgverkan: den nedre Vasastaden är grågul och brungrå, den övre får sin färg av det handslagna röda fasadtegel, som blivit alltmera vanligt de sista åren. - - - - -
(Albert Lilienberg och Sixten Strömbom 1915)

Storstadsutbyggnadens estetiska ambition hade tagit sin utgångspunkt i parkbältet och de stora alléerna, vilka utgjorde början till ett parisiskt promenadsystem värdigt Sveriges rikaste och mest internationellt orienterade handelsstad. Under 1900-talets fem första år hade Göteborgs befolkning ökat med 10 000 invånare till 140 000 men närmade sig nu 170 000. De östra och västra hamngatorna, affärslivets och trafikens nya pulsådror, var omvandlade från trädlösa kanalstråk till breda allégator i kontinental stil med nya broar över vallgraven – vid det nya seklets ingång hade den monumentala Kungsportsbron ersatt ”Gamleportbryggan”. Sålunda hade skapats utrymme för spårväg och breda trottoarer mellan butikernas stora skyltfönster och trädraderna. Dessa veritabla storstadsavenyer inom vallgraven utgjorde som delar av promenadsystemet – på kommunalmannen August Kobbs initiativ – en av de mest radikala visionerna i plantävlingen 1862 vilken sålunda blivit verklighet fyra decennier senare. Nu var stadens marsch uppför höjderna söderut på väg och avenyns värdiga avslutning förestående. Den tilltänkta raka sammanlänkningen av Västra Hamngatan med Karl Gustavsgatan hade övergivits då staden valde bro- och vägförbindelse med Aschebergsgatan – denna skulle bli en bekvämare huvudled till Landala. Vasaplatsen-Vasaparken bildade en central axel av grönska, vilken tillsammans med Haga Kyrkoplan i väster var utlöpare söderut i promenadsystemet – från Kungsparken och Nya Allén till esplanadstråket Vasagatan och vidare till de parkartade institutions- och villakvarteren i bergsluttningarna uppåt Annedal och Landala. Förvandlingen av den Bolanderska trädgården vid Vasagatan till storskalig tät stenstad hade förfulat esplanadstråket och skapat en olycklig barriär mellan alléerna och de trädbevuxna höjderna. Denna skönhetsfläck förringade dock inte värdet av Göteborgs vidsträckta system av alléer och parker. Fullt utbyggt erbjöd detta nämligen åt de promenerande en storstadsmässig facilitet av förnämligt slag, grönskans behagliga skugga hela vägen mellan Drottningtorget och Slottsskogen via Brunnsparken, Östra Hamngatan, Nya Allén och Linnégatan.

900-901.

För en flanör i mogen ålder som lämnat den täta kvartersstaden ”City” bakom sig och kommit över vallgraven var kontrasten slående mellan det gamla och nya Göteborg – å ena sidan det äldre stadsområdets dominerande trevåningsskala och övervägande ålderdomliga klassicism vid både hamngatornas breda avenyer och de trånga smågatorna, å andra sidan den mondäna Vasastadens bredare gator och högre byggnader med ett främmande och rikare formspråk som andades europeisk storstad. Från större delen av det vidsträckta parkbältet, Nya Allén och Kungsparken mellan Södra Vägen och Viktoriagatan, skymtade den moderna borgarstadens palatsarkitektur bortom den lummiga trädgrönskan, där i betraktarens ungdom ett kvartssekel tillbaka den pittoreska villastaden vid allén ännu skymde anspråkslösa förstadskåkar. Just där endast den lilla Sandgången mellan två villaträdgårdar förbundit området med staden flödade nu trafiken mellan Västra Hamngatan och Vasaplatsen på den nya breda ”Vasavägen” som man tvingats låta dela Kungsparken – mången som här passerade hade i tacksamt minne hur den folkkäre August Kobb över ett halvt sekel tidigare hade fått stadens fäder att fullborda den gröna lungan och på ålderns höst kunnat bidra till parkens fredande från all bebyggelse.

902-903.

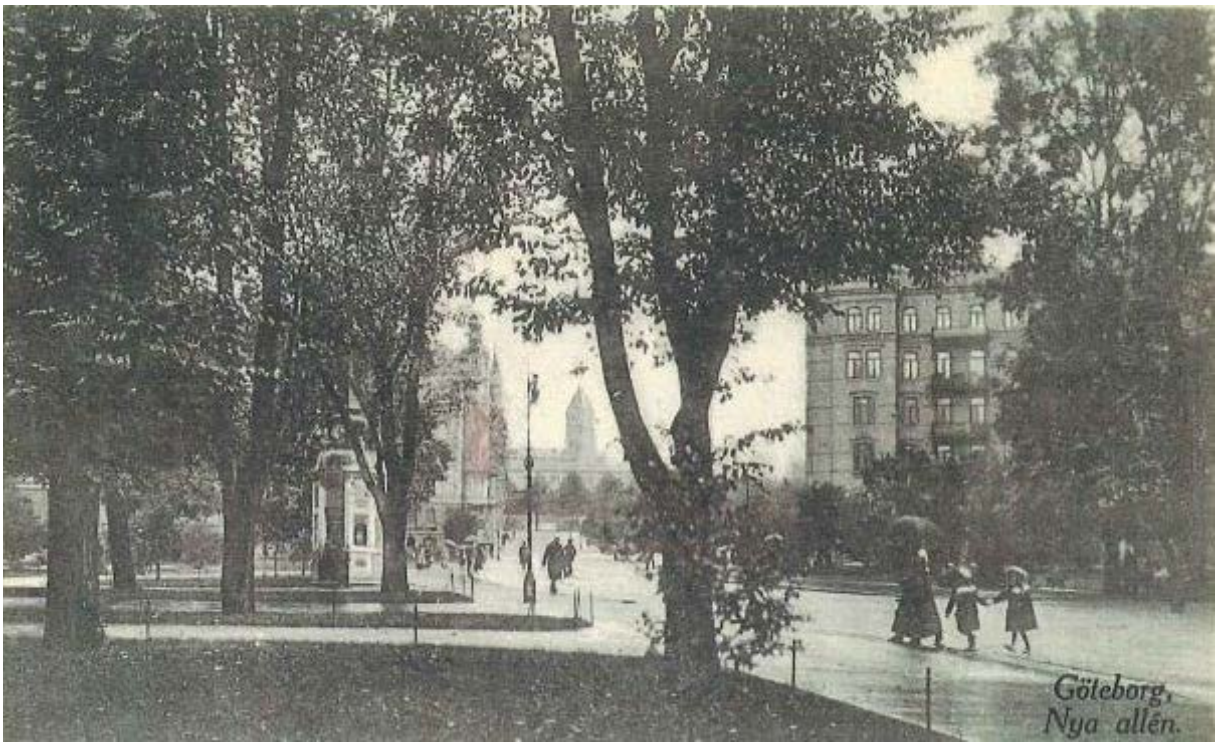

904-906.

Parkgatans brutna linje med de paraderande praktfulla parkkvarteren gav från tvärgatornas korsningar ståtliga perspektiv påminnande om Wiens Ringstrasse. Den raka och breda Kungsportsavenyn med palatsfasaderna på ömse sidor smyckade av förträdgårdar innanför trädraderna skänkte ett monumentalt perspektiv av parisiskt slag som saknade motstycke i landet – emellertid var avenyns länge emotsedda fortsättning och avslutning mot bergen i söder en högaktuell utbyggnadsfråga. Under det dryga decennium som gått sedan förslaget diskuterats att fullborda avenyn stilkonsekvent hade genombrottet i plantävlingen 1901 för moderna principer med terränganpassat stadsbyggande och arkitektonisk helhetsgestaltning av bebyggelsen på landskapsbildens villkor följts av bearbetningar till en utförbar stadsplan, än så länge utan resultat. Det stod emellertid klart att den långa, raka och breda gatan som enda planeringsmodell hade spelat ut sin roll liksom den ståtliga form- och färgrika representationsarkitektur, vars estetiska uppgift i gaturummet var att demonstrera borgerlig välmåga och kosmopolitism. Det handelskapitalistiska Göteborg hade med Vasastaden format en bild av ett stycke välmående europeisk storstad, byggnader i raka led med stämningsfull arkitektur passerade revy för flanören på promenad. Innanför de rikt utstyrda fasadernas bastanta portar och blänkande fönsterglas möttes besökaren av interiörer i högborgerlig smak. Emellertid hade den välsituerade medelklassens frammarsch och den byggnadstekniska utvecklingen de senaste dryga två decennierna inneburit en smakförändring från den aristokratiska palatsarkitekturens fasad- och inredningsprakt till mindre klassicerande stildrag med ett nytt borgerligt kynne.

907.

908.

Vid en vandring längs de fashionabla bostadsstråken Parkgatan och Kungsportsavenyn och vidare på esplanadstråket Vasagatan frapperades man av att den stilla promenadtrafik i vagn eller till fots som var tillåten i parkzonen inte längre behärskade de övriga stora stråken. På Kungsportsavenyn liksom Viktoriagatan störes friden av pinglande spårvagnar och tunga lastfordon, vilka efter de hårt trafikerade huvudstråkens stensättning numera rörde upp skyar av damm endast på de alltjämt grusade bakgatorna. Vasagatan livades ett par gånger dagligen av institutionskvarterens skolungdom när den drog fram genom esplanadens allé, där eleganta äldre herrar och damer med spanskrör och parasoll respektfullt lämnades åskådarplats på parkbänkarna. Här kunde man reflektera över att stadsbildens planerade rika mått av förskönande och luftrenande planteringar förutom parker och alléer hade innefattat en krans runt stenstaden av större kvarter för villaträdgårdar. Den kommunala andelen av planteringarna var konsekvent genomförd av staden på friytorna inom dess förvaltning, ja till och med betydligt utökade i förhållande till den ursprungliga planen. Påtagligt var detta i Vasaplatsen med anslutande del av Vasagatans allé och den utvidgade Haga Kyrkoplan. ”Hagatorget” söder om kyrkans plantering hade under 1880-talet ingått i utredningen angående nya salutorg, men läget vid huvudstråket Vasagatan som utgjort motiv för detta förslag föranledde istället ställningstagandet 1889 att en plantering här vore mer passande i estetiskt sammanhang med allégatan. Genom stadsbibliotekets tillkomst fyra decennier senare hade byggnaden omgivits av parkgrönska, vilket förstärkt planens uppgift som lekplan – en social buffert mellan arbetarnas Haga och det borgerliga Vasastaden.

909.

910.

Planteringar inom kvartersmark hade visat sig kunna garanteras i den mån staden förfogade över eller avyttrat sådan under särskilda villkor. Med byggnadsstadgans och civillagens hjälp hade ett stigande spekulationsintresse gått före såväl den ordnande estetikens princip som sundhetskravet, vilka utvidgningsplanens skapare hade tagit i arv från den carlbergska stadsarkitektepoken. Sålunda innebar de mellersta sentida parkkvarteren och husen vid Vasaplatsen med sina fem våningar ovanpå gatuplanets butiker en markant höjd- och stilmässig nyordning, vilken hade fått sina mest drastiska uttryck vid Viktoriagatan och Vasagatans västra del. De Bolanderska och Gegerfeltska egendomarna vid Vasagatans allé hade med sina stilfulla villor och sin parkgrönska bildat ett stadsparti av oskattbart värde, men ohämmad exploatering hade omskapat detta till den mest avskräckande stenöken bildad av höga hyreskaserner. Här på ömse sidor av allén rådde nu en uppseendeväckande kontrast mellan å ena sidan 1870- och 80-talens rader av förnäma hyrespalats och å andra sidan fem våningar höga hyreskaserner – helt eller delvis fristående med planteringar på villatomter, men också i form av tätt ställda ”hus vid hus” på det kvarter där ännu för 20 år sedan Bolanderska villan i sin höjdpark utgjort ett landmärke. Den för stadens utveckling

intresserade flanören kunde på promenaden under alléträden begrunda de flerstädes egendomligt framträdande skillnaderna i bebyggelsens höjd och fasadkaraktär, inte endast mellan de äldre och yngre kvarteren utan även mellan enskilda hus inom kvarteren. Det var det för äldre generationer göteborgare beklagansvärda resultatet av den spekulationslystnad och självhävdelse som kommit att under de senare decennierna alltmer prägla den borgerliga tidsandan hos en ny medelklass på uppgång.

911.

Adressernas status uttrycktes tydligt redan i gatunamnen, men också entréernas läge i husfasaderna ledde den uppmärksamme och bereste betraktarens tanke åt förnäma hyreshus i större europeiska städer. Stadens förnämsta bostadskvarter mot Kungsparken och den ståtliga avenyn vände framsidan med huvudingångarna och enstaka serveringar mot promenaderna medan inkörsportarna till gårdarna och de vardagliga butikerna hade förvisats till bakgator och tvärgator. Ett annat påfallande drag var att hörnhusen vid vanliga gator med blandad trafik hade en planorganisation med två olika stora eller tre mindre lägenheter per plan, vilket avspeglades i huvudingångarnas och gårdsportarnas placering i vardera gatufasaden. Alltefter lägenheternas status och storlek kunde de nås antingen via den representativa vestibulen till huvudtrappan eller via portgången med en sekundär huvudtrappa. Man eftersträvade största möjliga antal rum i gatufil för representativt umgänge – passager och rum på domestiksidan mot gården var däremot ämnade för familjens privatliv och tjänstefolket.

Liksom Vasagatan var Storgatan en viktig huvudgata med blandade funktioner. Bebyggelsen, vilken särskilt vid Vasagatan utgjorde en framträdande blandning av kompakta bostads- och luftiga institutionskvarter, företedde en provkarta på det industriella stadsbyggandets hela material- och stilutveckling sedan 1870-talet i lokal tillämpning av kontinentala former. Över den tidiga rohbau-stilen i traditionellt flensburgertegel hade en tid den klassicistiska traditionens aristokratiska palatsarkitektur i puts tagit herravåldet med allt större plasticitet och detaljrikedom, dock med maximerat våningsantal följd av en mer vertikalt betonad borgerlig stil – den ”realistiska” arkitekturens industriella fasader hade livliga nordeuropeiska drag. I detta syfte utvecklades modern rohbauteknik med maskinpressat förbländertegel och natursten, men missnöje med den maskinella murkaraktären hade lett till att puts upptagits i

ny form som grovkornig ytstruktur – denna utveckling blev en parentes på materialrealismens väg men samtidigt övergången till en ny, mer nationalistisk tegelarkitektur i Göteborg.

912.

Den borgerliga stadsmiljön byter ansikte i klättringen mot Landala

Den dominerande färgskalan hos de nyss förflutna decenniernas fasadarkitektur i rohbau respektive puts – grågult och brungrått med inslag av en senare tids grällare tegelpolykromi – hade i Karl Gustavsgatans nedre backe kommit till vägs ände. Stenstadens brokighet och stela rektangulära planmönster hade stannat upp i Brantdala-sluttningen och till synes tvekat vid mötet med klippmassivet, där de fritt liggande sparbankshusens tegelfasader i sin enkla prydlighet samsades med villastadens pittoreska träarkitektur i lummig trädgårdsinramning.

Inför byggnadskvarterens fortsatta avancemang uppför bergshöjderna måste ett modifierat planmönster tillgripas och genom plantävlingen 1901 föddes i Göteborg åter en för Sverige banbrytande ny stadsbyggnadsmodell – symboliskt kunde det te sig att den nära 40 år gamla planmodellens främste företrädare August Kobb detta år gick ur tiden. Det nya seklets första decennium innebar i följd av tävlingsresultatet det stora genombrottet i Sverige för den terränganpassade stadsplaneringen, vilken 1889 lanserats av wienarkitekten Camillo Sitte som konstnärlig planmodell och under 1890-talet fått ett enormt internationellt genomslag. Göteborgs 1907 nytillsatte stadsingenjör Albert Lilienberg började genast tillämpa Sittes principer i omarbetning av flera planer, äldre och nyare, för ett tidsenligt byggnadssätt. Därvid utnyttjade han de möjligheter till detaljstyrning av bebyggandet som gavs tack vare 1907 års lag om stadsplan och tomtindelning.

913.

Med den nya förbindelsen över vallgraven, Vasabron, och vägen genom Kungsparken enligt planändring 1905 skapades förutsättningen till ett storstadsstråk mellan city och de nya stadsdelarna i söder via Vasaplatsen, som genom förlängningen till Landala av Aschebergsgatan i ökad bredd och spårvägsanläggningen – genomförd 1914 – fick en ny betydelse som trafikknut. Vid sidan av huvudleden visade även den samtidiga utdragningen av den lugnare Erik Dahlbergsgatan att Göteborg nu gripit sig an utmaningen att erövra höjderna. En rad landshövdingehus var här i arkitektoniskt uttryck väl anpassade till den anslutande höga stenhusskärmen vid huvudgatan. Den nya nationella romantikens estetik hade till föredöme Vasatiden som höjdpunkten i nordisk byggnadskonst. Hantverket i murar av granitblock och tegel med dess dova rödbruna nyanser, liksom landshövdingehusens breda fasadpanel, kom genom den nya planmodellens följsamhet i den bergiga terrängen väl till pass. Byggnadernas utformning var en del av den moderna stadsbyggnadsprincip som åsyftade en förening av natur och konst i storstadens tecken. Som mäktiga symboler för denna princip stod bildningens och trons granithelgedomar upphöjda och indragna från det brusande gatulivet, med eftertänksamhet placerade i den skönast tänkbara omgivning av frodig grönska – högskolans byggnad varsamt infogad i den folkkära Vasaparkens lövmassor, den nybildade Vasa församlings kyrka med f.d. landeriet Götabergs parkvegetation som bakgrund.

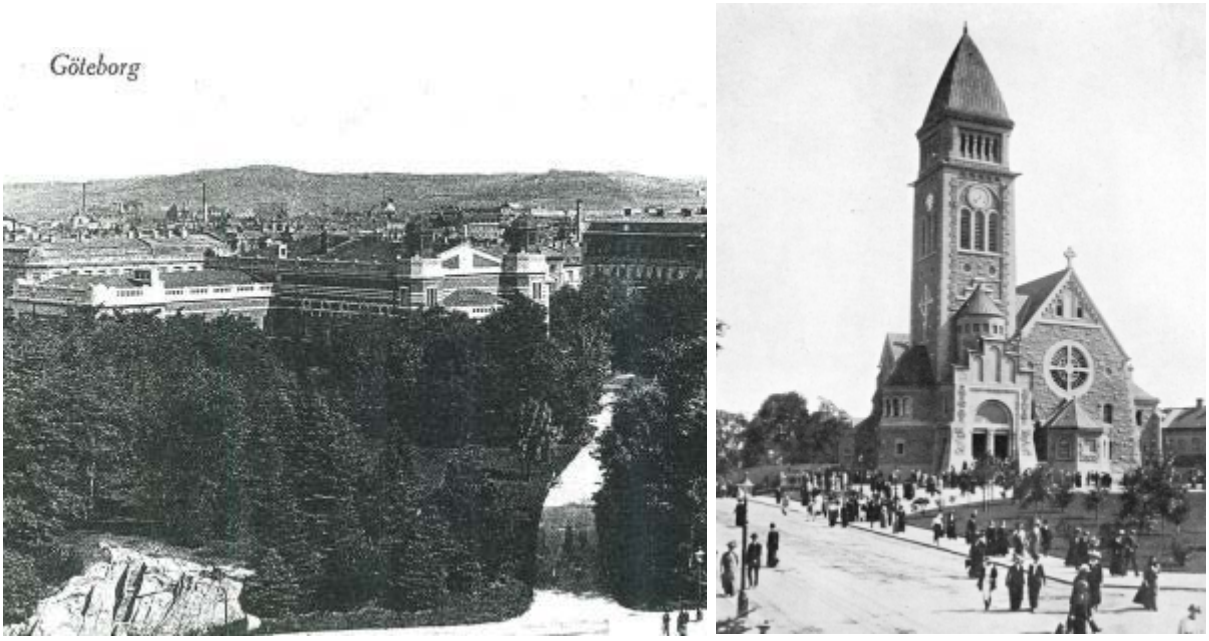

914-915.

916.

[1] Östnäs 1984 s.34.
[2] Erixon 1945. Ranby 2002 s.21-23.
[3] Baeckström 1923 s.84-88 och s.100-101.
[4] C. W. Carlberg har av Arvid Baeckström betecknats som ”vår siste Tessinare”. Baeckström 1923 s.174-177.
[5] Lindblom 1946 s.651.
[6] Lindgren 1891.
[7] Nordensvan 1900. Svedberg 1988.
[8] Hipp 1989.
[9] Milde 1981. Svedberg 1988.
[10] Hipp 1989.
[11] En undersökning av ett antal cementputsade fasader i Göteborg med avseende på skador och utseende refereras i GSH 1863:5.
[12] Klinkott 1988. Hipp 1989.
[13] Milde 1981. Svedberg 1988.
[14] Gurlitt 1900. Nordensvan 1900. Milde 1981. Klinkott 1988. Svedberg 1988.
[15] Pinkney 1958. Svedberg 1988.
[16] Ranby 2002 s.50-52 beskriver arkitektursituationen i Berlin med ref. till Milde 1981.
[17] Klinkott 1988. Hipp 1989. Kokkelink 1998.
[18] Josephson 1922. Cornell 1946 s.23-26. Grandien 1974 s.277-282. Grandien 1979 s.188-192.
[19] *Hamburg und seine Bauten* 1890 och Kokkelink 1998 har foton och ritningar på byggnader vilka, som framgår av exemplen illustrerade i detta kapitel, hade påfallande likheter med hus uppförda i Göteborg.
[20] Kjellin 1949 s.30-62.
[21] Clason 1896 s.37. Grandien 1979 s.213.
[22] RA/GLA: Mpp 19/5 1837 §273.

[23] Svärd 1943 s.70. Schönbeck 1991 s.38-40.
[24] RA/GLA: Mpp 13/4 1855 §248.
[25] Se föreg. not.
[26] Kjellin 1953. Om Brunius´ uppdrag i Göteborg se Grandien 1974 s.295-300.
[27] Schönbeck 1991 s.18-19.
[28] GHT 30/10 1880.
[29] Kjellin 1953. Jern 1979.
[30] Lindqvist 2013 s.9-10,16ff.,29-30,45-48.
[31] Clason 1896 s.50 och s.44.
[32] Ranby 2002 s.32-39. Caldenby 2013 (s.171,172) berör ett motsvarande förhållande mellan Göteborg och Stockholm – Hans Hedlund hade en tätposition i Göteborg, men var från stockholmsperspektivet en lokal förmåga man inte ansåg värd nationell uppmärksamhet.
[33] Ranby 2002 s.50-62 ang. Boklunds väg från Stockholm till Berlin. A.a. s.111-113 påvisar att kritiken 1898, även om den var berättigad, samtidigt röjer en stockholmsakademisk nedlåtande attityd till landsortsarkitekter och nordtysk arkitektur – Boklund var dessutom en avfälling då han brutit med akademin och lärt yrket i Berlin. En tysk fackman på resa 1897 hade ansett Stockholms moderna arkitektur ”starkt påverkad från Tyskland, i synnerhet Berlin” och tyckt sig ”däri finna någonting enformigt och torrt” – TT 1897:5.
[34] TT 1887. Lindgren 1891.
[35] Östnäs 1984 s.114.
[36] TT 1887.
[37] Lindgrens artiklar om arkitekturens utveckling och förutsättningar i TT 1890-93.
[38] Se not 23.
[39] Clason 1896 s.50-51. Hedlund 1908.
[40] Lindqvist 2013 s.10,13,26,48,50.
[41] GHT 15/10 1903.
[42] Se föreg. not.
[43] GP 22/10 1903.
[44] Svedberg 1988 s.56-57. Linde-Bjur 1999 s.19-21.
[45] Svärd 1943.
[46] Linde-Bjur 1999 s.19-21.
[47] TT 1896 (Extrahäfte).
[48] Clason 1896 s.50. Hedlund 1908.
[49] GHT 15/10 1903.
[50] Östnäs 1984 s.97-99, 103-105.
[51] Hedlund 1903 och 1908 tar upp byggherrarnas bristande bildning och intresse för kvalitet (jfr Lindgren 1891).
[52] RSG: Byggnadsritningar. Göteborgs Adress- och Industrikalender (t.ex. 1889 och 1907).
[53] Planritningar i Stübben 1890.
[54] Trädgårdsföreningen: Vårdprogram 2006.
[55] Fredberg 1919-22 del I s.535. Bengtsson 1988 s.22-23.
[56] GSH 1889:141, 145, 155. GSHp 28/12 1889 §14.
[57] GSH 1885:62, 1887:54.
[58] GSH 1896:140, 1897:83.
[59] GSH 1900:128 och 176. GSHp 20/12 1900 §10.
[60] RSG: BNp 1876 21/6 §232 (byggnadsritning nr 1962) och 16/8 §306 (byggnadsritning nr 2006).
[61] RSG: Vasastaden 12 kv. Furan 8, 9, 10 (13:e roten 87, 88 A, 88 B), byggnadsritning nr 6058 23/5 1892, 6620, 6621 26/2 1895.
[62] RSG: BNp 1879 27/8 §252, 3/9 §253, 19/11 §328.
[63] Bryggeriet ”Valhall” på Sprängkullsgatan 19 inrymde sedermera den från Södra Vägen hitflyttade pianofabriken Malmsjö, byggnaden i senare tid känd för musikscenen ”Sprängkullen”. Båda stenhusen 17 o. 19 ersattes under 1980-talets Hagasanering av nybebyggelse för Göteborgs Universitet.
[64] RSG: BNp 21/7 1880 §304.
[65] RSG: BNp 17/3 1885 §85.
[66] RSG: BNp 11/8 1885 §362 med bilagda skrivelser av drätselkammaren (B) och stadsarkitekten (D).
[67] GSH 1882:10.
[68] Lindgren 1891.
[69] BO 1869 och 1874 (16/3) §12, BO 1874 (22/12) §27 mom. 5.
[70] TT 1887. Clason 1896 s.46. Gejvall 1954 s. 59-63 om fasadens förhållande till rumsdispositionen.
[71] Bühlmann 1883 sammanfattar äldre arbeten.
[72] Se exempelvis Stübben 1890/1907 om arkitekturplatser. Angående Tullpackhuset i Göteborg se GSH 1863:5.

[73] Hittenkofer 1872.
[74] Hittenkofer 1877, kommenterad i Göransson m.fl. 1985 s.131-137 om byggnadsformläror.
[75] Om formläran i arkitektutbildningen se även Grandien 1979 s.78-79. Schönbeck 1991 s.18-19.
[76] TT 1887.
[77] Kjellin 1950 och Schönbeck 1991 utgår från arkitekt A. W. Edelsvärds uttalande om Wijkska huset vid Lilla Torget, dåtidens högsta hus med sina fyra våningar fondbildande i Stora Hamnkanalen, vartill ritningar av Victor von Gegerfelt fastställdes i juni 1850 – huset blev dock uppfört enligt Edelsvärds ritningar 1851. Redan i februari 1850 hade Kaufmanns ritningar fastställts till Thulinska huset vid Grönsakstorget mot vallgraven (foto i Schönbeck 1991, bild och ritning i Schönbeck 2004). I september samma år fastställdes ritningar av Kaufmann till Malmbergska huset i hörnet av Stora och Lilla Nygatan vid vallgravens östra del – detta kvarters hörnhus mot Trädgårdsgatan med kantigt torn ritades av byggmästare Jährig 1854 (ritning i Schönbeck 2004).
[78] *Lomma Portlandcement*, 1878 (produktbeskrivning).
[79] Lindgren & Moeschlin 1985.
[80] Cederblad 1884 s.102.
[81] Wulz 1979 s.37-38. Hall 1997a (kap. 25) hävdar att Paris och Wien som föredömen inte fick stor betydelse.
[82] Olsen 1986 (kap. 18) och Svedberg (s.6-7) påvisar stadsbildens påverkan av 1800-talets historiska intresse.
[83] Baeckström 1923 s.3-4.
[84] Olsen 1986 s.12-21, 27-29. Hall 1997a (kap. 23).
[85] Olsen 1976 (kap. 4). Olsen 1986 s.69-77.
[86] Pinkney 1958 s.63.
[87] Se not 125.
[88] SBK: Lorensberg 44:2, mikrofilmad byggnadsritning nr 7041 för 14:e roten 10. RSG: BNp 8/9 1896 §504 (avslag).
[89] RSG: Lorensberg 44:2, byggnadsritning nr 11155 för 14:e roten 10. BNp 1/3 1910 §132 (bifall). Med funktionalismens inbrott fick emellertid denna omsorg ett tvärt slut – modernismens stadsomvandlingsepok har hittills begränsat sig till ett större ingrepp, men ett spektakulärt sådant: Smyrnakyrkans höghus som 1939 klöv kv. Alen i två arkitektoniskt oförenliga hälfter. Därmed bröts också den harmoni som tidigare kännetecknade platsbildningen i mötet mellan Storgatan och Haga Kyrkogatas norra ändpunkt (numera P-plats), där kv. Alens västra hälft mot Haga Kyrkogata med svängd fritrappa från en centriskt i fasad placerad privat trädgårdsentré motsvarade en ännu bevarad liknande gestaltning i södra fonden av Haga Kyrkogata. Numera kan kv. Borganäs (Kungsportsavenyn 1) från 1881 med sin svängda fritrappa i förträdgården om man så vill ses som en bevarad f.d. pendang till den försvunna anläggningen på 13:e roten 1, västra halvan av kv. Alen mot Hagakyrkan.
[90] RSG: Pustervik 1:1-4 (10:e kvarteret 8, 9, 14, 15), byggnadsritning nr 806 omfattar fasader åt Pusterviksgatan (10:e kv. 8, 9) och Lilla Pusterviksgatan (10:e kv. 8, 14), men inga åt Norra Allégatan (10:e kv. 14, 15) och Pusterviksplatsen (10:e kv. 15, 9).
[91] Jern 1979.
[92] GSp 18/6 1868 §6 och 18/2 1869 §8 (med bilagor).
[93] Prytz 1874. Selling 1970 s.16 namnger tre delägare i Stockholms Byggnads AB från bolaget i Göteborg.
[94] Trettondal 1976 s.42-47, som på annat ställe (s.16-17) nämner den kommunalpolitiska fiendskapen mellan humanisten S. A. Hedlund och den högspekulative bolagsledaren D. O. Francke.
[95] GHT 19/8 1875 och 11/10 1876.
[96] FK: akt Vasastaden 7 (13:e roten 9-14, Bellmansg. 2-12) och akt Vasastaden 8 (13:e roten 15-30, Bellmansg. 1-15 o. Vasag. 2-16).
[97] GHT 19/8 1875.
[98] GSH 1865:27.
[99] RSG: Ritning ACP:381. Schönbeck 2004.
[100] Om Gabriel Heyman i Fredberg 1897 och Attman m.fl. 1963 (II). RSG: Vasastaden 9:9, byggnadsritning nr 1440 bifallen 2/10 1874.
[101] Fredberg 1897.
[102] RA/GLA: GRM, Uppbudsjournal 3.
[103] Hedlund 1908.
[104] Olsen 1976 (kap. 4).
[105] Bidrag nr 14 i tävlingen om plan för Göteborgs utvidgning, Knut Forsbergs ritning ”N:o 1”, innehöll enligt Handelstidningen (30/8 1862) terrassbyggnader mot Kungsparken – detta alternativ har tyvärr inte påträffats (se kap. II B).
[106] GSH 1872:16.
[107] Se föreg. not.

[108] RA/GLA: Mpp 26/4 1872 §279. RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 4-9, byggnadsritning nr 1029 (14:e roten 25 A-B, 26-27, 28 A-B).
[109] RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 1-3 och 10, byggnadsritning nr 1093 bif. 11/10 1872 och nr 1151 bif. 14/3 1873 (14:e roten 24 A-B-C), nr 1341 bif. 24/4 1874 (14:e roten 29 A).
[110] Om- och påbyggnader för kontor och affärslokaler av hörnhusens lätt indragna lägre sidopartier har på 1900-talet ersatt den ursprungliga höjdrytmen med likformighet medan hörnpartiernas inramande lisener och gavelkrön är i behåll.
[111] GHT 12/12 1873.
[112] Olsen 1976 (kap. 2 och 3).
[113] RSG: Lorensberg 45 kv. Kastellholm 1, 8, 9, 10, 11, 12 (14:e roten 23, 18, 19, 20, 21, 22), byggnadsritningar 1875-78. GHT 2/10 1878.
[114] GHT 11/10 1876, 2/10 1878. Cederblad 1884 (s.75) kallar gatuperspektivet ”anslående på skönhetskänslan”.
[115] RSG: Lorensberg 45 kv. Kastellholm 10-11 (14:e roten 20 & 21), byggnadsritning nr 1602 bif. 24/4 1875. GHT 11/10 1876.
[116] RSG: BNp 15/9 1875 §10. Lorensberg 45 kv. Kastellholm 10-11 (14:e roten 20 & 21), byggnadsritning nr 1748.
[117] RSG: Lorensberg 45 kv. Kastellholm 12 (14:e roten 22), byggnadsritning nr 2297 av Peterson, ändring bif. 3/10 1877. Jfr Lorensberg 45 kv. Kastellholm 9 (14:e roten 19), byggnadsritning nr 2426 avWesterberg, ändring bif. 22/5 1878.
[118] GSH 1872:16.
[119] RSG: Vasastaden 2 kv. Almen 1-4, byggnadsritning nr 1548 (13:e roten 31 A-B-C & 32 A-B).
[120] RSG: BNb 1875 nr 2 (skrivelse till stadsfullmäktige 27/3).
[121] RSG: BNp 9/6 1875 §11.
[122] RSG: Vasastaden 2 kv. Almen 1-4 (13:e roten 31 A-B & 32 A-B), byggnadsritning nr 1769.
[123] GSHp 18/10 1877. Tillståndet innebar att byggnaden i övrigt följde gatulinjen utan sådan breddning av kvarteret som tidigare medgivits för parkkvarter i 13:e roten.
[124] RSG: Ritning ACP:23 (2 planer).
[125] RSG: Lorensberg 42:1, byggnadsritning nr 3757 (14:e roten 6) bif. 21/11 1883 för godsägare C. Adelsköld. Kjellin 1968 uppger felaktigt att byggnadslovet gällde ett första förslag till Wijks villa, ett påstående som vederläggs av fakta och faller på sin egen orimlighet – fasaden mot Teatergatan skulle nämligen enligt ritningen krönas av inskriptionen ”C.A” (= C. Adelsköld).
[126] RSG: Lorensberg 45:1 (14:e roten 23), byggnadsritning nr 2233 bif. 27/6 1877. Lorensberg 45:8 (14:e roten 18), byggnadsritning nr 2359 bif. 6/3 1878.
[127] RSG: Lorensberg 48 kv. Vik 2-3 (14:e roten 36 & 37), byggnadsritning nr 1549. BNp 6/3 1875 §10.
[128] FK: akt Lorensberg 52-54 för stadens tomter 14:e roten 76-78 (Lorensberg 53 kv. Örup 6,5,4,3). RA/GLA: GRM före 1900, Uppbudsjournal 3 för 14:e roten 79 (Lorensberg 53 kv. Örup 1,2).
[129] Cederblad 1884 s.74 (även i Holmström & Flygare 1952 s.76).
[130] GSH 1867:9. RA/GLA: Mpp 20/9 1867 §689.
[131] GSH 1872:22. GSp 1872 11/4 §10 med bilaga D.
[132] FK: akt Vasastaden 27F för 13:e roten 57-61.
[133] Bredberg 1961 s.206-213.
[134] RSG: BNp 30/10 1878 §354, 20/11 1878 §391.
[135] RSG: BNp 18/3 1879 §67. Bredberg 1961 s.210 och 212 om besöket hos landshövdingen.
[136] RSG: BNp 15/4 1879 §100.
[137] Bredberg 1961 s.213.
[138] Wallinder 1996. Lindqvist 2013 s.10,23.
[139] Wallinder 1996. Lindqvist 2013 s.23.
[140] Lindqvist 2013 s.79. Caldenby 2013 s.176-177.
[141] Wallinder 1996.
[142] Se föreg. not.
[143] RA/GLA: Mpp 23/9 1870 §733.
[144] RSG: Vasastaden 7:4 (13:e roten 33), byggnadsritning nr 1531. BNp 20/2 1875 §7.
[145] RSG: Vasastaden 7:1 (13:e roten 36) , byggnadsritning nr 1765. BNp 29/9 1875 §1. Byggnadsritning nr 1985. BNp 19/7 1876 §266.
[146] RSG: BNp 5/4 1876 §126.
[147] RSG: BNp 13/9 1876 §326.
[148] RSG: BNp 1/3 1876 §82.
[149] Prytz 1874. Trettondal 1976 s.47. Fritz 1996 s.176-180.
[150] RSG: Vasastaden 9:1 (13:e roten 22), byggnadsritning nr 2119 bif. 28/2 1877.

[151] RSG: Vasastaden 9:15 (13:e roten 23), byggnadsritning nr 2284 bif. 12/9 1877.
[152] RSG: Vasastaden 7:15 (13:e roten 38), byggnadsritning nr 2141 bif. 21/3 1877.
[153] RSG: Vasastaden 7:15 (13:e roten 38), byggnadsritning nr 2303 bif. 17/10 1877.
[154] RSG: Vasastaden 7:11 (13:e roten 42), byggnadsritning nr 2428 bif. 2/5 1878. Ändringsritning 2497 bif. 11/9 1878.
[155] RSG: Vasastaden 7:12 (13:e roten 41), byggnadsritning nr 2505 bif. 13/11 1878.
[156] RSG: Vasastaden 7:7 (13:e roten 46), byggnadsritning nr 2943.
[157] FK: akt Vasastaden 18F för 13:e roten 44.
[158] RSG: Vasastaden 7:19 (13:e roten 44), byggnadsritning nr 2944 bif. 25/8 1880.
[159] RSG: Lorensberg 54:6 (14:e roten 83), byggnadsritning nr 2647 bif. 4/6 1879.
[160] Takprofilen framgår av RSG: byggnadsritningar till Lorensberg 48:4, 5, 6, 11 (14:e roten 35, 34, 33, 40).
[161] RSG: Lorensberg 48:10 (14:e roten 41), byggnadsritning nr 3881 bif. 7/5 1884.
[162] RSG: Lorensberg 48:10 (14:e roten 41), ritning nr 4236 bif. 1/9 1885.
[163] RSG: Lorensberg 48:10 (14:e roten 41), ritning nr 4532. BNp 28/9 1886 §471.
[164] RSG: Lorensberg 48:10 (14:e roten 41), ritning nr 4568. BNp 26/10 1886 §555.
[165] RSG: Lorensberg 48:1 (14:e roten 38), byggnadsritning nr 3552 bif. 28/2 1883.
[166] FK: akt Lorensberg 72 (14:e roten 98 o. 99).
[167] FK: akt Vasastaden 79F-84F (13:e roten 136-141).
[168] Se not 80 (Cederblad ställer Göteborgs nya franska renässansarkitektur mot stadens äldre ”chablon”).
[169] Vådan av detta framgår tydligt av sättningarnas koncentreration till brandmurarna, vilket var typiskt för landshövdingehus uppförda i lerig terräng med otillräcklig grundläggningsteknik såsom avsaknad av pålning.
[170] RSG: Vasastaden 17:11-16 (13:e roten 136-141), byggnadsritning nr 4536, 4541, 4550, 4555, 4549, 4542 bifallna 28/9, 5/10, 12/10, 19/10, 12/10, 5/10 1886.
[171] Kvarterets gruppgestaltning har beträffande den avsedda arkitektoniska helhetseffekten senare i viss mån otydliggjorts genom olika färgsättning och takombyggnader.
[172] GHT 5/4 1884.
[173] Formläror vände sig till fackmän med prov på tidsenliga sådana fasader – se Hittenkofer 1872 och 1877.
[174] År 2003-04 restaurerades fasaden i sitt omålade originalskick under medverkan och stöd av Länsstyrelsen.
[175] RSG: BNp 18/10 1887 §640 (avslag), 25/10 1887 (bifall), Vasastaden 5:8 (13:e roten 76), byggnadsritning nr 4885. BNp 30/10 1888 §581 (anmälan).
[176] RSG: BNp 6/11 1888 §588 (vite), 20/11 1888 §621 (ny sockelhöjd). Byggnadsritning nr 5165.
[177] RSG: BNp 20/5 1890 §284, Byggnadsritning nr 5589.
[178] Se föreg. not.
[179] RSG: Vasastaden 12:8, 9, 10 (13:e roten 87 & 88), byggnadsritning nr 2006 (16/8 1876) jämförd med nr 1962 (21/6 1876).
[180] RSG: Vasastaden 12:6-7 (13:e roten 85 & 86), byggnadsritning nr 2735 bif. 19/11 1879 – jfr not 62.
[181] RSG: Vasastaden 12:2 och 5 (13:e roten 83 och 82), byggnadsritning nr 4177 (Carlssons tomt 83) – nr 4022 (Gegerfelts tomt 82) saknas.
[182] RSG: Vasastaden 12:5 (13:e roten 82), byggnadsritning nr 4234.
[183] RSG: Lorensberg 42:1 (14:e roten 5 & 6), byggnadsritning nr 4217 bif. 28/7 1885.
[184] Som föreg., byggnadsritning nr 4607 bif. 14/12 1886.
[185] Kjellin 1968.
[186] *Hamburg und seine Bauten* 1890. Merten 1974.
[187] GHT 17/11 1885.
[188] Då Vasaplatsen anlades 1897 var husen på östra sidan under byggnad.
[189] Detta avhandlades i samtida facklitteratur, t.ex. Teknisk Tidskrift i Sverige och Handbuch der Architektur – ett omfångsrikt verk som köptes från Tyskland av fackmän i andra länder, inte minst Sverige.
[190] Grandien 1979 s.190-192 och Kokkelink 1998 s.67-68 – putsad klassicism ställdes dock mot tegelgotik.
[191] *Hamburg und seine Bauten* 1890 avbildar talrika exempel. Wiek 2002 beskriver “Mischbau” i stilhänseende.
[192] Strömman var delägare i snickerifabriken Strömman & Larsson i Masthugget med ny kontorsbyggnad i rohbau vid Första Långgatan mittemot Masthuggstorget.
[193] GHT 13/9 1878.
[194] Se föreg. not.
[195] RSG: Lorensberg 56:6 (14:e roten 100), byggnadsritning nr 3508 bif. 29/11 1882.
[196] RSG: Lorensberg 56:1 (14:e roten 95), byggnadsritning nr 3473 bif. 3/10 1882 – jfr not 122.
[197] RSG: Lorensberg 56:2 (14:e roten 96), byggnadsritning nr 3539 och Lorensberg 56:3 (14:e roten 97), byggnadsritning nr 3540 – båda bifallna 14/2 1883.
[198] RSG: Lorensberg 56:5 (14:e roten 99), byggnadsritning nr 3469 bif. 3/10 1882. Se not 196.
[199] RSG: Lorensberg 56:5 (14:e roten 99), byggnadsritning nr 3482 bif. 17/10 1882.

[200] Se not 195.
[201] Personer ur den välbärgade medelklassen investerade sparkapital i nybyggda hus som en pensionsförsäkring och hyrde ut lägenheterna till småfolk. Svärd 1943.
[202] Handbuch der Architektur 1883 (I:1), 1891 (III:2:1). Berlin und seine Bauten 1877. Klinkott 1988. Löfroth 1916. Lindgren o. Moeschlin 1985.
[203] Lindqvist 2013 s.23,46,47,79.
[204] GHT 13/9 1878.
[205] GHT 5/4 1884.
[206] Lindqvist 2013 s.79.
[207] RA/GLA: GRM före 1900, uppbudsjournal 3. Lindqvist 2013 (s.104) uppger att köparen var S. A. Hedlund.
[208] RSG: Vasastaden 12:3, nu 12:18 (13:e roten 84), byggnadsritning nr 4358. BNp 2/3 1886 §118.
[209] Lindqvist 2013 s.104. Husen var planerade 1886 men uppfördes med flera års mellanrum av ekonomiska skäl (Håkan Lindqvist i samtal med förf. juni 2014).
[210] RSG: Vasastaden 12:3, nu 12:18 (13:e roten 84), byggnadsritning nr 4655 bif. 15/2 1887.
[211] RSG: Vasastaden 12:8 (13:e roten 87), byggnadsritning nr 6058. BNp 23/5 1892 §262.
[212] RSG: BNp 29/1 1895 §72.
[213] RSG: Vasastaden 17:3 (13:e roten 144), byggnadsritning nr 5121 bif. 18/9 1888. Fasadändring med ny dekor och ”murad kupa”, byggnadsritning 5186 bifallen 15/1 1889.
[214] Rothstein 1875. TT 1875. Clason 1896. TFB 1889. Annons om stenimitation i BOG 1876.
[215] RSG: Vasastaden 6:1 (13:e roten 53), byggnadsritning nr 5275 bif. 7/5 1889.
[216] RA/GLA: Göteborgs mantalskontor 1891. Göteborgs Adress- och Industrikalender 1891.
[217] Nilsson 1979.
[218] Klasen: *Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art* (15 delar 1884-96).
[219] Klasen vol. 6, 1884 (*Gebäude für Handelszwecke*).
[220] Hegemann 1930, Tafel 30 (vid s.150). Meznerska huset förstördes i andra världskrigets slutskede 1945.
[221] Nilsson 1979 s.86-87 med bild s.88 (efter Klasen, o.a. arbete).
[222] Kopia från släktens originalhandlingar, till förf. av privatforskare Per Folke Grange.
[223] Fridell-Anter och Wannfors 1988 s.176.
[224] RSG: Vasastaden 5:1 (13:e roten 69), byggnadsritning nr 5521 bif. 25/2 1890.
[225] Kupol och spira restaurerades 2004 i samband med fasadrenovering och invändiga reparationer.
[226] RSG: Vasastaden 17:6 (13:e roten 147), osignerad byggnadsritning nr 5042 bif. 19/6 1888.
[227] RSG: Vasastaden 19:4 (13:e roten 153), byggnadsritning nr 5451 bif. 19/11 1889. Ändringsritning nr 5631. BNp 5/8 1890 §409.
[228] RSG: Vasastaden 6:3 (13:e roten 51), byggnadsritning 5836. BNp 2/6 1891 §301 (avslag 1). Byggnadsritning 5887. BNp 21/7 1891 §382 (avslag 2).
[229] RSG: Vasastaden 6:3 (13:e roten 51), byggnadsritning 6023. BNp 5/4 1892 §169 (bifall). Om alptrakternas medeltida träarkitektur och dess antika rötter se Lundberg 1956 s.11 ff. Den folkloristiska alptraditionen tillämpad på storstädernas hyreshus, se bilder i *Berlin und seine Bauten* 1896 s.525.
[230] RSG: Vasastaden 6:3 (13:e roten 51), byggnadsritning 6154. BNp 15/11 1892 §550.
[231] Clason 1896 s.44.
[232] RSG: Vasastaden 5:4 och 5, byggnadsritning 6883 och 6882. BNp 21/1 1896 §§27-28.
[233] RSG: Vasastaden 5:5, byggnadsritning 7049. BNp 1/9 1896 §483.
[234] Jfr Hipp 1989. Kokkelink 1998 (kap. 5:7 och 6:7 exemplifierar med bostads-, affärs- och lagerhus etc.).
[235] RSG: BNp 16/6 1896 §341 med bifogad beskrivning. Lorensberg 40:1, byggnadsritning nr 6991.
[236] RSG: Se föreg. not. Lorensberg 40:2, byggnadsritning 7369 bif. 2/11 1897.
[237] Ranby 2002 skildrar ingående firmans verksamhet och särskilt Harald Boklunds bakgrund och karriär. Denne hade efter avbrutna akademistudier lämnat Stockholm 1887 för några läroår i Berlin och 1894 startat firman i provinsstaden Malmö. Där var mottagligheten för den tyska arkitektursmaken större än i huvudstaden, som behärskades av landets konstnärligt erkända arkitektelit. Lindvall & Boklund befruktade Malmö och omnejd med tysk renässans men framför allt den moderna tyska tegelbyggnadskonsten i Hannoverskolans anda.
[238] TT 1899. Ranby 2002 s.105-106. Lindqvist 2013 s.150.
[239] Lindqvist 2013 s.150.
[240] RSG: Lorensberg 41:1 (14:e roten 3), byggnadsritning 7170. BNp 30/3 1897 §166. Byggnadsritning nr 7197 bif. 20/4 1897. Lorensberg 41:3 (14:e roten 4), byggnadsritning nr 7227 bif. 18/5 1897.
[241] RSG: Vasastaden 15:8 (Engelbrektsgatan 6-Karl Gustavsgatan 25) och 15:9 (Engelbrektsgatan 4), byggnadsritning nr 6051 resp. 5994. Byggnaderna blev i mitten av 1900-talet exteriört delvis förvanskade genom borttagande av hörntornet och utbytta balkongräcken, men restaurerades 1994-96 genom kulturstöd enligt anvisningar av Länsstyrelsen.

[242] Akvarellerad ritning signerad Hjalmar Cornilsen 11/9 1896 – arkitekten har för byggherren presenterat en sammanställning av två fasadalternativ (ritningen i Håkan Hjorts ägo efter fadern som en tid ägde fastigheten). Cornilsens slutliga ritningar för J. A. Forshell i RSG: Lorensberg 49:1, byggnadsritning nr 7174 bif. 6/4 1897.
[243] GHT 15/10 1903.
[244] GSH 1897:37.
[245] Lindqvist 2013 s.153-154.
[246] Se föreg. not. GSH 1899:50.
[247] RSG: BNp 29/5 1902 §455 (bilagd beskrivning).
[248] Tepfers 1991 betecknar högskolans byggnad som ”den tidiga nationalromantiken materialiserad” (s.7).
[249] Göransson m.fl. 1985 visar gatubredder (s.123) och hushöjder (s.129-130) relaterade till BO 1874, men går inte in på att BO ändrats 1885 för att i ny stadsdel möjliggöra högre exploatering av i synnerhet hörntomter.
[250] GSH 1864:5 (Bihang).
[251] GSH 1865:26.
[252] Nils Ericsons utlåtande 30/4 1855 (till förf. av Lars Berggrund, citerat i kapitel I A).
[253] GSH 1873:23.
[254] Se föreg. not.
[255] GSH 1875:56.
[256] GSHp 9/5 1888.
[257] GSHp 24/5 1888 (val av beredning) och 14/6 1888 (beviljande av reseanslag).
[258] GSH 1889:149 (de följande citaten hämtade från betänkandet).
[259] GSHp 27/2 1890.
[260] GSHp 13/3 1890.
[261] GSH 1891:3 (de följande citaten hämtade från betänkandet).
[262] GSH 1891:72.
[263] Den berömde konstmecenaten P. F. skapade i sitt palats vid Brunnsparken ”Fürstenbergska galleriet”, den samling av samtida nordisk konst som 1901 donerades till Göteborgs Museum.
[264] GSH 1889:154.
[265] Se föreg. not.
[266] GSHp 17/10 1889.
[267] GSH 1889:154.
[268] Se föreg. not.
[269] Se föreg. not. Se ritning till en park med Hagahedsskolan kvarliggande, RSG: karta GK A 60181.
[270] GSH 1890:112.
[271] Se föreg. not. Av köpebrev i FK:s arkiv framgår att tomter i omgivande kvarter de senaste åren hade sålts för ca 40 kronor per kv.m. vid Aschebergsgatan och 68 kronor vid Vasagatan. Nya gator se RSG: karta G II 67.
[272] GSH 1890:112.
[273] Se föreg. not.
[274] RSG: GSh 1891 nr 204. Enligt Göteborgs Adress- och Industrikalender 1892 var de nybyggda fastigheterna 13:e roten 143-147 och 150 taxerade till sammanlagt 782 000 kronor – Nr 143 (Vasag. 23-Aschebergsg. 1), äg. verkmästaren Edvard Svensson: 220 000. Nr 144 (Aschebergsg. 3), äg. 4 arvingar efter änkan Emma Folkersson: 100 000. Nr 145 (Aschebergsg. 5), äg. husägaren H. A. Kilander: 92 000. Nr 146 (Aschebergsg. 7), äg. änkefru Henrika Bark: 92 000. Nr 147 (Aschebergsg. 9), äg. byggmästaren A. M. Jacobson: 93 000. Nr 150 (Aschebergsg. 15-Engelbrektsg. 12), äg. byggmästaren J. A. Frise: 185 000.
[275] Schönbeck 1991 s.174-175.
[276] A.a. s.174, 179-181. Om K. F. Schinkels verksamhet se Klinkott 1988 och Blauert 1996.
[277] GSM: personalia om medlemmar av familjen Bolander. Länken www.geni.com har både individpersonalia och släktträd (döttrarna Helga och Ida saknas dock).
[278] Schönbeck 1991 s.180-181.
[279] FK: akt Vasastaden 46 (13:e roten 81 A, f.d. Östra Haga 70 A).
[280] GSH 1876:9, 1877:25/65.
[281] Schönbeck 1991 s.194-196.
[282] FK: akt Vasastaden 48 (13:e roten 82). GSH 1891:103.
[283] GSH 1892:85.
[284] GHT 17/11 1885.
[285] Se föreg. not.
[286] The Royal Bachelor´s Club 1769-1944, Minnesskrift 1947.
[287] RSG: BNp 4/10 1887 §599. G. T. Bolanders ansökan och förslag till tomtindelning av t.f. stadsingenjör Nordensvan i BNp 6/12 1887 §744 (bilaga D och E). SBK: Tomtmätningar 1887 ärende 73 (karta saknas).

[288] RSG: BNp 18/10 1887 §651.
[289] RSG: BNp 6/12 1887 §744 (bilaga F).
[290] RSG: BNp 6/12 1887 §744.
[291] RSG: BNp 8/5 1888 §235.
[292] RSG: BNp 31/7 1888 §404 hänvisar till brevboken.
[293] RSG: BNb 1888 nr 28.
[294] Se föreg. not.
[295] Se föreg. not.
[296] Se föreg. not.
[297] Se föreg. not.
[298] KM:s utslag 31/12 1888 i RSG: BNb 28/3 1889.
[299] RSG: BNp 17/9 1889 §572 med ansökan (bilaga D) och t.f. stadsingenjör Nordensvans förslag (bilaga E).
[300] RSG: BNp 24/9 1889 §577.
[301] RSG: BNs 1889 nr 24.
[302] RSG: BNp 15/10 1889 §638.
[303] RSG: BNp 22/10 1889 §650 med ansökan (bilaga H) och förslag av stadsingenjör Brandel (bilaga J).
[304] GSH 1891:103 och 1892:4.
[305] RSG: Vasastaden 10:2, byggnadsritning nr 5478 för dåv. reglerade hörntomten 81 AB. BNp 8/1 1890 §6.
[306] RSG: BNp 14/1 1890 §34.
[307] GSH 1891:103, 1892:4.
[308] RSG: BNp 14/4 1891 §202 med ansökan (bilaga O) och förslag av stadsingenjör Brandel (bilaga P).
[309] Skrivelse i RSG: BNs 1891 nr 24.
[310] RSG: BNp 21/4 1891 §205 (bilaga A).
[311] RSG: BNp 21/4 §205.
[312] RSG: BNs 1891 nr 24.
[313] Se föreg. not.
[314] RSG: BNp 8/9 1891 §470.
[315] RSG: BNp 8/9 1891 §470, ansökan (bilaga E) och förslag av t.f. stadsingenjör Nordensvan (bilaga F). Bilagorna även tryckta i GSH 1891:103.
[316] RSG: BNp 8/9 1891 §470 (bilaga E).
[317] RSG: BNp 8/9 1891 §470 (bilaga F).
[318] RSG: BNp 8/9 1891 §470.
[319] GSH 1891:103.
[320] GSHp 22/10 1891.
[321] Gatu- och vägförvaltningens yttrande 4/12 1891 i GSH 1892:4.
[322] Philip Åqvist och Figge Blidberg 6/11 1891 i GSH 1892:4.
[323] GSH 1892:4.
[324] Se föreg. not.
[325] GSHp 4/2 1892.
[326] RSG: BNp 8/3 1892 §117. Sterbhusets ansökan och förslag av t.f. stadsingenjör Nordensvan i BNp 29/3 1892 §162 (bilaga H och J).
[327] RSG: BNp 29/3 1892 §162 (bilaga K).
[328] RSG: BNp 17/5 1892 §258 med bilagor (Q,R,S).
[329] Se föreg. not (bilaga Q).
[330] Se föreg. not (bilaga R).
[331] RSG: BNb 1892 nr 18.
[332] RSG: BNp 17/5 1892 §258.
[333] RSG: BNp 23/5 1892 §260.
[334] Se föreg. not.
[335] RSG: BNp 31/5 1892 §269, bil. C. 28/6 §338. Se tomtkartan med Bolanders 13 nya tomter, RSG: GK C 79.
[336] RSG: BNp 8/11 1892 §543, 13/12 §593. Vasastaden 10:4 (13:e roten 81 AD), byggnadsritning nr 6148 (avslag 8/11) och byggnadsritning nr 6166 (bifall 13/12).
[337] RSG: BNp 20/3 1894 §112 och 24/4 §174. Vasastaden 10:7 (13:e roten 81 AG), byggnadsritning nr 6381.
[338] RSG: BNp 24/9 1895 §615 och 29/10 §698.
[339] RSG: BNp 6/9 1892 §261 med ansökan (bilaga H) och förslag av t.f. stadsingenjör Nordensvan (bilaga J).
[340] GSHp 13/10 1892, GSH 1892:85.
[341] RSG: BNp 25/10 1892 §§529 och 530. Vasastaden 12:1 (13:e roten 82 C) och 12:4 (13:e roten 82 B), byggnadsritning nr 6141 resp. 6142.
[342] RSG: BNp 17/1 1893 §23. Vasastaden 12:5 (13:e roten 82 A), byggnadsritning nr 6187.

[343] RSG: BNp 25/10 1892 §529, 6/12 1892 §582, 8/12 §591, 13/12 §599. Vasastaden 12:1 (13:e roten 82 C), byggnadsritning nr 6167 bif. 13/12 1892.
[344] Bernhard Severin Hansson var far till den sedermera välkände arkitekten Karl Severin Hansson under signaturen ”K. S. Hansson”.
[345] Samtal i okt. 2011 med Gun Schönbeck.
[346] RSG: BNp 14/4 1896 §196. Vasastaden 12:5 (13:e roten 82 A), byggnadsritning nr 6941.
[347] Hedlund 1908.
[348] GSH 1876:9 och 1877:25.
[349] GSH 1897:22.
[350] Se föreg. not.
[351] GSH 1898:128.
[352] Se föreg. not.
[353] Se föreg. not.
[354] Se föreg. not. Det billigare alternativet utan vändplats är signerat 6/5 1897. RSG: karta GK C 84.
[355] Se föreg. not.
[356] Se föreg. not.
[357] Se föreg. not.
[358] Se föreg. not.
[359] Se föreg. not. GSHp 24/11 1898.
[360] GSH 1880:22.
[361] Se föreg. not.
[362] GSHp 1/11 1883, GSH 1881:30, 1882:9 / 31 / 82, 1883:7 / 72.
[363] GSHp 2/12 1897, GSH 1897:116 / 134.
[364] GSH 1897:134.
[365] GSHp 1/9 1898, GSH 1898:67 / 84.
[366] GSH 1898:117. Se alternativen jämförda med den gamla bron från 1810, RSG: GK C 8127 (odaterad).
[367] GSH 1899:34. Se Eugen Thorburns broförslag från januari 1899, RSG: GK C 8125.
[368] GSH 1899:43.
[369] GSH 1898:91.
[370] Bjur 1984 s.88.
[371] GSH 1898:91.
[372] Se föreg. not.
[373] Se föreg. not.
[374] Se föreg. not.
[375] Se föreg. not.
[376] GSH 1899:57.
[377] Se föreg. not.
[378] Bjur 1984 lyfter fram plantävlingen 1901 som epokgörande med Götaplatsen som ett huvudmoment.
[379] Processen från plantävlingen 1901 till platstävlingen 1917/1918 refereras av Bjur 1984 efter GSH 1920:391.
[380] Fredberg 1919-22 del I s.617, 621-622 uppger inte att striden i biblioteksfrågan inbegrep byggnadens läge.
[381] GSH 1895:137.
[382] Se föreg. not.
[383] Se föreg. not.
[384] Se föreg. not.
[385] Se föreg. not.
[386] Se föreg. not.
[387] Se föreg. not.
[388] Se föreg. not.
[389] Se föreg. not.
[390] GSH 1896:107.
[391] Se föreg. not.
[392] Se föreg. not.
[393] Se föreg. not.
[394] Se föreg. not.
[395] Se föreg. not.
[396] GSH 1898:105.
[397] I kap. III A har vi mött Siljeström bl.a. som ordförande i byggnadsnämnden, där han ivrigt och i regel förgäves motarbetade fortsatt byggande av landshövdingehus men faktiskt på 1890-talet stoppade sådana hus vid mötet mellan villastaden och stenstaden.

[398] GSH 1898:105.
[399] GSH 1899:31.
[400] Se föreg. not.
[401] Se föreg. not.
[402] Se föreg. not.
[403] Se föreg. not.
[404] GSH 1899:57.
[405] Se föreg. not.
[406] GSH 1899:117.
[407] Se föreg. not.
[408] Se föreg. not.
[409] GSH 1900:28.
[410] Göteborg 1948. Tepfers 1991 s.17.
[411] Vising citerad av Tepfers 1991 s.23.
[412] Tepfers 1991 s.24. Citatet från GSH 1901:30.
[413] GSH 1901:100.
[414] Se föreg. not.
[415] Se föreg. not. Tepfers 1991 s.24.
[416] GSH 1901:100.
[417] Tepfers 1991 s.26.
[418] Se föreg. not (presscitat).
[419] Se föreg. not (presscitat).
[420] GSHp 6/6 1901.
[421] Tepfers 1991 s.27 (vidare om Visings person s.29 och 31).
[422] GSH 1901:199. Tepfers 1991 s.35.
[423] Tepfers 1991 s.31.
[424] GSH 1901:199.
[425] Se föreg. not.
[426] Se föreg. not.
[427] GHT 8/1 1902. Tepfers 1991 s.36.
[428] Se föreg. not (Tepfers har kortare presscitat).
[429] Tepfers 1974 s.40-43 och 1991 s.37 (ej angivet presscitat). Ivar Waerns argument i Tepfers 1974 s.41-42.
[430] Tepfers 1974 s.43 och 1991 s.37-38. GSHp 9/1 1902.
[431] GSH 1899:57.
[432] Se föreg. not.
[433] Om Sittes lära och dess inflytande i Europa och Sverige se Bjur 1984 s.73-82. Collins & Collins 1986.
[434] GSH 1900:67.
[435] GSH 1900:124.
[436] GSH 1901:177, 1902:22.
[437] Den mest ingående studien torde vara Bjur 1984.
[438] GSH 1904:56 med kartbilaga A och B (Stadsplanekontoret, ritning nr 2166 a och b) – bilaga B visar föreslagen bebyggelse.
[439] GSH 1905:221, 1906:59.
[440] GSH 1907:142.
[441] GSH 1882:9.
[442] Se föreg. not.
[443] GSH 1882:31, 82.
[444] GSH 1883:7, 72.
[445] GSH 1902:153.
[446] GSH 1900:77.
[447] Se föreg. not.
[448] GSH 1900:174. Se byggnadsnämndens förslag år 1900, uppgjort av Philip Åqvist som pläderade för att Grönsakstorget borde göras större genom gatans raka fortsättning, RSG: GK A 65.
[449] GSH 1902:153.
[450] GSH 1903:96.
[451] Se föreg. not.
[452] Se föreg. not.
[453] Se föreg. not. Se de utredda alternativen i RSG: Hamnen 1131:10 (alt. I) och 1131:6 (alt. IV).
[454] Se föreg. not.

[455] GSH 1903:146.
[456] GSH 1904:41, 42.
[457] GSH 1904:41. Se Thorburns förslag 10/12 1902 med en ny väg genom Kungsparken till Vasaplatsen, RSG: Hamnen 1131:2. I Thorburns uppfattning instämde stadsarkitekt Carl Fahlström och t.f. stadsingenjör Ludvig Simon vilka inlämnade egna förslag med skillnader i broläge och vägsträckning som innebar olika konsekvenser för Kungsparken – Fahlströms i och för sig vackert svängda väg skulle kräva ett större ingrepp i Floras kulle. RSG: Hamnen 1131:3 (Fahlström) resp. RSG: Hamnen 1131:4 (Simon).
[458] GSH 1904:42. Se ingenjör Atterbergs förslag 10/12 1902 med tre nya trafikleder genom Kungsparken från den nya bron, RSG: Hamnen 1131:1.
[459] GSH 1904:89.
[460] GSH 1902:153.
[461] GSH 1904:179.
[462] Se föreg. not, bilaga A o. B.
[463] Se föreg. not.
[464] GSH 1905:140.
[465] GSH 1905:117.
[466] Stadsplan omfattande ”delar af Egendomarne Landala och Gibraltar jemte vidliggande område af Götheborgs stad” (södra 13:e och 14:e rotarna samt del av 15:e roten). SBK: karta F IIaa 245 (H. W. Brandel 1883).
[467] Ändrad stadsplan för delar av 14:e och 15:e rotarna. SBK: karta F IIaa 257 (H. W. Brandel 1886).
[468] Tomtindelningen omfattade endast de sju stenstadskvarteren söder om Exercisheden mellan Södra Vägen och Sten Sture- och Skånegatorna. SBK: karta F IIIa 277 (H. W. Brandel 1888).
[469] GSH 1905:117.
[470] GSH 1904:56.
[471] GSH 1905:117.
[472] Se föreg. not.
[473] Se föreg. not.
[474] GSH 1906:1. Se den lätt justerade bef. planen, SBK: karta F IIaa 368 (Ludvig Simon 1905).
[475] GSH 1906:85.
[476] Se föreg. not.
[477] GSH 1906:213. Se den ändrade planen vilken alltså omfattade det sydligaste kvarterets gräns mot Korsvägen, SBK: karta E II 376 (Ludvig Simon 1906). Ny tomtindelning se SBK: karta E III 2210 (Ludvig Simon 1907).
[478] Om Lilienbergs verksamhet i Göteborg se Bjur 1984 s.50-52.
[479] GSH 1910:275.
[480] Se föreg. not med bifogad plan- resp. illustrationskarta över 14:e rotens södra del, utarbetad 1908-10.
[481] Se föreg. not. GSHp 21/12 1910.
[482] GSH 1911:307.
[483] Se föreg. not.
[484] GSH 1912:76, 180.
[485] GSH 1913:89.
[486] GSH 1908:86.
[487] Se föreg. not.
[488] Se föreg. not. SBK: karta F IIaa 379 (Albert Lilienberg 1907).
[489] GSH 1908:262.
[490] Se föreg. not.
[491] Se föreg. not.
[492] Se föreg. not.
[493] GSH 1909:55. Se jämkningen i 1907 års stadsplan, SBK: karta F IIaa 384 (Albert Lilienberg 1908).
[494] GSH 1910:124.
[495] GSH 1909:127. Se jämkningen i 1907 års stadsplan, SBK: karta F IIaa 386 (Olof Myrberg 1909). Det berörda smala kvarterets tomtindelning se SBK: karta F IIIa 915 (Olof Myrberg 1909).
[496] GSH 1910:96.
[497] Se föreg. not (planbeskrivning 22/11 1909 och kartbilaga).
[498] Se föreg. not.
[499] Se föreg. not.
[500] GSH 1911:84.
[501] GSH 1904:56, kartbilaga B.
[502] GSH 1912:106.
[503] GSH 1912:263.

Förkortningar

BNb = Byggnadsnämndens brevböcker

BNp = Byggnadsnämndens protokoll

BNs = Byggnadsnämndens tjänsteskrivelser

BO = Byggnadsordning (BO:G = Göteborg, BO:S = Stockholm)

BS = Byggnadsstadga för rikets städer

BÄp = Borgerskapets Äldstes protokoll

DKp = Drätselkommissionens / Drätselkammarens protokoll

FK = Fastighetskontorets arkiv

GHT = Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning

GP = Göteborgs-Posten

GRM = Göteborgs Rådhusrätt och Magistrat

GSH = Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar (tryckta)

GSHp = Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar. Bihang: protokoll (tryckta, 1873-)

GSp = Göteborgs stadsfullmäktiges protokoll (handskrivna, 1863-72)

GSh = Göteborgs stadsfullmäktiges inneliggande handlingar (ej i protokollen)

Mpp = Magistratens politieprotokoll

RA/GLA = Riksarkivet, Göteborgs Landsarkiv

RB = Riksdagsbiblioteket

RSG = Region- och Stadsarkivet i Göteborg

SAK = Stadsarkitektkontoret

SBK = Stadsbyggnadskontoret

SIK = Stadsingenjörskontoret

SFS = Svensk Författningssamling

TFp = Trädgårdsföreningens protokoll

Källor

Göteborgs Fastighetskontor (FK):
Arkivet (Handlingar ang. tomt- och gatumark 1867-1903)

Göteborgs Stadsbyggnadskontor (SBK):
Arkivet (Kartor, tomtmätningar, ritningar 1855-1912)

Göteborgs Stadsmuseum (GSM):
Topografiska arkivet (Bilder, tidningsklipp)

Göteborgs Universitets Bibliotek (GUB):
Handskriftsamlingen (C. G. Prytz).

Riksarkivet/Landsarkivet i Göteborg (RA/GLA):
Göteborgs Mantalskontor (Mantalslängder / Taxeringslängder)
Göteborgs Rådhusrätt och Magistrat (Magistratens Politie-Protokoll 1867-74)
Maja Kjellins arkiv (A 424, E:1).

Region- och Stadsarkivet Göteborg (RSG):
Byggnadsnämndens arkiv (Brevböcker, tjänsteskrivelser, protokoll, kartor, ritningar 1875-1912)
Göteborgs stadsfullmäktiges arkiv (Stadsfullmäktiges protokoll och handlingar /GSp/ 1863-1872, inkomna handlingar /GSh/ 1863-1912)
Göteborgs Trädgårdsförenings arkiv (Protokoll).

Litteratur

Ahnlund, Henrik (1984) *Johan Eberhard Carlberg, Stockholms stads arkitekt 1727-1773*. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun. Stockholm: Liber Förlag.

Alin, Johan, & Hofstedt, Lars (1913) *Ur Göteborgs och dess omgivningars historia*. Göteborg: Wettergren & Kerber.

Améen, Lennart (1972 / 1985) *Stadens gator och kvarter – stadsmiljöns geografiska grunddrag*. Malmö: Liber Förlag.

Anrick, Carl-Julius, Lindhagen, Arthur och Stenberger, Mårten (red.) (1931) *En bok om Göteborg* (Sverigeböckerna, 2). Stockholm: Svenska Turistföreningen.

Attman, Artur – Boberg, Stig – Fahl, Magnus – Wåhlstrand, Arne (1963, 1971) *Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962*, 1-3. Göteborg: Elanders Boktryckeri AB och Wezäta.

Baeckström, Arvid (1913) ”Stadsarkitekten C. W. Carlbergs tankar om byggnadssättet i Göteborg 1792”, i *Vår stad* (utg. Föreningen för Göteborgs förskönande). Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri AB.

Baeckström, Arvid (1923) *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*. Stockholm: Nordiska Museet.

Baumeister, R. (1876) *Stadt-Erweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung*. Berlin: Ernst & Korn.

Bedoire, Fredric (1998) *Ett judiskt Europa – kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830-1930*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.

Benevolo, Leonardo (1980) *The History of the City*. London: Scolar Press.

Bengtsson, Arvid (1988) *Stadsparker är till för folk*. Göteborg: Tre böcker

Berger, C. G. och Messman, L. (1859-62) *Göteborg med dess omgifningar, framställdt i taflor*. Göteborg: Meyer & Köster.

Berlin und seine Bauten (1877, faks. 1984) Utg. Architekten-Verein zu Berlin (2 vol.) Berlin: Ernst & Korn (1877), Ernst & Sohn (1984).

Berlin und seine Bauten (1896, faks. 1988) Utg. Architekten-Verein zu Berlin & Vereinigung Berliner Architekten (3 vol.) Berlin: Ernst & Sohn

Bjur, Hans (1984) *Stadsplanering kring 1900 med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*. Diss. Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.

Bjur, Hans (1988a) ”Göteborgs stadsutveckling”, i *Göteborg – Årsbok ArkitekturMuseet 1988*. Stockholm: Arkitekturmuseet.

Bjur, Hans (1988b) *Vattenbyggnadskonst i Göteborg under 200 år*. Göteborg: Hans Bjur och Göteborgs VA-verk.

Blauert, Elke, red. (1996) *Karl Friedrich Schinkels Berliner Bauakademie: In Kunst und Architektur – In Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung Beuermann, Kunstbibliothek Staatlichen Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz.

Bournon, Fernand (1900) *Paris-Atlas*. Paris: Librairie Larousse.

Bredberg, Greta (1961) “Betlehemskyrkan och dess arkitekt”, i *Kallelse och funktion* (red. Gunnar Hallingberg). Falköping: A. J. Lindgrens Boktryckeri.

Briggs, Asa (red.) (1970) *The Nineteenth Century – the Contradictions of Progress.* London: Thames and Hudson.

Bühlmann, Josef m.fl. (1883) ”Die architektonische Composition”. *Handbuch der Architektur* (utg. Josef Durm m.fl.) IV:1. Darmstadt: Verlag von Joh. Ph. Diehl.

Bühlmann, Josef (1896) ”Die Bauformenlehre”. *Handbuch der Architektur* (utg. Josef Durm m.fl.) I:2. Darmstadt: Verlag von Arnold Bergsträsser.

Byggnads-ordningar för Göteborgs stad (1908) (Utfärdade av Kungl. Maj:t 29 mars 1803 och 28 maj 1830. Fastställda av Länsstyrelsen 19 nov. 1869; 16 mars 1874; 22 december 1874 med ändringar 14 mars 1885). Göteborg: Joh. Olssons Boktryckeri.

”Byggnadsordning för Göteborgs stad enligt Stadsfullmäktiges beslut den 14 och 21 Februari 1895”, i *Stadsfullmäktiges Handlingar och Protokoll 1895* (Bilaga till protokollet 21/2 §2).

Byggnadsstadga för rikets städer, Kongl. Maj:ts nådiga. Gifven Stockholms Slott den 8 Maj 1874. Svensk Författnings-Samling (SFS) 1874, N:o 25.

Byggnadsstadgan för rikets städer, Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse angående ändringar i; gifven Stockholms slott den 18 april 1884. Svensk Författnings-Samling (SFS) 1884, N:o 26.

Caldenby, Claes (2013) ”Hans Hedlund och den svenska arkitekturscenen kring sekelskiftet 1900”, i *Göteborgsarkitekten Hans Hedlund* (se Lindqvist, Håkan).

Carlén, Octavia (1970/1869) *Göteborg – beskrifning öfver staden och dess närmaste omgifningar: Ny handbok för resande utarbetad efter tillförlitligaste källor.* Stockholm: Oscar L. Lamms förlag. (Exakt facsimileupplaga utgiven av Bokförlaget Rediviva, Stockholm)

Cederblad, Albert (1884) *Göteborg – skisserade skildringar af Sveriges andra stad i våra dagar*. Göteborg: D. F. Bonniers Förlagsexpedition

Christensen, Jan (2009) *Liberalernas stad – fattigvård och kulturdonationer i artonhundratalets Göteborg*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.

Clason, I. G. (1896) ”Öfverblick öfver byggnadsverksamheten i Sverige under de sista 25 åren”, i *Teknisk Tidskrift* (Extrahäfte)

Collins, George R. & Collins, Christiane Crasemann (red., övers.) (1986) *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning* (Sitte, *City Planning According to Artistic Principles*, 1:a uppl. 1889). New York: Rizzoli International Publications Inc.

Cornell, Henrik (1946) *Den svenska konstens historia* (II). Stockholm: Bonniers

Eggert, Klaus (1976) *Der Wohnbau der Wiener Ringstrasse im Historismus 1855-1896.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Eggert, Klaus (1978) ”Gottfried Semper, Carl von Hasenauer”, i *Die Wiener Ringstrasse – Bild einer Epoche* (Band VIII: Die Bauten und ihre Architekten, 2). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Elliot, A. O. (1930) *Minnen från det gamla Göteborg*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Eriksson, Karin (1997) ”Byggnadsordningar och stadsgestaltning”, i *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (red. Thomas Hall & Katarina Dunér). Stockholm: Sveriges Radios Förlag.

Erixon, Sigurd (1945) *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. Stockholm: Lantbruksförbundets Tidskrifts AB.

Fredberg, C. R. A:son (1897, 1902) *Från vår merkantila och industriella verld. Illustreradt arkiv för affärsmän och allmänheten* (I-II). Göteborg: D. F. Bonniers Tryckeri AB.

Fredberg, Carl Rudolf A:son (1919-22/1977) *Det gamla Göteborg – lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag*, 1-3. Lund: Ekstrand.

Frendberg, Torsten, Ingemar Lyshag och Gunnar Rosell (1967) *Från oket till lyftkranen. Så byggde vi Göteborg.* Göteborg: Tryckeri AB Framåt.

Fridell-Anter, Karin och Wannfors, Henrik (1989) *Så målade man. Svenskt byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid*. Stockholm: AB Svensk Byggtjänst.

Fritz, Martin (1996) ”Från handelsstad till industristad”. *Göteborgs historia – näringsliv och samhällsutveckling*, II. Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.

För hundra år sedan – skildringar från Göteborgs 1880-tal. Göteborgs historiska museums årsbok 1982-1984.

Gejvall, Birgit (1954) *1800-talets stockholmsbostad – en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. Monografier utgivna av Stockholms Kommunalförvaltning. Stockholm: Almqvist &Wiksell.

Grandien, Bo (1974) *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Stockholm: Nordiska museet.

Grandien, Bo (1979) *Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare*. Stockholm: Nordiska museet.

Gulin, Sven (red.) (1975) *Pustervik, Rosenlund, Järntorget – en vandring genom tiden från Göteborgs grundläggning till nuvarande tid efter ett utkast av Dr Maja Kjellin*. Göteborg: Eric Lindgrens Boktryckeri AB.

Gurlitt, Cornelius (1900) *Die deutsche Kunst des Neunzehnten Jahrhunderts – Ihre Ziele und Taten.* Redigerad och kommenterad i Kallmorgen, Werner (1968) *Zur Befreiung der Baukunst – Ziele und Taten deutscher Architekten im 19. Jahrhundert* (Bauwelt-Fundamente 22). Frankfurt/M-Berlin: Verlag Ullstein.

Gärde, A. (1923) *Bostadsfrågan i Göteborg – några anteckningar och reflexioner*. Göteborg: AB John Antonsons Boktryckeri.

Göransson, Jonas, Lagerqvist, Gunilla, Sjömar, Peter & Werne, Finn (1985) *Stadsbildens förändringar – med exempel från Göteborg*. Göteborg: Chalmers tekniska högskola, Arkitekturens teori och historia, 1985:1.

Göteborg – en översikt vid trehundraårsjubileet 1923 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar. Göteborgs Jubileumspublikationer, XX. Göteborg: Elanders Boktryckeri AB.

Se särskilt avsnitten:
”Göteborgs stads uppkomst, område och indelning samt utveckling i demografiskt hänseende” (av W. Göransson);
”Göteborgs stadsplan och bebyggande genom tiderna” (av A. Lilienberg & K. Samuelson);
”Bostadsfrågan i Göteborg” (av W. Göransson);
”Gator, vägar och planteringar” (av W. Huggert & K. E. Wallman);
”Göteborgs stads jordegendomar” (av C. Nerdrum);
”Gas- och elektricitetsverken” (av S. Hammarstrand);
”Göteborgs hamn” (av K. E. Petterson).

Göteborg och vestkusten (1888) (Albert Bonniers Resehandböcker 2). Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Göteborgs Adresskalender (1870, 1875-77). Föregångare: Göteborgs Kalender (jämna år 1860-68).

Göteborgs Adress- och Industrikalender (1878-1912).

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning:
Artikelserie med sign. ”M R” (= Mauritz Rubenson): ”Det nya Göteborg” (1873-76),
Byggnadsverksamheten i Göteborg (1878-87)
Göteborgs gatuarkitektur (15/10 1903)

Göteborgs-Posten:

”Vår gatuarkitektur” (22/10, 23/10 1903 under rubriken ”Från allmänheten”).
”Byggnadsvärksamheten i de nyare stadsdelarne” (30/9-7/10 1905 under rubriken ”Det nya Göteborg”).

Hahr, August (1927) *Nordeuropeisk renässansarkitektur* (Bonniers konsthistoria, utg. Erik Blomberg). Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Hall, Thomas (1984) ”Stadsplanering i vardande – kring lagstiftning, beslutsprocess och planeringsidéer 1860-1910“, i *Städer i utveckling*. Stockholms Universitet, Stadshistoriska institutionen – Svensk stadsmiljö.

Hall, Thomas (1986) *Planung europäischer Hauptstädte – zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jahrhundert*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Hall, Thomas (1997a) *Planning Europe´s Capital Cities – Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Hall, Thomas (1997b) ”Det europeiska perspektivet: Från Hippodamos till Howard – stadsplanering och stadsideal ur ett historiskt perspektiv”, i *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (red. Thomas Hall och Katarina Dunér). Stockholm: Sveriges Radios förlag.

Hall, Thomas (1997c) ”Den moderna planeringens genombrott – lagstiftning, beslutsprocess och planeringsvisioner 1860-1910”, i *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (red. Thomas Hall och Katarina Dunér). Stockholm: Sveriges Radios förlag.

Hallman, P. O. m.fl. (1898) ”Bebyggda orter och därtill hörande anläggningar: Planläggning och bebyggande; Allmännyttiga anläggningar i moderna städer”, i *Uppfinningarnas bok, ny fullständigt omarbetad upplaga* (utg. A. Berglund). Del I: ”Byggnadskonst och dekorativ konst”. Stockholm: AB Hiertas Bokförlag.

Hamburg und seine Bauten (1890) Utg. Architekten- und Ingenieur-Verein zu Hamburg.

Handbuch der Architektur (I, ”Einleitung” band 1 Darmstadt 1883. III, ”Raumbegrenzende Constructionen” band 2:1 Darmstadt 1891, 2:2 Darmstadt 1891 / Leipzig 1914, 2:5 Darmstadt 1894.)

Hannover – führer durch die Stadt und ihre Bauten (1882) (red. Th. Unger). Utg. Architekten- & Ingenieur-Verein zu Hannover. Hannover: Curt R. Vincentz Verlag.

Hedlund, Hans (1908) *Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907*. Göteborg: Göteborgs Handelstidnings AB:s Tryckeri.

Hegemann, Werner (1930) *Das steinerne Berlin – Geschichte der grössten Mietkasernenstadt der Welt*. Berlin: Verlag von Gustav Kiepenheuer.

Hennebo, Dieter (1974) ”Der Stadtpark”, i *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert – Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter* (red. Ludwig Grote). Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, Band 24. München: Prestel-Verlag.

Herklint, Mats, Sedenmalm, Staffan & Lind, Olle – efter en förlaga av Gudrun Lönnroth (1992) *Göteborg: Kulturmiljöer av riksintresse*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.

Hipp, Hermann (1989) ”Zum Backsteinbau des 19. Jahrhunderts – seine Anfänge in Hamburg und anderen Städten”, särtryck ur *Das alte Hamburg (1500-1848/49)*, utg. Arno Herzig. Berlin, Hamburg: Dietrich Reimer Verlag.

Hittenkofer, Architekt (1872) *Das Entwerfen von Facaden: Eine populäre Darstellung der modernen Facadenbildung.* Leipzig: Carl Scholtze.

Hittenkofer, Architekt (1877) *Architektonische Formenlehre: Eine populäre Darstellung zur Formenkenntniss der wichtigsten Baustilperioden.* Leipzig: Carl Scholtze.

Hjern, Kjell (1961) *Göteborg i konsten*. Göteborg: Wezäta Förlag.

Hobhouse, Penelope (2004) *Trädgårdskonstens historia 3000 år*. Natur och Kultur/Fakta.

Holmström, Richard, & Flygare, Arvid (1952) ”En handelsstads historia”, i *Göteborg – ett bildverk*. Malmö: Allhems Förlag.

Isakson, Börje (red) (1999) *Berättelsen om Strandvägen.* Stockholm: Bonniers Specialtidningsförlag.

Jern, Henrik (1979) ”Frans Jacob Heilborn 1827-1878”, i *Varbergs Museum: Årsbok 1979.*

Joneborg, O. och Norberg, I. (1955) *Kungsportsavenyen som arkitektoniskt och stadsbyggnadsmässigt element i Göteborg*. Examensarbete vid CTH i Göteborg.

Joneborg, Olov (1961) ”Den första stadsplanetävlingen i Sverige – ett hundraårsminne”, i *sar:s tävlingsblad*, 5/1961.

Josephson, Ragnar (1918) *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*. Stockholm: Nordiska bokhandeln.

Josephson, Ragnar (1922) ”Svensk 1800-talsarkitektur – en konturteckning”, i *Teknisk Tidskrift. Arkitektur, organ för Svenska Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst* (1922 Häfte 1-4).

Josephson, Ragnar (1943) *Kungarnas Paris*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.

Kjellin, Maja (1949) *Göteborgs Börs- och festivitetsbyggnad 1849-1949.* Göteborg: Rundqvists Boktryckeri.

Kjellin, Maja (1950) *Göteborg genom tre sekler*. Stockholm: Forum.

Kjellin, Maja, ”Romantisk arkitekt – Hans Jakob Strömberg”, i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT)*, 18/7 1953.

Kjellin, Maja (1968a) ”Föreningsgatan i Göteborg”, i *Göteborg förr och nu* (Göteborgs Hembygdsförbunds skriftserie V). Göteborg: Förenade Tryckerier.

Kjellin, Maja (1968b) *Wernerska villan. Dess ägare och historia under åren.* Göteborg: Rundqvists Boktryckeri.

Kjellin, Maja (1972) *Engelska kvarteret i Göteborg* (utg. Göteborgs Köpmannaförbund). Göteborg: Rundqvists Boktryckeri.

Klasen, Ludwig (1884) ”Grundriss-Vorbilder von Wohn- und Geschäftshäusern”. *Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art*, 1. Leipzig: Baumgärtner´s Buchhandlung.

Klinkott, Manfred (1988) *Die Backsteinbaukunst der Berliner Schule.* Berlin: Gebr. Mann Verlag.

Kokkelink, Günther och Lemke-Kokkelink, Monika (1998) *Baukunst in Norddeutschland: Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850-1900.* Hannover: Schlüter.

Kristenson, Hjördis (1997) „Lydnad, flit och ordning – om 1800-talets skolbyggnader“, i *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (red. Thomas Hall och Katarina Dunér). Stockholm: Sveriges Radios förlag.

La Brique et la Terre Cuite (1881) (red. Pierre Chabat). Paris: V. A. Morel & C.

La Brique Ordinaire (1878) (J. Lacroux, C. Détain m.fl.). Paris: Ducher & C.

Ladd, Brian (1990) *Urban planning and civic order in Germany, 1860-1914*. Cambridge och London: Harvard University Press.

Lagerberg, Carl (1902) *Göteborg i äldre och nyare tid – bilder samlade och beskrifna af Carl Lagerberg.* Göteborg: Wald. Zachrissons Förlag.

Lagerberg, Carl och Thulin, Otto (1923) *Göteborg under 300 år.* Göteborg: Medéns förlag.

Lagerberg, Magnus (1913-1914) *Göteborgare*, I-II. Göteborg: Åhlén & Åkerlunds Förlag.

Larsson, Ursula (1979) *Landshövdingehusens Göteborg*. Stockholm: LiberFörlag.

Lichtenberger, Elisabeth (1970) *Wirtschaftsfunktion und Sozialstruktur der wiener Ringstrasse.* Graz: Verlag Hermann Böhlaus Nachf.

Lilienberg, Albert (1912) ”Svenska stadsanläggningskonsten under de senaste 50 åren”, i *Minnesskrift utgiven av Svenska Stadsförbundets Tidskrift till 50-årsdagen av förordningens om kommunalstyrelse i stad utfärdande den 21 mars 1862*. Stockholm: Oskar Eklunds Boktryckeri.

Lilienberg, Albert & Romdahl, Axel (red.) (1913) *Vår stad* (utg. Föreningen för Göteborgs förskönande). Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri AB.

Lilienberg, Albert & Strömbom, Sixten (1921) ”Den nutida stadsbilden”, i *Sveriges städer*, IV. Albin Roosval (red). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

Lindberg, Harry (1942) *Från Segerlindska Ängen till Trägår’n – Göteborgs Trädgårdsförening 1842-1942*. Göteborgs Trädgårdsförening.

Lindblom, Andreas (1946) *Sveriges konsthistoria från forntid till nutid* (III). Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

Linde-Bjur, Gunilla (1999) *Arkitekt vid industrialismens genombrott: Adolf Edelsvärd – en yrkesbiografi.* Konstvetenskapliga institutionen, Göteborgs Universitet.

Linde-Bjur, Gunilla & Engström, Krister (2013) *Arkitekter och fasader: Göteborg 1850-1920.* Stockholm: Balkong Förlag.

Linden, Gustaf (1923) ”Städernas planläggning och lagstiftning i samband därmed efter 1850”, i *Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923*. Jubileumsutställningen i Göteborg.

Lindgren, G. (1891) ”Arkitektur och publik”, i *Teknisk tidskrift (ny följd)*, utg. Svenska Teknologföreningen (red. W. Hoffstedt). Stockholm: A. Normans Boktryckeri AB.

Lindgren, Gustaf (1897) ”Stockholms enskilda byggnader”, i *Stockholm – Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af allmänna konst- och industriutställningen 1897* (utg. E. W. Dahlgren), II. Stockholm: J. Beckmans Förlag.

Lindgren, G. (1898) ”Byggnadskonstens teknik”, i *Uppfinningarnas bok, ny fullständigt omarbetad upplaga* (utg. A. Berglund), I: Byggnadskonst och dekorativ konst. Stockholm: AB Hiertas Bokförlag.

Lindgren, Jack och Moeschlin, Jan (1985) *Tegel: tillverkning, konstruktion, gestaltning*. Stockholm: Svensk Byggtjänst.

Lindqvist, Håkan (2013) *Göteborgsarkitekten Hans Hedlund* (särtryck ur tidskriften ARCHE 2011:36-37 och 2012:38-39). Skrifter utgivna av Arkivnämnden för Västra Götalandsregionen och Göteborgs stad (16).

Lindstam, Carl Sigfrid (1962) *Göteborgs gatunamn* (2: a uppl.). Göteborgs Gatunamnsberedning.

Lomma Portland Cement hos Skånska Cement-Aktie-Bolaget, Malmö (1878). (Produktbeskrivning) Stockholm: Central-Tryckeriet.

Lundberg, Erik (1956) ”Sengotiken samt renässansen utanför Italien, 1420-1540”. *Arkitekturens formspråk – studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling*, VI. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

Lundin, Claes (1890) *Nya Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag.

Löfroth, Carl, red. (1916) *Byggnadsindustrien – praktisk uppslagsbok för byggnadsverksamhetens olika grenar*. Stockholm: Kommanditbolaget Nordiska Bokförlaget.

Lönnroth, Gudrun (red.) *Vasastaden-Lorensberg i Göteborg*. Rapport 4, Bebyggelsehistoriska undersökningar i Västsverige 1973.

Lönnroth, Gudrun (1999) *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg – ett program för bevarande*, I. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret.

Mankell, O. A. (1884) *Göteborg: Aqvarelle Lithografier* (20 st). Stockholm: Central-Tryckeriet.

Merten, Klaus (1974) „Die grossbürgerliche Villa im Frankfurter Westend“, i *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert – Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter* (utg. Ludwig Grote). Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, Band 24. München: Prestel-Verlag.

Milde, Kurt (1981) *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts – Grundlagen, Wesen und Gültigkeit*. Dresden: VEB Verlag der Kunst.

Mollik, Kurt & Reining, Hermann, & Wurzer, Rudolf (1980) *Planung und Verwirklichung der wiener Ringstrassenzone*, 2 vol. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Nilsson, Staffan (1979) *Bryggeribyggnader: En studie i svensk industriarkitektur 1846-1918*. Borås: LiberFörlag.

Nolin, Catharina (1999) *Till stadsbornas nytta och förlustande – den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Diss. Stockholm: Byggförlaget.

Nordberg, Berndt (1961) “Landshövdingehusen – ett stycke göteborgsk byggnadshistoria“, i *Göteborgs Musei Årstryck 1961*. Göteborg: Elanders Boktryckeri AB.

Nordensvan, Georg (1900) *De bildande konsterna under 19:de århundradet.* Stockholm: Hugo Gebers Förlag.

Olsen, Donald J. (1976) *The Growth of Victorian London*. London: B. T. Batsford Ltd.

Olsen, Donald J. (1986) *The City as a Work of Art – London, Paris, Vienna*. New Haven & London: Yale University Press.

Paulsson, Gregor (red.) (1950-53) *Svensk stad: Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*, I-II. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Pinkney, David H. (1958) *Napoleon III and the Rebuilding of Paris.* Princeton University Press.

Prytz, C. G. (1874) ”Minnen och anteckningar...” (manuskript).

Prytz, C. G. (1898) *Kronologiska anteckningar rörande Göteborg.* 2:a tillök. uppl. Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri.

Quitzsch, Heinz (1981) *Gottfried Semper – Praktische Ästhetik und Politischer Kampf* (Bauwelt-Fundamente 58). Braunschweig: Vieweg.

Ramm, Axel (1921) ”Göteborg under de senaste etthundra åren”, i *Sveriges städer*, IV. Albin Roosval (red.). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

Ranby, Henrik (2002) *Harald Boklund. Kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*. Stockholm: Arkitekturmuseet. Arkitekturmuseets skriftserie nr 10.

Romdahl, Axel L. (1921) ”Den gamla stadsbilden”, i *Sveriges städer*, IV. Albin Roosval (red). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

von Rothstein, E. E. (1875) *Handledning i Allmänna byggnadsläran, med hufvudsakligt afseende på husbyggnadskonsten, samt kostnadsförslagers uppgörande* (2:a uppl.). Stockholm: F. & G. Beijers Förlag.

Råberg, Marianne, m.fl. (1985) *Husen på malmarna. En bok om Stockholm.* Stockholm: Bokförlaget Prisma.

Schönbeck, Gun (1991) *Victor von Gegerfelt, arkitekt i Göteborg – en yrkesman och hans verksamhetsfält 1841-1896*. Diss. Västra Frölunda: G. Schönbeck.

Schönbeck, Gun (2004) *Göteborg genom ritningar. Byggande från äldre tid till 1900.* Skrifter utgivna av Arkivnämnden för Västra Götalandsregionen och Göteborgs stad (6).

Schönbeck, Gun (2012) *Göteborg genom ritningar II. Byggande under 1900-talet.* Skrifter utgivna av Arkivnämnden för Västra Götalandsregionen och Göteborgs Stad (12).

Sedenmalm, Staffan (1998) ”Vasastaden-Lorensberg – en borgerlig 1800-talsmiljö av riksintresse”, i *Göteborg förr och nu.* Göteborgs Hembygdsförbunds skriftserie, XXVII.

Selling, Gösta (1970) *Esplanadsystemet och Albert Lindhagen – stadsplanering i Stockholm åren 1857-1887*. Stockholm: Handbokskommittén.

Sinclair, George (2009) *Historic Maps and Views of Paris.* New York: Black Dog & Leventhal Publishers.

Stübben, J. (1890/1907) *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur, IV:9). 1:a uppl. Darmstadt: Verlag von Arnold Bergsträsser. 2:a uppl. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Svedberg, Olle (1988/1994) *Arkitekternas århundrade. Europas arkitektur – 1800-talet.* Stockholm: Arkitektur Förlag AB.

Svenskt biografiskt lexikon. ”Peterson, Adrian Crispin” (av Krister Malmström).

Svärd, Gunnar (1943) *Göteborgs Byggmästareförening 1893-1943.* Göteborg: Elanders Boktryckeri.

Södergren, A. (1923) *Historiskt kartverk över Göteborg, upprättat för Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*. Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri AB.

Teknisk Tidskrift (TT) (1875, 1887, 1897, 1899) Utg. Svenska Teknologföreningen.

Tepfers, Ira (1974) *Göteborgs Högskola. Bakgrund och tillkomst av högskolebyggnaden 1907.* Göteborg: Konstvetenskapliga institutionen Göteborgs Universitet.

Tepfers, Ira (1991) *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*. Göteborg: Informationsavdelningen Göteborgs Universitet.

Thulin, Otto (red.) (1948) *Göteborg*. Svenska stadsmonografier (huvudred. Paul Harnesk). Göteborg: Förlags AB Religion och Kultur.

Tidning för byggnadsväsendet (TFB) (1889) Stockholm: R. Blaedel & Co.

Trettondal, Edvin (1976) *David Otto Francke: ”Kungen av Mölndal”*. Göteborg: Rundqvists Boktryckeri.

Trädgårdsföreningen: Vårdprogram. Antaget av Park- och naturnämnden 2006-02-23. Reviderat 2007. Länsstyrelsen Västra Götaland och Göteborgs Stad.

Wallinder, Jan (1996) ”Schillerska gymnasiet: Anteckningar om byggnadens historia”, i *Göteborg förr och nu.* Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie XXVI.

Wiek, Peter (2002) *Das Hamburger Etagenhaus 1870-1914. Geschichte – Struktur – Gestaltung.* Veröffentlichungen des Vereins für hamburgische Geschichte, Band 46. Bremen: Edition Temmen.

Wirsin, Ingrid & Rosvall, Jan (red.) (2004) *Göteborgs Stenstad*. Göteborg: Tre Böcker Förlag AB.

Wulz, Fritz (1979) *Wien – en arkitekturpolitisk studie av en stad i förändring 1848-1934*. Byggforskningsrådet.

Wurzer, Rudolf (1974) ”Die Gestaltung der deutschen Stadt im 19. Jahrhundert”, i *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert – Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter* (utg. Ludwig Grote). Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, Band 24. München: Prestel-Verlag.

Östnäs, Anna (1984) *Arkitekterna och deras yrkesutveckling i Sverige.* Diss. Göteborg: Avdelningen för arkitekturens teori och historia, Chalmers tekniska högskola.

Bildkällor

Bildnr inom parentes anger del av bild med nr före parentes eller inom samma parentes.

Privat ägo:
Nr 519, 520, 598 (599, 600).

Google:
Nr 698/705.

Arkiv etc.

Bildnr i kursiv fetstil anger bild producerad eller bearbetad av författaren.

Göteborgs Stadsbyggnadskontor (SBK):
Nr 153, 154 (116), (368, 643), 369, 631, 677, 678, 690, 774 (696), 854, 856, 860, 861, 866-869, 876, 877, 880, 881.

Göteborgs Stadsmuseum (GSM):
Nr 1, 26, 34, 35/672, 36, 38, 40, 44/224, 45-50, 51/719, 52-54, 55/271, 56, 58, 60 (597), 63, 64, 69/806, 73-75, 81-83, 84/787, 85, 108, 112, 142, (143, 648), 152, 157, 160-164, 166, 168, 172-174, 176, 178, 179, 180 (316), 181, 183, 185, 186, 204, 208, 209, 222, 223, 270, 272, 275, 276, 284-287, 290-293, 297-299, 300 (107), 301, 302, 303, 304, 314 (114), 315, 318-323, 326, 327, 330, 338, 340-345, 349, 351, 352, 355, 358, 359 (401), 361-364, 365 (386), 367, 373-380, 381 (509), 382, 384, 385/605, 387, 391, 392, 393 (394), 395 (329, 371), 396, 398-400, 402, 404-407, 413/497, 414-419, 420 (568), 421 (567), 422 (608), 423-426, 441, 472, 483, 485-487, 498, 505, 508, 511, 512 (171), 513, 517, 523, 530, 533, 534, 542 (59), 545, 547, 555-557, 569, 577, 578, 585, 588, 590 (39), 591, 595, 596, 601-604, 606, 607, 609, 610, 614-625, 632/649/785, 634, 636, 638/652, 639/771, 640, 644-647, 650, 651, 655, 658-662, 664, 665, 669 (823), 676, 679, 680, 687, 688, 691, 693 (670), 706, 708/711, 714-716, 718, 733, 747-749, 768-770, 772, 773, 778, 781, 786/836, 788-790, 798, 799/821, 800, 807-813, 814 (87), 819, 820, 822, 824-828, 830-832, 835, 840-843, 845, 849, 852, 853, 857-859, 862-863, 870-872, 874, 878, 879, 882, 886, 889-894, 895 (72), 896-913, 914 (562), 915, 916 (666).

Göteborgs Universitets Bibliotek (GUB):
Nr 65 (71, 668, 791).

Kungliga Biblioteket (KB):
Nr (33, 37), 170, (864).

Länsstyrelsen Västra Götaland (LVG):
Nr ***57, 117, 118, 136, 155, 156, (228, 229, 267), 294-296, 353, 354, 356, 383, (514), 522, 592-594, (656, 667), 689, 692, 697, 704, 707, 709, 710, 738, (803), 817***.

Region- och Stadsarkivet Göteborg (RSG):
Nr 62, (66, 159, 211, 212, 397, 653), 67, 68, 70, 77-80, 86, 113, 115, 122, 123, 125, 140, 141, 158, 167, 169, 175, 177, 184, 187-193, 196-200, 201 (266), 202, 203, 205 (264), 206, 207 (265), 213-221, 225-227, ***(228, 229)***, 230, 231 (251), 232-243, 244 (255), 245 (256), 246-250, 252, 257-263, ***(267)***, 268, 269, 273, 277-282, 305-313, 324, 325, 328, 331-337, 346-348, 360, 372, 388, 389 (473), 390, 403 (283, 654, 792, 804), 408-412, 427-430, 442-447, 448 (455), 449-454, 456-471, 474, 475, 484, 488-493, 499, 501/630, 502-504, 506, 507, ***(514)***, 516 (518), 521, 524, 529, 531, 532, 535-538, 539 (124), 540, 543, 544, 546, 548-554, 558-561, 563-566, 570-576, 579-584, 586, 587, 589, 611-613, 628, 629, (641, 675), (642, 694, 695, 839), ***(656)***, 657, 663, 671, 673, 674, 681-686, 699-703, 712, 713, 717, 720-732, 734-737, 739-746, 750-767, 775, 779, 780, 793-797, 801, ***(803)***, 805, 815, 816, 829, 833 (151, 165, 357, 370, ***(667)***, 873, 888), 834, 844, 846-848, 875, 883, 887.

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet (RAÄ/ATA):
Nr (31).

Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (Bilagor):

Nr 635, 776, 777, 782, 783 (784), 837 (838, 855, 885), 850, 851, 865, 884.

Sveriges Järnvägsmuseum (SJM):
Nr 633, 637.

Litteratur

Benevolo 1980:
Nr 110.

Blauert 1996:
Nr 10, 11, 28.

Bredberg 1961:
Nr 288, 289.

Briggs 1970:
Nr 2.

Eggert 1976:
Nr 99, 145, 253, 254.

Eggert 1978:
Nr 15, 210.

Fredberg 1919-22 (III):
Nr 802.

Gejvall 1954:
Nr 22.

Grandien 1974:
Nr 23, 31, 33.

Grandien 1979:
Nr 32, 37.

Göransson m.fl. 1985:
Nr 366.

Isakson 1999:
Nr 500.

Joneborg & Norberg 1955:
Nr 148, 149, 274, 339, 350, 541.

Kjellin 1949:
Nr 24, 25.

Klinkott 1988:
Nr 29.

Kokkelink 1998:
Nr 12, 13, 100, 476, 525-527.

Kristenson 1997:

Nr 27.

Linde-Bjur & Engström 2013:
Nr 864.

Milde 1981:
Nr 3-9, 14, 16.

Nilsson 1979 (efter Klasen):
Nr 515.

Olsen 1976:
Nr 144, 147, 195.

Olsen 1986:
Nr 76, 182.

Ranby 2002:
Nr 41-43, 90.

Råberg m.fl. 1985:
Nr 91.

Schönbeck 1991:
Nr 30.

Sinclair 2009:
Nr 146, 150.

Tepfers 1991:
Nr 818.

Äldre litteratur

Berlin und seine Bauten 1896:
Nr 17-19, 92, 93, 435-437, 496.

Bournon 1900:
Nr 109, 194.

Hamburg und seine Bauten 1890:
Nr 438-440, 528.

Handbuch der Architektur 1914 (III:2:2):
Nr 626.

Hannover – führer durch die Stadt und ihre Bauten 1882:
Nr 111.

Hittenkofer 1872:
Nr 94, 96, 97, 101-106.

Hittenkofer 1877:
Nr 88, 89, 95, 98, 119-121.

Klasen 1884:
Nr 20, 21.

La Brique et la Terre Cuite 1881:
Nr 129, 130, 138, 432-434, 477, 478, 480-482.

La Brique Ordinaire 1878:
Nr 126-128, 131-135, 137, 139, 431, 479, 494, 495.

Löfroth 1916:
Nr 627.

Mankell 1884:
Nr 317, 510.

Stübben 1890:
Nr 61.

Bildförteckning

Sida 8
Nr 1 (Bild 1): Korsningen av Södra och Östra Hamngatorna. Akvarell av J. F. Weinberg 1820. *GSM*.

Sida 10
Nr 2 (Bild 2): Del av panorama (”The Professor´s Dream” av C. R. Cockerell 1849). Ur Briggs 1970.

Sida 11
Nr 3 (Ritn. 1): Ur Milde 1981.
Nr 4 (Ritn. 2): Ur Milde 1981.
Nr 5 (Bild 3): Foto. Ur Milde 1981.
Nr 6 (Ritn. 3): Ur Milde 1981.
Nr 7 (Ritn. 4): Ur Milde 1981.
Nr 8 (Ritn. 5): Ur Milde 1981.
Nr 9 (Bild 4): Foto. Ur Milde 1981.

Sida 13
Nr 10 (Bild 5): Målning av Carl Friedrich Schmid ca 1832. Ur Blauert 1996.
Nr 11 (Ritn. 6): Ur Blauert 1996.
Nr 12 (Ritn. 7): Från *Der Ziegelrohbau* (J. H. Schatteburg 1897). Ur Kokkelink 1998.
Nr 13 (Bild 6): Foto i *Deutsche Bauzeitung* 1902. Ur Kokkelink 1998.

Sida 14
Nr 14 (Ritn. 8): Ur Milde 1981.
Nr 15 (Bild 7): Byst av Gottfried Semper (skulptör Caspar von Zumbusch). Ur Eggert 1978.
Nr 16 (Bild 8): Foto. Ur Milde 1981.
Nr 17 (Ritn. 9): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 18 (Ritn. 10): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 19 (Bild 9): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*

Sida 15
Nr 20 (Ritn. 11): Ur Klasen 1884.
Nr 21 (Ritn. 12): Ur Klasen 1884.

Sida 16

Nr 22 (Ritn. 13): Hotell Brunkeberg. Ur Gejvall 1954.
Nr 23 (Bild 10): Foto. Ur Grandien 1974.

Sida 17
Nr 24 (Ritn. 14): Ur Kjellin 1949.
Nr 25 (Ritn. 15): Ur Kjellin 1949.
Nr 26 (Bild 11): Foto. *GSM.*
Nr 27 (Bild 12): Ur Kristenson 1997 (från *Ny Illustrerad Tidning* 1869).

Sida 19
Nr 28 (Bild 13): Målning av Eduard Gaertner 1868. Ur Blauert 1996.
Nr 29 (Bild 14): Foto. Ur Klinkott 1988.
Nr 30 (Bild 15): Ur Schönbeck 1991 (foto Boris Schönbeck). *Privat.*
Nr 31 (Ritn. 16): G. F. Hennigs hus vid Kungsportsplatsen i Göteborg (1844). Ur Grandien 1974. *RAÄ/ATA.*
Nr 32 (Ritn. 17): Sparbankshus vid Carl XIII:s Torg i Stockholm (1857). Ur Grandien 1979.
Nr 33 (Bild 16): Litografi av Magnus Körner 1842. Ur Grandien 1974. *KB.*
Nr 34 (Bild 17): Foto. *GSM.*
Nr 35 (Bild 18 – även Nr 672): Foto. *GSM.*
Nr 36 (Bild 19): Foto. *GSM.*
Nr 37 (Bild 20): Träsnitt efter teckning (Zorn?). Ur Grandien 1979. *KB.*

Sida 20
Nr 38 (Bild 21): Del av foto 1869 från Tyska kyrkans torn. *GSM.*
Nr 39 (Bild 22 – jfr Nr 590). Beskuret foto – Engelbrektsgatan 4 o. 6, uppförda 1892-94.
Nr 40 (Bild 23): Del av foto – Storgatan 23 (Hantverks- och industriföreningen), uppfört 1892. *GSM.*

Sida 21
Nr 41 (Ritn. 18): Ur Ranby 2002.
Nr 42 (Ritn. 19): Ur Ranby 2002.
Nr 43 (Ritn. 20): Ur Ranby 2002 (från *Teknisk Tidskrift* 1899).

Sida 23
Nr 44 (Bild 24 – även Nr 224): Foto. *GSM.*
Nr 45 (Bild 25): Foto. *GSM.*
Nr 46 (Bild 26): Foto. *GSM.*
Nr 47 (Bild 27): Foto. *GSM.*
Nr 48 (Bild 28): Foto. *GSM.*
Nr 49 (Bild 29): Foto. *GSM.*

Sida 24
Nr 50 (Bild 30): Beskuret foto med vy österut från hörnhuset Vasagatan 23-Aschebergsgatan 1. *GSM.*
Nr 51 (Bild 31 – även Nr 719): Foto österut från korsningen Vasagatan-Haga Kyrkogata. *GSM.*

Sida 25
Nr 52 (Bild 32): Foto. *GSM.*
Nr 53 (Bild 33): Foto. *GSM.*
Nr 54 (Bild 34): Foto. *GSM.*

Sida 27
Nr 55 (Bild 35 – även Nr 271): Foto. *GSM.*
Nr 56 (Bild 36): Foto. *GSM.*
Nr 57 (Bild 37): Detalj av västra fasaden till K.F.U.M.:s byggnad. Foto av förf.

Sida 29
Nr 58 (Bild 38): Foto från korsningen med Kristinelundsgatan. *GSM.*
Nr 59 (Bild 39 – jfr Nr 542). Del av foto vid korsningen med Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 30

Nr 60 (Bild 40): Foto. *GSM.*

Sida 31
Nr 61 (Ritn. 21): Ur Stübben 1890 (fig. 818, s. 480).
Nr 62 (Ritn. 22): Del av RSG: GK C:77.
Nr 63 (Bild 41): Foto åt söder från Vasaplatsen 1. *GSM.*
Nr 64 (Bild 42): Foto åt norr från Vasagatan. *GSM.*

Sida 33
Nr 65 (Karta 1): ”Göteborg med offentliga byggnader” (Göteborgs Litografiska AB 1901). Beskuren. *GUB.*

Sida 34
Nr 66 (Karta 2): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).
Nr 67 (Ritn. 23): Del av RSG: A 6220.
Nr 68 (Karta 3): RSG: GK C:85. Beskuren.
Nr 69 (Bild 43 – även Nr 806): Foto från Sprängkullsgatan. *GSM.*

Sida 35
Nr 70 (Ritn. 24): RSG: A 6221.
Nr 71 (Karta 4 – jfr Nr 65)

Sida 36
Nr 72 (Bild 44 – jfr Nr 895). Göteborg från söder. Oljemålning av K. S. Graffman 1829. *GSM.*
Nr 73 (Bild 45): Foto åt norr vid korsningen Vasa- och Aschebergsgatorna. *GSM.*

Sida 37
Nr 74 (Bild 46): Foto västerut med Kungsportsavenyn 1 (t.v.) och John Ericsons staty (t.h.). *GSM.*
Nr 75 (Bild 47): Foto från Kungsparken – kolorerat vykort. *GSM.*
Nr 76 (Bild 48): Rathaus, Wien. Träsnitt i *The Builder* 1877. Ur Olsen 1986.

Sida 38
Nr 77 (Karta 5): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritning nr 1962 – situationsplan.
Nr 78 (Ritn. 25): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritning nr 1962 – fasad mot gatan.
Nr 79 (Ritn. 26): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritning nr 2006 – fasad mot gatan.
Nr 80 (Karta 6): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritning nr 2021 – situationsplan.

Sida 39
Nr 81 (Bild 49): Beskuret foto åt söder från Nya Allén. *GSM.*
Nr 82 (Bild 50): Beskuret foto åt söder från Kungsparken. *GSM.*

Sida 40
Nr 83 (Bild 51): Vasagatans allé mot Sprängkullsgatan. Foto från Haga Kyrkogata. Beskuret t.h. *GSM.*

Sida 41
Nr 84 (Bild 52 – även Nr 787): Akvarellerad teckning av Eugen Thorburn 1897. *GSM.*
Nr 85 (Bild 53): Foto åt söder från Vasaplatsen 1. *GSM.*

Sida 42
Nr 86 (Ritn. 27): RSG: A 8499 och Lorensberg, 39 kv Gamla Högskolan, byggnadsritning nr 4211.
Nr 87 (Bild 54 – jfr Nr 814): Beskuret foto av skolans fasad åt Parkgatan från korsningen med Södra Vägen.

Sida 43
Nr 88 (Ritn. 28): Ur Hittenkofer 1877.
Nr 89 (Ritn. 29): Ur Hittenkofer 1877.
Nr 90 (Ritn. 30): Ur Ranby 2002.

Sida 44
Nr 91 (Bild 55): Foto. Ur Råberg m.fl. 1985.

Sida 46
Nr 92 (Bild 56): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 93 (Bild 57): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*

Sida 48
Nr 94 (Bild 58): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 95 (Bild 59): Ur Hittenkofer 1877.

Sida 49
Nr 96 (Bild 60): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 97 (Bild 61): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 98 (Bild 62): Ur Hittenkofer 1877.

Sida 50
Nr 99 (Bild 63): Foto i *Wiener Bauten Album*. Ur Eggert 1976.
Nr 100 (Bild 64): Foto i *Zeitschrift d. Arch.- u. Ing.-Vereins zu Hannover* 1879. Ur Kokkelink 1998.

Sida 51
Nr 101 (Bild 65): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 102 (Bild 66): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 103 (Bild 67): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 104 (Bild 68): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 105 (Bild 69): Ur Hittenkofer 1872.
Nr 106 (Bild 70): Ur Hittenkofer 1872.

Sida 52
Nr 107 (Bild 71 – jfr Nr 300): Hörnet Viktoriagatan 5-Bellmansgatan 12. Del av foto. *GSM.*
Nr 108 (Bild 72): Vasaplatsen 1-13 – bildtexten avser nr 5-11 (t.v.). Foto. *GSM.*

Sida 53
Nr 109 (Bild 73): Foto, beskuret t.h.. Ur Bournon 1900.
Nr 110 (Ritn. 31): Beskuren. Ur Benevolo 1980.
Nr 111 (Bild 74): Ur *Hannover – führer durch die Stadt und ihre Bauten* 1882.

Sida 54
Nr 112 (Bild 75): Thulinska huset vid Grönsakstorget. Beskuret foto. *GSM.*
Nr 113 (Ritn. 32): RSG: Inom Vallgraven 5 kv Bastionen 4, byggnadsritning nr K 293.
Nr 114 (Bild 76 – jfr Nr 314): Haga Kyrkogata 10-Vasagatan 2. Del av foto från Skansen Kronan 1887. *GSM.*

Sida 55
Nr 115 (Ritn. 33): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 12, byggnadsritning nr 2266. Beskuren.
Nr 116 (Ritn. 34 – jfr Nr 154): Del av SBK: Lorensberg 44:2, byggnadsritning nr 11155.

Sida 56
Nr 117 (Karta 7): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 57
Nr 118 (Karta 8): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 59
Nr 119 (Bild 77): Ur Hittenkofer 1877.
Nr 120 (Bild 78): Ur Hittenkofer 1877.
Nr 121 (Bild 79): Ur Hittenkofer 1877.

Sida 60
Nr 122 (Ritn. 35): Del av RSG: Vasastaden 15 kv Granen 12, byggnadsritning nr 3645.
Nr 123 (Ritn. 36): Del av RSG: Lorensberg 52 kv Borgeby 4, byggnadsritning nr 4250.

Sida 61
Nr 124 (Ritn. 37 – jfr Nr 539): Del av RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 5, byggnadsritning nr 6197.
Nr 125 (Ritn. 38): Del av RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 5, byggnadsritning nr 6197.

Sida 62
Nr 126 (Bild 80): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 127 (Bild 81): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 128 (Bild 82): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 129 (Bild 83): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 130 (Bild 84): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 131 (Bild 85): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 132 (Bild 86): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 133 (Bild 87): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 134 (Bild 88): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 135 (Bild 89): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.

Sida 63
Nr 136 (Bild 90): Engelbrektsgatan 4 och 6, restaurerade 1994-96 med stöd och medverkan av Länsstyrelsen – jfr nr 592-594. Foto av förf.

Sida 64
Nr 137 (Bild 91): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 138 (Bild 92): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 139 (Bild 93): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.

Sida 65
Nr 140 (Ritn. 39): Del av RSG: Vasastaden 7 kv Glasbjörken 6, byggnadsritning nr 2912.
Nr 141 (Ritn. 40): Del av RSG: Lorensberg 48 kv Vik 7, byggnadsritning nr 3293.
Nr 142 (Bild 94): Del av foto från Skansen Kronan 1887. *GSM.*
Nr 143 (Bild 95): Del av foto från Landalabergen 1888. *GSM.*

Sida 66
Nr 144 (Bild 96): Från *Metropolitan Improvements* 1827-31. Ur Olsen 1976.

Sida 67
Nr 145 (Bild 97): Foto. Ur Eggert 1976.
Nr 146 (Bild 98): Litografi 1880. Ur Sinclair 2009.
Nr 147 (Bild 99): Från *Building News* 1858. Ur Olsen 1976.

Sida 68
Nr 148 (Ritn. 41): Montage av fasadritningar, Lorensberg 46 kv Kalmarehus. Ur Joneborg & Norberg 1955.
Nr 149 (Ritn. 42): Montage av fasadritningar, Lorensberg 45 kv Kastellholm. Ur Joneborg & Norberg 1955.

Sida 69
Nr 150 (Bild 100): Teckning av Bertrand ca 1868. Ur Sinclair 2009.
Nr 151 (Karta 9 – jfr Nr 833): Del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.

Sida 70
Nr 152 (Bild 101): Parkgatan västerut vid Teatergatan – t.h. Kungsparken. Foto. *GSM.*

Sida 71
Nr 153 (Ritn. 43): SBK: Lorensberg 44:2, byggnadsritning nr 7041.
Nr 154 (Ritn. 44): SBK: Lorensberg 44:2, byggnadsritning nr 11155.

Sida 73
Nr 155 (Karta 10): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 74
Nr 156 (Karta 11): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 75
Nr 157 (Bild 102): Panorama över Göteborg från Stora Teatern. Litografi (beskuren). *GSM.*

Sida 76
Nr 158 (Karta 12): RSG: karta G VI:29 (C. J. Nyström 1857). Beskuren.
Nr 159 (Karta 13): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).

Sida 77
Nr 160 (Bild 103): Foto från korsningen av Gamla resp. Nya Allén. *GSM.*
Nr 161 (Bild 104): Foto från Nya Allén. *GSM.*
Nr 162 (Bild 105): Foto från Landsvägsgatans mynning i torget. *GSM.*

Sida 78
Nr 163 (Bild 106): Foto från Kungsparken. *GSM.*

Sida 79
Nr 164 (Bild 107): Del av foto västerut från Hagakyrkans torn. *GSM.*
Nr 165 (Karta 14 – jfr Nr 833): Del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.

Sida 80
Nr 166 (Bild 108): Östra Pustervikskvarterets östra och norra fasader. Foto från Fiskkajen. *GSM.*
Nr 167 (Ritn. 45): RSG: Pustervik 1 kv Kaponnieren 1 och 2, byggnadsritning nr 806.

Sida 81
Nr 168 (Bild 109): Del av foto i panorama 1869 från Domkyrkans torn. *GSM.*
Nr 169 (Ritn. 46): RSG: Heden 16 kv Diamanten 1, byggnadsritning nr K 637.
Nr 170 (Ritn. 47): ”Facade af Nya Theatern i Götheborg”, entrésidan mot öster (Trädgårdsföreningen). KB.

Sida 83
Nr 171 (Bild 110 – jfr Nr 512): Storgatans sydsida mot Viktoriagatan. Foto. *GSM.*
Nr 172 (Bild 111): Storgatans sydsida (nr 1, 3 och 5). Foto från Parkgatan. *GSM.*

Sida 85
Nr 173 (Bild 112): Beskuret foto. *GSM.*
Nr 174 (Bild 113): Foto, beskuret t.h. *GSM.*
Nr 175 (Bild 114): RSG:ACP 673. Tänkt bebyggelse sedd från väster. Akvarell av A. C. Peterson 1874.

Sida 86
Nr 176 (Bild 115): Grosshandlande Gabriel Heyman. Foto. *GSM.*
Nr 177 (Ritn. 48): Heymans villa, fasad mot nuv. Vasagatan. RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 9, byggnadsritning nr 1440.

Sida 87
Nr 178 (Bild 116): Heymans villa från Vasagatans allé, öster om Viktoriagatan. Foto (1920-tal). *GSM.*

Sida 88
Nr 179 (Bild 117): Foto (1880-talet) – i förgrunden Bolanderska och Gegerfeltska egendomarna. *GSM.*
Nr 180 (Bild 118): Heymans villa, Johanssonska och Todska husen (nr 16, 14 och 12). Foto ca 1880. *GSM.*

Sida 89
Nr 181 (Bild 119): Perspektiv åt söder från korsningen av Nya Allén. Kolorerat foto. *GSM.*

Sida 90
Nr 182 (Bild 120): Litografi av G. Hawkins efter J. Johnston ca 1850-55. Ur Olsen 1986.

Sida 91
Nr 183 (Bild 121): Teckning av Maria Röhl 1846. Privat (*GSM*).
Nr 184 (Ritn. 49): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 9, byggnadsritning nr 6626 (situationsplan).
Nr 185 (Bild 122): Foto. *GSM*.
Nr 186 (Bild 123): Träsnitt i *Ny Illustrerad Tidning* 1878. *GSM.*

Sida 92
Nr 187 (Ritn. 50): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3 (gäller 4-9), byggnadsritning nr 1029.

Sida 93
Nr 188 (Ritn. 51): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3 (gäller 4-9), byggnadsritning nr 1029.
Nr 189 (Ritn. 52): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3 (gäller 4-9), byggnadsritning nr 1029.
Nr 190 (Ritn. 53): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3 (gäller 4-9), byggnadsritning nr 1029.

Sida 94
Nr 191 (Ritn. 54): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 6 (gäller 6-7), byggnadsritning nr 8071.
Nr 192 (Ritn. 55): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3, byggnadsritning nr 1093.
Nr 193 (Ritn. 56): RSG: Lorensberg 46 kv. Kalmarehus 3 (gäller 1-2, fasad även 3), byggnadsritning nr 1151.

Sida 95
Nr 194 (Bild 124): Foto. Ur Bournon 1900.
Nr 195 (Bild 125): Foto. Ur Olsen 1976.
Nr 196 (Ritn. 57): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 9, byggnadsritning nr 2308 (situationsplan).

Sida 96
Nr 197 (Ritn. 58): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 10-11, byggnadsritning nr 1602.
Nr 198 (Ritn. 59): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 9, byggnadsritning nr 2308 (ändrad i 2342 och 2426).
Nr 199 (Ritn. 60): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 10-11, byggnadsritning nr 1602.

Sida 97
Nr 200 (Ritn. 61): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 10-11, byggnadsritning nr 1602.
Nr 201 (Ritn. 62): Del av RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 10-11, byggnadsritning nr 1748.

Sida 98
Nr 202 (Ritn. 63): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 12, byggnadsritning nr 2266.
Nr 203 (Ritn. 64): RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 12, byggnadsritning nr 2297.

Sida 99
Nr 204 (Bild 126): Foto. *GSM*.
Nr 205 (Ritn. 65): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 9, byggnadsritning nr 1440.
Nr 206 (Ritn. 66): Del av RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 1, byggnadsritning nr 2233.
Nr 207 (Ritn. 67): Del av RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 8, byggnadsritning nr 2359.

Sida 100
Nr 208 (Bild 127): Foto ca 1880 – t.v. byggplank för Kungsportsavenyn 2, t.h. är nr 16 ej påbörjat. *GSM*.
Nr 209 (Bild 128): Foto ca 1880 – t.h. saknas Tabernaklet intill Storgatan 41, t.v. är Valand ej påbörjat. *GSM.*

Sida 101
Nr 210 (Ritn. 68): Rathausplatz 7-9, Wien (arkitekt Friedrich von Schmidt 1873). Ur Eggert 1978 (*Friedrich von Schmidt* av Ulrike Planner-Steiner).

Sida 102
Nr 211 (Karta 15): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).
Nr 212 (Karta 16): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).
Nr 213 (Ritn. 69): RSG: karta G VIII:2
Nr 214 (Ritn. 70): RSG: karta G VIII:5
Nr 215 (Ritn. 71): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (vån. 1).

Sida 103
Nr 216 (Ritn. 72): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (sektion åt öster).
Nr 217 (Ritn. 73): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (fasad tvärgator).
Nr 218 (Ritn. 74): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (fasad Parkgatan).

Sida 104
Nr 219 (Ritn. 75): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (fasad Storgatan).
Nr 220 (Ritn. 76): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1 (gäller 5 tomter), byggnadsritning nr 1548 (vån. 2-4).
Nr 221 (Ritn. 77): RSG: Pustervik 1 kv Kaponnieren 1 och 2, byggnadsritning nr 806.

Sida 106
Nr 222 (Bild 129): Foto. *GSM.*
Nr 223 (Bild 130): Målning. *GSM.*
Nr 224 (Bild 131 – även Nr 44): Foto. *GSM.*
Nr 225 (Ritn. 78): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (vån. 1).

Sida 107
Nr 226 (Ritn. 79): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (sektion åt öster).
Nr 227 (Ritn. 80): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (fasad tvärgator).
Nr 228A (Ritn. 81A): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (fasad Parkgatan 7).
Nr 228B (Ritn. 81B): Som föreg. (Parkgatan 5). Bearb. av förf.

Sida 108
Nr 229A (Ritn. 82A): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (fasad Storgatan 6).
Nr 229B (Ritn. 82B): Som föreg. (Storgatan 8). Bearb. av förf.
Nr 230 (Ritn. 83): RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769 (vån. 2-4).

Sida 109
Nr 231 (Ritn. 84): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189.

Sida 110
Nr 232 (Ritn. 85): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 2-3, byggnadsritning nr 2566 (vån. 1).
Nr 233 (Ritn. 86): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189 (vån. 1).
Nr 234 (Ritn. 87): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 2-3, byggnadsritning nr 2566 (sektion åt söder).
Nr 235 (Ritn. 88): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189 (sektion åt söder).

Sida 111
Nr 236 (Ritn. 89): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189.
Nr 237 (Ritn. 90): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189.
Nr 238 (Ritn. 91): RSG: Vasastaden 1 kv Alen 2-3, byggnadsritning nr 2566.

Sida 112
Nr 239 (Ritn. 92): RSG: Lorensberg 44 kv Visborg 1 och 3, byggnadsritning nr 2320A (fasad Kungsportsav.).
Nr 240 (Ritn. 93): RSG: Lorensberg 44 kv Visborg 1 och 3, byggnadsritning nr 2320A (vån. 1).
Nr 241 (Ritn. 94): RSG: Lorensberg 44 kv Visborg 1 och 3, byggnadsritning nr 2320A (situationsplan).
Nr 242 (Ritn. 95): RSG: Lorensberg 44 kv Visborg 1 och 3, byggnadsritning nr 2320A (vån. 2-3).

Sida 113
Nr 243 (Ritn. 96): Del av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3263.
Nr 244 (Ritn. 97): Del av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3263.
Nr 245 (Ritn. 98): Del av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.
Nr 246 (Ritn. 99): Del av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.

Sida 114
Nr 247 (Ritn. 100): RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3263.
Nr 248 (Ritn. 101): RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3263.
Nr 249 (Ritn. 102): RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.

Nr 250 (Ritn. 103): RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.

Sida 115
Nr 251 (Ritn. 104 – jfr Nr 231): Detalj av RSG: Vasastaden 1 kv Alen 1 (4), byggnadsritning nr 2189.
Nr 252 (Ritn. 105): Detalj av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.
Nr 253 (Bild 132): Foto i *Wiener Bauten Album*. Ur Eggert 1976.
Nr 254 (Bild 133): Foto i *Wiener Bauten Album*. Ur Eggert 1976.
Nr 255 (Ritn. 106 – jfr Nr 244): Detalj av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3263.
Nr 256 (Ritn. 107 – jfr Nr 245): Detalj av RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287.

Sida 116
Nr 257 (Ritn. 108): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757.

Sida 117
Nr 258 (Ritn. 109): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 4217 (situationsplan av Wijks villa).
Nr 259 (Ritn. 110): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757 (sektion åt öster).
Nr 260 (Ritn. 111): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757 (vån. 1).
Nr 261 (Ritn. 112): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757 (vån. 2).
Nr 262 (Ritn. 113): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757 (fasad Storgatan).
Nr 263 (Ritn. 114): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 3757 (fasad Parkgatan).

Sida 118
Nr 264 (Ritn. 115 – jfr Nr 205): Detalj av RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 9, byggnadsritning nr 1440.
Nr 265 (Ritn. 116 – jfr Nr 207): Detalj av RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 8, byggnadsritning nr 2359.
Nr 266 (Ritn. 117 – jfr Nr 201): Detalj av RSG: Lorensberg 45 kv Kastellholm 10-11, byggnadsritning nr 1748.
Nr 267 (Ritn. 118): Detalj av RSG: Vasastaden 2 kv Almen 1-4, byggnadsritning nr 1769. Bearb. av förf.

Sida 120
Nr 268 (Ritn. 119): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 2-3, byggnadsritning nr 1549 (vån. 1).

Sida 121
Nr 269 (Ritn. 120): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 2-3, byggnadsritning nr 1549 (fasad Chalmersgatan).
Nr 270 (Bild 134): Foto. *GSM*.

Sida 122
Nr 271 (Bild 135 – även Nr 55): Foto. *GSM*.

Sida 123
Nr 272 (Bild 136): Hörnhuset Kungsportsavenyn-Vasagatan skulle ha tre höga våningar, de övriga husen fyra. Skiss av A. C. Peterson ca 1880. *GSM*.
Nr 273 (Ritn. 121): Hörnhuset projekterat med tre höga våningar. RSG: ACP 173 (A. C. Peterson 1882).

Sida 124
Nr 274 (Ritn. 122): Montage av fasadritningar, Lorensberg 53 kv Örup. Ur Joneborg & Norberg 1955.

Sida 125
Nr 275 (Bild 137): Foto norrut från hus i hörnet av Kristinelundsgatan – ”Adrianopel” närmast i bild. *GSM*.
Nr 276 (Bild 138): Foto söderut från Kungsportsavenyn 1 – ”Franska kvarteret” närmast i bild. *GSM*.

Sida 126
Nr 277 (Ritn. 123): RSG: Lorensberg 53 kv Örup 4, byggnadsritning nr 3283 (fasad Kungsportsavenyn).
Nr 278 (Ritn. 124): RSG: Lorensberg 53 kv Örup 4, byggnadsritning nr 3283 (fasad Lorensbergsgatan).

Sida 127
Nr 279 (Ritn. 125): RSG: Lorensberg 53 kv Örup 4, byggnadsritning nr 3283 (sektion åt norr).
Nr 280 (Ritn. 126): Del av RSG: Lorensberg 53 kv Örup 5, byggnadsritning nr 2956.
Nr 281 (Ritn. 127): Del av RSG: Lorensberg 53 kv Örup 5, byggnadsritning nr 2999.

Sida 128
Nr 282 (Ritn. 128): RSG: Lorensberg 53 kv Örup 1, byggnadsritning nr 3699.
Nr 283 (Karta 17 – jfr Nr 403): Del av RSG: karta C 8675:1 (Ludvig Simon 1888).

Sida 131
Nr 284 (Bild 139): Foto före 1887. *GSM.*
Nr 285 (Bild 140): Foto efter påbyggnad. *GSM.*

Sida 132
Nr 286 (Bild 141): Foto efter påbyggnad 1886. *GSM.*

Sida 133
Nr 287 (Bild 142): Foto efter tillbyggnaden 1911. *GSM.*

Sida 134
Nr 288 (Ritn. 129): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 7, byggnadsritning nr 2523. Ur Bredberg 1961.
Nr 289 (Ritn. 130): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 7, byggnadsritning nr 2591. Ur Bredberg 1961.

Sida 135
Nr 290 (Bild 143): Foto åt väster från korsningen Vasa- och Erik Dahlbergsgatorna. *GSM.*

Sida 136
Nr 291 (Bild 144): Foto österut i Vasagatan mot korsningen av Karl Gustavsgatan. *GSM.*

Sida 137
Nr 292 (Bild 145): Huvudfasaden mot gårdsplanen vid Vasagatan – byggnaden från 1886. Foto ca 1900. *GSM.*
Nr 293 (Bild 146): Huvudfasaden mot gårdsplanen vid Vasagatan. Foto efter 1912. *GSM.*

Sida 138
Nr 294 (Karta 18): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 140
Nr 295 (Karta 19): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 141
Nr 296 (Karta 20): *LVG/Staffan Sedenmalm.*

Sida 142
Nr 297 (Bild 147): Del av foto 1869 från Domkyrkans torn. *GSM.*
Nr 298 (Bild 148): Del av fotopanorama 1875 från Landalabergen. *GSM.*

Sida 143
Nr 299 (Bild 149): Foto norrut med Haga Kyrkoplan t.v. *GSM.*

Sida 144
Nr 300 (Bild 150): Foto. *GSM.*
Nr 301 (Bild 151): Foto. *GSM.*

Sida 145
Nr 302 (Bild 152): Beskuret foto. *GSM.*
Nr 303 (Bild 153): Del av foto. *GSM.*
Nr 304 (Bild 154): Foto åt norr från hörnhuset Öfra Magasinsgatan (Viktoriagatan) 7. *GSM.*

Sida 147
Nr 305 (Ritn. 131): RSG: Vasastaden 7 kv Glasbjörken 4, byggnadsritning nr 1531.
Nr 306 (Ritn. 132): RSG: Vasastaden 7 kv Glasbjörken 1, byggnadsritning nr 1765.
Nr 307 (Ritn. 133): RSG: Vasastaden 7 kv Glasbjörken 4, byggnadsritning nr 1531.

Nr 308 (Ritn. 134): RSG: Vasastaden 7 kv Glasbjörken 1, byggnadsritning nr 1985.

Sida 148
Nr 309 (Ritn. 135): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 1, byggnadsritning nr 2119.
Nr 310 (Ritn. 136): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 1, byggnadsritning nr 2119.
Nr 311 (Ritn. 137): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 1, byggnadsritning nr 2119.
Nr 312 (Ritn. 138): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 1, byggnadsritning nr 2241.
Nr 313 (Ritn. 139): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 1, byggnadsritning nr 2241.

Sida 149
Nr 314 (Bild 155): Del av foto från Skansen Kronan 1887. *GSM.*
Nr 315 (Bild 156): Hörnhuset t.h. på föreg. bild, Haga Kyrkogata 10-Vasagatan 2. Foto. *GSM.*

Sida 150
Nr 316 (Bild 157 – jfr Nr 180): Vasagatan 14 och 16. Del av foto. *GSM.*
Nr 317 (Bild 158): Ur Mankell 1884.

Sida 151
Nr 318 (Bild 159): Bellmansgatan åt öster. Foto. *GSM.*
Nr 319 (Bild 160): Bellmansgatan åt öster. Foto. *GSM.*

Sida 152
Nr 320 (Bild 161): Viktoriagatan norrut vid korsningen av Vasagatan. Foto. *GSM.*
Nr 321 (Bild 162): Vasa- och Viktoriagatorna med Heymans villa och Pehrssonska huset . Foto. *GSM.*

Sida 153
Nr 322 (Bild 163): Utsikt åt väster från hus vid Chalmersgatan. Oljemålning av Anna Kockum 1882. *GSM.*

Sida 154
Nr 323 (Bild 164): Karl Gustavsgatan 13 (arkitekt Leos hus). Foto från Vasagatans södra sida. *GSM.*

Sida 156
Nr 324 (Ritn. 140): Del av RSG: Lorensberg 48 kv Vik 6, byggnadsritning nr 3286.
Nr 325 (Ritn. 141): Del av RSG: Lorensberg 48 kv Vik 5, byggnadsritning nr 3112.
Nr 326 (Bild 165): Foto. *GSM.*
Nr 327 (Bild 166): Foto. *GSM.*
Nr 328 (Ritn. 142): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 5, byggnadsritning nr 3112.

Sida 157
Nr 329 (Bild 167 – jfr Nr 395): Del av foto åt öster 1887. *GSM.*
Nr 330 (Bild 168): Beskuret foto. *GSM.*

Sida 158
Nr 331 (Ritn. 143): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 3881.
Nr 332 (Ritn. 144): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 3881.

Sida 159
Nr 333 (Ritn. 145): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 4236.
Nr 334 (Ritn. 146): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 4236.
Nr 335 (Ritn. 147): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 4568.
Nr 336 (Ritn. 148): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 10, byggnadsritning nr 4685.

Sida 160
Nr 337 (Ritn. 149): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 1, byggnadsritning nr 3552.
Nr 338 (Bild 169): Foto ca 1900. *GSM.*

Sida 161
Nr 339 (Ritn. 150): Montage av fasadritningar, Lorensberg 56 kv Sturefors. Ur Joneborg & Norberg 1955.

Sida 162
Nr 340 (Bild 170): Kungsportsavenyn 16-22 (”Adrianopel”). Foto från Vasagatan. *GSM.*
Nr 341 (Bild 171): Kungsportsavenyn norrut (nr 30-32 t.h.). Foto från Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 163
Nr 342 (Bild 172): Foto 1920-talet – bilen kör norrut från avenyns förlängning (Lorensbergs entré flyttad). *GSM.*
Nr 343 (Bild 173): Kolorerat foto – Lorensbergs entré i ursprungligt läge före avenyns fortsättning 1916. *GSM.*

Sida 164
Nr 344 (Bild 174): Ridhusets solbelysta långfasad vetter åt Engelbrektsgatan. Foto. *GSM.*
Nr 345 (Bild 175): Valandstomten. Oljemålning av Berndt Lindholm 1884. *GSM.*

Sida 165
Nr 346 (Ritn. 151): RSG: Lorensberg 52 kv Borgeby 2, byggnadsritning nr 2798 (plandisposition).
Nr 347 (Ritn. 152): RSG: Lorensberg 52 kv Borgeby 2, byggnadsritning nr 2798 (fasad Kungsportsavenyn 21).
Nr 348 (Ritn. 153): RSG: Lorensberg 52 kv Borgeby 2, byggnadsritning nr 2798 (fasad Teatergatan 22).

Sida 166
Nr 349 (Bild 176): Foto från Kungsportsavenyn 14 – t.h. Vasagatans allé. Valandshuset se Nr 345. *GSM.*
Nr 350 (Ritn. 154): Montage av fasadritningar, Lorensberg 52 kv Borgeby. Ur Joneborg & Norberg 1955.

Sida 168
Nr 351 (Bild 177): Del av foto från korsningen Vasa- och Karl Gustavsgatorna (läroverkstomten i förgr.). *GSM.*
Nr 352 (Bild 178): Beskuret foto från korsningen Erik Dahlbergs- och Engelbrektsgatorna. *GSM.*
Nr 353 (Ritn. 155): Ritning av förf.
Nr 354 (Ritn. 156): Ritning av förf.

Sida 169
Nr 355 (Bild 179): Foto åt norr från Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 170
Nr 356 (Ritn. 157): Nuv. kvarteret Granen – tomtindelning 1877 och 1882. Ritning av förf.
Nr 357 (Karta 21 – jfr Nr 833): Samma kvarter i del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.

Sida 171
Nr 358 (Bild 180): Vasagatan 13-Viktoriagatan 16. Foto. *GSM.*
Nr 359 (Bild 181): Viktoriagatan norrut – t.h. i förgrunden flickläroverkets blivande tomt. Foto ca 1885. *GSM.*

Sida 172
Nr 360 (Ritn. 158): Del av RSG: Vasastaden 15 kv Granen 10, byggnadsritning nr 3651 (förändring av tornet).
Nr 361 (Bild 182): Wijkska huset i del av foto 1869 från Tyska kyrkan. *GSM.*
Nr 362 (Bild 183): Foto åt söder från Vasagatan. *GSM.*

Sida 173
Nr 363 (Bild 184): Foto från Reallläroverkets nybyggnad (1886/1887) – två kvinnor vandrar från Engelbrektsgatan uppför Karl Gustavsgatan, det gamla Landalaledet. *GSM.*

Sida 174
Nr 364 (Bild 185): Foto från Vasagatan 32 före 1910 – Erik Dahlbergsgatans backe är ännu ofullbordad. *GSM.*

Sida 175
Nr 365 (Bild 186): Del av foto 1884 åt nordväst. *GSM.*
Nr 366 (Ritn. 159): Montage av fasadritningar, Vasastaden 15 kv. Granen (östra sidan) – på taken har ursprungliga prydnader tagits bort. Ur Göransson m.fl. 1985.
Nr 367 (Bild 187): Vasagatan västerut från korsningen av Aschebergsgatan. Foto 1886/1887. *GSM.*

Sida 177

Nr 368 (Karta 22): Del av SBK: karta F IIIa 192.
Nr 369 (Karta 23): Del av SBK: karta F IIIa 250.
Nr 370 (Karta 24 – jfr Nr 833): Del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.
Nr 371 (Bild 188 – jfr Nr 395): Del av foto åt öster 1887. *GSM.*
Nr 372 (Ritn. 160): RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 10, byggnadsritning nr 7186. Originalritningen se Nr 464.

Sida 178
Nr 373 (Bild 189): Foto från Vasaparken. *GSM.*
Nr 374 (Bild 190): Foto från sydöstra hörnet av korsningen Vasa- och Götabergsgatorna. *GSM.*

Sida 179
Nr 375 (Bild 191): Vasagatan 42-Götabergsgatan 13. Foto från Vasagatans allé. *GSM.*

Sida 180
Nr 376 (Bild 192): Götabergsgatans västra sida åt norr – i mitten nr 9 och 11. Foto från Vasagatan. *GSM.*
Nr 377 (Bild 193): Karl Gustavsgatans fortsättning söder om Engelbrektsgatan. Foto (beskuret t.h.). *GSM.*
Nr 378 (Bild 194): Samma gata åt norr. Foto. *GSM.*

Sida 181
Nr 379 (Bild 195): Foto österut från Viktoriagatan. Ritning se Nr 532. *GSM.*

Sida 182
Nr 380 (Bild 196): Foto från Vasaparken. *GSM.*
Nr 381 (Bild 197): Foto söderut från Vasagatan (t.h. Vasaparken). *GSM.*

Sida 183
Nr 382 (Bild 198): Foto från hus vid Vasaplatsens östra sida. *GSM.*
Nr 383 (Ritn. 161): Omreglering 1898 av gatubredder och tomter i 14:e roten. Ritning av förf.
Nr 384 (Bild 199): Chalmersgatan norrut. Foto från Kristinelundsgatan. *GSM.*
Nr 385 (Bild 200 – även Nr 605): Chalmersgatan norrut. Foto från Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 184
Nr 386 (Bild 201 – jfr Nr 365): Del av foto från Brantdala. *GSM.*

Sida 186
Nr 387 (Bild 202): Målning. *GSM.*
Nr 388 (Ritn. 162): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 4885 (sektion åt öster).
Nr 389 (Ritn. 163): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 4885.
Nr 390 (Ritn. 164): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 5165.

Sida 187
Nr 391 (Bild 203): Foto. *GSM.*
Nr 392 (Bild 204): Foto mot Vasagatan från Vasaparken. *GSM.*
Nr 393 (Bild 205): Foto från hus vid Götabergsgatan. *GSM.*

Sida 188
Nr 394 (Bild 206 – jfr Nr 393): Del av foto från Götabergsgatan.
Nr 395 (Bild 207): Foto åt öster från korsningen Vasa- och Aschebergsgatorna. *GSM.*

Sida 189
Nr 396 (Bild 208): Del av foto 1869 från Tyska kyrkan. *GSM.*
Nr 397 (Karta 25): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).
Nr 398 (Karta 26): Del av ”Karta öfver Göteborg med sednaste förändringar” (N. P. Pehrssons förlag 1883). Rev. 1883 av Robert Söderqvists karta 1872. *GSM.*

Sida 190
Nr 399 (Bild 209): Eduard Magnus´ Minne och Wikanderska villan från Vasagatan. Foto 1883/1884. *GSM.*

Nr 400 (Bild 210): Foto före 1885. *GSM.*
Nr 401 (Bild 211 – jfr Nr 359): Del av foto ca 1885.

Sida 191
Nr 402 (Bild 212): Foto (ca 1900). *GSM.*

Sida 192
Nr 403 (Karta 27): Del av RSG: karta C 8675:1 (Ludvig Simon 1888).

Sida 193
Nr 404 (Bild 213): Foto före 1890 åt öster från Vasagatans allé. *GSM.*
Nr 405 (Bild 214): Foto före 1892 åt väster från Hedlundska huset Viktoriagatan 11. *GSM.*

Sida 194
Nr 406 (Bild 215): Foto före 1892 åt sydost från hus vid Vasagatans nordsida. *GSM.*
Nr 407 (Bild 216): Foto (ca 1900?). *GSM.*

Sida 195
Nr 408 (Ritn. 165): RSG: ACP 377 (odat. projektritning). Jfr Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggn.ritn. nr 4217.
Nr 409 (Ritn. 166): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 4217.
Nr 410 (Ritn. 167): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 4217.

Sida 196
Nr 411 (Ritn. 168): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 4217.
Nr 412 (Ritn. 169): RSG: Lorensberg 42 kv Fågelvik 1, byggnadsritning nr 4217.

Sida 197
Nr 413 (Bild 217 – även Nr 497): Foto före 1890 från Vasagatans nordsida. *GSM.*
Nr 414 (Bild 218): Viktoriagatans västra sida åt norr. Foto ung. från Thorildsgatan. *GSM.*

Sida 198
Nr 415 (Bild 219): Foto åt väster från landshövdingehuset Sten Sturegatan 28-Engelbrektsgatan 36. *GSM.*

Sida 199
Nr 416 (Bild 220): Foto (kolorerat vykort) åt öster i Engelbrektsgatan vid ridhuset. *GSM.*
Nr 417 (Bild 221): Södra Vägen 20-24 och 26. Foto åt norr från korsningen Olof Wijksgatan. *GSM.*

Sida 200
Nr 418 (Bild 222): Berzeliigatans nordsida åt öster. Beskuret foto från Södra Vägen. *GSM.*
Nr 419 (Bild 223): Berzeliigatans sydsida åt öster. Del av foto från Södra Vägen. *GSM.*
Nr 420 (Bild 224): Foto åt söder från huset Vasaplatsen 2 – i bakgrunden Aschebergsgatans fortsättning. *GSM.*

Sida 201
Nr 421 (Bild 225): Vasaplatsen 1-7. Foto åt norr från Vasagatan. *GSM.*
Nr 422 (Bild 226): Vasaplatsen 2-8. Foto åt nordost från hörnhuset Vasagatan 23-Aschebergsgatan 1. *GSM.*

Sida 202
Nr 423 (Bild 227): Foto åt norr från Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 203
Nr 424 (Bild 228): Foto åt öster – t.h. tomtmark vid Engelbrektsgatan som tillhört landeriet Lorensberg. *GSM.*
Nr 425 (Bild 229): Foto åt norr från Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 204
Nr 426 (Bild 230): Foto från Västergatan vid mötet med Haga Kyrkogata. *GSM.*

Sida 205

Nr 427 (Ritn. 170): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 14, byggnadsritning nr 8508.
Nr 428 (Ritn. 171): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 14, byggnadsritning nr 8508.

Sida 206
Nr 429 (Ritn. 172): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 14, byggnadsritning nr 8508.
Nr 430 (Ritn. 173): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 14, byggnadsritning nr 8508.

Sida 207
Nr 431 (Bild 231): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 432 (Bild 232): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 433 (Bild 233): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 434 (Bild 234): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.

Sida 208
Nr 435 (Ritn. 174): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 436 (Bild 235): Foto. Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 437 (Ritn. 175): Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 438 (Bild 236): Foto. Ur *Hamburg und seine Bauten* 1890.

Sida 209
Nr 439 (Bild 237): Foto. Ur *Hamburg und seine Bauten* 1890.
Nr 440 (Bild 238): Foto. Ur *Hamburg und seine Bauten* 1890.

Sida 210
Nr 441 (Bild 239): Foto (ca 1880?) från Bolanderska egendomen, Vasagatan 5 – t.v. Haga Kyrkoplan. *GSM.*
Nr 442 (Ritn. 176): RSG: Vasastaden 9 kv Apeln 15, byggnadsritning nr 2284.

Sida 212
Nr 443 (Ritn. 177): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 1, byggnadsritning nr 3473.
Nr 444 (Ritn. 178): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 1, byggnadsritning nr 3473.

Sida 213
Nr 445 (Ritn. 179): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 2, byggnadsritning nr 3539.
Nr 446 (Ritn. 180): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 5, byggnadsritning nr 3469 – upphävd fasadritning.
Nr 447 (Ritn. 181): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 5, byggnadsritning nr 3482 – ny fasadritning.
Nr 448 (Ritn. 182): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3508.
Nr 449 (Ritn. 183): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3508.

Sida 214
Nr 450 (Ritn. 184): RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 5, byggnadsritning nr 3469 – sektion åt söder.
Nr 451 (Ritn. 185): RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 5, byggnadsritning nr 3469 – fasad bakgatan.
Nr 452 (Ritn. 186): RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 2, byggnadsritning nr 3539.

Sida 215
Nr 453 (Ritn. 187): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3712.
Nr 454 (Ritn. 188): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3508.
Nr 455 (Ritn. 189 – jfr Nr 448): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3508.
Nr 456 (Ritn. 190): Del av RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3712.
Nr 457 (Ritn. 191): RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3712.
Nr 458 (Ritn. 192): RSG: Lorensberg 56 kv Sturefors 6, byggnadsritning nr 3508.

Sida 216
Nr 459 (Ritn. 193): RSG: Vasastaden 15 kv Granen 1, byggnadsritning nr 3498.

Sida 217
Nr 460 (Ritn. 194): RSG: Vasastaden 15 kv Granen 3, byggnadsritning nr 3972.

Sida 218

Nr 461 (Ritn. 195): RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 10, byggnadsritning nr 4026.
Nr 462 (Ritn. 196): RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 10, byggnadsritning nr 4026 (sektion åt väster).
Nr 463 (Ritn. 197): RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 10, byggnadsritning nr 4026.

Sida 219
Nr 464 (Ritn. 198): RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 10, byggnadsritning nr 4026. Ritning för tillbyggnaden se Nr 372.
Nr 465 (Ritn. 199): Del av RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 8, byggnadsritning nr 4827 (Fasad Vasag.).

Sida 220
Nr 466 (Ritn. 200): Del av RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 8, byggnadsritn. nr 4827 (fasad Götabergsg.).
Nr 467 (Ritn. 201): Del av RSG: Lorensberg 49 kv Nyköpingshus 8, byggnadsritning nr 4827 (sektion åt söder).

Sida 221
Nr 468 (Ritn. 202): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 10, byggnadsritning nr 4613 (fasad Erik Dahlbergsgatan).
Nr 469 (Ritn. 203): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 10, byggnadsritning nr 4624 (fasad Erik Dahlbergsgatan).

Sida 222
Nr 470 (Ritn. 204): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 9, byggnadsritning nr 4653.
Nr 471 (Ritn. 205): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 9, byggnadsritning nr 4898.

Sida 223
Nr 472 (Bild 240): Foto (ca 1900). *GSM.*

Sida 224
Nr 473 (Ritn. 206 – jfr Nr 389): Del av RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 4885.
Nr 474 (Ritn. 207): Del av RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 5589.
Nr 475 (Ritn. 208): Del av RSG: Vasastaden 5 kv Björken 8, byggnadsritning nr 5589.

Sida 226
Nr 476 (Ritn. 209): Från *Der Ziegelrohbau* (J. H. Schatteburg 1897). Ur Kokkelink 1998.
Nr 477 (Bild 241): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.

Sida 227
Nr 478 (Bild 242): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 479 (Bild 243): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 480 (Bild 244): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 481 (Bild 245): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.
Nr 482 (Bild 246): Ur *La Brique et la Terre Cuite* 1881.

Sida 228
Nr 483 (Bild 247): Prippska villan i Engelska kvarterets sydvästra hörn – t.v. Teatergatan. Foto. *GSM.*

Sida 229
Nr 484 (Ritn. 210): RSG: Lorensberg 48 kv Vik 4, byggnadsritning 3096.
Nr 485 (Bild 248): Foto från Vasaparkens nordöstra hörn. *GSM.*

Sida 230
Nr 486 (Bild 249): Foto av den nya läroverksbyggnadens framsida från Karl Gustavsgatan. *GSM.*
Nr 487 (Bild 250): Foto av läroverkets baksida vid hörnet av Engelbrekts- och Erik Dahlbergsgatorna. *GSM.*

Sida 231
Nr 488 (Ritn. 211): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4358 (plan vån. 1).
Nr 489 (Ritn. 212): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4358 (fasad Vasagatan).
Nr 490 (Ritn. 213): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4358 (fasad Viktoriagatan).

Sida 232
Nr 491 (Ritn. 214): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4655 (plan 1).

Nr 492 (Ritn. 215): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4655 (plan 2).

Sida 233
Nr 493 (Ritn. 216): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4655 (fasader Viktoria- och Vasagatan).
Nr 494 (Bild 251): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.
Nr 495 (Bild 252): Ur *La Brique Ordinaire* 1878.

Sida 234
Nr 496 (Bild 253): Foto. Ur *Berlin und seine Bauten 1896.*
Nr 497 (Bild 254 – även Nr 413): Foto från Vasagatan före tillbyggnaden 1890 med det s.k. Tomtehuset. *GSM.*
Nr 498 (Bild 255): Foto från Viktoriagatan åt norr. *GSM.*
Nr 499 (Ritn. 217): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 3, byggnadsritning nr 4897 (plan mansardvåning).
Nr 500 (Ritn. 218): Ur Isakson 1999.

Sida 235
Nr 501 (Ritn. 219 – även Nr 630): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritn. nr 6058 (fasad Viktoriagatan).
Nr 502 (Ritn. 220): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritn. nr 6058 (fasad åt norra gården).

Sida 236
Nr 503 (Ritn. 221): RSG: Vasastaden 17 kv Häggen 3, byggnadsritning nr 5121 (upphävd fasadritning).
Nr 504 (Ritn. 222): RSG: Vasastaden 17 kv Häggen 3, byggnadsritning nr 5186 (ny fasadritning).

Sida 237
Nr 505 (Bild 256): Aschebergsgatan 17, nu nr 3. Foto från Vasaparken. *GSM.*

Sida 238
Nr 506 (Ritn. 223): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 1, byggnadsritning nr 5501 (hörnfasad).
Nr 507 (Ritn. 224): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 1, byggnadsritning nr 5501 (fasad Götabergsgatan).
Nr 508 (Bild 257): Del av foto mot Götabergsgatan från hörnhuset Vasagatan 23-Aschebergsgatan 1. *GSM.*
Nr 509 (Bild 258 – jfr Nr 381): Del av foto i Götabergsgatan söderut. *GSM.*

Sida 239
Nr 510 (Bild 259): Ur Mankell 1884.

Sida 240
Nr 511 (Bild 260): Foto. *GSM.*
Nr 512 (Bild 261): Foto från Haga Kyrkogata. *GSM.*

Sida 242
Nr 513 (Bild 262): Del av foto från Kungsparken. *GSM.*
Nr 514 (Ritn. 225): Rekonstruerade fasadkulörer 1990. Färgläggning av förf. – underlag RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 1, byggnadsritning nr 5275 (fasad Storgatan).

Sida 243
Nr 515 (Ritn. 226): Ur Nilsson 1979 (efter Klasen).

Sida 244
Nr 516 (Ritn. 227): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 2, byggnadsritning nr 5479.
Nr 517 (Bild 263): Del av foto åt väster från Erik Dahlbergsgatan. *GSM.*
Nr 518 (Ritn. 228 – jfr Nr 516): Del av RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 2, byggnadsritning nr 5479.
Nr 519 (Bild 264): *Privat.*
Nr 520 (Bild 265): *Privat.*

Sida 246
Nr 521 (Ritn. 229): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 1, byggnadsritning nr 5521.
Nr 522 (Bild 266): Det Dähnska husets hörntorn (Erik Dahlbergsgatan 4) restaurerat 2004. Foto av förf.

Sida 247

Nr 523 (Bild 267): Foto från Storgatans norvästra hörn. *GSM.*
Nr 524 (Ritn. 230): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 1, byggnadsritning nr 5521 (sektion åt norr).

Sida 248
Nr 525 (Ritn. 231): Bostads- och affärshus i Hamburg (arkitekt J. H. M. Breckelbaum 1891). Från *Die Architektur der Hannoverschen Schule* (Gustav Schönermark 1893). Ur Kokkelink 1998.

Sida 249
Nr 526 (Ritn. 232): Bostads- och affärshus i Hamburg (arkitekt J. H. M. Breckelbaum 1892). Från *Die Architektur der Hannoverschen Schule* (Gustav Schönermark 1893).Ur Kokkelink 1998.
Nr 527 (Ritn. 233): Hyreshus i Hannover (arkitekt O. Bollweg 1894). Från *Die Architektur der Hannoverschen Schule* (Gustav Schönermark 1895).Ur Kokkelink 1998.
Nr 528 (Bild 268): Foto. Ur *Hamburg und seine Bauten* 1890.

Sida 250
Nr 529 (Ritn. 234): RSG: Vasastaden 17 kv Häggen 6, byggnadsritning nr 5042.
Nr 530 (Bild 269): Aschebergsgatan 3-9 (från höger). Foto. *GSM.*

Sida 252
Nr 531 (Ritn. 235): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 1, byggnadsritning nr 5484 (upphävd fasadritning).
Nr 532 (Ritn. 236): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 1, byggnadsritning nr 5514 (ny fasadritning). Foto se Nr 379.

Sida 253
Nr 533 (Bild 270): Del av foto söderut från Kungsparken. *GSM.*
Nr 534 (Bild 271): Del av foto ca 1910 från Vasakyrkans torn. *GSM.*
Nr 535 (Ritn. 237): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 4, byggnadsritning nr 5451 (upphävd fasadritning).
Nr 536 (Ritn. 238): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 4, byggnadsritning nr 5631 (ny fasadritning).
Nr 537 (Ritn. 239): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 4, byggnadsritning nr 5451 (upphävd sektionsritning).
Nr 538 (Ritn. 240): RSG: Vasastaden 19 kv Aspen 4, byggnadsritning nr 5631 (ny sektionsritning).

Sida 255
Nr 539 (Ritn. 241): RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 5, byggnadsritning nr 6197.
Nr 540 (Ritn. 242): RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 3, byggnadsritning nr 5746.
Nr 541 (Ritn. 243): Montage av fasadritningar, Lorensberg 57 kv Örbyhus. Ur Joneborg & Norberg 1955.

Sida 256
Nr 542 (Bild 272): Foto (ca 1930?). *GSM.*
Nr 543 (Ritn. 244): RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 6, byggnadsritning nr 7150.
Nr 544 (Ritn. 245): RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 1, byggnadsritning nr 7023.

Sida 257
Nr 545 (Bild 273): Foto ung. vid mynningen av Lorensbergsgatan. Beskuret. *GSM.*
Nr 546 (Ritn. 246): Del av RSG: Lorensberg 57 kv Örbyhus 1, byggnadsritning nr 7023.

Sida 259
Nr 547. (Bild 274): Det s.k. Tomtehuset. Foto från Vasagatans nordöstra hörn. *GSM.*
Nr 548 (Ritn. 247): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 5836 (firmastämpel).
Nr 549 (Ritn. 248): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 5836 (fasad Storgatan).
Nr 550 (Ritn. 249): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 5836 (sektion åt öster).

Sida 260
Nr 551 (Ritn. 250): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 6023 (fasad Storgatan).
Nr 552 (Ritn. 251): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 6023 (sektion åt öster).
Nr 553 (Ritn. 252): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 6023 (arkitektstämpel).
Nr 554 (Ritn. 253): RSG: Vasastaden 6 kv Masurbjörken 3, byggnadsritning nr 6154 (ändring av tornet).
Nr 555 (Bild 275): Hantverks- och industriföreningens hus. Foto från Erik Dahlbergsgatan 2. *GSM.*

Sida 262

Nr 556 (Bild 276): Del av foto åt norr vid Vasaparken. *GSM.*
Nr 557 (Bild 277): Foto åt norr vid Kristinelundsgatan. *GSM.*

Sida 263
Nr 558 (Ritn. 254): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 8, byggnadsritning nr 5992 (sektion åt söder).
Nr 559 (Ritn. 255): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 8, byggnadsritning nr 5992.
Nr 560 (Ritn. 256): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 7, byggnadsritning nr 5890.
Nr 561 (Ritn. 257): RSG: Lorensberg 50 kv Örebrohus 7, byggnadsritning nr 5890 (sektion åt norr).

Sida 264
Nr 562 (Bild 278 – jfr Nr 914): Del av foto från söder. *GSM.*

Sida 266
Nr 563 (Ritn. 258): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 7, byggnadsritning nr 6602 (upphävd ritning).
Nr 564 (Ritn. 259): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 7, byggnadsritning nr 6667 (ny ritning).
Nr 565 (Ritn. 260): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 5, byggnadsritning nr 6882 (upphävd ritning).

Sida 267
Nr 566 (Ritn. 261): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 5, byggnadsritning nr 7049 (ny ritning).
Nr 567 (Bild 279 – jfr Nr 421): Vasaplatsen 3 (Berlin) och 5-7 (Burman). Foto. *GSM.*
Nr 568 (Bild 280 – jfr Nr 420): Vasaplatsen 5-7 (Burman) och 9-11 (Johansson). Foto. *GSM.*

Sida 268
Nr 569 (Bild 281): Storgatan vid Götabergsgatan – hörnhuset t.v. i förgrunden uppfördes av firman H. Börjesson & Co, det t.h. av O. A. Burman efter nämnda firmas fasadkoncept. Foto åt väster. *GSM.*

Sida 269
Nr 570 (Ritn. 262): RSG: Vasastaden 5 kv Björken 2, byggn.ritn. nr 6253 (mansardtak typ landshövdingehus).

Sida 271
Nr 571 (Ritn. 263): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 1 (Parkgatan 17), byggnadsritning nr 6991.
Nr 572 (Ritn. 264): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 2 (Parkgatan 19), byggnadsritning nr 7369.
Nr 573 (Ritn. 265): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 2, byggnadsritning nr 7369.
Nr 574 (Ritn. 266): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 2, byggnadsritning nr 7369.
Nr 575 (Ritn. 267): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 1 (Storgatan 18), byggnadsritning nr 6991.
Nr 576 (Ritn. 268): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 2 (Storgatan 20), byggnadsritning nr 7369.

Sida 272
Nr 577 (Bild 282): Foto (trol. 1898) från Vasaplatsen 3. Ritning se Nr 629. *GSM.*
Nr 578 (Bild 283): Foto 1901 från ”Eva Rodhes plan” i Kungsparken. *GSM.*

Sida 273
Nr 579 (Ritn. 269): RSG: Vasastaden 3 kv Asken 1, byggnadsritning nr 7488 (fasad Parkgatan).
Nr 580 (Ritn. 270): RSG: Vasastaden 3 kv Asken 1, byggnadsritning nr 7488 (fasad Karl Gustavsgatan).

Sida 274
Nr 581 (Ritn. 271): RSG: Vasastaden 3 kv Asken 1, byggnadsritning nr 7488 (fasad Erik Dahlbergsgatan).
Nr 582 (Ritn. 272): RSG: Vasastaden 3 kv Asken 1, byggnadsritning nr 7488 (fasad Storgatan).

Sida 276
Nr 583 (Ritn. 273): RSG: Vasastaden 4 kv Avenboken 2, byggnadsritning nr 7219 (sektion åt öster).
Nr 584 (Ritn. 274): RSG: Vasastaden 4 kv Avenboken 2, byggnadsritning nr 7219 (fasad Vasaplatsen 1)
Nr 585 (Bild 284): Foto från Kungsparken ca 1900, innan Vasavägen drogs genom parken. *GSM.*

Sida 277
Nr 586 (Ritn. 275): RSG: Lorensberg 41 kv Ulvåsa 2 (3), byggnadsritning nr 7227 (fasad Parkgatan).
Nr 587 (Ritn. 276): RSG: Lorensberg 41 kv Ulvåsa 2 (3), byggnadsritning nr 7227 (fasad Storgatan).
Nr 588 (Bild 285): Foto från Storgatan. *GSM.*

Nr 589 (Ritn. 277): RSG: Lorensberg 41 kv Ulvåsa 2 (3), byggnadsritning nr 7477 (hiss).

Sida 278
Nr 590 (Bild 286): Del av foto i 1890-talets slut från Viktoriagatan 15A åt öster. *GSM.*
Nr 591 (Bild 287): Foto ca 1900 åt väster vid Vasaparken. *GSM.*

Sida 279
Nr 592 (Bild 288): Engelbrektsgatan 6, restaurerat 1994-95. Foto av förf.
Nr 593 (Bild 289): Engelbrektsgatan 6, restaurerat 1994-95. Foto av förf.
Nr 594 (Bild 290): Engelbrektsgatan 4, restaurerat 1995-96. Foto av förf.
Nr 595 (Bild 291): Foto från Kungsparken ca 1900, innan Vasavägen drogs genom parken. *GSM.*

Sida 280
Nr 596 (Bild 292): Vasaplatsen 2-6. Foto från Vasagatan. *GSM.*
Nr 597 (Bild 293 – jfr Nr 60): Vasaplatsen 4 utgör fond i Storgatan från väster. Del av foto.

Sida 281
Nr 598 (Ritn. 278): Akvarellerad ritning av Hjalmar Cornilsen 1896 – alternativa fasadutformningar. *Privat.*
Nr 599 (Ritn. 279 – detalj ur vänstra fasaden i Nr 598)
Nr 600 (Ritn. 280 – detalj ur högra fasaden i Nr 598)

Sida 283
Nr 601 (Bild 294): Foto från Vasakyrkans tomt. *GSM.*
Nr 602 (Bild 295): Fasad mot Engelbrektsgatan. Foto ca 1910. *GSM.*
Nr 603 (Bild 296): Del av foto. *GSM.*

Sida 284
Nr 604 (Bild 297): Del av foto. *GSM.*

Sida 285
Nr 605 (Bild 298 – även Nr 385): Foto åt norr. *GSM.*

Sida 286
Nr 606 (Bild 299): Foto åt norr från hus vid Chalmersgatan. *GSM.*
Nr 607 (Bild 300): Foto åt öster – i fonden Gamla Allén. *GSM.*

Sida 288
Nr 608 (Bild 301 – jfr Nr 422): Del av foto från hörnhuset Vasagatan 23-Aschebergsgatan 1.
Nr 609 (Bild 302): Engelbrektsgatan 26 och 28 mellan Chalmers- och Teatergatorna. Foto åt öster. *GSM.*
Nr 610 (Bild 303): Foto åt norr från Lorensbergsområdet före bebyggandet söder om Engelbrektsgatan. *GSM.*

Sida 290
Nr 611 (Ritn. 281): RSG: A 14363:6.
Nr 612 (Ritn. 282): RSG: A 14370:2.

Sida 291
Nr 613 (Ritn. 283): RSG: A 14371:1.
Nr 614 (Bild 304): Del av foto 1901. *GSM.*
Nr 615 (Bild 305): Foto ca 1900. *GSM.*

Sida 292
Nr 616 (Bild 306): Foto vid hörnet av Chalmersgatan. *GSM.*

Sida 293
Nr 617 (Bild 307): Södra Vägen söderut från Engelbrektsgatan. Foto. *GSM.*
Nr 618 (Bild 308): Södra Vägen norrut från Berzeliigatan. Foto. *GSM.*
Nr 619 (Bild 309): Hedåsgatan 20. Foto. *GSM.*
Nr 620 (Bild 310): Hedåsgatan 22. Foto. *GSM.*

Sida 294
Nr 621 (Bild 311): Foto från norr. *GSM.*
Nr 622 (Bild 312): Foto åt öster. *GSM.*

Sida 295
Nr 623 (Bild 313): Foto åt norr. *GSM.*
Nr 624 (Bild 314): Foto åt väster. *GSM.*

Sida 296
Nr 625 (Bild 315): Foto från Vasaplatsens sydöstra hörn. *GSM.*

Sida 298
Nr 626 (Ritn. 284): Ur *Handbuch der Architektur* 1914 (III:2:2).
Nr 627 (Ritn. 285): Ur Löfroth 1916.

Sida 299
Nr 628 (Ritn. 286): RSG: Lorensberg 43 kv Borganäs 1, byggnadsritning nr 3287 (Parkgatan 29).
Nr 629 (Ritn. 287): RSG: Lorensberg 40 kv Rydboholm 1, byggnadsritning nr 6991 (Vasaplatsen 2). Foto se Nr 577.

Sida 300
Nr 630 (Ritn. 288 – även Nr 501): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 8, byggnadsritn. nr 6058 (Viktoriagatan 15).

Sida 303
Nr 631 (Karta 28): SBK: karta F Ia 133 (Hamnberedning 1864-1865). Beskuren. *SBK.*
Nr 632 (Bild 316 – även Nr 649, 785): Foto. *GSM.*
Nr 633 (Bild 317): Medaljongporträtt. *SJM.*
Nr 634 (Bild 318): Foto. *GSM.*

Sida 304
Nr 635 (Karta 29): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1889.
Nr 636 (Bild 319): Foto. *GSM.*
Nr 637 (Bild 320): Foto. *SJM.*
Nr 638 (Bild 321 – även Nr 652): Foto. *GSM.*
Nr 639 (Bild 322 – även Nr 771): Foto. *GSM.*
Nr 640 (Bild 323): Foto. *GSM.*

Sida 308
Nr 641 (Karta 30): Del av RSG: karta F Ia 104 (H. W. Brandel 1861). Retuscherad.
Nr 642 (Karta 31 – jfr Nr 839): Del av RSG: karta F IIaa 121 (stadsfullmäktiges plan 1864). Retuscherad.
Nr 643 (Karta 32): Del av SBK: karta F IIIa 192.
Nr 644 (Bild 324): Teckning signerad ”T. H. 1891”. *GSM.*

Sida 309
Nr 645 (Bild 325): Akvarell av Maria Scholander-Hedlund 1884. *GSM.*
Nr 646 (Bild 326): Från Skojarebackens östra del med de högst belägna husen. Foto. *GSM.*
Nr 647 (Bild 327): Från Skojarebackens östra del med de högst belägna husen. Foto. *GSM.*
Nr 648 (Bild 328): Del av foto 1888 åt nordost mot de nya kvarteren vid Kungsportsavenyn. *GSM.*

Sida 310
Nr 649 (Bild 329 – även Nr 632, 785): Foto. *GSM.*
Nr 650 (Bild 330): Foto. *GSM.*
Nr 651 (Bild 331): Foto. *GSM.*
Nr 652 (Bild 332 – även Nr 638): Foto. *GSM.*
Nr 653 (Karta 33): Del av RSG: karta G VI:76 (Robert Söderqvist 1872).
Nr 654 (Karta 34 – jfr Nr 403): Del av RSG: karta C 8675:1 (Ludvig Simon 1888).

Sida 311
Nr 655 (Bild 333): Målning av Rob. Ljungqvist 1888. *GSM.*

Sida 312
Nr 656 (Ritn. 289): Föreslagna gator på Skojarebacken. RSG: karta G II 67. Bearb. av förf.
Nr 657 (Ritn. 290): RSG: karta A 16081.

Sida 313
Nr 658 (Bild 334): Foto. *GSM.*
Nr 659 (Bild 335): Foto. *GSM.*
Nr 660 (Bild 336): Foto. *GSM.*
Nr 661 (Bild 337): Foto. *GSM.*
Nr 662 (Bild 338): Foto. *GSM.*

Sida 314
Nr 663 (Bild 339): Ur RSG: GSh 1891 nr 204.

Sida 315
Nr 664 (Bild 340): Del av utsikt från söder. Foto. *GSM.*
Nr 665 (Bild 341): Foto. *GSM.*
Nr 666 (Bild 342 – jfr Nr 916): Del av foto åt väster från Vasakyrkans torn. *GSM.*
Nr 667 (Karta 35): Detalj ur RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15. Bearb. av förf.
Nr 668 (Karta 36 – jfr Nr 65)
Nr 669 (Bild 343): Målning. *GSM.*

Sida 316
Nr 670 (Bild 344 – jfr Nr 693): Beskuret foto. *GSM.*
Nr 671 (Ritn. 291): RSG: F IIIa 9:80.
Nr 672 (Bild 345 – även Nr 35): Foto. *GSM.*
Nr 673 (Ritn. 292): RSG: Inom Vallgraven 37 kv Kasernen (19), byggnadsritning nr K 32.

Sida 317
Nr 674 (Ritn. 293): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 1 (gäller 1-7, 15-20), byggnadsritning nr K 562.
Nr 675 (Karta 37): Del av RSG: karta F Ia 104 (H. W. Brandel 1861). Retuscherad.
Nr 676 (Bild 346): Del av foto, troligen från Hagakyrkans torn. *GSM.*

Sida 318
Nr 677 (Karta 38): Del av karta 1870 i SBK: Tomtmätningar 1887, ärende 73.
Nr 678 (Karta 39): Del av SBK: karta F IIIa 206 (H. W. Brandel 1877).

Sida 319
Nr 679 (Bild 347): Foto från nordost. *GSM.*
Nr 680 (Bild 348): Foto från sydväst. *GSM.*
Nr 681 (Ritn. 294): Del av RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).

Sida 320
Nr 682 (Ritn. 295): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).
Nr 683 (Ritn. 296): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).
Nr 684 (Ritn. 297): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).
Nr 685 (Ritn. 298): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).
Nr 686 (Ritn. 299): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 4022 (4234).

Sida 321
Nr 687 (Bild 349): Foto. *GSM.*
Nr 688 (Bild 350): Foto från nordost. *GSM.*

Sida 322
Nr 689 (Ritn. 300): Bolanders och Gegerfelts villatomter före deras styckning. Ritning av förf.

Nr 690 (Karta 40): Del av SBK: F Ia 212 (O. A. Westerlund 1878) – höjdkarta över 13:e och 14:e rotarna.
Nr 691 (Bild 351): Foto från hus på Vasagatans nordsida (ung. mittför nuv. Nedre Fogelbergsgatan). *GSM.*

Sida 323
Nr 692 (Ritn. 301): G. T. Bolanders styckningsförslag 1887. Ritning av förf.
Nr 693 (Bild 352): Foto. *GSM.*

Sida 325
Nr 694 (Karta 41 – jfr Nr 839): Del av RSG: karta F IIaa 121 (stadsfullmäktiges plan 1864). Retuscherad.
Nr 695 (Karta 42): Detalj av RSG: karta F IIaa 121 (förklaring av plankartans färgmarkeringar).
Nr 696 (Karta 43 – jfr Nr 774): Del av SBK: karta F IIaa 187 (alternativ ”C”) (H. W. Brandel 1876).

Sida 328
Nr 697 (Ritn. 302): Ida Bolanders styckningsförslag 1889. Ritning av förf.
Nr 698 (Bild 353 – även Nr 705): Ida Bolander, f. von Gegerfelt. Foto. *Google.*

Sida 329
Nr 699 (Ritn. 303): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 5478.

Sida 330
Nr 700 (Ritn. 304): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 5478.
Nr 701 (Ritn. 305): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 5478.

Sida 331
Nr 702 (Ritn. 306): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 5478.
Nr 703 (Ritn. 307): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 5478.
Nr 704 (Ritn. 308): Ida Bolanders styckningsförslag 1891. Ritning av förf.
Nr 705 (Bild 354 – även Nr 698): Ida Bolander, f. von Gegerfelt. Foto. *Google.*

Sida 332
Nr 706 (Bild 355): Foto från hus på Vasagatans nordsida (ung. mittför nuv. Nedre Fogelbergsgatan). *GSM.*

Sida 334
Nr 707 (Ritn. 309): Bolanderska sterbhusets första styckningsförslag. Ritning av förf.
Nr 708 (Bild 356 – även Nr 711): Syskonens ombud, brodern Gust. Bolander. *GSM.*

Sida 335
Nr 709 (Ritn. 310): Princip för bebyggande enligt tomtindelningsförslaget 1891. Ritning av förf.

Sida 337
Nr 710 (Ritn. 311): Bolanderska sterbhusets andra styckningsförslag. Ritning av förf.
Nr 711 (Bild 357 – även Nr 708): Syskonens ombud, brodern Gust. Bolander. *GSM.*

Sida 339
Nr 712 (Ritn. 312): RSG: GK C 37.
Nr 713 (Ritn. 313): RSG: GK C 69.

Sida 340
Nr 714 (Bild 358): Oljemålning av Lotten von Gegerfelt 1892?. Foto. *GSM.*
Nr 715 (Bild 359): Oljemålning av Lotten von Gegerfelt 1894. Foto. *GSM.*
Nr 716 (Bild 360): Tre av G. T. och Ida Bolanders arvingar. Foto. *GSM.*

Sida 341
Nr 717 (Ritn. 314): RSG: karta GK C 79.
Nr 718 (Bild 361): Del av foto åt öster från Skansen Kronan (ca 1915). *GSM.*

Sida 342
Nr 719 (Bild 362 – även Nr 51): Vasagatans sydsida åt öster efter villatomternas exploatering. Foto. *GSM.*

Sida 343
Nr 720 (Ritn. 315): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 1, byggnadsritning nr 6147.
Nr 721 (Ritn. 316): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 1, byggnadsritning nr 6147.
Nr 722 (Ritn. 317): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 2, byggnadsritning nr 6232 (t.h.).
Nr 723 (Ritn. 318): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 3, byggnadsritning nr 6278 (t.v.).

Sida 344
Nr 724 (Ritn. 319): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 3, byggnadsritning nr 6278.
Nr 725 (Ritn. 320): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 4, byggnadsritning nr 6148 (avslagen ritning).
Nr 726 (Ritn. 321): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 4, byggnadsritning nr 6166.

Sida 345
Nr 727 (Ritn. 322): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 4, byggnadsritning nr 6148 (avslagen ritning)
Nr 728 (Ritn. 323): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 4, byggnadsritning nr 6208 (förändrat tak).
Nr 729 (Ritn. 324): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 4, byggnadsritning nr 6208 (förändrat tak).
Nr 730 (Ritn. 325): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 6, byggnadsritning nr 7368.
Nr 731 (Ritn. 326): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 6, byggnadsritning nr 7368.
Nr 732 (Ritn. 327): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 5, byggnadsritning nr 6192.

Sida 346
Nr 733 (Bild 363): Foto åt norr – t.v. grönska i Hagas östligaste kvarter (Praktiska Hushållsskolan m.m.). *GSM.*
Nr 734 (Ritn. 328): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 17, byggnadsritning nr 6247.
Nr 735 (Ritn. 329): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 16, byggnadsritning nr 6442.

Sida 347
Nr 736 (Ritn. 330): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 15, byggnadsritning nr 6199 (upphävd ritning).
Nr 737 (Ritn. 331): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 15, byggnadsritning nr 6415.
Nr 738 (Ritn. 332): Princip för bebyggande enligt tomtindelningsförslaget 1892. Ritning av förf.
Nr 739 (Ritn. 333): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 17, byggnadsritning nr 6247.

Sida 348
Nr 740 (Ritn. 334): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.
Nr 741 (Ritn. 335): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.
Nr 742 (Ritn. 336): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.

Sida 349
Nr 743 (Ritn. 337): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.
Nr 744 (Ritn. 338): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.

Sida 350
Nr 745 (Ritn. 339): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.
Nr 746 (Ritn. 340): RSG: Vasastaden 10 kv Enen 7, byggnadsritning nr 6381.

Sida 351
Nr 747 (Bild 364): Gegerfeltska villans byggherre. Foto. *GSM.*
Nr 748 (Bild 365): Gegerfeltska villans matsal. Foto. *GSM.*
Nr 749 (Bild 366): Akvarellerad teckning av Anna Kockum 1893 – trädgården romantiserad. Foto. *GSM.*

Sida 352
Nr 750 (Ritn. 341): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6141 (upphävd ritning).
Nr 751 (Ritn. 342): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6141 (upphävd ritning).
Nr 752 (Ritn. 343): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6141 (upphävd ritning).
Nr 753 (Ritn. 344): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6141 (upphävd ritning).
Nr 754 (Ritn. 345): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6167 (ny ritning).
Nr 755 (Ritn. 346): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6167 (ny ritning).

Sida 353

Nr 756 (Ritn. 347): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6228A (förändrad fasad).
Nr 757 (Ritn. 348): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 1, byggnadsritning nr 6228A (förändrad fasad).

Sida 354
Nr 758 (Ritn. 349): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 4, byggnadsritning nr 6228.
Nr 759 (Ritn. 350): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 4, byggnadsritning nr 6228.
Nr 760 (Ritn. 351): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 4, byggnadsritning nr 6228.

Sida 355
Nr 761 (Ritn. 352): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6187/6830 (upphävd fasad åt gatan.
Nr 762 (Ritn. 353): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6187/6830 (upphävd fasad åt norr).
Nr 763 (Ritn. 354): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6187/6830 (sektion åt väster).

Sida 356
Nr 764 (Ritn. 355): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6187/6830 (situationsplan).
Nr 765 (Ritn. 356): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6941 (ny fasad åt gatan).
Nr 766 (Ritn. 357): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6941 (ny fasad åt norr).
Nr 767 (Ritn. 358): RSG: Vasastaden 12 kv Furan 5, byggnadsritning nr 6941 (ny fasad åt öster).

Sida 357
Nr 768 (Bild 367): Foto söderut – t.h. om Haga Kyrkogata Lindströmska stiftelsens bostadshus. Foto. *GSM.*

Sida 358
Nr 769 (Bild 368): Foto från Vasagatan söderut. *GSM.*
Nr 770 (Bild 369): Foto västerut vid korsningen Vasa-Viktoriagatan. *GSM.*

Sida 361
Nr 771 (Bild 370 – även Nr 639): Foto. *GSM.*
Nr 772 (Bild 371): Foto. *GSM.*
Nr 773 (Bild 372): Foto. *GSM.*
Nr 774 (Karta 44): Del av SBK: karta F IIaa 187 (alternativ ”C”) (H. W. Brandel 1876).
Nr 775 (Karta 45): RSG: karta GK C 84.

Sida 364
Nr 776 (Karta 46): Gatu- och Vägförvaltningens första förslag. Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1882.

Sida 365
Nr 777 (Karta 47): Gatu- och Vägförvaltningens senare förslag. Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1882.

Sida 366
Nr 778 (Bild 373): Foto från väster på 1890-talet. *GSM.*

Sida 367
Nr 779 (Ritn. 359): Sex av åtta alternativa förslag till ny Kungsportsbro (1898). RSG: Hamnen 1800:1.
Nr 780 (Bild 374): Perspektivskiss av Eugen Thorburn 1899. RSG: C 8124.
Nr 781 (Bild 375): Foto från öster 1901. *GSM.*

Sida 368
Nr 782 (Karta 48): Förslag till stadsplan för 14:e roten av byggnadsnämnden. Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1899.
Nr 783 (Karta 49): Förslag till stadsplan för 14:e roten av August Kobb och Eugen Thorburn. Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1899.

Sida 370
Nr 784 (Karta 50 – jfr Nr 783).
Nr 785 (Bild 376 – även Nr 632, 649): Foto. *GSM.*
Nr 786 (Bild 377 – även Nr 836): Foto. *GSM.*

Nr 787 (Bild 378 – även Nr 84): Förslag till Kungsportsavenyns avslutning – det ”Kobbska förslaget”. Akvarellerad teckning av Eugen Thorburn 1897. *GSM.*

Sida 371
Nr 788 (Bild 379): Kungsportsavenyns östra sida – ”Franska kvarteret” och ”Adrianopel”. Kolorerat foto. *GSM.*

Sida 373
Nr 789 (Bild 380): ”Bakom Lorentzberg”. Akvarell av Maria Scholander-Hedlund 1887. *GSM.*

Sida 374
Nr 790 (Bild 381): Foto (1870-talet?). *GSM.*

Sida 375
Nr 791 (Karta 51 – jfr Nr 65)

Sida 377
Nr 792 (Karta 52 – jfr Nr 403): RSG: karta A 12872:62 (tre alternativa lägen av stadsbibliotekets nybyggnad).

Sida 380
Nr 793 (Ritn. 360): Del av RSG: karta A 12872:64 (överskrift).
Nr 794 (Ritn. 361): Del av RSG: karta A 12872:64 (signatur).

Sida 381
Nr 795 (Ritn. 362): Del av RSG: karta A 12872:64 (den avskärande kulvertens läge i Kungsparken).
Nr 796 (Ritn. 363): RSG: karta A 12872:65 (alt. placering av en byggnad).
Nr 797 (Ritn. 364): RSG: karta A 12872:66 (alt. placering av en byggnad).

Sida 382
Nr 798 (Bild 382): Foto. *GSM.*
Nr 799 (Bild 383 – även Nr 821): Foto. *GSM.*
Nr 800 (Bild 384): Foto. *GSM.*

Sida 383
Nr 801 (Karta 53): ”Förslags-eskiss till Vasaparkens bebyggande med tre offentliga byggnader …” (Eugen Thorburn 1896). RSG: karta A 7218.

Sida 384
Nr 802 (Bild 385): Offentliga byggnader i Vasaparken sedda från korsningen Vasa- och Götabergsgatorna. Teckning av Eugen Thorburn 1896. Ur Fredberg 1919-22 (III).
Nr 803 (Ritn. 365): Tre tomter i Vasaparken för offentliga byggnader. RSG: karta G II 67. Bearb. av förf.
Nr 804 (Karta 54 – jfr Nr 403): Del av RSG: karta C 8675:1 (Ludvig Simon 1888).

Sida 386
Nr 805 (Ritn. 366): RSG: karta A 14360.
Nr 806 (Bild 386 – även Nr 69): Foto från Sprängkullsgatan. *GSM.*

Sida 391
Nr 807 (Bild 387): Foto. *GSM.*
Nr 808 (Bild 388): Foto. *GSM.*

Sida 392
Nr 809 (Bild 389): Foto på 1890-talet från hus på Vasagatans nordsida – t.v. Götabergsgatan. *GSM.*
Nr 810 (Bild 390): Foto ca 1900. *GSM.*

Sida 393
Nr 811 (Bild 391): Foto. *GSM.*
Nr 812 (Bild 392): Foto. *GSM.*
Nr 813 (Bild 393): Målning. *GSM.*

Nr 814 (Bild 394): Foto från korsningen Parkgatan-Södra Vägen.. *GSM.*

Sida 394
Nr 815 (Ritn. 367): RSG: karta A 6020 c:3 (Eugen Thorburn 1901).

Sida 395
Nr 816 (Ritn. 368): Perspektivskiss av Eugen Thorburn 1901. RSG: A 6020 c:1.

Sida 396
Nr 817 (Karta 55): *LVG/Staffan Sedenmalm.*
Nr 818 (Ritn. 369): Ur Tepfers 1991.

Sida 397
Nr 819 (Bild 395): Foto. *GSM.*
Nr 820 (Bild 396): Foto. *GSM.*
Nr 821 (Bild 397 – även Nr 799): Foto. *GSM.*
Nr 822 (Bild 398): Foto. *GSM.*

Sida 401
Nr 823 (Bild 399 – jfr Nr 669).
Nr 824 (Bild 400): Foto. *GSM.*
Nr 825 (Bild 401): Foto. *GSM.*

Sida 403
Nr 826 (Bild 402): Ett beundrat träd i Vasaparken mot Vasagatan. Foto. *GSM.*
Nr 827 (Bild 403): Västra uppfarten till högskolans byggnad. Foto från hörnet av Vasa- och Aschebergsgatorna. *GSM.*
Nr 828 (Bild 404): Planteringen och planen framför högskolans byggnad. Foto åt väster från hus vid Götabergsgatan. *GSM.*

Sida 404
Nr 829 (Ritn. 370): RSG: karta GK C 150.
Nr 830 (Bild 405): Foto från korsningen Vasavägen-Nya Allén. *GSM.*

Sida 405
Nr 831 (Bild 406): Foto från hus på Engelbrektsgatans sydsida ung. mittför Chalmersgatan. *GSM.*
Nr 832 (Bild 407): Del av foto åt nordväst från Vasakyrkans torn (1907/08?). *GSM.*

Sida 406
Nr 833 (Karta 56): RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15. Beskuret.

Sida 407
Nr 834 (Karta 57): Förslag till stadsplan för 14:e roten av särskild beredning. RSG: karta GK M 8.

Sida 409
Nr 835 (Bild 408): Foto. *GSM.*
Nr 836 (Bild 409 – även Nr 786): Foto. *GSM.*
Nr 837 (Karta 58): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1904.
Nr 838 (Karta 59 – jfr Nr 837). Del av planberedningens förslag 1904.

Sida 410
Nr 839 (Karta 60): Del av RSG: karta F IIaa 121 (stadsfullmäktiges plan 1864). Retuscherad.

Sida 411
Nr 840 (Bild 410): Kanalen vid Grönsakstorget. Foto från dåvarande Sahlgrenska sjukhuset (ca 1880?). *GSM.*
Nr 841 (Bild 411): Västra Hamngatan med sjukhuset i sin park t.v. Foto från Kungsparken ca 1870. *GSM.*

Sida 413

Nr 842 (Bild 412): Västra Hamnkanalens krök från Sahlgrensbron – t.h. Krügerska huset. Foto inåt staden. *GSM.*
Nr 843 (Bild 413): Västra Hamnkanalen mot söder (t.v. Krügerska huset, i fonden Kungsparken). *GSM.*
Nr 844 (Karta 61): Alternativt förslag av byggnadsnämnden till Västra Hamngatans fortsättning med bro över vallgraven. RSG: karta GK A 65 (Philip Åqvist 1900).

Sida 415
Nr 845 (Bild 414): Gångbron av trä mellan Kungstorget (t.h.) och Kungsparken. Foto från öster ca 1900. *GSM.*

Sida 416
Nr 846 (Karta 62): RSG: Hamnen 1131:1 (alternativt förslag av A. J. Atterberg 1902).
Nr 847 (Karta 63): RSG: Hamnen 1131:2 (alternativt förslag av Eugen Thorburn 1902).
Nr 848 (Ritn. 371): Det refuserade broförslaget. RSG: Hamnen 1131:8 (alternativ IV av Philip Åqvist 1903).
Nr 849 (Bild 415): Foto åt öster från Vasabron – vallgraven med Bazargatan t.v., Kungsparken t.h. *GSM.*

Sida 418
Nr 850 (Karta 64): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1904.
Nr 851 (Karta 65): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1904.

Sida 419
Nr 852 (Bild 416): Det utförda broförslaget (alternativ I av Philip Åqvist 1903). Foto från Kungsparken – märk Krügerska husets krökta fasad åt Västra Hamngatan. *GSM.*
Nr 853 (Bild 417): Den 1907 öppnade nya förbindelsen söderut. Foto mot Vasaplatsen från korsningen Sahlgrensgatan-Västra Hamngatan. *GSM.*

Sida 420
Nr 854 (Karta 66): SBK: karta F IIIa 277 (H. W. Brandel 1888). Beskuren.
Nr 855 (Karta 67 – jfr Nr 837). Del av planberedningens förslag 1904.
Nr 856 (Karta 68): SBK: karta F IIaa 368 (Ludvig Simon 1905). Beskuren.

Sida 421
Nr 857 (Bild 418): Mellan stenhuskvarteren mynnar Hedås- och Vadmansgatorna. Foto från Gamla Allén. *GSM.*
Nr 858 (Bild 419): Foto norrut ung. vid Burgårdsgatan – på Södra Vägens västsida orörd landerimark. *GSM.*
Nr 859 (Bild 420): Foto österut vid Södra Vägen. *GSM.*

Sida 423
Nr 860 (Ritn. 372): SBK: karta E II 376 (Ludvig Simon 1906). Beskuren.
Nr 861 (Ritn. 373): SBK: karta E III 2210 (Ludvig Simon 1907).

Sida 424
Nr 862 (Bild 421): Stenstad i jugend vid Södra Vägens östsida och Korsvägen. Foto norrut (1912?). *GSM.*
Nr 863 (Bild 422): Foto norrut ca 1900 – enstaka höga stenhus reser sig över den dömda trähusraden. *GSM.*

Sida 425
Nr 864 (Bild 423): Foto. Ur Linde-Bjur & Engström 2013. *KB.*

Sida 426
Nr 865 (Karta 69): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1910.

Sida 428
Nr 866 (Ritn. 374): Del av SBK: karta F IIIa 277 (H. W. Brandel 1888).
Nr 867 (Ritn. 375): Del av SBK: karta F IIaa 379 (Albert Lilienberg 1907).
Nr 868 (Ritn. 376): Del av SBK: karta F IIaa 379 (Albert Lilienberg 1907).
Nr 869 (Ritn. 377): Del av SBK: karta F IIaa 379 (Albert Lilienberg 1907).

Sida 429
Nr 870 (Bild 424): Vadmansgatan – vinklad förgårdsfasad till nr 14. Foto från hörnet av Engelbrektsgatan. *GSM.*
Nr 871 (Bild 425): Hedåsgatans norra del, östra sidan – fasadvinkeln vid förgården är nr 4. Del av foto. *GSM.*
Nr 872 (Bild 426): Vadmansgatan 10 och 12 (på östra sidan). Foto från gårdssidan Södra Vägen 14. *GSM.*

Sida 430
Nr 873 (Karta 70 – jfr Nr 833): Del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.
Nr 874 (Bild 427): Jugendfasaderna Södra Vägen 32-38 – de Burmanska husen är nr 34 och 36. Foto. *GSM.*

Sida 431
Nr 875 (Bild 428): RSG: B 2010. Framtidsperspektiv av Aschebergsgatans fortsättning söderut. Yngve Rasmussen 1909.

Sida 432
Nr 876 (Karta 71): SBK: karta F IIaa 384 (Albert Lilienberg 1908). Beskuren.
Nr 877 (Karta 72): SBK: karta F IIaa 386 (Olof Myrberg 1909). Beskuren.

Sida 433
Nr 878 (Bild 429): Foto 1911 från Engelbrektsgatan mot Vasa Kyrkogata. *GSM.*
Nr 879 (Bild 430): Foto söderut från hus i Föreningsgatans backe – vi ser nytt hörntorn efter brand 1922. *GSM.*
Nr 880 (Ritn. 378): SBK: karta F IIIa 915 (Olof Myrberg 1909). Beskuren.
Nr 881 (Ritn. 379): Del av SBK: karta F IIIa 915 (Olof Myrberg 1909).
Nr 882 (Bild 431): Foto ca 1914 norrut vid Amund Grefvegatan och spårvägens vändslinga i Landala. *GSM.*

Sida 434
Nr 883 (Bild 432): RSG: A 656. Akvarell av Gellerstedt och Grut.

Sida 435
Nr 884 (Karta 73): Ur *Stadsfullmäktiges Handlingar* 1910.
Nr 885 (Karta 74 – jfr Nr 837). Del av planberedningens förslag 1904.
Nr 886 (Bild 433): Aschebergsgatans västra sida åt norr vid Erik Dahlbergs Trappor. *GSM.*

Sida 436
Nr 887 (Bild 434): RSG: B 2011. Fondbyggnad i Erik Dahlbergsgatans perspektiv söderut. Yngve Rasmussen 1909.

Sida 438
Nr 888 (Karta 75 – jfr Nr 833): Del av RSG: kartverk över Göteborg i 20 blad (1914), blad 15.
Nr 889 (Bild 435): Foto. *GSM.*
Nr 890 (Bild 436): Foto. *GSM.*

Sida 439
Nr 891 (Bild 437): Foto norrut mot gatans utlagda del till Föreningsgatan. *GSM.*
Nr 892 (Bild 438): Foto norrut vid Erik Dahlbergs Trappor – i bakgrunden korsningen av Föreningsgatan. *GSM.*

Sida 440
Nr 893 (Bild 439): Aschebergsgatans västra sida. Foto åt norr med hörnterrassen i förgrunden. *GSM.*
Nr 894 (Bild 440): Kvartershörnets terrass med indraget bostadshus ovanpå – t.h. Föreningsgatan. *GSM.*

Sida 442
Nr 895 (Bild 441): Göteborg från söder. Oljemålning (K. S. Graffman 1829). *GSM.*
Nr 896 (Bild 442): Panorama i fågelperspektiv över Göteborg. Litografi (O. A. Mankell 1871). *GSM.*

Sida 444
Nr 897 (Bild 443): Panorama över Göteborg från Landalabergen. Foto 1875. *GSM.*
Nr 898 (Bild 444): Del av foto 1888 från nedre Landalabergen. *GSM.*

Sida 445
Nr 899 (Bild 445): Vasagatan västerut från hus vid Kungsportsavenyn (nr 16). Foto 1888/1889. *GSM.*

Sida 446
Nr 900 (Bild 446): Bazargatan från Kungsportsplatsen. Foto (ca 1910?). *GSM.*

Sida 447
Nr 901 (Bild 447): Nya Kungsportsbron och Stora Teatern i Kungsparken. Foto (ca 1910?). *GSM.*
Nr 902 (Bild 448): Stora Teatern i Kungsparken. Foto (1880/90-tal). *GSM.*
Nr 903 (Bild 449): Vallgraven med Vasabron – t.v. Kungsparken, t.h. Sahlgrenska sjukhuset. Foto. *GSM.*

Sida 448
Nr 904 (Bild 450): Vasaplatsen från korsningen av Nya Allén och Vasavägen. Foto (ca 1910?). *GSM.*
Nr 905 (Bild 451): Parkgatan österut från korsningen med Viktoriagatan. Foto (ca 1900?). *GSM.*
Nr 906 (Bild 452): Storgatan vid Vasaplatsen. Foto åt öster (ca 1900?). *GSM.*

Sida 449
Nr 907 (Bild 453): Storgatan vid Vasaplatsen. Foto åt väster (ca 1900?). *GSM.*

Sida 450
Nr 908 (Bild 454): Kungsportsavenyn norrut från Engelbrektsgatan. Foto (ca 1910?). *GSM.*

Sida 451
Nr 909 (Bild 455): Reallläroverkets entrésida sedd från allén i Vasagatan. Foto ca 1915. *GSM.*
Nr 910 (Bild 456): Haga Kyrkoplan. Foto från sydvästra hörnet vid stadsbiblioteket. *GSM.*

Sida 452
Nr 911 (Bild 457): Viktoriagatan norrut från hörnet av Thorildsgatan – t.v. villakvarteret. Foto (ca 1910?). *GSM.*

Sida 453
Nr 912 (Bild 458): Götabergsgatan 32 och 34 vid Engelbrektsgatan. Foto från Vasakyrkan (ca 1920?). *GSM.*

Sida 454
Nr 913 (Bild 459): Aschebergsgatan norrut från Erik Dahlbergs Trappor – östra sidan. Foto efter 1922. *GSM.*

Sida 455
Nr 914 (Bild 460): Utsikt över Vasaparken med högskolans byggnad. Del av foto från söder. *GSM.*
Nr 915 (Bild 461): Vasakyrkan. Foto (1910-t?). *GSM.*
Nr 916 (Bild 462): Panorama över det nya Göteborg söder om vallgraven. Foto ca 1910. *GSM.*

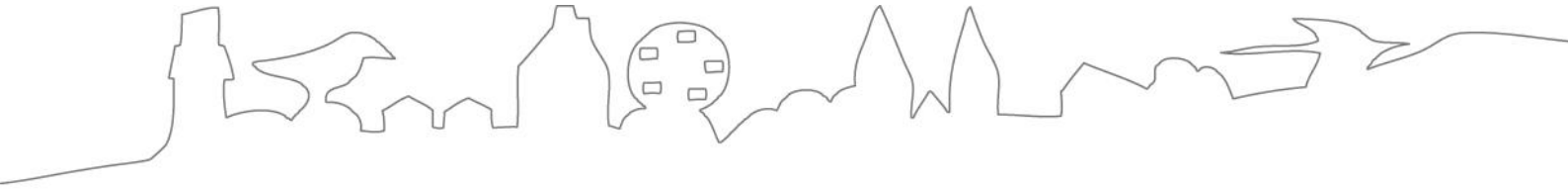

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN